III -11.535

SINTEZE

O ISTORIE A STATULUI ȘI SOCIETĂȚII BIZANTINE

Warren Treadgold

INSTITUTUL EUROPEAN

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU" IAȘI
ISTORIE
III - 11.535

vol. 1.

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecția

SINTEZE

62

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITAT CU SPRIJINUL MINISTERULUI EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII

WARREN TREADGOLD (născut la 3 aprilie 1949 la Oxford) şi-a făcut studiile la Universitatea Harvard, unde şi-a susţinut şi teza de doctorat în 1977. A beneficiat de mai multe stagii de documentare la München, Berlin, Stanford, Oxford, Washington etc. şi a profesat în calitate de asistent şi lector la universităţile din Los Angeles, Stanford şi Berkeley, de profesor asociat la Hillsdale College şi de profesor titular la Universitatea din Miami şi ulterior la cea din Saint Louis. Este autor al unui mare număr de studii şi recenzii, iar notorietatea mondială şi-a dobîndit-o prin monografiile *The Nature of the Bibliotheca of Photius* (Washington, D.C., 1980), *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries* (New York, 1982), *Byzantium and Its Army, 284-1081* (Stanford, 1997), şi în special prin impozanta *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997).

Warren Treadgold: *A History of the Byzantine State and Society*
© 1997 by the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University
© 2004 Institutul European, Iaşi

Drept de editare în limba română pentru 1000 exemplare, din care 300 exemplare s-au bucurat de sprijin financiar.

www. euroinst.ro

INSTITUTUL EUROPEAN
Iaşi, str. Cronicar Mustea nr. 17, 700198, C.P. 161
euroedit@hotmail.com

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:
TREADGOLD, WARREN
O istorie a statului şi societăţii bizantine / Warren Treadgold; trad. de Mihai-Eugen Avădanei; ed. îngrij. de Victor Spinei şi Bogdan-Petru Maleon; pref. de Victor Spinei - Iaşi: Institutul European, 2004 - Iaşi: Institutul European, 2004
vol.
ISBN 973-611-312-4
Vol. I - 2004 - Bibliogr. - Index - ISBN 973-611-313-2
I. Avădanei, Mihai Eugen (trad.)
II. Spinei, Victor (ed., pref.)
III. Maleon, Bogdan-Petru (ed.)
94(495.02)

Reproducerea (parţială sau totală) a prezentei cărţi, fără acordul Editurii, constituie infracţiune şi se pedepseşte în conformitate cu Legea nr. 8/1996.

Printed in ROMANIA

BCU IAȘI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

WARREN TREADGOLD

O istorie a statului şi societăţii bizantine

vol. I: (284-1025)

Traducere de MIHAI-EUGEN AVĂDANEI
Ediţie îngrijită de VICTOR SPINEI şi BOGDAN-PETRU MALEON
Prefaţă de VICTOR SPINEI

306647
B.C.U. IASI

INSTITUTUL EUROPEAN
2004

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Acc. 24.03.2005
B.C.U. „Ion Ionescu" IAŞI
ISTORIE
BC-306.647

TABLA DE MATERII

Tabele şi hărţi / 6
Bizantinistica americană pe făgaşul marilor împliniri (Victor Spinei) / 7
Prefaţă / 11
Notă asupra transliteraţiei / 15
Introducere / 18

Partea I. STAT LĂRGIT ŞI SOCIETATE ÎMPOVĂRATĂ
Capitolul 1. *Refacerea Imperiului* (284-337)
Noul sistem al lui Diocleţian (27); Reinstaurarea stabilităţii (36); Conflicte reînnoite (41); Schimbările efectuate de Constantin (50); Un stat în curs de edificare (57).
Capitolul 2. *Tensiuni în stat* (337-395)
Continuitatea în timpul lui Constantius al II-lea (65); Înfrîngerea din timpul lui Iulian (72); Înfrîngerea din timpul lui Valens (75); Reconstrucţia Imperiului în timpul lui Theodosius (81).
Capitolul 3. *Pericolul barbarizării* (395-457)
Ostilitatea dintre Orient şi Occident (89); Ameninţarea hunilor (98); Creşterea influenţei barbare (107).
Capitolul 4. *Formarea societăţii bizantine* (284-457)
Regiunile şi jurisdicţiile (113); Consolidarea puterii centrale (120); Răspîndirea creştinismului (128); Elenismul şi romanitatea (135); Sărăcie şi prosperitate (144).

Partea a II-a. BLOCAREA PROGRESULUI
Capitolul 5. *Renaşterea Orientului* (457-518)
Conflictul lui Leon cu germanii (159); Lupta lui Zenon pentru stabilitate (164); Reformele lui Anastasius (172).
Capitolul 6. *Recuceririle şi ciuma* (518-565)
Ascensiunea lui Iustinian (181); Proiectele lui Iustinian (185); Victoriile lui Iustinian (191); Atacul perşilor (199); Ciuma (203); Realizările lui Iustinian (214).
Capitolul 7. *Pericolul extinderii excesive* (565-610)
Năzuinţele exagerate ale lui Iustin al II-lea (225); Cheltuielile exagerate ale lui Tiberiu (230); Restricţiile lui Mauriciu (233); Începutul dezmembrării (243).
Capitolul 8. *O societate divizată* (457-610)
Orient, Occident şi Centru (249); Ordine şi dezordine (260); Autoritatea bisericii şi limitele acesteia (266); Cultura elitelor şi cultura maselor (271); Expansiune şi depresiune (280).

Partea a III-a. CATASTROFA IMINENTĂ
Capitolul 9. *Două lupte pentru supravieţuire* (610-668)
Cucerirea persană (293); Reacţia lui Heraclius (299); Cuceririle arabe (307); Rezistenţa lui Constans al II-lea (313); Constans al II-lea şi themele (320).

Capitolul 10. *Războiul de uzură* (668-717)
Atacurile arabilor şi bulgarilor (329); Riscurile lui Iustinian al II-lea (336); Cele şapte rebeliuni (343).
Capitolul 11. *Depăşirea crizei* (717-780)
Schimbarea din timpul lui Leon al III-lea (352); Tulburări în timpul lui Constantin al V-lea (362); Iconoclasmul lui Constantin al V-lea (366); Moderaţia lui Leon al IV-lea (373).
Capitolul 12.*Regresul societăţii* (610-780)
Pierderi şi pustiiri (378); Reorganizarea statului (386); Frământările din cadrul Bisericii (393); Declinul culturii (400); Regresul economic (406).

Partea a IV-a. REDRESAREA GRADUALĂ
Capitolul 13. *Reformele interne* (780-842)
Noul regim al Irinei (425); Expansiunea din timpul lui Nicefor (432); Disensiuni reînnoite (437); Ambiţiile lui Teofil (445).
Capitolul 14. *Cîştigurile pe plan extern* (842-912)
Stabilitatea din timpul Teodorei. (454); Progresul din timpul lui Mihail al III-lea (458); Victoriile lui Vasile I (463); Dezamăgirile lui Leon al VI-lea (469); Expansiunea din timpul lui Leon al VI-lea (474).
Capitolul 15. *Consolidarea cuceririlor* (912-963)
Regenţii rivali (481); Cuceririle lui Roman Lecapenos (484); Expansiunea din timpul lui Constantin al VII-lea (495); Moştenirea lui Roman al II-lea (501).
Capitolul 16. *Marile cuceriri* (963-1025)
Cuceririle lui Nicefor al II-lea (506); Cuceririle lui Ioan Tzimiskes (513); Dificultăţile lui Vasile al II-lea (520); Succesele lui Vasile al II-lea (527); Cuceririle lui Vasile al II-lea (533).
Capitolul 17. *Expansiunea societăţii* (780-1025)
Relaţiile împăratului cu armata (550); Relaţiile împăratului cu Biserica (559); Reînvierea culturală (565); Dezvoltarea economică (575).

Bibliografie generală
Studii generale (588); Lucrări de referinţă generale (590); Partea I: 284-457 (592); Partea II: 457-610 (599); Partea III: 610-780 (603); Partea IV: 780-1025 (607).
Note / 613
Indice (Bogdan-Petru Maleon) / 659

BCUIASI CEI LIBRARY

TABELE ŞI HĂRŢI

Tabele

Tabelul transliteraţiilor din greacă în engleză / 16
1. Dinastiile lui Diocleţian şi Constantin I / 60
2. Dinastiile lui Valens şi Theodosius I / 80
3. Estimarea bugetelor statului în secolele IV-V / 152
4. Dinastia lui Leon I / 162
5. Dinastia lui Iustin I / 213
6. Estimarea bugetului statului în secolul al VI-lea / 284
7. Dinastia lui Heraclius / 314
8. Dinastia lui Leon al III-lea / 373
9. Unităţile armatei operative în 565 şi 773 / 379
10. Bugetele de stat estimate din secolele al VII-lea şi al VIII-lea / 420
11. Dinastia Amoriană / 446
12. Dinastia Macedoneană / 498
13. Bugetele de stat estimate pentru secolele al IX-lea, al X-lea şi al XI-lea / 583

Hărţi

1. Arealul vorbitorilor de greacă din Imperiul Roman în jurul anului 284 / 21
2. Imperiul Roman de Răsărit în jurul anului 312 / 46
3. Imperiul Roman de Răsărit în jurul anului 395 / 91
4. Armata Imperiului Roman de Răsărit în jurul anului 395 / 115
5. Oraşe din Imperiul Roman de Răsărit în jurul anului 457 / 145
6. Imperiul în jurul anului 565 / 222
7. Armata Imperiului în jurul anului 565 / 252
8. Orientul în jurul anului 633 / 308
9. Themele şi exarhatele în jurul anului 668 / 327
10. Imperiul în jurul anului 780 / 374
11. Armata în jurul anului 775 / 383
12. Oraşele din Imperiu în jurul anului 780 / 411
13. Armata în jurul anului 840 / 452
14. Imperiul în jurul anului 1025 / 539
15. Themele din jurul anului 1025 / 543
16. Themele existente în jurul anilor 668 şi 900 / 553

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

BIZANTINISTICA AMERICANĂ PE FĂGAŞUL MARILOR ÎMPLINIRI

Veleităţile unei supraputeri de talia Americii de a se reliefa în toate domeniile de larg interes ale ştiinţelor umaniste nu au ocolit nici bizantinistica. Crearea catedrelor de profil la cîteva din universităţile de prestigiu, fondarea efervescentului nucleu de cercetări Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies la Washington, D.C., afiliat Universităţii Harvard, dotarea marilor muzee cu colecţii de obiecte de artă şi piese arheologice provenind din Imperiul Bizantin, programarea săpăturilor arheologice în obiective revelatoare, investigarea arhitecturii, picturii, mozaicurilor, a numeroase monumente religioase şi laice, editările de izvoare narative, diplomatice, numismatice şi sfragistice, elaborarea de monografii asupra a unei palete problematice largi vizînd viaţa economică, culturală, confesională şi politică, iniţierea unor pertinente periodice de profil etc. sînt numai cîteva din realităţile indubitabile ce creionează profilul bizantinologiei americane de la cumpăna de milenii.

Dacă multă vreme cele mai eclatante realizări ale bizantinologiei de peste Ocean se datorau unor emigranţi europeni de origine grecească, rusă sau engleză, în ultimele decenii, alături de eruditii instruiţi în Europa şi stabiliţi vremelnic sau statornic în SUA, s-a format o generaţie de savanţi „autohtoni" cu foarte bună pregătire de specialitate, care deja a produs o literatură la o înaltă altitudine a exigenţelor, impusă pe plan internaţional nu numai datorită proliferării limbii engleze, ci a valorii ei intrinsece.

În cadrul acestei prestigioase generaţii, un loc de vîrf ocupă incontestabil Warren Treadgold. Fiu al lui Donald W. Treadgold şi al Alvei Granquist Treadgold, el s-a născut la 3 aprilie 1949 la Oxford, unde familia sa şi-a avut temporar domiciliul. Atracţia pentru studiul trecutului o datorează desigur tatălui său, Donald W. Treadgold (1922-1994), savant de notorietate internaţională, expert în istoria modernă a Rusiei şi în cea a URSS-ului, dar preocupat şi de istoria popoarelor est-europene şi a Chinei. De la tatăl său Warren Treadgold a fost contaminat de pasiunea pentru destinul civilizaţiei Europei de Est şi de Sud-Est. A avut şansa de a face studii strălucite la cea mai veche şi celebră universitate americană, aceea de la Harvard, pe care a absolvit-o în anul 1970 cu distincţia *magna cum laude*. Şapte ani mai tîrziu - în 1977 - îşi susţinea teza de doctorat tot la Harvard, unde principalul mentor i-a fost ilustrul bizantinist Ihor Ševčenko.

Ritmul trepidant de viaţă specific american l-a obligat în anii următori la frecvente peregrinări, spre a putea dobîndi diferite atribuţii didactice şi, totodată, a-şi continua instruirea în calitate de bursier în mai multe centre de vază americane şi europene. În 1977-1978 devine lector vizitator în domeniul clasic la Universitatea Californiei din Los Angeles, apoi beneficiază de un stagiu de studiu în Germania în două etape, prima la Universitatea din München (1978-1980) şi a doua la Universitatea Liberă din Berlin (1982-1983) în calitate de stipendiat Humboldt. În intervalul dintre cele două etape revine în California, de data aceasta la Universitatea Stanford (1980-1982) ca bursier Mellon şi lector vizitator. După epuizarea celui de al doilea stagiu cu bursă Humboldt, deţine postul de profesor asociat în istorie la Hillsdale College (1983-1988) şi temporar cel de profesor asistent vizitator la Universitatea Californiei din Berkeley (1986). În 1988 părăseşte California şi se mută la Universitatea Internaţională Florida din Miami, urcînd în ierarhia didactică de la poziţia de profesor asistent (1988-1990) la cea de profesor asociat (1990-1991) şi la cea de profesor titular (1991-1997). În acest interval obţine şi burse de cercetare la All Souls College din Oxford (1989) şi la Woodrow Wilson International Center for Scholars din Washington, D.C. (1996-1997). După aproape un deceniu de profesorat la Universitatea Internaţională Florida, nesatisfăcut de posibilităţile de documentare de la Miami, decide să-şi schimbe din nou locul de muncă, de data aceasta la Universitatea din Saint Louis, statul Missouri, unde din 1997 figurează ca profesor titular pentru disciplina Istoria antichităţii tîrzii şi a Bizanţului, în cadrul Departamentului de Istorie al Colegiului de Arte şi Ştiinţe.

Mulţi colegi din breasla istoricilor manifestă adesea ezitări la început de drum pînă se fixează prioritar spre o anumită tematică. Din acest punct de vedere, preocupările ştiinţifice ale lui Warren Treadgold s-au axat în chip neabătut spre civilizaţia Bizanţului încă din perioada cînd îşi desăvîrşea

studiile. Tot ce a scris pînă în prezent – şi nu este deloc puţin –, de la recenzii şi studii şi pînă la volume, se subsumează exclusiv acestui domeniu. O consecvenţă cu adevărat remarcabilă! Este adevărat că istoria Imperiului Bizantin se extinde peste mai bine de un mileniu şi se desfăşoară pe scena a trei continente, astfel că oferă o multitudine de subiecte incitante, nelimpezite pe deplin cu tot persuasivul efort cărturăresc al multor generaţii de exegeţi. Paleta tematică către care a convers profesorul Treadgold însumează aspecte diverse din sfera culturală, administrativă, financiară, militară şi politică.

Warren Treadgold face parte din categoria istoricilor înzestraţi în egală măsură cu capacitatea de a clarifica cu migală chestiuni de amănunt, cu acribie de bijutier, dar şi pe cea de a sintetiza coerent mari procese şi fenomene derulate de-a lungul deceniilor şi secolelor la scară transcontinentală. Conştient că tot ce a creat reprezintă piese atent finisate, cu profesionalismul savantului autentic, nu şi-a disipat studiile decît în periodice cu imprescriptibilă autoritate din Statele Unite şi din Europa: *Greek, Roman and Byzantine Studies, Dumbarton Oaks Papers, Byzantion, American Historical Review, Byzantinische Forschungen, Byzantinoslavica, Harvard Ukrainian Studies, Rivista di Studi Bizantini e Slavi, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Rivista di Bizantinistica* etc. Observaţia este valabilă şi pentru recenziile şi notele sale bibliografice, găzduite de reviste de talia celor ca: *Speculum, Slavic Review, American Historical Review, Byzantine Studies, International History Review* etc. De altfel, şi monografiile sale au fost dirijate spre case editoriale de mare prestigiu.

Notorietatea cea mai mare pe plan profesional i-a fost conferită tocmai de aceste monografii. Cea dintîi pe care a publicat-o se intitula *The Nature of the Bibliotheca of Photius* (Washington, D.C., 1980), urmată la scurt timp de *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries* (New York, 1982), după care a tipărit *The Byzantine Revival, 780-842* (Stanford, 1988) şi *Byzantium and Its Army, 284-1081* (Stanford, 1997). Receptarea primelor volume publicate de Warren Treadgold a fost pe măsura calităţii acestora, ele bucurîndu-se de recenziile şi prezentările unor somităţi ale bizantinologiei americane şi europene, precum M. Angold, M. Bartusis, G. Dennis, A. E. Laiou, I. N. Ljubarskij, D. M. Nicol, N. Oikonomides, J. Shepard, F. Winkelmann, P. Wirth etc. De asemenea, Warren Treadgold şi-a asumat calitatea de editor, coordonînd volumul colectiv *Renaissance Before the Renaissance: Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages* (Stanford, 1984).

Încununarea primelor decenii ale activităţii sale ştiinţifice o reprezintă, fără îndoială, monumentala *O istorie a statului şi societăţii bizantine (A History of the Byzantine State and Society)*, tipărită în anul 1997 la Stanford, în California, de editura Universităţii din localitate (*Stanford University Press*). Volumul a fost ulterior dublat de un compendiu drastic abreviat, intitulat *O istorie concisă a Bizanţului (A Concise History of Byzantium*, Stanford, 2001), care a fost deja tradus în spaniolă şi română.

*

O istorie a statului şi societăţii bizantine, impresionantă prin volum, prin orizont problematic şi prin bogăţia informaţiei, constituie rodul a circa un deceniu de muncă titanică, în care autorul a adunat, colaţionat, analizat şi rezumat mii de izvoare narative, diplomatice, beletristice, numismatice, sfragistice, arhitecturale etc., recoltate din biblioteci de renume din SUA şi Europa Occidentală. Volumul nu poartă cîtuşi de puţin pecetea claustrării în încăperile bibliotecilor şi în cabinetul de lucru, întrucît autorul a avut ocazia să călătorească prin multe din centrele şi regiunile unde s-au consumat evenimentele evocate în paginile cărţii sale, voiajuri care l-au introdus în mare măsură în atmosfera vremurilor revolute şi l-au pus în contact nemijlocit cu relicvele monumentelor arhitecturale.

Experienţa dobîndită prin redactarea lucrărilor anterioare a cîntărit mult atunci cînd a decis realizarea temerarei sale sinteze, căci cu ajutorul acestora reuşise deja să clarifice numeroase aspecte obscure sau controversate. Pe de altă parte, familiarizarea cu diferite secvenţe ale istoriei Bizanţului i-a permis să-şi contureze mai clar problemele litigioase sau greu solvabile care urmau să fie aduse în discuţie.

Pentru elaborarea operei sale, bizantinistul american a fost nevoit să întreprindă prospectări speciale în domenii conexe civilizaţiei bizantine. Realizînd că o cheie de boltă a organismului statal îl alcătuise armata,

Warren Treadgold i-a acordat o atenţie specială. De aici a rezultat cuprinzătoarea monografie asupra sistemului militar bizantin de la începuturi şi pînă la urcarea pe tron al lui Alexios I Comnenos, o carte care, potrivit propriei mărturisiri, a fost „scrisă dintr-un accident" (*Byzantium and Its Army, 284-1081*, p. VII), în vederea realizării sintezei generale asupra Imperiului, dar care a căpătat contur şi ca entitate distinctă.

Lansîndu-se într-un proiect atît de ambiţios precum lucrarea despre statul şi societatea bizantină, Warren Treadgold conştientizase, pe de altă parte, necesitatea prelucrării şi rezumării datelor mai relevante dobîndite în ultimele decenii referitoare la toate componentele importante ale civilizaţiei constantinopolitane. Deloc întîmplător, Warren Treadgold şi-a fixat drept reper marea sinteză a savantului de origine rusă, stabilit în Iugoslavia, George Ostrogorsky, a cărei primă ediţie, publicată în germană (*Geschichte des byzantinischen Staates*), a apărut la München în anul 1940, iar cea din urmă, a treia şi ultima, în 1963, lucrare care s-a bucurat de o consideraţie perenă în cercurile savante, reflectată, între altele, şi în traducerile tipărite în mai multe ţări, inclusiv în limba engleză, graţie tălmăcirii lui Joan Hussey. Chiar dacă nu o recunoaşte explicit, Warren Treadgold şi-a propus – şi a reuşit – să depăşească din toate punctele de vedere volumul „clasic" al lui Ostrogorsky. Cartea sa înseamnă mult mai mult şi decît sintezele dense datorate lui Steven Runciman, Dimitri Obolensky, Paul Lemerle, Robert Browning, Alexander Kazhdan, Cyril Mango, Peter Schreiner sau Alain Ducellier, căci nu oferă numai perspective generalizatoare, ci şi un abundent material faptic, de natură să argumenteze şi să justifice credibil formulările concluzive.

Asupra oportunităţii întocmirii unei lucrări de factura celei pe care a realizat-o, Warren Treadgold a ţinut să se pronunţe în chip comprehensibil, cu motivaţii corespunzătoare, în articole speciale (*Why Write a New History of Byzantium* [Canadian Institute of Balkan Studies], Toronto, 1997, 22 p.; *Observations on Finishing a General History of Byzantium*, în *Aetos. Studies in Honour of Cyril Mango*, ed. I. Ševčenko şi I. Hutter, Stuttgart – Leipzig, 1998, p. 342-353). În condiţiile în care sinteza sa nu a fost prevăzută decît cu o trecere în revistă bibliografică cu comentarii lapidare, istoricul a considerat necesar să revină în cazul principalelor opere de amplitudine, spre a creiona evaluări analitice. Preocuparea sa principală s-a axat nu atît pe prezentarea aportului lor ştiinţific global, cît pe reliefarea anumitor lacune, de aici decurgînd necesitatea corijării acestora printr-un demers ştiinţific reînnoit, pe care a consimţit, de altfel, să şi-l asume.

Articolele aferente impozantei sinteze i-au prilejuit în acelaşi timp o sugestivă expunere asupra concepţiilor sale istorice, cu focalizare explicită asupra civilizaţiei bizantine. În consonanţă cu opiniile altor eruditi din lumea contemporană, consideră că recompunerea jaloanelor evolutive ale societăţilor umane nu se poate limita numai la evenimentele de pe scena politică, acestea din urmă trebuind colaţionate cu sagacitate cu realităţile sociale, religioase, culturale şi economice. În altă ordine de idei, se postulează imperativul ca prospectările analitice să nu se limiteze numai la zonele centrale ale statului, ci să vizeze coerent şi pe cele periferice, care cumulau adesea trăsături specifice.

Reputatul savant bizantinist a ţinut să dezavueze anumite tendinţe colportate în istoriografia modernă referitoare la pretinse similitudini între structurile sociale ale comunităţilor din Bizanţ şi cele de factură feudală din occidentul Europei. Totodată, el s-a distanţat tranşant de prozeliţii teoriilor cu tentă marxistă, care supralicitează ideea că dinamica socială din Imperiul Bizantin ar fi fost generată în mod esenţial de antagonismele de clasă (*Why Write a New History...*, p. 10-11).

Sinteza sa nu este desigur lipsită de cusururi. Unele din acestea i-au fost reproşate, uneori cu asprime excesivă, de cîţiva din recenzenţi în periodice de autoritate: Nicholas Oikonomides în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (49, 1999, p. 329-330), Bernard Flusin în *Revue des études byzantines* (57, 1999, p. 335-336), Wolfram Brandes în *Byzantinische Zeitschrift* (95, 2002, 2, p. 716-725) etc. Multe din imputări sînt desigur justificate, dar nu trebuie omis faptul că o lucrare de o atît de amplă respiraţie, acoperind o paletă cronologică de peste un mileniu, cu ambiţia de a da verdicte şi în chestiuni generale şi în cele speciale, este practic imposibil să se sustragă micilor erori ce decurg de cele mai multe ori din imprecizia şi precaritatea surselor informative din antichitatea tîrzie şi din evul mediu.

Dificultăţile şi impedimentele nu au fost ignorate nici o clipă de autor, acesta fiind conştient de riscurile la care se expune prin publicarea operei sale. Precum estima, cu un anumit sarcasm, "pentru a sintetiza

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

domeniul bizantinisticii, astăzi se pretinde un grad neobişnuit ori de perseverenţă ori de inconştienţă, sau poate amîndouă, şi eşti invitat la mai mult discernămînt ca niciodată..." (*Observations on Finishing a General History...*, p. 343. Cf. şi *Why Write a New History...*, p. 12). La aceste exigenţe s-ar mai putea adăuga desigur şi o largă viziune istorică, cunoştinţele enciclopedice, disponibilitatea pentru analize penetrante.

*

În ceea ce mă priveşte, am avut privilegiul să-l cunosc personal pe profesorul Warren Treadgold, în februarie 1994, la Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies de la Washington, D.C., cînd, în vacanţa dintre semestre, venise de la Miami - unde lucra pe atunci -, spre a-şi reîmprospăta documentarea în cea mai bine înzestrată bibliotecă de bizantinistică din America. Dotat cu o statură atletică, înalt şi prezentabil, blond cu ochii albaştri pătrunzători, era o prezenţă cu totul remarcabilă. Arbora o sobrietate specific anglo-saxonă, cu gestică reţinută, fiind echilibrat şi neexpansiv în conversaţie şi – deformaţie profesională – cenzurîndu-şi atent fiecare verdict în privinţa unor persoane, instituţii, chestiuni istorice. Ahtiat după bizantinologie, detesta tranşant bizantinismele. Fără să-şi afişeze epatant parcimonia în folosirea timpului, era totuşi vădit că singura preocupare dominantă convergea spre studiu. Într-o anumită împrejurare îmi relata că în locuinţa privată nu dispunea de televizor, pentru a nu fi sustras de la muncă. În pofida deosebirilor temperamentale evidente, pe alocuri îngemănînd contraste, alcătuia un cuplu armonios cu excelenta specialistă în mozaicurile bizantine şi renascentiste Irina Andreescu-Treadgold, cu care se căsătorise în 1982. Chiar lipsit de copii, mariajul s-a cimentat neîndoielnic şi datorită afinităţilor intelectuale şi a preocupărilor comune pentru cultura şi arta bizantină.

În februarie 1984, după ani de muncă susţinută, Warren Treadgold tocmai terminase *Istoria statului şi societăţii bizantine* şi îi adusese forma dactilografiată pentru a fi lecturată şi adnotată de Alexander Kazhdan, omul-enciclopedie de la Dumbarton Oaks, după ce anterior trimisese volumul cu acelaşi scop lui Ihor Ševčenko, Robert Browning, George Majeska şi altor specialişti. Cu acest prilej am putut survola luxuriantul text – încă inedit – de peste 1000 de pagini al sintezei, cu adevărat copleşitor. Autorul îi făcea ultimele retuşuri şi îi alcătuia materialul ilustrativ, consiliat cu discreţie de soţia sa. I-am reîntîlnit pe soţii Teadgold în iulie 1995 şi în august 2001 în aceeaşi elevată şi emulantă ambianţă cărturărească de la Dumbarton Oaks, unde lucrau cu cerbicia dintotdeauna. Succesele profesionale notabile nu le-a diminuat cu nimic ritmul muncii, nu i-a molipsit de posturi letargice de automulţumire. În iunie 2001 ne-am reîntîlnit la Iaşi, unde au poposit în drum spre mănăstirile din nordul Moldovei şi spre cetăţile săseşti din sud-estul Transilvaniei, de data aceasta într-o atitudine mai relaxată, dar totuşi nu desprinsă total de preocupările savante.

Discuţiile cu Warren Treadgold au fost întotdeauna profitabile. Nu este persoana care să se complacă în alunecări spre făgaşuri convenţionale ori spre supoziţii fanteziste, este întotdeauna direct şi tranşant, aceasta neînsemnînd absenţa subtilităţii şi a umorului. Rectilinitateatea şi intransigenţa, exteriorizate neoscilant atît în scrisul istoric cît şi în viaţa cotidiană, i-au atras nu numai preţuirea şi respectul, ci şi adversităţi şi antipatii. Anatema de incomod explică poate, măcar în parte, de ce profesează la Universitatea din Saint Louis şi nu a acces încă spre poziţii de prim rang de pe eşichierul bizantinologiei americane, ceea ce vasta şi consistenta sa operă istorică l-ar fi îndreptăţit pe deplin. Desigur că pe un autentic om de ştiinţă, captat pînă la limite extreme de chestiuni epistemologice, asemenea frustrări şi disfuncţionalităţi nu-l contaminează de obsesii vindicative şi nici nu-i diminuează elanurile creatoare. Dimpotrivă ! Referitor la propriul crez, nu-i voi uita niciodată depoziţia memorabilă făcută acum cîţiva ani la Washington, într-o discuţie ce evocase originea şi distincţia familiei sale: „Nobleţea mea constă în forţa de muncă"!

Această "nobleţe", dublată de erudiţie şi rigoare, dar şi de har şi pasiune implacabilă, a rodit într-una din cele mai captivante creaţii istoriografice din amurgul învolburatului mileniu încheiat de puţină vreme.

Victor SPINEI

Prefață

Astăzi, în epoca monografiilor, momentul unei treceri generale în revistă pare să fie întotdeauna plasat într-un viitor imprecis. Cititorul monografiilor despre Bizanț simte însă adesea că acestea necesită un volum obișnuit de cunoștințe pe care oricine se așteaptă să le găsească într-o carte cu subiect general. Deși cartea la care mă refer este *Istoria statului bizantin* a lui George Ostrogorsky, chiar și cei care au citit-o în întregime își vor da seama că istoricii dețin acum informații și susțin puncte de vedere care nu se află în acest volum. Avem la îndemînă scurte istorii ale Bizanțului de dată recentă, treceri actuale în revistă ale civilizației bizantine, iar mai nou un dicționar de referință comprehensiv referitor la problemele bizantine, dar, deocamdată, nici o istorie adusă la zi, detaliată și completă[1]. Am încercat să compensez acest deficit în limitele unui singur volum. Mă adresez atît specialistului cît și cititorului cultivat, dar și studentului care aspiră să devină specialist sau să-și facă o cultură generală[2].

Cartea aceasta este mai curînd o istorie a Bizanțului decît o prelucrare de erudiție modernă despre Bizanț, nefiind deci o contribuție care să se încadreze în categoria monografiilor. Pe lîngă numeroase omisiuni și acceptarea anumitor chestiuni îndoielnice, cunoștințele actuale despre Bizanț au dus adesea la concluzia că sînt inconsecvente, de obicei din cauză că acelea referitoare la diferite părți ale domeniului au dat rezultate care s-au dovedit a fi incompatibile. O lucrare cu subiect general ar putea fi compilată prin rezumarea studiilor actuale și lăsînd la o parte dezacordurile dintre acestea; dar rezultatul ar fi un tablou distorsionat atît al cunoștințelor moderne, cît și al Bizanțului. Un astfel de demers poate aborda atît contradicțiile, cît și omisiunile cercetărilor contemporane; dar limitat la un singur volum ar lăsa puțin loc Bizanțului, fapt care va prezenta un interes deosebit doar pentru pentru cei care studiază istoriografia modernă. Ceea ce am făcut eu, în schimb, a fost să consult literatura în măsura în care îmi era de folos, să apelez la cît mai multe

surse bizantine și apoi să scriu istoria așa cum o văd eu, mergînd pe urmele tuturor, ale celei mai mari părți, ale cîtorva sau ale nici uneia dintre autoritățile moderne și bizantine, după caz.

Scopul trecerii în revistă a bibliografiei și a notelor mele nu este satisfacerea bibliografilor, ci orientarea cititorului spre principalele lucrări de care m-am folosit și pe care le consider utile. Am descris sursele fundamentale și literatura de importanță secundară în bibliografia generală de la sfîrșit, *nu în note,* care se limitează la referințe ce nu pot fi găsite cu ușurință prin consultarea acesteia. Astfel că multe lucrări de bază nu sînt niciodată menționate în note, care tind să fie deosebit de consistente, atunci cînd literatura de importanță secundară este mai puțin satisfăcătoare. Multe lucrări care s-au scris despre istoria Bizanțului – ca și despre alte subiecte – sînt greșite, se repetă sau sînt lipsite de importanță, iar procesul de înșiruire sau de comentare a lor a ajuns să fie o divagare de la surse și de la subiect. Firește, întrucît chiar și cartea aceasta face parte din literatura de importanță secundară, cititorii trebuie să apeleze la ea cu precauția cuvenită, dîndu-și seama, de exemplu, că aproximativ un sfert din afirmațiile pe care le calific drept „probabile" sînt probabil greșite.

Această carte se deosebește de abordările standard din mai multe puncte de vedere, despre care au scris alte cărți sau articole[3]. Se referă mai puțin la catastrofa din secolul al VII-lea[4], aruncînd o lumină mai optimistă asupra secolelor VIII-IX[5], și acordînd o mai mare atenție armatei, scoțînd în evidență supraviețuirea acesteia pe parcursul secolului al VII-lea și încercarea ei eșuată de a rezista în secolul al XI-lea[6]. Acord o mai mică importanță mișcării iconoclaste, ultima și cea de pe urmă dintre controversele majore ale Imperiului[7]. Apelez în mai mare măsură la statistici și estimări numerice întrucît, în ciuda credibilității și a preciziei lor fluctuante, ele induc mai puțin în eroare decît generalizările referitoare la declinul economic și la cetățile pe cale de dispariție[8]. Cititorul nu va găsi nici una din judecățile obișnuite conform cărora marile deficiențe interne au condamnat Imperiul mult înainte de căderea lui efectivă. Cu toate că putem spune astăzi că această cădere era inevitabilă, în sensul că nimic nu se mai putea face în această privință, abia începînd din 1360 Bizanțul a ajuns să fie atît de slab încît să se afle în fața riscului iminent al dispariției.

Mă deosebesc în cîteva alte privințe de mulți bizantiniști, dar probabil că nu de cea mai mare parte dintre ei. Nu acord o importanță aparte sfinților părinți, oratoriei de curte sau ceremoniilor oficiale, deoarece nici una dintre acestea nu pare să fi prezentat o importanță deosebită pentru majoritatea contemporanilor[9]. Consider că ideologiile moderne, ca marxismul, poststructuralismul sau naționalismul de diverse orientări sînt nefolositoare în studierea bizantinismului, unde clasele sociale și

grupările politice și religioase erau neîngrădite, schimbătoare și neideologice în sensul modern al cuvîntului. Cred și că evenimentele și împărații au avut cu adevărat importanță chiar și pentru cel mai de rînd bizantin. Ceea ce făcea sau nu făcea împăratul putea să-i pună imediat pe bizantinii de rînd în fața ruinei economice, a unor doctrine religioase sau a cuceririi de către o putere străină. Societatea bizantină, definită inițial de către stat, a fost permanent schimbată de acesta.

Nici unul dintre aceste comentarii nu înseamnă că informațiile moderne despre Bizanț sînt inferioare celor referitoare la majoritatea celorlalte subiecte. Poate pur și simplu pentru că rămîne în continuare un domeniu insuficient cercetat, Bizanțul a inspirat studii originale și valoroase, mai multe decît merita. El s-a bucurat de atenția unor mari nume, ca Edward Gibbon, Charles Diehl, J.B. Bury, Ernest Stein și A.H.M. Jones; unul dintre acești savanți, Sir Steven Runciman, este încă în plină activitate. Bizanțul își are istoricii lui reprezentativi contemporani, precum Cyril Mango, Alexander Kazhdan, Alan Cameron, Michael Hendy și Ralph-Johannes Lilie și echipele lui de savanți care lucrează la proiecte de cercetare în Marea Britanie, Franța, Austria și Australia. Dacă domeniul se află acum în pericol în America, principalul motiv este declinul instituției reprezentative, Centrul Dumbarton Oaks pentru Studii Bizantine de la Harvard, care, în ciuda unei înzestrări extrem de bune, a permis ca numărul profesorilor angajați în cercetare să ajungă la zero, activitatea în acest domeniu să ia sfîrșit, și a renunțat la rolul său de frunte.

Dintre societățile care m-au sprijinit în scrierea acestei cărți, mulțumesc următoarelor: National Endowment for the Humanities, Earhart Foundation, Wilbur Foundation și All Souls College, Oxford. Mulțumirile mele pentru a fi citit întreg textul sau o parte din el și de a fi făcut sugestii și corecturi importante se adresează lui Robert Browning, Noël Duval, John Fine, Michael Hendy, Leslie MacCoull, George Majeska, Victor Spinei, tatălui meu, Donald Treadgold, și soției mele, Irina Andreescu-Treadgold. Mulțumirile mele speciale se adresează lui Alexander Kazhdan pentru a fi făcut sute de comentarii valoroase, chiar dacă avem opinii diferite asupra anumitor aspecte ale istoriei bizantine. Firește, nici el, nici oricare dintre ceilalți cititori ai mei nu ar putea sau nu ar trebui să subscrie la tot ceea ce afirm eu aici. Îi mulțumesc din nou și primului meu profesor, Ihor Ševčenko, al cărui respect pentru surse și intoleranță față de mediocritatea în știință sînt necesare acum mai mult decît oricînd.

Pentru ajutorul acordat pe parcursul călătoriilor mele în Mediterana și în adunarea ilustrațiilor le sînt recunoscător următorilor: Chrysanthi Baltoyanni, Haralambos Bouras, Fr. Leonard Boyle, David Buckton, Helmut Buschhausen,

Slobodan Ćiurčići, Gianfranco Fiaccadori, Jacques Lefort, Jerko Marasovići, Thomas Mathews, Denys Pringle, Eugenia Salza Prina Ricotti, Serena Romano, Bruno Tarantola, Natalia Teteriatnikov, Mehmet Tunay, Paul Williamson și mai ales soției mele. Mulțumirile mele se adresează și răbdătorului meu cartograf Helen Shermann și extraordinar de credinciosului și grijuliului meu editor Paul Psoinos, care mi-a îmbunătățit foarte mult cartea și a acționat adesea ca asistentul pe care nu l-am avut niciodată în cercetările mele. În sfîrșit, părinții mei și din nou soția mea mi-au acordat un sprijin neprețuit în timpul celui mai dificil proiect în care m-am angajat vreodată.

Cartea aceasta se adresează cititorilor care vor să afle unele amănunte despre Imperiul Bizantin. Sînt întrebat uneori de ce se ocupă de Bizanț un om care nu este grec. În primul rînd, Bizanțul a modelat și a transmis tradițiile creștină, romană și greacă, inclusiv teologia creștină, jurisdicția romană și clasicii greci, care influențează și acum viața modernă de pretutindeni. Tradițiile bizantine au avut cel mai puternic efect asupra Rusiei și a restului Europei de Răsărit, o parte a lumii despre care trebuie cu toții să aflăm mult mai multe, atît de bine, cît și de rău. Un alt motiv de a-i studia pe bizantini este că, în ciuda unei origini asemănătoare, ei au creat o civilizație adesea șocant de diferită de cea a Europei Occidentale și a Americii moderne. Fiind o societate conservatoare, religioasă și nu foarte materialistă, Bizanțul avea slăbiciuni acolo unde Occidentul avea calități, și puncte forte care corespundeau slăbiciunilor acestuia. Cu toate că Bizanțul semăna adesea în politica sa cu o dictatură din Orientul Mijlociu, nici Occidentul, nici oricine altcineva nu l-a egalat în menținerea unui stat unitar și a unei societăți monolitice timp de atîta vreme și pe o suprafață vastă, locuită de popoare eterogene. Istoria Bizanțului ne ajută deci să ne explicăm de ce sîntem așa cum sîntem și cum de sîntem atît de diferiți. Unii dintre noi o consideră totodată fascinantă.

Coral Gables, Florida
noiembrie 1993

Notă asupra transliterației

Deşi limba latină a fost limba oficială a Imperiului Bizantin pînă în secolul al VI-lea şi mulţi bizantini au vorbit în latină pînă în secolul al VIII-lea, cea mai mare parte a lor vorbeau în general greaca şi foloseau în scris alfabetul grecesc. Numele greceşti pot fi transliterate în alfabet latin pentru un text în limba engleză în patru moduri principale. Primul, cel mai logic, este redactarea celui mai fidel echivalent al pronunţiei bizantine, care era practic aceeaşi ca şi în greaca modernă. Primul împărat al perioadei bizantine devine astfel Dhioklitianos, iar ultimul Konstandinos al XI-lea. O a doua metodă, pe care mulţi istorici o preferă acum, este redactarea cît mai fidel posibil a echivalentului pronunţării eline, pe care nimeni nu o mai folosea în Bizanţ, conform căreia numele împăraţilor menţionaţi mai sus devin Diokletianos şi Konstantinos al XI-lea. O a treia metodă, cea mai des folosită chiar de bizantini atunci cînd scriau latineşte constă în transformarea numelui grecesc într-un nume latin, înlocuind literele şi terminaţiile greceşti cu echivalentele lor latine. Obţinem astfel numele Diocletianus şi Constantinus al XI-lea. O a patra metodă, devenită de mult standard în limba engleză, este o modificare a celei de-a treia, folosind echivalenţi englezeşti, în măsura în care aceştia există, şi latinizînd restul. Ceea ce duce la numele de Diocletian şi Constantin al XI-lea.

Fiecare din aceste metode are avantajele şi deficienţele ei şi poate conţine elemente ideologice. Prima tinde să scoată în evidenţă legătura dintre Bizanţ şi Grecia modernă, cea de-a doua pe cea dintre Bizanţ şi Grecia clasică, iar cea de-a treia pe cea dintre Bizanţ şi Roma. Toate aceste trei legături sînt incontestabile, deşi o tendinţă de a o minimaliza pe aceea dintre Bizanţ şi Roma a dus recent la creşterea popularităţii celei de-a doua metode.

BOUVIER CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tabelul transliteraţiilor din greacă în engleză

Greacă	Echivalentul în engleză			
	Metoda 1	Metoda 2	Metoda 3	Metoda 4
α	a	a	a	a
αι	e	ai	ae	ae (s) [a]
αυ	af (av) [b]	au	au	au
β	v	b	b (v) [c]	b (v) [c]
γ	gh (y) [d]	g	g	g
γγ	ng	ng	ng	ng
γκ	g (ng) [e]	gk	gc	gc
δ	dh	d	d	d
ε	e	e	e	e
ει	i	ei	i	i
ευ	ef (ev) [b]	eu	eu	eu
ζ	z	z	z	z
η	i	e	e	e
ηυ	if (iv) [b]	eu	eu	eu
θ	th	th	th	th
ι	i	i	i	i
κ	k	k	c	c
λ	l	l	l	l
μ	m	m	m	m
μπ	b (mb) [e]	mp	mp	mp
ν	n	n	n	n
ντ	d (nd) [e]	nt	nt	nt
ξ	x	x	x	x
ο	o	o	o	o
οι	i	oi	oe (i) [f]	oe (i) [g]
ον	on	on	on (um) [f]	on (um) [f]
ος	os	os	os (us) [f]	os (us) [h]
ου	ou	ou	u	u
π	p	p	p	p
ρ	r	r	r	r
ῥ [i]	r	rh	rh	rh
σ,ς	s (z) [j]	s	s	s
τ	t	t	t	t
τξ	dz	tz	tz	tz
υ	i	u	u	u
υ [k]	i	y	y	y
φ	f	ph	ph	ph
χ	kh (h) [d]	ch	ch	ch
ψ	ps	ps	ps	ps
ω	o	o	o	o
ων [c]	on	on	on (o) [f]	on (o) [l]
	-	h	h	h

a. De obicei la sfîrşitul unui cuvînt, atunci („Athens")

b. Înaintea tuturor vocalelor şi a consoanelor sonore

c. Pentru termenii introduşi numai în timpul perioade bizantine („Monemoasia"), în special cei proveniţi din limbi străine („Artawasdus")

d. Înainte de e şi de i.

e. La mijlocul unui cuvînt.

f. La sfîrşitul unui cuvînt.

g. La sfîrşitul unui cuvînt, deşi de obicei i-ul poate fi înlocuit printr-un s sau un es („federates").

h. La sfîrşitul unui nume, deşi de obicei *us* poate fi înlocuit printr-un *e* („Constantine") sau omis cu totul („Diocletian"), în timp ce pentru insule este folosit *os* („Lesbos").

i. Atunci cînd e dublat sau la începutul unui cuvînt.

j. Înaintea consoanelor sonore.

k. Între vocale sau la începutul unui cuvînt.

l. De obicei la sfîrşitul unui cuvînt („Plato").

m. Marcînd o vocală la începutul unui cuvînt.

În general, am apelat aici la cea de-a patra metodă, întrucît aceasta nu numai că duce la cele mai cunoscute forme, dar este totodată adecvată oamenilor, locurilor şi instituţiilor atît latineşti cît şi greceşti, ca Ioan Italus, Syracuse sau Scholae. Am folosit cea de-a doua metodă pentru alte cuvinte greceşti, mai ales pentru că aceasta este cea mai uşoară cale de retranscriere în alfabetul grecesc.

Tabelul transliteraţiilor de mai sus ilustrează felul în care acţionează fiecare metodă, cu toate că nu poate include toate particularităţile tradiţionale ale metodei a IV-a („Constantinopol" pentru „Constantinopolis", „Ioan" pentru „Ioannes" etc.).

În transliterarea din alfabetul arab în cel chirilic am ales formele care par să reflecte cel mai bine pronunţia, cu excepţia numelor care au căpătat statut de standard în limba engleză (de ex. „Mohammed" pentru „Muhammad", „Belgrad" pentru „Beograd"). Am redat semnele diacritice ale numelor slave medievale (nu şi la cele moderne) adăugînd un *h* (de ex. „Dušhan" pentru „Dusan") şi înlocuind *j*, *ÿ* prin *y* (de ex. „Kaloyan" pentru „Kalojan").

Introducere

Dacă, aşa cum cred mulţi, statele îmbătrînesc şi pier după o perioadă de viaţă limitată, Roma ar fi trebuit să cadă mult înainte de a ajunge în faza bizantină. Totuşi, unele părţi ale statului roman, care a răsturnat dominaţia etruscă la 510 î.Hr., au rămas independente pînă la căderea Trapezuntului în 1461 d.Hr. Pe parcursul acestor două milenii, statul a suferit, desigur, schimbări profunde: o expansiune extraordinară, transformarea într-o monarhie, împărţirea administrativă în partea de Răsărit şi cea de Apus, căderea celei de Apus şi slăbirea şi fragmentarea celei de Răsărit. Cu toate acestea, cu mult înainte ca cetatea Romei să fi fost pierdută, ceva care-şi spunea „Imperiu Roman" s-a menţinut în Orient, sub conducerea unor împăraţi a căror ascendenţă putea fi trasată în linie directă pînă la Augustus. Istoricii moderni au numit acest imperiu „Bizantin" pentru că nu era condus de la Roma, ci de obicei de la Constantinopol, fostul Bizanţ.

Chiar dacă numele de „Imperiu Bizantin" nu era niciodată folosit pe vremea aceea, distincţia pe care o reprezintă el este utilă. Atunci cînd partea de răsărit a Imperiului Roman a ajuns să aibă o conducere separată, ea a fost modificată de tradiţiile culturale şi politice greceşti şi curînd după aceea şi de religia creştină. Deoarece acest Imperiu răsăritean remodelat a rezistat aproape o mie două sute de ani după separare, în timp ce Imperiul de Apus s-a prăbuşit după mai puţin de două sute, schimbările din cadrul Imperiului de Răsărit par să nu fi constituit un dezavantaj serios pentru supravieţuirea lui. Dar atunci cînd au început aceste schimbări, la sfîrşitul secolului al III-lea, Imperiul Roman, obiceiurile greceşti şi creştinismul erau deja bine instituite în Orient.

Tradiţia greacă era cea mai veche dintre ele. Aproape toate ţinuturile aflate la est de Marea Mediterană trecuseră sub stăpînire grecească la 331 î.Hr., atunci cînd Alexandru cel Mare a desăvîrşit anexarea Anatoliei, Siriei şi Egiptului, care se

adăugau moştenirii primite de la tatăl său: Macedonia, Tracia şi Grecia. În acel an, Alexandru a fondat în Egipt Alexandria, o cetate grecească menită a fi metropola domeniilor stăpînite de el pînă în acel moment. În spaţiul acestui tărîm mediteranean de răsărit, grecii lui Alexandru aveau să menţină o puternică influenţă politică, economică şi culturală timp de peste o mie de ani. Deşi Alexandru a cucerit ţinuturi aflate mult mai spre răsărit, acestea nu au fost niciodată mai mult decît superficial elenizate şi au ieşit curînd de sub dominaţia grecească. Veritabilele reuşite ale elenizării s-au realizat în cadrul posesiunilor mediteraneene ale lui Alexandru, care erau aproape exact ţinuturile ce au constituit în cele din urmă Imperiul Bizantin timpuriu.

După moartea prematură a lui Alexandru, în 323 î.Hr., cea mai mare parte a Imperiului său s-a divizat în trei regate conduse de trei din generalii lui, care au fost urmaţi de descendenţii lor. Cel mai mare dintre aceste regate a fost fondat în Mesopotamia, extinzîndu-se apoi şi în Siria şi Anatolia, de către Seleucus I Învingătorul, care l-a lăsat moştenire descendenţilor săi sub numele de Regatul Seleucid. Cel mai bogat dintre cele trei regate a fost fondat în Egipt de Ptolemeu I Salvatorul; deoarece toţi urmaşii lui pe linie masculină au purtat acelaşi nume, el a devenit cunoscut sub numele de Regatul Ptolemeilor. Cel de-al treilea şi cel mai slab stat, întemeiat de urmaşii lui Antigonus I Chiorul, a fost Regatul Antigonid, cuprinzînd Macedonia, şi care a exercitat o hegemonie precară şi parţială asupra Greciei. Au existat şi alte cetăţi şi ligi greceşti, între care Pergam şi Rhodos au devenit cele mai puternice. Cei care aveau altă origine, care erau profund elenizaţi, au ajuns să domine regatele din Bithynia, Pontus, Cappadocia şi chiar Iudeea. Astfel, aproape întregul bazin mediteranean a rămas pînă la sosirea romanilor sub stăpînirea conducătorilor de limbă greacă.

Atunci cînd au sosit, romanii au preluat regiunea fără să intervină prea mult în mecanismul dominaţiei greceşti. Roma, prima invitată de către Pergam şi Rhodos, a cucerit Macedonia Antigonidă, a absorbit Grecia şi a moştenit Pergamul. Romanii au continuat să se extindă neîncetat pînă cînd, prin mijloace în cea mai mare parte paşnice, au transformat Bithynia, Cilicia Seleucidă, Siria, Cirenaica Ptolemeică şi Ciprul în provincii romane. În 30 î.Hr., după anexarea Egiptului, Roma a devenit ea însăşi o monarhie propriu-zisă, astfel că reprezentanţii Ptolemeilor au fost înlocuiţi de cei ai lui Augustus. În mod eronat, dar nu absurd, unii cronicari bizantini au considerat ulterior anul 30 î.Hr. drept data cînd romanii au preluat „Imperiul" de la greci.

Cu toate că pe vremea aceea Roma stăpînea aproape toate ţărmurile estice ale Mediteranei, grecii şi cei care vorbeau limba greacă au continuat să domine

administrația, economia și cultura regiunii respective. În partea de răsărit a Imperiului Roman, cu excepția coloniilor militare romane întemeiate de-a lungul cursului inferior al Dunării, latina era doar limba armatei și a cîtorva oficiali romani care vorbeau fluent și greaca. Consiliile municipale îndeplineau cea mai mare parte a funcțiilor administrative, inclusiv perceperea taxelor. În aceeași măsură în care romanii recunoșteau superioritatea culturii grecești, grecii recunoșteau superioritatea administrației romane, și puțini dintre ei, se gîndeau să-i elimine pe romani. În timpul primelor secole de dominație romană, Orientul grecesc era în general pașnic și prosper.

În vremea cînd Hristos își începea misiunea în Iudeea în timpul lui Tiberius, urmașul lui Augustus, atît cultura greacă, cît și Imperiul Roman dominau Orientul. Începînd cu Sfîntul Pavel, misionarii creștini au propovăduit noua credință în rîndul populației vorbitoare de limbă greacă din Imperiul Roman, profitînd de absența barierelor politice sau lingvistice; timp de trei sute de ani, cei mai mulți din convertiții acestora făceau parte dintre vorbitorii de limbă greacă. Deși stăpînirea romană i-a executat pe Hristos, pe sfinții Petru și Pavel și pe alți cîțiva creștini, nu a făcut nici o încercare sistematică de a suprima creștinismul, pînă în secolul al III-lea, cînd cele două perioade de persecuție au fost de scurtă durată și lipsite de decizie. La vremea aceea, aproape toate cetățile din răsăritul Imperiului Roman aveau o comunitate creștină organizată, iar literatura teologică creștină, scrisă mai ales în limba greacă, îi impresiona chiar și pe filosofii păgîni. Ulterior, unii bizantini au crezut că Dumnezeu favorizase limba greacă și statul roman cu scopul precis de a sprijini răspîndirea creștinismului.

Totuși, la sfîrșitul secolului al III-lea, nici creștinismul, nici elenismul și nici măcar Imperiul Roman nu erau practic triumfătoare în Orient. Creștinii au fost mult depășiți ca număr în toate regiunile și în cadrul tuturor păturilor sociale și erau foarte puțini în mediul rural. Chiar și grecii constituiau o minoritate în partea de est a Imperiului Roman; o majoritate vorbitoare de limba greacă exista doar în peninsula grecească, în vestul Anatoliei, în insule, în zonele de coastă și în marile orașe (Harta 1). În alte regiuni, limba principală era alta: copta în Egipt, aramaica în Siria și Mesopotamia, traca în Tracia și frigiana, galatiana, isauriana sau cappadociana în Anatolia. În timp ce greaca înregistra progrese în satele Traciei și Anatoliei, unde limbile autohtone făceau cel puțin parte din aceași familie indo-europeană, ea se bucura de o mult mai mică răspîndire în mediul rural egiptean și sirian, unde limbile autohtone erau hamite sau semite și fundamental diferite de limba greacă[1].

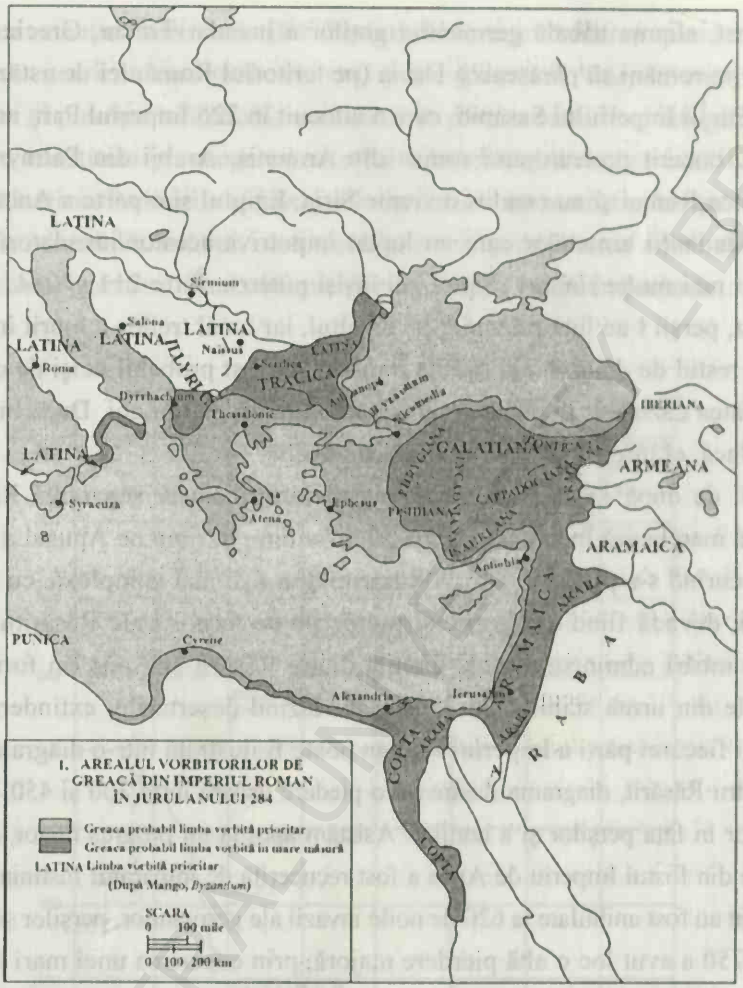

Imperiul Roman s-a confruntat cu dificultăţi serioase în secolul al III-lea, mai cu seamă în privinţa menţinerii sub stăpînire a provinciilor răsăritene. Necazurile au început la sfîrşitul secolului al II-lea, cînd a izbucnit o epidemie, parţii au invadat Imperiul dinspre răsărit, germanii dinspre apus, iar împăraţii au început să mărească solda armatei. În special pentru că boala a dus la o scădere numerică a populaţiei plătitoare de impozite, creşterea acestora s-a dovedit insuficientă necesităţilor de plată a soldelor. Atunci cînd guvernul a recurs la alternativa devalorizării şi a emiterii de prea mulţi bani, a apărut inflaţia, ceea ce a zdruncinat economia şi a nemulţumit armata, deoarece valoarea soldei scăzuse. S-au declanşat revolte militare, urmate de invazii şi mai sălbatice[2].

În est, alianța tribală germană a goților a invadat Tracia, Grecia și Anatolia, forțîndu-i pe romani să părăsească Dacia (pe teritoriul României de astăzi, la nord de Dunăre). Perșii Imperiului Sasanid, care a înlocuit în 226 Imperiul Part, au hărțuit și ei Siria și au cucerit protectoratul roman din Armenia. Arabii din Palmyra au refuzat suzeranitatea Romei și au condus o vreme Siria, Egiptul și o parte a Anatoliei. Și mai grav, comandanții armatelor care au luptat împotriva acestor invadatori și rebeli au încercat în mai multe rînduri să preia ei înșiși puterea. Între 211 și 284, goții au ucis un împărat, perșii l-au luat prizonier pe un altul, iar un al treilea a murit în timpul unei epidemii; restul de douăzeci și trei de împărați au fost probabil uciși de către romani, în majoritatea cazurilor după ce domniseră mai puțin de doi ani. Dacă Imperiul nu se prăbușea încă, el înregistra, fără îndoială, un declin.

Anii de după 284 au adus reforme majore, inclusiv separarea Răsăritului de Apus, care marchează începutul perioadei bizantine. În timp ce Apusul a continuat să decadă și curînd s-a prăbușit, istoria Răsăritului a fost mai complexă, cu multe căderi și reveniri, dovadă fiind cîștigurile și pierderile de teritorii ale Răsăritului. Ignorînd cîteva schimbări administrative la granița dintre Răsărit și Apus (în forma în care a fost în cele din urmă stabilită în 395) și excluzînd deșerturile, extinderea treptată a teritoriului fiecărei părți a Imperiul Roman poate fi ilustrată într-o diagramă (fig. 1).

Pentru Răsărit, diagrama ilustrează o piedere ușoară între 300 și 450, ca rezultat al înfrîngerilor în fața perșilor și a hunilor. Asistăm apoi la un progres major, atunci cînd o mare parte din fostul Imperiu de Apus a fost recucerită de împăratul Iustinian. Realizările lui Iustinian au fost anihlilate la 620 de noile invazii ale germanilor, perșilor și avarilor.

La 750 a avut loc o altă pierdere majoră, prin cucerirea unei mari părți a teritoriului bizantin. Dar acest al doilea declin a fost urmat în jurul anului 1050 de o revenire, cînd, după multe recuceriri, Imperiul a devenit puțin mai mic decît fusese în 300 sau în 620, dar puțin mai mare decît în 450. A urmat apoi un alt declin serios, datorat turcilor selgiucizi. Întrerupt de o revenire parțială, acest declin a durat pînă în 1204, cînd Constantinopol a căzut în fața atacurilor celei de-a patra cruciade, iar provinciile rămase sub dominație grecească au fost împărțite între mai multe state succesoare. În cele din urmă, partea principală a Imperiului și statele grecești mai mici și-au revenit pentru o vreme înainte de a se prăbuși la 1461, cucerite de turcii otomani.

Fără îndoială că diferențele în ceea ce privește populația și resursele pot face ca istoria unei regiuni să ducă la concluzii greșite în privința puterii statului; dar pentru cea mai mare parte a Bizanțului, diagrama oferă o imagine precisă. Fiecare cîștig teritorial major reflectă o forță care stătea la baza lui și fiecare pierdere majoră ilustra o slăbiciune care era cauza acesteia. Asemenea momente de ascensiune și decădere

scăpau adesea atenției observatorilor bizantini, care considerau pierderile drept temporare, iar cuceririle mai mult sau mai puțin garantate. Dar, în comparație cu aceste cîștiguri și pierderi teritoriale, cea mai mare parte a bătăliilor, intrigilor și ceremoniilor, care constituie preocuparea surselor bizantine și a multor istorii moderne, erau nesemnificative. Pierderile și cîștigurile teritoriale au marcat principalele puncte de cotitură ale istoriei Bizanțului, cînd statul bizantin și societatea condusă de acesta s-au restrîns sau s-au extins, fiind obligate să se adapteze noilor împrejurări.

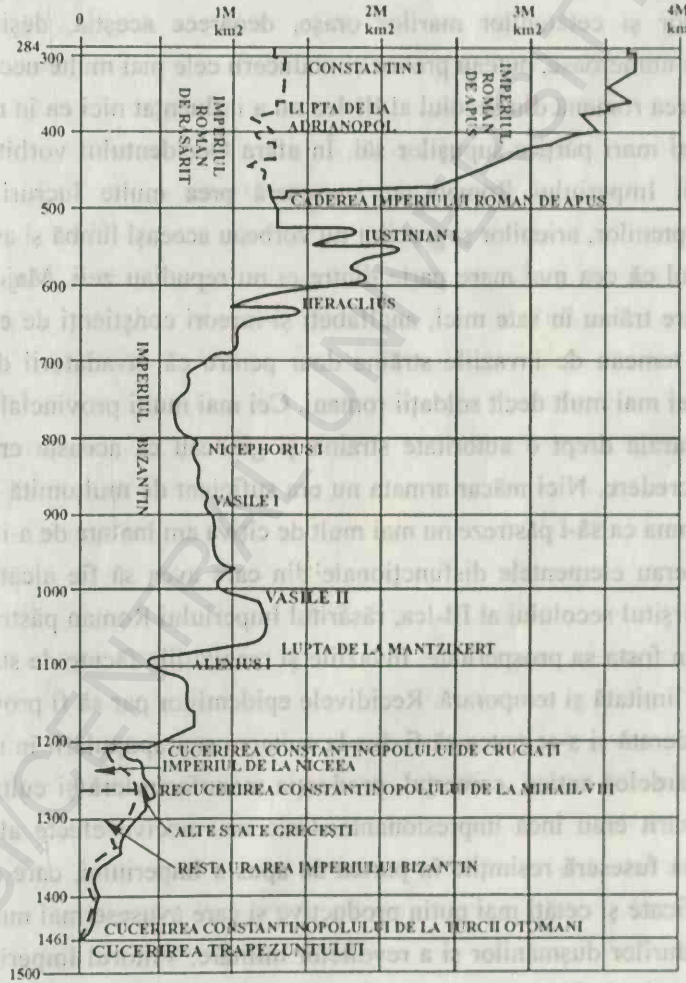

Fig. 1. Diagrama extinderii teritoriale a Imperiului Bizantin (284-1461)

BCUIASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Statul şi societatea bizantină nu au fost întotdeauna în concordanţă, întrucît statul putea avea o influenţă slabă asupra unora din locuitorii lui, dar o influenţă pregnantă asupra celor care locuiau în afara stăpînirii bizantine. Totuşi, pînă în secolul al III-lea, statul roman nu corespunsese ca structură vreunei societăţi din Orient. Conducătorii Romei, adică împăratul şi un grup ales alcătuit din oficialii săi, aveau puţine legături cu cea mai mare parte a oamenilor pe care îi conduceau. Fireşte că cei care guvernau voiau ca supuşii lor să fie mulţumiţi şi prosperi, fie doar pentru că sperau că aceştia se vor răzvrăti mai rar şi vor plăti mai multe taxe. Dar conducătorii, în măsura în care le păsa cît de cît de supuşii lor, acordau cea mai mare atenţie soldaţilor şi cetăţenilor marilor oraşe, deoarece aceştia, deşi constituiau minorităţi puţin numeroase, puteau provoca conducerii cele mai multe necazuri.

Conducerea romană din secolul al III-lea nu a influenţat nici ea în mare măsură vieţile celei mai mari părţi a supuşilor săi. În afara Occidentului vorbitor de limbă latină, cetăţenii Imperiului Roman nu avuseseră prea multe lucruri în comun. Majoritatea egiptenilor, arienilor şi grecilor nu vorbeau aceeaşi limbă şi aveau aceeaşi religie, în sensul că cea mai mare parte dintre ei nu repudiau zeii. Majoritatea erau ţărani săraci care trăiau în sate mici, analfabeţi şi rareori conştienţi de evenimentele politice. Ei se temeau de invaziile străine doar pentru că invadatorii distrugeau şi jefuiau de obicei mai mult decît soldaţii romani. Cei mai mulţi provinciali considerau conducerea centrală drept o autoritate străină şi gîndeau că aceasta era lacomă şi nedemnă de încredere. Nici măcar armata nu era suficient de mulţumită de împăraţii pe care îi proclama ca să-i păstreze nu mai mult de cîţiva ani înainte de a-i răsturna.

Acestea erau elementele disfuncţionale din care avea să fie alcătuit Imperiul Bizantin. La sfîrşitul secolului al III-lea, răsăritul Imperiului Roman păstra totuşi încă o mare parte din fosta sa prosperitate. Invaziile şi rechiziţiile făcute de stat cauzaseră doar o sărăcire limitată şi temporară. Recidivele epidemiilor par să fi provocat doar o depopulare moderată şi s-ar putea să fi dus la evitarea suprapopulării în unele locuri. Conform standardelor antice, comerţul, producţia manufacturieră şi cultura cetăţilor romane din răsărit erau încă impresionante. Cele mai nocive efecte ale crizei din secolul al III-lea fuseseră resimţite în partea de apus a Imperiului, care avea graniţe mai puţin fortificate şi cetăţi mai puţin productive şi care avusese mai mult de suferit de pe urma raidurilor duşmanilor şi a revoltelor militare. Viitorul Imperiu Roman se afla în Răsărit, unde, în 284, armata a proclamat un nou împărat.

BCU/ARCHIVE/LIBRARY

PARTEA I

Stat lărgit şi societate împovărată

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

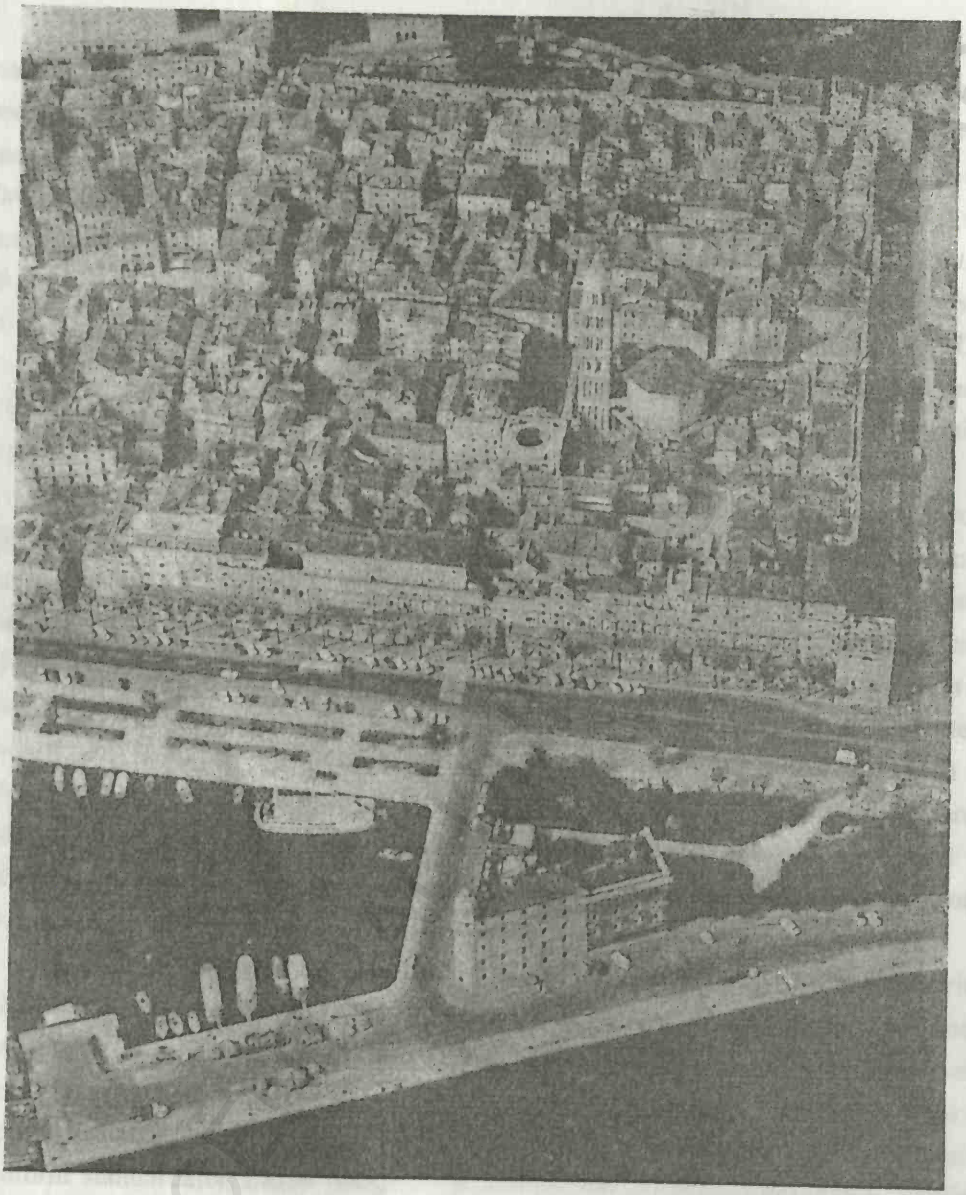

Fig. 2. Vedere aeriană a palatului lui Diocleţian, în apropiere de Salona, unde acesta s-a retras după ce a abdicat în 305. Zidurile lui înconjoară acum centrul oraşului Split din Croaţia, cu mausoleul octogonal al lui Diocleţian servind drept catedrală (centru dreapta, cu clopotniţa) (Foto: Nenad Gattin, prin amabilitatea lui Vinko Nikolici).

CAPITOLUL I

Refacerea Imperiului (284-337)

În anul 283, în timpul unui război împotriva perşilor din Mesopotamia, împăratul Carus a fost ucis, se spune că de un trăsnet, dar probabil fusese asasinat. Armata l-a proclamat împărat pe Numerian, fiul lui Carus, renunţînd curînd după aceea la războiul cu perşii şi retrăgîndu-se treptat în Anatolia. În 284, cînd armata a ajuns în Nicomedia, Diocles, comandantul gărzii imperiale, a anunţat că şi Numerian a fost ucis. După executarea presupusului asasin, Diocles s-a proclamat împărat. Pretenţiile lui au fost respinse de Carinus, fiul rămas în viaţă al lui Carus, care domnea la Roma şi pornea acum în fruntea unei armate împotriva lui Diocles. S-a declanşat un război civil, iar la începutul anului următor forţele celor doi împăraţi s-au ciocnit pe rîul Margus, în centrul Balcanilor. Bătălia s-a desfăşurat în favoarea lui Carinus pînă ce şi acesta a fost asasinat, Diocles devenind temporar conducător necontestat.

NOUL SISTEM AL LUI DIOCLEŢIAN

Asemenea majorităţii predecesorilor săi din jumătatea de secol anterioară, Diocles era un ofiţer de carieră capabil, provenit dintr-o familie obscură din Iliria. În comparaţie cu alţi împăraţi asemenea lui, Diocles era un general mediocru, dar un administrator excelent, cu o educaţie puţin superioară mediei. Se pare că avea în jur de patruzeci de ani în momentul ascensiunii sale. Conform unor informaţii plauzibile, se născuse la Salona, pe coasta iliră, iar tatăl său era libert şi scrib. Aşa cum era de aşteptat de la fiul unui scrib, a manifestat înclinaţii spre înregistrări de date şi scria fără pretenţii literare. Salona se afla într-o zonă în care se vorbea limba latină, dar numele Diocles sugerează originea sa greacă, deşi vorbea la fel de bine atît latina, cît şi greaca. Cu toate că şi-a latinizat în 285 numele, dîndu-i forma Diocletianus, el a

fost împăratul cel mai apropiat de sorgintea grecească din cîți avusese pînă atunci Imperiul.

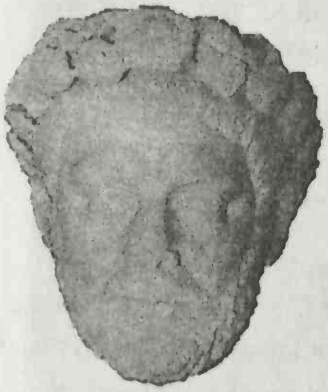

Fig. 3. Bust din marmură, probabil al lui Diocleţian (284-305), aflat acum la Muzeul Arheologic de la Istanbul (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Diocleţian a avut un fiu, dar a hotărît că avea nevoie de un alt împărat cu care să împartă puterea şi pericolele cu care se confrunta. În spatele acestei hotărîri s-ar putea să se fi aflat preferinţa lui pentru Orientul grecesc, asupra căruia vroia să aibă în continuare control, încredinţînd altcuiva Occidentul latin. La Milano, în iulie 285, Diocleţian l-a adoptat pe unul dintre tovarăşii săi de arme iliri, Maximian, acordîndu-i rangul de cezar sau vice-împărat. Începînd din acest moment, apărarea provinciilor aflate la vest de Illirium a devenit principala sarcină a lui Maximian, în timp ce apărarea Iliriei şi a Răsăritului era cea a lui Diocleţian. După un an, cînd Maximian s-a confruntat cu un împărat uzurpator din Britania, Diocleţian i-a întărit autoritatea, promovîndu-l la rangul de Augustus, cel mai înalt rang imperial.

Diocleţian păstra încă un ascendent formal asupra lui Maximian. Ca expresie a relaţiilor dintre ei, Diocleţian şi-a spus *Jovius*, pretinzînd că descindea din Jupiter, regele zeilor, şi i-a acordat lui Maximian titlul de *Herculius*, atribuindu-i descendenţa din fiul lui Jupiter, Hercule. Practic, Maximian continua să apeleze la judecata confratelui său mai mare. Dar fiecare dintre cei doi împăraţi îşi avea propria lui Curte, armată şi administraţie, cu propriul său prefect pretorian (*praefectus praetorio,* în limba latină) ca locotenent. Deşi, din punct de vedere juridic, Imperiul reprezenta o entitate unică şi era uneori condus de un singur împărat, după 285, părţile lui de răsărit şi de apus au avut întotdeauna propriul lor prefect şi administraţii separate. Putem urmări din acest moment istoria Orientului, acordînd doar din cînd în cînd atenţie Occidentului.

Înainte de Diocleţian, jurisdicţia asupra părţilor de răsărit şi apus ale Imperiului fusese oarecum separată o vreme, fie de o rebeliune în est, ca aceea a lui Diocleţian însuşi, fie de o măsură de urgenţă, ca încredinţarea Apusului de către Carus fiului său,

Carinus, înainte de a pleca în Persia. Dar aranjamentul lui Diocleţian a fost mai sistematic decît aceste divizări temporare. Deşi adoptarea unui moştenitor şi acordarea titlului de cezar acestuia era de mult timp o practică curentă pentru împăraţii fără fii, Diocleţian l-a preferat mai curînd pe Maximian, care era doar cu cîţiva ani mai tînăr decît el, ca şi coleg decît ca urmaş al său. Diocleţian îşi dădea perfect seama că, într-o epocă în care rebeliunile interne şi invaziile din afară deveniseră endemice, Imperiul era prea mare ca să poată fi condus şi apărat de un singur împărat.

Ceea ce şochează este faptul că Diocleţian nu şi-a rezervat Apusul latin, ci Răsăritul grecesc, căruia i-a ataşat Iliria, teritoriu unde se vorbea limba latină, propriul său ţinut natal. Cu toate că motivaţiile lui nu pot fi reconstituite în mod plauzibil, este clar că el credea că Orientul, inclusiv Illirium (Iliria), constituiau o parte a Imperiului cel puţin la fel de importantă ca şi Occidentul şi erau un domeniu pe măsura principalului conducător. Dată fiind ameninţarea invaziilor străine şi a rebeliunilor militare cărora trebuia să le facă faţă Imperiul, o parte din motivele sale constau în faptul că cea mai mare parte a armatei era încartiruită în Răsărit – douăzeci şi trei de legiuni, faţă de douăzeci şi patru cîte erau la începutul secolului al III-lea –, unde ţinea piept celui mai puternic duşman al Imperiului, Persia. Orientul, aşa cum îl definea Diocleţian, includea şi cea mai bună zonă de recrutare, Illirium, ca şi cele mai fertile pămînturi, Egiptul.

Lăsîndu-i lui Maximian grija apărării Apusului, Diocleţian s-a concentrat mai întîi asupra întăririi fruntariilor din Răsărit, începînd prin a recruta mai mulţi ostaşi. În cadrul a două campanii, i-a alungat înapoi peste Dunăre pe cîţiva intruşi sarmaţi şi a construit fortificaţii noi ca să-i ţină departe. A negociat pacea cu Persia în 287, instituind un protectorat roman în Armenia şi întărind graniţa cu Mesopotamia prin construirea de noi fortificaţii. Şi-a stabilit reşedinţa principală la Nicomedia, acolo unde preluase pentru prima dată puterea. Situată în Asia Minor, dar spre Europa, Nicomedia se afla în centrul domeniilor răsăritene ale lui Diocleţian şi la jumătatea distanţei dintre graniţa cu Balcanii şi Mesopotamia.

Ne vine greu să credem că numind un coîmpărat permanent, Diocleţian considera că acest lucru era suficient pentru rezolvarea problemei securităţii Imperiului. El simţea că Imperiul, inclusiv partea de apus a acestuia, avea nevoie de o armată mai mare, de mai multe fortificaţii şi de mai multe venituri pentru achitarea costului lor. Probabil că introducerea unui nou sistem de impozitare şi de rechiziţionare a proviziilor a avut loc în 287, sistem valabil şi pentru provinciile apusene conduse de Maximian. Timp de secole la rînd, romanii percepuseră tot felul de taxe din întreg Imperiul, ale căror cote erau foarte diferite. Inflaţia din secolul

anterior făcuse ca, treptat, taxele băneşti să nu mai aibă aproape nici o valoare, astfel că, pentru compensarea cheltuielilor, conducătorii recurgeau tot mai mult la rechiziţii sub formă de prestări de munci şi confiscări de bunuri pentru confecţionarea uniformelor soldaţilor şi asigurarea cu cereale a locuitorilor oraşelor. La început, asemenea rechiziţii fuseseră plătite în bani la cote fixe, dar pe măsură ce inflaţia făcea ca valoarea acestor plăţi să scadă tot mai mult, ele au încetat treptat să mai fie acceptate. În această stare provizorie, sistemul de taxe era ineficient şi îngreunat, iar mărirea impozitelor dificilă.

Diocleţian şi-a dat seama că cea mai bună metodă era mărirea încasărilor, în timp ce diminuarea dezorganizării economice urma să standardizeze impozitele în funcţie de capacitatea de plată a supuşilor săi. Perceperea taxelor sau rechiziţiile împărţite în mod egal între supuşi, între toate gospodăriile sau suprafeţele de pământ prezentau dezavantajul evident că unii oameni şi unele gospodării îşi puteau permite să plătească mult mai mult decît altele, iar unele pământuri erau mult mai productive decît altele. Taxele pentru uniforme pe care bogaţii le puteau plăti cu uşurinţă i-ar fi ruinat pe cei săraci, în timp ce taxele pe care le puteau plăti nevoiaşii ar fi fost absurd de scăzute pentru cei înstăriţi şi ar fi adus venituri mici. Orice taxă asupra pământului sau a altor proprietăţi în acord cu valoarea lor bănească devenea însă repede depăşită pe măsură ce inflaţia monetară continua.

Pentru ca o taxă reală să fie posibilă, Diocleţian a stabilit două unităţi standard pentru evaluarea rentabilităţii impozitelor. Una dintre acestea era *caput* – cu sensul literal de „cap", dar tradus mai exact prin „titlu de proprietate", deoarece era o unitate teoretică pentru numărul diferit al plătitorilor de taxe. Unitatea aceasta era menită să reprezinte o anumită valoare, care era întîmplător mult mai mare decît media percepută de la orice plătitor; ea putea reprezenta resursele a mai multe gospodării mijlocii sau o parte a averii unui proprietar bogat. Aparent, cîştigul avut în vedere era limitat la proprietatea în sine. Cea de-a doua unitate era *jugum* („jug"), reprezentînd o suprafaţă fixă de pământ arabil de calitate superioară; ea putea, firesţe, reprezenta o suprafaţă mai mare de pământ mai puţin fertil sau o suprafaţă mai mică de pământ mai bun, astfel încît fiecare *jugum* să aibă aproximativ aceeaşi valoare. Aceste *juga* par să fi fost menite să asigure rechiziţiile de cereale, iar *capita* alte taxe în bani sau în natură. Firesţe că regiunilor care produceau un mare surplus de cereale, în primul rînd Egiptul, le erau impuse mai multe *juga* şi mai puţine *capita* decît altora. Cantitatea de grîne percepută pentru fiecare *jugum* şi taxa pentru fiecare *caput* puteau varia de la an la an în funcţie de nevoile conducerii. Intenţia pare totuşi să fi fost ca într-un anumit

an să fie percepută o cantitate egală de grîne pentru fiecare *jugum* şi un impozit egal pentru fiecare *caput*, cel puţin în cadrul jurisdicţiei fiecăruia din cei doi împăraţi[1].

Trebuie să fi trecut ceva vreme pentru ca acest sistem să capete eficienţă. Fiecărei cetăţi îi era atribuită o cotă pentru toate *juga* şi *capita* de pe teritoriul ei, iar consilierii municipali, care răspunseseră întotdeauna de perceperea taxelor şi de rechiziţionări, trebuiau acum să adune taxele şi să facă rechiziţiile corespunzătoare cotelor oraşelor lor. Atunci cînd a intrat în vigoare sistemul cotele trebuie să fi fost stabilite oarecum arbitrar, pe baza datelor curente. Dar el permitea cel puţin efectuarea unui recensămînt precis, iar Diocleţian pare să fi planificat o verificare periodică a sistemului de taxe la fiecare cinci ani începînd din 287, o dată cu declanşarea unei retaxări generale programate probabil pentru 292. S-ar putea ca planurile lui de reformă a sistemului monetar şi a administraţiei provinciilor să dateze încă din perioada aceasta.

Cu toate că Diocleţian era acum în primul rînd conducătorul Orientului, el continua să fie conştient de problemele Occidentului. El a avut două întîlniri cu Maximian la graniţa dintre Iliria şi Italia, acolo unde se întîlneau jurisdicţiile lor. Prima oară cei doi conducători au luptat împreună împotriva germanilor de acolo. Maximian, care îşi stabilise cartierul general la Milano, făcuse din nou ordine în cea mai mare parte a Occidentului, deşi nu avea forţa necesară pentru a înăbuşi răscoala din Britania, care se răspîndise spre nord-vestul Galiei. Performanţa celor doi Augustus nu a fost deloc neglijabilă, mai ales dacă ţinem seama de dezastrele din secolul anterior, dar nu prea l-a mulţumit pe Diocleţian. Astfel că acesta a făcut o altă schimbare majoră.

În 293, el s-a înţeles cu Maximian să proclame doi coîmpăraţi, astfel încît fiecare Augustus să fie secondat de un cezar, care să-i ajute să conducă partea sa din Imperiu; aceştia au primit la rîndul lor numele de Jovius şi Heraclius. Cezarul lui Maximian era Constantius, ginerele şi fostul său prefect pretorian, în timp ce cezarul lui Diocleţian era tot propriul său ginere, Galerius, care se poate să fi fost şi el fost prefect pretorian. Ca şi cei doi Augustus, noii cezari erau ofiţeri cu experienţă din Iliria. Lui Constantius i s-a dat sarcina de a înăbuşi rebeliunea din Britania şi Galia, unde şi-a stabilit cartierul general la Trier. În acest timp, principalul cartier general al lui Galerius pare să fi fost Antiohia, iar răspunderea lui fundamentală era apărarea Siriei şi a Egiptului împotriva perşilor, în vreme ce Diocleţian desăvîrşea întărirea graniţei de la Dunăre.

Aceşti cezari, în ciuda faptului că îşi aveau prefecţi pretorieni, erau supuşi fiecare unui Augustus, chiar şi în cadrul regiunii atribuite lor, care nu era în nici un

caz fixată permanent. Mai mult, deşi Constantius şi Galerius nu erau mult mai tineri decît Diocleţian şi Maximian, cezarii au fost numiţi urmaşi ai celor doi Augustus, perpetuînd dinastiile artificiale ale Jovilor în Răsărit şi ale Herculilor în Apus. Acest sistem cu patru împăraţi a fost numit de atunci încolo tetrarhie. De fapt, el punea pur şi simplu în practică cunoscutul procedeu de a numi coîmpăraţi la diarhia existentă. Sistemul tindea deci mai curînd să confirme decît să nege împărţirea în două a Imperiului.

Fig. 4. Medalion de aur reprezentîndu-l pe Galerius (305-311), în mărime originală, ca cezar, rang pe care l-a deţinut între 293 şi 305; alături de acesta, pe revers, se află Jupiter, patronul său (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

În perioada numirii noilor cezari, Diocleţian şi colaboratorii săi au modificat administraţia provinciilor, care nu se prea schimbase de pe vremea lui Augustus[2]. Vechile provincii, mai puţin de cincizeci la număr, de mărimi foarte diferite, au fost înlocuite cu aproape o sută de noi provincii de mărime, cu o populaţie şi resurse aproape egale. Aproximativ cincizeci şi cinci din aceste provincii erau situate în Imperiul de Răsărit, care avea o întindere mai mică, dar era mai bogat şi mai dens populat. Foştii guvernatori ai provinciilor, care comandaseră trupele aflate în garnizoanele din provinciilor lor, au fost înlocuiţi cu guvernatori civili, în timp ce armata a trecut sub comanda unor oficialităţi militare separate.

Noile provincii au fost apoi grupate în douăsprezece mari jurisdicţii, numite dioceze, din care şase erau situate în Răsărit. Fiecare dioceză era administrată de un vicar (*vicarius),* o oficialitate superioară guvernatorului civil al diocezei respective. Superiorul fiecărui vicar era prefectul pretorian al unuia dintre cei patru împăraţi. Astfel, împăraţii au triplat numărul oficialilor de rang superior, adăugînd noi

prefecturi, dioceze şi provincii şi numind oficiali militari şi civili în locul vechilor guvernatori ai provinciilor. A crescut şi numărul birocraţilor de rang inferior.

Existenţa a patru împăraţi necesita mărirea de circa patru ori a Curţii imperiale, care era alcătuită din consilieri, slujitori şi cîteva birouri administrative. Pe lîngă prefectul pretorian, al cărui departament avea în grijă armata şi rechiziţiile necesare întreţinerii acesteia, probabil că fiecare împărat dispunea de cîte un trezorier public, al cărui departament se ocupa de veniturile băneşti şi de monetăriile lui, şi de un vistiernic personal, al cărui departament avea grijă de proprietăţile imperiale. Fiecare împărat dispunea şi de gărzi, mesageri şi de cîteva departamente pentru ţinerea evidenţei documentelor, toate acestea fiind curînd puse sub tutela unui şef al birourilor *(magister officiorum)*, o funcţie creată probabil de către Diocleţian. După o estimare netă, numărul serviciilor civile s-au dublat, de la circa 15000 de oameni la aproape 30000, dintre care mai mult de jumătate îşi aveau posturile în Răsărit.[3]

Diocleţian şi ceilalţi împăraţi au mărit şi numărul soldaţilor. Cu toate că dificultăţile de a recruta şi de a întreţine soldaţi i-au obligat probabil să mărească gradual efectivele acestora, într-un ritm mai lent decît în cazul mai puţin numeroasei birocraţii, cea mai importantă sporire a disponibilului armatei pare să se fi făcut repede. Cifrele care ne-au parvenit în această privinţă ar putea fi inexacte, dar tabloul general este clar. Dispunînd în 285 de o armată care totaliza circa 390000 de soldaţi, cei patru împăraţi au mărit se pare efectivul cu încă jumătate, aceasta ajungînd să aibă circa 581000 de soldaţi. Mărirea aceasta pare să fi fost mult mai mică în Răsărit, de la circa 253000 la 311000 de oameni, de cele mai impresionante sporiri beneficiind garnizoanele de la graniţa cu perşii. S-au mărit şi efectivele marinei, de la aproximativ 46000 la circa 64000 de marinari, jumătate din aceştia aparţinînd probabil Răsăritului[4].

Deşi guvernatorii provinciilor îi avuseseră anterior sub comandă pe soldaţii din provinciile lor, Diocleţian a introdus autoritatea militară a ducilor *(duces)*. Teritoriile aflate sub comanda ducilor, acoperind uneori două sau trei din micile provincii create de Diocleţian, alcătuiau un şir neîntrerupt de-a lungul frontierelor terestre ale Imperiului. Toate aceste ducate dispuneau de forţe cuprinse între 2000 şi peste 20000 de oameni, de obicei atît cavalerie, cît şi infanterie, iar cele de pe cursul inferior al Dunării aveau şi flote. Multe dintre aceste trupe grănicereşti erau încartiruite în fortificaţii noi şi sofisticate. Cu toate că împăraţii puteau apela la trupele ducilor ori de cîte ori era nevoie, în unele situaţii ei erau însoţiţi de rezerve mobile relativ restrînse.

În procesul aplicării reformelor sale, Diocleţian a redus practic Italia şi cetatea Romei la statutul de provincii, supunînd atît Apusul cît şi Răsăritul aceluiaşi sistem administrativ. Ce mai rămăsese din autoritatea Senatului roman a dispărut aproape

complet, iar senatorii nu mai ocupau decît cîteva funcţii de guvernator şi alte funcţii. Deşi aceştia îşi păstrau averile şi privilegiile personale, cea mai mare parte a puterii reale în noul mecanism guvernamental aparţinea noilor veniţi, mulţi dintre ei fiind ostaşi instalaţi în funcţii de împăraţii-soldaţi. Adevăratele capitale ale Imperiului se aflau acum pur şi simplu oriunde se întîmpla să poposească împăraţii într-o anumită perioadă, mulţi dintre oficiali însoţindu-i în călătoriile lor.

Diocleţian a întîmpinat unele dificultăţi în a-i face pe supuşii săi să-i trateze cu respect pe el şi pe apropiaţii săi. Ceremonialul sosirii împăraţilor a devenit mai complicat, iar aceştia erau păziţi cu mai multă grijă. Erau înfăţişaţi în statui ca avînd staturi puternice şi puteri supraomeneşti (fig. 5; cf. şi fig. 7), iar retorica oficială folosită în onoarea lor era intenţionat exuberantă, scoţînd în evidenţă graţia specială manifestată de zei faţă de aceştia. Se considerau ca fiind aleşii zeilor, renunţînd la pretenţia de a fi conducătorii unei republici, dar distrăgînd atenţia de la adevărul brutal că puterea lor venea de la armată. Pe lîngă faptul că inabordabilitatea împăratului făcea ca acesta să fie mai dificil de asasinat, toate acestea nu prea contau. Împăratul fusese multă vreme un monarh absolut, care, după ce era proclamat de armată, domnea practic după plac pînă cînd era înlăturat. În ciuda acestui fapt, atribuind voinţei publice puterea pe care o avuseseră împăraţii de atîta timp, dar pretinzînd că nu o deţine, din respect faţă de senatori şi de alţi conservatori, Diocleţian şi-a întărit autoritatea.

Un nou recensămînt al populaţiei Imperiului şi al averilor acestuia a fost efectuat imediat după 293 şi a fost în cele din urmă terminat la 296. Inspectorii recenzori au instituit noi taxe pentru toate persoanele şi averile fiecărui proprietar de pămînt, evaluîndu-le în *capita* şi *juga* şi adunînd totalurile proprietarilor de pămînt pentru a obţine cuantumuri revizuite pentru toate aceste *capita* şi *juga* din zonele administrate de fiecare oraş. Perceptorii i-au instruit apoi pe toţi consilierii municipali să asigure aprovizionarea cu animale, bani şi chiar recruţi a armatei în raport cu numărul de *capita* ale jurisdicţiei şi cu grîne în funcţie de numărul de *juga* ale acesteia. Cea mai mare parte a taxelor trebuiau plătite anual, la 1 septembrie, zi care marca începutul anului fiscal (*indictio*), avînd sensul de „impunere"; dar recensămîntul a fost folosit şi pentru perceperea de rechiziţii extraordinare. Perceperea taxelor de la proprietarii individuali de pămînt era de fapt sarcina decurionilor (*decuriones*), adică a consilierilor municipali. Deoarece decurionii trebuiau să asigure din propria lor avere ceea ce nu reuşeau să scoată de la alţii, slujba de decurion era adesea o povară şi în unele cazuri putea duce la ruină financiară.

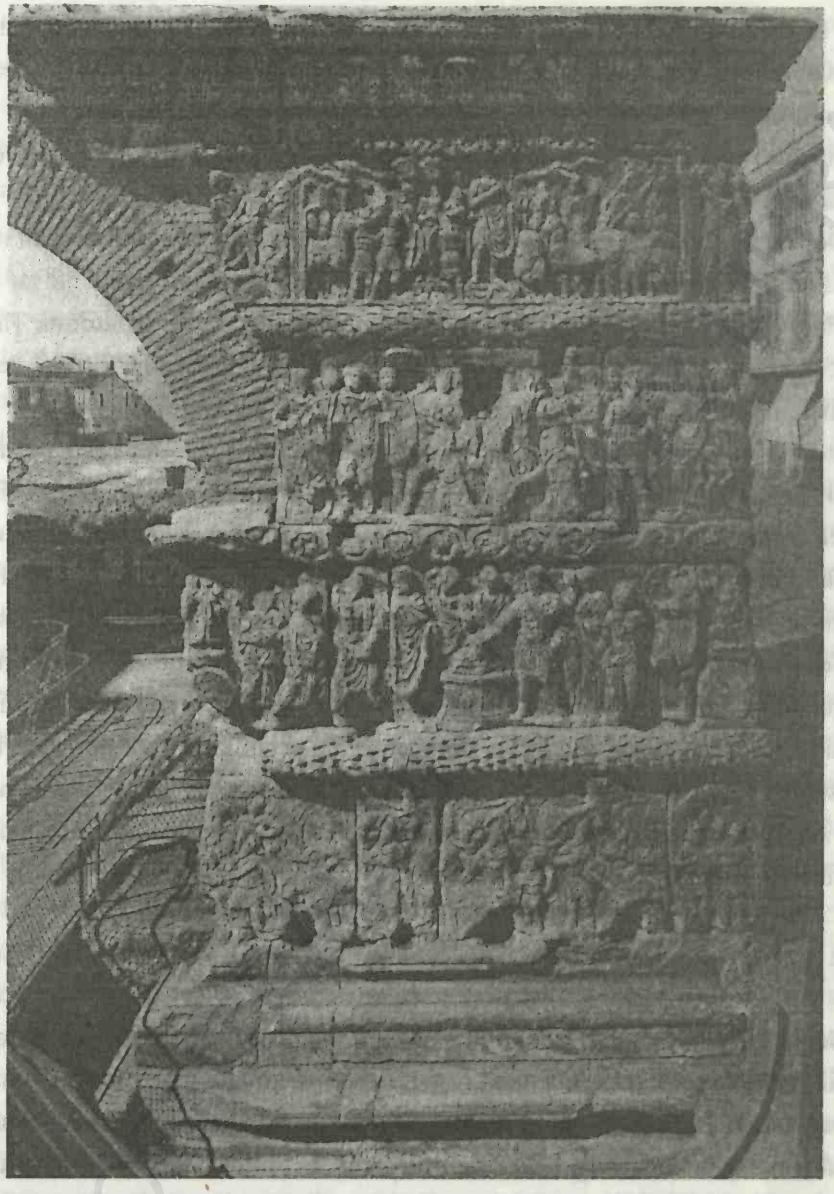

Fig. 5. Detaliu din arcul de triumf al lui Galerius de la Thessalonic, după o fotografie veche. Galerius este reprezentat în mijlocul părții de sus, mai mare decît figurile din jur, şi în mijlocul părții a treia, aducînd sacrificii zeilor pe un altar (Foto: Deutsches Archäologisches Institut, Atena)

În ciuda instabilității monetare, multe dintre taxe erau fie percepute în bani sau convertibile în bani, echivalențele ținînd cont de rata inflației. Diocleţian intenționa însă să pună capăt inflației. La scurt timp după urcarea sa pe tron, el a început să bată monezi de aur cu un grad mare de puritate, dar aceste monezi erau greu de obținut, iar inflația provocată de devalorizarea celor de argint continua. După 293, împărații au

început să emită monezi de argint devalorizate (aramă cu un procent mic, dar fix, de argint) sau monezi de aramă pură. Acestea erau emise în cantităţi mari, în speranţa că în cele din urmă valoarea lor se va stabiliza. Se pare că cei aflaţi la putere nu erau conştienţi că stabilitatea monetară depindea mai curînd de aportul de bani decît de puritatea metalului[5].

Deşi noul sistem de impozitare împărţea taxele curente statului într-un mod mai echitabil ca înainte, cea mai mare parte a contribuabililor probabil nu au resimţit efectul întrucît se pare că scopul era mărirea sumei totale pe care o datorau. Ţăranii au încercat să scape de taxe mutîndu-se în regiuni unde nu erau înregistraţi, iar cei bogaţi au evitat funcţii de consilieri municipali, astfel nefiind obligaţi să acopere în registre frecventele reduceri. Astfel, împăraţii au promulgat legi care îi legau pe ţărani de pămîntul pe care îl lucrau şi-i obligau pe toţi cei care aveau o avere apreciabilă să slujească drept decurioni. În afară de locuitorii oraşelor, care nu deţineau nici un petec de pămînt, principalele grupuri scutite de noile impozitări erau ofiţerii, oficialii civili şi senatorii, toţi aceştia nefiind obligaţi să slujească drept consilieri municipali. Este posibil ca Diocleţian să fi scos bani de la unele grupuri scutite de taxe prin acţiuni judiciare, deoarece se spune că i-a persecutat pe mulţi dintre cei avuţi ca să pună mîna pe bunurile lor[6]. În ciuda diverselor deficienţe ale regulilor şi ale aplicării lor, prin noul sistem s-a reuşit totuşi să se adune mai mulţi bani şi să se recruteze mai mulţi ostaşi. Acest sistem avea să rămînă timp de secole mecanismul fundamental al impozitării în Bizanţ.

REINSTAURAREA STABILITĂŢII

Scopul urmărit de Diocleţian prin mărirea numărului de împăraţi şi de demnitari, prin sporirea efectivelor trupelor şi prin construirea de noi forturi era clar: el vroia ca guvernarea romană să devină atît de puternică, încît nici un rebel sau invadator să nu o poată înfrînge. Dar modificările instituite de el în domeniul administraţiei, al impozitării şi apărării au avut efect deplin abia după cîţiva ani şi, între timp, el şi ceilalţi împăraţi s-au confruntat cu multe atacuri. Cu excepţia cîtorva vizite ocazionale la Nicomedia, Diocleţian a rămas în Balcani pînă în 296, asigurînd apărarea graniţei la Dunăre, prin organizarea de campanii militare, fortificări şi recrutări. Galerius se stabilise în Egipt, unde a înăbuşit o revoltă şi a înfrînt trupele de gherilă de la graniţa de sud şi din Siria, unde un nou rege persan, Narseh, se pregătea de război. În 296, la sfîrşitul anului, Narseh a invadat Armenia, statul client al Romei. Împăraţii erau hotărîţi să-l oprească. La începutul anului următor, în timp ce Diocleţian

înainta ca să facă joncțiunea cu Galerius, acesta din urmă și-a condus trupele în ajutorul armenilor. Dar Narseh i-a înfrînt pe romani și l-a obligat pe Galerius să se retragă. În vara aceea a izbucnit o nouă rebeliune în Egipt, provocată, poate, de noul recensămînt și de noile taxe. Regimul lui Dioclețian părea dintr-o dată vulnerabil[7].

Profitînd de faptul că avea un cezar, Dioclețian a pornit împotriva rebelilor egipteni, dîndu-i lui Galerius șansa să răzbune pierderile provocate de perși. Înaintînd repede, Dioclețian a ajuns curînd în Egipt, unde rebelii proclamaseră un împărat uzurpator, și a început să restabilească ordinea. Galerius l-a lăsat deocamdată pe Narseh în Armenia și s-a îndreptat spre granița de la Dunăre ca să adune mai multe trupe. În toamna anului 297, în timp ce Dioclețian pacifica satele Egiptului și asedia Alexandria, Galerius s-a îndreptat spre Armenia cu aproximativ 25000 de oameni. Acolo, el a zdrobit armata lui Narseh, capturînd familia regelui și fiind pe punctul de a-l face prizonier și pe acesta. Galerius s-a folosit de avantajul dobîndit, invadînd Mesopotamia de Jos și jefuind triumfător în anul următor Ctesiphon, capitala perșilor. Între timp, Dioclețian înfometase Alexandria și pusese capăt rebeliunii egiptene.

În 299, perșii au acceptat un tratat prin care recunoșteau statutul de clienți ai Romei pentru Armenia și Iberia, vecinul de la nord al acesteia, și au cedat o parte din ținuturile de la granița cu Persia Armeniei și Romei. Dioclețian a preluat cîteva mici satrapii armene din sudul țării; el le-a condus prin intermediul satrapilor lor tradiționali în loc să le transforme în provincii bizantine oficiale. Deși minore, teritoriile preluate de la perși constituiau primele noi cuceriri ale Imperiului în decurs de un secol. Mult mai importantă era recunoașterea de către Persia a superiorității Romei, fapt care proteja Orientul împotriva atacurilor persane pentru anii următori. În acest timp, Constantius înăbușise în Occident revolta din Britania și Galia, iar Maximian înăbușise o altă revoltă în Africa, astfel încît întregul Imperiu se bucura de pace.

Guvernarea fiind într-un moment de stabilitate, Dioclețian l-a mutat pe Galerius în Balcani, luînd în jurisdicția sa Anatolia, Siria și Egiptul. Fiecare din cei patru împărați avea acum răspunderea a trei din cele douăsprezece dioceze. Galerius și prefectul său pretorian guvernau diocezele Panoniei (la nord de Iliria), Moesia (sudul Iliriei și Grecia) și Tracia. Dioclețian și prefectul său guvernau diocezele din Asiana (sudul și vestul Anatoliei), din Pontica (nordul și estul Anatoliei) și din răsărit (Siria și Egiptul). De obicei, Galerius își avea reședința la Thessalonic, în nordul Greciei, iar reședința favorită a lui Dioclețian rămînea Nicomedia. Ambele capitale în devenire erau cetăți grecești aflate pe principalele rute dintre Europa și Asia și dintre Marea Mediterană și Marea Neagră. Oricît de importante erau forța de muncă din Iliria și grînele Egiptului pentru partea de răsărit a Imperiului, este evident că Dioclețian

considera centrul Greciei drept reşedinţa sa politică, unde ar fi trebuit să-şi aibă sediul cei doi împăraţi.

Diocleţian avea un mare respect pentru tradiţiile religioase ale Greciei. El încuraja cultul zeilor tradiţionali greco-romani şi manifesta un interes scăzut faţă de numeroasele culte şi filosofii păgîne de dată recentă. Devoţiunea sa faţă de Jupiter pare să fi fost atît religioasă, cît şi politică; numele său iniţial, Diocles, sau „Slava lui Zeus", arăta că părinţii lui îl închinaseră încă de la naştere regelui zeilor. Credinţa lui l-a adus oarecum în conflict cu creştinismul. În 299 el şi Galerius au fost iniţiatorii unui sacrificiu, în cadrul căruia măruntaiele victimelor nu au indicat semne de bun augur. Preoţii care oficiau i-au acuzat pe cîţiva creştini membri ai Curţii că influenţaseră în rău sacrificiul făcîndu-şi semnul crucii. Acceptînd această explicaţie, Diocleţian a ordonat indignat ca toţi membrii Curţii şi ai armatei sale să aducă sacrificii zeilor sau să demisioneze. Epurarea nu a fost chiar totală, dar mulţi creştini şi-au părăsit posturile din armată şi din administraţia civilă din Răsărit.

În timpul primilor ani ai secolului al IV-lea, a devenit limpede că Diocleţian reuşise să restabilească echilibrul în Imperiu. Deşi Galerius era încă obligat să organizeze campanii împotriva incursiunilor de la graniţa de la Dunăre, şi era nevoie de acţiuni poliţieneşti similare şi în Apus, nu au mai fost invazii importante. Au încetat şi rebeliunile, motiv pentru care Diocleţian a devenit împăratul cu cea mai lungă domnie în mai mult de o sută de ani. Pe baza marilor resurse rezultate din sistemul de impozitare, el a putut clădi numeroase edificii publice, mai ales la Nicomedia. Mecanismul administrativ supradimensionat instituit de Diocleţian putea fi evident susţinut, el funcţionînd mai mult sau mai puţin conform intenţiilor sale.

Principalul eşec al lui Diocleţian a fost încercarea de a îmbunătăţi sistemul monetar. Cu toate că monezile de aur şi argint emise de el îşi menţineau valoarea, ele erau tot mai greu de găsit. Monezile mult mai uşor de procurat, din aliaj de argint şi aramă şi din aramă, erau în continuare supuse inflaţiei, nu pentru că erau devalorizate, ci pentru că fuseseră emise în număr prea mare ca să poată fi absorbite de economie într-un ritm stabil. În 301 Diocleţian a ordonat ca valoarea lor nominală să fie dublată şi a instituit controlul asupra salariilor şi a preţurilor pe tot cuprinsul Imperiului, interzicînd negustorilor să vîndă la preţuri mai ridicate decît cele maxime legale. Atunci cînd aceştia au refuzat să vîndă în aceste condiţii, s-a renunţat la edictul respectiv. Totuşi statul a continuat însă să funcţioneze în condiţii destul de bune, deoarece majoritatea veniturilor şi plăţilor oficiale erau fie diminuate, fie percepute în natură.

Diocleţian era tot mai tulburat de răspîndirea creştinismului. Se pare că era influenţat în privinţa aceasta pe de-o parte de sentimentele anticreştine ale lui Galerius şi pe de altă parte de faptul că îşi dădea tot mai mult seama de cît de puternică devenise această religie. La început, Diocleţian, a cărui preocupare de prim ordin era restabilirea ordinii şi armoniei în Imperiu, i-a tolerat pe creştini chiar şi în posturile publice. Pe măsură ce aceştia deveneau tot mai îndrăzneţi şi mai numeroşi, faptul că îi negau pe zeii patroni ai împăraţilor devenea greu de ignorat, iar argumentele lui Galerius în favoarea unor noi persecuţii erau tot mai convingătoare.

În 303, după ce îl consultase pe Galerius, se sfătuise cu alte înalte oficialităţi şi apelase la un oracol al lui Apollo, Diocleţian a pus să fie dărîmată catedrala creştină de la Nicomedia şi a emis un edict împotriva creştinilor. Acest edict interzicea serviciile religioase, ordona distrugerea bisericilor creştine şi îi priva pe creştinii care îşi mărturiseau credinţa de dreptul de a apela la tribunale. Deşi acest edict era oficial, aplicat atît în Răsărit, cît şi în Apus, Maximian l-a impus doar sporadic în Apus, iar Constantius aproape că nu l-a aplicat deloc, astfel încît eficienţa lui deplină s-a manifestat numai în Orient. Firește că persecuţiile i-au iritat pe creştini. Atunci cînd palatul din Nicomedia a fost distrus de un incendiu, împăraţii au ajuns desigur la concluzia că acuzaţiile conform cărora creştinii îi dăduseră foc erau adevărate. Acuzaţii au fost executaţi şi s-a dat ordin ca preoţii creştini să fie arestaţi. În 304, renunţînd la măsurile moderate, Diocleţian şi Galerius au ordonat tuturor celor din Răsărit, cu excepţia evreilor, să aducă sacrificii zeilor. Mulţi creştini au fost întemniţaţi şi torturaţi, iar o parte din ei au fost ucişi, de obicei din cauza unor anumite gesturi sau acţiuni de sfidare. Cea mai mare parte a lor au scăpat de pedeapsă ascunzîndu-se.

Persecuţiile acestea nu au reuşit să-i convingă pe mulţi creştini să se lepede de credinţă şi se pare că nu erau aprobate nici măcar de păgîni. Pe măsură ce numărul creştinilor creştea şi religia acestora devenea tot mai cunoscută, o mare parte dintre păgîni au încetat să mai acorde credit vechilor poveşti despre canibalismul lor, despre incestul practicat de aceştia şi despre imoralitatea creştinilor în general şi au descoperit că erau cetăţeni respectabili şi aveau o morală sexuală deosebit de pură. Suferinţele creştinilor erau privite cu simpatie, iar hotărîrea şi curajul lor cu admiraţie. Cele cîteva sute de martiri care i-au inspirat pe tovarăşii lor nu alcătuiau un procentaj semnificativ în cadrul membrilor bisericii. În general, se pare că persecuţiile au întărit biserica.

În timpul celei mai dure perioade a persecuţiilor, Galerius era practic conducătorul Orientului, deoarece în 304, în vreme ce se întorcea dintr-o vizită făcută

la Roma pentru a sărbători cea de-a douăzecea aniversare a urcării sale pe tron, Diocleţian s-a îmbolnăvit grav. A început să se însănătoşească abia la începutul anului 305, perioadă în care se gîndea să abdice. După o domnie în general reuşită, de douăzeci şi unu de ani, era acum gata să se retragă şi avea un urmaş capabil care aştepta să-i succeadă la tron. Considerînd, probabil, că o domnie destul de lungă pentru el ar trebui să fie suficientă şi pentru colaboratorul său, l-a convins pe Maximian, Augustul Apusului, să se retragă o dată cu el. Dubla lor abdicare i-a permis lui Galerius să devină Augustus în Orient, iar lui Constantius în Occident, cu noi cezari ca subordonaţi şi prezumtivi urmaşi ai fiecăruia dintre ei.

Se pare că Galerius a exercitat o influenţă considerabilă asupra aranjamentelor lui Diocleţian. Noul cezar din Apus era Severus, un prieten de-al lui Galerius şi, poate, prefectul lui pretorian, în timp ce noul cezar din Răsărit era Maximin, nepotul lui Galerius. Aşa cum se cuvenea noii sale poziţii de conducere, lui Galerius i s-a dat jurisdicţia asupra Anatoliei şi a Balcanilor, cinci dioceze în total, inclusiv asupra Nicomediei, principalul centru administrativ din Orient. Maximin a primit doar jurisdicţia asupra Egiptului şi Siriei, care alcătuiau uriaşa dioceză a răsăritului. În plus, lui Severus, care avea legături strînse cu Galerius, i s-au atribuit diocezele din Africa şi Italia, vecine cu posesiunile lui Galerius din Iliria.

Cu toate că noul Augustus al Occidentului, Constantius, beneficia de o precedenţă nominală faţă de cezarul său din Apus, în practică Galerius părea să fi moştenit mai multă putere nu numai în Răsărit, ci şi în întregul Imperiu. În timp ce prietenii lui Galerius fuseseră numiţi cezari, pretenţiile lui Constantin, fiul lui Constantius, şi ale lui Maxentius, fiul lui Maximian, ambii avînd vîrsta care le permitea să conducă, nu au fost luate în seamă. Se spunea că Galerius se temea că nu-i va putea controla, deşi fiica sa era deja căsătorită cu Maxentius. În ciuda acestui refuz al succesiunii ereditare, Diocleţian şi Galerius i-au pus pe noii Augustus să-şi adopte noii cezari, dîndu-şi seama că soldaţii preferau întotdeauna succesiunea fiilor. Prestigiul lui Diocleţian era atît de mare, iar sistemul său atît de bine instituit, încît, în 305, cînd a abdicat, Maximian i-a urmat exemplul fără nici o obiecţie, iar nominalizările bătrînului împărat pentru titlurile de cezar şi împărţirea teritoriilor au fost acceptate unanim. El şi-a reluat numele grecesc de Diocles, s-a retras într-un palat imens, construit lîngă Salona, presupusul său oraş natal, şi s-a dedicat cultivării verzei.

Domnia sa, chiar dacă nu a fost un succes evident, este considerată mult mai reuşită decît oricare din cele ale predecesorilor lui timp de peste un secol. Diocleţian preluase puterea în momentul în care Imperiul se afla într-o stare de haos şi a renunţat la ea de bunăvoie, atunci cînd pacea şi stabilitatea fuseseră restabilite. El reformase

guvernul şi armata şi puţini puteau contesta faptul că Imperiul constituia principala sa grijă. Cele mai importante schimbări au fost mărirea extraordinară a efectivelor militare şi birocratice şi reorganizarea finanţelor statului pentru acoperirea cheltuielilor. Ţinînd cont de succesul lui Diocleţian în asigurarea graniţelor, se pare că sporirea efectivelor armatei a fost suficientă, în vreme ce noii săi oficiali păreau să fi fost destul de mulţi ca să impună perceperea taxelor şi să menţină ordinea în provincii. Plătirea salariilor unei armate mai mari şi ale unei birocraţii duble era mai uşoară decît s-ar fi putut presupune, deoarece majoritatea soldaţilor şi a oficialilor continuau să fie prost remuneraţi. Mărind şi uniformizînd povara impozitelor, Diocleţian a putut aduna mult mai multe venituri, fără să perceapă mai mult decît puteau plăti contribuabilii.

Este adevărat că noile recrutări din armată şi angajările din administraţie au epuizat forţa de muncă productivă; crearea unei armate şi a unei birocraţii puternice, dar prost plătite, implica pe termen lung pericolul speculei şi al delapidării. Existenţa a mai mulţi împăraţi demonstra o slăbiciune, pe care personalitatea puternică a lui Diocleţian o disimulase. Doi Augustus şi doi cezari în loc de un Augustus reprezentau o sursă de forţă pentru Imperiu atîta vreme cît conducătorii colaborau, deoarece oricare dintre împăraţi era aproape permanent în faţa pericolului unei invazii străine sau a unei rebeliuni, iar dacă avea necazuri, apropiaţii îi săreau în ajutor. Dar cu greu se putea garanta pentru o perioadă nedefinită faptul că cei patru împăraţi erau mulţumiţi cu ceea ce primiseră fără să aspire la teritorii, trupe şi venituri mai mari sau la dreptul de a-şi lăsa fiii drept succesori.

Apropiaţii lui Diocleţian erau oameni foarte talentaţi, care aveau un mare respect faţă de el şi nu-i ieşeau niciodată din cuvînt. Noii cezari numiţi în 305 erau oameni mai puţin capabili, nici ei, nici Galerius nefiind în relaţii bune cu Constantius. În sfîrşit, nici Galerius, nici Constantius nu deţineau oficial poziţia lui Diocleţian, de conducător al întregului Imperiu, iar acesta nu avea nici un plan de a continua exercitarea autorităţii după retragere. Nici problemele economice, religioase şi militare ale Imperiului nu fuseseră rezolvate mult timp. În ciuda instituţiilor fiscale înfiinţate de Diocleţian, echilibrul puterii rămînea precar.

CONFLICTE REÎNNOITE

Inteligent şi hotărît, apropiindu-se probabil de cincizeci de ani, Galerius era un general mai bun ca Diocleţian şi un administrator aproape la fel de bun. Dar era prea aspru şi prea rigid ca să egaleze calităţile de conducător ale acestuia. Galerius a

încercat încă de la început să domine politica întregului Imperiu, bazîndu-se pe influenţa sa asupra lui Maximin şi a lui Severus. El s-a axat pe problemele delicate ale impozitării şi ale persecutării creştinilor. În timp ce Diocleţian îi înregistrase şi taxase numai pe cei care posedau pămînt sau îl lucrau, Galerius a ordonat înregistrarea orăşenilor fără proprietăţi rurale, care urmau să fie impozitaţi pe persoană şi după numărul celor din gospodăriile lor. Mulţi dintre aceşti orăşeni erau săraci şi nu au putut face faţă taxelor. Ordinul includea şi obligaţia ca guvernul să întocmească primele liste complete cu locuitorii oraşelor, din care făceau parte mulţi creştini. Întrucît acest recensămînt i-a permis guvernului să-i depisteze pe creştinii care refuzau să practice sacrificii păgîne, Galerius a putut intensifica persecuţiile. Maximin şi Severus au urmat politica acestuia, nu însă şi Constantius.

Tensiunile au apărut aproape imediat. Constantin, fiul lui Constantius şi al soţiei sale, Elena, de care divorţase, trăise ani de zile în Orient, servind mai întîi la Curtea lui Galerius în Persia şi în Balcani, după care a fost transferat la Curtea lui Diocleţian de la Nicomedia. Trecut cu vederea, în 305, la acordarea titlului de cezar, contrar aşteptărilor multora, Constantin a obţinut o permisie de la Galerius ca să-şi viziteze tatăl aflat în Britania. Peste un an, la moartea lui Constantius, trupele sale, din loialitate faţă de familia acestuia, l-a proclamat Augustus în Occident pe Constantin. Constantin s-a mutat în palatul tatălui său de la Trier şi i-a cerut lui Galerius, care era Augustus în Orient, să-l recunoască, scuzîndu-se faţă de acesta pentru că preluase puterea deoarece fusese forţat de către armată să o facă.

Conform aranjamentelor lui Diocleţian, Severus, cezarul Apusului, ar fi trebuit să devină Augustus la moartea lui Constantius, Galerius urmînd să aleagă un alt cezar. Galerius vroia să respecte regulile stabilite de Diocleţian şi, oricum, nu îl privea cu ochi buni pe Constantin. Noul împărat se arăta totuşi conciliant, singurul mod în care îşi putea pierde tronul fiind un conflict armat dificil şi periculos. Astfel că Galerius a recurs la compromisul de a-l recunoaşte pe Constantin drept cezar în Apus, Severus urmînd să devină Augustus. Constantin a fost de acord, sperînd să menţină starea de pace, dar era evident că spiritul de colaborare dintre împăraţi nu mai era acelaşi. Ulterior, în 306, exemplul lui Constantin a fost urmat de tînărul Maxentius, care a preluat puterea în Italia, acolo unde Maximian, tatăl său, domnise pînă în urmă cu un an.

Cetăţenii Romei şi ai altor oraşe italiene, nemulţumiţi şi iritaţi de pierderea poziţiei lor privilegiate în Imperiu, erau porniţi împotriva hotărîrii lui Severus de a-i înregistra şi taxa alături de alţi orăşeni. Romanii l-au aclamat deci pe Maxentius, care i-a cerut din nou tatălui său, care se retrăsese deja, să redevină Augustus. Severus a pornit asupra Romei cu o armată mult mai mare, pentru a înăbuşi rebeliunea. Dar

trupele sale, care slujiseră ani de zile sub Maximian, au început să dezerteze în tabăra rebelilor. Severus a fost nevoit să se retragă, iar în 307 să se predea şi apoi să se sinucidă. Maxentius a preluat titlul de Augustus, în timp ce Maximian i-a acordat lui Constantin atît titlul de Augustus, cît şi mîna fiicei sale, Fausta. Astfel că cei trei Augustus din Apus au format o alianţă împotriva lui Galerius.

Orientul şi Occidentul erau acum în opoziţie manifestă. Atunci cînd, înfuriat, Galerius a pornit asupra Romei, chiar şi soldaţii săi au început să treacă de partea lui Maximian şi a lui Maxentius. Obligat de circumstanţe, Galerius s-a întors în Iliria, prădînd Italia în acest timp. În cursul acestei campanii, mii de oameni au trecut din armatele Răsăritului în cele ale Apusului. Galerius continua însă să nu recunoască înfrîngerea şi a avut curînd satisfacţia să-l vadă pe Maximian încercînd să-şi detroneze fiul, eşuînd şi apelînd la protecţia sa. Către 308, Galerius a reuşit să organizeze o conferinţă de pace la Carnuntum, pe cursul superior al Dunării, la care a asistat şi Diocleţian, cu toate că acesta renunţase la onoruri.

Cu aprobarea lui Diocleţian, Galerius a hotărît ca Maximian să abdice, Maxentius să fie deposedat de orice titlu, Constantin să fie retrogradat de la rangul de Augustus, redevenind cezar, iar Licinius, un alt prieten al lui Galerius să devină noul Augustus al Occidentului. Pînă la preluarea puterii în Italia şi Africa de la Maxentius, Licinius urma să împartă cu Galerius autoritatea asupra Balcanilor. Singurul rezultat concludent al acestei decizii a fost crearea a încă unui Augustus, Licinius. Deşi Galerius a încercat să-i mulţumească pe Constantin şi pe Maximin cu titlul de Fiu de Augustus, pînă la urmă a fost obligat să le recunoască şi rangul de Augustus. Maximian şi-a reluat titlul de Augustus, ceea ce făcea ca numărul acestora să se ridice la şase, şi s-a pus sub ocrotirea lui Constantin. Imperiul era într-o stare de confuzie mai mare ca oricînd.

În ciuda tuturor acestor lucruri, vechii împăraţi făcuseră o alegere înţeleaptă în privinţa lui Licinius, un bărbat abil şi maleabil, trecut de patruzeci de ani, care avea să-i pună în umbră pe aproape toţi colaboratorii săi. În 310, atunci cînd din cauza lui Constantin Maximian s-a sinucis, Licinius a invadat nordul Italiei şi a pus stăpînire pe o parte a acestuia. S-a retras numai pentru că trebuia să lupte împotriva invadatorilor de la Dunăre. Întrucît Galerius se îmbolnăvise grav între timp, probabil de cancer la colon, Licinius nu vroia să părăsească iar Iliria. În 311, în timp ce era în agonie, Galerius gîndea că suferinţa lui se datorează, probabil, mîniei Dumnezeului creştin. Împăraţii din Răsărit continuaseră ceea ce începuse Diocleţian, numai că, în loc să-i execute pe creştinii recalcitranţi, Maximin preferase să li se scoată un ochi, să li se taie un picior şi să-i condamne la muncă forţată în minele statului. Dar, aflat pe patul

de moarte, Galerius a abolit edictele, recunoscînd că acestea era greşite, şi i-a eliberat pe deţinuţii creştini, fără să li se restituie însă proprietăţile şi cerîndu-le să se roage pentru el.

Fig. 6. Licinius (311-324), monedă de aur reprezentată în mărime dublă faţă de realitate, cu o personificare a Victoriei pe revers (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Se pare că Galerius a murit fără să fi făcut aranjamente precise privind succesiunea lui în Orient. Aflînd de moartea acestuia, Maximin a pus din proprie iniţiativă stăpînire pe Asia Mică, lăsîndu-i lui Licinius cele trei dioceze din Balcani, pe care le condusese împreună cu Galerius. Luîndu-l ca model pe Diocleţian, Maximin şi-a stabilit cartierul general la Nicomedia, a anulat taxele impuse de Galerius orăşenilor care nu deţineau pămînt şi a întrerupt persecutarea creştinilor. Spre deosebire de acesta, Licinius a perpetuat politica introdusă de Galerius privind impozitarea orăşenilor şi a menţinut hotărîrea luată de acesta pe patul de moarte privind tolerarea creştinilor.

Deoarece chiar şi Maximin şi-a dat seama că persecuţiile anterioare eşuaseră, a adoptat măsuri mai puţin radicale. Deşi îi eliberase pe cei mai mulţi deţinuţi creştini şi nu-i obliga să oficieze sacrificii păgîne, le-a interzis să se întrunească şi să construiască biserici. Observînd că ierarhia bisericească era o sursă a puterii creştine, Maximin a imitat-o, numind înalţi preoţi păgîni în toate provinciile şi preoţi-diriguitori în fiecare oraş. Aceştia supravegheau desfăşurarea riturilor păgîne şi îi forţau pe creştini să participe la ele. Maximin a ordonat ca creştinii să fie ponegriţi în şcoli, propaganda anti-creştină urmînd să fie afişată în locuri publice. În sfîrşit, el a încurajat şi a rezolvat pozitiv petiţiile autorităţilor provinciale şi civile privind izgonirea creştinilor din regiunile lor şi întemniţarea sau executarea celor nesupuşi. Creştinii au fost astfel obligaţi să se mute dintr-o serie de provincii şi oraşe din Răsărit, unii dintre aceştia fiind supuşi martirajului.

Cu toate că relațiile dintre Licinius și Maximin erau încordate, amîndoi au considerat deocamdată că era prudent să mențină o stare incertă de pace. Deși poziția lui Licinius părea să fie mai slabă, Maximin vroia să aibă mînă liberă pentru a organiza o campanie împotriva Armeniei, unde răspîndirea rapidă a creștinismului făcuse ca un împărat care îi persecuta pe creștini să devină un protector nedorit. În Apus, Maxentius plănuia să răzbune moartea tatălui său, atacîndu-l pe Constantin, astfel încît nici unul din cei patru Augustus nu era în relații prietenești cu vecinul său. Aceasta era situația în 311, atunci cînd Dioclețian a murit, dezamăgit, în palatul său de lîngă Salona. Unii au susținut că-și pusese singur capăt zilelor.

Deoarece situația nesigură presupunea încheierea unor alianțe, Constantin i-a oferit-o drept soție lui Licinius pe sora sa vitregă, propunere care a fost acceptată. Pentru a contracara această combinație, Maximin a intrat în tratative cu Maxentius. Practic, Constantin și Licinius s-au recunoscut reciproc ca singurii conducători legitimi ai Occidentului și Orientului, același lucru fiind făcut și de către Maxentius și Maximin. Cu toate acestea, orice colaborare militară era greu de înfăptuit. Poziția geografică îi permitea lui Constantin să-l atace doar pe Maxentius, iar lui Maximin numai pe Licinius. Din cauza acestei amenințări, Maxentius și Licinius nu îndrăzneau să se atace unul pe celălalt. Pe lîngă aceasta, nici unul dintre împărați nu vroia să înfrunte riscul unei invazii sau al unei rebeliuni pe propriul său teritoriu, deplasînd, astfel, un număr mare de trupe în domeniul celuilalt. În 312, cel mai curajos dintre ei, Constantin, a strîns totuși o forță expediționară cu care intenționa să invadeze Italia. El, cel puțin, nu avea granițe comune cu alt împărat. Dar forțele lui erau mult mai mici decît cele ale lui Maxentius, din care făceau încă parte cei care au părăsit Răsăritul cu cinci ani în urmă.

După prăbușirea celor două dinastii artificiale ale lui Dioclețian, puse sub protecția lui Jupiter și a lui Hercule, Constantin adoptase ca zeu patron Soarele Neînvins (*Sol Invictus)*, pe care și tatăl său, Constantius, îl preferase. Poate că datorită faptului că acest cult al soarelui avea unele asemănări cu creștinismul, cum ar fi slujbele din zilele de duminică (traducerea literală a cuvîntului *Sunday* – duminică – este „ziua soarelui – n.tr.) și sărbătorirea zilei de naștere a unei divinități în preajma Crăciunului, Constantius fusese atît de tolerant cu creștinii[8]. Constantin, a cărui mamă, Elena, era creștină, pare să fi acceptat într-o oarecare măsură creștinismul, chiar și înainte ca atitudinea lui să se schimbe radical în timpul marșului său împotriva lui Maxentius. La începutul acestei campanii, Constantin a văzut imaginea unei cruci suprapuse soarelui. A avut apoi un vis în care Hristos i-a promis victoria dacă armata sa va purta flamuri cu monograma primelor două litere grecești ale

numelui Său[9]. După ce a ordonat să se facă astfel de stindarde pentru soldaţii săi, Constantin a întîlnit forţa principală a trupelor lui Maxentius chiar la nord de Roma, la podul Milvianus, peste Tibru. Acolo, Maxentius, luptînd cu spatele la fluviu, a fost împins spre apă şi s-a înecat, iar armata sa a intrat în panică. Constantin a preluat stăpînirea asupra întregii Italii şi a Africii de la defunctul său rival.

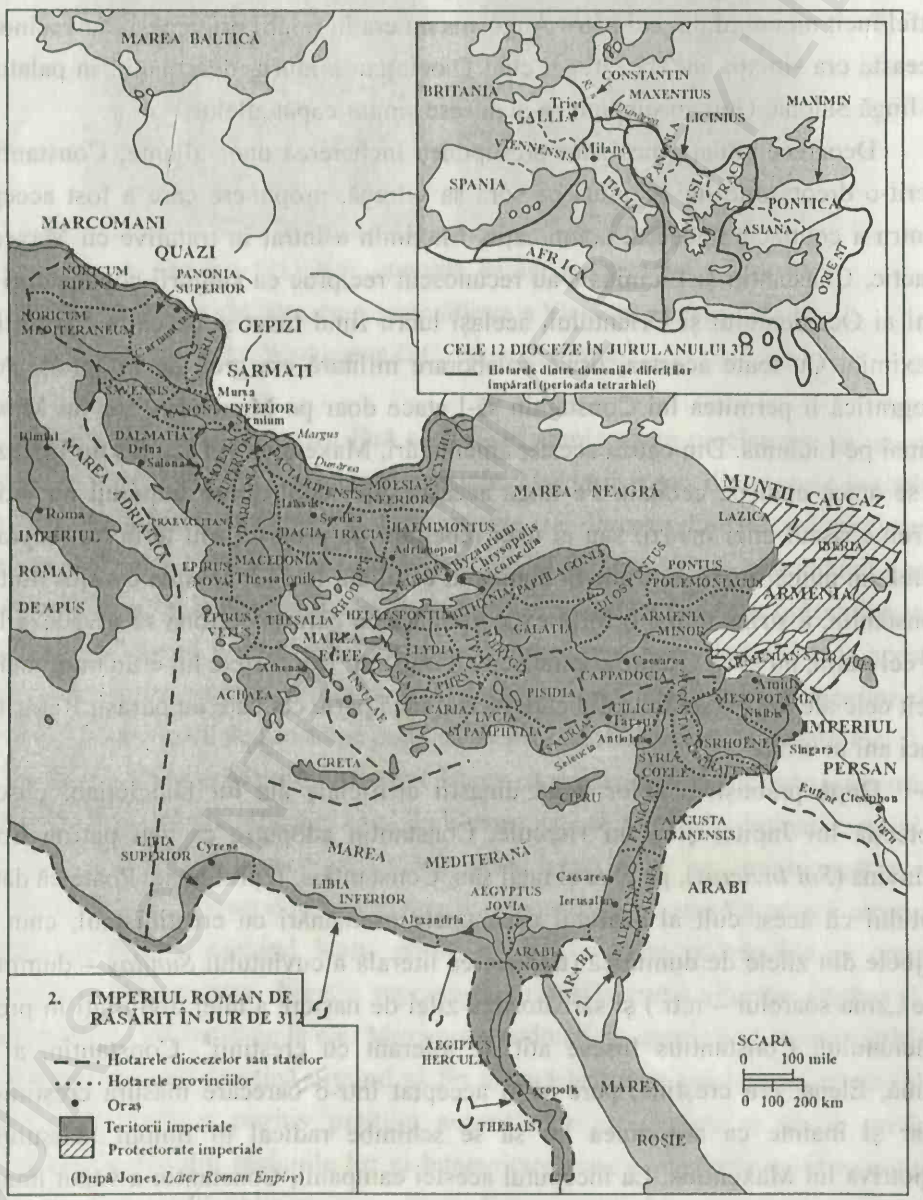

Impresionat de strălucita sa victorie împotriva unei armate mai numeroase, Constantin a devenit din acel moment un creştin convins chiar dacă mai puţin instruit. El nu a repudiat imediat cultul soarelui, considerînd că acesta îl ajutase să descopere adevărata credinţă prin viziunea avută şi a fost oarecum precaut, evitînd să ofenseze majoritatea păgînă a supuşilor săi. A restituit însă imediat proprietăţile confiscate de la creştini, i-a scutit de taxe pe preoţii acestora şi a început să ridice biserici. În 313, Constantin şi-a căsătorit sora vitregă, Constantia, cu aliatul său, Licinius, căsătorie celebrată la Milano. În timpul discuţiilor purtate cu Constantin, Licinius a căzut de acord să restituie averile bisericilor de pe domeniile sale, iar dacă va cuceri teritoriile lui Maximin, să pună capăt prigonirilor şi să repună şi acolo bisericile în posesia bunurilor confiscate.

Chiar în acest timp, Maximin a invadat pe neaşteptate Tracia, obligîndu-l pe Licinius să mărşăluiască spre răsărit cu toată repeziciunea posibilă. Cum armata lui era inferioară numeric, Licinius a început tratativele, dar nu s-a ajuns la nici un acord. Astfel că a atacat şi, după o bătălie crîncenă, a repurtat o victorie totală. Urmărit de Licinius, Maximin a fugit spre sud, dar cînd şi-a dat seama că nu-şi poate ajunge trupele din urmă s-a sinucis la Tarsus. Exact aşa cum Constantin devenise Augustus în întregul Occident, Licinius a devenit acum Augustus în întregul Orient. El nu numai că a respectat înţelegerea, punînd capăt persecutării creştinilor şi restituindu-le acestora averile, dar i-a şi pedepsit pe cîţiva dintre marii persecutori. În Imperiu era din nou pace, condus în bună înţelegere de cei doi Augustus ai Răsăritului şi Apusului, aşa cum fusese condus cîndva, la început, de Diocleţian şi Maximian. Cei doi au făcut unele eforturi ca să-şi coordoneze guvernarea, schimbînd, de exemplu, edictele care stabileau la cinci ani perioada impozitării, cu noi edicte care o prelungeau la cincisprezece ani şi care au rămas neschimbate[10].

Constantin nu a fost însă multă vreme mulţumit să fie conducător numai al Occidentului, mai ales pentru că Orientul avea mai multe trupe, venituri mai mari şi acolo se aflau majoritatea creştinilor din Imperiu. Între 313 şi 315, Licinius a organizat mai multe campanii, mai întîi ca să asigure stăpînirea asupra Armeniei şi a satrapilor acesteia de la graniţa de sud, apoi ca să-i alunge pe goţi de la graniţa cu Dunărea, aceştia stabilindu-şi cartierul general la Sirmium. Între timp, Constantin, al cărui cartier general rămăsese la Trier, a organizat o campanie de-a lungul Rinului împotriva triburilor germane locale. În 315 a început să organizeze trupe care îl ameninţau pe Licinius. Era evident că Constantin încerca să provoace o ceartă, poate prin afirmarea dreptului său de a numi noi cezari, atît în Apus cît şi în Răsărit. În 316 el a invadat Pannonia – aparţinînd lui Licinius.

Cu toate că Licinius nu era pe deplin pregătit de atac, el se afla în apropiere de Sirmium cu forţe superioare, cu care a înaintat pentru a-l întîlni pe Constantin în mijlocul diocezei panonice. În bătălia care a urmat, Constantin a repurtat o victorie importantă, Licinius s-a retras în sud, trimiţînd ordine pentru adunarea unei alte armate la Adrianopole, în Tracia, încercînd zadarnic să negocieze cu Constantin. Cei doi Augustus s-au luptat din nou, lîngă Adrianopol, în 317. După o încleştare extrem de sîngeroasă, Constantin l-a forţat din nou pe Licinius să se retragă. De data aceasta însă, Licinius şi-a menţinut trupele ameninţînd căile de aprovizionare ale lui Constantin. Acesta a acceptat deci încheierea unei păci care îi aducea diocezele Pannoniei şi Moesiei şi-i lăsa lui Licinius diocezele Tracia, Asiana şi Pontica, şi tot Răsăritul. Ca învingător în război, Constantin stăpînea cea mai mare parte a teritoriului Imperiului. Concentrarea de trupe şi bogăţia Orientului îi conferea totuşi lui Licinius o putere aproape la fel de mare.

Licinius a domnit asupra teritoriilor rămase timp de şapte ani, reşedinţa lui fiind la Nicomedia. Constantin îşi petrecea cea mai mare parte a timpului la Sirmium şi Serdica, în noile sale posesiuni balcanice, trimiţîndu-şi fiul cel mai mare, Crispus, ca cezar la Trier, de unde acesta conducea Britania, Galia şi Spania, avîndu-şi propriul prefect pretorian. Fiecare dintre cei doi Augustus îşi supraveghea cu suspiciune colegul vecin. Politica urmată de Constantin şi cea a lui Licinius difereau tot mai mult. Beneficiind de venituri oarecum mai mari şi de o poziţie mai puternică, Constantin a numit oficiali pentru a înregistra plîngerile privind supraimpozitarea şi a evitat probabil mărirea taxelor. Licinius, care avea nevoie de toate veniturile pe care le putea aduna, a introdus impozite la persoanele de peste şaizeci şi cinci de ani drept *capita* şi a impozitat fără milă fiecare *juga*. Constantin manifesta o preferinţă tot mai mare faţă de creştini, proclamînd, în 321, duminica zi de sărbătoare, în amintirea Învierii. În schimb, Licinius, bănuind că mulţi creştini din Răsărit erau de partea lui Constantin, a găsit o scuză pentru a le restrînge activităţile atunci cînd disputele lor începeau să tulbure ordinea publică.

Din cauză că, la moartea lui Maximin, Licinius extinsese toleranţa asupra bisericilor din Egipt, se iscaseră două dispute făţişe. Una începuse în timpul lui Maximin, în primul val de persecuţii, cînd episcopul Petru al Alexandriei se ascunsese. Pretinzînd că Petru dezertase de la datorie, părăsindu-şi turma, Melitius, episcop de Lycopolis, în Egiptul de Sus, s-a mutat la Alexandria şi a preluat demnitatea episcopală acolo, hirotonisind preoţi în oraş şi episcopi în tot Egiptul. Petru s-a întors în 311 şi l-a excomunicat pe Melitius pentru uzurpare, declarînd că actele şi ordinele acestuiau nu aveau valabilitate, abrogîndu-le. Drept urmare, biserica

egipteană s-a împărțit în două biserici rivale, conduse de Petru și de Melitius, acesta din urmă susținînd că biserica lui este a celor care stau neclintiți în fața persecuțiilor. Această schismă melitiană a persistat și după 311, cînd Petru a fost martirizat, și a continuat să-l deranjeze pe Alexandru, succesorul său, care a devenit episcopul Alexandriei doi ani mai tîrziu.

La începutul episcopatului acestuia, un preot local, pe nume Arius, a început să propovăduiască credința conform căreia Hristos nu existase dintotdeauna așa cum existase Dumnezeu-Tatăl. Arius recunoștea că Hristos existase înainte de crearea lumii și de începutul timpului, dar susținea că Fiul fusese creat de Tată din nimic înainte de începutul timpului. Afirmațiile lui Arius au declanșat obiecții violente din partea episcopului Alexandru și a lui Athanasius, tînărul și talentatul secretar al acestuia. Ei au argumentat că Hristos existase dintotdeauna, deoarece izvorîse din propria substanță a Tatălui, astfel că Fiul existase în Tată înainte de a se naște, și l-au acuzat pe Arius că îi transformă pe Tată și pe Fiu în doi zei, făcînd din Dumnezeu-Fiul un zeu diferit și inferior. Arius a replicat că ei erau cei care făceau din Fiu un zeu secundar, considerîndu-l drept Dumnezeu însuși.

Întrucît nici Scriptura, nici alte acorduri teologice din trecut nu tratau acest aspect într-o manieră lipsită de echivoc, creștinii s-au plasat pe poziții divergente. În timp ce Alexandru a convocat un conciliu al episcopilor egipteni, care l-a condamnat pe Arius, episcopul Eusebius al Nicomediei a întrunit în orașul său un conciliu care a anulat această condamnare. Atunci cînd Alexandru a ținut un conciliu cu o participare mai largă, care a confirmat condamnarea, episcopul Eusebius din Cesareea (Palestina) a întrunit și el unul care l-a susținut pe Arius. În Alexandria s-au declanșat tulburări în ceea ce privește problema arianismului, cum era numită doctrina lui Arius. Deși ușor de interpretat în mod greșit, arianismul punea probleme fundamentale privind divinitatea și caracterul uman al lui Hristos de clarificarea cărora creștinii aveau evident nevoie.

Acesta a fost momentul în care Licinius a declarat că nu mai suportă certurile dintre creștini și le-a interzis episcopilor din Răsărit să mai organizeze vreun alt sinod. Ca să se apere de nemulțumirea creștinilor, el i-a scos din administrația și din armata sa. Pentru a-și mări veniturile, Licinius a anulat scutirea clerului de serviciu în cadrul consiliilor municipale. În cele din urmă i-a executat pe cîțiva episcopi din Pontica, acuzîndu-i, firește, că au complotat cu regele Armeniei, țară care era oficial creștină încă din 314. Constantin a protestat împotriva tratamentului la care erau supuși creștinii de către Licinius. În 323, după ce Constantin a pătruns în dioceza tracică a lui Licinius pentru a-i alunga pe cîțiva intruși goți sau sarmați, Licinius a protestat și el și a început să se pregătească de război.

În 324, pretextînd că apără interesele creştinilor, Constantin a invadat Tracia cu circa douăzeci de mii de soldaţi. Lupta cu Licinius, care avea o armată de aproximativ treizeci şi cinci de mii de oameni, a avut loc lîngă Adrianopol; dar împăratul păgîn a fugit, obligînd cea mai mare parte a oamenilor săi să se predea. Urmărindu-l pe inamicul său pînă în Bizanţ, Constantin l-a asediat. După pierderea flotei într-o bătălie navală cu Crispus, fiul lui Constantin, Licinius a evacuat Tracia, după care şi-a organizat un alt punct de rezistenţă la Chrysopolis, peste strîmtoarea Bosfor. Atunci cînd Constantin l-a învins încă o dată, Licinius s-a predat în schimbul promisiunii că-i va fi cruţată viaţa. De fapt, Licinius a fost executat după cîteva luni sub acuzaţia de răzvrătire. Biruitorul Constantin a pus stăpînire pe palatul de la Nicomedia şi pe tot restul Imperiului.

SCHIMBĂRILE EFECTUATE DE CONSTANTIN

În acest timp, Constantin, în vîrstă de aproape cincizeci de ani, fusese deja la conducere timp de optsprezece ani, bucurîndu-se de un destin favorabil, avînd mult farmec personal, o ambiţie necurmată şi o nerăbdare ieşită din comun. Abilitatea lui în ceea ce priveşte intrigile politice îl făcea să pară mai înţelept decît era. Născut la Naissus, în Iliria latinofonă, el dobîndise cunoştinţe solide, dacă nu eleganţă, ca vorbitor al limbii greceşti în timpul cît a stat la Nicomedia, pe cînd avea douăzeci de ani. Fusese mai mult de doisprezece ani un creştin declarat, cu toate că, asemenea multor altora, îşi amînase botezul, astfel încît să-şi poată ispăşi nu numai păcatele deja comise în trecut, dar şi cele pe care le-ar fi comis în viitor. Avea patru fii, ceea ce era neobişnuit într-o vreme în care predominau familiile puţin numeroase. Cel mai mare, Crispus, pe care i-l născuse prima sa soţie, decedată prematur, era acum adult. Ceilalţi trei, Constantin al II-lea, Constantius al II-lea şi Constans, erau fiii Faustei, fiica lui Maximian, cea de-a doua soţie a lui Constantin. În ciuda tinereţii sale, Constantin al II-lea fusese deja numit cezar, ca şi Crispus.

Deşi Constantin conducea oficial întregul Imperiu, el nu s-a mai implicat administrativ după 324, guvernînd prin intermediul a cinci sau şase prefecţi pretorieni. Unul dintre aceştia, numit pe lîngă cezarul Crispus încă din 318, administra diocezele dinspre Atlantic ale Britaniei, Galiei şi Spaniei şi a continuat să facă acest lucru atît timp cît Crispus lupta în Răsărit, cît şi după ce acesta s-a întors în Occident. Păstrînd un prefect pretorian ataşat personal, Constantin a numit prefecţi separaţi pentru administrarea a trei grupuri regionale de dioceze în afara posesiunilor lui Crispus. Exista un prefect pentru Pannonia, Italia şi Africa (aceasta din urmă avînd uneori un prefect propriu). Un alt prefect a fost numit în Macedonia şi Dacia (două dioceze

create de Constantin din fostele dioceze ale Moesiilor). Ultimul prefect administra Pontica şi Răsăritul[11].

Fig. 7. Constantin I (307-337; 324-337 şi asupra Orientului). Capul şi mîna de dimensiuni uriaşe ale statuii din bazilica sa şi Forul roman (Foto: Musei Capitolini, Roma).

Aceste trei prefecturi regionale, pe lîngă cea atribuită lui Crispus, erau probabil desemnate să constituie posesiunile celor trei fii mai mici ai lui Constantin, care erau

încă prea tineri ca să guverneze. Recunoscînd că fostul ţinut natal al lui Diocleţian din Pannoniile vorbitoare de limbă latină aparţinea Occidentului, Constantin le-a alipit Italiei şi Africii. Este însă interesant faptul că a inclus noua sa diocеză, Dacia, care era în cea mai mare parte vorbitoare de limbă latină, în aceeaşi prefectură cu Macedonia şi Tracia, în care se vorbea mai mult greaca. Intenţionînd să trăiască în Orient şi să supravegheze personal prefecturile situate la răsărit şi cele şase dioceze ale acestora, Constantin pare să fi inclus în acestea şi ţinutul său natal aflat în Dacia. Mai mult, graniţa dintre Dacia şi Pannonii, aflată pe rîul Drimus (actualul Drina), împărţea în mod convenabil graniţa de la Dunăre într-o parte care proteja Grecia şi una care proteja Italia. Această frontieră strategică a devenit ulterior frontiera dintre părţile răsăritene şi cele apusene ale Imperiului.

În procesul de cucerire a trei sferturi din Imperiu, pe care nu le stăpînise iniţial, Constantin îşi alcătuise o numeroasă armată operativă, care nu era aceeaşi cu forţele destinate apărării graniţelor. Aceasta era evident formată din rezervele mobile ale lui Constantin şi ale rivalilor săi, care i se alăturaseră în timpul războaielor civile. Deoarece armata sa operativă îl slujise bine, iar rezervele centralizate erau mai uşor de instruit şi de disciplinat decît garnizoanele dispersate, Constantin îşi păstrase, în Răsărit, după victorie, o forţă mobilă de circa 20000 de oameni, separată de trupele de frontieră. Odată cu această armată operativă, el a creat un corp de armată special, format din aproximativ 3500 de ostaşi călare, cunoscut sub numele de Scholae, care servea drept gardă de corp şi agenţi pentru diverse misiuni[12].

Menţinerea armatei operative şi crearea corpului de armată Scholae demonstra că, în ciuda reîmpărţirii Imperiului în prefecturi, Constantin intenţiona să-şi exercite autoritatea pe tot cuprinsul acestuia. El păstra o birocraţie care deţinea puterea asupra tuturor prefecturilor. Cu toate că fiecare împărat avusese înainte de 324 propria lui cancelarie, pe durata domniei sale, Constantin a avut un singur şef al cancelariei, cel care gestiona actele imperiale. Adevărata capitală a Imperiului era acolo unde se afla Constantin.

La mai puţin de două luni după capitularea lui Licinius, în 324, Constantin a refondat cetatea Bizanţului, botezînd-o Noua Romă. Atît numele, cît şi suprafaţa – a ordonat ca cetatea să fie înconjurată cu ziduri – demonstrează că împăratul intenţiona ca oraşul să fie grandios şi să devină o capitală mai stabilă decît fuseseră Nicomedia şi Thessalonic. Situat la mai puţin de 90 de kilometri de Nicomedia, Constantinopolul avea o poziţie la fel de strategică ca şi aceasta, aflîndu-se pe ruta maritimă dintre Marea Neagră şi Mediterana şi pe ruta terestră dintre Persia şi graniţele de la Dunăre. Portul său, Cornul de Aur, era mare, dar nu superior Golfului Nicomediei. Avantajul

incontestabil al cetății în comparație cu Nicomedia era poziția sa, mult mai ușor de izolat pe uscat printr-un zid lesne de apărat.

Totuși, indiferent cît de importantă avea să se dovedească în secolele următoare această capacitate de apărare, se pare că acest element nu conta pentru Constantin, care nu credea că va fi nevoit să-și apere orașul. Mai importantă pentru el pare să fi fost apropierea de locul victoriei lui finale asupra lui Licinius. Probabil că ceea ce îi plăcea cel mai mult era faptul că acesta urma să fie propria sa capitală, nefiind legată de numele lui Dioclețian, dar avînd o poziție strategică apropiată de cea a Nicomediei. Constantin a scos în evidență legătura noului oraș cu dinastia sa, proclamîndu-l pe fiul său, Constantius al II-lea, drept cezar chiar în ziua fondării Constantinopolului. Constantin era, fără îndoială, încîntat, dar nu surprins de faptul că încă de la început cei mai mulți îi numeau orașul Constantinopol.

Deși Constantin transformase Bizanțul atît de mult încît vechiul său nume ajunsese curînd să fie folosit mai ales de către anticari, Constantinopolul nu a devenit imediat un centru important. Împăratul pleca adesea din oraș și îi lua cu el pe cei mai mulți dintre demnitarii săi. Chiar dacă orașul era o așezare vie, destul de mare, cu porturi, băi, stadion și probabil un apeduct, a rămas timp de ani de zile în stadiul de construcție. În timpul lui Constantin au fost proiectate străzi străjuite de coloane și un forum, s-a mărit stadionul, cunoscut sub numele de Hipodrom, deoarece era destinat mai mult curselor de care trase de cai. Au fost înălțate un palat – cunoscut sub numele de Palatul cel Mare –, două clădiri senatoriale, case pentru treburile statului și trei biserici, inclusiv Catedrala Sfînta Irina[13].

Spre deosebire de Dioclețian, lui Constantin îi plăcea să aibă o cameră senatorială și vroia ca Noua Romă să posede un Senat imperial. În cadrul acestuia i-a numit pe unii senatori romani care trăiau în Răsărit sau care au fost de acord să vină din Apus, alături de unii oficiali din administrație, pe care i-a ridicat la rangul de senatori. A oferit pămînt din proprietatea Imperiului în Anatolia oricărui senator care dorea să construiască una sau mai multe case particulare în oraș, iar celor care vroiau să construiască imobile destinate închirierii le-a promis scutire de impozit asupra veniturilor obținute de chiriași în agricultură. Scutirea de impozit sau subvenționarea activităților agricole pe care le-a promis diferiților moșieri și oficiali orășeni par să le fi asigurat acestora un surplus considerabil pe care îl puteau vinde. Totodată, Constantin i-a încurajat pe creștini să se stabilească la Constantinopol, cu toate că nu a luat nici o măsură de a închide templele păgîne din oraș[14].

Cel mai mare rău pe care l-a făcut păgînismului fondarea noii capitale a fost probabil de ordin financiar. Constantin dusese lipsă de bani lichizi încă de la

începutul domniei sale, atunci cînd a redus ponderea monezilor de aur emise de Diocleţian, cunoscute sub numele latin de *solidus* sau cel grecesc de *nomisma*, de la şaizeci livra la şaptezeci şi doi. Deşi pusese stăpînire în 324 pe substanţiala vistierie a lui Licinius, Constantin părea să nu fi fost mulţumit cu ceea ce avea. Ca să-şi suplimenteze fondurile, a ordonat, în timp ce-şi clădea oraşul, confiscarea tezaurelor templelor păgîne din Răsărit, achiziţionând astfel o cantitate imensă de valori[15]. După dobîndirea acestor noi resurse, Constantin a reorganizat administraţia financiară a Imperiului, punând-o sub conducerea a doi demnitari. Aceştia erau comitele ofrandelor sacre (*comes sacrarum largitionum*), însărcinat cu administrarea cheltuielilor publice, şi comitele proprietăţilor private (*comes rei privatae*), care avea grijă de averile imperiale[16].

Multe dintre sculpturile şi podoabele templelor au ajuns să decoreze clădirile şi pieţele din Constantinopol, ca, de exemplu, o statuie a zeului Soare în forum, al cărui chip Constantin a pus să fie modificat pentru a semăna cu el. Cea mai mare parte a aurului templelor a ajuns în monetării, creîndu-se un surplus de monede de aur încît puteau fi folosite în majoritatea marilor tranzacţii publice şi private. Deşi Constantin a încurajat deprecierea monedei mărunte prin reducerea ponderii aramei şi a cantităţii de argint din aliaj pentru a se putea emite mai mulţi bani, monezile de aur bătute în timpul său au creat condiţii sigure pentru comerţul pe scară largă, economii şi plăţi ale guvernului. Instituind şi taxe în aur asupra comerţului şi a averilor senatorilor, Constantin a asigurat completarea permanentă a rezervei de aur a statului de-a lungul istoriei Bizanţului. Monezile de aur – *solidus* sau *nomisma* – aveau să-şi păstreze puritatea şi valoarea stabilite în vremea lui Constantin.

Constantin a extins, desigur, privilegiile pe care le acordase deja creştinilor în teritoriul asupra căruia domnise iniţial la întregul Imperiu şi i-a repus în drepturi pe cei concediaţi de Licinius din armata Răsăritului sau din administraţie din cauza religiei lor. Nu mult după victoria sa finală, Constantin a mers mai departe, interzicînd toate sacrificiile şi predicţiile păgîne în întregul Imperiu, deşi nu a impus şi nici nu putea impune respectarea strictă a interdicţiei sale. El a permis oficierea majorităţii ritualurilor păgîne care nu includeau sacrificii, dar le-a interzis cu desăvîrşire pe cele care contraveneau moralei creştine privind castitatea, cum ar fi prostituţia şi orgiile religioase. Manifestîndu-şi oficial preferinţa faţă de creştini, tolerîndu-i mai puţin pe păgîni, Constantin a răsturnat poziţia legală a religiilor existente în vremea lui Licinius.

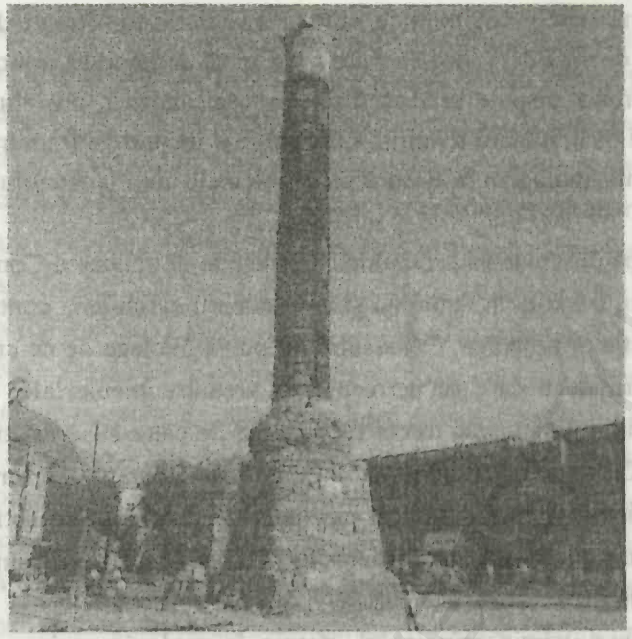

Fig. 8. Columna lui Constantin, înălțată în centrul forumului său din Constantinopol, în vîrful căreia se afla statuia sa. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996)

Cu toate că păgînii erau încă prea numeroşi pentru a-i permite lui Constantin să impună prin lege moralitatea creştină, el a emis totuşi cîteva legi în sprijinul acesteia. A interzis, de exemplu, luptele gladiatorilor, încurajînd în schimb sportul roman, mai puțin violent, al curselor de care. În locul prevederii anterioare care îngăduia divorțul prin consimțămîntul ambelor părți, Constantin permite desfacerea căsătoriei numai în caz de încălcare gravă a legii sau dacă soția este prinsă în flagrant delict de adulter sau dacă este patroana unui bordel. El a permis episcopilor să aducă în fața tribunalului asemenea cazuri, la cererea unuia dintre cei implicați. Pentru a pune capăt infanticidului, le-a acordat părinților săraci alocații din venitul public. Constantin şi-a manifestat preferința pentru creştini şi în numirea oficialilor civili şi militari. În schimb, a anulat scutirea clerului creştin de a sluji în consiliile municipale, acordată anterior în cazul celor extrem de bogați, din rîndul cărora mulți pare să fi acceptat hirotonisirea doar ca să fie scutiți de răspunderile publice. Cei care dovedeau că au o vocație autentică puteau, eventual, să fie aleşi în vederea hirotonisirii, cu condiția să renunțe la avere.

În acest timp, Constantin se declarase oficial duşman al păgînismului şi susținător al creştinismului. Nu este deloc surprinzător faptul că biserica i-a acceptat protecția şi conducerea din majoritatea punctelor de vedere, avînd încredere atît în faptul că era călăuzit de Dumnezeu, cum părea să o demonstreze viziunea crucii pe care a

avut-o, cît şi în instinctele sale politice, care păreau să fie confirmate de reuşitele sale. În Occident, din dorinţa de a face ca între creştini să domnească armonia, Constantin rezolvase deja cîteva dispute privind disciplina eclesiastică, deşi fusese precaut în luarea de hotărîri în domeniul ierarhiei bisericeşti şi de măsuri împotriva celor care o contestau. Se confrunta acum în Răsărit cu problemele melitianismului şi mai ales ale arianismului.

Curînd după deschiderea ceremoniilor prilejuite de fondarea Constantinopolului, Constantin a făcut o vizită în Antiohia şi a descoperit extinderea controversei ariene. Lipsindu-i discreţia şi răbdarea, Constantin nu putea înţelege de ce creştinii trebuiau să se certe pentru ceva care se petrecuse în vremuri imemoriale, care nu fusese menţionat în Scriptură şi fusese trecut cu vederea de către Biserică timp de aproape trei sute de ani. Cu toate că atitudini similare au fost adoptate ulterior de împăraţi cu mai multă experienţă decît Constantin privind religia creştină, o astfel de atitudine moderată a declanşat aproape întotdeauna furia ambelor părţi şi a împiedicat luarea unei hotărîri finale.

Împăratul şi-a trimis principalul sfetnic în teologie, episcopul Hosius din Cordoba, la Alexandria cu o scrisoare imperială în care li se cerea lui Alexandru şi lui Arius să ajungă la o înţelegere. Hosius s-a confruntat în Egipt cu sentimente mult prea violent exprimate ca să permită o asemenea soluţionare a problemei arianismului şi a descoperit totodată controversa melitiană. La întoarcere, el a fost nevoit să organizeze două concilii, unul la Alexandria şi celălalt la Antiohia, şi să promită întrunirea unui conciliu mai mare, în 325. Constantin a hotărît ca acest conciliu să se desfăşoare la Niceea, nu departe de Constantinopol, la care să poată participa şi el. Este clar că intenţia lui era ca acesta să fie primul conciliu mondial sau „ecumenic" şi a încurajat participarea, oferindu-se să suporte cheltuielile tuturor episcopilor care se prezentau.

Au participat circa 300 de episcopi, inclusiv cei care jucaseră un rol important ca susţinători ai arianismului. Mult mai mulţi au venit din Orient decît din Occident, iar papa a trimis doi preoţi care să-l reprezinte. Conciliul a fost prezidat de Hosius din Cordoba. În timp ce majoritatea episcopilor păreau să nu aibă o părere fermă asupra problemei, unii erau foarte decişi. Principalii apărători ai lui Arius, care a fost prezent ca observator, au fost Eusebius din Nicomedia şi Eusebius din Cesareea, acesta din urmă nu tot atît de convins ca primul. Alexandru al Alexandriei, însoţit de Athanasius, a continuat să i se opună lui Arius, bucurîndu-se de sprijinul cîtorva episcopi importanţi, inclusiv de cel al lui Eustathius al Antiohiei şi al lui Hosius.

La începutul lucrărilor conciliului, Eusebius din Cesareea a citit un manifest de credinţă formulat atent şi bazat pe Scriptură, care nu confirma, dar nici nu nega

opiniile lui Arius. Nimeni nu a putut aduce vreo obiecție acestui crez, iar Constantin l-a lăudat. Dar el îl ascultase și pe Hosius și a propus ca în crez să fie inclusă și afirmația că Fiul este alcătuit „din aceeași substanță" (*homoousios*, în greacă) ca și Tatăl. Acest cuvînt a fost suficient ca să desființeze doctrina lui Arius și totodată, chiar prin el însuși, să facă loc sabellianismului, erezie deja condamnată, care susținea ideea identității Tatălui și Fiului. Totuși, întrucît cuvîntul fusese pronunțat chiar de către împărat, adversarii lui Arius au cedat, așa încît, practic, nimeni nu s-a simțit în stare să rostească vreo vorbă împotrivă. S-au adăugat și alte clarificări, astfel încît crezul final de la Niceea a fost semnat de toți episcopii, cu excepția a doi din Libia. Aceștia au fost condamnați împreună cu Arius de către conciliu și exilați din ordinul lui Constantin.

Conciliul a luat apoi în discuție cazul adepților lui Melitius. S-a încercat să se ajungă la un compromis cu aceștia prin recunoașterea lui Melitius ca episcop de Lycopolis și includerea clerului melitian în ierarhia egipteană oficială, aflată sub autoritatea lui Alexandru. Acest acord a căzut aproape imediat, deoarece melitienii susțineau că ei constituiau adevărata biserică, care păstrase credința pe care ceilalți o trădaseră în fața persecuțiilor. Conciliul de la Niceea a stabilit și regulile de calculare a datei Paștelui, a recunoscut autoritatea specială a episcopului Alexandriei pe tot cuprinsul Egiptului și a episcopului Antiohiei asupra Siriei și a luat hotărîri în diferite alte chestiuni. Împăratul a considerat conciliul drept un succes. Conciliul părea să fi discreditat definitiv arianismul. El luase decizii clare, care nu au dat naștere unor dispute, și crease un precedent pentru conciliile ecumenice în rezolvarea viitoarelor dispute din cadrul Bisericii.

UN STAT ÎN CURS DE EDIFICARE

După conciliul de la Niceea, Hosius de Cordoba s-a întors în episcopia sa. Lipsit pentru prima oară de la convertirea sa de sfatul lui Hosius, Constantin a fost nevoit să se bizuie pe propriile lui instincte religioase. Spre deruta sa, el a descoperit că mulți episcopi care semnaseră crezul de la Niceea își exprimau îndoiala asupra ideii că Fiul era alcătuit din aceeași substanță ca și Tatăl. Formularea aceasta i-a tulburat nu numai pe adevărații arieni, ci și pe non-arieni, care preferau una mai conciliatorie, fiind convinși că Fiul este divin, dar inferior Tatălui, sau cărora le era teamă de erezia sabelliană care susținea identitatea Fiului cu Tatăl. Ca să facă față tuturor acestor obiecții, Eusebius din Cesareea a inventat argumentul că „din aceeași substanță" nu însemna altceva decît că Fiul provenea din Tată, ceea ce pînă și Arius recunoștea. Cu toate că această poziție era inacceptabilă pentru cei mai aprigi

adversari ai lui Arius, Constantin o tolera de dragul armoniei. El l-a exilat pe Eusebius din Nicomedia abia atunci cînd acesta a refuzat să-l condamne pe Arius, ceea ce contravenea flagrant deciziei conciliului.

În 326, împăratul a avut cel mai straniu comportament. În timp ce se îndrepta spre Roma ca să celebreze cei douăzeci de ani de domnie, soţia lui, Fausta, l-a convins că fiul său, Crispus, se făcuse vinovat de un anumit delict sexual, probabil de viol. Constantin a ordonat executarea lui Crispus. Dar nu după multă vreme a ordonat să fie ucisă şi Fausta, sub acuzaţia de adulter. Se zvonea că Fausta îl acuzase pe nedrept pe Crispus de a fi încercat să o seducă şi că împăratul descoperise că de fapt lucrurile se petrecuseră invers. Constantin a emis ulterior legi fără precedent, care stabileau pedepse cumplite pentru adulter şi viol, sub pretextul că ridică moralitatea păgînă la înălţimea celei creştine. În acelaşi timp, poate ca un fel de ispăşire a păcatelor familiei imperiale, mama sa, Elena, a plecat într-un pelerinaj în Ţara Sfîntă, ca să împartă pomeni şi să ridice biserici pe locul naşterii lui Hristos şi al înălţării Lui la Ceruri.

În momentul întoarcerii în Răsărit a împăratului, sentimentul predominant din cadrul Bisericii era clar împotriva celor care obţinuseră victoria la Niceea. În 327, un conciliu ţinut la Antiohia, prezidat de Eusebiu din Cesareea, i-a demis pe cîţiva episcopi adversari ai lui Arius, inclusiv pe Eustathius, episcopul Antiohiei. Acesta a fost acuzat de sabellianism şi de întreţinerea unei concubine. Impresionat mai mult de cea de-a doua acuzaţie decît de prima, Constantin a confirmat destituirea. Ulterior, în acelaşi an, Constantin a convocat încă un conciliu la Nicomedia, care, deşi a recunoscut conciliul de la Niceea, i-a repus în drepturi pe Arius şi pe Eusebius din Nicomedia, după ce amîndoi şi-au declarat apartenenţa la ortodoxie. Încîntat de faptul că unitatea bisericii părea să fi fost restabilită, Constantin i-a scris lui Alexandru al Alexandriei, recomandîndu-i să-l primească pe Arius. Alexandru a reuşit să evite acest lucru pînă la moartea sa, în 328. El a fost urmat de secretarul său, Athanasius, un adversar extrem de înverşunat al arianismului.

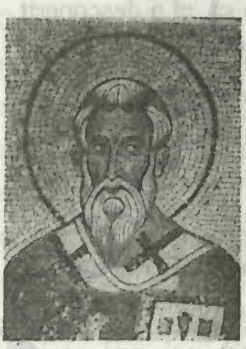

Fig. 9. Sfîntul Athanasius, arhiepiscop al Alexandriei (328-373). Mozaic din secolul al XII-lea din Capela Palatină de la Palermo (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma).

În acel an şi în anul următor, Constantin a călătorit în Apus, unde i-a înfrînt pe germanii de la graniţa de pe Rin şi l-a instalat la Trier, în locul lui Crispus, pe fiul său, Constantin al II-lea, în vîrstă de 12 ani. Întorcîndu-se în Răsărit, în 330, Constantin a proclamat Constantinopolul drept capitala sa oficială. Oraşul era încă o cetate precară, cu multe clădiri înălţate în grabă şi prost construite, dar cu o populaţie al cărei număr creştea într-un ritm rapid. În 332 soseau cu regularitate vase din Egipt, aducînd gratis cîte 80.000 de raţii de grîu. Cantitatea aceasta era evident suficientă pentru a asigura pîinea celor aproximativ 240.000 de oameni, dar întrucît oraşul număra încă mai puţin de jumătate din această cifră, mare parte din aceste grîne trebuiau să fie reexportate[17].

De cîte ori se afla Constantin la Constantinopol, o mare parte a armatei sale operative staţiona în apropiere, iar gărzile şi aparatul său birocratic îşi aveau reşedinţa în oraş. La curtea sa veneau cei care aveau plîngeri, cei în căutare de slujbe şi mulţi alţii. Întrucît împăratul continua să călătorească, iar cea mai mare parte a armatei sale operative şi a guvernului continua să-l urmeze, Constantinopol nu era încă o capitală în sensul deplin al cuvîntului, aşa cum fusese Roma înainte de Diocleţian. Fuseseră investiţi însă atîţia bani şi atît prestigiu în acest oraş, încît părea să devină un centru important în viitor.

Odată revenit în Orient, Constantin a ajuns să fie din nou implicat în controversa declanşată de Arius. Urmărind să realizeze armonia eclesiastică fără să abordeze aspectul teologic al problemei, el oscila permanent între o facţiune pro-ariană rebelă şi adversarii declaraţi ai acesteia. Athanasius al Alexandriei refuza categoric să-l primească pe Arius. Apărătorii lui Arius, conduşi de Eusebius din Nicomedia, s-au alăturat susţinătorilor lui Melitius, care aleseseră propriul lor episcop de Alexandria, încercînd să-l convingă pe împărat să-l destituie pe Athanasius, pe baza cîtorva acuzaţii nefondate. Constantin l-a chemat pe Athanasius la judecată, dar a fost destul de impresionat de apărarea acestuia ca să-l achite în 332 şi să-i ameninţe pe duşmanii lui. Însă, atunci cînd Arius a avut nechibzuinţa de a ameninţa că-şi va întemeia propria biserică schismatică, dacă nu era primit în Alexandria, Constantin l-a condamnat şi a ordonat să se adauge zece *capita* la impozitul tuturor arienilor care nu renunţau la doctrina lui Arius.

Melitienii nu au întîrziat să riposteze, de data aceasta acuzîndu-l pe Athanasius, printre altele, de a-l fi ucis pe unul dintre episcopii lor. În 334, acuzaţia aceasta fusese repetată destul de des pentru ca împăratul să le permită duşmanilor lui Athanasius să-l judece în cadrul unui conciliu ţinut la Cesareea, în Palestina. Constantin a dizolvat conciliul doar atunci cînd Athanasius l-a adus în faţa acestuia pe melitianul de a cărui asasinare era acuzat. Cu toate acestea, deoarece Eusebius din Nicomedia continua să

susţină acuzaţiile arienilor şi ale melitienilor împotriva lui Athanasius, Constantin a fost de acord cu întrunirea unui conciliu la Tyr şi Ierusalim, în 335, care l-a reabilitat pe Arius şi l-a destituit pe Athanasius pentru diverse presupuse acte de violenţă.

TABELUL 1

Dinastiile lui Diocleţian şi Constantin I

Împăraţii cu majuscule. Împăraţii din Orient cu italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Cellalţi ani sînt pentru naştere şi moarte.

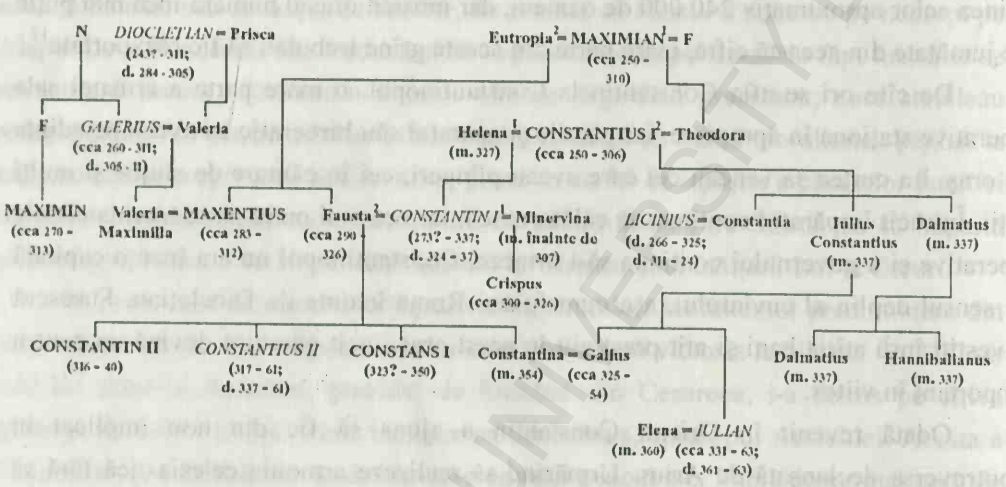

Atunci cînd Athanasius a venit la Constantinopol pentru a-şi pleda nevinovăţia, Constantin a anulat decizia conciliului. Dar după cîteva zile, cînd Eusebius din Nicomedia a venit şi l-a acuzat pe Athanasius cum că acesta ar fi ameninţat că opreşte flota care aducea grîne de la Alexandria la Constantinopol, împăratul l-a exilat pe Athanasius la Trier. Populaţia Alexandriei s-a răzvrătit. Antonius, cel mai respectat călugăr egiptean, a protestat. Nu a fost numit nici un succesor al lui Athanasius, aşa că nu s-a ajuns la nici un acord. În 336, în timp ce Eusebius din Nicomedia încerca să-l convingă pe Constantin să-i ordone ezitantului episcop al Constantinopolului să-i dea împărtăşania lui Arius, acesta a murit pe neaşteptate. În cele din urmă, fără să repudieze conciliul de la Niceea, împăratul le-a permis adversarilor conciliului să pună stăpînire pe cea mai mare parte a bisericii răsăritene.

Către 335, Constantin, în vîrstă de peste şaizeci de ani, era pregătit să numească cezari, care urmau să răspundă de toate părţile Imperiului. După executarea lui Crispus, îi mai rămăseseră doar trei fii ca să conducă cele patru părţi, dar l-a făcut cezar pe nepotul său, Dalmatius, pentru a completa locul vacant. Constantin al II-lea

continua să domnească în diocezele Galiilor, Viennensis, Britaniilor şi Spaniilor. Constans a primit diocezele Italiei, Africii şi Panoniilor. Lui Constantius al II-lea i s-au atribuit diocezele din Răsărit: Pontica şi Asiana. Lui Dalmatius, noul ales, i-au rămas diocezele Macedoniei, Daciei şi Traciei, inclusiv oraşul Constantinopol. Astfel că cel mai în vîrstă şi principalul cezar, Constantin al II-lea, deţinea patru dioceze, iar ceilalţi cîte trei, unuia dintre aceştia, care nici măcar nu era fiul împăratului, atribuindu-se, în mod absurd, chiar capitala aflată în plină dezvoltare. Cezarii mai tineri, în vîrstă de optsprezece şi poate doisprezece ani, au plecat către diocezele lor pentru a fi instruiţi în problemele de administraţie şi în arta războiului de către prefecţii lor pretorieni şi de către generalii numiţi la comanda trupelor. Constantin rămînea deocamdată singurul Augustus, deţinînd puteri discreţionare, dar, la moartea lui, toţi cezarii urmau să primească titlul de Augustus şi să domnească legal.

În perioada emiterii acestui decret, Constantin era încă în deplinătatea forţelor sale. Organizase nu cu mult timp în urmă două campanii la graniţa de la Dunăre, învingîndu-i pe goţi în 332 şi pe sarmaţi în 334, iar în 336 a iniţiat cîteva operaţiuni dincolo de acest fluviu, probabil ca să înalţe mai multe fortificaţii pe malul său nordic. Pregătea o expediţie împotriva Persiei, al cărei tînăr şi ambiţios rege, Shapur al II-lea, declanşase un război la graniţa cu Imperiul Bizantin. După cîteva atacuri la graniţa romană, perşii au invadat Armenia, l-au orbit pe regele client al Romei şi l-au înlocuit cu un client al Persiei. Respingînd oferta de negociere a perşilor, Constantin şi-a declarat intenţia de a-l numi rege al Armeniei şi poate al Persiei pe nepotul său, Hannibalianus, dar, înainte de a pleca, împăratul s-a îmbolnăvit grav şi a murit la Nicomedia, în 337, nu mult după ce fusese botezat de Eusebius, episcopul pro-arian al oraşului.

Din punct de vedere instituţional, Imperiul Roman se schimbase mai mult în cei cincizeci de ani care se scurseseră de la urcarea lui Diocleţian pe tron pînă la moartea lui Constantin decît în cei trei sute de ani care trecuseră după domnia lui Augustus. Cu excepţia trecerii lui Constantin la creştinism, majoritatea schimbărilor i se datorează lui Diocleţian. Prin mărirea numărului dregătorilor şi a efectivelor armatei şi instituirea unui sistem de impozitare pentru remunerarea acestora, el a pus capăt crizei politice şi militare a secolului al III-lea şi a reintrodus vechea stabilitate. Conducerea Imperiului nu fusese niciodată atît de numeroasă şi, dacă ţinem cont de faptul că avea duşmani mult mai periculoşi şi că administra o populaţie mult mai mică, nu fusese niciodată atît de puternică.

Deşi războaiele civile dintre 306 şi 324 contraveneau evident planurilor lui Diocleţian, ele i-au confirmat previziunea. În timpul acestei îndelungi perioade de

ostilităţi şi conflicte armate făţişe între împăraţi, nici unul din cei care nu au aparţinut celor două dinastii ale lui Diocleţian nu s-a răzvrătit cu şanse de reuşită, nici un împărat din cele două dinastii nu a fost asasinat şi nu s-au înregistrat incursiuni semnificative ale invadatorilor străini. Războaiele civile s-au purtat între cei numiţi de Diocleţian şi urmaşii lor aleşi ca să exercite controlul asupra statului său, care a rămas impenetrabil în faţa atacurilor din afară. Conflictele declanşate la un an după abdicarea lui au demonstrat cît de strălucită fusese conducerea lui Diocleţian în cei douăzeci de ani. Aceste tulburări au pus totodată la încercare reformele sale, care s-au dovedit în esenţă durabile.

Constantin a remarcat, în cele mai multe privinţe, potenţialurile sistemului lui Diocleţian şi l-a perpetuat. Chiar şi după reunificarea Imperiului, el a continuat politica lui Diocleţian, reîmpărţind Imperiul între prefecţi pretorieni şi magiştri militari, cu fiii şi nepotul său ca cezari. A menţinut sistemul de impozitare al lui Diocleţian şi este puţin probabil să fi permis diminuarea cuantumului perceput anterior. Cu toate că a reintrodus scutirile de taxe anulate de Licinius, Constantin a introdus şi noi taxe pe negoţ şi asupra proprietăţilor senatorilor. Ele par să nu fi amplificat prea mult birocraţia deja extinsă şi efectivele militare ale lui Diocleţian din întregul Imperiu, deşi a mutat cîteva trupe din Apus în Răsărit ca să-şi alcătuiască armata operativă.

Pe lîngă noii săi comiţi, cel al ofrandelor sacre şi cel al proprietăţii private, care i-au înlocuit pe oficialii din finanţe cu sarcini asemănătoare din perioada anterioară, Constantin pare să fi creat un singur post important, cel de chestor, care elabora legile imperiale. Înfiinţînd probabil cîteva posturi mai puţin importante, Constantin s-a dispensat, probabil, de cîţiva dintre cei ataşaţi Curţii lui Maxentius şi Licinius. Principalele schimbări aduse de Constantin au fost transferarea puterilor militare ale prefecţilor pretorieni către comandanţii militari şi a unor unităţi operative centralizate. Prima măsură era, poate, destinată evitării rebeliunilor, iar cea de-a doua a ajutat, probabil, la descurajarea invadatorilor străini.

Menţinînd sistemul lui Diocleţian, Constantin era adesea ezitant în păstrarea lui. Pe termen lung, întreţinerea unei numeroase armate operative diminua efectivul forţelor de frontieră şi totodată tindea să le confere acestora un statut inferior. Se pare că împăratul a transformat trupele sale de infanterie de la graniţa de la Dunăre în trupe de cavalerie, îmbunătăţind probabil mobilitatea acestora, fără să le sporească eficienţa. Fără atenţia specială pe care le-o acorda Constantin, forţele de frontieră ar fi fost sortite eşecului, slăbind primele linii de apărare ale Imperiului. Este posibil ca

trupele de la graniță să fi fost epuizate din cauza organizării de campanii la Dunăre cu forțele operative în timpul ultimilor ani ai domniei sale.

Spre deosebire de Diocleţian, Constantin avea, în general, încredere în senatorii pe care îi numise în multe posturi oficiale. Fapt destul de surprinzător, întrucît senatul roman încetase de mult să mai fie un organism eficient, avînd un rol mai mult onorific, Constantin a creat un al doilea senat la Constantinopol. Împăratul se afla într-adevăr în relaţii bune cu cea mai mare parte a oficialilor săi şi este clar că îi supraveghea mai puţin strict decît o făcea Diocleţian, deşi a încercat din cînd în cînd, dar ineficient, să limiteze corupţia. În comparaţie cu Diocleţian, Constantin risipea bani pentru clădiri, favoruri, biserică şi opere de caritate. Cu toate că după confiscarea trezoreriilor templelor păgîne a cheltuit toţi banii pe extravaganţele sale, împăratul şi-a obişnuit administraţia cu cheltuieli uriaşe, care au depăşit probabil, în timp, creşterea veniturilor. Mai mult, faptul că tolera oficial corupţia era acum extrem de periculos dat fiind numărul mare al oficialilor.

Trecerea lui Constantin la creştinism a constituit cea mai importantă schimbare. Prima dată s-a arătat deschis pentru creştinism în domeniile sale din Apus, unde creştinii erau în minoritate. Spre sfîrşitul domniei sale, noua religie oficială se răspîndea cu repeziciune, iar păgînismul era într-un rapid şi evident regres. Fără îndoială că dintre păgînii care puteau servi drept slujitori entuziaşti ai creştinismului, mulţi nu aveau nici o motivaţie. Creştinii s-au dovedit totodată a fi generoşi, ţinînd seama de suferinţele îndurate în timpul împăraţilor păgîni. Punînd capăt persecutării creştinilor, fără însă a iniţia persecuţii împotriva păgînilor, Constantin a redus numărul conflictelor religioase violente din Imperiu. Nereuşind să rezolve controversa ariană, este posibil ca disensiunea religioasă să se fi accentuat şi, firește, ca deruta să fi luat amploare. Deoarece nu a reuşit însă să înţeleagă în ce consta controversa declanşată de Arius şi faptul că aceasta necesita o soluţie clară şi competentă, Constantin a demonstrat că inspiraţia sa religioasă era limitată.

Cealaltă realizare importantă a fost întemeierea Constantinopolului, dar statutul lui era departe de a fi clar în 337, cînd oraşul era pe jumătate construit, şi soarta lui depindea de ceea ce aveau să facă urmaşii lui Constantin. Aceştia l-au lăsat să se dezvolte singur, după ce împăratul i-a dat pentru prima oară părţii de la Răsărit a Imperiului o capitală regională comparabilă cu Roma. Chiar dacă birocraţia instaurată de Constantin în oraş era în mare parte alcătuită din păgîni, majoritatea vorbind şi scriind în limba latină, atît oraşul, cît şi oficialii erau inevitabil influenţaţi de populaţie, care era majoritar constituită din greci creştini. Ascensiunea Constantinopolului a contri-

buit astfel ca partea de răsărit a Imperiului să devină mai creştină şi independentă din punct de vedere politic şi cultural.

Refacerea Imperiului Roman a fost în cea mai mare parte opera lui Diocleţian, conducător înzestrat cu o mai bună înţelegere a artei guvernării decît Constantin. Fără reformele lui Diocleţian, cariera lui Constantin nu ar fi fost posibilă, dar Constantin, fie graţie inspiraţiei, fie forţat, a introdus unele schimbări cu efecte pe o durată mai lungă decît cele ale predecesorului său. Centralizarea armatei şi administraţiei, ca şi domnia sa neglijentă şi extravagantă şi-au pus amprenta asupra Imperului pentru anii care aveau să vină. Adoptarea creştinismului de către Constantin a declanşat transformarea radicală şi permanentă a întregii societăţi. Iar refondarea şi ascensiunea cetăţii Bizanţului au dus curînd la schimbări care pot justifica folosirea termenului de „bizantin" pentru Imperiul de Răsărit.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 2

Tensiuni în stat (337-395)

Planurile pe termen lung ale lui Constantin în privința succesiunii nu au avut un succes mult mai mare decît cele ale lui Diocleţian. În absenţa tuturor celor trei fii ai săi, îndurerații săi soldați au acceptat versiunea lui Eusebius din Nicomedia, cum că împăratul ar fi fost otrăvit de Iulius şi de Dalmatius[1], cei doi fraţi vitregi ai lui. Drept urmare, armata i-a linşat pe Iulius, pe Dalmatius şi pe cei doi fii ai acestuia din urmă – cezarul Dalmatius, care administrase Balcanii, şi Hannibalianus, pe care Constantin îl numise recent rege al Armeniei. Masacrul a inclus şi alte cîteva alte rude, ca şi cîţiva apropiaţi sau presupuşi apropiaţi. După comiterea asasinatelor, din dinastie nu mai rămăseseră decît fiii lui Constantin şi doi nepoţi foarte tineri, Gallus şi Iulian. Cu toate că armata nu primise nici un ordin oficial, soldaţii au presupus că acţiunile lor vor fi aprobate bucuros de către cei trei fii. Aceştia au fost în cele din urmă proclamaţi Augustus la trei luni după moartea tatălui lor. Constantius al II-lea şi Constans, Augustii cei mai apropiaţi de domeniul lui Dalmatius, au împărţit teritoriul între ei. Constans a preluat Macedonia şi Daciile, iar Constantius al II-lea a preluat Tracia, inclusiv oraşul Constantinopol[2].

CONTINUITATEA ÎN TIMPUL LUI CONSTANTIUS AL II-LEA

La vîrsta de douăzeci de ani, Constantius al II-lea a devenit conducător al aproape întregului Orient grecesc. După ce a fost proclamat, el a mers imediat la Constantinopol pentru a supraveghea funeraliile tatălui său. Constantin pusese să se înalţe la marginea oraşului o capelă funerară pentru sfinţii apostoli, în care Constantius şi-a îngropat tatăl, aşa cum dorise acesta, ca al treisprezecelea apostol. Fiul a continuat şi a împlinit politica tatălui său, avînd încredere în faptul că vasta structură pe care o moştenise va dura atîta vreme cît era menţinută aşa cum se

cuvenea. Deşi nu avea o personalitate ieşită din comun, Constantius era neobişnuit de serios şi conştiincios, iar prudenţa lui demonstra cel puţin faptul că era conştient de pericolele cu care se confrunta. Constantin murise într-un moment delicat, cînd Imperiul trecuse doar parţial la creştinism, cheltuielile statului deveniseră împovărătoare, frontierele erau mai puţin sigure, iar corupţia se răspîndise alarmant în rîndurile armatei şi ale birocraţiei.

Curînd după proclamarea lor, cei trei fraţi s-au întîlnit în Pannonia ca să-şi pună de acord poziţiile. Constantin al II-lea, care deşi era cel mai mare fiu şi Augustus principal, nu primise nimic din împărţirea domeniilor lui Dalmatius, a dobîndit o tutelă neclară asupra lui Constans, dar nu şi asupra lui Constantius. Afirmîndu-şi în esenţă independenţa, Constantius şi Constans au numit doar cîte un singur prefect pretorian asupra domeniilor lor, reducînd numărul prefecturilor de la cinci la trei. Totodată ei aveau armate operative separate puse sub comanda unor generali (*magistri militum*), fiecare dintre împăraţi avînd de obicei unul pentru infanterie şi unul pentru cavalerie. Divizarea Imperiului s-a accentuat şi mai mult, deoarece Constantin al II-lea şi Constans erau de acord cu majoritatea creştinilor din Apus în favoarea unei interpretări stricte a crezului de la Niceea, în timp ce Constantius era de partea multor creştini anti-niceeni din Răsărit (şi a sentinţei finale a tatălui său). La începutul domniei sale, Constantius a respectat totuşi dorinţele fraţilor săi şi i-a repus în drepturi pe episcopii pro-niceeni pe care Constantin îi repudiase, inclusiv pe Athanasius al Alexandriei.

După o scurtă campanie împotriva sarmaţilor la graniţa de pe Dunăre, Constantius s-a grăbit să se îndrepte spre Răsărit pentru a le ţine piept perşilor care invadaseră deja Mesopotamia romană. Următorii doisprezece ani i-a petrecut în cea mai mare parte luptînd împotriva lor. Ca şi pe vremea cînd era cezar, Constantius îşi avea reşedinţa obişnuită la Antiohia, care, pe lîngă faptul că era mai aproape de frontul persan decît Constantinopol, avea o poziţie mai centrală în cadrul teritoriului său. După restabilirea urgentă a frontierei şi a protectoratului roman asupra Armeniei, el a iniţiat o serie de campanii anuale împotriva perşilor, care au fost în cea mai mare parte încununate de succes. Ascendentul romanilor asupra perşilor, stabilit de Diocleţian, părea să se menţină.

În 339, Constantius s-a simţit destul de sigur pe el ca să ordone destituirea lui Athanasius din postul de episcop al Alexandriei şi să-l înlocuiască pe episcopul Pavel al Constantinopolului, un susţinător al lui Athanasius, cu duşmanul înverşunat al acestuia, Eusebius din Nicomedia. Athanasius şi cea mai mare parte a episcopilor din Răsărit care îl sprijineau au fugit la Roma şi au apelat la papa Iulius I. În anul 340, papa a convocat un conciliu la Roma şi a decis repunerea lor în drepturi. Dar Constantin al II-lea a fost ucis în acelaşi an, în timpul invadării Italiei, într-o încercare

de a-şi impune autoritatea asupra lui Constans. Preluarea fostelor posesiuni ale lui Constantin din Galia şi Britania îl ţinuse ocupat o vreme pe anti-arianul Constans. El era mai puţin îndreptăţit să se amestece în Orient, deoarece poziţia oficială a lui Constantius nu era ariană, ci pur şi simplu tolerantă faţă de arianism.

Fig. 10. Bust de bronz, probabil al lui Constantius al II-lea (337-361) (Foto: Musei Capitolini, Roma).

După cum se ştie, Constantius îl alesese pe Eusebius din Nicomedia, unul dintre cei mai devotaţi apărători ai lui Arius. Ca arhiepiscop de Constantinopol, Eusebius l-a hirotonisit pe episcopul arian Ulfilas, trimiţîndu-l într-o misiune în rîndul puternicelor triburi ale goţilor, pe care le-a convertit în cele din urmă la creştinismul arian. Pe de altă parte, în 341, un conciliu ţinut la Antiohia, la care au participat atît Eusebius, cît şi Constantius, a emis un crez care evita susţinerea lui Arius şi era compatibil cu doctrina niceeană, cu toate că omitea formularea de la Niceea cum că Tatăl şi Fiul ar fi alcătuiţi din aceeaşi substanţă. După moartea lui Eusebius, partizanii crezului de la Niceea s-au răzvrătit, dar Constantius a înăbuşit rebeliunea, a redus la jumătate contribuţia în grîne a oraşului, dar l-a numit episcop pe Macedonius, adversar al arianismului. Poziţia teologică a bisericii răsăritene rămînea astfel confuză, aşa cum fusese şi în ultimele zile ale domniei lui Constantin I.

În 343, la iniţiativa papei Iulius, Constans l-a convins pe Constantius să înlăture confuzia prin convocarea unui conciliu ecumenic la Serdica. Oraşul se afla chiar lîngă reşedinţa lui Constans de pe graniţa care despărţea domeniile fraţilor şi, deoarece episcopii apuseni erau uniţi, iar cei răsăriteni divizaţi, cei din Apus se aşteptau să-i domine. Înainte de începerea deliberărilor, cea mai mare parte a episcopilor răsăriteni au refuzat însă să le mai permită episcopilor apuseni să-i recunoască pe Athanasius şi pe adepţii acestuia. Atunci cînd efortul de a se ajunge la un compromis a eşuat, episcopii din Răsărit s-au retras la Adrianopol unde şi-au organizat propriul conciliu, lîngă graniţa domeniului lui Constantius. În vreme ce episcopii îi repuneau în drepturi pe Athanasius şi pe ceilalţi episcopi exilaţi şi reafirmau la Serdica crezul de la Niceea,

episcopii de la Adrianopol confirmau destituirea celor exilaţi şi reafirmau valabilitatea crezului recentului conciliu de la Antiohia. Fiecare dintre cele două tabere i-a excomunicat pe adversarii lor, făcînd ca schisma bisericii să devină oficială.

Constans a protestat şi nu după mult timp a cerut ferm reinstalarea episcopilor exilaţi. Deşi Constantius continua să se bucure de succes în campaniile sale persane, făcînd o incursiune peste fluviul Tigru în 343 şi cucerind temporar, în 344, tabăra persană, resursele lui erau încă oarecum inferioare celor ale fratelui său, cu care, cu siguranţă, nu vroia să intre în conflict declanşînd un război civil. Astfel încît Constantius a fost de acord cu repunerea în drepturi a majorităţii exilaţilor, inclusiv a lui Athanasius, dar nu şi cu destituirea celor care le luaseră locul şi nici cu acceptarea crezului de la Niceea. Drept urmare, biserica răsăriteană a ajuns să fie mai profund divizată ca niciodată, în multe locuri existînd comunităţi creştine rivale şi cîţiva episcopi în conflict.

Cu toate că aceasta nu era toleranţa urmărită de Constantius, el a acceptat-o pe moment, deoarece era în dispută cu goţii, care se dedau, în 345, la invazii şi incursiuni în Tracia, şi cu Shapur al II-lea care ataca cu înverşunare bastioanele de frontieră de la Nisibis şi Singara. Dînd dovadă de o abilitate extraordinară, Constantius a negociat pacea cu goţii, în urma căreia o parte dintre aceştia au intrat în rîndurile armatei folosite de acesta pentru a le ţine piept perşilor. El îşi împărţise între timp armata operativă în două părţi, fiecare din acestea avînd propriul comandant, unul ataşat pe lîngă el şi altul detaşat în Orient ca să apere graniţa cu Persia. Shapur al II-lea rămînea un adversar înverşunat, în ciuda înfrîngerilor suferite, persecutîndu-i pe creştinii persani şi angajîndu-se într-o bătălie crîncenă cu romanii, dar cu rezultat indecis, lîngă Singara, în 348.

Aşa au stat lucrurile pînă în anul 350, cînd Constans a fost detronat şi ucis de către unul din ofiţerii săi, Magnentius. Uzurpatorul a preluat controlul asupra întregului Occident, cu excepţia Iliriei, unde Vetranio, general al lui Constans, s-a proclamat împărat. Mărşăluind spre Serdica, Constantius a reuşit să obţină cu uşurinţă abdicarea lui Vetranio şi să dobîndească supunerea armatei din Iliria. Înlăturarea lui Magnentius era o sarcină mai greu de împlinit. Din fericire pentru Constantius, în această perioadă Shapur al II-lea a aflat de invadarea propriilor frontiere răsăritene de către triburile Kushan, conflict care îl va ţine ocupat timp de mai mulţi ani. Constantius nu vroia însă să lase Răsăritul fără împărat în timp ce el era ocupat cu înăbuşirea rebeliunii din Apus. Neavînd urmaşi, el i-a acordat, la începutul anului 351, rangul de cezar şi mîna surorii sale, Constantina, vărului său, Gallus, în vîrstă de 25 de ani, şi l-a numit pe acesta conducător al Antiohiei, după care s-a îndreptat spre Apus.

Războiul civil a fost deosebit de sîngeros. Magnentius i-a pregătit armatei lui Constantius o ambuscadă înainte ca acesta să intre în Italia şi a obligat-o să se retragă pînă aproape de Dunăre. Constantius a cîştigat lupta de la Mursa, în Pannonia, care a fost extrem de crîncenă, deşi informaţia conform căreia pierderile ambelor părţi s-ar fi ridicat la 54.000 de oameni este probabil exagerată. În 352, Magnentius a fost nevoit

să renunțe la Italia, dar Constantius l-a învins în Galia, forțîndu-l să se sinucidă după un an. Armata Imperiului era extrem de slăbită, iar Galia era permanent ținta incursiunilor germanilor. Constantius dobîndise însă control asupra fostelor prefecturi ale lui Constans din Iliria, Italia şi Galia şi devenise unicul Augustus al Imperiului.

Între timp, Gallus guvernase extrem de prost Răsăritul. După înăbuşirea unei revolte a evreilor cu o cruzime fără precedent, printr-un măcel general, el a adoptat o atitudine pasivă în timp ce tribul indigen al isaurienilor trecea prin foc şi sabie sud-estul Anatoliei. A executat pe cetățenii prefecturii răsăritene suspectați de a fi complotat împotriva lui. Atunci cînd s-a instalat foametea în Antiohia, Gallus a ordonat mai întîi executarea tuturor decurionilor, măsură contramandată de vicarul diocezei Orientului, apoi a permis ca guvernatorul din Coele Siria să fie linşat de mulțime. Informat asupra exceselor lui Gallus de către oficialii săi neliniştiți, Constantius a restrîns treptat puterea acordată vărului său şi şi-a retras trupele. Gallus a ordonat totuşi soldaților care îi rămăseseră să-l asasineze pe prefectul său pretorian, moment în care Constantius şi-a chemat urgent cezarul în Occident, sub pretextul de a prelua puterea acolo, astfel încît el să se poată întoarce în Orient. După unele ezitări, Gallus a plecat în Italia unde a fost judecat şi executat pentru diverse delicte.

Fig. 11. Constantius al II-lea (cf. şi fig. 10) împărțind ofrande. Desen dintr-un calendar copiat după originalul din 354 (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Constantius avea de fapt nevoie de un cezar în Apus. Cu toate că pacificarea graniţei de la Rin avea evident să dureze ani de zile, Augustus vroia să se concentreze asupra graniţei de la Dunăre şi a celei dinspre răsărit cu Siria, care erau şi ele ameninţate. Drept urmare, a păstrat pentru el jurisdicţia directă asupra Italiei, Africii, Iliriei şi Orientului, dar, în 335, l-a proclamat cezar pe celălalt văr al său, Iulian, căsătorindu-l cu sora sa, Eelena. Constantius nu era la curent cu faptul că, în cadrul educării sale în spiritul filosofiei greceşti, Iulian devenise un păgîn din rîndul celor extrem de idealişti şi ascetici. Deocamdată el practica totuşi în mod deschis creştinismul şi părea atît respectuos, cît şi competent. A fost trimis în Galia ca să se lupte cu germanii, alături de supuşii loiali lui Constantius, care însă, nu prea avea încredere în fidelitatea şi capacitatea vărului său. Iulian s-a descurcat surprinzător de bine în alungarea germanilor din Galia.

Constantius a rămas încă doi ani în Italia încercînd să-şi impună confuzele sale opinii religioase în tot Imperiul, acum, cînd avea mînă liberă să o facă. El a emis în 356 un edict prin care închidea toate templele şi scotea în afara legii toate practicile păgîne şi se pare că înregistrase succese în impunerea acestei hotărîri. Destituindu-i pe cîţiva episcopi din Apus şi intimidîndu-i pe alţii, împăratul a reuşit să convoace concilii care confirmau destituirea lui Athanasius din postul de episcop al Alexandriei, măsură pe care trupele imperiale au pus-o în aplicare curînd, Athanasius plecînd iar în exil. În 359, în timp ce îi alunga pe germani şi pe sarmaţi din districtele de la graniţa Dunării, Constantius a finanţat două concilii eclesiastice separate, unul în Răsărit şi altul în Apus, la Seleucia şi la Rimini. La insistenţele lui, ambele concilii au adoptat un crez care afirma că Tatăl şi Fiul sînt alcătuiţi dintr-o substanţă similară (*homoiousios),* acceptînd astfel atît doctrina niceeană, care susţinea că sînt făcuţi din aceeaşi substanţă, cît şi pe cea ariană, conform căreia substanţa din care era alcătuit Fiul era oarecum diferită.

Ceva mai tîrziu, în acelaşi an, Constantius s-a mutat la Constantinopol, pe care intenţiona acum, cînd era singurul Augustus, să-l transforme într-un oraş care să semene cu o capitală. Pentru a întări statutul legal al oraşului, el l-a ridicat pe primul magistrat de la rangul de proconsul la cel de prefect, măsură luată şi la Roma. A mărit numărul membrilor senatului constantinopolitan, care fusese pînă atunci un organism neagreat, de aproximativ 300 de senatori, la aproximativ 2.000, înscriind curteni preferaţi, senatori romani din Balcani şi foşti vicari şi guvernatori provinciali. Treptat, s-a instalat obiceiul ca în fiecare an unul sau doi dintre consuli, care erau acum nişte simpli magistraţi onorifici rămaşi de pe vremea Republicii, să fie un răsăritean numit la Constantinopol, în timp ce un apusean devenea consul la Roma.

Împăratul reclădise deja capela Sfinților Apostoli a tatălui său, care fusese la început o construcție mai puțin impunătoare. El a extins acum Catedrala Sfînta Irina a lui Constantin cel Mare, adăugîndu-i o spațioasă biserică nouă: Sfînta Sofia[3]. Sfînta Sofia a devenit principala biserică a cetății după inaugurarea ei în 360, cu toate că Sfînta Irina a rămas catedrala oficială. Constantius a ținut un conciliu și la Constantinopol ca să confirme și să întărească deciziile luate de conciliile de la Rimini și de la Seleucia. În încercarea de a asigura tolerarea arienilor, acest conciliu de la Constantinopol i-a destituit și i-a exilat pe mulți episcopi răsăriteni care respingeau doctrina lui Arius, chiar dacă nu erau de acord cu crezul de la Niceea. Printre cei exilați se afla și episcopul Macedonius din Constantinopol, care a fost înlocuit cu recalcitrantul arian Eudoxius. Destituirile ordonate de acest conciliu au asigurat supunerea vădită a ierarhiei răsăritene față de Constantius. Dar, forțîndu-i pe non-arieni să fie de acord cu arianismul, sub amenințarea pedepsei cu destituirea, împăratul a făcut să crească ostilitatea față de doctrina pe care vroia să o tolereze. Numărul mare al celor care își exprimaseră îndoiala față de crezul de la Niceea a devenit un mijloc de luptă împotriva răzvrătiților arieni.

Îngăduința lui Constantius față de cei care îl sprijineau și severitatea cu care îi trata pe ceilalți avea urmări tot mai nefericite și în privința guvernării. Cheltuielile creșteau mereu, între timp amplificate de războaie, de birocrație, construcții și ofrande. Împăratul percepea adesea taxe suplimentare atunci cînd veniturile obișnuite erau insuficiente. Confisca totodată averile multor rebeli adevărați sau imaginari, pe care îi depista prin intermediul informatorilor săi și al unui corp lărgit de agenți guvernamentali. Mai mult, Constantius a trecut în proprietatea statului pămînturile aparținînd orașelor, reducînd astfel resursele aflate la dispoziția consiliilor municipale. Mai dornici ca oricînd să evite ocuparea slujbelor, mulți decurioni și-au căutat refugiu în senatul lărgit, dar Constantius a promulgat o lege care le interzicea acest lucru și îi excludea pe toți decurionii care deveniseră senatori. Deoarece a permis delapidări imense, ai căror autori erau oficialii săi, și era generos în dăruirea pămînturilor confiscate informatorilor și altor persoane, povara financiară a cetățenilor Imperiului crescuse mult mai repede decît valoarea venitului perceput.

Oricît de nepopular era în multe cercuri, Constantius părea totuși să se afle în culmea puterii și era sprijinit de o mare parte a armatei și a aparatului civil. Mai trebuia însă să se lupte cu Shapur al Persiei, care ieșise victorios din războaiele cu kushanii și continua să fie preocupat de ideea de a cuceri Mesopotamia romană. După o alinată temporară cu armenii și jefuirea importantului oraș mesopotamian, Amida, în 359, Shapur a cucerit în 360 punctul întărit de frontieră de la Singara. Constantius

şi-a adunat trupele pornind împotriva perşilor şi i-a ordonat lui Iulian să-i trimită o parte a armatei care era încartiruită în Galia. Deşi s-a arătat gata să-i trimită oamenii solicitaţi, el nu avea încredere în Constantius şi ştia că nici acesta nu avea încredere în el. Cezarul mai ştia că armata din Galia îi era loială şi nu dorea să se lupte cu perşii. Cu acordul lui tacit, ofiţerii săi îi încurajau pe soldaţi să-l proclame Augustus.

Nu era practic vorba despre o rebeliune, întrucît Iulian nu avea pretenţii asupra întregului Imperiu. Dar era un semnal cum că nu mai era dispus să primească ordine din Răsărit. Atunci cînd Iulian i-a cerut vărului său să-i recunoască titlul, susţinînd că oamenii lui îl forţaseră să-l accepte, Constantius a refuzat să-i recunoască alt rang superior celui de cezar. După eşuarea negocierilor, Iulian a pornit în 361 spre răsărit. Constantius a renunţat la campania din Mesopotamia şi i-a ieşit în întîmpinare. Deoarece Constantius comanda forţe mult mai numeroase şi se dovedise un comandant de oşti capabil şi hotărît, părea să aibă o poziţie avantajoasă. Dar în momentul cînd a ajuns în Cilicia, s-a îmbolnăvit grav. Fiind botezat pe patul de moarte, l-a numit cu generozitate pe Iulian drept urmaş.

ÎNFRÎNGEREA DIN TIMPUL LUI IULIAN

Astfel Iulian, la puţin timp după victoriile obţinute în Galia, a devenit fără luptă conducător al întregului Imperiu, la vîrsta de douăzeci şi nouă de ani. El nu a renunţat totuşi la unele dintre atitudinile sale rebele, ca şi cum l-ar fi învins şi detronat pe Constantius al II-lea în loc să devină succesorul legitim al vărului său. Nemulţumit de ceea ce se realizase în timpul domniei lui Constantin I şi a fiilor acestuia, Iulian vroia să pună capăt procesului de extindere a birocraţiei şi convertirii rapide a romanilor la creştinism, aşa încît s-a angajat imediat în contracararea ambelor tendinţe. Manifestîndu-şi şi preferinţa faţă de cultul iniţial al dinastiei sale, cel al Soarelui Neînvins, Iulian a ridicat interdicţia practicilor păgîne instituită de Constantius, a permis reluarea sacrificiilor publice, a redeschis templele şi le-a restituit acestora pămînturile. Ca şi Maximin cu cincizeci de ani în urmă, Iulian a numit înalţi preoţi în toate provinciile şi preoţi-diriguitori în fiecare oraş. Pentru a stîrni şi mai multă confuzie în cadrul bisericii, el i-a rechemat pe episcopii exilaţi de Constantius al II-lea, deşi curînd îl va exila din nou pe charismaticul Athanasius. Iulian nu a ordonat personal comiterea nici unei violenţe împotriva creştinilor, dar nu a luat măsuri împotriva celor care îi atacau pe aceştia. Cîţiva păgîni din Alexandria au mers pînă la linşarea lui Gheorghe, nepopularul episcop arian al oraşului.

Iulian a redus numărul membrilor administrației centrale, diminuîndu-l pe cel al numeroşilor consilieri imperiali, al notarilor şi al spionilor. Pe de altă parte, a încercat să refacă toate consiliile municipale prin retrocedarea pămînturilor din proprietatea acestora, confiscate de Constantius. Iulian i-a numit totodată decurioni pe mulți oameni bogați care nu-şi făceau datoria, apelînd la mijloace mai mult sau mai puțin legale. Manifestînd un dezgust ascetic față de Curtea extravagantă a lui Constantius, Iulian a dizolvat-o, concediindu-i pe numeroşii membri ai corpului de gardă şi pe servitorii palatului. După Diocleţian, Iulian a fost singurul împărat care nu a simțit nevoia cuiva care să domnească alături de el asupra unei părți a Imperiului.

După ce a rămas cîteva luni la Constantinopol, unde a înfăptuit cu o energie ieşită din comun aceste reforme, Iulian a plecat în Antiohia, pregătind invadarea Imperiului persan. Constantius plănuise deja un atac, dar Iulian vroia să repurteze o victorie atît de strălucită încît să răzbune păgînismul. Între timp, şederea la Antiohia nu-i pria. Majoritatea antiohienilor erau creştini obişnuiți de ani de zile cu fastul Curții lui Constantius, astfel că un împărat păgîn auster nu prea era pe gustul lor. Deşi Iulian i-a convins pe cîțiva creştini să se lepede de credință ca să-i cîştige bunăvoința, el şi-a făcut mulți dușmani ordonînd executarea creştinilor care aduceau stricăciuni templelor, iertîndu-i pe păgînii care ucideau creştini şi interzicîndu-le acestora din urmă predarea în şcoli a operelor clasicilor greci. Atunci cînd a încercat să nege o profeție a lui Hristos, reclădind templul evreilor de la Ierusalim, opera sa a fost distrusă de un cutremur de pămînt şi poate şi de foc. A ars apoi templul lui Apollo din apropiere de Antiohia. Iulian i-a învinuit pe creştini şi a închis catedrala oraşului. Popularitatea lui a început să scadă chiar şi în rîndul păgînilor.

Fig. 12. Iulian (361-363). Statuie de marmură aflată în prezent la Luvru, Paris (Foto: Copyright Réunion des Musées Nationaux).

În 363, după ce a compus un opuscul în care critica ingratitudinea şi nechibzuinţa antiohienilor, Iulian a pornit în campania împotriva perşilor, sperînd să-şi recapete reputaţia. Expediţia a fost de mare anvergură şi bine pregătită, în ciuda cîtorva tulburări în rîndul trupelor alcătuite în mare parte din creştini. Firește că lui Shapur îi era teamă, încercînd să evite confruntarea. Iulian plănuise o invazie din două părţi. Însoţit de cea mai mare parte a armatei şi de o flotă, el a pornit de-a lungul Eufratului. În acelaşi timp, Procopius, o rudă din partea mamei sale, urma să conducă un detaşament de-a lungul Tigrului, pentru a-i recruta pe aliaţii armeni ai Imperiului şi a-i face să se alăture împăratului lîngă Ctesiphon, capitala Persiei. Acolo, cele două armate urmau să ameninţe cetatea persană şi dispuneau de alternativele de a o jefui, sau de a impune lui Shapur condiţii umilitoare.

Împăratul a ajuns la momentul stabilit lîngă Ctesiphon, şi-a transferat flota pe Tigru, redeschizînd un vechi canal, şi a învins armata persană. Dar cetatea Ctesiphon s-a arătat greu de cucerit şi, dintr-un motiv oarecare, Procopius se lăsa aşteptat. Nesigur pe ceea ce urma să facă în continuare, Iulian a traversat Tigrul în căutarea armatei lui Procopius, incendiindu-şi flota din cauza dificultăţii de a naviga împotriva curentului. Expediţia lui părea deja un eşec[4]. În vreme ce împăratul se retrăgea hărţuit de perşi, a fost lovit de o suliţă aruncată de un asasin arab aflat în slujba perşilor. Rana era gravă şi Iulian a murit în numai cîteva ore. Deoarece renunţase la protecţia unei suite numeroase, el era la fel de expus asasinatelor ca şi împăraţii din secolul al III-lea; ca şi cea mai mare parte a acestora, a avut o domnie mai scurtă de doi ani. Întrucît nu numise nici un urmaş, nu a avut o influenţă asupra succesiunii. Armata l-a ales ca împărat pe un creştin, ofiţerul comandant al *Scholae*-lor.

Puterea legislativă şi militară a unui împărat era atît de mare încît fusese în măsură să provoace o reînviere a păgînismului. Chiar şi timidele încercări, deşi cerebrale şi puritane, de a cîştiga sprijinul total al majorităţii păgînilor i-au făcut pe aceştia mai încrezători, iar pe creştini mai sceptici. Dar păgînismul, lipsit de coeziunea firească şi de spiritul misionar al creştinismului, nu se potrivea reconvertirii pe scară largă a creştinilor, lucru esenţial pentru salvarea religiei tradiţionale. Scoaterea în afara legii a creştinismului eşuase deja şi, dat fiind numărul mare de creştini în Răsărit era, probabil, imposibil de realizat în vremea lui Iulian. Cea mai mare şansă a păgînismului ar fi fost o lungă perioadă de presiuni îndelungate şi perseverente asupra creştinismului, timp în care împăratul urma să evite pericolele şi înfrîngerile. Atît în ceea ce priveşte încurajarea păgînismului, cît şi atacarea Persiei, Iulian încercase să facă prea mult în prea puţin timp.

Iovian, succesorul său în vîrstă de treizeci şi doi de ani, a moştenit sarcina de a scoate armata din Persia. Urmărit de perşi, care distruseseră toate roadele pămîntului, lipsindu-l de surse de aprovizionare, el s-a retras de-a lungul malului de est al Tigrului, dar a ezitat înainte de a se angaja în periculoasa traversare a fluviului. Shapur a propus încheierea unei păci pe treizeci de ani, cu condiţia ca Iovian să cedeze Singara, Nisibis şi cea mai mare parte a satrapiilor din Armenia şi să renunţe la protectoratul roman asupra regatului armean. Avînd în vedere pericolul în care se afla armata sa şi postura nesigură în privinţa deţinerii puterii, Iovian a fost de acord cu aceste condiţii, cerînd însă ca populaţia romană a celor două oraşe de graniţă să fie evacuată înainte de predarea acestora. El a reuşit să traverseze fluviul, s-a întîlnit cu detaşamentul lui Procopius, de la care a obţinut provizii, apoi a evacuat zona de graniţă[5]. După un scurt popas la Antiohia pentru a-l rechema pe Athanasius şi a ridica interdicţiile legale impuse de Iulian creştinilor, Iovian a pornit, la începutul anului 364, spre Constantinopol. Însă, ajuns în centrul Galatiei, a murit într-un mod neaşteptat. Se pare că focul de mangal, care-i încălzea dormitorul, l-a asfixiat.

Succesiunea a fost din nou stabilită de armată, care a ales tot un ofiţer creştin al *Scholae*-lor, Valentinian. Ajuns la Constantinopol după o lună de la urcarea pe tron, acesta l-a numit co-Augustus pe fratele lui mai mic, Valens. Cei doi fraţi se născuseră în provincia de frontieră Panonia Inferioară, unde se vorbea latina, dar se pare că învăţaseră greaca în armată. Considerîndu-se poate mai priceput în rezolvarea dificilelor probleme ale Occidentului, Valentinian i-a dat lui Valens prefectura orientală, formată din fostele domenii ale lui Constantius al II-lea din Egipt, Siria, Anatolia şi Tracia, păstrînd pentru el Iliria. După ce au împărţit între ei forţele operative, Valens avea trei armate, una pe lîngă împărat, una în Răsărit şi una în Tracia, fiecare din ele alcătuită din circa 20.000 de oameni.

ÎNFRÎNGEREA DIN TIMPUL LUI VALENS

Valens, care a devenit împărat în jurul vîrstei de treizeci şi cinci de ani, cu doar cîţiva ani de serviciu în *Scholae*, nefiind bine pregătit, era mai tînăr, mai puţin talentat şi avea mult mai puţină experienţă decît Valentinian. Principalele calităţi ale lui Valens erau loialitatea faţă de fratele său, ostilitatea faţă de corupţie şi spiritul de economie. Poate că acestea nu erau suficiente la vremea aceea pentru a fi împărat, dar erau necesare. În perioada domniei lui Valens, cota impozitelor pare să fi ajuns, după mulţi ani în care crescuse permanent, la dublul nivelului atins în momentul sosirii lui Constantin în Răsărit. Dacă Imperiul avea să continue pe această cale, urma evident să

aibă probleme financiare şi chiar militare. Cei doi fraţi împăraţi şi-au dat seama că era necesar să ia unele măsuri.

La preluarea puterii, Valentinian şi Valens au emis de comun acord legi destinate scăderii impozitelor. Fiecare dintre ei a confiscat din nou pământurile templelor păgîne şi pe cele ale oraşelor, deşi templele au rămas deschise. Ei le-au permis decurionilor să intre în senat cu condiţia să le dea fiilor lor suficientă avere ca să-i înlocuiască în consilii şi au acceptat să fie numiţi dacă îşi donau consiliilor întreaga avere. Ambii împăraţi au numit oficiali independenţi pentru a supraveghea perceperea taxelor şi a înregistra plîngerile privind impozitările incorecte. Cu toate că aceste legi au avut numai un efect parţial, reducînd volumul fraudelor, Valens a putut opri imediat mărirea impozitelor[6].

După moartea lui Constantius al II-lea, biserica apuseană revenise la susţinerea fermă a crezului de la Niceea, pe care Valentinian l-a acceptat; dar biserica răsăriteană rămînea în plin haos teologic. Conciliul lui Constantius din 360 lăsase ierarhia în grija arienilor şi a colaboratorilor acestora. El îi exilase pe episcopii anti-arieni, conduşi de Athanasius, şi pe cei mai ezitanţi, reprezentaţi de Macedonius. Rechemaţi de Iulian, primii reafirmaseră prompt crezul de la Niceea, într-un conciliu ţinut în 362, iar doi ani mai tîrziu ceilalţi s-au întrunit ca să-şi definească poziţia.

Fig. 13. Valens (364-378). Monede de aur de 11/2, reprezentate în mărime dublă faţă de cea reală, înfăţişîndu-l pe revers pe Valens, călare (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Valens a descoperit că multe episcopii răsăritene erau revendicate de doi sau trei episcopi care acceptau deciziile diferitelor concilii. Dar chiar la Constantinopol, moartea lui Macedonius întărise poziţia patriarhului arian Eudoxius. Influenţat de

Eudoxius, Valens s-a hotărît să confirme deciziile conciliilor lui Constantius, care erau cele mai recente convocate de un împărat. În consecință, Valens i-a exilat din nou pe episcopii exilați de Constantius. Decizia aceasta era în primul rînd politică, dar practic inoportună. Un conducător mai înțelept decît Valens şi-ar fi dat seama că încercarea lui Constantius de a-i împăca pe arieni provocase o şi mai profundă sciziune în loc să ducă la conciliere şi că simpla acceptare a unui precedent nu merita înstrăinarea bisericii apusene şi a majorității creştinilor din est, care se opuneau mai mult sau mai puțin arianismului.

Deşi Valens devenise împărat pe cale legală, el nu avea nici un drept ereditar la tron. În 365, după plecarea sa la frontiera de Răsărit ca să-i oblige pe perşi să respecte tratatul de pace, Procopius, rudă a lui Iulian, a fost proclamat împărat al Constantinopolului. Pretenția dinastică a lui Procopius era nefondată încît acesta s-a ascuns de teamă să nu fie acuzat de rebeliune. În cele din urmă, a ajuns la concluzia că, din moment ce avea să fie acuzat, ar putea să se răzvrătească cu adevărat. El a preluat comanda trupelor din Tracia şi i-a făcut să treacă de partea lui pe cei din primul contingent trimis de Valens împotriva sa, apoi a mai primit oameni şi de la goții de peste Dunăre. Cea mai mare parte a forțelor sale l-au părăsit în 366, atunci cînd Valens l-a atacat. După ce l-a prins şi l-a decapitat pe Procopius, împăratul i-a supus curînd pe toți ceilalți rebeli.

Zguduit de descoperirea că domnia sa era atît de fragilă, Valens a început să se ocupe mai mult de adversarii săi politici decît de cei ecleziastici. Executîndu-i, exilîndu-i şi confiscînd proprietățile celor care îl sprijiniseră pe Procopius, el i-a permis totodată lui Athanasius să se întoarcă la Alexandria. În 367, Valens a încercat să-şi asigure popularitatea reducînd la jumătate impozitul pe pămînt[7] şi purtînd un război, care a durat trei ani, împotriva goților, pentru a-i pedepsi pentru ajutorul dat lui Procopius. I-a învins în cele din urmă şi i-a obligat să accepte un tratat prin care renunțau la tributul pe care li-l plătea anterior Imperiul.

În 370, cînd s-a mutat la Antiohia şi intenționa clar să rămînă în dioceza orientală, Valens îşi recîştigase încrederea. Le-a permis acum consiliilor municipale din partea sa de Imperiu să-şi recapete vechile pămînturi, desigur în schimbul plății unei sume egale cu două treimi din venitul curent al acestora, sumă ce revenea statului[8]. El a organizat, de asemenea, expediții de alungare a perşilor din Armenia şi din o parte a Iberiei, pe care aceştia le ocupaseră după ce Imperiul renunțase la protectoratul asupra Armeniei.

Aceste realizări păreau a fi foarte importante. Dar în anul următor, Valens a aflat alarmat că o parte din curtenii lui păgîni din Antiohia, convinşi prin preziceri că succesorul său va fi un notar imperial numit Theodor, complotau ca să grăbească împlinirea inevitabilului. Profeția era de fapt oarecum ambiguă, întrucît se referea la

faptul că numele viitorului împărat va începe cu literele greceşti TH-E-O-D[9]. După o investigaţie nemiloasă, Valens i-a condamnat la moarte nu numai pe Theodor şi pe cei implicaţi în complot, dar pe şi pe alţi păgîni bănuiţi că au folosit prezicerile în vreun scop oarecare. Ca să-i sporească nemulţumirea, noul rege al Armeniei şi client al Romei s-a dovedit a fi neloial, astfel încît Valens a ordonat să fie asasinat.

Era evident acum că politica religioasă a împăratului începea să eşueze. O nouă generaţie de episcopi anti-arieni ocupaseră posturile din Anatolia, conduşi de Vasile al Cezareei din Cappadocia. În tabăra arienilor, principalul teolog, Eunomius din Cyzicus, făcea ca arianismul să devină şi mai radical, argumentînd că Fiul nu este alcătuit nici măcar dintr-o substanţă similară cu cea a Tatălui. Atunci cînd Eudoxius din Constantinopol a murit, în 370, iar Athanasius al Alexandriei în 373, episcopii aprobaţi de Valens pentru a fi succesori au stîrnit un val de proteste. Încercînd să restabilească ordinea, împăratul a ordonat tuturor episcopilor din Răsărit să semneze copii ale crezului de la Rimini şi ale celui de la Seleucia sub ameninţarea pedepsei cu exilul, declanşînd astfel o persecuţie inutilă, dar severă, a unei mari părţi a ierarhiei.

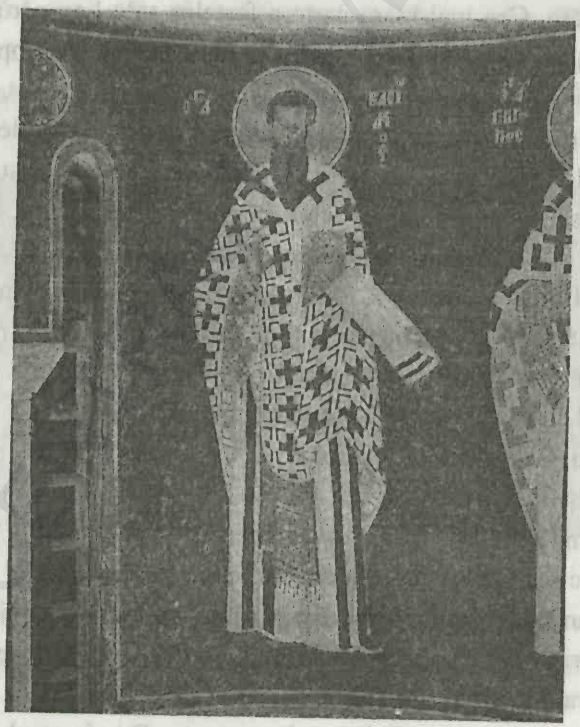

Fig. 14. Sfîntul Vasile, episcop de Cesareea (370-379). Frescă din secolul al XIV-lea de la mănăstirea Chora, Constantinopol (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Între timp, evenimentele din afara jursdicției lui Valens luau o turnură amenințătoare. În 375, Valentinian a murit pe neașteptate și a lăsat conducerea Apusului fiilor săi, Grațian și Valentinian al II-lea, care erau foarte tineri pentru niște răspunderi atît de împovărătoare. Aproximativ în aceeași perioadă a sosit din Asia Centrală, învingîndu-i pe greutungi, o confederație desprinsă din triburile gotice stabilite la nord de Marea Neagră, o hoardă de războinici asiatici cunoscuți sub numele de *huni*. Următoarea confederație gotică de triburi de la apus, tervingii, după o scurtă tentativă de rezistență, și-a pierdut speranța de a-i învinge pe huni. În consecință, principalii lor conducători i-au trimis, în 376, o solie lui Valens, cerîndu-i azil în Tracia, în schimbul căruia oamenii lor urmau să-l slujească pe împărat.

Valens a fost de acord, sperînd să mai reducă din cheltuielile militare și să repopuleze unele ținuturi pustii din nordul Traciei devastate în urma numeroaselor conflicte de frontieră. O mulțime de tervingi, poate vreo 200.000, au trecut fluviul[10]. La vremea aceea, convertiți în mare parte la creștinismul arian, tervingii păreau dispuși să-și respecte angajamentul. Ei au asigurat prompt mulți recruți, care au fost trimiși ca să fie instruiți în Siria și în sudul Traciei. Dar autoritățile romane din nordul Traciei, care, chiar dacă ar fi vrut, cu greu ar fi putut întreține atîția refugiați, i-au tratat rău pe tervingi, luînd sclavi din rîndurile lor în schimbul unei hrane de calitate inferioară.

Pe măsură ce tensiunea dintre tervingi și romani creștea, mulți refugiați greutungi au căutat adăpost pe teritoriul roman. În ciuda refuzului lui Valens, aceștia au reușit să traverseze fluviul fără să-i împiedice cineva. Curînd au izbucnit conflicte între trupele tervingilor și trupele romane. Ambele grupuri de goți au început să prade gospodăriile țăranilor romani. Recruții tervingieni din sudul Traciei au dezertat și s-au alăturat la ceea ce devenise acum o revoltă generală. Valens a trimis în 377 întăriri din Siria, dar acestea, după ce reușiseră la început să oprească răspîndirea rebeliunii declanșate în nordul Traciei, n-au putut ține piept goților, care au pătruns în zona bine cultivată din sud. Cerînd ajutor de la colegii săi din Apus, Valens a încheiat un armistițiu cu perșii, i-a rechemat pe episcopii pe care-i exilase și a adunat toate trupele disponibile din Armenia și Siria. El a pornit în 378 împotriva tervingilor, probabil în fruntea unei armate de aproape 40.000 de oameni[11].

Nu se știe din ce motiv, Valens nu a așteptat sosirea unei armate romane care-și făcea drum lent dinspre Apus și s-a ciocnit cu forțele unite ale tervingilor și greutungilor lîngă Adrianopol. Un atac dezordonat al cavaleriei romane a declanșat o bătălie haotică între cele două mari armate, în care mai puțin disciplinații goți au triumfat asupra romanilor dezorientați. După o încleștare îndelungată și crîncenă, aproape două treimi din armata romană a fost decimată, adică aproximativ 25.000 de

oameni. Însuşi Valens a fost ucis, iar restul romanilor au fugit. Această bătălie de la Adrianopol a fost cea mai zdrobitoare şi mai umilitoare înfrîngere suferită de o armată romană în ultima sută de ani.

TABELUL 2

Dinastiile lui Valens şi Theodosius I

Împăraţii cu majuscule. Împăraţii din Orient cu italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Cellalţi ani sînt pentru naştere şi moarte.

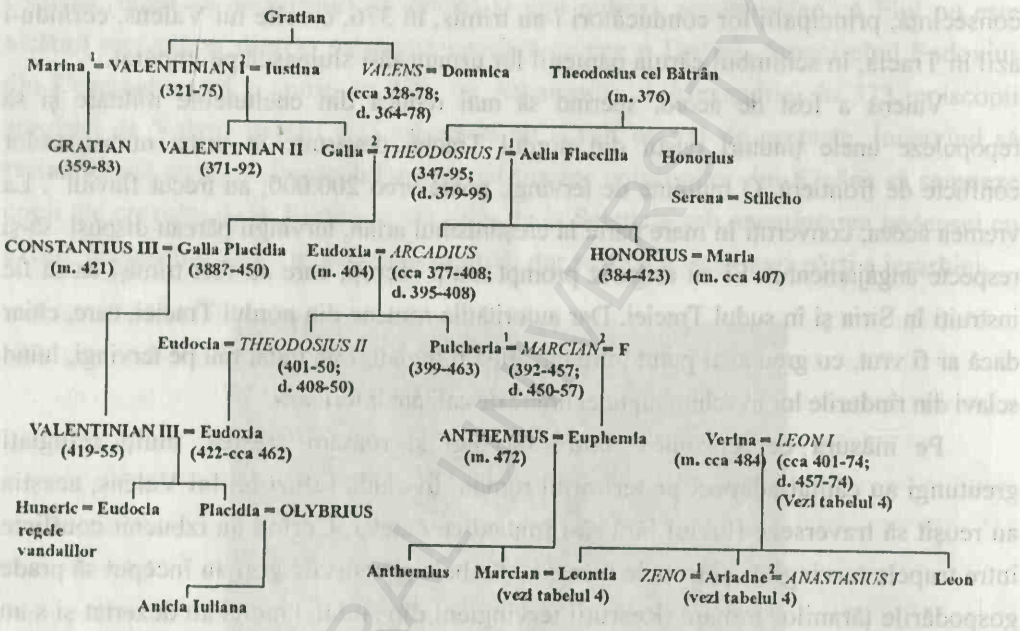

Goţii au pierdut şi mai mulţi oameni în încercările nereuşite de a escalada zidurile Adrianopolului şi ale Constantinopolului. Romanii i-au ucis rapid pe toţi recruţii tervingieni din Siria. Dar bătălia de la Adrianopol adusese într-o stare de confuzie armatele operative din răsăritul Imperiului. Valens nu a fost niciodată un împărat reprezentativ, manifestînd o slabă perspicacitate strategică şi asumîndu-şi un risc imens. Dar chiar şi un conducător talentat ar fi putut întîmpina greutăţi în sesizarea şi prevenirea ameninţării reprezentate de goţi, care era incomparabilă cu pericolele pe care le traversase Imperiul timp de o sută de ani. Aparatul defensiv creat de Diocleţian şi modificat de Constantin se prăbuşise în faţa unei mase de germani adunată aproape întîmplător.

RECONSTRUCȚIA IMPERIULUI ÎN TIMPUL LUI THEODOSIUS

Grațian, împăratul adolescent al Occidentului, a profitat de ocazie. În loc să-l facă împărat al Orientului pe fratele lui mai mic, Valentinian al II-lea, l-a preferat pe Theodosius, un general care-și dovedise capacitatea. Imediat după bătălia de la Adrianopol, Grațian i-a dat lui Theodosius comanda operațiunilor din Balcani, unde sarmații trecuseră Dunărea ca să se alăture goților violenți. Atunci cînd Theodosius a adus din Apus o armată și i-a zdrobit pe sarmați, Grațian l-a răsplătit prin acordarea, în 379, la Sirmium, a titlului de Augustus. Lui Theodosius nu i s-a atribuit numai prefectura orientală pe care o cîrmuise Valens, dar și nou înființata prefectură a Iliriei. Aceasta din urmă era formată din diocezele Dacia și Macedonia, care aparținuseră la început Occidentului, dar nu și din Pannonia, care a rămas sub jurisdicție apuseană. Această extindere a Răsăritului era necesară nu numai pentru că barbarii amenințau Iliria și Tracia, ci pentru că singurele trupe mobile eficiente rămase în zonă aparțineau armatei Iliriei, care nu participaseră la lupta de la Adrianopol.

Deși Theodosius nu avea încă treizeci și trei de ani în momentul numirii sale, el servise cu cinste în Britania de la douăzeci de ani, sub comanda tatălui său, un eminent general, distingîndu-se în calitate de comandant local în Iliria, unde îi învinsese pe sarmați cu cinci ani în urmă. Părinții lui, creștini, avuseseră proprietăți întinse în Spania și îi dăduseră o bună educație, avînd firește grijă să dobîndească o cunoaștere deplină a limbii grecești. Se retrăsese din viața publică în 376, atunci cînd Grațian ordonase executarea tatălui său dintr-un motiv necunoscut, dar Theodosius nu și-a manifestat niciodată în public resentimentele în legătură cu această întîmplare[12]. Chiar dacă își pierdea cumpătul în cazul unei provocări fățișe, era de obicei liniștit, se purta cu diplomație devenind popular în rîndul soldaților săi și al oficialilor. Probabil că, după Dioclețian, el a fost cel mai capabil conducător.

Theodosius a trebuit totodată să facă față celei mai grave crize cu care se confrunta Imperiul din timpul lui Dioclețian. Goții se stabiliseră pe ruinele gospodăriilor din Tracia, iar după bătălia de la Adrianopol nu se mai temeau de armata romană, care nu mai era chiar atît de puternică. Întrucît nu se puteau întoarce în vechile lor ținuturi, ocupate acum de huni, goții puteau fi îndepărtați din Imperiu doar pur și simplu prin exterminare. Sarcina aceasta necesita înrolarea și instruirea a mult mai mulți recruți decît puteau permite fără efort registrele încasărilor, întrucît soldele ar fi depășit sumele pe care le putea percepe cu ușurință sistemul de impozitare. Dacă romanii sufereau o nouă înfrîngere dezastruoasă în lupta cu goții, Imperiul de Răsărit rămînea practic fără apărare în fața acestora, a hunilor și a

perşilor, şi însăşi supravieţuirea sa era pusă sub semnul întrebării. Dar în nici un caz nu li se putea permite goţilor să slăbească Imperiul prin invadarea la nesfîrşit a Balcanilor.

Theodosius a recrutat timp de un an întreg orice trupe disponibile, inclusiv mulţi germani şi chiar şi dezertori goţi, organizînd totodată asigurarea graniţei de la apus a prefecturii Iliria pentru a-i opri pe goţi. El a înlocuit un sistem militar care separa de obicei infanteria de cavalerie cu un sistem de armate unificate în Iliria, Tracia şi în Orient, şi cu o armată ataşată prezenţei împăratului, fiecare sub comanda unei singure căpetenii. Cu toate că măsurile acestea făceau ca armata să arate mai bine, ea era totuşi încă prea slabă ca să lupte cu goţii, iar disciplina şi moralul acesteia erau deosebit de oscilante. Din fericire pentru romani, în momentul maximei lor slăbiciuni, adversarii lor nu au profitat de ocazie pentru a-i ataca. Goţii erau ocupaţi cu jefuirea Traciei. Hunii făcuseră destule cuceriri care îi mulţumeau deocamdată, aşa că nu intenţionau să invadeze Imperiul. În 379, odată cu moartea longevivului Shapur al II-lea, chiar şi perşii au devenit mai paşnici.

Sectarismul religios din Răsărit era tot mai greu de stăpînit. Ca aproape toţi cei din Apus, Theodosius respingea arianismul, iar colegul său din Occident, Graţian, devenea tot mai anti-arian sub influenţa lui Ambrozie, noul şi puternicul episcop de Milano. În Orient, după ce episcopii exilaţi de Valens se întorseseră, cea mai mare parte a bisericii era gata să accepte crezul de la Niceea. Mulţi dintre creştinii de la Constantinopol l-au ales pe ortodoxul Grigore din Nazianz, un prieten apropiat al lui Vasile din Cezareea, care murise de curînd, în locul episcopului lor, partizan al arianismului. Un conciliu al episcopilor răsăriteni, ţinut la Antiohia, a aprobat formularea niceeană. Deşi susţinea aceeaşi opinie, Theodosius a evitat să ia măsuri concrete împotriva arienilor, deoarece pericolul militar era încă acut.

În primăvara anului 380, tervingii au pătruns în Macedonia, îndreptîndu-se spre Grecia, în timp ce greutungii au invadat Dacia, îndreptîndu-se spre Apus. Dîndu-şi seama că forţele lui erau prea slabe ca să ţină piept acestui atac dublu, Theodosius ceruse şi primise întăriri de la Graţian, care a pornit în grabă spre Balcani cu un al doilea detaşament. Primul grup de întăriri i-a împins înapoi în Tracia pe tervingi, iar sosirea lui Graţian a oprit înaintarea greutungilor. După o consfătuire cu Theodosius la Sirmium, Graţian a fost de acord cu stabilirea greutungilor pe propriul lui teritoriu din Pannonia, în timp ce tervingii au început să se certe între ei.

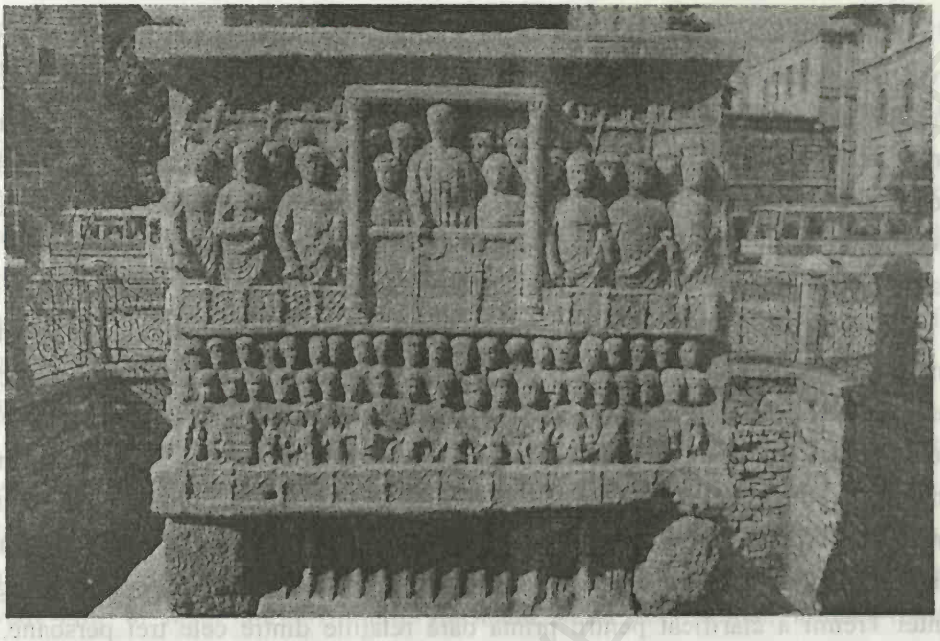

Fig. 15. Theodosius I (379-395) în centru şi Curtea sa în loja imperială a Hipodromului de la Constantinopol. Basorelief de la baza Obeliscului lui Theodosius din incinta Hipodromului (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

În acest timp, Theodosius s-a îmbolnăvit grav. Aflat la Thessalonic şi fiindu-i teamă că va muri, el a primit botezul, pe care, la fel ca majoritatea creştinilor angajaţi în viaţa publică, îl amînase ca să evite rigorile disciplinei eclesiastice. S-a însănătoşit însă, după care a devenit primul împărat, membru titular al bisericii, supus penitenţei, dacă se făcea vinovat de un păcat grav. Respectul său faţă de ierarhia eclesiastică a crescut. A emis totodată un edict prin care le cerea tuturor supuşilor săi să accepte divinitatea totală a Tatălui, Fiului şi a Sfîntului Duh, cu toate că nu instituia nici o pedeapsă pentru disidenţi, fie ei arieni, evrei sau păgîni.

Împăratul şi-a făcut apoi intrarea în Constantinopol şi a sărbătorit un triumf care putea fi considerat o încercare de asigurare a opiniei publice, nefiind justificat de vreun succes concret. Oraşul a devenit de la bun început mai degrabă capitala sa permanentă decît reşedinţa sa temporară, palatul afişînd un fast asemănător cu cel pe care îl avea în vreme de pace. El a acordat o oarecare atenţie şi măsurilor interne, împărţind supradimensionata dioceză a Orientului prin acordarea rangului de dioceză separată, sub comanda unui prefect augustal, Egiptului[13]. Theodosius îşi dădea seama că ar aplana în foarte mare măsură criza dacă i-ar convinge atît pe romani, cît şi pe barbari că aceasta trecuse.

Războiul cu goţii pierdea tot mai mult din intensitate. Disensiunile din rîndul tervingilor au devenit atît de serioase la începutul anului 381, încît regele lor detronat a fugit la Constantinopol, iar, la moartea lui, cei care îl sprijineau s-au alăturat armatei romane. Astfel, în timp ce goţii îşi pierdeau o parte din putere, Theodosius continua cu asiduitate să recruteze soldaţi romani[14]. Deşi se folosise de ajutorul Imperiului Apusean şi de dezbinarea goţilor, Theodosius are meritul de a fi împiedicat dezintegrarea armatei din Răsărit, cum era să se întîmple în cel mai critic moment al pericolului.

Profitînd de răgazul oferit de întreruperea războiului, împăratul a încercat să pună capăt dezordinii din biserică. Le-a ordonat mai întîi creştinilor care nu acceptau crezul de la Niceea să-şi abandoneze bisericile. I-a convocat apoi pe restul episcopilor la un conciliu ecumenic la Constantinopol. Acest conciliu nu numai că a confirmat crezul de la Niceea şi declaraţia acestuia că Fiul este pe deplin divin, dar a şi adăugat afirmaţia că Sfîntul Duh este şi el pe deplin divin. Urmează de aici că Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh sînt trei persoane într-o singură Dumnezeire, Sfînta Treime. Dogma Sfintei Treimi a clarificat pentru prima oară relaţiile dintre cele trei persoane, de multă vreme menţionate în formula creştină folosită la botez. Astfel că episcopii i-au condamnat atît pe arieni, cît şi pe cei care negau caracterul divin al Sfîntului Duh, numiţi „macedonieni" pentru că îi includeau pe foştii susţinători ai lui Macedonius. Ţinînd seama de înalta consideraţie a lui Theodosius faţă de Constantinopol, conciliul i-a acordat totodată episcopului oraşului un rang onorific întrecut doar de cel al papei, specificînd că cetatea Constantinopolului se numea Noua Romă. Unii au început să folosească titlul onorific de patriarh al Constantinopolului.

Cu toate că arianismul predomina în continuare în rîndul germanilor, acest al doilea conciliu ecumenic a fost curînd acceptat de marea majoritate a creştinilor, ceea ce nu era, poate, deloc surpinzător. Arianismul nu fusese niciodată o doctrină oficială, neconstituind nici măcar o credinţă majoritară în cadrul Imperiului; cei mai mulţi adversari al conciliului de la Niceea apăraseră pur şi simplu crezuri care nu excludeau arianismul. Pe măsură ce acesta devenea mai radical, aproape toţi ajunseseră să-şi dea seama că o asemenea doctrină controversată trebuia fie adoptată, fie condamnată. Avînd în vedere această alternativă, majoritatea creştinilor nu erau dispuşi să nege divinitatea deplină a lui Hristos şi acceptau crezul de la Niceea. După conciliul de la Constantinopol, Theodosius le-a interzis arienilor şi altor eretici să înalţe biserici în locul celor pe care le pierduseră, lăsîndu-i să-şi oficieze slujbele la întîmplare şi în locuri ferite. Ca o măsură suplimentară de ocrotire a credinţei pe care o aprobase, împăratul a interzis clar oficierea sacrificiilor păgîne în scopuri premoniţiale, o interdicţie pe care a întărit-o atît de drastic încît aproape că a interzis cu desăvîrşire orice fel de sacrificii. I-a adus astfel pe păgîni la situaţia în care fuseseră în timpul lui

Constantius al II-lea, după douăzeci de ani de tratament tolerant care trecuseră din vremea lui Iulian.

În 382, Theodosius a încheiat un tratat cu goții, în care erau evident incluși atît majoritatea tervingilor, cît și a greutungilor. Ca și în 376, goților li s-a permis să locuiască pe teritoriul roman în schimbul prestării serviciului militar, tervingilor în nordul Traciei, iar greutungilor în Pannonia. Dar în loc să slujească ca trupe regulate în diverse structuri ale armatei romane, goții urmau să fie comandați de propriile lor căpetenii, ca aliați ai romanilor („federați", *foederati),* fiind practic independenți față de administrația romană. Din această perioadă federații greutungieni au început să fie cunoscuți sub numele de ostrogoți, iar cei tervingieni drept vizigoți[15].

Termenii acestui tratat erau probabil cei mai avantajoși pe care-i putea obține Theodosius fără luptă. Cu toate că prezența goților pe propriul teritoriu al Imperiului și în cadrul armatei acestuia era periculoasă, jefuirea Imperiului de către aceștia, ca dușmani declarați, era și mai plină de primejdii. Manipulați cu abilitate, se puteau dovedi utili în lupta împotriva altor dușmani; dacă se revoltau, armata romană regulată ar fi putut să le țină piept în condiții mai bune. Tratatul reducea cel puțin riscul unui dezastru militar al Imperiului Roman. După încheierea acestuia, Theodosius i-a înapoiat lui Grațian jurisdicția asupra prefecturii Iliriei[16].

Siguranța Imperiului rămînea precară. La mai puțin de un an de la semnarea acestui tratat a izbucnit în Apus un război civil, iar rebelii l-au ucis pe împăratul Grațian, al cărui ajutor fusese atît de folositor Răsăritului. Uzurpatorul Maximus a preluat conducerea prefecturii Galiei, și a cedat tînărului Valentinian al II-lea și mamei sale, Iustina, prefecturile Italiei și Iliriei. Theodosius a fost tulburat de rebeliunea lui Maximus astfel încît a făcut, în 384, o vizită în nordul Italiei. Văzînd că lucrurile reintraseră pe făgașul normal, s-a decis totuși recunoașterea uzurpatorului decît perpetuarea unui alt război civil.

Theodosius s-a întors curînd la reședința lui de la Constantinopol, unde a continuat negocierile de pace cu Persia și refacerea armatei. Atunci cînd un grup mare de ostrogoți a invadat, în 386, Tracia, trupele romane erau suficient de puternice ca să-i ucidă pe mulți dintre ei și să-i facă prizonieri pe ceilalți. Prizonierii au fost duși în ținuturile nepopulate din Frigia, în inima Anatoliei. Apoi perșii au fost de acord cu încheierea păcii. Deși, conform tratatului de pace, romanii recunoșteau un protectorat persan asupra celei mai mari părți a Armeniei, ei au obținut includerea restului Armeniei în Imperiu, guvernat prin intermediul satrapilor autohtoni. Toate acestea au dus la scurtarea granitei de sud, făcînd-o mai ușor de apărat[17].

Totuși, exact în momentul cînd Răsăritul își recîștiga echilibrul, războiul civil a izbucnit din nou în Apus. Uzurpatorul Maximus a invadat Italia în 387. Valentinian

al II-lea şi Iustina s-au refugiat în Thessalonic, apelînd la ajutorul prietenului lor din est, pe care acesta nu-l putea refuza. După ce se aliase cu Iustina, căsătorindu-se cu Galla, fiica acesteia, Theodosius a pornit în 388 spre vest, încredinţînd Orientul tînărului său fiu, Arcadius, sub îndrumarea lui Taţian, prefectul lui pentru Orient. Pe măsură ce înainta, împăratul Răsăritului l-a înfrînt de două ori pe Maximus în Panonia şi l-a zdrobit definitiv în nordul Italiei. Theodosius avea sub control, către sfîrşitul anului, întregul Occident. Această campanie împotriva lui Maximus era o dovadă impresionantă a refacerii armatei operative din Răsărit, chiar dacă multe dintre trupe erau acum formate din federaţii goţi şi din alţi barbari.

Reinstalîndu-l oficial pe Valentinian al II-lea, Theodosius a rămas însă în Occident vreme de trei ani, străduindu-se să refacă în cît mai mare măsură Imperiul. În 390 a dat ordin ca decurionii, deveniţi senatori, să rămînă în continuare membri ai consiliilor lor, stopînd astfel scăderea numărului membrilor consiliilor. Decurionii puteau acum beneficia de un rang superior, dar fără a fi scutiţi de datoria de a aduna taxele. Legea aceasta se aplica atît în Orient, cît şi în Occident. În timpul şederii sale în Apus, Theodosius a vizitat Roma, dar şi-a petrecut cea mai mare parte a timpului la Milano, devenit între timp obişnuita sa capitală apuseană, al cărei episcop, Ambrozie, era călăuza lui spirituală. Ca o demonstraţie elocventă a puterii sale, episcopul l-a făcut pe împărat să se căiască public pentru masacrarea, la Thessalonic, a unei mulţimi, chiar dacă o parte dintre victime îl linşaseră pe un general. În anul următor, influenţat de Ambrozie, Theodosius a ordonat închiderea tuturor templelor păgîne şi a interzis sacrificiile, atît în Orient, cît şi în Occident. El şi-a întărit măsurile împotriva păgînismului mai mult decît Constantius al II-lea şi cu mai multă eficienţă. Cea mai mare parte a templelor au fost curînd distruse, iar păgînismul a început să decadă cu repeziciune.

Mai tîrziu, în 391, împăratul s-a întors la Constantinopol ca să conducă Imperiul de Răsărit, căruia i-a anexat din nou, pe lîngă Pannonia, prefectura Iliriei. În timpul şederii în Occident, el transferase o serie de trupe mobile apusene în Orient, acordîndu-i acestuia, pentru prima dată de la bătălia de la Adrianopol, o armată mobilă corepunzătoare. Cu aceste trupe suplimentare, Theodosius a mărit efectivul armatei ataşate împăratului, făcînd din aceasta două armate cu organizare paralelă, fiecare formată din circa 21.000 de soldaţi[18]. Theodosius restabilise ordinea în Orient, deşi avea încă de luptat împotriva jefuitorilor germani din Macedonia şi a tulburărilor declanşate de păgîni atunci cînd templele din Egipt şi Siria au fost închise.

Situaţia în Occident era mai tensionată decît cea din Orient. Neînţelegerile dintre Valentinian al II-lea şi Arbogast, generalul său german, au dus, în 392, la moartea împăratului apusean şi la proclamarea de către Arbogast a unui împărat

marionetă, Eugenius. În timp ce Eugenius era oficial creştin, Arbogast era păgîn şi a instituit tolerarea păgînismului. În schimb, Theodosius dădea în acelaşi timp amenzi pentru adorarea păgînă chiar şi în particular şi îl înlocuia pe prefectul păgîn Taţian cu Rufinus, un creştin convins. Împăratul răsăritean a respins propunerile de pace ale lui Eugenius şi a început pregătirile de război.

Adunînd o forţă expediţionară numeroasă, care, ca şi cea anterioară, era alcătuită în mare parte din germani, în 394 Theodosius a pornit din nou spre Apus. Şi-a lăsat iar fiul, Arcadius, în Răsărit, de data aceasta sub îndrumarea lui Rufinus. Armata lui Theodosius, neîntîmpinînd nici o rezistenţă în drumul spre Balcani, s-a ciocnit cu trupele lui Arbogast şi Eugenius chiar în interiorul graniţei diocezei Italiei, pe malul rîului Frigidus. Într-o zi în care se dusese o luptă extrem de sîngeroasă, Theodosius a fost învins, pierzîndu-i pe mulţi dintre federaţii săi vizigoţi. A doua zi, totuşi, cu hotărîrea-i caracteristică, el a pornit din nou la luptă şi, într-o bătălie şi mai crîncenă, a învins. Eugenius a fost ucis, iar Arbogast s-a sinucis. Întregul Occident i s-a supus imediat lui Theodosius, care l-a chemat pe fiul său mai mic, Honorius, pentru a fi împărat. El intenţiona să conducă din nou Răsăritul, încredinţîndu-l atît pe Honorius, cît şi Apusul lui Stilicho, un general pe jumătate german care se căsătorise cu nepoata lui Theodosius. Dar, curînd după sosirea lui Honorius, în 395, Theodosius a murit de hidropizie la Milano.

Deşi Imperiul era, fără îndoială, vulnerabil în momentul morţii lui Theodosius, era de mirare că lucrurile nu stăteau mai prost. De la moartea lui Constantin I, atît statul, cît şi armata avuseseră de suferit de pe urma războaielor civile, a înfrîngerilor din partea perşilor şi a germanilor, a unei birocraţii corupte şi ineficiente şi, poate, şi a declinului economic şi demografic. Constantius al II-lea, Iulian, Iovian şi Valens fuseseră conducători competenţi, chiar dacă nu străluciţi, avînd o înţelegere deosebită a problemelor cu care se confruntau. Dificultăţile lor în timpul crizelor ce se succedau neîncetat reflectau în primul rînd slăbiciunea fundamentală a Imperiului şi forţa atacurilor duşmanilor acestuia. După bătălia de la Adrianopol, Imperiul Răsăritean s-a aflat o vreme în mare pericol, prăbuşirea lui sub presiunea germană şi persană fiind iminentă. Deoarece acea bătălie demonstrase cît de riscant era să lupţi orbeşte cu duşmanii Imperiului, Theodosius evita asemenea atacuri atunci cînd putea. Fireşte că revolta iniţială a tervingilor şi proclamarea lui Eugenius de către Arbogast au scos la iveală primejdiile acordării unei prea mari puteri germanilor în cadrul Imperiului. Dar, în ciuda eforturilor sale perseverente de a recruta mai mulţi romani, Theodosius avea nevoie şi de trupele germane şi şi-a manevrat germanii cu suficientă abilitate ca să-i facă să lupte în repetate rînduri, fără să se răzvrătească.

Fig. 16. Missorium (tavă pentru servit mîncăruri) de argint de la Theodosius I, datînd probabil din 388, înfăţişîndu-l pe împărat pe tron, între fiul său Arcadius (dreapta) şi Valentinian al II-lea (stînga), cu gărzi de corp de o parte şi de alta a unei personificări a Pămîntului în partea de jos (Foto: Real Academia de la Historia, Madrid).

Este adevărat că Theodosius nu a introdus reforme radicale ca să înlăture multiplele deficienţe din administraţie şi armată. Aceste deficienţe, chiar dacă erau uşor de identificat, erau greu de corectat. Eforturile constante şi încununate de succes ale lui Theodosius de a evita catastrofa iminentă nu îi lăsau răgaz să facă planuri pe termen lung. El a salvat totuşi Imperiul din cele mai grave pericole şi i-a redat o stabilitate pe care o conducere capabilă şi unificată ar fi trebuit să fie în stare să o menţină. Cu toate că la moartea sa, fiii erau prea tineri ca să asigure o astfel de conducere, el numise pe lîngă fiecare din ei cîte un consilier capabil, pe Rufinus pentru Arcadius, şi pe Stilicho pentru Honorius. Nici un conducător n-ar fi putut face mai mult.

CAPITOLUL 3

Pericolul barbarizării (395-457)

Ceea ce Theodosius nu putea prevedea a fost cearta dintre Stilicho şi Rufinus. Defunctul împărat specificase faptul că fiul său mai mare, Arcadius, urma să conducă prefecturile Răsăritului şi Iliriei, în timp ce lui Honorius, fiul mai mic, urmau să i se atribuie prefecturile Italiei şi Galiei. Acestea nu constituiau deocamdată subiecte de dispută. Dar, după spusele lui Stilicho, într-o discuţie particulară purtată chiar în ziua morţii sale, împăratul i-i dăduse în grijă pe amîndoi fiii. Drept urmare, Stilicho a pretins să i se acorde autoritate asupra întregului Imperiu. Rufinus a refuzat să accepte această pretenţie, întrucît ea nu se baza decît pe declaraţia lui Stilicho[1].

Rufinus a continuat să exercite controlul asupra administraţiei Orientului şi a Iliriei. Dar avea la dispoziţie aproape toate armatele mobile ale ambelor prefecturi răsăritene, pe care Theodosius le condusese împotriva rebelilor lui Eugenius. Aşa cum Stilicho domnea în locul lui Honorius, care avea doar unsprezece ani, Rufinus îl domina efectiv pe Arcadius. În vîrstă de otsprezece ani, Arcadius ar fi trebuit să fie destul de matur ca să preia o parte din conducere; dar chiar şi la vîrsta adultă el era prea slab la minte şi prea lipsit de voinţă ca să se afirme. Astfel că, într-un moment cînd era nevoie urgentă de o conducere puternică pentru a ţine piept germanilor, hunilor şi altor barbari, atît în interiorul, cît şi în afara Imperiului, nişte înlocuitori turbulenţi domneau ca împăraţi marionete.

OSTILITATEA DINTRE ORIENT ŞI OCCIDENT

Lipsa forţelor mobile din Orient a devenit evidentă la aflarea veştii morţii lui Theodosius. Pentru a profita de ea, unii huni răsăriteni au traversat Caucazul şi Armenia şi au invadat Orientul, pătrunzînd în nordul Siriei. Situaţia s-a înrăutăţit şi

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

mai mult atunci cînd federaţii vizigoţi, care se întorceau din Occident ca să-şi ocupe pămînturile din nordul Traciei, din cauza atacurilor hunilor apuseni s-au revoltat împotriva Imperiului. Conduşi de Alaric, vizigoţii au pătruns în nordul Traciei, ajungînd curînd la periferia Constantinopolului. Vizigoţii erau extrem de periculoşi, deoarece Alaric era pe deplin conştient de ocazia care i se oferea. Negociind cu el, Rufinus l-a convins să se retragă, promiţîndu-le probabil vizigoţilor un nou ţinut în Thessalia. În orice caz, acesta este locul spre care s-au îndreptat şi unde au început să jefuiască. Stilicho, în virtutea rolului pe care şi-l asumase, de apărător al întregului Imperiu, a pornit imediat spre Thessalia în fruntea armatelor operative unite ale Orientului şi Occidentului, ca să-i alunge pe vizigoţi. Poate că intervenţia lui ar fi trebuit să fie privită cu ochi buni de către Rufinus. Dar prefectul din Răsărit a luat-o drept o ameninţare.

Fig. 17. Arcadius (395-408). Bust de marmură aflat la Muzeul Arheologic de la Istanbul
(Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

În ciuda îndelungatului său serviciu ca sfetnic de încredere al lui Theodosius şi a autorităţii sale în calitate de prefect, puterea lui Rufinus nu era scutită de primejdii. Ravagiile produse de huni şi de vizigoţi îi slăbiseră reputaţia. Multă lume nu era mulţumită de măsurile lui financiare excesiv de împovărătoare, iar tînărul Arcadius era prea labil ca să urmeze cu consecvenţă poveţele aceluiaşi sfetnic. Rufinus sperase să-şi întărească autoritatea căsătorindu-şi fiica cu Arcadius. Dar eunucul Eutropius l-a

îndemnat pe împărat să aleagă drept mireasă pe o altă pretendentă, Eudoxia, o fată pe jumătate germană şi de o frumuseţe ieşită din comun. Se pare că Rufinus era îngrijorat acum ca nu cumva Stilicho, după rezolvarea problemei vizigoţilor, să vină la Constantinopol şi să domnească în numele lui Arcadius, aşa cum pretindea că are dreptul. Ca să îndepărteze acest pericol, Rufinus l-a sfătuit pe Arcadius să-i ordone lui Stilicho să părăsească teritoriul răsăritean şi să-şi trimită trupele Orientului în estul Imperiului.

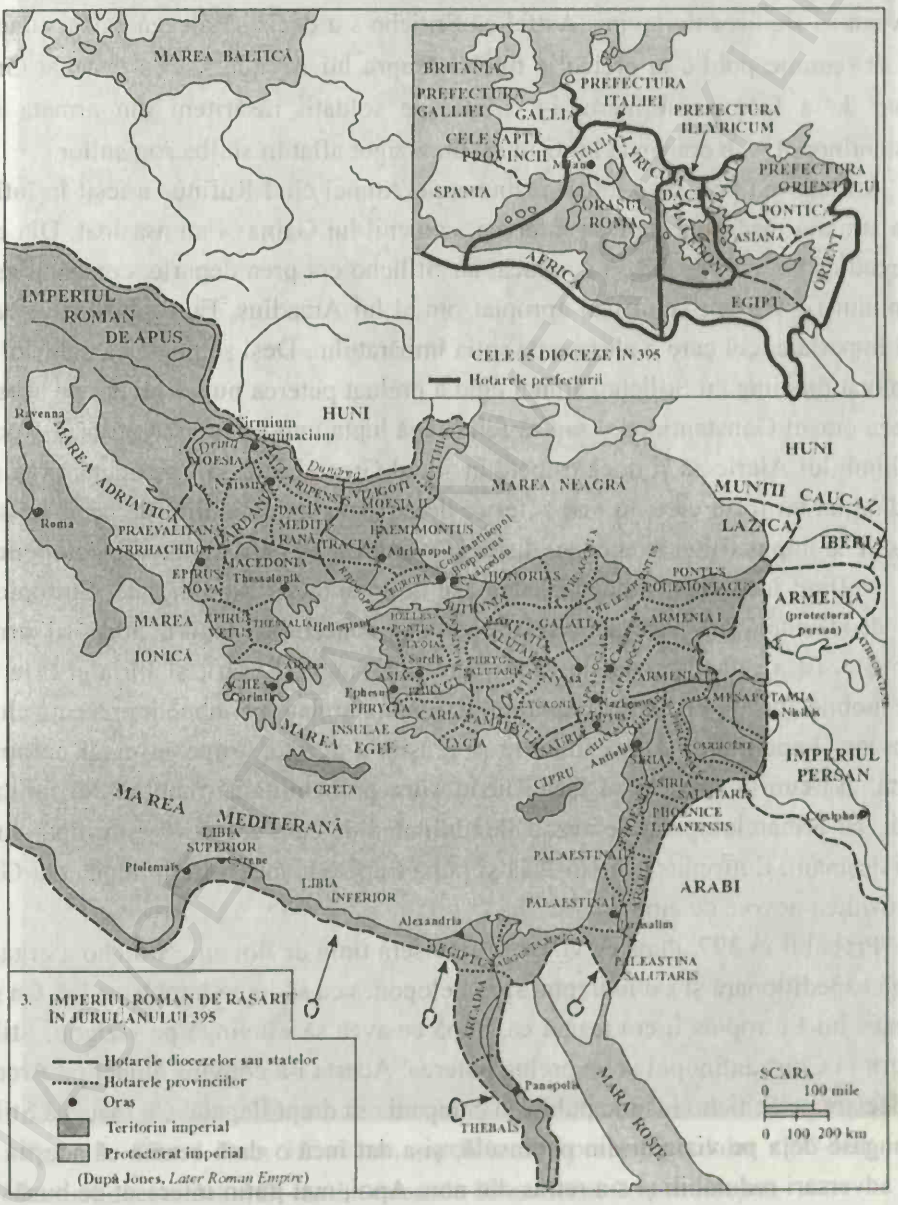

Stilicho se afla într-o mare dilemă. Era limpede că interesele Imperiului reclamau izgonirea vizigoților din Thessalia. Făcînd acest lucru, avea şansa de a-şi impune tutela asupra lui Arcadius. Pe de altă parte, tot în interesul Imperiului era şi evitarea unei rupturi fățişe între Orient şi Occident. Respectul față de memoria lui Theodosius îi dicta lui Stilicho să se supună singurului fiu al acestuia aflat la vîrsta de a putea comanda. Mai mult, hărțuielile preliminare au demonstrat faptul că vizigoții nu aveau să fie uşor de învins. Astfel că Stilicho s-a decis să aleagă calea supunerii. Fără să renunțe public la pretenția tutelei asupra lui Arcadius, el a evacuat Grecia. Înainte de a face acest lucru, i-a trimis pe soldații răsăriteni din armata sa la Constantinopol, sub comanda lui Gainas, un vizigot aflat în slujba romanilor.

Stilicho îşi pregătise totuşi răzbunarea. Atunci cînd Rufinus a ieşit în întîmpinarea armatei răsăritene care se întorcea, oamenii lui Gainas l-au asasinat. Din cauză că Arcadius nu era capabil să conducă, iar Stilicho era prea departe, controlul asupra Orientului i-a revenit celui mai apropiat om al lui Arcadius, Eutropius, şeful cancelariei imperiale, cel care o alesese pe soția împăratului. Deşi se poate ca eunucul să fi complotat dinainte cu Stilicho, atunci cînd a preluat puterea nu l-a invitat pe acesta să viziteze oraşul Constantinopol sau să reînceapă lupta împotriva vizigoților. I-a permis în schimb lui Alaric să-şi ducă trupele în sudul Greciei fără să i se opună prea mult. Invadînd un teritoriu care nu mai suferise de pe urma incursiunilor de peste un secol, vizigoții au impus tribut Atenei, au distrus Corintul şi au prădat metodic Peloponesul.

Nefiind încă sigur de capacitatea sau de loialitatea trupelor sale, Eutropius i-a lăsat deocamdată în pace pe vizigoți şi s-a concentrat asupra adunării armatei răsăritene. El a refăcut armatele în mişcare din Tracia, Răsărit şi Iliria şi cele două trupe mobile ataşate Prezenței Împăratului, numite armate permanent prezente chiar şi în absența împăratului. După împărțirea reuşită a acestor trupe în cinci corpuri de armată, aşa cum intenționa să facă Theodosius, probabilitatea rebeliunilor militare a scăzut, iar armatele operative aveau flexibilitatea de care era nevoie în lupta cu mai mulți duşmani. Eutropius ezita încă să-şi pună trupele la încercare în luptă, dar Grecia avea evident nevoie de ajutor.

Probabil în 397, după ce vizigoții jefuiseră timp de doi ani, Stilicho a organizat o forță expediționară şi s-a îndreptat spre Pelopones ca să lupte împotriva lor. Ca şi lui Rufinus, lui Eutropius îi era teamă că, după ce avea să-i învingă pe vizigoți, Stilicho va intra în Constantinopol şi va prelua puterea. Acesta l-a convins atunci pe Arcadius să-l declare pe Stilicho inamic public şi campania sa drept ilegală. Cu toate că Stilicho îi alungase deja pe vizigoți din peninsulă, şi-a dat încă o dată seama că aceştia erau nişte adversari redutabili şi s-a retras din nou. Apoi, mai puțin interesat de bunăstarea Imperiului cît de a evita să aibă aceeaşi soartă ca şi Rufinus, Eutropius l-a încurajat pe Gildo, comandantul militar al Africii, să se răzvrătească împotriva lui Stilicho şi să se

declare supus al Răsăritului. Lui Stilicho i-a trebuit un an ca să înăbuşe această revoltă. Între timp, Eutropius a făcut o înţelegere cu vizigoţii. El le-a permis să se stabilească în Epir, la graniţa dintre Orient şi Occident, şi i-a acordat lui Alaric, conducătorul lor, rangul de comandant militar al Iliriei. Vizigoţii au respectat pacea, dar şi-au făcut rost de arme noi din arsenalele diocezei.

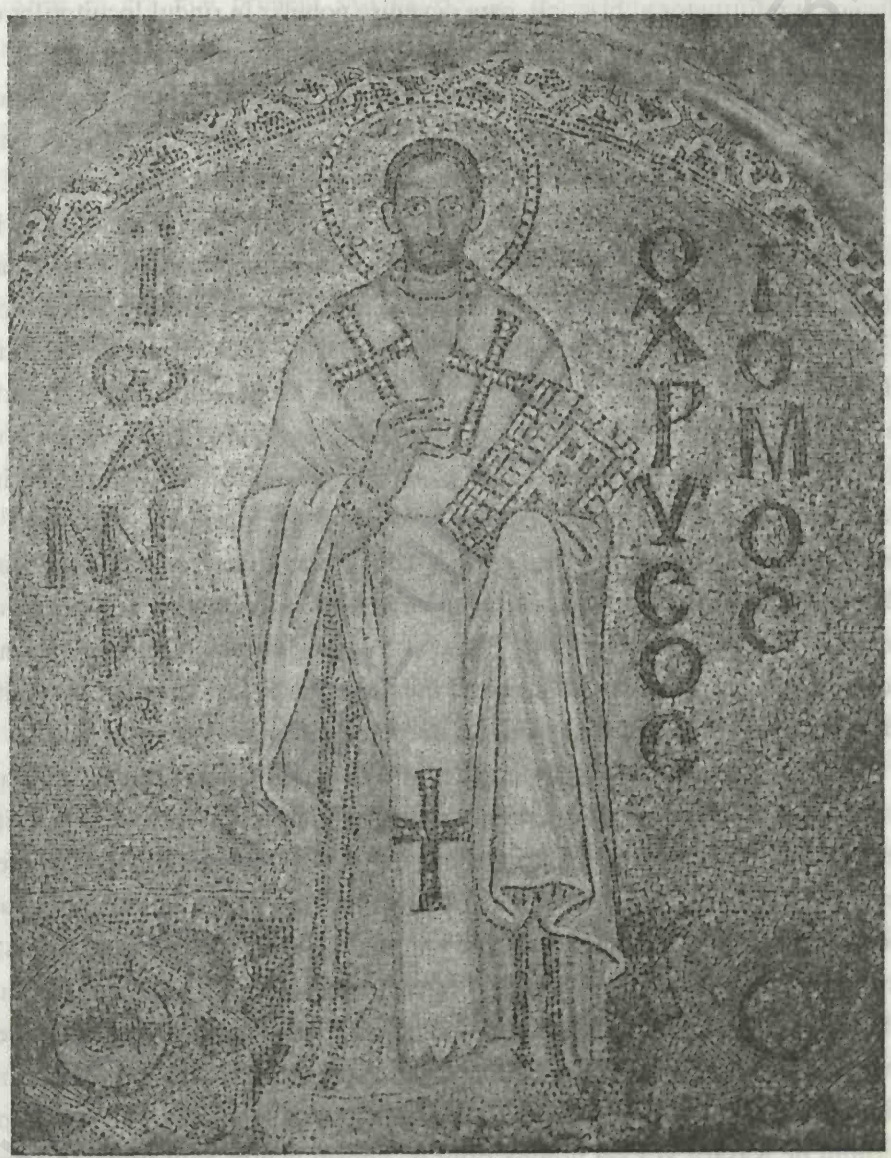

Fig. 18. Sfîntul Ioan Hrisostom, patriarh al Constantinopolului (398-404). Mozaic din secolul al IX-lea din catedrala Sfînta Sofia, Constantinopol.
(Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Oricît de oportunist putea fi, Eutropius era un demnitar capabil, care readusese stabilitatea într-un moment nesigur. El pare să fi lucrat cu sîrg la refecerea vistieriei aproape golite a părţii răsăritene a Imperiului, evitînd totodată slăbirea potenţialului armatei. Atunci cînd postul de patriarh al Constantinopolului a devenit vacant, Eutropius a obţinut numirea lui Ioan Hrisostom („Gură de Aur"), un strălucit predicator şi reformator al bisericii, care devenise popular în rîndul locuitorilor capitalei. După ce alţi comandanţi nu reuşiseră să le ţină piept hunilor răsăriteni care făceau ravagii în Anatolia, Eutropius a trecut în cele din urmă la acţiune, alungîndu-i din Imperiu şi dincolo de graniţele Armeniei. Pentru victoria sa şi-a acordat singur titlul de consul pentru anul 399, o onoare de care nu se bucurase pînă atunci nici un eunuc.

În timpul cît a fost consul, ostrogoţii, pe care Theodosius îi stabilise în Frigia, s-au răzvrătit şi au început să facă incursiuni în zonele înconjurătoare ale Anatoliei. După cîteva încercări de negociere, Eutropius a trimis împotriva lor o armată condusă de Gainas, pe care, desigur, îl considera loial. Dar se vede că acesta se considera insuficient recompensat pentru uciderea lui Rufinus. După ce ostrogoţii au înfrînt o forţă condusă de unul dintre subordonaţii săi, Gainas a căzut la înţelegere cu tovarăşii lui goţi. Cu sprijinul lor, a început să le pună condiţii romanilor. A cerut mai întîi ca împăratul să le facă pe plac rebelilor predîndu-l pe Eutropius. Duşmanii de la Constantinopol ai lui Eutropius, din rîndul cărora ajunseseră să facă parte şi împărăteasa Eudoxia şi Aurelian, prefectul Orientului, l-au convins pe Arcadius să fie de acord. Refugiindu-se în Sfînta Sofia şi punîndu-se sub protecţia patriarhului Hrisostom, eunucul a scăpat de o moarte imediată, dar a fost executat nu mult după aceea. Aurelian a preluat tutela asupra lui Arcadius şi conducerea guvernului[2].

Între timp, Gainas vroia să deţină controlul asupra administraţiei centrale. Ca să obţină acest lucru, el li s-a alăturat ostrogoţilor răzvrătiţi şi a pornit spre Constantinopol. Probabil că în primăvara anului 400 a solicitat o întrevedere cu concesivul împărat în Calcedonia, suburbia asiatică a metropolei. În timpul acestei audienţe, împăratul Arcadius a acceptat mai multe cereri: să-l facă pe Gainas unul dintre comandanţii trupelor ataşate Prezenţei Împăratului, să permită trupelor acestuia să ocupe oraşul Constantinopol şi să-i numească pe oficialii aleşi de Gainas în cele mai înalte posturi din administraţie, înlăturîndu-l pe Aurelian de la conducerea prefecturii. Gainas a intrat deci în Constantinopol ca stăpîn al Imperiului de Răsărit şi i s-a promis titlul de consul pentru anul următor. Germanii dominau deja forţele mobile din Răsărit, inclusiv armata din Iliria, comandată de Alaric, şi armata Orientului aflată sub conducerea unui alt vizigot, Fravitta. Deşi Arcadius era în continuare împărat, el nu domnise niciodată şi nici nu avea să

domnească vreodată cu adevărat. Este evident că germanii aveau sub control întregul aparat uriaş al statului roman.

La sfîrşitul primăverii şi începutul verii anului 400, Gainas era stăpîn la Constantinopol şi conducea după bunul plac Imperiul, întîmpinînd tot mai multe greutăţi. Locuitorii oraşului erau din ce în ce mai nemulţumiţi de el. Gainas a considerat că era mai prudent să-i exileze pe Aurelian şi pe ceilalţi oficiali care fuseseră destituiţi, decît să-i execute. Cînd Gainas a pretins o biserică din incinta cetăţii în care el şi tovarăşii săi să-şi poată practica credinţa ariană, Ioan Hrisostom a insistat pe lîngă Arcadius ca să refuze. Refuzul împăratului i-a îmbărbătat pe romanii din oraş. Zvonurile despre represaliile goţilor împotriva romanilor au generat ştiri privind comploturile romanilor împotriva goţilor. Sperînd să atenueze încordarea, Gainas a început să-şi scoată trupele din capitală. După ce a retras cea mai mare parte a armatei sale, cetăţenii s-au ridicat împotriva lui, au închis porţile şi i-au masacrat pe goţii prinşi în capcană.

Urmînd exemplul mulţimii, Arcadius i-a rechemat pe Aurelian, fostul lui prefect, şi pe ceilalţi exilaţi. Împăratul l-a ridicat pe Fravitta de la rangul de şef al Orientului la acela de comandant al trupelor ataşate Prezenţei Împăratului, apoi i-a ordonat să-l ucidă pe Gainas ca pe un trădător. Din fericire pentru romani, Fravitta, care, spre deosebire de majoritatea goţilor, nu era arian, ci păgîn, a preferat să ţină cont de propriile lui interese şi s-a supus. Atunci cînd oamenii lui Gainas au încercat să treacă în Anatolia, armata lui Fravitta le-a provocat pierderi grele şi i-a făcut să se retragă. Rebelii rămaşi au pornit spre nord şi au trecut Dunărea doar ca să fie măcelăriţi de către huni, care, într-un gest de curtoazie, i-au trimis lui Arcadius capul lui Gainas. La Constantinopol, puterea pare să fi trecut în mîinile Eudoxiei şi ale unui grup de oficiali conduşi de Ioan, comitele ofrandelor sacre. Toată lumea ştia că acesta era amantul împărătesei şi adevăratul tată al lui Theodosius, fiul ei, născut în acea perioadă. Oricum ar fost, romanii se aflau din nou la conducerea Imperiului.

Tentativa lui Gainas de a pune mîna pe putere pare să le fi stîrnit autorităţilor din Răsărit neîncredere şi repulsie faţă de ofiţerii germani. Sentimentele lor îi includeau atît pe Alaric, cît şi pe Stilicho, fostul stăpîn al lui Gainas. Poate că în urma sfatului lui Ioan, spre sfîşitul anului 401, Alaric a renunţat la funcţia de şef militar al Iliriei şi a ordonat vizigoţilor să părăsească teritoriul răsăritean. Aceştia s-au îndreptat direct spre Milano, capitala imperială a Apusului. Atunci cînd Fravitta a protestat împotriva ostilităţii lui Ioan faţă de Occident, acesta l-a demis şi a ordonat să fie executat[3]. După ce multe trupe barbare fuseseră masacrate în Orient şi principalii comandanţi militari barbari înlăturaţi, conducerea din Răsărit scăpase în cea mai mare

parte de influenţa barbară. Firește, plecarea lui Alaric în Italia a fost benefică pentru Orient, dar constituia un pericol pentru Occident.

Organizînd în grabă o campanie împotriva germanilor care traversaseră cursul superior al Dunării, Stilicho a eliberat la începutul anului 402 oraşul Milano. După o luptă indecisă cu Alaric, el a negociat retragerea vizigoţilor din Italia. Dar Alaric s-a stabilit nu prea departe spre est, probabil în teritoriul Iliriei care devenise dioceza Imperiului Apusean. Conducerea apuseană era suficient de traumatizată ca să-şi mute capitala de la Milano într-un loc mai uşor de apărat, oraşul-insulă Ravenna, situat pe coasta Adriaticii[4]. O ameninţare cumplită pîndea Occidentul.

În acest timp, nici o personalitate nu răspundea oficial de Orient, iar rezultatele au fost nefericite nu numai pentru Stilicho şi Fravitta, ci şi pentru Ioan Hrisostom. În eforturile lui de a reforma clerul, patriarhul Constantinopolului îşi exercitase autoritatea eclesiastică pe tot cuprinsul Traciei şi Anatoliei, mult peste limitele tradiţionale ale jurisdicţiei episcopatului său. Duşmanii pe care şi-i făcuse între timp şi-au găsit un lider în persoana lui Teofil, autoritarul arhiepiscop al Alexandriei. În calitate de conducător al unei episcopii ridicată la rangul de patriarhie şi care fusese mult timp cea mai puternică din Imperiul de Răsărit, Teofil era deranjat de ascensiunea cetăţii Constantinopol, care ameninţa să preia rolul de frunte deţinut de Alexandria.

În 402, cîţiva călugări egipteni, pe care Teofil îi excomunicase, au apelat la Hrisostom. Cu toate că acesta nu şi-a asumat jurisdicţia cazului, Eudoxia şi autorităţile civile l-au chemat pe Teofil în capitală. În 403, cînd a sosit, Teofil i-a adunat pe duşmanii lui Hrisostom, a triumfat asupra Eudoxiei şi a convocat un sinod care l-a condamnat pe patriarh, aducîndu-i diverse acuzaţii neplauzibile. Din cauza tulburărilor izbucnite la Constantinopol, sfetnicii şovăielnici ai lui Arcadius l-au exilat mai întîi pe Hrisostom, apoi l-au rechemat ca să-l exileze din nou în 404. Cel de-al doilea exil al lui Hrisostom a provocat o schismă, printre numeroşii săi apărători aflîndu-se papa Inocenţiu şi episcopii Apusului. Firește că această schismă a deteriorat şi mai mult relaţiile dintre Răsărit şi Apus.

Împărăteasa Eudoxia a murit ceva mai tîrziu, în acelaşi an. După ce blîndul Arcadius a scăpat de sub influenţa ei, a început din nou să asculte de sfaturile unei singure persoane competente. Aceasta era Anthemius, care fusese o vreme un oficial important înainte de a deveni prefect al Orientului în 405. Dacă ar fi avut mai devreme responsabilitate deplină ar fi putut evita provocarea duşmăniei lui Stilicho şi schisma legată de numele lui Hrisostom. Dată fiind situaţia, Anthemius avea însă de reparat ambele gafe comise de predecesorii săi.

Pierzîndu-şi răbdarea faţă de Orient, Stilicho i-a convins pe Alaric şi pe vizigoţii lui să-l ajute să anexeze prefectura Iliriei la Occident. La începutul anului 407, Alaric ocupase Epirul şi era în aşteptarea trupelor romane trimise de Stilicho ca să i se alăture. Dar, înainte ca trupele respective să poată porni la drum, cîteva triburi germane au trecut în acelaşi timp graniţa de la Rin, după care au izbucnit rebeliuni pe tot cuprinsul Britaniei şi Galiei. Stilicho a fost nevoit să renunţe la tentativa de a pune stăpînire pe Iliria, iar Alaric s-a retras în Apus, obligîndu-l pe Stilicho să-l recompenseze pentru osteneala sa. Astfel că ameninţarea dinspre Apus care plutea deasupra Iliriei a dispărut. Nu mult după aceea, guvernul lui Anthemius l-a supus pe exilatul Hrisostom unui tratament atît de dur încît acesta a murit. Deşi schisma continua, nimeni nu mai putea cere rechemarea lui Ioan, iar întrebarea dacă memoria lui trebuia sau nu să fie cinstită a devenit mai puţin stringentă. Atticus, patriarhul care fusese numit în 406 ca al doilea succesor al lui Ioan, a început imediat să-i împace pe partizanii lui Ioan, deşi i-au trebuit zece ani ca să-l reabiliteze pe Hrisostom. Anthemius şi Atticus au început totodată înălţarea unei noi biserici a Sfintei Sofia în locul celei construite de Constantius al II-lea, căreia cei care se ridicaseră în sprijinul lui Hrisostom îi dăduseră foc cu doi ani în urmă.

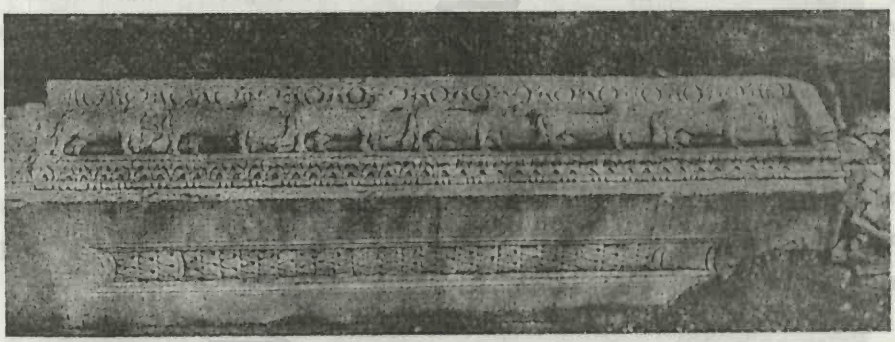

Fig. 19. Friză de marmură reprezentînd miei din cea de-a doua biserică a Sfintei Sofia, datînd din perioada reconstruirii începute în 406 (Foto: T. Mathews, Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

În 408, după ce Arcadius a murit, a fost urmat de Theodosius al II-lea, un băiat de şapte ani, care, cel puţin din motive constituţionale, a fost recunoscut ca succesor al lui Arcadius. Schimbarea unui suveran lipsit de voinţă cu un împărat copil nu însemna altceva decît că regenţa virtuală a lui Anthemius devenea oficială, rămînînd în acelaşi timp fără rivali serioşi, pretendenţi la putere. Cu toate că Honorius, împăratul din Occident, voia să vină în Răsărit ca să-şi instituie autoritatea acolo,

Stilicho l-a sfătuit să nu plece din Apus atîta vreme cît germanii se aflau într-o parte a prefecturii Galiei, iar rebelii puseseră stăpînire pe restul teritoriului. Curînd după aceea, o revoltă militară a dus la executarea lui Stilicho şi la masacrarea sau dezertarea majorităţii germanilor din armata Italiei.

Noii consilieri anti-germani ai lui Honorius au refăcut repede bunele relaţii cu Anthemius. Dar, treisprezece ani de înstrăinare de Orient produseseră ravagii în Occident. Guvernul apusean era în plină agitaţie, iar Alaric şi vizigoţii lui, cărora li s-au alăturat mulţi dezertori din armata lui Stilicho, aproape că puseseră stăpînire pe Italia. În Răsărit revenise totuşi un calm relativ. Nefiind în stare să conducă, Arcadius favorizase răspîndirea proastei administrări. Dar continuînd să domnească – într-un mod atît de inofensiv, încît nimeni nu-şi dăduse osteneala să-l detroneze – el menţinuse continuitatea legală într-o epocă tensionată. Îi asigurase astfel succesiunea lui Theodosius al II-lea, care, în timpul domniei sale avea să urmeze exemplul predecesorului său, fiind şi el un conducător slab.

AMENINŢAREA HUNILOR

Hunii dominau regiunea de la nord de Dunăre de peste treizeci de ani, iar de cîţiva ani se uniseră sub un rege, Uldin. Ei nu-i hărţuiseră însă prea mult pe romani şi îi dăduseră, practic, o mînă de ajutor guvernului răsăritean prin uciderea lui Gainas în 400. Cu toate acestea, în 408, în vreme ce atenţia Orientului era distrasă de rapoarte privind o iminentă invazie persană, Uldin a forţat Dunărea în fruntea unei armate în apropiere de graniţa dintre Imperiul de Răsărit şi cel de Apus. Străbătînd Dacia şi pătrunzînd în Tracia, Uldin a refuzat oferta de alianţă a comandantului trac şi a pretins un tribut substanţial.

Din fericire pentru Imperiu, mirajul aurului roman i-a făcut pe cîţiva dintre locotenenţii lui Uldin să dezerteze. Regele s-a retras în grabă dincolo de Dunăre, abandonîndu-şi mulţi dintre oameni. Guvernul lui Anthemius i-a strîns pe toţi, i-a vîndut ca sclavi şi i-a diseminat cu grijă în toată Asia. Autoritatea lui Uldin era destul de rău zdruncinată ca să-l facă să rămînă deocamdată la nord de Dunăre. Răsăritul a încheiat o pace cu Persia, ai căror termeni prevedeau ca aceasta să dureze o sută de ani. Conform acestora, se pare că romanii le-au plătit perşilor o subsidie pentru apărarea trecătorilor din Caucaz împotriva hunilor, iar perşii au devenit mai toleranţi cu supuşii lor creştini.

În timp ce Orientul se lupta cu hunii şi cu perşii, situaţia Occidentului devenea disperată. Italia, Britania şi Spania erau încă pradă revoltei. Alaric şi vizigoţii lui au

asediat de două ori Roma, unde au decis, în 409, proclamarea unui împărat marionetă. Deşi Ravenna, capitala apuseană, nu putea fi atacată direct, lui Honorius îi era teamă de trădarea supuşilor lui nemulţumiţi şi intenţiona să se refugieze la Constantinopol. Regenţa lui Anthemius a reuşit să trimită la Ravenna patru mii de soldaţi care ar fi putut foarte bine să salveze tronul lui Honorius. Dar nimeni nu a salvat Roma, pe care oamenii lui Alaric au cucerit-o şi au jefuit-o în 410.

Căderea Romei i-a şocat pe oamenii cultivaţi atît din Apus, cît şi din Răsărit şi a scos la iveală slăbiciunea guvernului occidental. O asemenea umilire nu ar fi fost posibilă, dacă certurile recente dintre Răsărit şi Apus nu ar fi împiedicat colaborarea romanilor în lupta împotriva vizigoţilor. Din acest moment Apusul a ajuns să fie inferior Răsăritului ca bogăţie şi putere, fapt recunoscut de toată lumea. Cu toate acestea, Imperiul Apusean al lui Honorius a cunoscut o revenire parţială în următorii ani. După moartea lui Alaric, vizigoţii au plecat din Italia şi s-au stabilit în sudul Galiei, iar rebelii romani au fost supuşi, în vreme ce capabilul general Constantius a preluat conducerea armatei şi a administraţiei.

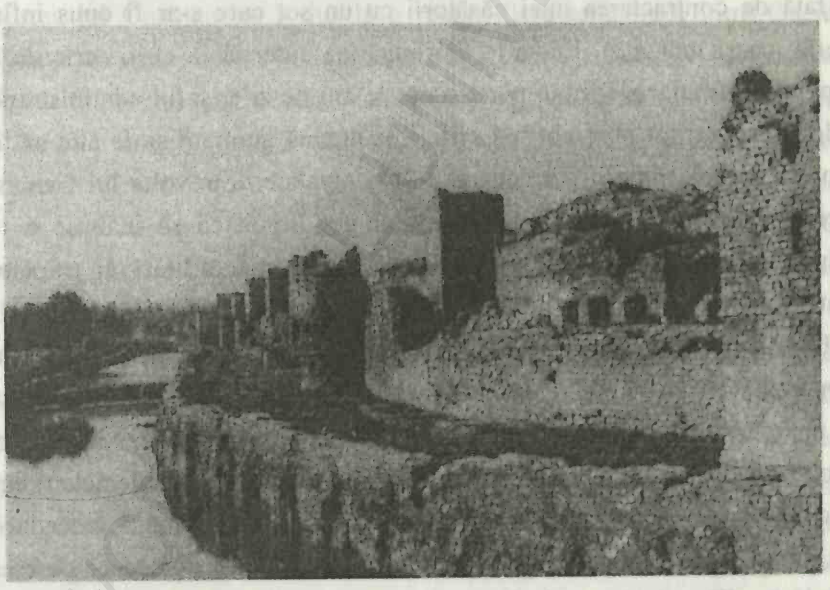

Fig. 20. Zidurile lui Theodosius de la Constantinopol începute de Anthemius, prefectul Orientului, în 413 (Foto: Warren Treadgold).

Hunii continuau să constituie, la răsărit, un pericol pe care Anthemius nu-l subestima. El a pus să fie reparate zidurile oraşelor din Tracia şi să fie construită o flotă romană pe Dunăre. Nemulţumit de toate acestea, a început în 413 ridicarea unor noi fortificaţii la Constantinopol. Deşi este greu de crezut că oraşul propriu-zis a

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

depăşit zidurile uriaşe înălţate de Constantin, temeliile noilor ziduri erau construite pe un teren mai ridicat decît cele vechi şi cuprindeau spaţii pentru rezervoare, gospodării agricole, depozite de alimente pentru numeroşii refugiaţi. Zidurile aveau atît centuri interioare, cît şi exterioare şi erau menite să reziste unui asediu de lungă durată. Cu toate că Anthemius a fost mai ales îngrijorat de huni, construcţia sa – cunoscută sub numele de „zidurile lui Theodosius" – forma un obstacol aproape de netrecut în faţa oricărui atac dinspre uscat, fie din partea străinilor sau a rebelilor romani. Pe lîngă unele inovaţii majore în arta militară a asedierii, fortificaţiile acestea puteau cu greu să fie cucerite fără ajutorul unei flote sau al unei trădări interne. Ele nu numai că asigurau de faptul că oraşul Constantinopol nu va cădea niciodată în mîinile hunilor, dar rămîneau şi cea mai mare construcţie din Imperiu realizată de mîna omului.

Se pare că Anthemius a murit nu mult după începerea lucrărilor şi, probabil, înainte de sfinţirea noii biserici a Sfintei Sofia, care a avut loc în 415. Remarcabil este faptul că o mare parte a puterii sale a trecut în mîinile Pulcheriei, sora împăratului în vîrstă de şaisprezece ani. Cu toate că făcuse un jurămînt de castitate care constituia o scuză faţă de contractarea unei căsătorii cu un soţ care s-ar fi opus influenţei ei, Pulcheria, ca şi mama ei, Eudoxia, îşi împărţea autoritatea cu o serie de apropiaţi. Principalul ei asociat a fost se pare, timp de ani de zile, şeful administraţiei, Helio. Amîndoi se bazau tot mai mult pe ofiţeri de armată germani şi de alte naţii barbare, ignorînd pericolele puterii germane excesive revelate de revolta lui Gainas. În 418, Pulcheria şi Helio l-au trimis pe generalul got Plinta ca să înăbuşe o revoltă în Palestina. Ulterior, Plinta a devenit unul dintre şefii militari ai trupelor ataşate Prezenţei Împăratului, poziţie pe care a ocupat-o vreme de douăzeci de ani.

Fiind o creştină pioasă, Pulcheria l-a determinat, în 416, pe fratele ei, împăratul, să le interzică oficial păgînilor accesul în administraţia publică, deşi părea să nu aibă atît de multe obiecţii împotriva barbarilor arieni cît a păgînilor. În cele din urmă, chiar şi Theodosius al II-lea a început să manifeste interes faţă de problemele religioase, iar după ce s-a căsătorit, în 421, soţia sa Evdochia, deşi fostă păgînă, a procedat la fel[5]. În acelaşi an, cînd noul rege persan, Bahram, a început să-i persecute pe creştinii din teritoriul său, Theodosius a declarat război Persiei, punînd capăt unei perioade de relativă pace care dura de mai mult de patruzeci de ani, cu marele vecin de la răsărit al Imperiului. Ca pavăză împotriva unui atac al hunilor, în timp ce unele trupe din Tracia erau departe luptînd cu perşii, au fost aduşi aici ostrogoţii din Pannonia.

Operaţiunile împotriva perşilor au fost încredinţate lui Ardabur, o rudă prin căsătorie a lui Plinta, din tribul iranian al alanilor. Războiul a fost favorabil romanilor. Ardabur a asediat cetatea Nisibis, în timp ce o altă armată romană îi ajuta pe rebelii

creştini din Armenia persană. Dar în timp ce romanii purtau lupte la graniţa de Răsărit, regele hun, Rua, şi-a încercat norocul, organizînd din nou o incursiune în Dacia şi Tracia, ocolindu-i pe recent stabiliţii ostrogoţi şi forţînd conducerea să-şi scoată oamenii pe noile ziduri ale Constantinopolului. Aflat în faţa unui război pe două fronturi, Helio a încheiat în 422 pace cu perşii în aceeaşi termeni ca şi cei anteriori. Tratatul acesta, ca şi cel anterior, urma să acopere o perioadă de o sută de ani. Hunii au fost păcăliţi cu un mic şi umilitor tribut anual, de 25.000 de monede[6].

Între timp, relaţiile dintre părţile de Răsărit şi de Apus ale Imperiului se înrăutăţiseră din nou. Conducerea răsăriteană, sperînd să unifice Imperiul în timpul lui Theodosius al II-lea atunci cînd a murit Honorius, refuzase să recunoască proclamarea în calitate de coîmpărat şi moştenitor de către acesta din urmă, a generalului Constantius, în 421. Administraţia lui Theodosius a încercat totodată să transfere jurisdicţia asupra prefecturii Iliriei din cea a papei în cea a patriarhului de la Constantinopol. Constantius pregătea de război armata din Apus, dar a murit înainte de a putea porni la drum.

Moartea lui Constantius a dus la o reconciliere temporară între Occident şi Orient. Văduva acestuia, Galla Placidia, sora lui Honorius, se certase însă cu fratele ei şi s-a refugiat împreună cu fiul său, Valentinian, la Constantinopol. În 423 a murit Honorius, fără să lase nici un moştenitor, aşa încît Theodosius al II-lea a vrut să-şi exercite dreptul dinastic de a conduce întregul Imperiu. Dar curtenii apuseni au proclamat un nou împărat, Ioan, care nu era înrudit cu casa lui Theodosius. Ca să-l învingă pe Ioan, guvernul răsăritean s-a decis să apeleze la susţinătorii Gallei Placidia, sprijinind pretenţia fiului ei la tronul Apusului.

În 424, generalul răsăritean Ardabur şi fiul său Aspar au condus o expediţie în Occident. La început, Ardabur a naufragiat în apropiere de Ravenna şi a căzut în mîinile lui Ioan, dar s-a folosit cu atîta abilitate de captivitatea sa în oraş, încît a reuşit să i-l predea lui Aspar. După capturarea lui Ioan, Ardabur a ajuns la o înţelegere cu susţinătorii acestuia, conform căreia unul dintre ei, Aetius, va deveni general-comandant în Occident, iar fiul Placidiei – împărat, sub numele de Valentinian al III-lea. În 425, Helio a mers la Ravenna şi l-a instalat pe Valentinian. În timpul domniei lui Valentinian, Imperiul de Răsărit şi cel de Apus au rămas aliate, fapt pecetluit prin logodna şi, în cele din urmă căsătoria lui Valentinian cu Eudoxia, fiica lui Theodosius al II-lea.

Astfel, pînă spre sfîrşitul domniei lui Theodosius, guvernul răsăritean făcuse faţă situaţiei, cel puţin în comparaţie cu ceea se petrecuse în timpul lui Arcadius şi ceea ce se întîmpla în Occident. Orientul evitase disensiunile interne şi găsise soluţii

mai puţin glorioase pentru pericolele externe cu costuri minime. El asigurase chiar şi o oarecare protecţie creştinilor aflaţi sub stăpînire persană, deşi Bahram, regele Persiei, s-a amestecat în problemele bisericii după abolirea monarhiei armene în 428. Cu ajutorul sfetnicilor, Theodosius menţinea totodată o situaţie financiară bună şi făcea eforturi ca să îmbunătăţească administraţia. În 425 au fost înfiinţate la Constantinopol, sub egida statului, catedre pentru treizeci de profesori de gramatică, retorică, filosofie şi drept, a căror sarcină principală era să-i instruiască pe funcţionarii publici. În 429 guvernul a numit o comisie pentru întocmirea primului cod oficial de legi al Imperiului Roman, publicat nouă ani mai tîrziu sub numele de *Codul lui Theodosius*. Dar în perioada cînd şi-a început activitatea comisia, se pare că Helio murise, iar statul începuse să funcţioneze prost.

Primul semn de nelinişte a fost o nouă controversă teologică. Nestorius, patriarhul Constantinopolului, şi-a exprimat opinia aparent logică, conform căreia, întrucît îl născuse pe Hristos doar ca om şi nu ca Dumnezeu, Fecioara Maria era mama lui Hristos, dar nu şi adevărata mamă a lui Dumnezeu, aşa cum i se spunea adeseori. Thodosius al II-lea era de acord cu Nestorius, dar nu şi Pulcheria. Mulţi episcopi, în frunte cu Chiril al Alexandriei, l-au acuzat pe Nestorius de erezie pentru că îl considera pe Hristos ca fiind alcătuit din două persoane distincte, una umană şi alta divină. Nestorius insista asupra faptului că Hristos este o singură persoană, dar înzestrată cu o natură divină şi cu una umană, care se manifestă separat.

Un conciliu ţinut la Roma de papa Celestin l-a condamnat în 430 pe Nestorius. Acesta a protestat, argumentînd că doctrina lui fusese interpretată greşit. Sprijinit de împărat, el a obţinut aprobarea papei de a ţine un conciliu asupra acestei probleme. Conciliul de la Efes din 431, pe care Chiril al Alexandriei l-a întrunit înainte de sosirea unui număr de episcopi, l-a destituit pe Nestorius pe baza presupusei sale credinţe privind alcătuirea lui Hristos. Nestorius a protestat din nou şi a cîştigat sprijinul unui conciliu al episcopilor sosiţi mai tîrziu, care a votat destituirea lui Chiril. Confuzia a durat timp de doi ani. În cele din urmă, împăratul şi episcopii au acceptat concluziile conciliului de la Efes al lui Chiril, conform cărora Maria era Mama lui Dumnezeu, Hristos forma o singură persoană, iar Nestorius era eretic. Cîţiva episcopi au fondat o biserică nestoriană cu sediul în Persia, bazată pe adevărata doctrină a lui Nestorius. Un grup mult mai numeros, cu toate că ştia că Nestorius mersese prea departe, nu era de acord cu măsurile arbitrare ale lui Chiril şi considera că acesta era exagerat de înverşunat în a-l considera pe Hristos de origine divină. Mai ales Theodosius al II-lea era nemulţumit de umilirea patriarhului pe care îl alesese pentru capitala sa.

Între timp, tribul german al vandalilor invadase cea mai bogată parte a Occidentului, provinciile africane ale acestuia, obligînd-o pe Galla Placidia să apeleze urgent la ajutorul nepotului ei, împăratul Răsăritului. Răspunzînd cererii sale, Theodosius a trimis în 431 o expediție în frunte cu Aspar, generalul comandant. În timpul ședерii sale în Africa, vreme de trei ani, Aspar a fost înfrînt o dată de vandali și nu a făcut altceva decît să le încetinească înaintarea. Dar, avînd în vedere nevoia disperată a Occidentului, acest lucru a fost suficient ca să fie răsplătit cu titlul de consul al Apusului pentru anul 434. În cele din urmă, Aspar a fost rechemat, probabil din cauza pericolului tot mai mare pe care îl reprezentau hunii atît pentru Occident, cît și pentru Orient.

Fig. 21. Missorium de argint reprezentîndu-l pe generalul răsăritean Aspar în calitate de consul al Occidentului în anul 434, alături de tînărul său fiu Ardabur (dreapta) și de medalioanele tatălui său Ardabur (stînga sus) și rudei sale Plinta (dreapta sus), aflat actualmente la Florența (Foto: Soprintendeza alle Antichita, Florența).

Hunii trecuseră treptat peste cea mai mare parte a graniței de Apus de la Dunăre, cu excepția porțiunii răsăritene a Sirmiumului, pe care guvernul răsăritean pusese stăpînire, pentru a o ține în continuare sub egidă romană. Aproximativ în

aceeaşi perioadă, regele hun, Rua, a reclamat întoarcerea unor refugiaţi care fugiseră din teritoriul său în Imperiul de Răsărit. Dar, înainte de sosirea ambasadorilor romani pentru negocieri, Rua a murit subit şi a fost urmat la tron de cruzii lui nepoţi, Bleda şi Attila. Aceşti doi regi i-au înspăimîntat atît de mult pe romani încît au fost de acord cu întoarcerea refugiaţilor, cu dublarea tributului anterior, care a ajuns astfel la 50.400 monede, şi cu promisiunea de a nu încheia nici o alianţă potrivnică hunilor. Din cauza puterii hunilor şi a apropierii lor atît de ameninţătoare faţă de teritoriul răsăritean, Orientul nu a trimis nici o trupă în Apus după plecarea lui Aspar. Vandalii ameninţau mereu în Africa, cucerind în 439 Cartagina, unde şi-au construit curînd o flotă care a debarcat în Sicilia, ameninţînd chiar şi coastele Orientului.

În acest timp, echilibrul de forţe de la Constantinopol începuse să se schimbe. Pulcheria, sora împăratului, s-a retras de la conducere după o ceartă cu Evdochia, soţia acestuia. Evdochia a devenit în scurt timp, cu ajutorul lui Cyrus al Panopolisului, prefectul Orientului, principalul sfetnic influent al lui Theodosius al II-lea. Principala sarcină a lui Cyrus era să întărească fortificaţiile dinspre mare ale Constantinopolului împotriva unui atac al vandalilor. Dar, la începutul anului 440, împăratul a început să o bănuiască pe Evdochia de adulter; la scurt timp, ea s-a refugiat la Ierusalim[7]. În anul următor, Cyrus, aliatul ei, a fost destituit din funcţia de prefect al Orientului şi obligat să devină episcop. Beneficiarul acestor schimbări a fost Hrisafius, un ambiţios eunuc de palat, care se pare că a aranjat plecarea Pulcheriei, a Evdochiei şi a lui Cyrus, ca să poată pune mîna pe putere. Deşi, prin intrigile sale, Hrisafius îşi făcuse cîţiva duşmani la Curte, printre care, probabil, cîţiva generali barbari, stăpînirea sa de sine şi abilitatea de a-i manipula pe ceilalţi constituiau calităţi necesare unui şef al cancelariei în acea perioadă nesigură.

În 441 Imperiul răsăritean a organizat o altă expediţie împotriva vandalilor din Africa, condusă de generalul got Ariobindus. Este clar că Aspar a rămas în Balcani ca pavăză împotriva unei invazii a hunilor. În timp ce expediţia din Africa se lăsa aşteptată, iar hunii constituiau încă o ameninţare, perşii au invadat Mesopotamia romană şi nu s-au oprit decît atunci cînd au fost plătiţi. Apoi, înainte ca romanii să fi rezolvat complet problema vandalilor şi a perşilor, hunii au lovit cu putere, au cucerit şi au distrus oraşul de graniţă, Viminacium, din Dacia. Cu toate că Aspar a pornit împotriva lor, a considerat că cel mai sigur era să negocieze un armistiţiu pe durata unui an. În perioada aceasta, expediţia împotriva vandalilor a fost contramandată fără să fi trecut vreodată de Sicilia.

Hunii au invadat Dacia imediat după expirarea armistiţiului. De data aceasta, ei au năvălit asupra celei mai mari părţi a diocezei dacice, cucerind şi distrugînd toate cetăţile ei principale, inclusiv Sirmium, după care au trecut în Tracia. După asasinarea

şefului militar al Traciei, în urma unui complot în care hunii păreau a nu fi fost implicaţi, ei i-au înfrînt dezastruos pe Ariobindus şi pe Aspar. Ca să încheie pacea, guvernul răsăritean a fost nevoit să ridice tributul plătit hunilor la 151-200 de nomisme pe an şi un supliment brut de 423.000 de nomisme plătibile o singură dată, la început. Sumele acestea deveniseră destul de mari, aşa încît statul a început să reducă scutirile de impozit şi a pretins senatorilor o nouă taxă pentru compensarea cheltuielilor. Atilla s-a folosit de răgazul de pace ca să-l ucidă pe Bleda, fratele său, şi să-i unească pe huni sub formidabila sa autoritate.

Extraordinara şansă a Imperiului a fost faptul că perşii aveau propriii duşmani, aşa numiţii huni albi, care deveniseră între timp atît de ameninţători, încît Persia avea nevoie de pace cu Roma pe cît avea şi Roma nevoie de pace cu Persia. În 442 cele două Imperii au încheiat un tratat prin care puneau capăt tuturor ostilităţilor de ambele părţi şi interziceau construirea de noi fortificaţii de-a lungul graniţei comune. Această pace a durat mulţi ani, fiind consolidată de nevoia ambelor puteri de a-şi concentra forţele împotriva invadatorilor care ameninţau însăşi existenţa lor. Deşi în cei cinci ani de după 442, Attila nu organizase invazii cu principala lui forţă armată, grupuri numeroase de huni hărţuiau continuu teritoriul Imperiului, ceea ce i-a determinat pe romani să protesteze, încetînd plata tributului. În 447, cînd un cutremur de pămînt a deteriorat zidurile Constantinopolului, Attila le-a pretins romanilor să plătească tributul a cărui achitare o suspendaseră şi să-i trimită înapoi pe recenţii fugari din teritoriul hun. Întrucît romanii au încercat să negocieze în loc să se supună imediat, Attila a trecut Dunărea şi a lovit cu o putere distrugătoare.

Arnegisclus, magistrul militar got al Traciei, s-a confruntat cu Attila într-o bătălie în provincia Moesia II, dar a fost înfrînt şi a murit în luptă. Răspîndindu-se pe tot cuprinsul diocezei tracice pînă la ţărmurile Mării Negre şi ale Mării Marmara, hunii au jefuit toate oraşele importante, cu excepţia Adrianopolului şi a Constantinopolului. În capitală, zidurile au fost reparate la timp şi o trupă de isaurieni, nativi romani, chiar dacă rudimentari, a fost adusă ca întăriri[8]. Dar hunii au învins în apropiere de Hellespont o armată permanentă condusă de Aspar, luînd mulţi prizonieri şi o pradă uriaşă. Avînd nevoie disperată de pace, guvernul răsăritean a acceptat condiţii neobişnuit de grele. Cea mai mare parte a diocezei dacice, la cinci zile de mers de la Dunăre, urma să rămînă neocupată şi să constituie o zonă deschisă pentru huni, care puteau deci trece graniţa ori de cîte ori vroiau. Desigur, romanii continuau să-şi achite tributul anual şi plăţile retroactive cerute de Attila. După aceasta, Attila a consimţit să lase pentru moment în pace Imperiul Răsăritean.

Hunii au provocat distrugeri mult mai mari în Tracia şi în nordul Iliriei decît goţii după bătălia de la Adrianopol. Pe de altă parte, se pare că hunii au ucis mai puţini soldaţi romani decît goţii şi nu au făcut nici o încercare să se stabilească pe teritoriul Imperiului. În ciuda surprinzătorului lor talent de a cuceri şi jefui cetăţile apărate de ziduri, hunii aveau şanse slabe să treacă dincolo de fortificaţiile Constantinopolului sau să pătrundă în Anatolia. Întrucît, oricît de mare era puterea lui Attila depindea de precara sa autoritate asupra multor triburi supuse, cea mai bună politică a romanilor era probabil să-l îmblînzească şi să aştepte ca pericolul să treacă. Deşi Hrisafius pare să fi înţeles acest lucru, era nevoit să suporte umilinţa prelungită din partea hunilor, care căutau permanent prilej de ceartă. Repetatele lupte pierdute îi discreditaseră pe generalii barbari Aspar şi Ariobindus. Zeno, conducătorul isaurienilor şi comandant al Orientului, a devenit un rival de temut al lui Hrisafius.

Eunucul şi-a făcut şi mai mulţi duşmani, intervenind într-o nouă controversă teologică. După conciliul de la Efes, cei mai mari duşmani ai lui Nestorius începuseră să susţină că Hristos era o persoană unică, dar avea şi o natură unică. Un egumen din Constantinopol, Eutyches, a mers pînă la a afirma că, din moment ce Hristos era pe deplin divin, era improbabil ca natura Lui să fie cea a unui om obişnuit. Hrisafius, de mult timp admirator al lui Eutyches, a obţinut prin acesta bunăvoinţa impresionabilului împărat, care sprijinise recent o opinie relativ opusă celei a lui Nestorius. Problema era confuză, dar mulţi creştini considerau că Eutyches mersese prea departe cu minimalizarea naturii umane a lui Hristos.

În ciuda opiniei susţinute de împărat, un conciliu ţinut de patriarhul Flavian al Constantinopolului l-a condamnat pe Eutyches, iar papa Leon a fost de acord cu acest lucru. Sperînd să răstoarne această decizie, Theodosius a convocat în 449 un alt conciliu ecumenic la Efes. Ca susţinător al lui Eutyches, Dioscorus, patriarhul Alexandriei, a fost cel care a condus lucrările conciliului, folosindu-se de călugări egipteni înarmaţi ca să-şi intimideze adversarii. El a asigurat astfel luarea deciziei că Hristos are o singură natură, cea divină. Sinodul l-a reabilitat pe Eutyches şi l-a destituit pe Flavian, care a murit în drum spre exil. Deşi papa Leon a protestat, Theodosius al II-lea a început să-i înlocuiască pe episcopii răsăriteni care nu erau de acord cu Dioscorus şi cu Eutyches.

În acest timp, Hrisafius încerca să micşoreze pericolul reprezentat de huni, punînd la cale asasinarea lui Attila. Cu toate că ideea era realizabilă, Attila a descoperit complotul şi a cerut să-i fie predat Hrisafius. Acest lucru l-ar fi încîntat destul de mult pe Zeno, conducătorul isaurian, dar majoritatea celor cu influenţă din guvern nu puteau accepta o astfel de concesie umilitoare. Prin intermediul solilor, Hrisafius a

reuşit să-l înduplece şi să obţină o reconciliere cu regele hun care, ţinînd cont de propriile metode folosite pînă atunci, nu era prea tulburat de ideea uciderii adversarilor săi. Mai mult, eunucul a obţinut de la Attila permisiunea ca romanii să reocupe teritoriul dacic, care fusese între timp atît de devastat de huni, încît aceştia începuseră să-şi piardă interesul faţă de el.

Fig. 22. Theodosius al II-lea (408-450) şi personificări ale Romei şi Constantinopolului pe revers. Monedă de aur reprezentată în mărime dublă faţă de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Hrisafius condusese practic Imperiul în timpul celei mai grele perioade de criză. Dar apărînd Imperiul şi păstrîndu-şi totodată autoritatea, el îşi făcuse mulţi duşmani. Unul dintre aceştia era comandantul isaurian Zeno, pe care împăratul ajunsese să-l bănuiască de instigare la revoltă, dar căruia nu-i putea lua uşor comanda. Un alt duşman al lui Hrisafius era împărăteasa Pulcheria, prima victimă a naivităţii lui, care se împăcase cu fratele ei Theodosius şi fusese întotdeauna aliată cu puternicul general Aspar. Deşi părea totuşi să-şi fi susţinut favoritul, la mijlocul anului 450 Theodosius a căzut de pe cal, s-a rănit la coloană şi a murit.

CREŞTEREA INFLUENŢEI BARBARE

După moartea sa, Theodosius al II-lea nu lăsase la Constantinopol nici un urmaş. Cu toate că, teoretic, împăratul apusean Valentinian al III-lea ar fi trebuit să moştenească şi tronul Răsăritului, el era departe şi ocupat cu alte probleme. Deşi Pulcheria avea un oarecare drept să hotărască asupra succesiunii, ca soră a defunctului împărat, ea deţinea în realitate puţină putere atît timp cît rivalul ei, Hrisafius, controla mecanismul guvernului. Pentru a dovedi temeinicia pretenţiei sale, ea se bizuia pe

Aspar şi pe grupul de generali barbari cu care acesta colabora de ani de zile. La o lună după moartea fratelui ei, Pulcheria a încheiat o căsătorie de formă cu Marcian, primul locotenent al lui Aspar, pretinzînd că Theodosius îl desemnase drept viitor împărat. În absenţa unui alt candidat puternic, acest fapt a fost suficient ca să-i asigure lui Marcian succesiunea, chiar dacă era un ofiţer obscur, de sorginte tracă avînd, aproape şaizeci de ani. El a ordonat executarea lui Hrisafius şi i-a acordat lui Ardabur acelaşi rang, de general, ca şi tatălui său, Aspar. Valentinian al III-lea era nemulţumit şi a refuzat să-l recunoască pe Marcian, dar împăratul Occidentului nu era deloc în măsură să conteste succesiunea Orientului.

În timp ce continua tradiţia stabilită de Arcadius şi Theodosius al II-lea de a se bizui cît mai mult pe sfetnici, Marcian a exercitat o oarecare putere şi a manifestat o relativă abilitate. Poate că din proprie iniţiativă, el le-a comunicat hunilor că nu le va mai plăti tributul promis de Hrisafius. Această renunţare la împăcare nu era cu totul nebunească, deoarece Attila îşi declarase deja intenţia să pornească împotriva Imperiului Apusean. Pe moment, chiar dacă era îngrijorat, Attila nu s-a abătut de la planurile sale şi a invadat Occidentul. În 451 el a pătruns în nordul Galiei, unde a fost cu greu oprit de o forţă formată din romani şi vizigoţi, condusă de generalul apusean Aetius.

Paralel cu politica faţă de huni a lui Hrisafius, Pulcheria şi Marcian au respins opiniile teologice ale defunctului eunuc. Ei l-au izgonit pe Eutyches, i-au repus în drepturi pe episcopii care i se opuseseră acestuia şi au convocat un nou conciliu ecumenic, cu toate că papa Leon considera că nici una dintre aceste măsuri nu era necesară. Marcian i-a invitat la început pe episcopi la Niceea, dar atunci cînd a trebuit să respingă un atac de mică anvergură al hunilor, a amînat conciliul şi l-a mutat la Calcedonia, suburbia asiatică a capitalei. Acest conciliu a anulat deciziile celui de-al Doilea Conciliu de la Efes, care era cunoscut sub numele de „brigandajul de la Efes". Conciliul de la Calcedonia l-a destituit pe Dioscorus din Alexandria şi a acceptat plîngerile altor episcopi conform cărora acesta îi forţase să voteze în modul în care o făcuseră. Episcopii adunaţi la Calcedonia au sprijinit afirmaţia anterioară a papei Leon că Hristos este o singură persoană avînd două naturi, una divină şi cealaltă umană. Conciliul a precizat că naturile lui Hristos acţionează în armonie şi a condamnat credinţa nestoriană conform căreia acestea se manifestă separat. Fiind o credinţă contrarie unei singure naturi, monofizitismul a fost declarat drept erezie deoarece nega caracterul deplin uman al lui Hristos.

Conciliul de la Calcedonia a continuat prin definirea jurisdicţiilor celor cinci mari episcopate, toate urmînd să fie în continuare numite patriarhii. Papalitatea deţinea deja o autoritate care se întindea asupra întregului Apus şi a prefecturii Iliriei,

iar patriarhia Alexandriei se bucura de o importanță similară în Egipt. Noii patriarhii a Ierusalimului i s-a acordat jurisdicția asupra celor trei provincii ale Palestinei, în timp ce autoritatea patriarhului Antiohiei se întindea asupra restului diocezei Orientale. În sfîrșit, conciliul a inclus diocezele Tracia, Asiana și Pontica în jurisdicția patriarhiei Constantinopolului, care își extinsese treptat pretențiile de cînd fusese declarată de către conciliul de la Constantinopol din 381 drept a doua după papalitate.

Atît deciziile dogmatice, cît și cele organizatorice ale conciliului de la Calcedonia au generat o serie de controverse. Papa Leon a refuzat să recunoască modificările jurisdicțiilor sub motiv că extinderea autorității Constantinopolului nu avea nici o bază în tradiția bisericii. Vechile biserici din Alexandria și Antiohia erau și ele nemulțumite de privilegiile acordate noilor patriarhii ale Constantinopolului și Ierusalimului. În schimb, bisericile din Constantinopol și Ierusalim, ca principale beneficiare, erau cele mai aprige susținătoare ale schimbărilor făcute în Calcedonia.

În timp ce papalitatea și Occidentul acceptau bucuros doctrina teologică a conciliului, care era cea a papei Leon însuși, multă lume din Orient o considera discutabilă, mai ales în Egipt, patria lui Dioscorus. Acești adepți ai monofizitismului susțineau că a face distincție între cele două naturi ale lui Hristos înseamnă practic să fii de acord cu doctrina lui Nestorius, care afirma probabilitatea împărțirii lui Hristos în două persoane. Dar monofiziții erau și ei divizați. Cîțiva dintre ei erau adepți ai lui Eutyches, care susținea „conciliul jafului" de la Efes, considerînd natura Fiului ca fiind pe deplin divină. Dar cea mai mare parte din ei erai cunoscuți sub numele de „ezitanți", deoarece adoptau o poziție de mijloc între „conciliul jafului" și cel de la Calcedonia, considerînd că Fiul are o singură natură, dar este totuși atît divin, cît și uman. Confuzia creată de monofizitism după conciliul de la Calcedonia era deci comparabilă cu cea creată de arianism după conciliul de la Niceea.

Insistînd asupra naturii divine a lui Hristos, monofizitismul tindea să inspire o devoțiune mai mare decît arianismul și nestorianismul, care puseseră accent pe caracterul uman al lui Hristos. Firește că orice creștin devotat considera mai important faptul că Hristos este Dumnezeu decît că este om; afirmarea divinității lui Hristos a făcut din creștinism o religie separată și nu o sectă a iudaismului. Deoarece calcedonienii și monofiziții împărtășeau credința că Fiul este atît divin cît și uman, rămîne posibilitatea ca ei să poată fi de acord într-un sens în care o natură sau două naturi însemna același lucru. Dar animozitățile sporeau și guvernul și-a dat curînd seama că problema era practic imposibil de rezolvat.

În perioada imediat următoare conciliului de la Calcedonia, conducerile romane de Răsărit și de Apus erau preocupate de pericolul hun. În 452, cînd Attila a invadat

Italia, Marcian a ajutat Imperiul de Apus nu numai direct, prin trimiterea de întăriri, ci şi prin invadarea teritoriului hun de la nord de Dunăre. Acest ajutor şi-a atins scopul. Părăsind nordul Italiei doar pe jumătate devastat, Attila s-a întors ca o furtună ca să pregătească invadarea Orientului. Probabil că el ar fi învins forţele lui Marcian şi drept urmare ar fi luat un tribut şi mai mare, dar s-a întîmplat să moară într-una din multele lui nopţi de nuntă, la începutul anului următor.

Moartea lui Attila a declanşat o ceartă între fiii săi. Deşi se pare că ei au organizat totuşi cîteva invazii în Tracia, acestea au fost respinse de Ardabur, fiul lui Aspar[9]. În următorii doi ani, vasalii germani ai hunilor s-au răzvrătit şi i-au înfrînt, iar improvizatul Imperiu hun a început să se destrame. Declinul hunilor constituia desigur un avantaj pentru germani, dar ceea ce reprezenta binele acestora nu reprezenta neapărat şi binele celor două guverne romane. Între timp murise isaurianul Zeno, odată cu care dispărea o posibilă ameninţare pentru Marcian, dar şi o posibilă contracarare a pericolului german. Influenţat de Aspar, Marcian s-a aliat cu germanii din valea Dunării, care se aflaseră în afara controlului său, şi i-a împins pe mulţi dintre ei în regiunea devastată, situată de-a lungul fluviului. Împăratul a avut totuşi grijă să menţină o serie de divizii în cadrul celui mai numeros trib, ostrogoţii, recrutîndu-i pe unii dintre ei ca federaţi fără pămînturi şi menţinîndu-i colonizaţi în Tracia sau lăsîndu-i în Pannonia devastată, care făcea doar cu numele parte din Imperiul de Apus.

Drept mulţumire pentru ajutorul acordat de Răsărit în timpul invaziei lui Attila, Apusul l-a recunoscut pe Marcian ca împărat al Orientului. Dar în 454, Valentinian al III-lea l-a ucis pe generalul său, Aetius, iar peste un an a fost asasinat şi el. Răsăritul a refuzat să-i recunoască pe cei doi urmaşi efemeri ai săi, în timpul domniilor cărora vandalii au pătruns în Italia şi au prădat din nou Roma, răpind-o pe Eudoxia, văduva lui Valentinian. În 456, ceea ce mai rămăsese din Imperiul de Apus a căzut în mîinile generalului german Ricimer, care a păstrat tronul neocupat în timp ce negocia cu Răsăritul. Pulcheria murise în 453, Aspar rămînînd singurul care avea influenţă asupra lui Marcian. Atunci cînd şi Marcian s-a îmbolnăvit pe neaşteptate în 457, Aspar s-a aflat în postura unui stăpîn aproape absolut. Cum dinastia lui Theodosius se stinsese, ambele părţi ale Imperiului se aflau practic sub conducerea unor oameni de sorginte barbară şi de credinţă ariană, sprijiniţi de armate predominant germane.

Firește, în timpul celei mai mari părţi a perioadei cuprinse între moartea lui Theodosius I şi cea a lui Marcian – cu excepţia ascensiunii lui Gainas – puţini romani ar fi considerat că erau conduşi de barbari. Împăratul fusese întotdeauna roman şi, practic, toţi funcţionarii publici erau romani. Rareori se întîmplase ca barbarii să se amestece în altceva decît în probleme militare şi chiar ca ofiţeri de armată se supuneau în general ordinelor.

Tot cu excepția lui Gainas, generalii barbari nu manifestaseră nici o intenție de a trăda interesele romanilor în favoarea dușmanilor barbari ai acestora și nici nu era probabil să o facă atîta vreme cît principalii dușmani ai Imperiului erau hunii, de care germanii și alanii se temeau la fel de mult ca și romanii. Germani ca Plinta și alani ca Aspar aveau gusturi romane și legături de familie cu aristocrația romană. Astfel de oameni nu doreau să dea Imperiul Roman pe mîna triburilor barbare.

Fig. 23. Coloana triumfală a lui Marcian (450-457), Constantinopol, în vîrful căreia se afla inițial o statuie a împăratului (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C. copyright 1996).

Dar adevărata primejdie care pîndea Imperiul nu era atît trădarea în favoarea unor dușmani din afară, cît problemele interne. În Apus, Ricimer și tovarășii săi germani se descurcau deja fără împărat, iar douăzeci de ani mai tîrziu, un alt general barbar avea să se lipsească definitiv de un împărat roman. Chiar și generalii barbari romanizați apelau la sprijinul trupelor barbare, de care erau atașați prin legături de neam, prin instruire militară și credința ariană. Deoarece majoritatea romanilor considerau de neconceput ca un Aspar sau un Ricimer să devină împărat, ambițiile generalilor barbari i-au forțat practic să răstoarne ordinea imperială.

După ce barbarii au obținut controlul deplin asupra Imperiului, așa cum erau pe punctul de a o face la moartea lui Marcian, rudele lor din armată au alcătuit curînd o clasă conducătoare. În cele din urmă, vechea clasă conducătoare romană va dispărea treptat, iar în final ordinea romană se va perima. Procesul acesta era deja destul de avansat în partea de apus a Imperiului, iar evoluția părea să fie acolo doar cu puțin înaintea celei din partea de răsărit. Sub majoritatea aspectelor, politica și viața continuau totuși ca și înainte. Puțini dintre oamenii epocii priveau dincolo de interesele lor personale pentru a vedea pericolul în care se afla Imperiul.

CAPITOLUL 4

Formarea societății bizantine (284-457)

Înainte de Diocleţian, nici Imperiul Roman şi nici partea de răsărit a acestuia nu formaseră o societate de sinestătătoare. Exista în schimb o societate grecească în Grecia şi în multe din ţinuturile de pe ţărmul mării, o societate egipteană în Egipt, o societate siriană în Siria şi Mesopotamia, societăţi autohtone mixte în interiorul Anatoliei şi una latinizată de-a lungul graniţei de la Dunăre. Locuitorii provinciilor răsăritene, cu excepţia vorbitorilor de limbă latină de la Dunăre, considerau mai mult sau mai puţin guvernul roman drept străin, iar romanii latini aveau o părere asemănătoare despre cei din Răsărit. Administraţia romană, cu excepţia încasării taxelor şi a organizării apărării, îi lăsa pe provincialii răsăriteni să se descurce singuri. În cele mai multe privinţe, aceştia erau conduşi prin intermediul consiliilor municipale locale, care nu administrau numai oraşele, ci şi zonele rurale din jurul lor.

Deşi o mare parte a acestei diversităţi din provinciile Răsăritului a persistat mult după Diocleţian, între epoca sa şi mijlocul secolului al V-lea, atît Imperiul Roman, cît şi biserica creştină au ajuns să exercite o influenţă fără precedent asupra vieţii locuitorilor din Răsărit. Pe la mijlocul secolului al V-lea, aceştia aveau mai multe în comun decît avuseseră vreodată pînă atunci. Ei ajunseseră să aibă o guvernare uniformă şi implicată în toate aspectele vieţii, o religie majoritară, anumite trăsături culturale şi o economie mai unitară. Orientul devenise un stat separat şi era pe cale să constituie în multe privinţe o civilizaţie distinctă.

BCU "SPIRU HARET" UNIVERSITY LIBRARY

REGIUNILE ŞI JURISDICŢIILE

Fără a înceta să fie unit din punct de vedere juridic şi structural, Imperiul Roman era divizat politic încă de pe vremea lui Diocleţian. Atît împărţirea în două regiuni făcută de acesta, cît şi cea în patru regiuni au persistat. Cu anumite modificări ale graniţei, teritoriile celor doi Augusti ai lui Diocleţian au continuat să fie conduse de împăraţi diferiţi în Răsărit şi Apus, în timp ce domeniile celor patru împăraţi ai săi şi ai prefecţilor pretorieni ai acestora continuau să constituie prefecturi distincte. În secolul al V-lea, guvernele răsăritean şi apusean erau practic independente unul de altul, chiar dacă se aflau de obicei, dar în nici un caz în permanenţă, în relaţii prieteneşti.

În timp ce graniţa africană dintre Orient şi Occident rămînea fixată de deşertul libian, cea europeană a suferit multe şi diverse modificări înainte de 388. Linia de demarcaţie dintre ţinuturile dinastiilor joviană şi herculiană ale lui Diocleţian se întindea chiar la est de Italia pînă în 316, cînd Constantin l-a forţat pe Licinius să se retragă spre Răsărit. Constantin a anexat atunci în întregime Balcanii, cu excepţia Traciei, la domeniile sale din Apus. Atunci cînd a cucerit, în 324, şi restul Orientului, el a inclus diocezele balcanice Dacia şi Macedonia, dar nu şi partea de vest a Balcanilor în prefectura din care făcea parte Constantinopolul. În 337 însă, Macedonia şi Dacia au trecut în stăpînirea împăratului apusean Constans, fiind în general considerate ca parte a Occidentului pînă în 379. Ele au ajuns în acest timp sub jurisdicţia eclesiastică a Romei şi au rămas timp de secole supuse papei. Apoi Graţian a transferat ambele dioceze împăratului Theodosius I ca să ajute Răsăritul să se reabiliteze după bătălia de la Adrianopol. Cu toate că Theodosius le-a redat Apusului între 382 şi 388, Răsăritul a stăpînit după aceea întreaga parte de sud a Balcanilor.

Această graniţă finală dintre Orient şi Occident corespundea cu aproximaţie celei lingvistice dintre greacă şi latină, în măsura în care o permitea strategia defensivă. Graniţa europeană începea de la munţii aproape de netrecut din sudul Dalmaţiei, urmînd apoi cursurile Drinei şi Dunării. Aceste cursuri de apă constituiau graniţe uşor de identificat şi oarecum dificil de trecut pentru germani, sarmaţi şi huni. Atunci cînd barbarii le treceau totuşi, Munţii Balcani le încetineau înaintarea.

În Asia, romanii nu găsiseră niciodată o graniţă cu adevărat potrivită între munţii Armeniei şi deşertul sirian. Dar, după 363, ei au deţinut cea mai scurtă linie dintre aceste regiuni şi multe oraşe puternic fortificate în spatele acesteia. Deoarece perşii nu reuşiseră să cucerească aceste fortăreţe, puterea persană constituia mai curînd o preocupare serioasă decît o ameninţare de moarte. Deşi arabilor din sud le

plăcea să facă incursiuni pe teritoriul roman şi se aliau fie cu Roma, fie cu Persia, ei erau rareori suficient de numeroşi sau de agresivi ca să pătrundă pe o distanţă prea mare în Palestina.

Graniţa africană era constituită din deşerturi, cu excepţia unei linii foarte scurte în sud, dincolo de valea Nilului, unde Diocleţian o fixase la prima cataractă. Nomazii puteau efectua incursiuni dinspre deşert, dar erau net depăşiţi numeric de egiptenii stabili, încît făceau puţine necazuri. La vest, libienii stabili erau atît de puţini încît sufereau mai curînd din pricina incursiunilor nomanzilor, dar chiar şi aşa pericolul de a fi invadaţi era mic. Romanii din Răsărit erau mai norocoşi, neavînd nici un vecin care să deţină o flotă importantă, aceasta pînă la mijlocul secolului al V-lea, cînd vandalii din nordul Africii au început să organizeze unele atacuri dinspre mare.

Armata de garnizoană a trupelor de frontieră (*limitanei)* ale Imperiului de Răsărit avea drept scop să asigure apărarea acestor graniţe. Ea era alcătuită din cincisprezece comandamente independente, incluzînd toate districtele de frontieră importante şi regiunile terestre ale Isauriei, în ai cărei munţi se ascundeau numeroşi bandiţi şi era nevoie de menţinerea ordinii la fel de mult ca şi într-o zonă de graniţă. Cu un efectiv de circa 195.000 de soldaţi la sfîrşitul secolului al IV-lea, armata de garnizoană alcătuia aproximativ două treimi din forţa militară nominală a Răsăritului. Flotele, care erau ataşate forţelor de frontieră, adăugau probabil în jur de 32.000 de vîslaşi. În realitate însă, garnizoanele s-au deteriorat treptat după ce crearea armatei mobile de către Constantin a făcut ca trupele de frontieră să capete un statut inferior. În 372, Valens i-a destinat evident pe cei mai buni recruţi armatei operative, restul rămînînd la trupele de frontieră. Acestea din urmă au ajuns să fie utile în cea mai mare parte în acţiuni poliţieneşti împotriva celor care organizau invazii şi a tîlharilor. Unele dintre numele din registrele de garnizoană erau ale unora care muriseră sau dezertaseră, şi chiar mulţi dintre cei prezenţi nu erau apţi de serviciul militar. Puţini dintre ei erau bine instruiţi sau echipaţi.

Adevărata apărare a Răsăritului îi revenea armatei de circa 104.000 de soldaţi operativi (*comitatenses).* Aceasta, spre deosebire de forţele de frontieră, era formată în mare parte din barbari. Ei serveau în armatele regionale din Iliria, Tracia şi din Răsărit şi în cele două armate permanente staţionate în mod normal în oraşul Constantinopol, alături de o gardă de 3.500 de oameni de la *Scholae.* Revolta încununată o vreme de succes a lui Gainas demonstrase că aceste trupe mobile nu erau întotdeauna de nădejde, ele suferind şi cîteva înfrîngeri în faţa germanilor şi a hunilor. Dar atunci cînd armata operativă era condusă de comandanţi loiali şi capabili, ea lupta

bine. Amplasarea ei indica cel mai vulnerabil punct al Imperiului: patru cincimi din armata mobilă apăra Balcanii și capitala.

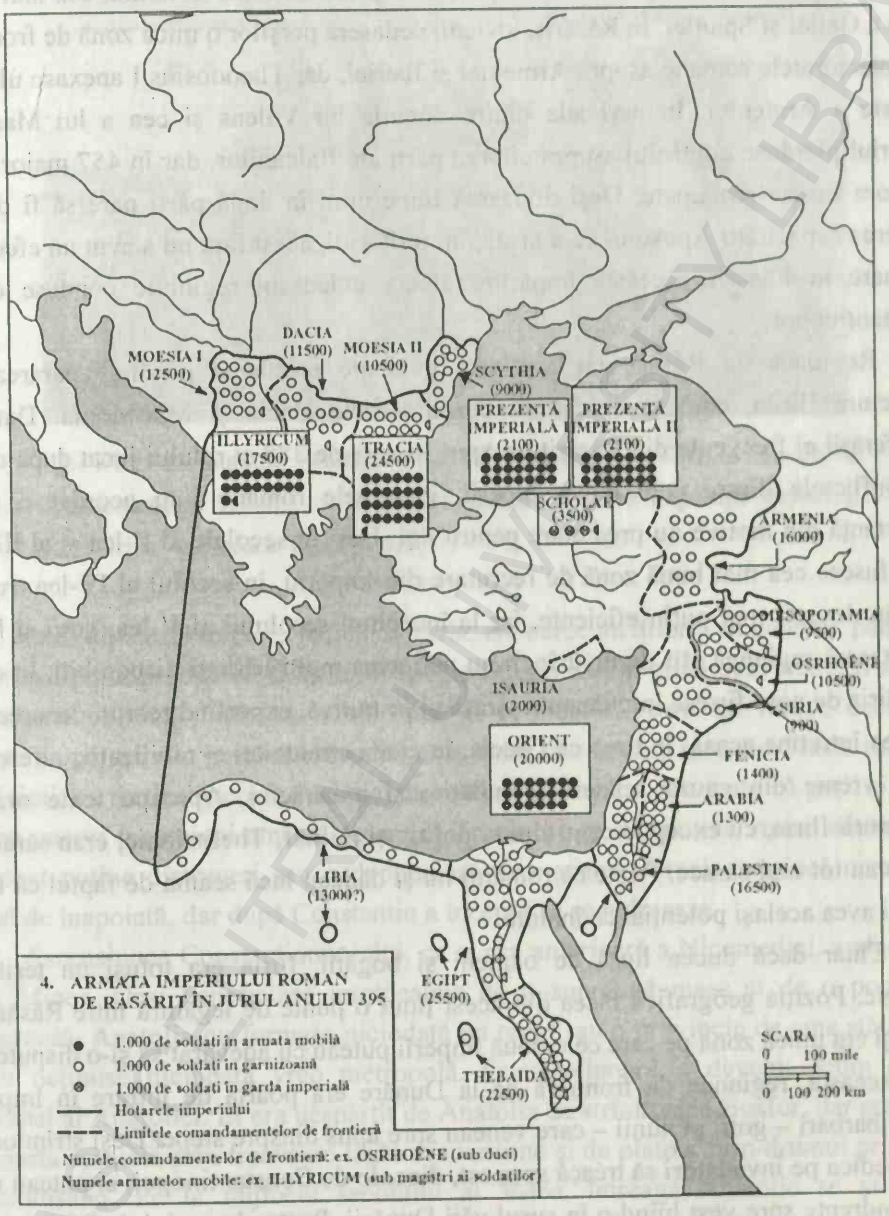

Între domnia lui Diocleţian şi cea a lui Marcian, Imperiul de Răsărit şi-a păstrat cea mai mare parte a teritoriului său. Către 457, el se afla cu siguranţă într-o situaţie mai bună decît cea a Imperiului de Apus, care pierduse toată Britania, cea mai mare parte a Galiei şi Spaniei. În Răsărit, iovienii cedaseră perşilor o mică zonă de frontieră şi protectoratele romane asupra Armeniei şi Iberiei, dar Theodosius I anexase ulterior o parte a Armeniei. În perioada dintre domnia lui Valens şi cea a lui Marcian, Imperiul pierduse controlul asupra cîtorva părţi ale Balcanilor, dar în 457 majoritatea acestora fusese reocupate. Deşi divizarea Imperiului în două părţi pare să fi dus la scăderea capacităţii Apusului de a-şi stăpîni teritoriul, acest fapt nu a avut un efect atît de mare în Răsărit. Această împărţire afecta îndeosebi regiunile conduse de la Constantinopol.

Regiunea de Răsărit cu cele mai evidente probleme privind apărarea era prefectura Iliriei, care era alcătuită din diocezele Dacia şi Macedonia. Datorită transferării ei frecvente din Răsărit în Apus înainte de 388 şi rolului jucat după aceea în conflictele dintre cele două imperii, guvernele romane i-au acordat o mare importanţă din motive nu prea clare pentru noi. Deşi în secolele al II-lea şi al III-lea, Iliria fusese cea mai bună zonă de recrutare din Imperiu, în secolul al IV-lea trupele ilire au devenit mai puţin eficiente, iar la începutul secolului al V-lea, goţii şi hunii devastaseră regiunea atît de mult încît nu mai avea mulţi bărbaţi disponibili. În orice caz, Iliria de nord fusese întotdeauna săracă şi primitivă, exportînd recruţi deoarece nu îi putea întreţine acasă, în timp ce Grecia, în ciuda strălucitei ei civilizaţii, suferea de multă vreme din cauza scăderii populaţiei şi a sărăciei. Aproape toate oraşele prefecturii Iliria, cu excepţia centrului ei politic şi militar, Thessalonic, erau sărace şi deveneau tot mai sărace. Poate că romanii nu-şi dădeau încă seama de faptul că Iliria nu mai avea acelaşi potenţial ca înainte.

Chiar dacă ducea lipsă de oameni şi bogăţii, Iliria era totuşi un teritoriu strategic. Poziţia geografică făcea din acest ţinut o punte de legătură între Răsărit şi Apus şi era unica zonă pe care cele două Imperii puteau cu adevărat să şi-o dispute. Pe lîngă aceasta, regiunea de frontieră de la Dunăre era poarta de intrare în Imperiu pentru barbari – goţii şi hunii – care veneau spre apus dinspre stepe. Deşi strîmtoarea îi împiedica pe invadatori să treacă spre est, dincolo de Constantinopol, ei puteau uşor să se îndrepte spre vest luînd-o în susul văii Dunării. Pentru Imperiul de Răsărit, ruta care trecea prin Iliria nu merita să fie apărată, după cum considerase Rufinus; blocarea invadatorilor acolo era mai ales în avantajul Imperiului de Apus, fapt înţeles de Stilicho, de aici lungile şederi ale goţilor şi hunilor în Iliria şi tensiunea dintre romanii din est şi cei din vest cauzată de acest teritoriu.

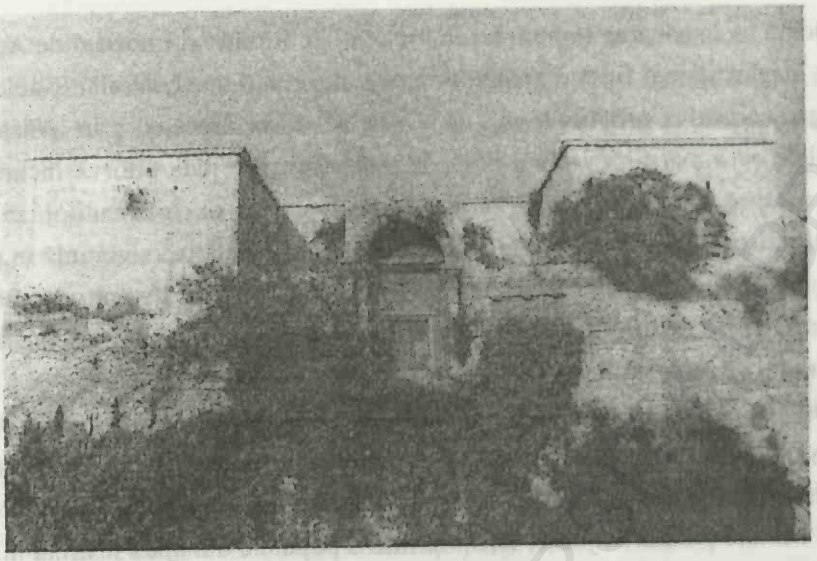

Fig. 24. Așa numita Poartă-de-Aur din zidurile lui Theodosius de la Constantinopol, folosită ca intrare triumfală de către împărații victorioși (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Cazul diocezei tracice, vecină cu Iliria, era oarecum diferit. În general, pământul ei era mai puțin productiv. Constantinopol, metropola ei în plină dezvoltare, îi sporea importanța politică, militară, eclesiastică și economică, care nu fusese deosebită înainte. Împărații din perioada aceasta au acordat mai multor sate din Tracia titlul de municipii, ca recunoaștere a evoluției ca mărime și bogăție. Cu toate că goții și hunii făceau uneori incursiuni amenințătoare în Tracia, ei au stat puțină vreme acolo și au provocat puține distrugeri sau o depopulare permanentă. Tracia era încă o regiune destul de înapoiată, dar după Constantin a început să se redreseze.

Ascensiunea Constantinopolului, ca și cea anterioară a Nicomediei, a afectat și Asia Minor. Deși beneficiase întotdeauna de o suprafață mare și de o populație numeroasă, Anatolia nu formase niciodată un regat sau o provincie de sine stătătoare și nu deținuse niciodată vreo metropolă. Constantinopol a devenit acum orașul principal al Anatoliei. El era despărțit de Anatolia de strîmtoarea Bosfor, dar era legat de coasta acesteia prin frecvente legături maritime și de platou, prin drumul principal al peninsulei. Pe la mijlocul secolului al V-lea, întreaga Anatolie se afla sub jurisdicția eclesiastică a patriarhului de la Constantinopol, chiar dacă aceasta nu era destul de autoritară. Din cauză că preoții Anatoliei erau în cea mai mare parte greci, răspîndirea creștinismului pare să fi dus la încurajarea elenismului din interior spre est, chiar pînă în Cappadocia. Astfel, Anatolia a ajuns să se bucure tot mai mult de avantajul unei limbi comune.

Odată cu împărţirea Imperiului în Imperiul de Răsărit şi Imperiul de Apus, Asia Minor a încetat să mai fie o regiune periferică, devenind una centrală. Rutele terestre care legau oraşul Constantinopol de Egipt şi Siria treceau prin Anatolia, iar principalele rute maritime urmau coastele Anatoliei. În ciuda cîtorva incursiuni ale hunilor dinspre răsărit, ale isaurienilor dinspre sud şi ale germanilor stabiliţi în interiorul teritoriului acesteia, Asia Minor se afla într-o relativă siguranţă în perioada aceasta, în mai mare măsură decît Tracia. Ca principală sursă de aprovizionare şi de venituri aflată la îndemîna guvernului, Anatolia căpăta o importanţă suplimentară, mai ales în timpul crizelor militare.

Din motive administrative, Anatolia a rămas împărţită între diocezele Asiana şi Pontica şi unită doar în cadrul prefecturii mai mari a Orientului, care includea Tracia, Siria şi Egiptul. Asiana şi Pontica corespundeau în mare celor două regiuni naturale ale Asiei Minor. Ţinuturile joase, fertile şi intens populate din apus se aflau în Asiana, în vreme ce platoul mai slab populat şi mai puţin productiv din interior se afla în Pontica. Apropierea de capitală tindea să promoveze comerţul în interior de-a lungul rutei principale, dar să-l devieze de la oraşele de coastă la Constantinopol. Din moment ce capitala asigura o piaţă mai avantajoasă pentru întreaga peninsulă, efectul ei economic general a fost probabil pozitiv.

Dioceza Răsăritului, deşi majoritatea populaţiei sale locuia în Siria, includea şi Isauria, Cilicia, Palestina şi Mesopotamia romană. Cu excepţia Isauriei, în care era greu de pătruns şi care era dificil de controlat pentru cei din afara ei, dioceza era destul de omogenă. Ea avea multe oraşe, dintre care Antiohia era cel mai mare. Cîmpia Ciliciei şi cea mai mare parte a ţinuturilor joase ale Siriei şi Palestinei erau fertile. Dealurile erau mai secetoase şi pietroase, dar potrivite cultivării viţei-de-vie şi măslinilor. Porturile şi oraşele din interiorul teritoriului deţineau cea mai mare parte a comerţului Imperiului cu Imperiul Persan şi cu India. Cu toate că tîlharii isaurieni hărţuiau Cilicia, iar trupele persane făceau incursiuni în Mesopotamia, nici una dintre aceste zone nu pare să fi fost sărăcită pe termen lung şi este posibil ca ambele să fi fost modest recompensate prin banii cheltuiţi pentru apărarea lor. Palestina, una dintre cele mai paşnice regiuni ale Imperiului în această perioadă, beneficia şi de pe urma pelerinajelor pe care le făceau creştinii la Ierusalim.

Patriarhul Antiohiei deţinea jurisdicţia asupra biserici întregii dioceze, cu excepţia Palestinei, pe care conciliul de la Calcedonia o atribuise patriarhiei Ierusalimului. Majoritatea ţăranilor diocezei Răsăritului şi mulţi dintre orăşeni vorbeau aramaica, care, ca principală limbă a ţării, era larg răspîndită şi foarte diferită de greacă pentru a fi total înlocuită de aceasta. Biserica locală folosea tot aramaica,

limba vorbită de Hristos și de discipolii Săi, mai ales dialectul cunoscut sub numele de siriac. Fără să devină mult mai elenizată ca înainte, țara s-a unificat cu ajutorul creștinismului, care combina culturile greacă și semită și își avea originea chiar în Palestina și Siria. Cu excepția nordului Palestinei, evreii erau în minoritate.

Egiptul, care alcătuia de la sfîrșitul secolului al IV-lea o prefectură de sine stătătoare, fusese o parte a Imperiului înainte de Dioclețian, avînd propriul său sistem monetar, cu o mare parte a pămînturilor aflată în proprietatea statului și cu o administrație bazată mai mult pe regiuni și sate decît pe orașe. Dioclețian și-a extins sistemul monetar în Egipt, vînzînd o mare parte din pămîntul aflat în proprietatea statului, convertind rentele acestuia în impozite, și a introdus sistemul obișnuit al Imperiului, de administrare prin consilii municipale. În loc să fie o provincie importantă, cea mai bogată și mai populată din Imperiu, Egiptul a fost divizat în provincii mai mici, comparabile cu cele din alte părți.

Egiptul a continuat să furnizeze o mare cantitate de grîne, destinată inițial locuitorilor Romei, dar trimisă de Constantin populației Constantinopolului[1]. Aceste transporturi voluminoase, alături de alte taxe în bani și produse care treceau prin Alexandria în drum spre noul sediu al guvernului, subordonau economia Egiptului mai mult părții de Răsărit și o îndepărtau de Apus. Deținînd o mare parte a celui mai fertil pămînt arabil din bazinul mediteraneean, grație apelor și mîlului Nilului, Egiptul fusese întotdeauna intens exploatat de către conducătorii lui. După Dioclețian, guvernul roman în plină expansiune l-a exploatat și mai mult; dar sistemul de impozitare mai uniform a limitat, probabil, cererile exagerat de mari proporționate cu bogăția extraordinară a Egiptului.

Deși Alexandria a avut aproape de la fondarea sa statutul de capitală a Egiptului și de cel mai mare oraș, era o colonie grecească într-un ținut străin din punct de vedere cultural. În afara Alexandriei și cu excepția unei aristocrații elenizate, copta era limba general folosită. În Egipt, ca și în Siria, creștinii apelau însă atît la greacă, cît și la limba băștinașilor și realizau astfel o oarecare unitate religioasă. Patriarhul Alexandriei, deși prelat grec într-un oraș grecesc, exercita o oarecare autoritate asupra întregii țări. Biserica nu era clar împărțită clar între greci și copți; cu toate că majoritatea arienilor se pare că erau greci, iar melitienii erau copți, în secolul al V-lea o mare parte a egiptenilor de ambele rase au respins atît arianismul, cît și melitianismul. Departe de a fi o sectă coptă, monofizitismul a apărut la Constantinopol și a fost susținut de un patriarh al Alexandriei de origine greacă. Copta scrisă utiliza un alfabet grecesc modificat, iar arta coptă a perioadei bizantine ilustrează o influență grecească absentă din arta egipteană autohtonă anterioară.

Fig. 25. Tapiserie din secolul al IV-lea sau al V-lea, reprezentînd două nereide, dintre care una se admiră într-o oglindă (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C. copyright 1996).

Cu excepţia cîtorva tulburări violente la Alexandria, provocate de problemele religioase, Egiptul s-a bucurat de linişte şi siguranţă în perioada dintre domnia lui Diocleţian şi cea a lui Marcian. Acelaşi lucru este valabil pentru mult mai săracele provincii libiene, care alcătuiau un culoar îngust între deşert şi coasta locuită de greci, dar puţin numeroasele trupe de frontieră libiene aveau o capacitate de apărare inegală împotriva incursiunilor dinspre deşert. Împărţirea Imperiului în partea de Răsărit şi cea de Apus însemna totodată că provinciile libiene deveneau un teritoriu periferic, în loc să fie centrul de comunicare şi de comerţ al romanilor.

În orice ţinuturi avînd o asemenea întindere şi diversitate geografică ca acelea ale Imperiului Roman de Răsărit, puternicele diferenţe regionale erau menite să persiste. Statul extins creat de Diocleţian şi de Constantin, răspîndirea bisericii oficiale, limba greacă şi comerţul pe distanţe mari nu puteau să aibă aceleaşi urmări peste tot. Totuşi, în secolul al V-lea, fiecare din aceste elemente îşi avusese propriul impact, nu întotdeauna diferit în toate regiunile Imperiului de Răsărit.

CONSOLIDAREA PUTERII CENTRALE

Odată cu Diocleţian, a luat sfîrşit epoca administraţiei romane în provinciile răsăritene. Provincialii care abia dacă-şi dădeau seama că aparţin Imperiului erau vizitaţi de agenţi fiscali necunoscuţi, acceptau noi oficiali imperiali şi întreţineau

adesea garnizoane militare. De asemenea trebuiau să facă față unor cereri fără precedent de recruți și provizii pentru armată. După introducerea acestor schimbări, rebeliunile și invaziile care i-au afectat pe romani în secolul al III-lea au luat sfîrșit, așa cum sperase Dioclețian că se va întîmpla. Ulterior, Imperiul Roman a început să semene tot mai mult cu un stat modern. Cu toate că statul reorganizat a suferit modificări și regrese, el s-a dovedit durabil, iar o mare parte a structurii sale a persistat de-a lungul istoriei Bizanțului. Măsurile radicale luate de Dioclețian au fost adoptate de urmașii săi, care au încercat uneori să obțină un efect mai mare, dar au evitat să aplice reforme la fel de radicale. Atît de impresionantă a fost restaurarea înfăptuită de Dioclețian încît conducătorii de după el au menținut-o adesea atunci cînd era nevoie să fie modificată.

Mărind efectivul armatei, Dioclețian sporise implicit și povara suportată de societate pentru întreținerea acesteia. La sfîrșitul secolului al IV-lea, Imperiul de Răsărit dispunea de un efectiv de aproximativ 303.000 de oameni, în timp ce aceleași regiuni aveau în jur de 198.000 înainte de Dioclețian[2]. Probabil că acest lucru a dus la creșterea procentajului de bărbați adulți în Răsărit, care făceau parte din armată în proporție de circa 1 la 25 pînă la 1 la 15, procentaj care a rămas cam același în secolul al V-lea. O relativă creștere a forței militare în secolul al III-lea a fost, firește, necesară în vederea restabilirii ordinii. Privind lucrurile retrospectiv, Dioclețian pare să fi mărit prea mult efectivul armatei, mai ales în Apus, și să fi menținut solda acesteia la un nivel prea scăzut în tot Imperiul. O armată mai mică cu o soldă mai mare ar fi constituit probabil o soluție mai bună.

Deoarece alocațiile lor oficiale se situau la niveluri atît de mici, noii ofițeri și soldați au găsit curînd căi de a-și mări veniturile. Comandanții reținеau de obicei o parte din solda soldaților și subordonaților lor și raportau adesea efectivul complet, încasînd solda soldaților lipsă. Recruții nu erau prea dornici să slujească în armată și adesea dezertau. Atît ofițerii, cît și soldații luau bani de la civili sau pretindeau să fie plătiți ca să-i apere de dușmani, creditori sau perceptori. Soldații recurgeau și la meserii civile ca să-și sporească veniturile. Firește că disciplina militară avea de suferit.

Din momentul în care Constantin și-a dat seama că dispunea de mai mult decît suficiente trupe ca să instituie garnizoane la granițe, a ajuns la concluzia că poate păstra o parte din ele ca armată mobilă. Trupele de garnizoană primeau o soldă mai mică și mai puține provizii, își petreceau o mare parte a timpului efectuînd lucrări agricole, deveniseră aproape imposibil de mobilizat în alte părți și apărau granițele într-o măsură insuficientă. Armata operativă, beneficiind de o forță privilegiată,

încartiruită în sau în apropierea oraşelor, începuse să nu mai acorde importanţă instruirii, se amesteca în politică şi a avut o atitudine pasivă în deceniile de după înfrîngerea de la Adrianopol. Angajarea barbarilor a sporit eficienţa armatei operative, dar a dus la diminuarea loialităţii acesteia. În 395, transferurile din Apus duseseră la mărirea efectivului armatei răsăritene în comparaţie cu cel din timpul lui Diocleţian cu circa 50.000 de oameni, dar Imperiul de Răsărit era în mai puţină siguranţă decît fusese în momentul retragerii lui Diocleţian. Acordarea unui statut inferior trupelor de frontieră devenise treptat un mijloc de reducere a cheltuielilor excesive pentru armată, care constituiau o risipă.

Necesitatea de a plăti o armată numeroasă l-a obligat pe Diocleţian să instituie sistemul său de impozitare. Deşi regulile de percepere a taxelor erau aplicate oarecum diferit, în funcţie de regiune, recensămîntului lui Diocleţian i-a oferit cu adevărat guvernului prima estimare oarecum exactă asupra bogăţiei diferitelor oraşe şi regiuni. Protestele şi dificultăţile fiscale din Apus şi din Iliria atestă faptul că sistemul percepea impozite prea mari de la ţăranii săraci, care nu dispuneau de un surplus în produse ca să le plătească sub formă de taxe; dar majoritatea ţăranilor din Răsărit erau destul de prosperi, astfel încît o asemenea situaţie se ivea rareori. Ratele obişnuite ale impozitelor din Orient par să fi fost moderate. Probabil că Diocleţian stabilise solda armatei după ce făcuse un calcul rezonabil asupra a ceea ce puteau să ofere teritoriile răsăritene.

Ca să-şi impună sistemul de impozitare, Diocleţian a mărit numărul funcţionarilor. Dar noul efectiv total care poate fi estimat la aproximativ 15.000 pentru tot Orientul, dintre care aproximativ 2.500 aparţineau birocraţiei centrale, nu era prea numeros dacă ţinem seama de sarcinile care îi erau atribuite[3]. Însă, în ceea ce priveşte soldaţii, Diocleţian a permis scăderea soldei ofiţerilor în aşa măsură încît acest lucru a încurajat corupţia. Complexitatea sistemului de impozitare făcea ca depistarea funcţionarilor care delapidau sau luau mită să fie dificilă, ca şi aceea a contribuabililor care, prin mituire sau trafic de influenţă, evitau plata integrală a impozitelor sau nu le plăteau deloc. Curînd a fost nevoie de taxe tot mai ridicate pentru a fi realizate aceleaşi venituri. Împăraţii au mărit impozitele şi au înăsprit măsurile împotriva corupţiei şi a evaziunii fiscale doar pentru a preveni supradimensionarea aparatului administrativ.

Prin mijlocirea legilor, adesea ineficiente, dar permanent reînnoite şi revizuite, administraţia centrală încerca să-şi protejeze veniturile fie prin menţinerea contribuabililor în categoria de impozitare respectivă, fie prin obligarea acestora să plătească impozite în locul altora. Cu toate că statul reuşea rareori să-i domine pe cei

bogați, sistemul îi afecta chiar și pe cei care fugeau sau inventau căi de a evita taxele oficiale sau îndeplinirea datoriilor. Aproape toată lumea trebuia să plătească ceva într-un mod oarecare. Impactul impozitelor era atît de mare încît majoritatea oamenilor au ajuns să calculeze datele anului după cele ale perceperii taxelor și ale ciclului acestora[4].

Impozitele îi afectau în primul rînd pe deținătorii de pămînturi. Probabil că de la o zecime pînă la o cincime din pămîntul din Răsărit aparținea proprietăților imperiale, care aduceau vistieriei rente, dar nici un fel de impozite. În partea de Răsărit existau numeroși proprietari particulari de pămînt, dar aceștia erau mult mai puțini și mai săraci decît marii moșieri aristocrați ai Apusului. În secolul al V-lea, senatele Orientului și Occidentului erau alcătuite din aproximativ 2.000 de proprietari de pămînturi în fiecare regiune; dar venitul mediu anual al unui senator din Apus ajungea să-l depășească pe al celor mai bogați senatori din Răsărit, iar pentru încoronarea unui împărat, aceștia din urmă erau taxați de aproape cincisprezece ori mai mult decît cei din Apus. Întrucît senatorii din Apus nu erau proprietarii întregului Occident, senatorii din Răsărit nu puteau să fi deținut mai mult de a douăzecea parte din Orient[5]. O serie de documente indică faptul că circa o zecime pînă la un sfert din pămînt aparținea tuturor moșierilor, care locuiau în orașe, senatorilor, decurionilor și oamenilor de condiție mai modestă. Se pare că cea mai mare parte a acestora plăteau majoritatea impozitelor pe care le datorau, și se poate ca unii dintre ei să fi fost obligați să plătească mai mult decît se cuvenea. Deoarece deținătorii de suprafețe mari de pămînt se eschivau de la plata impozitelor, în Orient se găseau mai puțini dintre aceștia decît în Occident, unde această categorie constituia o problemă fiscală majoră[6].

Cea mai mare parte a pămîntului din Răsărit aparținea țăranilor care îl lucrau, care au fost, probabil, afectați de recensămîntul lui Dioclețian mai mult decît de orice altă măsură administrativă luată în ultimele secole. Impozitele impuse țăranilor și rechiziționările produselor lor erau reglementate, adesea mărite și stabilite mai riguros. În unele cazuri acestea erau primele contribuții semnificative pe care le-a solicitat guvernul de la ei. Deși pentru țăranii care își arendau pămîntul, taxele erau plătite de moșierii respectivi, aceștia măreau probabil proporțional rentele. Moșierii îi obligau totodată pe arendașii lor să presteze orice muncă cerută de stat care includea cîteodată și serviciul militar.

În ciuda tuturor acestor lucruri, întrucît mîna de lucru din mediul rural lipsea, moșierii încercau de obicei să-și protejeze arendașii de sărăcie, iar proprietățile mari puteau adesea să evite impunerea unei părți a obligațiilor pentru toți arendașii respectivi. Făcînd aceasta, ei aveau tendința de a-i obliga pe micii proprietari

neprotejaţi să plătească mai mult din impunerile locale. În aceste împrejurări, în perioada de după Diocleţian, micii proprietari de pămînt recurgeau tot mai mult la abandonarea proprietăţilor lor, la vinderea acestora, ajungînd astfel arendaşi sau în situaţia de a le plăti celor puternici pentru a fi apăraţi. Guvernul a încercat să elimine aceste practici, dar fără prea mult succes.

Orăşenii nu erau supuşi impozitelor pe cap de locuitor şi pe pămînt percepute la ţară, dar îşi plăteau cea mai mare parte a obligaţiilor lor comerciale – care se ridicau pînă la o optime din valoarea bunurilor comercializate –, deoarece erau aproape total dependenţi de importuri. Începînd cu domnia lui Constantin, ei trebuiau să achite o taxă suplimentară, dacă se angajau în comerţ. Deoarece acest impozit era perceput global la fiecare patru sau cinci ani, era greu de achitat, lucru care provoca o nemulţumire generală. Cei mai afectaţi erau meşteşugarii, micii comercianţi, zilierii şi prostituatele, deoarece cea mai mare parte dintre aceştia erau săraci, deşi o migraţie considerabilă dinspre mediul rural spre cel urban era un semn al faptului că orăşenii săraci aveau condiţii de viaţă mai puţin mizerabile decît ţăranii săraci. Din cauză că singurele industrii importante erau utilizate de guvern pentru propriile sale nevoi, doar cîţiva negustori şi armatori deţineau bogăţii comparabile cu averile moşierilor din mediul rural. Veniturile provenite din impozitele percepute de la orăşeni erau mici în comparaţie cu cele plătite de cei de la ţară.

Fig. 26. Bust de marmură reprezentîndu-l pe Eutropius, un decurion din Efes, bust aflat astăzi la Viena (Foto: după Johannes Kollwitz, *Oströmische Plastik der theodosianische Zeit* [Berlin, 1941]).

Statul încerca să-i controleze pe marii proprietarii latifundiari, asigurîndu-se de faptul că aceştia îndeplineau funcţia de decurioni, adică de membri ai consiliilor municipale însărcinaţi cu perceperea impozitelor şi predarea veniturilor oficialilor fiecărei provincii. Încă de pe vremea lui Diocleţian, cei destul de săraci erau obligaţi

să facă parte din consilii, dacă nu erau scutiți dintr-un motiv oarecare. În afară de faptul că nu erau răsplătite, obligațiile decurionilor duceau practic la ruinarea acestora, deoarece trebuiau să plătească ei înșiși taxele pe care nu le puteau percepe. Contribuabilii săraci plăteau doar cît puteau, pe cînd cei mai bogați, dintre care mulți erau senatori sau oficiali scutiți de a sluji în consilii, puteau evita plata. Cei mai înstăriți și mai influenți decurioni îngreunau sarcina celorlalți însușindu-și o parte din încasări. Atunci cînd decurionii nu reușeau să achite în întregime impunerile datorate de orașele lor, guvernul percepea datoriile de la decurionii care puteau plăti și amînau de obicei achitarea restanțelor doar atunci cînd era clar că acestea nu puteau fi onorate. Astfel că mulți decurioni încercau să obțină scutirea intrînd în rîndurile armatei, ale clerului, ale serviciilor publice sau, mai ales, ale senatului, pînă cînd Theodosius I a emis o lege prin care nici măcar deținerea rangului de senator nu însemna scutirea de obligații.

Deoarece serviciile publice colectau impozitele tot mai mari de la consiliile municipale, plăteau efectivele mărite ale armatei și formulau dispoziții de o complexitate sporită, ele și-au sporit efectivul, privilegiile și influența, ajungînd să includă și personalul guvernatorilor, vicarilor, prefecților, miniștrii guvernului central și chiar pe însuși împăratul. Deși se pare că în timpul lui Dioclețian intraseră în birocrație un oarecare număr de militari, ulterior cea mai mare parte a funcționarilor publici au provenit din familii de astfel de funcționari, din rîndul decurionilor și al claselor de jos ale orașelor. Birocrații erau plătiți mai ales în produse, ca și soldații, retribuția lor făcîndu-se în aur abia la începutul secolului al V-lea.

Majoritatea oficialilor erau funcționari de rînd care dețineau un statut laic și se bucurau de o promovare lentă, dar continuă, odată cu vîrsat și vechimea în funcție. Ei își sporeau veniturile, care nu le ajungeau niciodată, prin mită și fraude. Perspectivele de avansare erau mai avantajoase pentru notari, a căror pregătire juridică era adecvată pozițiilor de răspundere, și slujitorii palatului, care aveau posibilitatea să atragă atenția împăratului și a personalului acestuia. Aceste grupuri beneficiau adesea de gratuități din partea celor care apelau la diverse facilități guvernamentale, iar poziția lor le oferea adesea șansa de a delapida și de a fura. Ei puteau apoi mitui oficialitățile superioare, acest fapt constituind prețul obișnuit al promovării. Oficialii și slujitorii imperiali cei mai perseverenți deveneau senatori.

Senatul de la Constantinopol era important nu în ansamblu, cu toate că trebuia să facă uneori față unor cerințe ceremoniale, ci doar ca o clasă socială de elită și privilegiată. Cu toate că deținea un mic nucleu ereditar de membri transferați de la senatul de la Roma, majoritatea senatorilor își dobîndeau poziția grație deținerii unui post superior, indiferent dacă acesta era efectiv sau onorific. Senatorii răsăriteni erau

deci, în general, membri ai unor familii mult mai puțin distinse decît cele ale senatorilor apuseni. Senatorii erau supuşi unor anumite impuneri speciale şi era de aşteptat ca ei să contribuie la susținerea jocurilor publice dacă deținеau postul onorific de pretor sau consul. Pe de altă parte, rangul le asigura o superioritate față de aproape orice altă oficialitate, iar cei mai bogați dintre ei aveau privilegiul de a se bucura de prestigiu şi de scutirea de obligațiile financiare obişnuite.

Adevărata influență asupra politicii de stat era totuşi limitată la un număr mic de sfetnici personali ai împăratului. Cu toate că puterea putea fi deținută de oameni care nu ocupau un post important, oficialii aflați în posturile cele mai înalte erau cei mai favorizați ca să o dobîndească. Funcționarul cu adevărat important era prefectul pretorian al Orientului, care administra circa trei sferturi din Imperiul de Răsărit şi îşi avea sediul în Constantinopol. Prefecții Rufinus şi Anthemius deveniseră adevărații conducători ai Imperiului în timpul lui Arcadius. Cu excepția prefectului pretorian al Iliriei, care avea mai puțină putere, ceilalți funcționari superiori erau şefi care dirijau birocrația clericală: comitele ofrandelor sacre, care avea în subordine monetăriile şi plata armatei şi a funcționarilor şi comitele proprietăților private, care administra proprietățile imperiale. Helio, şeful tuturor birourilor, şi Ioan, comitele ofrandelor sacre, exercitau amîndoi, pe rînd, o autoritate care, fără a fi supremă, era oricum superioară celei deținute de orice altă oficialitate.

Oarecum mai puțin importanți erau chestorul, care era magistratul şef, şi prefectul municipiului Constantinopol, care administra capitala. Eunucii palatului aveau şi ei posibilități de a dobîndi puterea, lucru realizat de Eutropius şi de Hrisafius. Deşi comandanții armatelor mobile aveau şi ei putere, doar Gainas, în timpul lui Arcadius, şi Aspar, în timpul domniei lui Marcian, au dobîndit un control asupra guvernului, de care doar cei mai înalți funcționari publici beneficiau. Înaltele oficialități erau oamenii cei mai bogați şi mai influenți din Imperiu, întrecuți doar de împărați. Atunci cînd împărații călătoreau prin Imperiu, majoritatea acestora îi însoțeau; după 395, cînd împărații au început să călătorească mai puțin, oficialitățile s-au stabilit alături de ei în Palatul cel Mare de la Constantinopol.

După ce Dioclețian remodelase, prin măsuri militare şi financiare, societatea pentru ca aceasta să devină un instrument aflat în slujba necesităților statului, succesorii lui i-au îngrădit sistemul printr-o legislație supradimensionată. Faptul că primul cod de legi roman a apărut în această perioadă nu este deloc întîmplător, deoarece, odată cu mărirea numărului ordonanțelor elaborate de stat şi cu intensificarea corupției, impunerea legii a devenit mult mai importantă pentru administrația centrală. De la Dioclețian la Constantin, mărirea efectivelor armatei şi ale birocrației a dus la

crearea de noi curți conduse de noi oficiali și magistrați, ceea ce asigura un mijloc practic de respectare forțată a legii în provincii. Cu toate că, teoretic, exista posibilitatea apelării la autoritatea împăratului, înalții demnitari controlau accesul la acesta atît de strict, încît puteau practic elimina pe oricare dintre solicitanții care nu le conveneau.

În secolul al IV-lea, legile s-au înmulțit, dar au vehiculat aceleași conținuturi. În cele din urmă, atunci cînd acestea au ajuns să copleșească pînă și curțile adiacente, guvernul a ordonat adunarea și rezumarea lor în *Codul lui Theodosius*. Publicat în 438, acest cod includea legile elaborate începînd din 312, anul în care fusese introdus creștinismul și căpătase formă definitivă noul sistem. Chiar și după publicarea codului, legea a continuat să fie nerespectată, supusă abuzului de către avocați, guvernatori, vicari și prefecții care conduceau curțile. Aceștia din urmă ofereau sume importante pentru obținerea posturilor respective și sperau să-și compensese cît mai bine investiția, pretinzînd la rîndul lor mită de la solicitanți.

Extinderea mecanismului administrației centrale care începuse în timpul lui Dioclețian nu însemna neapărat întărirea statului. Acesta a devenit în ultimă instanță atît de mare, încît era aproape imposibil să fie ținut sub control. Din moment ce împăratul dovedea neimplicare, precum Arcadius sau Theodosius al II-lea, el putea renunța la orice speranță de a stăpîni administrația și își lăsa funcționarii de stat să conducă în locul lui. Acești demnitari, mai capabili decît împărații slabi, dar deținînd o putere mai puțin sigură, aveau și ei probleme în exercitarea puterii. Deși o mare parte a sistemului constituit funcționa de la sine, lăsat ca atare funcționa prost, întrucît oficialii și soldații delapidau și extorcau din ce în ce mai mulți bani în folos propriu. Dacă statul nu reușea să perceapă veniturile destinate pentru plata soldelor armatei, atunci aceasta se prăbușea așa cum s-a întîmplat la mijlocul secolului al V-lea. Și în Orient, revoltele militare, tulburările din orașe și conspirațiile de la palat amenințau permanent.

Reformat de către Dioclețian, statul roman de Răsărit funcționa mai bine decît cel apusean, fără îndoială, parțial datorită faptului că atunci cînd Dioclețian și-a conceput reformele, experiența lui se baza în primul rînd pe situația din Orient. Cu toate acestea, chiar și pentru zona aceasta suprastructura era probabil prea mare și necesita în orice caz o grijă permanentă pentru a împiedica ca ea să devină și mai mare, mai coruptă, mai puțin eficientă și mai puțin stabilă. Numai o personalitate puternică putea conduce un asemenea stat. În timpul urmașilor lui Dioclețian pînă la Theodosius I, lucrurile au început treptat să se înrăutățească. În ciuda urgențelor cu care se confrunta, Theodosius a întărit structura într-o oarecare măsură. Cei care s-au aflat la conducere după el au acționat ezitant și riscant.

RĂSPÎNDIREA CREŞTINISMULUI

Cu toate eforturile romanilor de a armoniza păgînismul prin reducerea numărului de zei şi prin răspîndirea cultului împăraţilor zeificaţi, nenumăratele culte din Grecia, de la Roma, din Anatolia, Siria şi Egipt nu au constituit niciodată o singură credinţă. Faptul că aceste culte se tolerau aproape întotdeauna unele pe altele a menţinut pacea religioasă, dar făcea imposibilă uniformizarea. Dintre religiile exclusiviste, iudaismul era prea mult identificat cu un popor anume ca să se răspîndească în afară, iar diferitele tipuri de dualism care profesau credinţa într-un zeu al binelui şi unul al răului aveau un caracter prea antisocial ca să prezinte o atracţie pe scară largă pentru lumea romană. Creştinismul era, probabil, singura religie cunoscută în perioada aceea care putea cîştiga asentimentul majorităţii locuitorilor Imperiului.

Pe parcursul primelor trei secole, creştinismul a fost cea mai puternică religie în Răsărit, acolo unde-şi avea începuturile, şi în oraşele mari, care au devenit sediile episcopilor aflaţi în fruntea bisericii. Către sfîrşitul secolului al III-lea, creştinii constituiau grupări importante în majoritatea oraşelor mari ale Egiptului, Siriei, Anatoliei şi Greciei şi într-o mare parte a mediului rural, mai ales în Anatolia. Ei dobîndiseră o anumită acceptare din partea societăţii în general, iar numărul lor era vizibil în creştere. Pentru prima dată, un guvern declarat păgîn nu mai putea să-i ignore. Dar chiar şi aşa, creştinii alcătuiau înainte de Constantin o majoritate numai în cîteva cetăţi mici şi nu reprezentau mai mult de o zecime din populaţia părţii de Răsărit a Imperiului.

Atunci cînd Constantin şi-a manifestat preferinţa faţă de creştinism, numărul creştinilor a crescut firesc, dar a devenit totodată mai greu de stabilit cine era creştin şi cine nu. Recunoaşterea oficială a calităţii de membru al bisericii celor care fuseseră botezaţi excludea desigur un mare număr de oameni de credinţă creştină. Ca şi Constantin, mulţi creştini amînau botezul pînă în clipa morţii ca să evite pedepsele stricte pentru păcatele comise după aceea. Pe de altă parte numeroşi oameni nu şi-au dat seama la început că li se cerea să renunţe la credinţele şi practicile păgîne. Fără îndoială că mulţi veneau la biserică mai mult din respect faţă de împărat, unii erau oportunişti sau aveau alte convingeri.

Rezultatul, cu excepţia iudaismului, a fost un spectru religios alcătuit din creştini convinşi, din creştini care aveau şi unele credinţe păgîne, din creştini mai puţin convinşi, din persoane nedecise, relativ atrase de creştinism, păgîni simpatizanţi ai acestuia şi din păgîni fără nici o simpatie faţă de creştinism. În 410, zelosul patriarh ortodox Teofil al Alexandriei a făcut presiuni pentru ca episcopatul lui Ptolemais să-i revină lui Synesius din Cyrene, un platonician creştin care susţinea veşnicia lumii, dar se îndoia de învierea trupului.

Conform oricărui calcul rațional, creștinismul a făcut mari progrese în timpul lui Constantin și a lui Constantius al II-lea, în timp ce păgînismul a cunoscut o cădere dramatică. În vremea urcării pe tron a lui Iulian, păgînii neatrași de creștinism, deși constituiau o majoritate în Răsărit, se pare că erau depășiți ca număr în majoritatea orașelor răsăritene, inclusiv la Constantinopol și Antiohia, dar și la Alexandria. Demonstrînd că păgînismul putea fi reinstaurat, Iulian i-a șocat pe creștini, a reînviat morala păgînă și i-a readus pe unii ezitanți și oportuniști la credința lor ancestrală. În ciuda duratei scurte a domniei lui Iulian și a sfîrșitului lipsit de glorie a acesteia, Iovian și Valens nu au reușit să reinstituie legile anti-păgîne cu rigoarea deplină din timpul lui Constantius al II-lea; nici chiar piosul Theodosius I nu a reușit acest lucru. Cu toate acestea, pe la sfîrșitul secolului al IV-lea, creștinismul se răspîndise pe scară largă în mediul rural, iar în timpul primei jumătăți a secolului al V-lea această răspîndire generală era evidentă peste tot. În anul 457, creștinii alcătuiau o majoritate substanțială în întregul Răsărit, iar păgînii erau în număr mai mic în cea mai mare parte a orașelor. Păgînismul era în declin, chiar dacă unele dintre cultele lui locale și unele sărbători continuau să se bucure de succes la sate.

Cu toate că unele grupuri de creștini îi hărțuiau pe păgîni sau le distrugeau templele, guvernul creștin nu i-a supus niciodată pe aceștia unei persecuții generale și nici nu s-a răzbunat pe cei care uciseseră sau mutilaseră creștini în timpul împăraților păgîni. În cele din urmă, pierderea statutului oficial și scăderea numărului acestora au fost suficiente ca să ducă la dispariția păgînismului. Vechea religie nu avusese o structură oficială întrucît se folosise de cea a statului; administrația romană devenise un model chiar pentru ierarhia creștină. După ce sprijinul statului a fost retras, cultele păgîne și-au pierdut cea mai mare parte a proprietăților și o mare parte a clerului lor. Odată cu creșterea importanței bisericii sub patronajul statului, păgînii au pierdut și argumentul lor cel mai convingător împotriva creștinismului, potrivit căruia religia creștină era respinsă de majoritate. De îndată ce creștinismul nu a mai putut fi considerat drept o concepție absurdă, biserica a putut atrage atenția oamenilor asupra unor aspecte ale păgînismului, problematice chiar și pentru păgîni.

Păgînii înclinați spre reflecție au manifestat interes față de problemele filosofiei și moralității, în legătură cu care păgînismul tradițional avea foarte puține lucruri de spus. Pe vremea lui Dioclețian, cea mai mare parte a convingerilor filosofice se cristalizaseră într-un sistem de credințe cunoscut de noi sub numele de neoplatonism, care avea o puternică tendință spre monoteism. Neoplatonismul îi considera pe vechii zei drept spirite inferioare măreței divinități, care putea fi numită Zeus, Soarele Necucerit, Unicul sau pur și simplu Dumnezeu. Vechii zei își pierdeau astfel cea mai mare parte a semnificației, dar prezența lor tindea să-l îndepărteze pe zeul suprem de

oameni. Zeii din vechime care erau hoţi, mincinoşi, pederaşti şi adulterini nu puteau fi judecători morali, dar zeul suprem neoplatonic era prea exaltat ca să ţină seama de meschinele vicii umane şi totodată prea departe de problemele oamenilor ca să aibă grija păstrării sufletelor indivizilor după moarte din moment ce, conform credinţei păgîne tradiţionale, acestea deveneau stafii într-un iad înfricoşător. Cu toate că filosofii susţineau că, ducînd o viaţă ascetică poţi deveni atît de pur din punct de vedere spiritual încît să ajungi după moarte să te contopeşti cu Marele Zeu, puţini considerau acest lucru drept o perspectivă foarte atrăgătoare. Încercările de a prezenta cea mai înaltă zeitate într-o formă mai accesibilă oamenilor obişnuiţi, cum au fost cele ale lui Iulian, au condus însă la superstiţii care au readus în discuţie obiecţiile faţă de zeii cei vechi.

Dimpotrivă, creştinismul îi respingea cu fermitate pe aceştia, insistînd asupra faptului că ei nu erau doar spirite inferioare, ci şi spirite rele. Dumnezeul creştin semăna cu zeul suprem al filosofilor prin calităţile sale spirituale, dar era mai accesibil şi mai blajin. Cu toate că unii filosofi considerau învierea trupului o concepţie materialistă, aceasta oferea cel puţin perspectiva unei vieţi de apoi satisfăcătoare. Prin respingerea ideii veşniciei lumii, creştinismul era şi mai puţin materialist decît neoplatonismul. Morala creştină condamna prostituţia, adulterul, homosexualitatea, luptele gladiatorilor, avortul şi infanticidul, toate acestea fiind tolerate de păgînism, deşi unii moralişti le considerau jenante.

Pe scurt, creştinismul admitea majoritatea inovaţiilor adoptate de păgînism şi excludea cea mai mare parte a tradiţiilor la care religia păgînă renunţase. În asemenea împrejurări, ataşamentul tradiţional faţă de păgînism nu constituia un obstacol de netrecut pentru răspîndirea noii credinţe. În ciuda faptului că tradiţiile păgîne erau puternice în rîndul aristocraţiei şi al ţărănimii, aristocraţii au recunoscut în cele din urmă inutilitatea acestora, iar ţăranii au ajuns la concluzia că din moment ce păgînismul era vizibil pe cale de dispariţie, aceasta însemna că era ceva în neregulă cu el. Deşi iudaismul era în continuare legal, legile le interziceau evreilor să facă prozeliţi sau să construiască noi sinagogi, iar seria patriarhilor care conduseseră timp de secole comunitatea evreiască s-a întrerupt în timpul lui Theodosius al II-lea.

Pe la mijlocul secolului al V-lea, creştinismul era ceea ce fusese păgînismul la sfîrşitul secolului al III-lea: credinţa oficială şi dominantă a împăratului. Biserica era frecventată de greci, egipteni şi sirieni, filosofi şi analfabeţi, orăşeni şi ţărani. Organizarea ei era bine definită încredinţînd congregaţiile preoţilor, pe preoţi episcopilor, pe episcopi mitropoliţilor provinciilor respective, iar pe aceştia patriarhilor desemnaţi lor. Această organizare era respectată întotdeauna, întrucît episcopii îi hirotoniseau pe preoţi, episcopatele îi reuneau pe episcopi, iar grupurile de episcopi se întruneau cu regularitate în sinoade şi uneori în concilii ecumenice. Episcopii beneficiau de o mare autoritate asupra bisericilor lor, controlau proprietăţi

vaste donate de credincioşi şi puteau arbitra legal probleme laice, dacă ambele părți erau de acord. Cu toate că împăratul media disputele eclesiastice şi avea un cuvînt hotărîtor în alegerea patriarhului Constantinopolului, el permitea de obicei ca alți episcopi să fie aleşi de clerul local şi de persoanele laice influente. Biserica îşi exercita autoritatea morală şi asupra împăratului, nici un împărat nereuşind să impună multă vreme o doctrină împotriva voinței episcopilor.

Atunci cînd o religie cu o doctrină flexibilă, a ajuns să se răspîndească pe o suprafață atît de mare şi de diversă, disputele teologice şi jurisdicționale au devenit inevitabile. Dar acestea au provocat totuşi mai puține necazuri decît ar fi fost de aşteptat. Multe schisme şi erezii minore dispăreau brusc aşa cum apăreau, iar unele nu au constituit niciodată decît o neplăcere de natură locală. Melitienii erau schismatici, dar ortodocşi, şi au intrat în secolul al V-lea ca o facțiune minoră. Fără eforturile lui Constantius al II-lea şi ale lui Valens de a impune tolerarea arianismului, acesta nu putea continua să constituie o soluție pe termen lung ca înainte, astfel încît, la mijlocul secolului al V-lea arienii care nu erau barbari alcătuiau un grup nesemnificativ. Nici macedonianismul sau nestorianismul nu au fost prea răspîndite în Imperiu. Cu toate că maniheismul, o adaptare a dualismului, paralelă cu creştinismul, s-a bucurat de cîțiva adepți fanatici, iar Theodosius I a emis cu oarecare succes o serie de legi împotriva acestuia. În ansamblu, creştinii au avut opinii comune în majoritatea problemelor importante în prima jumătate a secolului al V-lea, înainte de apariția controverselor asupra monofizitismului.

După convertirea lui Constantin, morala creştină admirată deja de mulți păgîni a afectat incontestabil unele practici sociale existente de mult timp în Răsărit. Biserica, obişnuită de multă vreme să-i primească pe convertiții păgîni, a făcut cîteva concesii păgînismului. Condamnarea de către biserică pare să fi început să reducă incidența divorțurilor şi a infanticidului şi a pus capăt spectacolelor cu gladiatori. Deşi regulile penitenței au devenit treptat mai puțin aspre, cei vinovați de păcate grave erau încă excluşi vreme de ani de zile din comunitate. Ca şi înainte, preoților le era interzis să se căsătorească după hirotonisire şi într-o măsură tot mai mare doar văduvii şi celibatarii erau luați în considerare pentru scaunele episcopale. Deşi biserica primea daruri şi moşteniri enorme de proprietăți în mediul urban şi rural, banii erau în cea mai mare parte împărțiți săracilor. Deosebit de impresionant este faptul că, pe la sfîrşitul secolului al III-lea, creştinii care vroiau ceva mai spiritual decît viața creştină obişnuită au inițiat mişcarea ascetică, devenită ulterior ceea ce este cunoscut sub numele de monahism.

Fig. 27. Sf. Anton Pustnicul. Mozaic în mănăstirea Nea Monè, Chios, secolul al XII-lea (Foto: *Benaki Museum Photographic Archive,* Atena).

Primul călugăr care a atras atenţia generală a fost pustnicul Anton, fiul unui proprietar de pămînt vorbitor de limbă coptă din Egiptul de Jos. La vremea urcării pe tron a lui Diocleţian, Anton a renunţat la avere şi s-a retras în deşert ca să ducă o viaţă de disciplină spirituală strictă, luptînd cu ispitele păcatului, pe care spunea că le-a văzut sub forma unor demoni şi ajungînd în final la o pace spirituală care i-a adus mulţi admiratori şi imitatori. El le ţinea predici celor care îl vizitau şi era un adversar înverşunat al arianismului şi aliat al lui Athanasius din Alexandria. În 356, după moartea lui Anton, modul său de viaţă, făcut celebru într-o biografie scrisă de Athanasius, a devenit un model pentru alţi asceţi din Egipt, Siria şi din alte părţi. Poate că cel mai faimos dintre aceştia a fost Simeon Stîlpnicul care a trăit timp de mai mulţi ani în nordul Siriei, pe un stîlp, pînă în 459, cînd a murit, rugîndu-se şi predicîndu-le pelerinilor şi discipolilor şi opunîndu-se monofizitismului[7]. Călugării au jucat adesea un rol de frunte în problemele ecleziastice ajungînd chiar să conducă revolte în cazul în care ideile lor despre ortodoxie păreau să fie puse în primejdie. Intimidarea exercitată de călugării adepţi ai monofizitismului s-a dovedit hotărîtoare la „conciliul jafului" din 449, de la Efes.

Grupuri individuale de călugări au început să se adune în comunități organizate. Prima dintre acestea a fost fondată nu mult după 320 în Egiptul de Sus de fostul eremit Pahomie. În momentul morții sale, în 346, Pahomie se afla în fruntea a unsprezece mănăstiri, dintre care două pentru călugărițe, supuse unei reguli neoficiale. Exemplul său a fost urmat în tot Răsăritul. Vasile din Cesareea, alt fost eremit care vizitase mănăstirile din Egipt, Siria, Palestina și Mesopotamia, a stabilit reguli monastice mai elaborate. Înainte de a deveni episcop de Cesareea, în 370, Vasile a fondat numeroase mănăstiri pentru bărbați și femei, meniți să trăiască în comun sub ascultarea unui stareț sau a unei starețe. Stabilind un singur mod de viață pentru călugări și călugărițe, care includea rugăciuni și eforturi fizice considerabile, Vasile dorea să țină în frîu moliciunea, trufia sau abstinența excesivă, spre care puteau fi înclinați eremiții. Cu timpul, regulile impuse de Vasile au ajuns să fie aplicate în mănăstirile răsăritene. Cu toate că episcopii și călugării se deosebeau uneori între ei, în general, mișcarea monastică s-a integrat cu succes în biserică. În secolul al V-lea, monahismul se bucura de prestigiu și era în același timp popular, întrucît atrăsese zeci de mii de călugări și călugărițe și contribuise hotărîtor la convertirea populației rurale.

Fig. 28. Sfîntul Simeon Stîlpnicul în vîrful stîlpului său. Miniatură din secolul al XI-lea din *Menologiul* lui Vasile al II-lea (*Vaticanus graecus* 1613), care cuprinde miniaturi ale principalilor sfinți ai bisericii bizantine (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Fireşte că s-au păstrat multe rămăşiţe ale păgînismului. În ciuda dezaprobării teologilor, astrologia şi divinaţia au continuat să fie răspîndite în rîndul creştinilor doritori să-şi cunoască viitorul, iar sărbătorile păgîne erau celebrate mai departe de către creştinii care respectau tradiţia şi cărora le plăcea atmosfera festivă. Deşi, în jocurile publice, cursele de care înlocuiseră luptele gladiatorilor ca principală distracţie, amatorii de teatru priveau tot la actriţele aproape goale interpretînd pantomime inspirate din mitologia păgînă pe care clerul le interzisese. Dezaprobarea clerului a avut mai mult succes la închiderea sălilor de gimnastică, probabil din cauză că oamenii erau interesaţi nu atît să se dezbrace şi să se întreacă, cît să se uite la ceilalţi făcînd aceasta. Desigur, unii convertiţi la creştinism nu acordau atenţie noii lor religii şi mulţi dintre creştini făceau lucruri pe care ei înşişi le considerau a fi păcate. Autoritatea morală a episcopilor şi călugărilor era totuşi reală şi mai puternică decît fusese vreodată cea a filosofilor asupra majorităţii oamenilor simpli.

Datorită faptului că religia creştină fusese rareori ostilă faţă de Imperiul Roman, a fost nevoie de puţine modificări pentru a le permite creştinilor să servească drept funcţionari sau ca soldaţi. Problema esenţială consta în aceea că tradiţia creştină condamna cu tărie uciderea şi nu era de acord cu aceasta decît în caz de război, acţiuni poliţieneşti sau execuţii. Aici s-a manifestat tendinţa de interpretare diferită de către oamenii bisericii din Răsărit şi cei din Apus. Poziţia răsăritenilor, aşa cum a fost definită de Vasile din Cesareea, stabilea că cei care ucideau, chiar dacă pentru o cauză dreaptă, trebuiau să facă penitenţă şi să nu se împărtăşească timp de trei ani. Punctul de vedere apusean, susţinut de Sfîntul Ambrozie şi de Sfîntul Augustin, trasa o linie de demarcaţie mai precisă între uciderea justificată şi cea nejustificată, tolerînd-o în general pe cea dintîi. Doctrina occidentală, mai laică, a avut succes mai ales în influenţarea luării deciziilor politice, notabilă fiind situaţia cînd Ambrozie l-a obligat pe Theodosius I să facă penitenţă pentru masacrul ordonat de el la Thessalonic. Dar scrupulele bisericii răsăritene au dus la scăderea gloriei asociată de atîta vreme cu războaiele[8]. Este posibil ca aceste scrupule să-i fi determinat pe unii politicieni să prefere să pună la cale asasinarea rivalilor lor decît executarea acestora.

Deoarece biserica respingea credinţele şi practicile care dominaseră timp de sute şi chiar mii de ani, schimbările pe care le-a produs au fost remarcabile. Creştinismul a conferit societăţii orientale o coeziune de care fusese privată înainte, adunîndu-i pe oameni într-o organizaţie religioasă unică şi remodelîndu-le atitudinea faţă de morală şi de doctrină. Mai curînd adoptat conştient pe vremea romanilor decît moştenit din timpurile preistorice, creştinismul a transformat societatea într-o manieră în care ar fi fost imposibilă sub orice formă de păgînism. Majoritatea romanilor

ajunseseră să trateze cu respect chiar şi gîndirea creştină pe care nu o puneau în practică.

ELENISMUL ŞI ROMANITATEA

Desemnarea Orientului ca parte distinctă a Imperiului, expansiunea unei birocrații instruite şi adoptarea creştinismului ca religie imperială de stat au avut în ansamblu o influență aparte asupra vieții culturale răsăritene. O mare parte a creştinilor erau deja elenizați, iar majoritatea ajunseseră să respecte cultura grecească. Romanii educați şi guvernul imperial roman manifestaseră întotdeauna respect față de greci, iar birocrații dornici de avansare nu doreau nimic altceva decît să dobîndească o bună educație grecească. La rîndul ei, cultura grecească a asimilat uşor creştinismul şi elementele de natură romană. Cu toate acestea, grupurile instruite tradiționale ale decurionilor şi filosofilor păgîni s-au restrîns, pe măsură ce birocrația şi biserica cunoşteau o răspîndire tot mai mare. Alfabetismul nu a progresat şi s-ar putea chiar să fi regresat. Cultura greacă continua însă procesul de reînnoire început în secolul al II-lea[9].

Oricît de prolifici fuseseră scriitorii greci în secolele al II-lea şi al III-lea, cea mai mare parte dintre ei manifestaseră interes mai mult față de forma literară decît față de conținut. Ei analizaseră operele lui Homer, Euripide, Tucidide şi Demostene, dar se folosiseră de acești autori clasici în primul rînd ca modele pentru stilul lor artistic şi ca surse de citate şi aluzii. Această renaştere literară a fost numită cea de-a doua sofistică, deoarece producțiile ei favorite erau oratii scrise într-un dialect atic arhaizant, care îi imita pe sofiştii Atenei clasice şi puneau adesea în discuție situații din istoria clasică grecească. Eseurile, istoriile, biografiile, satirele şi epistolografia din epoca respectivă erau, de asemenea, retorice şi inspirate din Grecia clasică. Unele dintre acestea erau totuşi memorabile, cum sînt operele lui Plutarh şi Lucian.

În secolul al III-lea, reluarea acestor scrieri a început să devină desuetă. Principalele domenii ale literaturii acestui secol care demonstrau originalitate au fost filosofia, care a creat neoplatonismul prin elaborarea unei spiritualități distincte, şi teologia creştină. Este interesant faptul că Plotin şi Origen, reprezentantul de frunte al filosofiei neoplatonice din secolul al III-lea şi, respectiv, cel mai profund teolog creştin, studiaseră la Alexandria cu acelaşi profesor[10]. În vremea lui Dioclețian, episcopul Metodiu al Olympului scria dialoguri platonice pe teme creştine, inclusiv un *Symposium* care, în comparație cu cel al lui Platon, nu preamărea dragostea, ci castitatea.

Pe parcursul secolului al IV-lea, după ce asimilaseră o mare parte a filosofiei greceşti, creştinii au început să-şi însuşească alte tipuri de literatură greacă. Cei mai instruiţi dintre ei au perpetuat retorica elaborată a „celei de-a doua sofistici", stil pe care îl deprinseseră la şcoală şi care era extrem de uşor de acceptat de un public cultivat. Folosind acest stil în slujba creştinismului, ei i-au conferit însă o funcţie pe care majoritatea exerciţiilor retorice din perioada anterioară nu o avuseseră. Păgînii care îşi apărau credinţele împotriva creştinismului trebuiau să-şi folosească stilul în discutarea problemelor concrete. Astfel încît creştinismul a contribuit la redarea unui sens director literaturii greceşti.

Împărţirea administrativă a Imperiului în părţile de Răsărit şi Apus a dus la o tot mai restrînsă cunoaştere a limbii greceşti în Occident şi la o răspîndire a limbii latine în Orient. La sfîrşitul secolului al IV-lea, această situaţie devenise frecventă. Sfîntul Ieronim a fost unul dintre puţinii occidentali cu suficiente cunoştinţe de limbă greacă pentru a se stabili în Răsărit, dar a scris şi în limba latină pentru cititorii apuseni după ce s-a stabilit la Betleem. Pe de altă parte, Claudian din Alexandria s-a mutat la Ravenna şi şi-a cîştigat faima de poet latin la curtea lui Honorius. Ammianus Marcellinus din Antiohia a plecat la Roma şi a devenit istoricul latin de marcă al timpului său, deşi a acordat în opera sa o atenţie extraordinară Răsăritului. Mulţi autori orientali care au rămas în Răsărit cunoşteau bine latina, deoarece lucrau în birocraţie, armată sau în şcoli.

Întrucît latina a rămas limba oficială a ambelor părţi ale Imperiului, birocraţii şi ofiţerii guvernului central şi ai armatei răsăritene erau obligaţi să citească şi să scrie în latină. Limba greacă fiind mai mult vorbită decît latina la Constantinopol şi în tot Răsăritul, a ajuns însă în mod inevitabil să fie folosită în cea mai mare parte a conversaţiilor oficiale şi a documentelor administrative. Limba greacă era totodată limba literară care se bucura de un prestigiu mai mare. La Constantinopol, personalul bibliotecii imperiale era alcătuit din trei copişti latini şi patru greci în timpul lui Theodosius I, iar Theodosius al II-lea a înfiinţat catedre pentru treisprezece profesori latini şi cincisprezece greci. Oraţiile, recitările şi cuvîntările publice ţinute în capitală erau în mod tipic rostite în greceşte. Limba greacă era limba de predare în şcolile de marcă ale Orientului, de retorică şi filosofie de la Antiohia, Alexandria şi Atena, deşi ca limbă a justiţiei, latina era folosită în principala şcoală de drept de la Berytus (actualul Beirut).

Birocratizarea şi creştinarea Imperiului au dus la creşterea nevoii de educaţie şi a creării unui public amator de literatură. Cea mai mare parte a populaţiei Imperiului fusese întotdeauna analfabetă, chiar şi cea urbană, iar mulţi dintre cei care ştiau să-şi

scrie şi să-şi citească doar numele nu se ridicau mai sus de nivelul cunoaşterii alfabetului. După Diocleţian şi Constantin, deşi educaţia de bază rămînea în mare la acelaşi nivel, învăţămîntul superior pare să fi cunoscut o anumită răspîndire. Miile de noi funcţionari publici şi de ofiţeri din armata Răsăritului aveau nevoie nu numai de cunoaşterea limbii latine, ci şi de o instruire destul de cuprinzătoare în privinţa limbii greceşti literare, care se îndepărtase deja foarte mult de limba vorbită. Clerul, care îşi mărise efectivul, trebuia să cunoască liturghia şi Scripturile, care erau scrise tot în greaca literară. Chiar de la începuturile monahismului, pustnicul Antonie manifestase o profundă devoţiune faţă de Scripturi şi se pare că a compus o serie de scrisori sofisticate, în limba coptă[11]. Citirea textelor sfinte era obligatorie pentru călugării care trăiau conform regulilor elaborate de Pahomie şi de Vasile din Cesareea, numărul acestui grup de călugări crescînd cu repeziciune. O dată cu răspîndirea creştinismului, chiar şi neştiutorii de carte ascultau lecturile din Scripturi şi predicile ţinute în fiecare duminică la biserică.

Nu este surprinzător faptul că cei mai cunoscuţi autori greci din secolul al IV-lea şi de la începutul secolului al V-lea au fost creştini. Scrierile anti-păgîne au încetat totuşi să mai fie atît de numeroase şi de fervente, deoarece majoritatea creştinilor considerau că păgînismul era pe cale de a dispărea. Ei erau obsedaţi de teama că răspîndirea creştinismului va duce la compromiterea ortodoxiei sau a moralităţii acestuia. Majoritatea teologilor timpului îşi concentrau eforturile asupra controverselor stîrnite de arianism, nestorianism şi monofizitism. Aceste erezii i-au obligat pe teologi să discute amănunţit doctrina creştină şi mai ales să ajungă la explicarea Treimii şi a naturii lui Hristos.

Cu toate că, încă din perioada imediată după Hristos, creştinii îl vedeau pe Dumnezeu ca fiind Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh, iar pe Hristos ca fiind Dumnezeu şi totodată om, abia în această perioadă au ajuns să aibă o idee clară asupra semnificaţiei acestor chestiuni. Sute de tratate au fost scrise de zeci de teologi, expunînd opinii diverse, unele dintre ele contribuind la stabilirea definiţiei ortodoxiei adoptată de conciliile ecumenice. Cel mai înverşunat şi mai influent teolog era Sfîntul Athanasie din Alexandria, liderul opoziţiei împotriva arianismului. Într-o serie de scrieri elaborate după conciliul de la Niceea din 325, Athanasie insista asupra faptului că Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh trebuie să fie pe acelaşi plan, eterne şi pe deplin dumnezeieşti. El susţinea că, dacă Fiul şi Sfîntul Duh sînt pur şi simplu creaţia lui Dumnezeu, aşa cum susţinea Arius, atunci nici unul nici altul nu pot izbăvi şi umple omenirea de duhul Lui. Dacă ar fi create de El ar fi nişte fiinţe inferioare Tatălui, comparabile cu spiritele inferioare care reprezentau puterea zeului suprem neoplatonic.

Majoritatea creştinilor cunoscători ai teologiei nu puteau accepta minimalizarea naturii lui Hristos sau negarea faptului că tocmai aceasta era părerea lui Eunomius din Cyzicus, discipolul lui Arius. Dar unii continuau totuşi să-l înfrunte pe Athanasie, mai ales din cauză că se temeau că nu vor fi în stare să facă o distincţie destul de clară între Tată, Fiu şi Duhul Sfînt pentru a accepta natura umană a lui Hristos. Rezolvarea controversei arianismului a fost realizată de Părinţii din Cappadocia, şi anume Vasile din Cesareea, Grigore din Nazianz şi Grigore din Nyssa, după numele provinciilor lor natale din Asia Minor.

Părinţii din Cappadocia au scris numeroase lucrări teologice complementare. Vasile a explicat punctele de vedere ale lui Athanasie, specificînd că Tatăl, Fiul şi Sfîntul Duh, deşi beneficiază de aceeaşi substanţă divină (*ousia*), sînt trei persoane (*prosopa* sau *hypostaseis*). Grigore din Nazianz specifica şi faptul că Fiul, deşi persoană individuală, are două naturi *(physeis),* atît ca Dumnezeu cît şi ca om. Grigore din Nyssa, fratele lui Vasile, a dus la bun sfîrşit implicaţiile acestor idei făcînd distincţie între trăsăturile persoanelor care alcătuiesc Treimea şi natura lui Hristos. Astfel, cei trei din Cappadocia au adoptat o poziţie anti-arianistă care nu lăsa nici o îndoială asupra existenţei individuale şi a caracterului uman al lui Hristos. Ei au clarificat deci principalele obiecţii ale ortodoxiei lui Athanasie, lăsînd arianismul în seama judecării şi condamnării de către conciliul de la Constantinopol din 381.

Cu toate că părerile lui Grigore din Nazianz şi a lui Grigore din Nyssa despre Hristos excludeau de la sine nestorianismul şi monofizitismul, conciliul de la Constantinopol lăsa loc altor interpretări şi dădea naştere unor confuzii extrem de derutante. Principalul teolog al perioadei următoare a fost patriarhul Chiril din Alexandria, dar lucrările acestuia nu au rezolvat totuşi în întregime aceste probleme. El a atacat cu înverşunare orice tendinţă de a vedea în Hristos două persoane, ceea ce el numea nestorianism; dar Nestorius, adversarul său, avea de fapt alte idei decît doctrinele condamnate de Chiril şi de conciliul de la Efes din 431. Mai mult, Chiril a mers pînă la a susţine că Hristos este o singură persoană, astfel că operele lui i-au încurajat şi pe alţii să afirme că Hristos are o singură natură chiar dacă Chiril nu afirmase acest lucru. Astfel că după moarte, Chiril a fost revendicat atît de monofizitism, cît şi de credinţa ortodoxă în cele două naturi ale lui Hristos, adoptată de conciliul de la Calcedonia din 451. Din nefericire pentru unitatea bisericii, în anii de după acest conflict nu a apărut nici un teolog de talia lui Chiril, a lui Athanasie sau a Părinţilor din Cappadocia ca să aducă o rezolvare a controversei.

Deşi Athanasie şi Chiril nu erau mari maeştri ai stilului, cei trei din Cappadocia beneficiaseră de o solidă educaţie clasică şi puteau să rostească oraţii amintind de cea de-a doua sofistică. Grigore din Nazianz era cel mai elocvent, iar elaborata lui oraţie funerară pentru Vasile din Cesareea a devenit ulterior nu numai un model pentru

elogii similare, ci şi pentru toate oratoriile creştine oficiale. Ioan Hrisostomul, patriarhul Constantinopolului, era un orator mai puțin oficial, dar ținea predici care au devenit modele clasice ale genului, combinînd uşurința stilistică cu spontaneitatea şi fervoarea cu care era urmărit scopul respectiv. Calități asemănătoare au făcut ca scrisorile pe care Vasile le-a scris ca episcop de Cesareea să fie deosebit de admirate. Cu toate că aceste lucrări erau creştine în privința conținutul, Grigore din Nazianz, Vasile şi Ioan Hrisostomul erau binecunoscuți elevi ai lui Libanius din Antiohia, cel mai cunoscut retor păgîn din secolul al IV-lea şi sfetnic al împăratului Iulian. În ciuda scurtei încercări a lui Iulian de a le interzice creştinilor să predea clasicii greci, stilul acestor autori creştini era la fel de clasic ca şi cel al autorilor păgîni[12].

Creştinii cu mai puține pretenții stilistice şi-au elaborat propriile lor istorii şi biografii. Episcopul Eusebiu din Cesareea, un apărător al lui Arius şi partizan al lui Constantin, a scris prima istorie veridică a bisericii într-o perioadă cînd istoriografia păgînă lipsea. Începînd cu Hristos şi sfîrşind cu înfrîngerea finală a lui Licinius de către Constantin, Eusebiu se deosebea de istoricii clasici prin faptul că a inclus în opera sa documente autentice evitînd discursurile inventate şi acordînd în general mai multă atenție exactității decît eleganței stilului. Opera sa i-a inspirat ulterior pe mai mulți autori din secolul al V-lea să scrie istorii eclesiastice similare începînd din momentul în care se oprise istoria lui Eusebiu.

Eusebiu a fost primul care a scris şi biografii creştine, ca, de exemplu, *Viața lui Constantin,* deşi lucrarea ilustra într-o oarecare măsură tendințele sale conflictuale de a-l lăuda pe împărat şi de a spune adevărul. Cea mai reuşită lucrare de acest gen a fost viața unui sfînt, biografia eremitului egiptean Anton scrisă de Athanasie. Este vorba despre o capodoperă concisă care crea un nou tip de erou şi nu se ocupa de amănuntele biografice convenționale, ci de eforturile lui Anton de a se apropia cît mai mult posibil de idealul unei vieți perfecte. *Viața lui Anton* a fost citită de foarte mulți şi imitată încă din perioada scrierii ei. Mulți dintre imitatorii ei au căutat şi au găsit un public cititor mai larg şi mai puțin educat prin folosirea unui limbaj mai simplu şi mai colocvial decît cel al modelului lor.

Cu toate că această literatură era scrisă în greacă, o parte a fost curînd tradusă nu numai în latină, ci şi în limbile vorbite în Egipt şi Siria. Atît copta, cît şi siriaca îşi aveau deja propriile lor versiuni ale liturghiilor şi Scripturilor. Începînd cu domnia lui Dioclețian, fiecare dintre aceste limbi şi-a elaborat propria literatură creştină. De exemplu, Anton şi-a compus scrisorile, iar Pahomie regulile monastice în coptă, iar Efraim din Nisibis, cunoscut sub numele de Efrem Sirul, a scris imnuri lungi şi poezii teologice în siriacă. Cîteva din aceste lucrări au fost traduse în greacă. Literatura creştină în limba armeană a apărut destul de tîrziu, după anexarea la Imperiu a părții

de apus a Armeniei, în timpul lui Theodosius I. Scrisorile compuse în aceste limbi orientale, care dovedesc o puternică influenţă grecească, reflectă o extindere a educaţiei în rîndul populaţiei răsăritene nevorbitoare de limbă greacă, deoarece foarte puţine lucrări par să fi fost scrise în coptă sau în armeană pînă atunci.

Fig. 29. Sfîntul Grigore din Nazianz, arhiepiscop al Constantinopolului (379-381) şi (dreapta) Sfîntul Chiril, patriarhul Alexandriei (412-444). Frescă din secolul al XIV-lea de la mănăstirea din Chora, Constantinopol (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

În timp ce creștinii scriau lucrări după care teologia, predicile, scrisorile și hagiografia lor aveau să fie modelate ulterior, păgînii continuau să scrie și ei, deși prezența acestora era destul de slabă. Împăratul Iulian a fost, probabil, cel mai ferm dușman al noii religii atît în literatură cît și în politică, compunînd o serie de oratii scrise în grabă, dar de valoare, ca și un număr de scrisori și tratate. Eunapius din Sardis, care a scris o istorie anti-creștină, în cea mare parte pierdută, și o culegere de biografii ale filosofilor păgîni, singura care ne-a mai rămas, își exprima amărăciunea față de răspîndirea creștinismului și slabele speranțe ca acesta să fie învins. Majoritatea filosofilor neoplatonici ai perioadei respective erau preocupați de misticism și de magie și manifestau un interes minor față de polemica anti-creștină. Cel mai mare dintre ei, Proclus, era un păgîn mai agresiv, dar a considerat că nu era prudent să atace creștinismul, la mijlocul secolului al V-lea, atunci cînd a scris un rezumat al neoplatonismului. Numeroșii retori erau în cea mai mare parte păgîni, dar lucrările lor nu aveau tangență cu religia. Cei mai buni scriitori păgîni ai perioadei, retorul Libanius și istoricul Ammianus, erau în general toleranți față de creștini.

Răspîndirea rapidă a creștinismului și expansiunea statului au afectat în egală măsură arta, arhitectura și literatura. Încă din timpul domniei lui Dioclețian, statul avea mai mulți bani de cheltuit pentru construcțiile publice; începînd cu domnia lui Constantin creștinii aveau resurse mult mai mari pentru înălțarea bisericilor și împodobirea lor. La început, deoarece apăruseră puține manifestări ale artei monumentale în timpul tulburărilor și sciziunilor din secolul al III-lea, artiștii și arhitecții erau în număr prea mic pentru a corespunde cerințelor crescînde ale biserici și statului, după cum vroia chiar Constantin[13]. Spre deosebire de Imperiul Roman din primul sau al doilea secol, o mare parte a lucrărilor din prima jumătate a secolului al IV-lea erau nefinisate (fig. 5 și 6) nu numai din cauza lipsei de meșteri experimentați, ci și din cauza incompetenței conducătorilor și episcopilor care comandau ridicarea monumentelor respective. Aceștia vroiau de obicei ceva masiv și impresionant, care să ilustreze gloria lui Dumnezeu, a împăratului sau a ambilor. În cazul uriașului palat al lui Dioclețian, construit pentru retragerea lui lîngă Salona (fig. 2), rezultatul a fost impresionant. În alt caz însă, putea fi vorba despre ceva cu adevărat inutil, ca, de exemplu, capela Sfinților Apostoli din capitală, construită în timpul lui Constantin, care a trebuit să fie complet renovată la cîțiva ani după terminare.

Într-un interval de circa cincizeci de ani, meșteșugarii au dobîndit calificarea necesară, iar clienții suficient bun gust ca să apară calitatea dorită a construcțiilor și ornamentelor. În secolul al III-lea, creștinii își înălțau de obicei bisericile sub forma unor bazilici simple, o sală lungă cu pasaje de trecere și o absidă impusă inițial de

stat, din motive juridice şi administrative. Planul acesta s-a menţinut multă vreme, dar după ridicarea mai multor bazilici, unele au început să aibă o înfăţişare elegantă, ca aceea construită la Constantinopol în jurul anului 450 din ordinul lui Studius, o înaltă oficialitate a guvernului (fig. 30). Pe vremea aceea, decorarea bisericilor putea fi realizată din punct de vedere tehnic, după cum se vede din sculptura aparţinînd perioadei de după 404, cînd a fost reconstruită catedrala Sf. Sofia de la Constantinopol (fig. 19). Toate oraşele mari ale Imperiului aveau biserici şi, de obicei, mari mănăstiri, palate episcopale, precum şi fundaţii de caritate. Noua artă a devenit mai rafinată, dar tindea să fie şi mai îndrăzneaţă şi mai prolifică decît arta clasică, mai naturalistă, a Greciei şi Romei.

Fig. 30. Intrarea în bazilica mănăstirii lui Studius, Constantinopol (Foto: R. Van Nice, Dumberton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Fig. 31. Statuie de marmură a Aeliei Flaccilla, soţia lui Theodosius I, aflată la Cabinet des Médailles din Paris (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris)

Aceeași aspirație spre măreție se manifesta și în arta oficială de natură laică, prezentă în structurile ceremoniale ale capitalei, cum erau arcurile de triumf și coloanele înălțate de împărații dinastiei theodosiene (fig. 15, 23, 24). Dar și în multe orașe mai mici de pe tot cuprinsul Răsăritului s-au construit porți grandioase, piețe și străzi mărginite de coloane. Cu toate că ele aveau o oarecare utilitate practică, ca spații destinate comerțului, statul pare să le fi construit în primul rînd ca să dea impresia de putere și belșug. Ceea ce au făcut împărații în capitală, guvernatorii au făcut în provincii, adăugînd inscripții și statui reprezentîndu-i pentru a se autoglorifica. Oficialii înălțau adesea reședințe particulare de o somptuozitate care rivaliza cu palatele imperiale. Dar nu toată lumea era impresionată de asemenea lucruri: locuitorii Antiohiei au dărîmat statuile lui Theodosius I și ale membrilor familiei lui în timpul unei revolte din 387, declanșată de impunerea unor impozite exagerate.

În ciuda eforturilor împăraților de a fi conducători absoluți, în realitate lucrurile erau cu mult diferite, iar ideologia unui Imperiu creștin nici nu le permitea să fie așa cum vroiau. Deși oratorii îi lăudau pe împărați cu o retorică grandilocventă, pe care nimeni nu o lua în serios, Synesius din Cyrene a putut face să circule o oratie adresată lui Arcadius, în care apaticul împărat era comparat cu o meduză[14]. Acceptînd patronajul lui Hristos în locul celui al lui Zeus, împărații au adoptat morala creștină și au acceptat autoritatea Bisericii, care puteau fi manipulate doar pînă la un punct. Un imperiu creștin putea tolera guvernarea proastă, dar nu tirania dezlănțuită a unui Nero sau a unui Commodus. Ca recompensă, dacă împăratul era preocupat de soarta supușilor, opinia publică creștină contribuia la reținerea celor care ar fi vrut să-l răstoarne. Creștinii aveau un motiv în plus să fie loiali față de Imperiu, întrucît își dădeau seama de importanța apărării și răspîndirii religiei lor.

Dacă dominația romană ar fi luat sfîrșit în Răsărit înainte de Dioclețian, ea ar fi avut efecte extrem de puține asupra societății răsăritene. Dar dacă ar fi luat sfîrșit la mijlocul secolului al V-lea, noua religie de stat și aparatul administrativ ar fi avut urmări în Orient. La vremea respectivă, majoritatea celor din Răsărit ajunseseră să se considere creștini și mai mult ca oricînd pînă atunci aveau o oarecare concepție de apartenență la romanitate. Deși este posibil să nu le fi plăcut conducerea timpului, grecii nu o mai puteau considera străină, dirijată de latinii din Italia. Însuși cuvîntul „grecesc" (*hellèn*) începea deja să aibă mai curînd sensul de păgîn decît de persoană de vază ori cultură greacă. În schimb, cuvîntul obișnuit pentru un grec răsăritean era „roman" (*rhomaios*), pe care noi, modernii, îl putem reda prin „bizantin".

SĂRĂCIE ŞI PROSPERITATE

Perioada cuprinsă între domnia lui Diocleţian şi cea a lui Marcian este greu de caracterizat ca o simplă perioadă de expansiune, de regres sau chiar de stagnare. Cu toate că, în ansamblu, atît statul roman, cît şi supuşii acestuia erau mai bogaţi decît fuseseră în secolul al III-lea, acea perioadă reprezentase punctul culminant al prosperităţii Imperiului. Armata şi birocraţia se extinseseră foarte mult, deşi într-un mod îndoielnic chiar şi pentru puterea şi siguranţa guvernului şi le impuneau taxe împovărătoare contribuabililor. Imperiul nu putea rămîne puternic multă vreme, dacă economia se afla într-un declin evident. Dar era oare economia în regres sau în declin?

Din moment ce Imperiul pare să fi avut mai mult decît suficient pămînt arabil, cel mai important factor economic era mărimea populaţiei şi mai ales mişcarea demografică. Pot fi citate diverse cauze pentru creşterea sau scăderea populaţiei, ceea ce demonstrează că populaţia Imperiului scăzuse chiar înainte de perioada 165-180, atunci cînd o epidemie a provocat o mortalitate ridicată, urmată de o alta la fel de gravă, în 251-266. Cu toate că natura acestor boli este nesigură, ele au afectat puternic zona mediteraneană. Nu era vorba de ciuma bubonică, care şi-a făcut apariţia ulterior, ci, după unele probe, era vorba de vărsat de vînt şi de oreion, care nu erau cunoscute în lumea clasică şi nu apăruseră în nici o altă perioadă[15].

Bolile acestea ar fi devenit atunci endemice, iar pentru populaţia mediteraneană a lua măsuri profilactice împotriva lor cerea mult timp. Mortalitatea excesivă provocată de noile boli ar fi scăzut treptat şi nu ar fi dispărut complet pînă în epoca modernă. Cu toate acestea, dacă populaţia ar fi scăzut înainte de apariţia epidemiilor din cauza unei diminuări a suprafeţei pămîntului arabil, acest pămînt ar fi trebuit să fie după aceea mai mult decît suficient pentru o populaţie redusă, făcînd posibilă creşterea acesteia. Declinul anterior pare să se fi produs în mare parte prin răspîndirea infanticidului, mai ales a fetelor, pe care păgînii îl considerau perfect acceptabil. O dată cu răspîndirea creştinismului, infanticidul a început treptat să dispară, pentru că biserica îl condamna.

Cu toate că religia creştină considera celibatul drept modul ideal de viaţă pentru cei mai supuşi oameni, ea îi încuraja totodată pe majoritatea celor care doreau o viaţă de familie. Această atitudine ar fi trebuit să contribuie la sporirea ratei natalităţii, aşa cum modificase indiferenţa atîtor păgîni, care dura de multă vreme, faţă de viaţa de familie. Pe de altă parte, prin impozitarea pe cap de locuitor, sistemul fiscal descuraja în mod vizibil procrearea, iar taxele exagerate au contribuit în unele cazuri la apariţia

malnutriției și a foametei și la creșterea ratei mortalității. Deoarece taxele erau mai mari în mediul rural, țăranii aveau totodată un stimul economic de a migra spre marile orașe, unde rata mortalității era întotdeauna mai ridicată din cauza hranei mai proaste și a expunerii mai mari la îmbolnăvire.

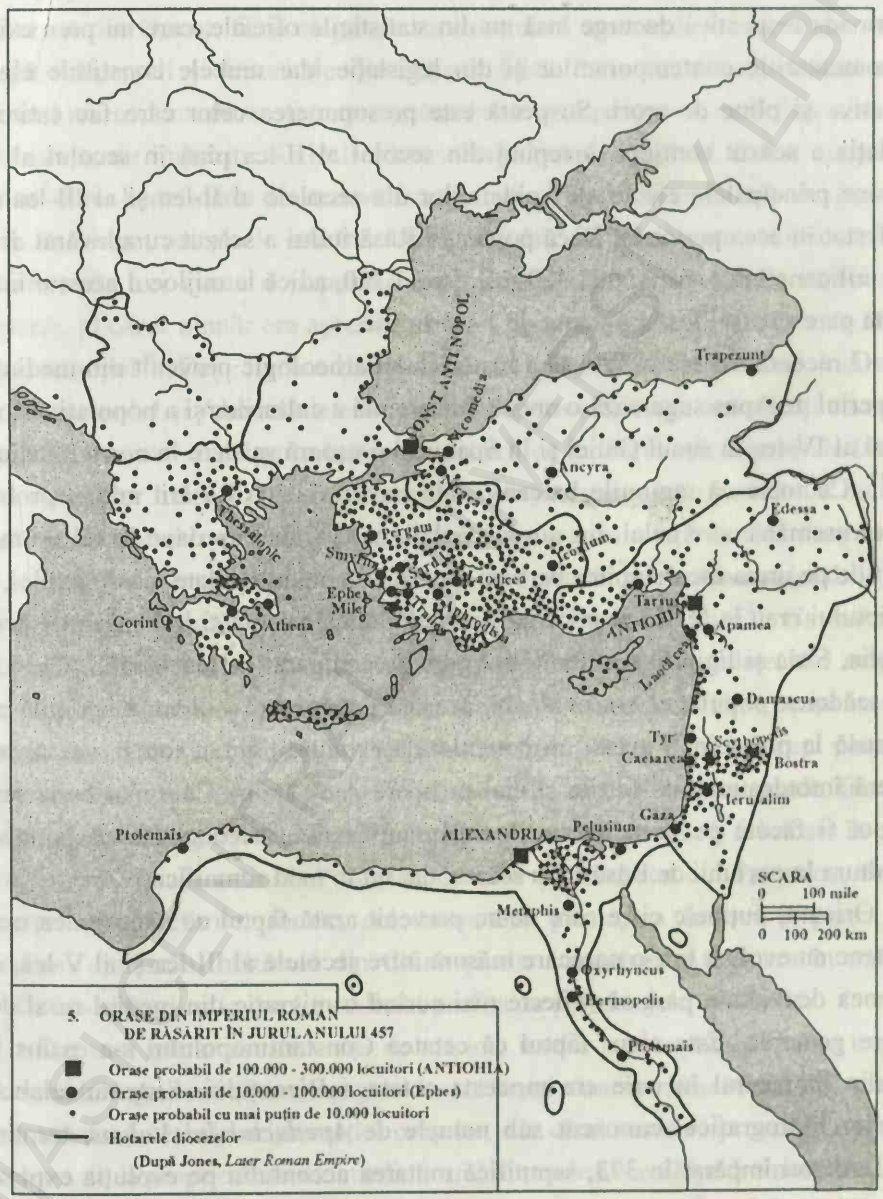

Unele estimări recente stabilesc numărul total al populației Imperiului de Răsărit din sec. al II-lea pînă la domnia lui Marcian, la 19 milioane; în timpul lui Diocleţian la 18 milioane şi la 16 milioane în timpul lui Marcian[16]. Cu toate că astfel de evaluări conţin date aproximative, rămîne probabilitatea ca între 284 şi 457 populaţia să fi fost cuprinsă între 15 şi 20 de milioane. Concluzia că aceasta a scăzut în perioada respectivă decurge însă nu din statisticile oficiale, care nu prea există, ci din comentariile contemporanilor şi din legislaţie, dar ambele constituie elemente subiective şi pline de erori. Suspectă este presupunerea celor care fac estimări că populaţia a scăzut continuu începînd din secolul al II-lea pînă în secolul al V-lea, deoarece principalele efecte ale epidemiilor din secolele al II-lea şi al III-lea s-ar fi manifestat în acea perioadă. Dacă populaţia Răsăritului a scăzut cu adevărat de la 19 la 16 milioane între anii 150 şi 450, către anul 300, adică la mijlocul acestui interval, aceasta pare să nu fi fost mai mare de 17 milioane.

O recentă trecere în revistă a materialului arheologic provenit din mediul rural al Imperiul de Apus sugerează o creştere moderată a culturilor şi a populaţiei rurale în secolul al IV-lea în sudul Galiei şi în Spania şi o uşoară scădere în nordul Galiei şi în Italia[17]. Cu toate că regiunile balcanice ale Imperiului de Răsărit arătau probabil o scădere asemănătoare celei din nordul Galiei, care a avut aproape la fel de mult de suferit de pe urma incursiunilor barbare, provinciile mai populate ale Anatoliei, Siriei şi Egiptului erau la fel de paşnice ca şi sudul Galiei, Spania şi Italia. În alte privinţe, Anatolia, Siria şi Egiptul sînt mult mai greu de comparat cu Occidentul. Ca şi Italia, unde scăderea populaţiei era evidentă, acestea deţineau o economie agricolă atît de bine pusă la punct încît aveau un potenţial de evoluţie limitat; totuşi, aceste regiuni fuseseră întotdeauna mai fertile şi mai prospere decît Italia. Cele mai bune estimări care pot fi făcute pe baza mărturiilor disponibile duc la concluzia că populaţia şi agricultura Imperiului de Răsărit au scăzut, dar nu în mod semnificativ.

Oricum, puţinele cifre care ne-au parvenit arată faptul că majoritatea oraşelor răsăritene au evoluat într-o oarecare măsură între secolele al III-lea şi al V-lea, deşi o asemenea dezvoltare pare să reflecte mai curînd o migraţie din mediul rural decît o creştere generală. Este sigur faptul că cetatea Constantinopolului s-a extins foarte mult din momentul în care era modesta cetate a Bizanţului. Sistemul elaborat al lucrărilor hidrografice, cunoscut sub numele de *Apeductul lui Valens*, terminat în timpul acestui împărat în 373, semnifică mutarea accentului pe evoluţia explozivă a Constantinopolului. În timpul domniei lui Marcian, capitala a atins mai mult de jumătate dintr-un număr de 375.000 de locuitori, care, conform unei estimări prudente a capacităţii incintei sale, puteau locui acolo în condiţii confortabile: în anul 500,

numărul locuințelor era evaluat la 200.000, la o populație de 122.000 de locuitori, ceea ce ar putea constitui o oarecare subevaluare. Libanius, care ar fi trebuit să fie bine informat, afirmă că Antiohia avea în jur de 150.000 de locuitori la jumătatea secolului al IV-lea[19].

După toate calculele, Constantinopol, Alexandria și Antiohia erau cele mai mari orașe din Orient, fiind singurele care dețineau o serie de monumente, aducțiuni de apă, băi, școli și locuri de distracție publică, bine întreținute și deci scumpe. Numărul mare al acestora oferea un punct de atracție pentru cei care fugeau de la sate ca să scape de impozite. Cele trei mari orașe par totodată să fi fost singurele din Răsărit care beneficiau de aprovizionarea cu grîne subvenționată de guvern, iar bisericile lor patronau cele mai bine dotate fundații de binefacere ale Orientului. Prin urmare, toate trei aveau o populație considerabilă de șomeri sau de săraci angajați temporar, al căror număr era apreciat de Ioan Hrisostomul ca fiind în jur de 50.000 la Constantinopol[20]. Deși fiecare dintre cele trei orașe avea o oarecare industrie, iar Constantinopolul și Alexandria erau porturi importante, manufacturile și comerțul lor serveau în cea mai mare parte interesele propriilor lor locuitori. Centre ale birocrației și construcțiilor luxoase, toate cele trei mari orașe consumau o parte mult mai mare a bugetului de stat al Imperiului și a produselor de uz casnic față de contribuția lor.

Răsăritul avea, poate, în plus treizeci de orașe de mărime considerabilă, a căror populație era cuprinsă între 10.000 și circa 75.000 de locuitori[21]. Ca metropolă a Balcanilor, Thessalonicul se afla probabil printre cele mai populate, dar majoritatea erau grupate la limita inferioară a acestei scale. Cu toate că astfel de orașe erau centre administrative locale, ele jucau și un rol economic. Toate serveau drept piețe pentru regiunile din jurul lor. Unele, ca Niceea și Tarsus, produceau stofe fine, sticlă, produse de metalurgie și alte bunuri, deși numai stofele puteau fi fabricate în cantitate mare pentru o piață extinsă. Porturile, ca Efes și Cesareea din Palestina, deserveau comerțul manufacturilor locale, cel cu materii prime, ca lemnul și piatra, cel cu mirodenii din India, mătăsuri din China și alte importuri. Atena era în mare parte beneficiara culturii sale, iar Ierusalimul profita de pelerinajele creștinilor.

Dar nici măcar aceste orașe de mărime medie nu constituiau surse importante de bogăție. Negustorii și meșteșugarii lor, ei înșiși săraci, trăiau în cea mai mare parte ca să satisfacă nevoile aristocrației orașelor, ale cărei venituri proveneau aproape în întregime de la proprietățile din mediul rural. Orașele aveau hipodromuri, băi, teatre și alte locuri de distracție, a căror construire și întreținere costau foarte mult. Cu toate că aceste orașe nu consumau chiar atît de mult din veniturile economiei Imperiului cît consumau Constantinopolul, Alexandria și Antiohia, principala lor funcție economică

era să permită ca profiturile obținute din agricultură să fie transformate în bani, cheltuiți apoi de cei bogați și de către stat.

Fig. 32. Ruinele Efesului, cu Calea Arcadiană, mărginită de coloane care duceau în port (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Imperiul avea în jur de alte 900 de localități cu statut legal de municipii, dar cea mai mare parte a acestora erau atît de mici încît li se potrivea mai bine numele de orașe. Deși cîteva din ele aveau o populație apropiată de 10.000 de locuitori, media nu putea să fie mai mare de 1.000. Multe din ele aveau doar cîteva sute de locuitori, mai ales fostele sate pe care guvernul le trecuse în rîndul orașelor din motive administrative. Ca și în sate, populația acestor orașe era alcătuită din țărani care cultivau cîmpurile din împrejurimi. Toate orașele serveau ca centre de colectare a impozitelor, sedii ale episcopilor, fortificații la nevoie și piețe pentru produsele locale. Cele mai mari aveau teatre și băi, dar foarte puține aveau hipodromuri. Majoritatea orașelor mici aveau ziduri, fîntîni, statui și forumuri, ce degajau pretenții de bogăție, dar de fapt, erau edificate cu mijloace cel mai adesea modeste. Cetățenii bogați, dacă existau, dețineau terenurile din vecinătate, cu toate că proprietarii oricărei moșii locale foarte mari locuiau, probabil, în locuri mai atrăgătoare. Aceste orașe mici costau guvernul foarte puțin și înapoiau mai mult decît primeau, colectînd cea mai mare parte a impozitelor Imperiului.

Pe tot cuprinsul Imperiului, consiliile municipale erau alcătuite din circa 10 pînă la peste 1.000 de consilieri, dar cu atît de multe orașe mici, media nu putea să fie

mai mare de 50. Din cei practic 50.000 de decurioni, majoritatea trebuie să fi aparținut orașelor mici, iar acești bieți consilieri aveau, probabil, obligații fiscale exagerat de mari. Cei mai mulți dintre decurionii cu greutăți financiare făceau parte din această categorie, alături de unii din orașele mai mari, unde cea mai mare parte a adevăratei bogății era inaccesibilă consiliilor. Deși decurionii îi oprimau adesea pe țărani, pretinzînd arende mari și colectînd impozite supradimensionate, în general ei se aflau, se pare, în aceeași situație ca și locuitorii burghezi ai orașelor, care erau atît de nemulțumiți din cauza cîștigurilor rezultate din afacerile lor. Adevărata bogăție se afla în mîinile senatorilor, probabil puternici încă și în număr de aproximativ 2.000 în secolul al V-lea, și ale demnitarilor de rang inferior celui senatorial. În ciuda bogăției lor, acești oameni plăteau taxe foarte mici, iar unii se foloseau de poziția lor oficială ca să manipuleze și să delapideze sume mari.

Dintre supușii lui Marcian, poate că un milion trăiau în orașe de mai mult de 10.000 de oameni, probabil încă un milion în orașe mai mici și practic 14 milioane în localități pe care nimeni nu avea pretenția să le considere drept orașe. Fără să fie mari după standardele moderne, metropolele Imperiului constituiau totuși o povară economică, cu numărul mare de săraci neproductivi, cu aristocrații lor puțin numeroși dar opulenți, cu monumentele lor scumpe, ridicate de aristocrație și stat, și cu oficialii lor corupți. Cei aproximativ 15.000 de birocrați de rang inferior, 303.000 de soldați recrutați și 32.000 de marinari, care, la un loc, se aflau poate în fruntea unei douăsprezecimi din gospodăriile Imperiului, primeau totodată, prin mijloace legale sau ilegale, sume considerabile. Statul acoperea și importante sume suplimentare pentru campaniile militare, fortificații și tributuri datorate inamicilor.

Rechizițiile tot mai mari ale guvernului din mediul rural și nivelul ridicat al plăților în numerar către armată, birocrația și orașele, toate acestea au contribuit la dezvoltarea comerțului, făcînd presiuni pentru ca surplusul de produse agricole să fie ori împărțit între provincii, ori vîndut, iar sumele încasate să fie distribuite acestora. De acest lucru au beneficiat marile centre administrative, alte orașe unde construcțiile pe scară largă erau în plină desfășurare și unde erau staționate armatele mobile, și, într-o oarecare măsură, districtele mărginașe, unde își aveau posturile garnizoanele de frontieră care erau tot mai nesigure. Frontierele aveau, evident, nevoie de ajutor și acesta s-ar putea să fi fost motivul principal pentru care regiunea balcanică atît de frecvent devastată nu s-a prăbușit complet. Pentru alte zone, acest comerț era însă mai puțin avantajos. Întrucît cei care se ocupau de el o făceau obligați de stat, tendința era mai curînd spre sărăcire decît spre îmbogățire, cu excepția celor ingenioși, care găseau căi de a se sustrage prevederilor sistemului fiscal.

Cu toate acestea, prin intensificarea ritmului circulaţiei averilor, mărirea numărului membrilor administraţiei şi a locuitorilor oraşelor s-au creat multe posibilităţi de dezvoltare a economiei. Majoritatea celor din Răsărit care locuiau în apropierea mării sau a cursurilor de apă navigabile îşi puteau trimite bunurile cu corăbiile, ceea ce, spre deosebire de transportul pe uscat, nu era atît de scump, încît să facă orice comerţ pe scară largă neprofitabil. Ei puteau deci să-şi schimbe produsele alimentare pe surplusul de grîne transportat pe tot cuprinsul Imperiului. Un studiu atent al numeroaselor ruine de pe platoul sirian, de-a lungul fluviului Oronte, sugerează că regiunea aceasta, abandonată ulterior ca nepotrivită pentru produse agricole, a prosperat la începutul perioadei bizantine exportînd ulei de măsline şi vin şi importînd alte alimente[22]. Un astfel de proiect presupunea ca pămînturile pietroase să fie folosite pentru cultivarea măslinilor şi a viţei de vie – care nu pot asigura o alimentaţie acceptabilă –, eliberînd terenul arabil din alte părţi pentru cultivarea grînelor şi a legumelor. Astfel, beneficiile unei economii mai bine integrate ar fi trebuit să uşureze poverile unui aparat birocratic mai numeros.

Depopularea mediului rural, fenomen care avusese loc în timpul secolului al III-lea, s-a redus treptat, deoarece mîna de lucru devenise mai greu de găsit şi deci mai valoroasă. Legile destinate împiedicării micilor proprietari de pămînt să devină arendaşi şi să fugă erau insuficiente pentru menţinerea agriculturii. În cele din urmă, atît latifundiarii, cît şi guvernul au fost nevoiţi să limiteze exploatarea ţărănimii atunci cînd aceasta a devenit neproductivă. Probabil că cel mai clar semn al acestui fapt este declinul incontestabil, deşi lent, al sclaviei rurale în secolul al II-lea. La aceasta s-ar putea să fi jucat un rol faptul că religia creştină condamna sclavia, dar rata ridicată a naşterilor şi productivitatea arendaşilor erau, probabil, mai importante pentru moşieri. Numărul ţăranilor liberi a încetat să scadă, deoarece mulţi dintre ei deveniseră liberi, iar arendele şi taxele lor încetaseră să mai crească[23].

Oricît de mari erau cheltuielile statului, ele par să fi scăzut substanţial în perioada dintre domnia lui Diocleţian şi aceea a lui Marcian. Principala cauză a fost o diminuare a unicului domeniu extrem de costisitor, bugetul militar. Cu toate că efectivul armatei a rămas în general acelaşi, remuneraţia a scăzut faţă de cea anterioară. În primul rînd, solda obişnuită a soldaţilor, încă destul de mare în timpul lui Diocleţian, era plătită în monezi de aramă, iar acestea s-au devalorizat atît de mult pe parcursul secolului al IV-lea, încît plata a devenit, practic, lipsită de valoare şi în cele din urmă a fost întreruptă. Gratificaţiile pe care le primeau soldaţii la urcarea împăraţilor pe tron şi apoi din cinci în cinci ani îşi menţineau valoarea pentru că erau plătite în aur. Mai mult, statul le asigura la început soldaţilor casă, uniforme, arme şi

alimente, cai și furaje, dacă făceau parte din cavalerie. În secolul al V-lea, soldații primeau alocații în aur, care le permiteau să-și cumpere singuri cea mai mare parte a proviziilor. Dar este evident că trupele de frontieră primeau doar jumătate din alocația pentru alimente pe care o obțineau soldații trupelor operative și se pare că se întreținеau în mare parte din cultivarea pământului fără stăpîn din apropierea forturilor unde erau încartiruiți.

Dispariția plăților regulate către armată și a unei părți a alocațiilor trupelor de frontieră a dus la reducerea substanțială a plăților în numerar ale statului, făcînd ca cele destinate armatei să ajungă la jumătate, iar cele ale bugetului general la un sfert. Nici o altă cheltuială nu pare să fi crescut atît de mult ca să se apropie de valoarea acestei reduceri. Nici un surplus nu aducea însă prea mulți bani. Veniturile par să se fi diminuat considerabil spre sfîrșitul secolului al IV-lea, nepermițîndu-le conducătorilor Imperiului să restabilească valoarea soldei militare normale, atunci cînd aceasta se devaloriza, și obligîndu-i să reducă compensația datorată trupelor de frontieră. Întrucît cel puțin această măsură a slăbit evident capacitatea de apărare a Imperiului acolo unde era mai multă nevoie de ea, este posibil ca puterea centrală să fi acționat sub o presiune fiscală destul de puternică.

Evaluarea bugetului Imperiului din secolul al IV-lea e dificilă din cauză că, în timpul lui Dioclețian, cea mai mare parte a acestuia consta în plăți în natură care, în ciuda convertirii lor treptate în numerar, au jucat un rol important chiar și în timpul lui Marcian. Către sfîrșitul domniei lui Marcian, rezerva de bani lichizi se ridica la ceva mai mult de 100.000 de livre de aur, adică 7,2 milioane de nomisme[24]. Această rezervă, considerată drept impresionantă la vremea aceea, reprezenta probabil o acumulare a micilor surplusuri din mai mulți ani și pare să fi fost aproape egală cu venitul pe un an întreg, care era probabil în jur de 7,8 milioane de nomisme. Venitul lui Dioclețian, strîns de pe o suprafață mai mare, care includea și partea de vest a Iliriei, se ridica poate la 9,4 milioane de nomisme după normele introduse ulterior de Constantin (tabelul 3)[25]. Întrucît Iliria apuseană nu era o regiune bogată, rămîne probabilitatea că încasările din restul Orientului să înregistreze un oarecare declin.

În vremea lui Dioclețian, venitul întregului Imperiu se ridica, poate, la aproximativ 18 milioane de nomisme după normele impuse de Constantin, contribuția Răsăritului fiind de ceva mai mult de jumătate din total. Cifra aceasta poate fi comparată cu estimările recente, potrivit cărora venitul Imperiului era în jurul anului 150 echivalentul în aur a circa 14,5 milioane de nomisme și a circa 22 de milioane în jurul anului 215[26]. Toate acestea sînt evaluări brute, iar valoarea aurului nu corespundea neapărat puterii reale de cumpărare; aceasta era probabil exagerată în

anul 215, deoarece monezile de argint erau atunci supraevaluate faţă de valoarea aurului[27]. Astfel, este posibil ca veniturile din anul 215 să fi fost mici sau, oricum, nu mult mai mari decît cele din anul 300. În orice caz, astfel de cifre indică faptul că bugetul Imperiului tîrziu era comparabil ca valoare cu cel al Imperiului timpuriu. În acest caz, presupunînd că populaţia a scăzut în aceeaşi măsură, aşa cum se crede de obicei, înseamnă că Imperiul tîrziu a încasat taxe mai mari, astfel că statul consuma o mai mare parte a bogăţiei Imperiului decît înainte.

Tabelul 3

Estimarea bugetelor statului în secolele IV-V

Data şi articolul bugetar	estimare (milioane de nomisme)
cca 300 (Diocleţian) [a]	
leafa soldaţilor (311,000 x 12 nom. x 4/3) [b]	4,976M nom.
plata vîslaşilor (32,000 x 12 nom. x 5/4) [b]	0,48
uniforme şi arme (311,000 x 5 nom.)	1,555
furaje şi cai (26,000 x 5 nom.)	0,13
cheltuieli pentru companii şi alte cheltuieli militare	0,5
plata aparatului birocratic	1,0
alte cheltuieli militare şi surplus	0,8
Total	9,441 M nom.
cca. 450-457 (Marcian)	
plăţi pentru Scholae (3,500 x 16 nom. x 4/3) [b]	0,075 M nom.
leafa infanteriştilor (104,000 x 8 nom. x 4/3) [b]	1,109
plata soldaţilor de frontieră (195,500 x 4 nom. x 4/3) [b]	1,043
solda vîslaşilor (32,000 x 4 nom. x 5/4) [b]	0,16
premii la avansare (335,000 x 9 nom. / 7 ani)	0,431
premii la cinci ani (335,000 x 5 nom. / 7 ani)	0,239
uniforme şi arme (303,000 x 5 nom.)	1,515
furaje şi cai (122,500 [c] x 5 nom.)	0,612
cheltuieli pentru campanii şi alte cheltuieli militare	0,2
plata aparatului birocratic	0,8
alocaţii în grîne	0,8
alte cheltuieli nemilitare şi surplus	0,8
Total	7,784 M nom.

a) Bugetul estimat includea atît domeniile lui Diocleţian cît şi pe cele ale lui Galerius. Pentru comparaţie, cifrele sînt convertite din dinari în monedele bătute ulterior în 72, la fiecare pfund de aur.

b) Multiplicarea fracţionară permite o soldă mai mare pentru ofiţeri.

c) Numărul include 3.500 şcoli, 21.500 pentru cavaleria de graniţă (vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, tabel I, secţiunile I-III, p. 50-52).

Comparativ cu Imperiul timpuriu, cheltuielile lui Diocleţian arată semne ale tensiunii fiscale. Cheltuielile militare par să fi înglobat 80% din bugetul său, iar birocraţia alte 10%, deşi cu un secol în urmă proporţiile fuseseră în jur de 75%, respectiv 5%. Diocleţian avea mai mulţi soldaţi şi funcţionari, dar îi plătea mai puţin. În anul 200 se estimează că Imperiul avea circa 446.000 de soldaţi şi marinari, dar peste un secol, întregul Imperiu va avea 645.000, cu 45% mai mult, numai Răsăritul dispunînd de 343.000, cu doar 23% mai puţin. În anul 200, plata anuală a legionarilor fusese echivalentă cu o sumă de mai mult de 19 nomisme. Soldaţii lui Diocleţian primeau aproximativ echivalentul a 12 nomisme[28]. În vremea lui Marcian, cheltuielile militare scăzuseră la aproximativ 70% din buget, dar numai din cauză că soldaţii operativi primeau abia 8 nomismate ca soldă regulată.

În 457 imperiul se afla deci într-o situaţie evident mai dificilă decît fusese în secolul al II-lea. Populaţia scăzuse, iar o parte a terenurilor agricole au fost abandonate. În timp ce bogaţii şi privilegiaţii reuşeau să evite plata impozitelor, o mare parte din ceea ce plăteau săracii şi cei mai puţin privilegiaţi nu ajungea niciodată la vistierie din cauza extorcărilor şi a jafului la care se dedau diverşi oficiali. Atunci cînd ratele taxelor erau mărite prin impuneri suplimentare, ţăranii lipsiţi de protecţie sufereau foarte mult, în timp ce escrocii profitau şi mai mult. Drept urmare, statul le impunea contribuabililor săi costuri mai mari chiar decît beneficiile pe care aceştia le realizau[29].

Economia Imperiului de Răsărit era în pragul colapsului. În comparaţie cu Imperiul de Apus care se prăbuşea, cel de Răsărit era prosper şi stabil. Mai mult, în timpul domniei lui Marcian, dificultăţile statului răsăritean par să se fi redus. Principala scădere a soldei s-a generalizat la sfîrşitul secolului al IV-lea şi, deoarece guvernul nu a mai trebuit să facă reduceri la capitolul cheltuieli, pierderile globale din domeniul veniturilor probabil că încetaseră. Cam în acea perioadă se pare că Theodosius I oprise procesul de refugiere a decurionilor în Senat, ferind astfel o parte a sistemului de impozitare de la distrugere. Abia la sfîrşitul secolului al IV-lea creştinismul a început să se răspîndească cu adevărat în mediul rural, impunînd astfel

majorității populației interdicții severe în privința infanticidului și încurajarea vieții de familie. Îmbunătățirea stării țărănimii trebuie să fi contribuit, de asemenea, la creşterea ratei natalității. În timpul domniei lui Marcian, probabil că populația începuse pentru prima dată în ultimele secole să crească. În sfîrşit, în această perioadă ratele oficiale de impozitare au încetat să mai crească, iar majoritatea contribuabililor au reuşit oarecum să facă față obligațiilor.

Deoarece guvernul puțin numeros şi haotic organizat al Imperiului Roman timpuriu fusese prea slab ca să pună capăt invaziilor şi rebeliunilor din secolul al III-lea, era limpede că statul trebuia fortificat. Diocleţian l-a întărit în mod evident, extinzîndu-l. Măsurile luate de el au fost o vreme eficace. Pe termen lung însă, pe măsură ce mai mulți romani şi barbari au descoperit cum să exploateze inerția sistemului în propriul lor profit, statul a devenit mai slab, în ciuda dimensiunii sale. Pe de altă parte, faptul că Imperiul de Răsărit putea suporta şi supraviețui cu o asemenea povară era un semn de sănătate economică. Divizarea strictă între Orient şi Occident a făcut ca fiecare din cele două părți ale Imperiului să fie mai uşor de manevrat, iar în secolul al V-lea statul a devenit mai uşor de sprijinit pe măsură ce economia îşi revenea treptat. Cu toate că Imperiul de Apus devenise prea sărac şi prea fragmentat ca să mai aducă beneficii, în Răsărit, bogăția şi coeziunea tot mai mare a societății îi ofereau statului bizantin temeliile sănătoase instabilei sale structuri.

PARTEA A II-A

Blocarea progresului

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

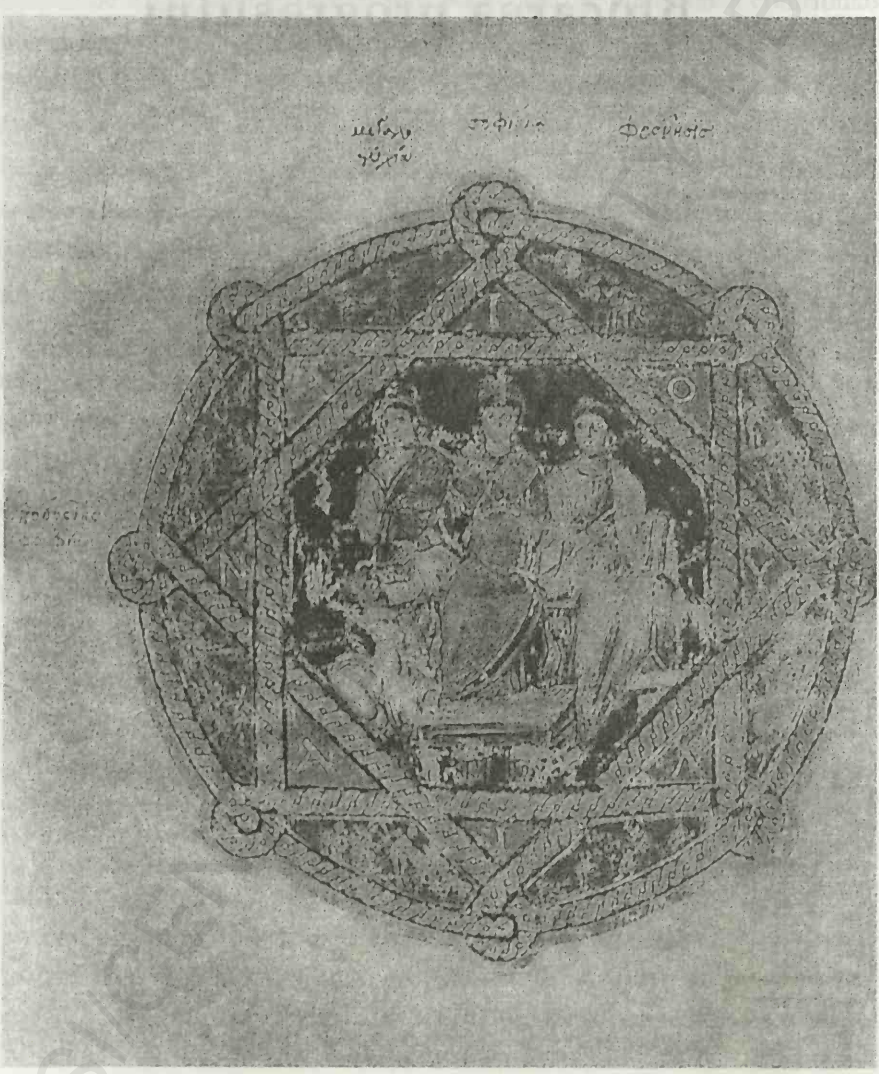

Fig. 33. Portret-manuscris din secolul al VI-lea al Anicei Iuliana, alături de care se află personificările Generozității și Inteligenței, dintr-un manuscris al lui Dioscorides, comandat de ea (*Vindobonensis medicus graecus I*) (Foto: Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek).

BCU IASI LIBRARY

CAPITOLUL 5

Renaşterea Orientului (457-518)

În anul 457, cînd dominaţia barbară asupra Imperiului de Răsărit devenise aproape totală, nu exista nici un conducător dinastic puternic. Timp de aproape un secol după urcarea lui Valens pe tron, în 364, coroana trecuse de la tată la fiu sau, cînd acest lucru nu fusese posibil, împăratul apusean Graţian îl numise pe Theodosius I, iar Theodosius al II-lea (sau mai curînd sora lui, Pulcheria) îl alesese pe Marcian. Acest tip de succesiune a dus la înscăunarea unor împăraţi cu autoritate ereditară, oricît de slabe ar fi putut fi personalităţilor lor, şi a împiedicat ca armata, formată din ce în ce mai mult din barbari, să decidă cine urma să fie împăratul. Cu toate că Marcian nu a lăsat nici un fiu drept moştenitor, Anthemius, ginerele său şi comandant militar al Iliriei, care deţinea un control ferm asupra armatei de la Constantinopol, nu dorea un conducător cu pretenţii ereditare. Puterea lui Aspar era atît de mare încît, intimidat, Senatul s-a oferit pe faţă să-l aleagă împărat, în ciuda arianismului său şi a originii sale barbare. Totuşi, ca şi Gainas, Aspar nu a vrut să rişte şi să accepte titlul.

Preferînd să deţină mai departe puterea din spatele tronului, generalul a ales un candidat care, aşa cum fusese şi Marcian, era unul dintre locotenenţii lui Aspar, în vîrstă de peste cincizeci şi cinci de ani, fără urmaşi şi aparent mediocru. Astfel că Leon, un trac din Dacia, a fost aclamat şi încoronat împărat la vîrsta de cincizeci şi şase de ani. Titulatura sa era, firește, cea de împărat roman, aşa cum erau întotdeauna numiţi împăraţii bizantini, dar guvernul nu a recunoscut nici un împărat al Occidentului, la început neavînd nici pe cine recunoaşte. Legătura dinastică reală sau fictivă care unise aproape întotdeauna Răsăritul de Apus era ruptă, iar cele două Imperii nici măcar nu mai erau aliate. Cu toate că dezmembrarea Imperiului de Apus l-a tulburat pe Leon, preocuparea lui imediată era oraşul Constantinopol. Astfel că

BCU "LUCIAN BLAGA" UNIVERSITY LIBRARY

acesta este un moment potrivit ca să începem să-i numim pe împărații romani și Imperiul lor cu numele moderne de bizantini și Bizanț.

Fig. 34. Statuie masivă din bronz, probabil a lui Leon I (457-474), aflată astăzi la Berletta (Foto: prin bunăvoința celor de la Deutsches Archäologisches Institut, *Antike Denkmäler* III [Berlin, 1913]).

CONFLICTUL LUI LEON CU GERMANII

Este posibil ca Aspar să fi știut că Leon era un subaltern competent, dar se pare că generalul alan nu-și dăduse seama că împăratul ales de el avea voința și capacitatea de a conduce. Chiar și așa, Leon și-a început domnia cu puține avantaje, dincolo de titlul său imperial, care, fără prestigiu dinastic sau o tradiție de împărați puternici, avea o valoare nesigură. Aspar era unul dintre cei doi comandanți legați de Prezența Împăratului, iar fiul său, Ardabur, era încă șef militar al Orientului. Aspar mai avea un aliat în Theoderic Strabo, ruda sa prin căsătorie și căpetenia federaților ostrogoți de lîngă Constantinopol. Barbarii păreau deci să controleze Imperiul de Răsărit la fel de sigur ca pe vremea cînd era condus de Gainas.

Ei nu dețineau mai puțină putere în Imperiul de Apus, unde generalul Ricimer, bazat probabil pe ideea că avea la fel de multe drepturi să facă împărați ca și Aspar, l-a pus pe tron pe Majorian, capabilul său locotenent. Deși Leon refuzase să-l recunoască și depindea de Ricimer, Majorian a început totuși să extindă puterea imperială în afara Italiei. Pregătindu-se să-și dispute cu vandalii controlul asupra Africii, el a pus din nou stăpînire asupra unor părți ale Galiei și Spaniei de la invadatorii germani și l-a invins pe Marcellinus, comandantul răzvrătit al Dalmației.

În comparație cu Majorian, Leon părea timid, căutînd pur și simplu căi sigure de neînțelegere cu Aspar. Generalul arian îi favoriza nu numai pe germani, ci și pe adepții monofizitismului, dîndu-și, poate, seama că toți cei considerați drept eretici de către puterea centrală trebuiau să se ajute unii pe alții, chiar dacă credințele lor erau opuse una alteia. Deoarece majorității locuitorilor Constantinopolului nu le plăceau nici germanii, nici partizanii monofizitismului, Leon se putea aștepta să fie susținut de către aceștia în caz că s-ar fi opus oricăruia dintre grupuri. Dar sprijinul popular nu era, se pare, suficient pentru înfrîngerea opoziției armatei. Astfel că Leon a fost circumspect la începutul domniei sale, atunci cînd susținătorii monofizitismului din Alexandria l-au linșat pe patriarhul lor calcedonian și l-au înlocuit cu un monofizit cunoscut sub numele de Timotei Pisica[1]. Împăratul le-a trimis scrisori respectuoase episcopilor metropolitani ai Răsăritului, solicitîndu-le părerea asupra conciliului de la Calcedonia și a lui Timotei, care era sprijinit de Aspar. După cum se aștepta, aproape toți episcopii au fost de acord cu conciliul, dar nu și cu Timotei. Lucrul acesta l-a derutat pe Aspar, dar Leon acționa pas cu pas.

Apoi, Leon a refuzat să le mai plătească ostrogoților din Panonia mica subvenție. Lipsiți de aceasta, conaționalii aliaților ostrogoți ai lui Aspar au invadat imperiul în 459 și au fost în cele din urmă mituiți cu 21.600 de nomisme, sumă mai

mare decît cea anterioară, astfel că gestul lui Leon a fost oarecum zadarnic. El a continuat totuşi să se distanţeze de Aspar şi a numit un prefect pretorian al Răsăritului cu care alanul nu a fost de acord. În 460, împăratul l-a destituit în cele din urmă pe Timotei Pisica din postul de patriarh şi l-a exilat, înlocuindu-l cu un calcedonian. Puterea politică a lui Aspar se diminua astfel, deşi puterea sa militară rămînea intactă.

Atitudinea precaută a lui Leon s-a dovedit a fi o cale mai bună de a trata cu generalii barbari decît activitatea viguroasă a colegului său apusean. În 461, atunci cînd Majorian a fost nevoit să renunţe la expediţia sa împotriva vandalilor din Africa, Ricimer a pus să fie executat şi a ales un împărat mai slab, Severus. Întrucît nu-l recunoscuse niciodată pe Majorian, Leon a refuzat şi recunoaşterea lui Severus, dar manifestîndu-şi public iritarea. Guvernul bizantin a încheiat oficial pace cu vandalii şi a acceptat supunerea lui Marcellinus al Dalmaţiei, care ameninţa să-l atace pe Ricimer al Italiei. Dar Leon, deşi pretindea respect din partea Occidentului, nu dorea să declanşeze un război între cele două imperii. Ricimer l-a convins să-l liniştească pe Marcellinus, iar în 465, după moartea lui Severus, a început să negocieze cu Leon succesiunea Imperiului de Apus.

Leon fusese de la început duşmanul declarat al lui Aspar, dar nu-l putea domina atîta vreme cît prietenii germani ai generalului erau stăpîni pe armata operativă. Împăratul avea nevoie de trupe mobile de încredere, dar recruţii erau greu de găsit bizantinii nativi erau mai utili ca plătitori de impozite. Cu o generaţie în urmă, Theodosius al II-lea făcuse un experiment cu o trupă de isaurieni, munteni turbulenţi care erau mai buni ca luptători decît ca plătitori de impozite. Cu toate că snobii îi considerau barbari pe isaurieni, aceştia trăiau de secole în Imperiu şi era puţin probabil să trădeze interesele bizantinilor în favoarea celor ale străinilor. Dornic să facă rost de aliaţi împotriva lui Aspar şi a germanilor săi, Leon a convocat în 466 la Constantinopol o companie de isaurieni.

Tarasius, căpetenia lor, l-a onorat prompt pe împărat, oferindu-i dovezi că Ardabur, fiul lui Aspar, comandantul militar al Orientului, complota cu perşii[2]. Situaţia era destul de serioasă, astfel că Aspar nu a putut împiedica demiterea fiului său. Leon a făcut tot posibilul ca să transfere puterea lui Aspar către Tarasius, care şi-a schimbat numele în Zenon, în cinstea generalului isaurian al lui Theodosius al II-lea. La început, împăratul l-a numit pe Zenon comandant al gărzii imperiale, apoi i-a întărit puterea, creînd noul corp de gardă al excubiţilor, alcătuit din 300 de oameni, în cea mai mare parte isaurieni[3]. După un an, Leon l-a promovat numindu-l maestru militar al Traciei şi l-a căsătorit cu Ariadna, fiica sa. Aspar nu a găsit nici o modalitate convenabilă ca să intervină în aceste schimbări.

Leon a ajuns în 467 la o înțelegere cu generalul apusean Ricimer. În schimbul promisiunii unui ajutor împotriva vandalilor din Africa, Ricimer l-a acceptat pe candidatul propus de Leon ca împărat al Apusului. Acesta era ginerele lui Marcian, Anthemius, a cărui pretenție plauzibilă la tronul răsăritean fusese ignorată de Aspar. Împreună cu Marcellinus, comandantul Dalmației, Anthemius a plecat în Italia în fruntea unei armate bizantine și și-a luat postul. Leon a pregătit o expediție mult mai mare pentru a recupera Africa din mîinile vandalilor și a face ca Imperiul de Apus să redevină puternic. În 468, împăratul răsăritean a trimis o flotă comandată de Basiliscus, fratele soției sale, ca să atace Africa, împreună cu o flotă apuseană condusă de Marcellinus. Se spune că Leon ar fi cheltuit peste 7 milioane de nomisme, probabil aproape toată rezerva vistieriei Răsăritului, ca să asigure succesul aceste expediții comune a Orientului și Occidentului. Conform rapoartelor oficiale, forța combinată totaliza circa 400.000 de soldați și marinari[4]. În timp ce un alt general bizantin înainta dinspre Libia, Marcellinus a pus stăpînire pe Sardinia. Dar Basiliscus i-a lăsat, din neglijență, pe vandali să-i distrugă cea mai mare parte a flotei. Marcellinus a fost asasinat, iar expediția a eșuat lamentabil, permițîndu-le vandalilor să cucerească Sicilia.

Acest dezastru a slăbit Apusul și a dus Răsăritul în pragul declinului, dar nu a adus atingere prestigiului lui Anthemius, nici celui al lui Leon. Unii i-au reproșat eșecul lui Ricimer, din cauză că pusese la cale asasinarea lui Marcellinus; alții lui Aspar, pentru că insistase pe lîngă Leon să-i dea comanda lui Basiliscus. Nu mult după expediția africană, cînd ostrogoții din Pannonia au atacat tribul vecin al scirienilor, Leon a găsit de cuviință să nu țină seama de preferința pentru neutralitate a lui Aspar și le-a trimis ajutoare scirienilor. Ostrogoții au cîștigat totuși războiul, iar Leon a fost nevoit să încheie pace cu ei. Ca o dovadă în plus a slăbiciunii Imperiului, perșii au atacat în 468 protectoratul bizantin Lazica din Caucaz și au pus stăpînire pe el. Chiar și aceste eșecuri i-au fost reproșate lui Aspar în calitatea lui de comandant șef al armatei Imperiului.

Între timp, Ariadna, soția lui Zenon, îi născuse acestuia un fiu. Copilului i s-a dat numele de Leon și avea o pretenție serioasă la succesiune ca nepot al împăratului Leon. Zenon a rămas șeful militar al Traciei, împăratul numindu-l consul în anul 469. Deoarece Zenon devenise favoritul incontestabil al împăratului, Aspar și-a pierdut răbdarea. Se pare că generalul alan s-a aflat la originea revoltei care a izbucnit în armata Traciei, obligîndu-l pe Zenon să renunțe la comandă ca să-și salveze viața. Aspar a pretins ulterior ca fiul său cel mai mic, Patricius, să se căsătorească cu

Leonţia, fiica mai mică a lui Leon, şi să fie numit cezar, devenind astfel urmaşul oficial la tron în locul fiului lui Zenon.

TABELUL 4

Dinastia lui Leon I

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte.

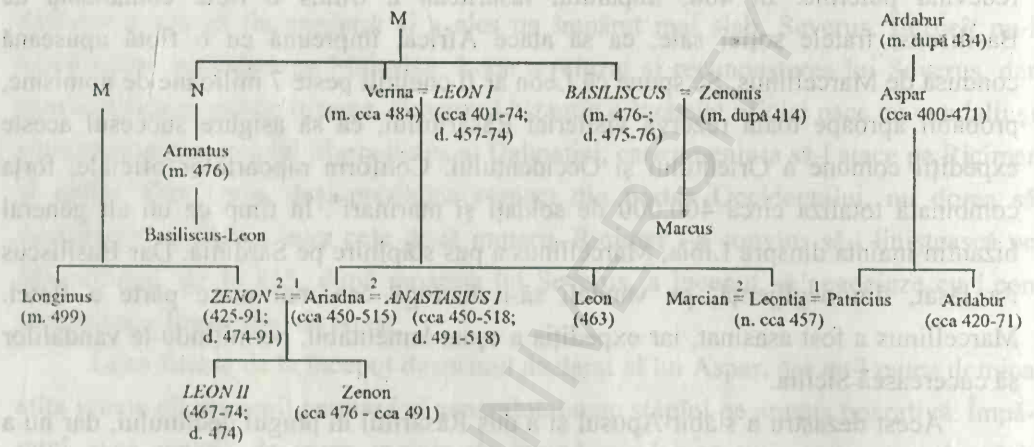

Cu toate că împăratul şi-a dat, mai mult fără voia sa, acordul, el nu era înfrînt încă. Protestele populare i-au permis să-l determine pe Patricius să renege arianismul. Leon l-a reabilitat pe Zenon, numindu-l comandant militar al Răsăritului, şi a rămas în aşteptarea momentului potrivit. În 470, noul comandant militar al Traciei, Anagast, care declanşase o revoltă, s-a răzgîndit şi i-a trimis lui Leon scrisori care dovedeau că se răzvrătise, instigat fiind de Ardabur, fiul lui Aspar. Zenon i-a raportat lui Leon că Ardabur complota cu isaurienii din corpul de gardă din capitală. Se pare că zvonurile referitoare la aceste comploturi au dus la izbucnirea, în 471, la Constantinopol, a unor mişcări îndreptate împotriva lui Aspar, care a trebuit să se retragă la Calcedonia. Propunînd încheierea unei înţelegeri, împăratul i-a invitat pe general şi pe fiul acestuia la palat, unde a ordonat ca Aspar şi Ardabur să fie ucişi.

Furioşi, soldaţii ostrogoţi ai capitalei au încercat să ia palatul cu asalt. Nereuşind, au plecat să se alieze cu conaţionalii lor conduşi de Theoderic Strabo, ruda lui Aspar. Forţa aceasta combinată a foştilor mercenari ai lui Aspar şi a federaţilor lui Strabo l-a ales pe acesta din urmă drept regele lor. El a trimis o solie la Constantinopol, cerînd ca oamenilor

săi să li se dea pământuri în Tracia, el urmînd să moștenească proprietățile lui Aspar și vechea funcție de șef militar legat de Prezența Împăratului. Din cauză că Leon nu a fost de acord, Strabo a devastat Tracia, asediind și cucerind Adrianopolul.

În același timp, folosindu-se de ocazia favorabilă, ostrogoții din Panonnia au invadat Dacia și Macedonia. Profitînd de confuzia creată, un alt trib germanic, gepizii, au cucerit cetatea Sirmium. Incapabil să-și apere diocezele europene, Leon a încheiat, în cele din urmă, pace cu ambele grupuri de ostrogoți în termeni foarte favorabili. El le-a acordat ostrogoților din Pannonia pământuri în provincia Macedoniei, iar celor ai lui Strabo în provincia Traciei. Cu toate că i-a conferit lui Strabo titlul de comandant militar legat de Prezența Împăratului, se pare că Leon nu i-a permis căpeteniei ostrogote să intre în Constantinopol. Zenon a devenit celălalt comandant militar, avînd control efectiv asupra celei mai mari părți a trupelor isauriene.

Astfel, cu prețul unui conflict în Balcani, Leon a scos guvernul răsăritean de sub controlul germanilor. Anthemius, împăratul apusean ales de el, a avut mult mai puțin noroc. Eforturile sale de a lua puterea din mîinile generalului său german, Ricimer, a dus la declanșarea unui război civil care, în 472, l-a costat viața pe împărat. La moartea lui Ricimer, curînd după victoria pe care o repurtase, puterea a trecut în mîinile lui Gundobad, nepotul său. Sperînd totuși să elibereze partea din Imperiul apusean rămasă sub dominație germană, Leon i-a trimis trupe și lui Nepos, nepotul lui Marcellinus și succesorul său în postul de comandant al Dalmației. Nepos a pornit prompt spre Roma, l-a răsturnat pe Gundobad și a devenit împărat al Apusului, domnind peste Italia și Dalmația. Numindu-l general-comandant al trupelor sale pe romanul Orestes, Nepos a organizat și a condus o campanie în Galia. Ambele guverne imperiale se aflau din nou sub control roman, deși cel apusean era extrem de slab.

În 474, Leon a murit de dizenterie și a fost urmat la tron de tînărul său nepot, Leon II, care se afla sub protecția lui Zenon. Domnia lui Leon a fost o reușită. Cheltuielile lui uriașe în campania din Africa îl determinaseră să recurgă la confiscarea averilor unor cetățeni bogați pentru a face față cheltuielilor ulterioare. Permisese ca provinciile europene din Răsărit să fie invadate și parțial ocupate de ostrogoți, care rămîneau o amenințare pe viitor. Soldații isaurieni, cărora le dăduse o putere atît de mare în armata operativă și în capitală, erau o masă haotică a cărei loialitate era îndoielnică. Cu toate acestea, Leon eliberase teritoriul de sub dominația germană, sarcină delicată și dificilă, dar necesară, dacă se avea în vedere prosperitatea sau chiar supraviețuirea Imperiului de Răsărit.

LUPTA LUI ZENON PENTRU STABILITATE

Deoarece Leon al II-lea avea doar şapte ani la urcarea pe tron, tatăl său, Zenon, era adevăratul conducător şi s-a încoronat curînd ca augustus. Dar împăratul-copil s-a îmbolnăvit şi a murit înainte de sfîrşitul anului 474, iar Zenon a devenit de drept unicul împărat. Dar poziţia lui nu era sigură. Un soldat cu fire blîndă şi deloc arătos, de aproximativ patruzeci şi opt de ani, provenit dintr-un neam de provinciali barbari, fosta căpetenie isauriană nu era popular la Constantinopol. Singura sa pretenţie dinastică la tron se datora soţiei sale, Ariadna, a cărei mamă, Verina, s-a întors împotrivă-i după moartea nepotului ei. Dar chiar dacă împăratul nu inspira deloc teamă, a dovedit că avea sînge rece şi un adevărat talent de supravieţuire.

Fig. 35. Zenon. 474-491. Monedă de aur reprezentată la mărime dublă faţă de aceea reală, cu o personificare a Victoriei pe revers (Foto: prin amabilitatea Arthur M. Sackler Museum, Hrvard University Art Museums, Whittemarc Collection).

Împărăteasa văduvă, Verina, a pus la cale în mai puţin de două luni după moartea lui Leon al II-lea o conspiraţie. Aliaţii ei erau Patricius, amantul său, fratele său Basiliscus, generalul isaurian Illus şi generalul ostrogot Theoderic Strabo[5]. Puternica intrigă l-a forţat pe Zenon să fugă de la Constantinopol la începutul anului 475 şi să se refugieze în Anatolia cu rezerva imperială de aur şi însoţit de o trupă de isaurieni loiali. Deşi planul Verinei fusese să-l facă pe Patricius împărat şi să se căsătorească cu el, Basiliscus a reuşit să obţină coroana şi să-l execute pe Patricius.

Odată urcat pe tron, Basiliscus şi-a arătat toată abilitatea cu care dusese la eşec marea expediţie a lui Leon împotriva vandalilor. El i-a lăsat pe locuitorii Constantinopolului să-i masacreze pe majoritatea isaurienilor rămaşi în capitală, apoi i-a dat lui Illus comanda trupelor care urmau să lupte împotriva lui Zenon, evident fără să se

gîndească la faptul că, după masacrarea isaurienilor, unul dintre aceștia nu putea fi un aliat de nădejde împotriva unui alt isaurian. În postul de comandant militar legat de Prezența Împăratului, Basiliscus l-a numit pe nepotul său, Armatus, care s-a dovedit a fi o alegere nu prea fericită. Armatus l-a insultat pe Strabo, a ascuns-o pe Verina atunci cînd aceasta era suspectată de a fi complotat împreună cu Zenon și a sedus-o pe Zenonis, soția lui Basiliscus.

Înainte de a-și asigura tronul, Basiliscus a condamnat conciliul de la Calcedonia, provocînd protestele patriarhului Acacius și revolta majorității ortodoxe din Constantinopol. Basiliscus l-a rechemat pe Timotei Pisica în postul de patriarh al Alexandriei, ceea ce i-a bucurat pe mulți egipteni și pe o parte din sirieni, dar pe foarte puțini dintre cei din jurul capitalei. El a reintrodus însă prompt ortodoxia ca religie de stat, atunci cînd a aflat că Zenon strînsese o armată din Isauria și îl învinsese pe Illus. Cînd Basiliscus l-a trimis pe Armatus împotriva celor doi isaurieni, chiar și acesta li s-a alăturat în schimbul promisiunii că fiul său va fi făcut cezar și moștenitor al lui Zenon. Avînd acum sprijinul majorității celor care îl izgoniseră la început, Zenon s-a întors în forță la Constantinopol în 476, aproape fără să întîmpine vreo rezistență.

În ciuda aparenței sale blajine, împăratul știa cum să profite de victoria repurtată. După ce promisese că nu-l va executa pe Basiliscus și pe membrii familiei acestuia, i-a lăsat să moară de foame în temniță. După ce și-a respectat promisiunea de a-l numi cezar pe fiul lui Armatus, a pus la cale asasinarea acestuia din urmă și i-a trimis fiul la mănăstire. Cu excepția lui Timotei Pisica, care murise, episcopii răsăriteni s-au grăbit să respingă monofizitismul lui Basiliscus. Împăratul a făcut pace cu Verina, a cărei fiică, Ariadna, se pare că-i născuse un alt fiu și urmaș, Zenon cel Tînăr[6]. Împăratul a numit un nou prefect pretorian, Sebastian, care a umplut din nou vistieria secătuită, chiar dacă prin mijloace necinstite, vînzînd imediat funcțiile guvernamentale. Întrucît nu fusese niciodată cu adevărat detronat, Zenon a revendicat un tron mai stabil ca înainte.

Deoarece Theoderic Strabo nu renunțase la Basiliscus, Zenon i-a luat comanda armatei legate de Prezența Împăratului. Pentru a contracara puterea deținută în continuare de Strabo ca rege al ostrogoților din Tracia, împăratul i-a dat fostul titlu al acestuia, fără control real asupra armatei legate de Prezența Împăratului, regelui ostrogoților din Macedonia, Theoderic Amalul[7]. La ordinul lui Zenon, ostrogoții Amalului și-au părăsit pămînturile din Macedonia pentru cele din Moesia II, din vecinătatea ostrogoților lui Strabo. Politica vrajbei dintre ostrogoți era destul de

riscantă, dar mai puțin periculoasă decît aceea de a le permite acestora să se unească împotriva Imperiului.

Între timp, Imperiul de Apus își continua declinul. În 475, împăratul Nepos fusese obligat de către generalul său, Orestes, să-și reia vechiul post de comandant al Dalmației. Orestes îl numise împărat pe fiul lui, Romulus, doar ca să fie ucis în 476 într-o rebeliune a soldaților barbari din armata Italiei. Odoacru, căpetenia barbarilor, l-a răsturnat pe Romulus, dar nu a reușit să aleagă un alt împărat. El a trimis, în schimb, însemnele imperiale ale Apusului la Constantinopol, propunînd ca Zenon să devină împărat atît al Apusului, cît și al Răsăritului, urmînd ca Odoacru să fie comandantul lui în Italia. Nepos și-a trimis proprii lui soli din Dalmația la Zenon, cerîndu-i să-l ajute să pună din nou stăpînire pe Italia. Avînd în vedere alegerea pe care o făcuse, Zenon a continuat să-l considere pe Nepos drept împăratul legal instalat de Leon I și l-a sfătuit pe Odoacru să accepte pretenția lui Nepos. Cu toate că orice recunoaștere i-ar fi acordat Odoacru lui Nepos, aceasta ar fi fost pur și simplu formală, împăratul Răsăritului nu a luat nici o măsură.

Zenon nu putea face nimic în momentul respectiv, întrucît nu putea aduna o forță importantă ca să o trimită în Italia înainte de a ajunge la înțelegere cu ostrogoții din Tracia. Deși Theoderic Strabo i-a cerut în 477 să-l reprimească în slujba Imperiului, Zenon nu avea încredere în el și nu-i convenea să plătească ambele grupuri de ostrogoți. Atunci cînd negocierile ulterioare au eșuat, împăratul l-a convins pe Theoderic Amalul să se alăture în anul următor unei campanii bizantine împoriva lui Strabo. Amalul a ajuns în apropierea Adrianopolului, dar din cauză că bizantinii nu au apărut la timp, a format o coaliție împreună cu Strabo. După ce s-a pregătit să lupte cu cei doi Theoderic, Zenon a încheiat un acord cu Strabo, redîndu-i Amalului titlul de șef militar legat de Prezența Împăratului. Declarînd că fusese trădat, Theoderic Amalul a prădat provincia Rhodope. În 479, Amalul și-a extins jaful asupra Macedoniei și Epirului, cucerind cetatea Dyrrhachium înainte de a fi înfrînt de comandantul militar al Iliriei.

La Constantinopol, Zenon avea alți presupuși aliați, care nu-i erau loiali nici lui, nici unul altuia. Soacra lui, Verina, plănuise asasinarea comandantului isaurian Illus, care era atunci șeful cancelariilor. Cînd acesta a descoperit complotul, împăratul i-a dat voie să o întemnițeze pe Verina în Isauria. Dar acest lucru a condus la declanșarea unui complot împotriva lui Zenon, în frunte cu celălalt ginere al Verinei, Marcian, fiul defunctului împărat apusean, Anthemius, și nepotul defunctului împărat

răsăritean Marcian[8]. După lupte crîncene purtate în capitală între susținătorii lui Marcian și isaurienii lui Zenon și ai lui Illus, Zenon a ieșit victorios și l-a exilat pe Marcian. Se pare că și Theoderic Strabo a făcut parte din complot deoarece a acordat adăpost cîtorva dintre partizanii fugari ai lui Marcian. Zenon s-a răzbunat retrăgîndu-i din nou titlul. Cu toate că Theoderic Amalul i s-a alăturat lui Strabo în devastarea Traciei, Zenon supraviețuise încă o dată.

În vreme ce Zenon încerca să-și mențină tronul, Nepos, împăratul oficial al Apusului, era asasinat în Dalmația, ultimele rămășițe ale domeniului său fiind ocupate curînd de barbarii lui Odoacru. Odată cu Nepos, linia împăraților apuseni a luat sfîrșit. Cu excepția unei fîșii din nordul Galiei, aflată sub stăpînirea unui general roman timp de cîțiva ani, barbarii independenți stăpîneau întregul Imperiu de Apus, Odoacru aflîndu-se la conducerea nucleului acestuia. Chiar dacă predecesorul lui, Ricimer, fusese un conducător absolut în numele unor împărați-marionete sau al unui tron apusean rămas vacant, Odoacru și-a întărit puterea abolind titlul de împărat al Apusului. Declarația acestuia că se află în slujba lui Zenon, pe care împăratul n-a acceptat-o niciodată, era menită doar să împiedice organizarea unei expediții a Răsăritului în vederea restabilirii stăpînirii romane în Italia. Deoarece Zenon nu putea organiza deocamdată o asemenea expediție și nu s-a angajat într-o asemenea întreprindere prin numirea unui împărat apusean oficial drept succesor al lui Nepos, dominația romană în Apus s-a prăbușit pentru o perioadă nedefinită.

Același lucru se putea întîmpla și în Răsărit în vremea aceea. Forțele aliate ale ostrogoților erau în stare să țină piept tuturor trupelor bizantine disponibile. În 481, Theoderic Strabo aproape că a reușit să cucerească orașul Constantinopol, luîndu-l prin surprindere. Illus a ordonat armatei sale să urce pe metereze în ultimul moment, după care a zădărnicit încercarea lui Strabo de a pătrunde în Anatolia. Acesta s-a îndreptat spre Grecia pentru a o jefui, dar pe drum a căzut de pe cal și s-a înfipt într-o suliță. Moartea lui a creat confuzie în rîndul ostrogoților, iar Curtea lui Zenon era în continuare subminată de intrigi. Ariadna, împărăteasa lui, a pus la cale un complot pentru asasinarea lui Illus, șeful cancelariilor, pentru că refuzase să o elibereze pe Verina, mama sa aflată în exil. După ce a reușit să scape cu viață, pierzîndu-și o ureche, Illus a fost de acord să preia postul de comandant militar al Răsăritului și a părăsit capitala, dar Verina se afla încă în mîinile lui.

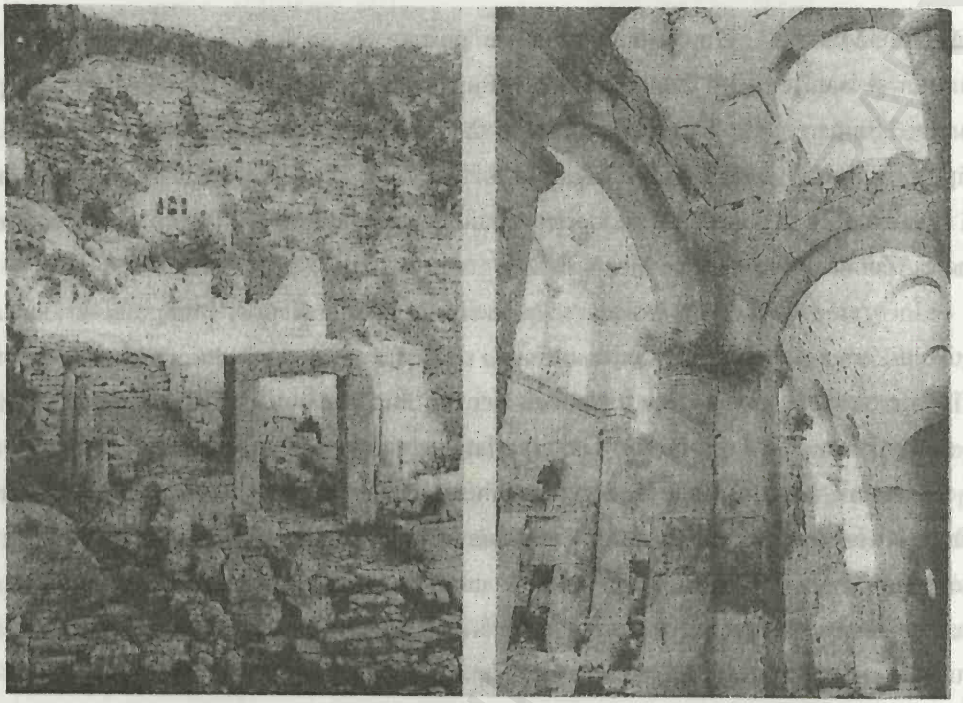

Fig. 36. Două biserici din secolul al V-lea de la Alahan (Isauria), construite probabil în timpul lui Zenon: stînga, vedere generală, dreapta, interiorul bisericii (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

Deoarece pericolul permanent al unei invazii a ostrogoților și al unei conspirații politice părea să se fi îndepărtat oarecum, Zenon și-a îndreptat atenția spre o problemă mai puțin acută, dar destul de serioasă: condamnarea monofizitismului. Majoritatea zdrobitoare a locuitorilor din Apus, Balcani și Anatolia era adversară a monofizitismului, iar Basiliscus descoperise în timpul scurtei lui domnii că locuitorii Constantinopolului nu erau de acord cu o condamnare fățișă a conciliului de la Calcedonia. În cea mai mare parte a Siriei și Egiptului, opoziția față de acest conciliu era puternică. Această divizare tot mai accentuată din cadrul bisericii îl îngrijora nu numai pe Zenon, care nu avea păreri stricte în privința naturilor lui Hristos, dar și pe Acacius, patriarhul Constantinopolului.

În 482, cînd patriarhul calcedonian al Alexandriei a murit, clerul alexandrin l-a înlocuit cu un monofizit, Petru Răguşitul. Înainte de a accepta alegerea lui Petru, la sfatul lui Acacius, împăratul a emis un edict numit *Henoticon* sau Actul Unirii, care adopta în mod deliberat o poziție ambiguă. Condamnîndu-l pe monofizistul extremist Eutyches, fără să sprijine conciliul de la Calcedonia care îl blamase, edictul promulga

un crez care nu specifica dacă Hristos avea două naturi sau una. El excludea deci minoritatea monofiziților adepți ai lui Eutyches, care credeau că Hristos era divin în întregime, încercînd însă să-i disciplineze pe monofiziții ezitanți, care credeau că unica natură a lui Hristos era compatibilă cu natura Sa umană. Zenon le-a cerut celorlalți patriarhi să i se alăture lui Acacius şi să subscrie la *Henoticon*, care le permitea să susțină opinii discordante, dar implica toleranță reciprocă.

În ciuda obiecțiilor multor adepți ai monofizitismului, Petru Răguşitul a semnat şi a fost recunoscut ca patriarh al Alexandriei. Calcedonienilor nu le-a păsat de edictul semnat de patriarhul oportunist al Ierusalimului, dar nu şi de Calendion, patriarhul Antiohiei. Zenon era grăbit să supună soluția sa aprobării papei în Apusul calcedonian. Ca şi eforturile împăraților anteriori de a realiza armonia eclesiastică fără unitate doctrinală, *Henoticon*-ul nu aducea satisfacție nici uneia dintre părți şi a avut efectul nefericit de a face ca toate credințele existente atunci să fie şi mai divergente. Avînd în vedere nesiguranța deținerii puterii, se poate ca acest lucru a fost cel mai important pe care-l putea realiza Zenon ca să aplaneze confuzia religioasă care domnea. Orice făcea Zenon putea fi folosit împotriva lui. Fusese deja izgonit din cea mai mare parte a Constantinopolului calcedonian de către monofizitistul Basiliscus. În Antiohia în mare parte monofizită, Illus, magistrul militar calcedonian, s-a folosit de nemulțumirea față de *Henoticon* ca să pună la cale un alt complot împotriva lui Zenon.

Împăratul a aflat de complot, dar nu putea discuta cu Illus, deoarece Theoderic Amalul îşi unise între timp forțele cu cele ale lui Strabo şi pustia din nou Grecia şi Macedonia. În 483, Zenon a încheiat o nouă înțelegere cu Theoderic, numindu-l nu numai comandant militar legat de Prezența Împăratului, dar şi consul, la 484, acordîndu-le ostrogoților uniți pămînturi în Dacia Ripensis şi în Moesia II. Încîntat de onoarea acordării titlului de consul, Theoderic s-a stabilit la Constantinopol fără oamenii săi, fiind de acord ca aceştia să fie folosiți de Zenon împotriva lui Illus.

La început, împăratul i-a cerut lui Illus să o elibereze pe împărăteasa văduvă, Verina. După cîteva manevre menite să cîştige timp, Illus a găsit o soluție prin care putea profita de această cerere. El a determinat-o, în 484, pe temperamentala Verina să-l proclame pe generalul isaurian Leontius, guvernatorul lui Zenon, ca împărat rival. Fiind ambii calcedonieni, Leontius şi Illus l-au înfrînt pe Calendion, patriarhul ortodox al Antiohiei, deşi au stîrnit puțin entuziasm în rîndul celorlalți orientali. Zenon a organizat o forță combinată de bizantini şi ostrogoți, sub conducerea unui

general barbar, scitul Ioan, în care avea încredere. Acesta i-a luat prin surprindere pe rebeli. Căpeteniile acestora s-au refugiat într-o fortăreață din Isauria, unde Verina a murit curînd, iar Illus și Leontius au fost prinși în capcană. Asediul s-a prelungit mai mult datorită terenului accidentat decît forței celor asediați.

Dintre foștii susținători ai rebelilor, Zenon i-a pedepsit pe cîțiva satrapi din Armenia bizantină, prin anexarea satrapiilor acestora ca provincie și destituindu-l pe Calendion, patriarhul Antiohiei, principalul adversar al *Henoticon*-ului. Ca urmaș al lui Calendion împăratul l-a recomandat pe Petru Pinarul, care fusese destituit de trei ori din funcția de episcop pentru înclinațiile sale monofizitiste. Semnînd *Henoticon*-ul, Petru a unificat oficial biserica răsăriteană sub egida lui Zenon. Împăratul era tot mai favorabil monofizitismului după răzvrătirea calcedoniană a lui Leontius și a lui Illus, mai ales din cauză că papa Felix al III-lea condamnase în același an *Henoticon*-ul. Destituindu-l și excomunicîndu-l pe patriarhul Acacius, papa a declanșat o schismă între biserica răsăriteană și cea apuseană care corespundea divizării politice dintre Imperiu și regatele barbare. Efectul neintenționat al acestei schisme acaciene i-a oferit lui Zenon posibilitatea de a ignora mai ușor papalitatea.

Cu ajutorul ostrogoților în încercarea de uzurpare a lui Leontius, ultima înțelegere dintre Zenon și Theoderic a fost încălcată, așa cum fuseseră și celelalte. În 486, Theoderic jefuia din nou Tracia în fruntea armatei sale, iar peste un an prăda suburbiile orașului Constantinopol și tăia apeductele. Dar chiar și forțele ostrogoților unite sub comanda sa aveau puține șanse de a cuceri orașul. Avînd puțin de cîștigat din prădarea Balcanilor, Theoderic a încheiat un armistițiu îndoielnic cu împăratul.

Zenon nu recunoscuse niciodată titlul de rege al Italiei pe care și-l luase Odoacru. Deși nu avea la îndemînă nici o armată ca să-l răstoarne, împăratul i-a incitat în 487 pe rugieni, un trib german stabilit la nord de Odoacru, ca să invadeze domeniul acestuia. În 488, cînd regele i-a învins pe rugieni, Zenon a venit cu o propunere. El i-a încredințat lui Theoderic misiunea de a cuceri Italia și de a conduce în numele împăratului. Pentru Zenon, aranjamentul prezenta dublul avantaj de a-l pedepsi pe Odoacru și de a-i scoate pe ostrogoți din Balcani. Pentru Theoderic, aceasta însemna acordul împăratului de a-și stabili oamenii în Italia, care era un ținut mult mai atrăgător decît Balcanii deja sărăciți. Acceptînd însărcinarea, Theoderic Amalul și-a dus oamenii în Dalmația.

Fig. 37. Panou din fildeş, aflat la Florenţa, reprezentînd-o pe Ariadna, soţia lui Zenon şi a lui Anastasius I (Foto: Victoria and Albert Museum)

Întrucît Illus şi Leontius au fost, în sfîrşit, prinşi în acelaşi an, răbdătorul împărat scăpase în cele din urmă de duşmani puternici. În următorii trei ani, în timp ce

Theoderic cucerea Italia şi-l asedia pe Odoacru la Ravenna, Zenon se bucura de prima perioadă de pace adevărată din timpul domniei sale. Marea lui dezamăgire era că fiul şi moştenitorul său oficial, Zenon cel Tînăr, murise de dizenterie la începutul adolescenţei, probabil cu puţin timp înainte ca şi împăratul să moară, în 491, de aceeaşi boală.

Principala realizare a lui Zenon a fost aceea că îşi păstrase tronul în ciuda unei opoziţii furibunde, timp de şaptesprezece ani, după care a murit de moarte naturală. A reuşit în acest timp să împiedice dispariţia toală a Imperiului Apusean. S-a aflat permanent în dificultăţi financiare şi le-a permis monofiziţilor să devină atît de puternici încît să facă dificilă introducerea unei alte credinţe religioase. El a continuat totuşi tradiţia sănătoasă a succesiunii legale în Răsărit, care, în ciuda multor rebeliuni eşuate, putea fi încă trasată pînă la Constantin I. Către sfîrşitul domniei sale, Zenon a reuşit să-i alunge pe barbari din Balcani pentru prima oară în mai mult de un secol şi să devină primul împărat după Theodosius I care a avut mai multă putere decît demnitarii şi generalii lui.

REFORMELE LUI ANASTASIUS

Cu toate că Zenon nu numise nici un moştenitor după moartea fiului său, fratele său, Longinus, şi văduva sa, Ariadna, au rămas singurii moştenitori cu drept la tron. Ca fiică a lui Leon I, Ariadna beneficia de cel mai puternic drept dinastic şi, la invitaţia Senatului, l-a numit pe următorul împărat. L-a ales pe Anastasius, şambelanul imperial pe care-l cunoştea, care îi plăcea şi cu care s-a căsătorit după patruzeci de zile. În vîrstă de aproape şaizeci şi unu de ani, Anastasius nu era mai tînăr decît fusese Zenon şi nu avea experienţă administrativă, dar era extrem de inteligent, cultivat şi inventiv. Cei care îl cunoşteau ştiau deja că Anastasius era interesat de teologie şi că simpatiza monofizitismul în forma lui moderată sau ezitantă. Din cauza aceasta, patriarhul ortodox Eufemie a refuzat să-l încoroneze înainte ca acesta să semneze promisiunea că va respecta deciziile luate la Calcedonia. Dar, întrucît el însuşi acceptase *Henoticon*-ul lui Zenon, patriarhul a fost nevoit să-l lase pe Anastasius să-i tolereze mai departe pe monofiziţi, conform prevederii edictului.

La început, majoritatea locuitorilor Constantinopolului l-au acceptat fără rezerve pe Anastasius, bucuroşi de faptul că acesta era un adevărat bizantin din cetatea Dyrrachium. Se temuseră că noul împărat va fi isaurianul Longinus. Fratele lui Zenon îşi avea totuşi admiratorii săi, din care făceau parte, pe lîngă soldaţi isaurieni din capitală, Albaştrii şi Verzii, facţiuni alcătuite din pasionaţii de curse şi de teatru,

al căror număr şi entuziasm crescuseră în secolul al V-lea. Cu toate că tinerii entuziaşti ai acestor facţiuni erau adepţi ai tulburărilor, ceea ce îi interesa cu adevărat nu era politica, ci faptul de a-i vedea jucînd şi de a-i aclama pe actorii şi pe atleţii care purtau culorile lor în teatre şi pe hipodromuri[9]. Albaştrii şi Verzii îl preferau pe Longinus, care le plătise cu un an înaintea lui Anastasius suma necesară angajării de noi actori, pentru că acesta manifesta o antipatie puritană faţă de hipodromuri şi teatre.

Facţiunile au început curînd să protesteze violent împotriva prefectului oraşului, numit de Anastasius, şi au incendiat clădirile din apropierea hipodromului. Anastasius l-a destituit pe prefect, i-a alungat pe Albaştri şi pe Verzi de pe străzi şi, pe drept sau pe nedrept, i-a învinuit pe Longinus şi pe isaurieni de declanşarea tulburărilor. Împăratul l-a exilat pe Longinus în Egipt, ca şi pe actorii angajaţi de acesta, şi i-a izgonit din oraş pe soldaţii isaurieni. După plecare, aceştia au aflat că însuşi comandantul Isauriei declanşase o revoltă împotriva lui Anastasius. Aceşti rebeli li s-au alăturat conaţionalilor lor din capitală şi altor trupe care se deplasau spre Constantinopol.

Ca să le facă faţă, împăratul a trimis două armate aflate la dispoziţia sa, comandate de tracul Ioan Cocoşatul şi armata Răsăritului sub comanda lui Ioan Scitul. Loialiştii s-au ciocnit cu insurgenţii la Cotyaeum, în nord-vestul Anatoliei, şi au repurtat o victorie totală asupra acestora. Rebelii isaurieni au fugit în Isauria, unde Ioan Cocoşatul i-a înfrînt din nou în 492. Ceilalţi rebeli s-au transformat peste puţin timp în tîlhari, pe care Ioan Cocoşatul i-a supus treptat în anii următori. Deşi mulţi isaurieni, germani şi alţi barbari au continuat să slujească în armatele operative, Anastasius a menţinut un echilibru în rîndul lor şi a găsit ofiţeri loiali ca să-i conducă. Revolta isauriană pare, într-adevăr, să fi slăbit temporar armata. Anastasius a ales acest moment ca să înalţe o linie defensivă la aproximativ 60-70 km vest de capitală, cunoscută sub numele de Zidurile Lungi. Dar înfrîngerea isaurienilor a meritat, deoarece ea a pus în cele din urmă capăt puterii loialităţilor tribale din cadrul armatei operative.

Chiar şi după această reuşită, Anastasius avea încă duşmani importanţi atît în cadrul Imperiului, cît şi în afara lui. Cu toate că Theoderic Amalul şi ostrogoţii lui plecaseră din Balcani şi cuceriseră în final toată Italia, detronîndu-l în 493 pe Odoacru, posesiunile europene ale Imperiului i-au ademenit în curînd pe alţi barbari să facă incursiuni dincolo de Dunăre. Tot în 493, bulgarii, o coaliţie tribală care îi includea şi pe hunii rămaşi, au invadat Tracia, învingîndu-l şi ucigîndu-l pe Iulian, comandantul militar al acesteia. Într-o formă sau alta, bulgarii aveau să devasteze Imperiul în cea mai mare parte a istoriei lui.

În interiorul Imperiului, locuitorii Constantinopolului erau nemulțumiți de înclinațiile monofizitiste ale împăratului și de faptul că acestuia nu-i plăceau distracțiile publice. Din aceste motive, cei nemulțumiți au dat jos în 493 statuile împăratului și ale împărătesei și le-au tîrît pe străzi. Puțin timp după aceasta, din motive rămase necunoscute, Verzii din Antiohia au declanșat o revoltă care i-a răsturnat pe administratorii diocezei Răsăritului[10]. În timp ce o mare parte a acestei tendințe spre secesiune pare să nu fi avut nici o legătură cu Anastasius, administrația sa a trebuit să o înfrunte.

Calcedonienii din capitală îl sprijineau pe patriarhul Eufemie, care își dădea seama de extinderea puterii sale. Atunci cînd împăratul a pretins respectarea promisiunii de reinstalare a ortodoxiei, pe care o semnase la urcarea sa pe tron, patriarhul a refuzat și a inițiat negocieri personale cu papa ca să pună capăt schismei acaciene. În 496 Anastasius a reușit să-l destituie pe Eufemie sub acuzația că îi favorizase pe rebelii isaurieni, dar acest gest a generat unele tulburări populare extrem de serioase. Împăratul a ajuns la concluzia că era mai prudent să aleagă un alt patriarh, pe Macedonius, care era un adept mai discret al deciziilor conciliului calcedonian. În 498 Antiohia și Ierusalimul își aleseseră deja patriarhi susținători atît ai Conciliului de la Calcedonia, cît și ai *Henoticon*-ului.

Cu toate acestea, întrucît se bucura de încrederea majorității ofițerilor și oficialilor care ar fi putut să-l detroneze, Anastasius deținea puterea în mai mare măsură decît o deținuse Leon I sau Zenon, putere care s-a extins și mai mult după ce Ioan Cocoșatul i-a prins și pe ultimii rebeli isaurieni în 498[11]. Anastasius a oprit înclinația spre tîlhărie a isaurienilor, care devenise de multă vreme practic endemică, sensibilizîndu-i pe mulți dintre cei aflați în zonele depopulate ale Traciei. Împăratul și Imperiul se bucurau acum de o neobișnuită perioadă lipsită de perspectiva rebeliunilor.

Atunci cînd revolta isaurienilor a luat, în cele din urmă, sfîrșit, împăratul s-a folosit de relativa sa siguranță ca să introducă o serie de reforme financiare ambițioase. După treizeci de ani de greutăți, vistieria nu se reabilitase încă în urma costisitoarei expediții eșuate a lui Leon împotriva vandalilor. Anastasius a început din nou să adune o rezervă considerabilă. Spre deosebire de predecesorii săi, care au evitat să-și facă dușmani în rîndul celor aflați în posturi înalte, el a făcut ordine în domeniul taxelor oficiale, a ținut în frîu corupția și a urmărit cu atenție evidența soldelor și a efectivului militar. Mai mult, Ioan, comitele lui pentru ofrandele sacre, și Marinus, consilierul său financiar, au făcut unele modificări structurale în domeniul finanțelor Imperiului.

Fig. 38. Monezile noi de aramă ale lui Anastasius I (491-518) (follis), în mărime naturală, cu marcajul valorii M (adică 40, pentru 40 de numii) pe revers (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Principiul de bază al acestor reforme era înlocuirea plăţilor în numerar cu plăţi în natură. Pentru ca moneda să fie mai flexibilă, Ioan a introdus în anul 498 primul sistem monetar stabil şi abundent în monezi de aramă pentru aproape trei sute de ani. Monezile erau emise în clase clar denominate şi în funcţie de valoarea aurului, care era stabilă încă de pe vremea lui Constantin I. Asigurînd un mijloc de schimb pentru sumele mult mai mici decît monezile de aur foarte valoroase, cele de aramă au facilitat atît rambursările oficiale cît şi plăţile private. Acestea au devenit imediat populare, în special *folii*, estimaţi la început la 210 pentru fiecare nomismă. Aceasta era aproximativ valoarea unei pîini de jumătate de kilogram şi, fiind cea mai mare monedă de aramă, a circulat timp de secole cu fluctuaţii valorice destul de mici.

Acceptarea de către stat, de multă vreme, a echivalării în aur pentru taxele evaluate în natură, conform sistemului lui Diocleţian, a făcut ca plăţile în aur să se generalizeze şi să devină constante. Convertibilitatea în aur a fost benefică pentru stat prin simplificarea contabilităţii, reducerea costului de transport şi evitarea speculaţiilor pe baza bunurilor perisabile. Contribuabilii par să fi primit bucuroşi schimbarea deoarece se reduceau posibilităţile de extorcare[12]. Cu excepţia Egiptului, care asigura taxele pe cerealele destinate aprovizionării Constantinopolului, puterea centrală a continuat să perceapă plăţi în natură doar pentru întreţinerea trupelor staţionate în apropierea contribuabililor. Multe dintre aceste resurse de aprovizionare erau şi ele achitate în numerar, inclusiv acelea vîndute trupelor, cu excepţia raţiilor împărţite în timpul campaniilor.

Consecința logică a înlocuirii impozitării în natură cu cea în bani a fost încheierea procesului de înlocuire a plăților soldei în natură cu cea în bani. Nu mult după 498, statul a încetat să mai acorde obișnuitele rații gratuite soldaților, uniforme și arme, cai și furaje celor din cavalerie, cu toate că a continuat să ofere toate acestea spre vînzare. Era de așteptat ca trupele să cumpere tot ce aveau nevoie cu alocațiile primite. Acestea erau totuși destul de generoase, încît soldații le preferau clar plăților în natură. Această creștere indirectă a soldei era probabil principalul motiv pentru care armata nu întîmpina nici o dificultate în atragerea voluntarilor bizantini, deși în cea mai mare parte a secolelor al IV-lea și al V-lea a trebuit să se bizuie în principal pe recrutare și pe mercenarii barbari[13].

Dîndu-și seama că aceste creșteri ale plăților în numerar puteau duce la o creștere a delapidărilor din partea funcționarilor, Marinus, sfetnicul lui Anastasius, a înființat un post nou de administrator, *vindex civitatis,* adică apărătorul orașului. Această persoană oficială, aflată în subordinea prefectului pretorian, supraveghea adunarea impozitelor de către consiliile municipale și verifica cuantumul acestora. Deoarece acești *vindices* erau aleși în funcție de suma pe care se angajau să o obțină, sistemul era practic o formă de controlare a taxelor din agricultură. Chiar dacă Marinus și oamenii lui au profitat de pe urma acestei schimbări, ea a dus la limitarea corupției locale și la mărirea veniturilor statului[14]. În anul 498 împăratul a abolit impozitul încasat la fiecare cinci ani din comerț, care fusese o sursă de venit destul de mică, dar o povară grea pentru negustorii și comercianții Imperiului. Anastasius a folosit veniturile provenite din posesiunile particulare ale Imperiului pentru a compensa gratificația acordată armatei din cinci în cinci ani.

Succesul acestor reforme fiscale a fost imediat și apreciat de toată lumea. Aplicînd o reducere modestă a impozitării și menținînd cheltuielile la același nivel, Anastasius a umplut repede vistieria. Se pare că toți contribuabilii considerau plata în numerar mai convenabilă; abolirea taxei percepute din cinci în cinci ani a fost primită cu bucurie în orașe, iar eficiența armatei s-a îmbunătățit curînd. Deși Anastasius este considerat autorul acestor rezultate fericite, ele par totodată să demonstreze că administrația fiscală fusese foarte îngăduitoare în timpul domniilor anterioare. Reformele ar fi putut totuși cu greu să ducă la obținerea cu atîta ușurință a unui venit atît de mare, dacă supușii din Imperiu n-ar fi devenit mai prosperi, începînd de la mijlocul secolului al V-lea, probabil datorită unei creșteri a populației.

Pe fundalul acestui progres economic, problemele lui Anastasius legate de invaziile străine și de nemulțumirea din cadrul Imperiului au devenit mai ușor de rezolvat, cu toate că ele existau chiar și în 498. Bulgarii au invadat Iliria în acel an și l-au învins pe comandantul acesteia, care a pierdut patru mii de oameni. Arabii nomazi făceau

incursiuni în Mesopotamia, Siria şi Palestina, cu toate că trupele de frontieră bizantine i-au învins. Verzii provocau tulburări la hipodrom şi erau pedepsiţi prin interzicerea luptelor cu animale sălbatice. Cu cît se răzvrăteau mai mult împotriva lui Anastasius, cu atît mai mult ajungeau să îndrăgească încălcarea legii. Atît Albaştrii, cît şi Verzii s-au răzvrătit şi în anul următor, iar în timpul străvechiului festival păgîn de la Brytae din 501 s-au luptat între ei cu o îndîrjire atît de sălbatică încît au fost ucişi peste trei mii de oameni. În anul următor, Anastasius a interzis atît festivalul de la Brytae cît şi dansurile pantomimice. Măsurile acestea, fie ele de prevenire sau punitive, par să fi dus la scăderea infracţionalităţii violente timp de cîţiva ani.

În 502, perşii au încălcat tratatul de pace care fusese respectat în ultimii şaizeci de ani, tocmai atunci cînd bizantinii aveau mai multă nevoie de linişte. În acest interval de timp, aproape la fel ca şi bizantinii, perşii au suferit de pe urma mai multor invazii barbare ale hunilor albi şi a neînţelegerilor civile, care duseseră la răsturnarea temporară a regelui, Kavad. Reinstalat acum pe tron, regele avînd nevoie de bani ca să le plătească tribut hunilor albi, i-a considerat vulnerabili pe bizantini. Într-o vreme cînd bulgarii pustiau Tracia, iar arabii făceau incursiuni în Siria şi Palestina, Kavad i-a cerut lui Anastasius să-i plătească un tribut. Atunci cînd împăratul a refuzat, regele a invadat Theodosiopolisul şi Martyropolisul, iar la începutul anului 503 a cucerit oraşul Amida din nordul Mesopotamiei.

Reforma introdusă în armată de Anastasius avusese deja un efect pozitiv, încît împăratul putea dispune de numărul aproape fără precedent de 52.000 de soldaţi, cu doar 10.000 mai puţin decît totalul efectivelor celor două armate legate de Prezenţa Împăratului şi a armatei Răsăritului[15]. El a semnat un tratat cu invadatorii arabi, care l-au ajutat şi împotriva perşilor. Din nefericire, cei trei comandanţi ai armatelor operative au condus neglijent campania din primul an, nereuşind să coopereze între ei. Dar în 504, sub o comandă unică, bizantinii au eliberat Amida şi au trecut prin foc şi sabie Armenia persană. În anul următor, Kavad, care se lupta din nou cu hunii albi, a început negocierile pentru încheierea unui armistiţiu. Anastasius a fost de acord să le plătească perşilor un tribut anual modest de 39.600 de nomisme. El i-a ajutat pe cei care suferiseră de pe urma invaziei lui Kavad, reconstruind cetăţile şi reducînd impozitele în Mesopotamia, iar în 506, cînd armistiţiul a devenit oficial, a luat măsuri pentru a micşora primejdia unor viitoare invazii. A fortificat oraşul de frontieră Dara, aflat în faţa fortăreţei persane Nisibis, ca să-l facă la fel de puternic, cu toate că noul nume al acestuia, Anastasiopolis, nu a fost niciodată acceptat. Dara a îndeplinit multă vreme funcţia pentru care fusese construit, aceea de a întări paza frontierei cu Imperiul Persan.

Fig. 39. Fildeşul Barberini, reprezentîndu-l probabil pe Anastasius I, aflat acum la Luvru, Paris (Foto: Musée du Louvre).

După ce şi-a asigurat graniţele, Imperiul a început să se bucure de o pace tulburată doar de unele tensiuni interne. În 507 Albaştrii şi Verzii au declanşat, atît la Constantinopol cît şi la Antiohia, tulburări care au trebuit să fie înăbuşite de armată, deşi se pare că facţiunile nu şi-au manifestat nici o nemulţumire anume faţă de Anastasie. Practic, împăratul pare să fi fost destul de popular după instituirea reformelor sale financiare, pînă cînd a căzut sub influenţa lui Severus, un călugăr monofizit născut la Pisidia, dar instruit în Siria. În 511, Severus l-a convins pe împărat să-l destituie pe Macedonius al II-lea, patriarhul moderat al Constantinopolului, sub acuzaţia de nestorianism. Peste un an, un alt conciliu îl destituia pe patriarhul calcedonian al Antiohiei, locul lui fiind luat chiar de Severus. Deşi Severus a acceptat *Henoticon*-ul, care continua să se menţină, monofizitismul lui era vădit, iar împăratul nu-şi mai ascundea opoziţia faţă de opiniile lui.

Preferinţa lui Anastasius faţă de monofizitism a provocat mişcări religioase atît în Antiohia, cît şi în Constantinopol. În 512, demonstranţii calcedonieni din capitală li s-au alăturat Albaştrilor şi Verzilor într-o încercare de a proclama un nou împărat. Alesul lor era Areobindus, un fost general căsătorit cu o strănepoată a lui Theodosius

al II-lea. Dar acesta a refuzat să fie aclamat. Răzvrătiţii începuseră deja să şovăie atunci cînd Anastasius şi-a făcut apariţia în hipodrom şi a pus capăt confuziei oferindu-se într-un discurs elocvent să abdice. Nefiind în stare să ajungă la un consens pentru a accepta oferta, împăratul a depăşit criza.

Monofizitismul lui Anastasius continua însă să fie nepopular. În anul următor a avut loc o revoltă organizată, condusă de Vitalian, un general calcedonian, comandantul federaţilor barbari din Tracia. Acesta a obţinut prin forţă destituirea unuia dintre comandanţii militari ai Traciei, a pus să fie ucis următorul şi a învins o armată puternică îndreptată împotriva lui, condusă de Hypatius, nepotul împăratului, pe care l-a luat prizonier. În 514 Vitalian a pornit spre Constantinopol. Anastasius l-a numit comandant militar al Traciei, plătind o răscumpărare pentru Hypatius şi dîndu-şi acordul pentru convocarea peste un an a unui conciliu ecumenic prezidat de papă, care era partizan declarat al calcedonienilor.

Ajuns în postură defensivă, împăratul a negociat cu papa Hormisdas, cu scopul de a pune capăt schismei acaciene, oferind în schimb recunoaşterea deciziilor conciliului de la Calcedonia. Dar negocierile s-au întrerupt atunci cînd papa a insistat asupra condamnării memoriei patriarhului Acacius, autorul *Henoticon*-ului. Văzînd că nu este convocat nici un conciliu şi că schisma continua şi în 511, Vitalian a pornit iar spre Constantinopol. Anastasius i-a dat comanda trupelor care urmau să lupte împotriva rebelilor lui Marinus, fostul consilier financiar şi prefect pretorian al Orientului. În ciuda lipsei sale de experienţă de război, Marinus a înfrînt forţele rebelilor, întîi pe mare apoi şi pe uscat. Vitalian însuşi a fugit în nord, dar i-a pierdut pe cei mai mulţi dintre adepţii săi, iar în Imperiu s-a reinstaurat aceeaşi pace relativă. Împăratul pare să-şi fi asigurat popularitatea în rîndurile armatei în 516, cînd a înlocuit gratificaţia acordată din cinci în cinci ani cu o generoasă suplimentare anuală a soldelor[16].

Renunţînd la eforturile lui de a pune capăt schismei împreună cu papa, Anastasius a continuat să susţină cu fermitate *Henoticon*-ul, aşa cum făcuse întotdeauna. Patriarhul Severus al Antiohiei era încă puternic, iar în 516 a obţinut destituirea ultimului patriarh făţiş calcedonian, Elias al Ierusalimului. Cu toate acestea, majoritatea creştinilor din patriarhiile Constantinopolului şi Ierusalimului au rămas ortodocşi, iar Anastasius era la vremea aceea atît de bătrîn încît toată lumea se aştepta ca el să moară curînd. Patriarhii oficiali ai Constantinopolului nu-şi ascundeau simpatiile calcedoniene.

Bulgarii au organizat în 517 un raid devastator în Macedonia şi Thessalia, în vreme ce Vitalian rămînea în libertate, undeva în nordul Traciei. În general, Imperiul se bucura de pace şi prosperitate sub controlul împăratului său. Anastasius avusese o domnie încununată de succes, murind la vîrsta de 88 ani, în 518. Cu toată precaritatea financiară la urcarea lui pe tron, el lăsase la moartea sa o rezervă de aur uriaşă, de

circa 23 de milioane de nomisme, adică mai mult de trei ori față de suma lăsată de Marcian în 457[17]. Anastasius a fost primul împărat de după Diocleţian care nu a lăsat la moartea sa nici o problemă politică, financiară sau militară.

Acest succes este cu atît mai remarcabil dat fiind faptul că în timpul domniilor lui Leon I, Zenon şi Anastasius, Imperiul a trebuit să facă faţă unui număr la fel de mare de invazii şi rebeliuni ca şi în oricare altă perioadă ulterioară reformelor lui Diocleţian. Ostrogoţii şi bulgarii devastaseră în repetate rînduri Tracia şi Iliria. Lipsiţi de pretenţii dinastice justificate la tron, împăraţii s-au confruntat în permanenţă cu barbari puternici şi cu alţi rebeli care au aspirat să deţină puterea şi să domnească în locul lor. În cea mai mare parte a acestei perioade, o invazie persană în Răsărit, una a ostrogoţilor în Anatolia sau pur şi simplu instabilitatea de mai lungă durată a situaţiei din capitală i-ar fi putut foarte bine permite lui Aspar, unuia dintre cei doi Theoderic sau unui alt barbar să urce pe tronul de la Constantinopol, situaţie în care Imperiul de Răsărit ar fi putut să aibă aceeaşi soartă ca şi cel de Apus.

Cu toate acestea, Orientul a rezistat invaziei barbare, şi-a recăpătat stabilitatea financiară şi şi-a refăcut puterea militară. În 502, atunci cînd perşii au invadat Imperiul, ameninţîndu-i cu adevărat existenţa, bizantinii erau pregătiţi şi i-au învins cu uşurinţă. Oricît de aproape s-au aflat Leon I, Zenon şi Anastasius de detronare – Zenon fiind cel mai aproape de un astfel de sfîrşit –, ei au supravieţuit şi au murit de moarte naturală în timpul domniei. În ciuda multor dificultăţi, la sfîrşitul acestor ani Imperiul de Răsărit deţinea tot ceea ce deţinuse la început, cu excepţia cetăţii Sirmium ocupată în 474 de ostrogoţi şi anexată la noul lor regat italian. Deşi Imperiul beneficiase cu siguranţă de un oarecare noroc, traversarea cu succes a acestor probleme constituia totodată o dovadă a puterii pe care se bizuia.

Orice comparaţie echitabilă între Bizanţul din 457 şi cel din 518 ilustrează clar o mare îmbunătăţire. Resursele incomparabil mai mari ale statului reflectau nu numai o administrare mai bună, ci şi o continuă creştere a prosperităţii economice, încurajate poate şi de reforma monetară a lui Anastasius. Chiar şi numeroasele revolte din această perioadă par mai curînd să ilustreze belşugul decît disperarea sărăciei. În 518, împăratul nu numai că îşi reluase funcţia de comandant faţă de guvernul său, dar administraţia şi armata, care avuseseră multă vreme dificultăţi, funcţionau evident mai bine. Cu toate că disensiunile religioase rămîneau încă o problemă, se pare că monofizitismul se afla în declin. O dovadă în plus că ameliorarea situaţiei era reală a apărut în generaţia următoare, cînd Imperiul a repurtat victorii fără precedent timp de 400 de ani.

CAPITOLUL 6

Recuceririle şi ciuma (518-565)

Anastasius a lăsat o moştenire de invidiat, dar nu numise nici un succesor înainte de a muri subit într-o noapte, în patul său. Cu toate că este posibil ca el să fi dorit drept urmaş pe unul dintre cei trei nepoţi ai săi, ascensiunea familiei sale era prea recentă ca să asigure urmaşi la tron fără declaraţia lui explicită în acest sens. Întrucît nu lăsase puterea altcuiva, iar soţia sa murise, nimeni nu deţinea autoritatea deplină de a alege un nou împărat. Succesiunea era astfel, pentru prima oară de la moartea neaşteptată a lui Iulian şi a lui Iovian în 363 şi 364, deschisă. Aşa cum se întîmplase în ambele cazuri şi în împrejurări asemănătoare în 284, garda imperială avea puterea decizională, astfel încît aceasta l-a proclamat pe unul dintre proprii ei ofiţeri.

Candidatul care a cîştigat, Iustin, comitele excubiţilor, a fost aprobat de oficialii adunaţi şi de mulţime după cîteva ore de confuzie. Iustin era un trac provenit dintr-o familie de ţărani din provincia Dardania, unde se vorbea latina, dar vorbea şi greaca destul de bine. Avea o educaţie precară, o fire pasivă, nu avea experienţă în guvernare, era în vîrstă de aproape 68 de ani şi nu avea nici un fiu care să-i urmeze la tron. Dar îl adoptase deja pe nepotul său, Petru, care făcea şi el parte din corpul de gardă, şi care-şi schimbase numele în Iustinian în onoarea unchiului său şi devenise urmaşul firesc al acestuia. În vîrstă de aproximativ 36 de ani, Iustinian poseda o cultură pe măsura epocii sale, o energie extraordinară şi posibilităţile uriaşe pe care le cerea Imperiul.

ASCENSIUNEA LUI IUSTINIAN

În timpul lui Iustin, primul vorbitor de limbă latină ca limbă maternă după Theodosius I, guvernul imperial a acordat mai multă atenţie Occidentului. Atunci cînd

a preluat Iustin puterea, Imperiul Roman de Apus era în declin, biserica răsăriteană era în conflict cu papalitatea, iar Vitalian, sprijinitorul papei, era tot mai rebel față de guvernul imperial. Dar în calitatea lor de calcedonieni din teritoriul iliric, care se afla sub jurisdicția papei, Iustin și Iustinian erau dornici să pună capăt atît schismei, cît și rebeliunii. Iustinian vroia totodată ca Imperiul să exercite o autoritate mai mare asupra regilor barbari și poate că a avut deja unele speranțe în recuperarea de către acesta a unei părți a Occidentului.

Majoritatea calcedoniană a capitalei a sărbătorit urcarea lui Iustin pe tron prin demonstrații aprobate de guvern. Toate acestea l-au obligat pe patriarhul Ioan al II-lea să convoace de urgență un sinod care s-a declarat de acord cu deciziile conciliului de la Calcedonia. Iustin i-a rechemat pe calcedonienii exilați de Anastasius, inclusiv pe fostul rebel Vitalian. Preferînd să-l aibă pe acesta în capitală depinzînd de grația imperială, decît să conspire în Tracia, împăratul l-a numit în postul unuia dintre cei doi comandanți militari legați de Prezența Împăratului. Alte sinoade ținute în Palestina și Siria au dus la accelerarea acceptării deciziilor conciliului de la Calcedonia și a destituirii episcopilor opozanți, printre care s-a aflat și Severus, patriarhul monofizit al Antiohiei. Acesta s-a refugiat la Alexandria, unde patriarhul Timotei al II-lea rămăsese în fruntea unei patriarhii monofizite.

Cu toate că a evitat o confruntare directă cu Timotei și cu Severus, ca și cu numeroșii adepți ai acestora, Iustin a trimis o solie papei ca să negocieze soluționarea schismei acaciene. Ambasadorul trimis avea asupra lui scrisori de conciliere din partea împăratului, a patriarhului Ioan și, fapt extrem de semnificativ, a lui Iustinian. Întrucît Roma era în stăpînirea lui Theoderic și a ostrogoților, aceste negocieri erau destul de delicate. Theoderic trecuse de 60 de ani; la moartea lui, Imperiul putea ridica din nou pretenții asupra Italiei, pretenții care ar fi avut o greutate mai mare, dacă schisma era rezolvată între timp. Ca să-l reasigure pe regele ostrogot, Iustin i-a oferit o formă de adoptare a urmașului ales al lui Theoderic, ginerele său, Eutharic, și a împărțit cu acesta consulatul în 519. După cum menționează papa Hormisdas, schisma acaciană a fost soluționată în acel an prin respingerea *Henoticon*-ului, atît de ambiguu din punct de vedere doctrinal, și prin condamnarea defunctului patriarh Acacius pentru faptul de a-l fi elaborat. După reunificare, Iustin a inițiat eforturi susținute de înlocuire a calcedonienilor cu restul episcopilor monofiziți din afara Egiptului.

Dovedindu-se un calcedonian la fel de bun ca și Vitalian, Iustin i-a dat fostului răzvrătit un tovarăș de nădeje, numindu-l pe Iustinian în celălalt post de comandant militar legat de Prezența Împăratului. Împăratul l-a numit în această perioadă pe un alt

nepot de-al său, Germanus, în fostul post de comandă al lui Vitalian ca şef militar al Traciei. Pe lîngă faptul că a asigurat loialitatea armatei Traciei faţă de Iustin, Germanus a repurtat curînd o victorie decisivă asupra invadatorilor slavi, fapt care i-a stabilit reputaţia militară[1]. Cu toate că lui Vitalian i s-a acordat onoarea consulatului pentru anul 520, la mijlocul acelui an puterea sa scăzuse atît de mult încît Iustinian a pus la cale asasinarea lui, fără să fie pedepsit pentru aceasta.

Fig. 40. Iustinian I (527-565). Galvanoplastie a unui medalion de aur pierdut, în mărime naturală, din Cabinet des Médailles, Paris (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris).

Iustinian a devenit consul în 521 şi s-a străduit să-şi cîştige popularitatea prin organizarea unor jocuri consulare neobişnuit de fastuoase. Fiind mare amator de distracţii publice, el îi prefera pe Albaştri, patrizanii acestei facţiuni devenind aliaţii săi. Patronajul său i-a încurajat pe aceştia să-i hărţuiască mai mult ca oricînd pe Verzi, rivalii lor, tulburînd timp de mai mulţi ani liniştea la Constantinopol şi Antiohia. Se pare că prin asocierea lui cu Albaştrii a cunoscut-o Iustinian pe iubita lui, Teodora, o fostă actriţă în spectacolele deocheate de mimă pe care le organizau aceştia din urmă.

Pe măsură ce Iustinian devenea tot mai influent, politica externă a Imperiului era tot mai agresivă. În 522, regele creştin al provinciei Lazica, care fusese timp de peste 50 de ani protectorat persan, s-a oferit să depună jurămînt de supunere faţă de

Imperiu. Iustin nu a ţinut seama de protestele perşilor şi a acceptat, alegîndu-se în schimb doar cu cîteva incursiuni ale arabilor, aliaţii perşilor, în Mesopotamia bizantină şi în Siria. În 523, atunci cînd regele evreu al Yemenului i-a masacrat pe creştini, guvernul lui Iustin l-a convins pe regele creştin al Etiopiei să lanseze o invazie de răzbunare. În doi ani de zile, etiopienii instalaseră deja în Yemen un rege creştin supus lor, asigurînd accesul Bizanţului la ruta comercială cu India prin Marea Roşie.

Regatele ostrogoţilor şi vandalilor începuseră şi ele să simtă puterea guvernului bizantin. În 523, Theoderic, al cărui urmaş, Eutharic, tocmai murise, a găsit o serie de scrisori ale unor senatori romani adresate împăratului în care aceştia puneau clar problema reinstaurării dominaţiei imperiale în Italia. Printre cei pe care Theoderic i-a arestat pentru trădare s-a aflat şi şeful cancelariilor sale, Boëthius, un filosof care a fost executat în anul următor. Incidentul a dus la deteriorarea a ceea ce păruseră să fie bune relaţii între Theoderic şi nobilimea italiană. Spre marea neliniştea lui Theoderic, Hilderic, noul rege vandal din Africa, se afla în relaţii de prietenie cu Iustinian, încît acest lucru ameninţa independenţa vandalilor. Hilderic a zădărnicit strădaniile vandalilor de a-i converti la arianism pe supuşii romani, a emis probabil monezi marcate cu chipul lui Iustin şi a întemniţat-o pe regina predecesorului său, care nu era alta decît sora lui Theoderic.

Theoderic a protestat şi împotriva interzicerii impuse de Iustin, pe tot cuprinsul Imperiului, a practicării arianismului, majoritatea adepţilor fiind germani şi mulţi dintre ei goţi. În 525, regele l-a trimis la Constantinopol ca ambasador pe papa Ioan. Iustin şi Iustinian i-au făcut papei o primire extrem de călduroasă, l-au făcut să-l încoroneze din nou pe împărat şi le-au oferit unele concesii arienilor. Atunci cînd, după un an, Ioan s-a întors în Italia, Theoderic şi-a exprimat marea nemulţumire faţă de negocierile paşnice, dar nu foarte rodnice, ale papei cu Iustin. După ce l-a întemniţat pe Ioan, care a murit după cîteva zile, Theoderic l-a impus ca succesor al acestuia pe Felix al II-lea, candidatul său. Regele însuşi a murit nu mult după aceasta, lăsîndu-şi fiica, Amalasuntha, să domnească peste o Italie nemulţumită, care îl prefera pe Athalaric, fiul în vîrstă de opt ani al acesteia.

Între timp izbucnise războiul dintre Imperiu şi Persia. Încurajat de faptul că Lazica se eliberase de sub vasalitatea perşilor, regele creştin al Iberiei a încercat să urmeze exemplul vecinului său. El a apelat la ajutorul lui Iustin, care i-a pus la dispoziţie o forţă puţin numeroasă, dar regele persan Kavad a trimis o armată puternică care a izgonit trupele bizantine şi totodată l-a detronat pe regele Iberiei, anexînd-o pe aceasta la Imperiul persan. Iustin a ripostat trimiţînd trupe bizantine să facă incursiuni în Armenia şi în Mesopotamia persană. Deşi aceste incursiuni au fost

doar parţial încununate de succes, ele au demonstrat talentul a doi tineri ofiţeri, foşti membri ai corpului de gardă al lui Iustinian, Belizarie şi Sittas.

Treptat, Iustinian a devenit conducătorul virtual al Imperiului. La început, planul de a se căsători cu iubita sa, Teodora, a fost împiedicat de o lege care interzicea căsătoriile dintre senatori şi fostele actriţe; dar l-a convins în cele din urmă pe Iustin să facă o excepţie în privinţa actriţelor care părăseau această meserie, astfel că nunta a avut loc. În ciuda trecutului dezonorant al Teodorei, căsnicia s-a dovedit a fi stabilă, întărită de ambiţia politică a celor doi şi de credinţa nou devenitei femei respectabile. Opinia publică avea ceva mai bun de făcut decît să blameze cuplul şi cum starea sănătăţii lui Iustin s-a înrăutăţit vizibil în 527, Senatul a luat hotărîrea ca nepotul acestuia să fie numit împărat. Iustinian a fost încoronat la timp şi a devenit singurul deţinător al tronului ceva mai tîrziu, în acelaşi an, cînd Iustin a murit.

PROIECTELE LUI IUSTINIAN

Fireşte că Iustinian a devenit şi mai activ după ce a dobîndit autoritate deplină. Bun cunoscător al problemelor guvernării, armatei şi bisericii, el avea planuri de îmbunătăţire a fiecăruia dfin aceste domenii. Deşi acestea erau uneori imposibil de transpus în realitate, el sesiza multe posibilităţi reale pe care alţii le ignorau. Cu toate că oscila uneori, Iustinian recurgea cel mai adesea la diferite mijloace de a-şi atinge ţelurile urmărite. Fiind el însuşi un parvenit, şi-a ales generalii şi funcţionarii mai mult după meritele decît după relaţiile acestora. Egoist şi lipsit de simţul umorului, era expert în a se folosi de subordonaţii săi talentaţi, iar oamenii lui cei mai buni au răspuns prin loialitate încrederii acordate. Tot ceea ce făcea considera că era spre binele supuşilor săi.

Deoarece la urcarea lui pe tron Imperiul era încă în stare de război cu Persia, prima reformă importantă a lui Iustinian a avut drept scop întărirea trupelor care apărau graniţa răsăriteană. După ce negocierile de pace au eşuat, iar perşii i-au înfrînt în 528 pe bizantini, împăratul a reorganizat frontul persan, creînd noi posturi de comandă pentru trupele de frontieră şi o nouă armată mobilă a Armeniei. Deşi cea mai mare parte a celor 15.000 de soldaţi ai armatei armene proveneau din alte armate mobile, inclusiv din cea a Răsăritului, noile recrutări au menţinut la acelaşi nivel capacitatea militară originară a acestor forţe. În combinaţie cu armata Răsăritului, efectivul armatei Armeniei a dus la creşterea numărului trupelor operative destinate să le ţină piept perşilor, de la 20.000 la 35.000 de oameni[2]. În 529, Iustinian le-a încredinţat treburile războiului celor doi foşti membri ai corpului său de gardă,

numindu-l pe Sittas comandant militar al Armeniei, iar pe Belizarie comandant militar al Orientului.

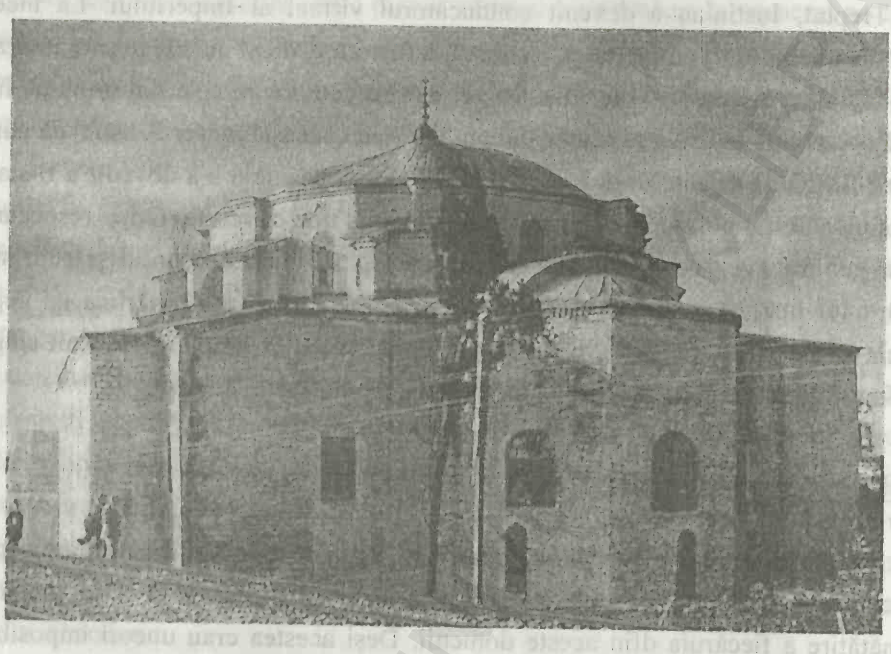

Fig. 41. Exteriorul bisericii sfinților Sergiu și Bahus de la Constantinopol, înălțată în timpul lui Iustinian nu mult după 527, anul cînd a devenit împărat (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Între timp Iustinian numise o comisie de juriști ca să inițieze o serie de reforme juridice de o anvergură fără precedent. În 529, după ceva mai mult de un an de cercetări asidue, această comisie a publicat o nouă culegere de legi, *Codul lui Iustinian*. Acesta era o operă mult mai ambițioasă decît *Codul lui Theodosius* din 438, care cuprindea doar legile emise în intervalul dintre domnia lui Constantin I și cea a lui Theodosius al II-lea, dar multe dintre acestea erau depășite. *Codul lui Iustinian* urmărea să includă toate legile valabile în orice perioadă și să elimine tot ceea ce fusese abrogat. Era deci primul cod juridic atotcuprinzător din istoria Imperiului.

Iustinian era mulțumit de *Codul* său și mai ales de prestigiul pe care urma să i-l confere acesta numele său. L-a numit imediat pe Tribonian, cel mai bun jurist al comisiei, atît în funcția de chestor, primul magistrat al Imperiului, cît și în cea de șef al celei de-a doua comisii, care urma să codifice numeroasele comentarii asupra legilor[3]. Împăratul fusese și mai mulțumit de șeful primei comisii, Ioan din Cappadocia, care a devenit principalul său consilier juridic în privința noii legislații și peste puțin timp

prefect pretorian pentru Răsărit. Aceştia şi alţi cîţiva nou numiţi au început să pună stăpînire pe guvernul lui Iustinian în detrimentul bogatului şi influentului cerc tradiţional al funcţionarilor publici. Taxele punitive şi amenzile percepute de Ioan şi de subordonaţii săi au devenit o nouă sursă importantă de venituri pentru guvern.

Primele din noile legi ale lui Iustinian erau îndreptate împotriva homosexualilor, păgînilor şi ereticilor. El i-a absolvit pe monofiziţi, pe care nu-i considera neapărat eretici, dar era convins că a-i ataca pe ceilalţi era datoria lui de împărat creştin. Era intolerant faţă de maniheişti şi de secta disidentă evreiască a samaritenilor, care organizaseră o rebeliune înainte de a fi desfiinţaţi. Cu toate că majoritatea celorlalţi nonconformişti religioşi şi sexuali au scăpat de persecuţii fiind discreţi, unii homosexuali şi cîţiva păgîni care practicau vechile culte au fost executaţi, iar alţii au fost demişi din posturile oficiale. Iustinian le-a interzis în 529 păgînilor să predea în învăţămîntul public, destituindu-i pe mulţi filosofi.

Iustinian a început să se bucure de mai mult succes militar. În 529, el a trimis o expediţie bizantină în regatul Bosporus din Crimeea, al cărui rege fusese detronat şi ucis după ce trecuse la creştinism. Împăratul a anexat Crimeea, transformînd-o în provincie. În 530, aranjamentele făcute de el în Răsărit au dus la primele victorii bizantine clare asupra perşilor într-un interval de mulţi ani. În apropiere de fortăreaţa de frontieră Dara, Belizarie a înfrînt o armată invadatoare persană mult mai mare decît a sa. Aproape de Theodosiopolisul armean, Sittas a învins o altă forţă persană mult mai mare, iar curînd după aceea a cucerit o parte a Armeniei persane. La sud, Iustinian s-a aliat cu recent întemeiatul regat arab al ghassanizilor din deşertul sirian. Ghassanizii erau creştini şi duşmani declaraţi ai păgînilor lacmizi, care conduceau un regat arab asemănător, aliat cu perşii şi învecinat cu Mesopotamia persană. Ca aliaţi ai bizantinilor, ghassanizii îi puteau împiedica pe supuşii lor arabi să facă incursiuni în Siria şi Palestina, să lupte cu adversarii lor lacmizi şi să facă incursiuni în teritoriul persan. Deoarece ghassanizii vroiau şi ei să fie ajutaţi de bizantini împotriva perşilor şi a lacmizilor, alianţa era reciproc avantajoasă.

Începînd cu 530, Mundus, comandantul militar al Iliriei, şi Chilbudius, comandantul militar al Traciei, au repurtat victorii importante împotriva bulgarilor şi slavilor care pustiau Balcanii. Graniţa de la Dunăre, care fusese întotdeauna cel mai slab punct al Imperiului de Răsărit, a devenit tot mai sigură. Astfel că armata bizantină reuşise să apere teritoriul Imperiului şi îl extinsese chiar într-o oarecare măsură în Armenia şi Crimeea. Imperiul părea atît de puternic încît intervenţia imperială în Italia şi Africa începea să pară posibilă nu numai lui Iustinian, ci şi unor ostrogoţi şi vandali.

Deşi conducătorii ostrogoţi şi vandali voiau să se împace cu Iustinian trezind bănuieli de trădare în rîndul supuşilor germani, ostrogoţii, care o considerau pe Amalasuntha, regenta lor, pro-bizantină, au complotat împotriva ei şi au obligat-o să li-l dea în custodie pe tînărul rege Athalaric. În 530, vandalii, care se temeau că Hilderic, regele lor, avea de gînd să cedeze Africa, l-au detronat şi l-au întemniţat, înlocuindu-l cu Gelimer, nepotul şi urmaşul acestuia. Iustinian a protestat vehement faţă de Gelimer şi a început să se mai gîndească asupra acţiunii pe care urma să o întreprindă.

În anul următor, după ce perşii îi învinseseră pe bizantini în Mesopotamia, dar fuseseră la rîndul lor învinşi în Armenia, a murit regele persan Kavad. Din cauză că urmaşul acestuia, Khusrau, vroia pace pentru a-şi consolida puterea, el a început negocierile în acest scop. Cît despre Iustinian, acesta vroia pace cu Persia ca să poată invada Africa, mai ales că intenţiona să-l cheme pe Belizarie din Răsărit ca să-l pună în fruntea armatei invadatoare. În timpul îndelungatelor discuţii diplomatice, atît perşii, cît şi bizantinii au respectat starea de armistiţiu, iar Iustinian a început să-şi organizeze expediţia împotriva vandalilor.

Însă, înainte ca aceasta să pornească, la începutul anului 532 a avut loc în capitală un incident minor, care s-a transformat într-o stare de urgenţă. Totul a început atunci cînd Albaştrii şi Verzii au pretins scuze pentru doi din membrii factiunilor lor care supravieţuiseră încercării de a fi spînzuraţi sub acuzaţia de crimă. Agitaţia factiunilor a luat în curînd o întorsătură politică. Albaştrii au ignorat favorurile acordate de Iustinian. Scoţînd obişnuitul strigăt din timpul curselor *Nika!* („Învinge!"), o mulţime de Albaştri şi Verzi au păstruns cu forţa în închisoare şi au dat foc unei mari părţi a centrului oraşului. Cînd cîţiva dintre senatorii de frunte i-au încurajat şi le-au dat arme, răzvrătiţii i-au cerut lui Iustinian să-i destituie pe prefectul oraşului, pe Ioan de Cappadocia, prefectul pretorian, şi pe chestorul Tribonian. Cu toate că împăratul a fost de acord, nu a reuşit totuşi să potolească mulţimea. L-au găsit pe Hypatius, un nepot al defunctului împărat Atanasius, şi l-au proclamat împărat la Hipodrom.

Neputînd avea încredere în trupele cetăţii, Iustinian a hotărît să se refugieze în Tracia, dar, sfătuit de Teodora, a decis să mai rămînă la Constantinopol[4]. Şansa lui a fost prezenţa celor doi generali loiali în oraş: Belizarie, care pregătea expediţia împotriva vandalilor, şi Mundus, care se afla în drum spre Tracia ca să-l înlocuiască pe cel dintîi ca şef militar pentru Răsărit. Aceştia au preluat comanda puţinelor trupe loiale cu care au pătruns în Hipodrom şi i-au măcelărit pe răzvrătiţi, a căror răscoală a ajuns să fie cunoscută sub numele de Revolta Nika. Iustinian l-a executat pe Hypatius,

împăratul proclamat de rebeli, şi i-a exilat, confiscînd şi averile senatorilor care sprijiniseră revolta.

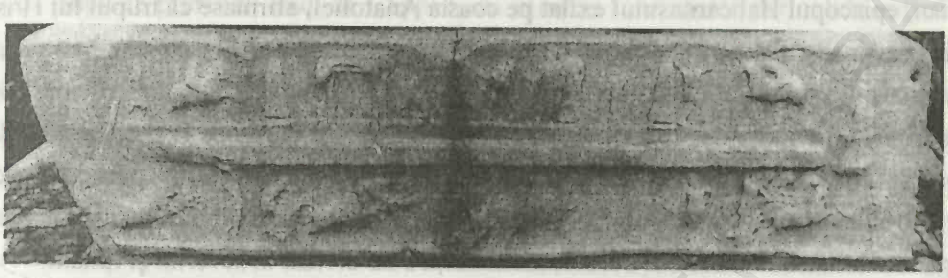

Fig. 42. Basorelief din partea inferioară a bazei Obeliscului lui Theodosius I din Hipodromul de la Constantinopol, reprezentînd o cursă de care. Deasupra celor patru care ale Albaştrilor, Verzilor, Roşiilor şi Albilor se află statuile şi alte ornamente de pe pilonul central pe care era aşezat obeliscul (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Deşi Revolta Nika a demonstrat faptul că Iustinian nu se bucura de popularitate, el a avut, fără îndoială, dreptate să învinuiască în primul rînd senatorii şi nu poporul. Ca fiu de ţăran, Iustinian nu era de acord cu privilegiile clasei senatoriale, iar Ioan de Cappadocia, prefectul lui pretorian, provenea dintr-un mediu asemănător şi avea aceeaşi atitudine. Atît împăratul, cît şi Ioan şi Tribonian făcuseră deja eforturi împotriva corupţiei, care îi deranjaseră pe puţini dintre cetăţenii de rînd. După Revolta Nika, Iustinian a ezitat şi mai mult cînd era vorba de numirea în înalte posturi a unor persoane din familiile senatorilor şi mult mai înclinat să le transfere averile acestora în vistierie prin orice mijloace.

Împăratul şi-a urmat planurile ca şi înainte. El a ordonat reconstruirea integrală a Sfintei Sofia şi a altor clădiri incendiate în timpul revoltei. L-a menţinut pe Tribonian în postul de şef al comisiei legislative şi l-a numit curînd pe Ioan de Cappadocia din nou ca prefect pretorian. A semnat un tratat cu regele persan Khusrau, care a ajuns să fie cunoscut sub numele de Pace Perpetuă. Întrucît perşii făcuseră mult mai multe incursiuni în teritoriul bizantin decît făcuseră bizantinii în Persia, Khusrau se aştepta să fie cumpărat, ceea ce s-a şi întîmplat. Prevederile tratatului îl obligau pe Iustinian să-i trimită lui Khusrau imensa cantitate de 11.000 de livre de aur, adică 792.000 de nomisme; dar împăratul a suspendat plata trupelor de la frontiera persană, ceea ce a dus peobabil la recuperarea pierderii în decurs de un singur an[5]. Odată stabilită pacea în Răsărit, Iustinian a continuat pregătirile pentru expediţia împotriva vandalilor, în ciuda avertismentelor consilierilor săi, care considerau că riscul era prea mare.

Împăratul şi-a continuat şi planul de reconciliere cu unii dintre monofiziţi, ai căror episcopi exilaţi începuseră să se certe între ei la Alexandria. Cu puţin timp în urmă, Iulian, episcopul Halicarnasului exilat pe coasta Anatoliei, afirmase că trupul lui Hristos era, prin însăşi natura sa, incapabil să sufere şi să păcătuiască[6]. Cu toate că această concluzie decurgea din credinţa originară a lui Eutyches într-o natură divină unică, majoritatea monofiziţilor îl consideraseră de multă vreme eretic pe Eutyches şi credeau că, deşi unică, natura lui Hristos este atît divină, cît şi umană. Severus, patriarhul exilat al Antiohiei şi principalul lider al monofiziţilor, l-a atacat pe Iulian, acuzîndu-l că a negat umanitatea lui Hristos. Curînd, monofiziţii s-au divizat în severini şi iuliani.

Iustinian a simţit că putea rezolva problema monofizitismului aşa cum făcuse Theodosius I cu arianismul. Theodosius triumfase asupra celor care îl negau pe Arius, dar aveau obiecţii faţă de crezul de la Niceea pentru că acesta nu exclusese sabellianismul. Atunci cînd cei care avuseseră obiecţii şi-au dat, în cele din urmă, seama că sabellianismul nu prezenta nici un pericol, au acceptat crezul de la Niceea, lăsînd minoritatea adevăraţilor arieni să dispară de la sine. Monofiziţii severieni îi respingeau acum pe Iulian şi pe Eutyches, dar obiectau împotriva formulei calcedoniene a celor două naturi, din cauză că ea nu exludea nestorianismul, care însemna după toate probabilităţile credinţa în două persoane. Asigurîndu-i pe severieni că nestorianismul nu constituia o ameninţare, Iustinian spera să-i convingă să accepte deciziile conciliului din Calcedonia şi să izoleze minoritatea iulianiştilor. Răsplata urma să fie unitatea Bisericii.

În acest scop, împăratul a organizat o lungă conferinţă la Constantinopol între cei mai cunoscuţi monofiziţi calcedonieni şi severieni. În ciuda persistentelor lor neînţelegeri în privinţa terminologiei şi a istoriei conciliilor, credinţele teologice ale participanţilor s-au dovedit a fi surprinzător de asemănătoare, iar cîţiva severieni chiar au acceptat deciziile conciliului calcedonian. În martie 533, Iustinian a promulgat un edict prin care îi condamna atît pe Nestorius, cît şi pe Eutyches şi afirma că Hristos este divin, uman şi o singură persoană. Cu toate că acest edict nu a dus imediat la împăcarea severienilor şi calcedonienilor, el a scos în evidenţă credinţele comune care păreau să facă posibilă reconcilierea. Astfel că Iustinian şi-a continuat plin de speranţă eforturile[7].

Trei luni mai tîrziu, Belizarie a pornit pe mare împotriva vandalilor din Africa cu circa 18.000 de soldaţi, cea mai mare parte a lor făcînd probabil parte din Armata Răsăritului, pe care o comanda încă, şi 30.000 de marinari[8]. Romanii din Tripolitania şi comandantul vandal al Sardiniei se răzvrătiseră deja împotriva regelui vandal Gelimer şi au trecut de partea împăratului. În Italia, regenta ostrogotă Amalasuntha era pusă în faţa perspectivei de a fugi în Imperiu şi avea nevoie de bunăvoinţa lui Iustinian, aşa că

i-a permis lui Belizarie să se aprovizioneze mai departe din Sicilia, chiar dacă succesul bizantinilor împotriva vandalilor îi punea în evident pericol pe ostrogoţi.

După ce prefectul Ioan de Cappadocia scosese în evidenţă pericolele expediţiei în Africa, Iustinian a făcut-o să fie de mică anvergură şi destul de ieftină ca să nu ruineze armata şi vistieria în caz de eşec. Pe de altă parte, efectivul scăzut al corpului expediţionar făcea ca eşecul să fie mai sigur. Se pare că Iustinian avea o încredere exagerată în durabilitatea domniei lui şi în capacitatea lui Belizarie şi a armatei sale. Poate că împăratul avea o idee nemărginită şi despre valoarea Africii. Cu toate acestea, Iustinian credea că Dumnezeu îl va ajuta în planul lui de a-i învinge pe barbarii arieni din Apus şi de a recupera fostele provincii romane.

VICTORIILE LUI IUSTINIAN

Belizarie era într-adevăr un comandant înzestrat cu mult talent, inclusiv cu acela de a le convinge indisciplinatele armate bizantine să facă lucruri pe care nu vroiau să le facă. În unele privinţe, vandalii erau nişte adversari convenabili. Ei îi îndepărtaseră pe locuitorii lor romani încercînd mult timp să-i convertească la arianism şi le era atît de frică de revoltă, cu toate că nu se temeau de invazii, încît dărîmaseră zidurile cetăţilor, cu excepţia celor ale capitalei Cartaginei. Puterea lor slăbise atît din cauza recentelor rebeliuni din Sardinia şi Tripolitiania, cît şi a raidurilor şi cuceririlor anterioare ale maurilor din vecinătate. Dar vandalii aveau totuşi o armată mai numeroasă decît cea a lui Belizarie, trupe la fel de bune ca ale acestuia şi un conducător priceput în persoana lui Gelimer.

Debarcarea bizantinilor în Africa l-a luat prin surprindere pe Gelimer, care trimisese cea mai mare parte a flotei vandale să înăbuşe răscoala din Sardinia şi pe care nu o putea chema înapoi în timp util. În timp ce Belizarie mergea mai departe spre Cartagina, regele l-a executat pe Hilderic, predecesorul lui, şi a dat ordin ca trei contingente ale armatei sale să organizeze o ambuscadă împotria bizantinilor la Decimum, la 15 kilometri la sud de Cartagina. Primul contingent, condus de fratele lui Gelimer, a sosit în dezordine, s-a ciocnit de avangarda bizantină şi a fost practic anihilat. Cea de-a doua armată vandală a dat piept cu mercenarii huni ai bizantinilor, care au înspăimîntat-o atît de mult încît a scăpat ca prin minune să nu fie măcelărită. În cele din urmă şi-a făcut apariţia şi Gelimer, cu cea mai mare parte a armatei sale şi i-a izgonit pe bizantini din Decimum. Dar oprindu-se să-şi înmormînteze fratele, regele i-a permis lui Belizarie să-l ia pe nepregătite. În timp ce era urmărit, Gelimer a luat-o orbeşte la goană în direcţia opusă Cartaginei, lăsîndu-i pe locuitorii acesteia să-l întîmpine în voie pe Belizarie.

Cu toate că planurile de bătaie ale lui Gelimer eşuaseră şi-l făcuseră să piardă Cartagina, majoritatea forţelor sale rămăseseră intacte. El şi-a adus flota din Sardinia, unde aceasta îi învinsese pe rebelii locali, şi a încercat să le ţină piept hunilor lui Belizarie. Însă, înainte de sfîrşitul anului 533, Belizarie l-a atacat pe Gelimer la Tricamerum, nu departe de Cartagina, şi a nimicit armata vandală. După ce s-a refugiat la mauri, Gelimer şi puţinii oameni care-i mai rămăseseră s-au predat la mai puţin de un an de la sosirea lui Belizarie. Bizantinii au desăvîrşit cucerirea regatului vandal punînd stăpînire pe Sardinia, Corsica, insulele Baleare şi pe fortul Septem de la Strîmtoarea Gibraltar.

Iustinian era cît se poate de bucuros. Încă înainte ca Gelimer să se predea, împăratul a făcut publică anexarea regatului vandal, transformîndu-l în Prefectura Pretoriană a Africii. Belizarie s-a întors la Constantinopol la mijlocul anului 534 cu Gelimer şi ceilalţi captivi vandali şi cu vistieria acestora, furată cîndva de la romani şi recuperată acum. Iustinian l-a răsplătit pe Belizarie oferindu-i o primire triumfală, onoare acordată numai împăraţilor încă din timpul lui Augustus. Gestul nu era doar o manifestare a recunoştinţei, ci preamărea totodată importanţa victoriei, care era firește uriaşă, dar nu completă. Deşi vandalii care supravieţuiseră fuseseră deportaţi şi înrolaţi în armata Răsăritului, maurii continuau să atace din deşert noua prefectură africană. Utilizînd probabil trupele din Răsărit înlocuite de vandalii capturaţi, Iustinian a creat o nouă armată a Africii sub comanda lui Solomon, adjunctul lui Belizarie. Ca să-i confere mai multă putere împotriva maurilor, împăratul l-a numit pe Solomon atît prefect pretorian, cît şi comandant militar.

O dată cu acest prim pas extrem de reuşit spre recucerirea Apusului, Iustinian şi-a continuat ambiţioasele reforme legislative şi administrative. În 533 comisia lui Tribonian publicase *Codul Rezumat*[*], o codificare competentă a comentariilor juridice anterioare, şi *Instituţiile*, un manual oficial pentru cei care studiau dreptul. În 534 comisia şi-a încheiat activitatea publicînd o versiune revizuită şi corectată a *Codului lui Iustinian. Codul, Codul Rezumat* şi *Instituţiile,* la care s-au adăugat *Legile Derogatorii*[**], noua legislaţie a lui Iustinian, erau în general cunoscute sub numele de *Corpus Juris Civilis* (Corpul Legilor Civile). Acest *Corpus* a devenit forma definitivă a dreptului roman în Imperiu şi în curînd şi în Occidentul barbar.

După ducerea la bun sfîrşit a acestei sarcini măreţe, Iustinian a trecut la punerea în aplicare a planurilor pregătite de prefectul său, Ioan de Cappadocia, destinate

---

[*] Această colecţie, cunoscută şi sub numele de *Digeste* sau *Pandectes*, este compusă din 50 de cărţi şi cuprinde fragmente din vechea legislaţie republicană şi imperială adaptate la realităţile secolului al VI-lea (n.ed.).

[**] Însumează 154 de *novele* constituind legislaţia curentă a Imperiului. Acestea sînt alcătuite în limba greacă, fapt ce sugerează care era idiomul popular în vremea lui Iustinian (n.ed.).

creşterii eficienţei şi reducerii corupţiei din administraţie. Ideile lui Ioan au fost transpuse în practică mai întîi în noua Prefectură a Africii, căreia i s-a stabilit o birocraţie care, conform standardelor în vigoare la vremea aceea, era puţin numeroasă, şi bine plătită. Strategia lui Ioan consta în numirea unui număr mic de oameni de origine modestă care să depindă de stat şi să-l slujească, în loc să reprezinte şi să favorizeze aristocraţia locală. Ţelul său principal era creşterea veniturilor statului prin reducerea patronajului particular şi a extorcării.

Respectînd planurile lui Ioan, Iustinian a interzis prin lege vinderea posturilor de guvernatori provinciali, o practică obişnuită care îi obligase pe aceştia să accepte mită ca să-şi recupereze investiţia. Pe lîngă plata oficialilor, legea a pus capăt şi plăţilor la trezorerie, dar probabil că sacrificiul a meritat să fie făcut, conducînd ulterior la scăderea numărului delapidărilor. Împăratul a desfiinţat şi o serie de birouri pe care le considera inutile sau ale căror funcţii se interpuneau. Printre acestea se aflau multe sinecure deţinute de obicei de senatori bogaţi şi întregul angrenaj administrativ al diocezelor care devenise corupt. Iustinian le-a mărit salariile multora dintre oficialii rămaşi în posturi, sperînd că un venit corespunzător îi va ajuta să reziste corupţiei. Succesul acestor reforme a avut ca rezultat creşterea veniturilor şi a numărului de plîngeri din partea celor puternici.

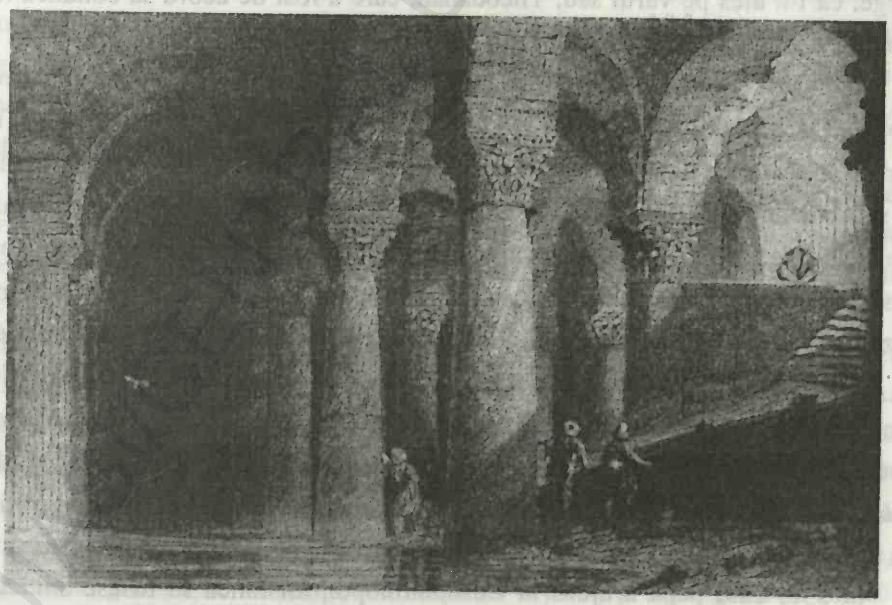

Fig. 43. Bazilica Rezervor (Constantinopol) construită în timpul lui Iustinian. Gravură de W.H. Capone, după T. Allom. (După Thomas Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* [Londra, 1838]).

Începeau să dea rezultate şi eforturile lui Iustinian de a-i atrage de partea sa pe monofiziţii severieni. Edictul conciliator din 533, pe care papa Ioan al II-lea îl acceptase, l-a atras pînă şi pe Severus al Antiohiei să vină în capitală pentru discuţii. Împărăteasa Teodora, care trecuse de partea severienilor, părea să-şi ajute soţul ca să-i împace pe aceştia cu calcedonienii. În 533, cînd a murit Timotei, patriarhul monofizit al Alexandriei, Teodora a reuşit să-l înlocuiască cu severianul Theodosius în defavoarea unui iulianist mai popular. Atunci cînd Epifanie, patriarhul calcedonian al Constantinopolului, a murit în acelaşi an, ea l-a convins pe Iustinian să-l înlocuiască cu Anthimus, cunoscut ca fiind calcedonian, dar binevoitor faţă de severieni. Evenimentele păreau să se îndrepte spre o adevărată unire a bisericilor Romei, Antiohiei, Alexandriei şi Constantinopolului pentru prima dată după conciliul de la Calcedonia.

Iustinian a sesizat ulterior ocazia de a face cea mai mare recucerire din toate, cea a Italiei. Pe lîngă valoarea acesteia pentru puterea bizantină, reocuparea Italiei urma să garanteze reunirea cu papalitatea şi să apere ruta maritimă spre deja recucerita Africă. Împăratul nutrea speranţe şi în privinţa supunerii regatului ostrogot fără prea multă luptă sau chiar pe cale paşnică. Regenta ostrogotă Amalasuntha punea la cale o propunere secretă de a-i ceda acestuia Italia. În 534, poziţia ei devenise instabilă o dată cu moartea fiului ei, regele adolescent Athalaric. Avînd imediat nevoie de un rege, ea l-a ales pe vărul său, Theodahad, care a fost de acord să conducă regatul împreună, dar în 535 a întemniţat-o şi a ucis-o[9].

Aflînd de asasinarea fostei sale aliate, Iustinian a revendicat în grabă regatul ostrogot. Deoarece Sittas îi ţinea pe bulgari în afara Balcanilor cu armata Traciei, Iustinian putea avea disponibilă cea mai mare parte a armatei Iliriei, care se afla din nou sub comanda lui Mundus. Împăratul i-a ordonat acestuia să invadeze Dalmaţia ostrogotă şi l-a trimis pe Belizarie să invadeze Sicilia cu o armată de 7.500 de oameni strînsă în grabă[10]. În timp ce Mundus cucerea Salona, cel mai mare oraş al Dalmaţiei, Belizarie punea uşor stăpînire pe Sicilia. Cucerirea Siciliei a făcut ca drumul pe mare spre Africa să devină sigur şi a stabilit o bază pentru invadarea Italiei. Alarmat, Theodahad l-a trimis la Iustinian pe papa Agapetus ca să ceară pace. Dar în momentul în care papa plecase, un ambasador se prezenta deja în faţa regelui. Solul l-a înspăimîntat atît de tare pe Theodahad încît acesta a încheiat un pact secret prin care ceda Italia Imperiului.

În 536, cînd papa a ajuns la Constantinopol, misiunea sa fusese anulată. Dar Agapetus a rămas pentru a cere abdicarea patriarhului Anthimius, care se alăturase monofiziţilor severieni, refuzînd să recunoască deciziile conciliului de la Calcedonia. Plecîndu-se în faţa autorităţii papale, Iustinian a obţinut, împotriva voinţei sale,

abdicarea lui Anthimius şi i-a permis papei să-l înscăuneze ca patriarh pe calcedonianul Menas. Cu toate că papa a murit după aceea, Menas a ţinut un sinod care i-a condamnat pe Anthimius, pe Severus şi pe adepţii lor pe care împăratul îi exilase din Constantinopol. Crezînd în continuare că numai prejudecăţile îi împiedicau pe severieni să recunoască deciziile conciliului calcedonian, Iustinian spera că fermitatea putea avea mai multe şanse de reuşită decît compromisul în a-i convinge să se supună.

Între timp, o armată ostrogotă, neştiind că regele lor îi trăda, a ajuns în Dalmaţia şi a angajat o bătălie indecisă cu bizantinii, care s-au retras după moartea generalului lor, Mundus. Aflînd acest lucru, Theodahad a reziliat înţelegerea privind cedarea Italiei şi i-a arestat pe trimişii lui Iustinian. Majoritatea soldaţilor din Africa s-au răzvrătit împotriva lui Solomon, comandantul lor, care nu fusese capabil să le plătească solda la timp folosindu-se de resursele locale. Belizarie a plecat cu flota din Sicilia la Cartagina, dar după ce începuse să restabilească ordinea a trebuit să se întoarcă ca să împiedice declanşarea unei rebeliuni chiar în Sicilia.

Iustinian a reacţionat energic la aceste răsturnări. El l-a numit drept comandant militar al Africii pe vărul său, Germanus, care îi învinsese pe slavi în timpul lui Iustin. Germanus a ajuns la Cartagina cu puţini oameni, dar achitînd soldele restante pentru toţi soldaţii a recîştigat curînd loialitatea multora dintre răzvrătiţi. Constantinianus, ales de Iustinian ca să-l înlocuiască pe Mundus în Iliria, a reocupat Salona, iar ostrogoţii au părăsit Dalmaţia. Se pare că la acel moment Constantinianus unise forţele navale sub conducerea unui nou chestor militar, care, deţinînd atît jurisdicţia asupra Dunării de Jos, cît şi pe cea a estului Mediteranei, putea să transfere nave între acestea şi să controleze marea[11].

Fără să mai stea pe gînduri, împăratul, în ciuda numărului mic de oameni din trupele sale nu prea disciplinate, i-a dat ordin lui Belizarie să traverseze strîmtoarea şi să debarce în Italia. Din fericire pentru bizantini, nehotărîtul Theodahad nu le adusese întăriri puţinilor soldaţi ostrogoţi care staţionau în sudul Italiei. Aceştia s-au predat imediat, iar Belizarie a înaintat repede spre Neapole, asediindu-l. Deoarece Theodahad nu a trimis nici de data aceasta întăriri, Belizarie şi-a strecurat o parte din trupe în oraş. La aflarea veştii căderii Neapolelui, exasperaţi, ostrogoţii l-au detronat pe Theodahad şi l-au ales ca rege pe Vitigis, un general care avea o oarecare reputaţie.

În timp ce Belizarie mărşăluia spre Roma, Vitigis a ordonat uciderea lui Theodahad. Cu toate acestea, în loc să apere Roma, Vitigis a ridicat tabăra şi s-a îndepărtat în grabă spre Ravenna, a divorţat de soţia sa şi a obligat-o pe Matasuntha, fiica Amalasunthei, să se căsătorească cu el. Cei 4.000 de ostrogoţi pe care-i lăsase Vitigis la Roma erau prea puţini ca să acopere zidurile întinse şi în ruină. Atunci cînd papa Silverius i-a convins pe locuitorii Romei să primească armata imperială,

garnizoana ostrogotă a abandonat pur şi simplu oraşul. Belizarie a ocupat străvechea capitală a Imperiului înainte de sfîrşitul anului 536.

Succesele lui Belizarie au demonstrat mai curînd geniul acestuia decît forţa armatei sale. După ce detaşase garnizoane pentru Sicilia şi pentru sudul şi partea centrală a Italiei, el a cucerit Roma cu numai 5.000 de soldaţi. Prin eforturi eroice a făcut ca zidurile să poată fi apărate înainte ca Vitigis să afle cît de mic era efectivul garnizoanei şi să treacă la atac la începutul anului 537. Asediat de o forţă mult mai numeroasă, Belizarie a apelat la Iustinian pentru a obţine oameni şi provizii. Un contingent de 1.600 de oameni a pornit la drum şi a ajuns în curînd, dar nu erau suficienţi.

Necunoscînd în amănunt situaţia din Apus, conducerea răsăritean avea tendinţa să subestimeze costurile recuceririi acestuia. Aşteptîndu-se ca Africa să achite imediat costul propriei sale apărări din venitul curent, Iustinian nu le plătise solda soldaţilor ei pînă cînd aceştia s-au răzvrătit. Văzînd că Belizarie poate cuceri Africa într-un an cu 18.000 de oameni, Iustinian a presupus că acesta poate cuceri Italia cu mai puţin de jumătate din acest număr. Deşi împăratul a încercat ulterior să îndrepte ambele greşeli, călătoriile din Orient în Occident erau primejdioase iarna şi lente chiar şi vara. Germanus a reuşit să înăbuşe revolta din Africa abia în 537. În acel moment îi puteau fi trimise foarte puţine întăriri lui Belizarie înainte ca venirea iernii să facă nesigură navigaţia pe mare.

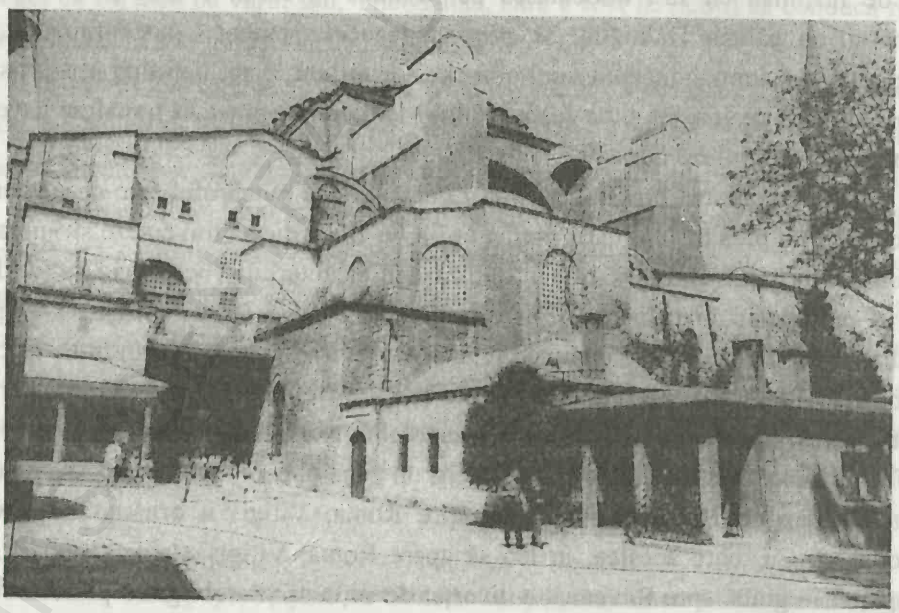

Fig. 44. Exteriorul bisericii Sfînta Sofia (Constantinopol), cu baptisteriul în prim-plan (Foto: Warren Treadgold).

După ce dobîndise uriaşul tezaur al vandalilor, Iustinian nu mai ducea lipsă de bani. El cheltuia în construcţii, pentru refacerea Antiohiei după cutremurele din 526 şi 538 şi cea a Constantinopolului după Revolta Nika din 532. Monumentul cel mai costisitor şi mai faimos a fost biserica Sfînta Sofia, sfinţită în 537. La fel de îndrăzneţ concepută ca şi cucerirea Africii, ea era cea mai mare biserică din lume, avînd cel mai înalt dom. Sfînta Sofia era cea mai reprezentativă pentru zecile de proiecte scumpe şi uneori inovatoare comandate de Iustinian. Împăratul ar fi trebuit să amîne unele din construcţiile sale pînă după cucerirea sigură a Africii şi Italiei.

În lunile cînd aştepta ajutor de la Roma, Belizarie a făcut mari eforturi ca să se apere de numeroşii asediatori şi să-i îmbărbăteze pe nefericiţii asediaţi. Sarcina lui era complicată de ordinele primite de la Teodora de a-l înlocui pe papa Silverius cu prietenul acesteia, Vigilius, care fusese mai conciliator faţă de monofiziţi. Avînd motive întemeiate să fie convins că Iustinian era de acord cu împărăteasa sa, Belizarie l-a destituit pe Silverius sub acuzaţia de a fi complotat cu Vitigis şi a făcut ca Vigilius să fie ales papă.

În cele din urmă, spre sfîrşitul anului 537, au sosit provizii din abundenţă şi circa 5.600 de soldaţi sub comanda lui Ioan, un nepot al fostului rebel Vitalian. La începutul anului 538, Ioan a reuşit să cucerească Rimini, chiar la sud de Ravenna, înfricoşîndu-l pe Vitigis şi făcîndu-l să ridice asediul asupra Romei după ceva mai mult de un an. Alte 7.000 de bizantini conduşi de eunucul Narses, un sfetnic de încredere al împăratului, au debarcat în vară. Belizarie începuse deja să-şi extindă cuceririle spre nord, luînd în stăpînire cu ajutorul romanilor din peninsulă oraşele Genova şi Milano. Dar Narses, invocînd o ambiguitate în însărcinările primite, a nesocotit ordinele lui Belizarie şi a pornit împreună cu Ioan să cucerească Emilia.

După ce instalase un papă evident conciliator, împăratul a încercat să pregătească o înţelegere totală în cadrul bisericii pentru a atrage de partea sa Egiptul monofizit. Severus al Antiohiei a murit în 538, între timp Iustinian destituindu-l pe Theodosius al Alexandriei pentru că respinsese de mai multe ori deciziile conciliului calcedonian. Paul, succesorul lui Theodosius, a folosit forţa militară ca să înlocuiască ierarhia monofizită din Egipt cu calcedonieni. Ca să sprijine eforturile lui Paul, împăratul a pus Egiptul sub conducerea a cinci duci cu puteri militare şi civile absolute, care au avut un succes surprinzător în interzicerea monofizitismului. Oficial, toţi cei cinci patriarhi căzuseră de acord.

Cucerirea Italiei a continuat în 539, cu o întrerupere. Ostrogoţii, ajutaţi de cîteva cete de franci, au recucerit şi jefuit oraşul Milano după ce Narses ignorase ordinele lui Belizarie de a scoate cetatea de sub starea de asediu. La aflarea ştirii,

Iustinian şi-a dat seama de necesitatea unei comenzi unice şi l-a rechemat pe Narses. Disperaţii ostrogoţi au avut puţin de cîştigat de pe urma distrugerii cetăţii Milano şi chiar mai puţin din partea unei alte armate de franci, care, într-o scurtă incursiune în nordul Italiei, le-au făcut goţilor mai mult rău decît bizantinii. După ce Vitigis, care nu fusese niciodată un conducător energic, a încetat să mai opună rezistenţă, oamenii lui s-au rezumat în continuare doar la apărarea pasivă a forturilor lor. Spre sfîrşitul anului, Belizarie primise întăriri de la armata Iliriei prin Dalmaţia şi cucerise aproape totul la sud de fluviul Pad, cu excepţia Ravennei, unde l-a asediat pe Vitigis. Chiar dacă cetatea era aproape imposibil de cucerit prin asalt, regele ostrogot nu vedea nici o şansă de a rezista asediului, aşa că a început negocieri de pace.

Se părea deci că 540 urma să fie anul cînd Belizarie avea să cucerească restul Italiei de la ostrogoţi, aşa cum Solomon, reinstalat cu un an în urmă de Germanus, recucerea restul Africii de Nord de la mauri. În acest timp, împăratul începuse să fie îngrijorat de regele persan Khusrau, al cărui interes faţă de Pacea Veşnică, încheiată în 532, scăzuse după ce-şi asigurase tronul pe plan intern. Încurajat de faptul că Iustinian era preocupat de Apus, Khusrau le permisese deja aliaţilor săi arabi lakmizi să facă incursiuni în Siria. Iustinian vroia să termine la timp războiul cu ostrogoţii ca să împiedice un atac persan sau cel puţin ca Belizarie să se întoarcă în Răsărit ca să respingă un asemenea atac.

Pentru a-şi atinge scopul, Iustinian a trimis ambasadori la începutul anului 540 şi i-a oferit lui Vitigis pacea în schimbul unei jumătăţi din tezaurul său şi a tuturor ţinuturilor de la sud de Pad. Aceşti termeni erau rezonabili pentru Vitigis, dar nu şi pentru Belizarie. Generalul vroia să-şi ducă la bun sfîrşit cucerirea şi este posibil să se fi temut ca nu cumva ostrogoţii să invadeze după plecarea lui Italia bizantină din teritoriul care le rămăsese. El putea întîrzia ratificarea tratatului pînă ce ostrogoţii şi Vitigis făceau o altă propunere. Ei i-au propus lui Belizarie să i se supună ca împărat al unui Imperiu Roman de Apus renăscut. Cu toate că de fapt îi era loial lui Iustinian, generalul s-a prefăcut că este de acord.

Pe baza acestui subterfugiu, Belizarie a obţinut predarea Ravennei, a lui Vitigis şi a întregii sale garnizoane, precum şi a tezaurului, urmată de supunerea celei mai mari părţi a ostrogoţilor din nord. Belizarie a intrat în Ravenna în mai, poate neştiind încă de faptul că perşii invadaseră Siria în martie. Peste aproximativ o lună, marele general şi o parte a soldaţilor lui au fost rechemaţi ca să lupte împotriva lor. Abia atunci cînd s-au îmbarcat pentru Răsărit împreună cu Vitigis şi luînd tezaurul cu ei, ostrogoţii şi-au dat seama că Belizarie rămăsese credincios împăratului şi că-i trăsese pe sfoară. La momentul acela însă, recucerirea în întregime a Italiei era practic

înfăptuită, ca şi cea a Africii. Imperiul se extinsese extrem de mult, aparent cu cheltuieli minime.

Fig. 45. Exteriorul bisericii Sfîntul Vitalie (Ravenna) terminată în timpul lui Iustinian (Foto: Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici, Ravenna).

ATACUL PERŞILOR

Războaiele din Africa şi Italia îl obligaseră pe Iustinian să neglijeze sistemele de apărare din estul Imperiului. Belizarie a condus campaniile din Apus cu titlul de comandant militar al Orientului, avînd evident sub comandă o mare parte a armatei mobile a acestuia. Garnizoanele de la frontierele de est, care nu fuseseră niciodată mai eficiente decît orice alte trupe de frontieră, au decăzut şi mai mult după ce, în perioada Păcii Veşnice, nu au mai fost plătite. În Balcani, care nu erau protejaţi de un astfel de tratat, trupele de frontieră se aflau şi ele într-o situaţie confuză, iar în 539, o mare parte a armatei Iliriei era în Italia.

La începutul anului 540, bulgarii au făcut o incursiune fără să întîmpine o rezistenţă reală. De la Dunăre, atacatorii au pătruns ca o furtună în Iliria, unde au cucerit cîteva forturi mici, apoi în Macedonia, unde au jefuit un oraş de mică

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

importanță. Cetele de bulgari au ajuns în nordul Greciei și în sudul Traciei, făcînd chiar o scurtă incursiune dincolo de Helespont, înainte de a se retrage cu toții. Bulgarii au luat mulți prizonieri, dar au provocat doar distrugeri nesemnificative și nu au cucerit localități importante. O amenințare mai serioasă o constituia o incursiunea perșilor în Siria, care era mult mai bogată, aceștia știind cum se cuceresc cetățile.

Conștient de faptul că era posibil ca Pacea Veșnică să fie temporară, împăratul întărise fortificațiile mai multor orașe din apropierea frontierei și construise o nouă fortăreață la Petra, ca să includă Lazica în cadrul frontierei. Iustinian anexase în 536 și ultimele lui satrapii din Armenia, dar acest fapt a dus la declanșarea unei rebeliuni a armenilor. Rebelii l-au ucis în 538 pe Sittas, comandantul Armeniei, înainte de a fi învinși după un an de Buzes, succesorul acestuia. Iustinian era încrezător în faptul că regele Khusrau va menține pacea o perioadă din aceeași nevoie de a-și consolida puterea care îl determinase să încheie tratatul. Dar Iustinian știa că putea organiza o defensivă eficientă împotriva Persiei numai după întoarcerea lui Belizarie și a oamenilor lui.

Lucrul acesta îl știa și Khusrau, care dorea și el glorie și bogăție. Regele persan nu avea nevoie de încurajarea oferită de rebelii din Armenia bizantină și de o solie a ostrogoților. El s-a hotărît să profite de absența unei mari părți a armatei Răsăritului pentru a jefui Siria și eventual pentru a cuceri două-trei localități de frontieră. Înainte ca Belizarie să fi avut posibilitatea să se întoarcă, Khusrau a pornit la nord de Eufrat și a pătruns în teritoriul bizantin în fruntea unei armate puternice jefuind cetatea Sura. Buzes se afla în apropiere cu trupe din armata Armeniei, dar a considerat că era mai prudent să se retragă.

Iustinian i-a încredințat apărarea Siriei vărului său, Germanus. Ajungînd la Antiohia și ducînd lipsă de oameni, noul comandant a început negocierile cu regele Khusrau. Acesta a fost de acord să se retragă în schimbul sumei de 72.000 de nomismate, dar pînă la primirea ei a continuat să înainteze și să ia bani de la sirieni. El a jefuit Beroea atunci cînd garnizoana acesteia a dezertat după ce nu mai primise de ani de zile solda. Apoi ambasadorii trimiși de Iustinian la perși au ajuns la Antiohia și au anulat termenii negociați de Germanus cu Khusrau. Germanus a renunțat și a plecat din Antiohia, în timp ce perșii se apropiau. Deși orașul era apărat de 6.000 de soldați din forțele de frontieră, aceștia l-au lăsat în mîinile lui Khusrau la primul atac al perșilor.

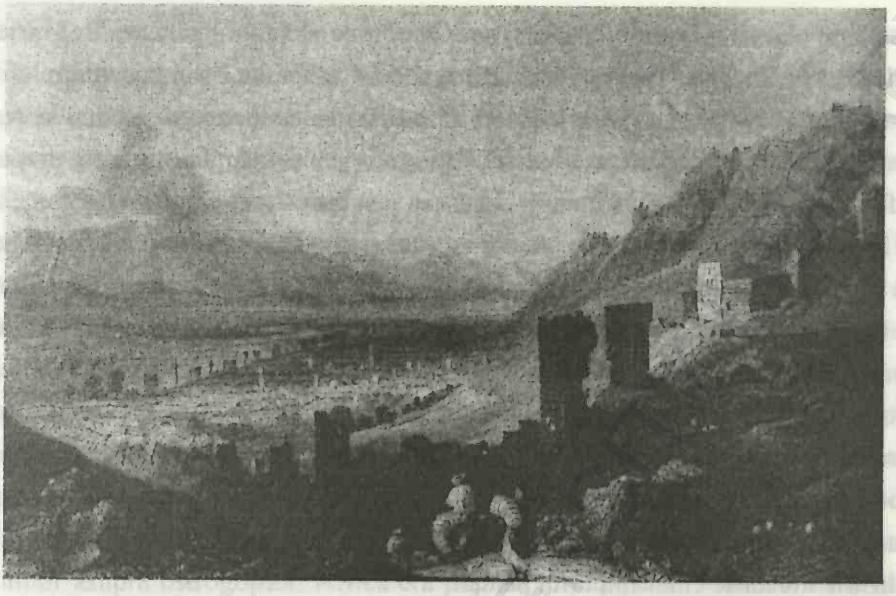

Fig. 46. Antiohia (actualul oraş turcesc Antakya), reprezentînd vechile ziduri care sînt acum în cea mai parte distruse. Gravură din secolul al XIX-lea de J. Jeavons, după W.H. Barlett (După John Carne, *Syria, the Holy Land, Asia Minor etc., Illustrated* [Londra, 1837]).

Astfel, cel de-al treilea oraş al Imperiului ajungea sub stăpînirea perşilor, care nu-l mai capturaseră din timpul crizei din secolul al III-lea[12]. Ei au prădat Antiohia, au incendiat cea mai mare parte a acesteia şi au luat în captivitate miile de cetăţeni care nu fugiseră sau nu muriseră. După prădarea Antiohiei, Khusrau i-a informat pe solii lui Iustinian că preţul lui se ridicase la 360.000 de nomisme plătite imediat şi 36.000 de nomisme în anul următor. Din cauză că suma aceasta nu putea fi achitată imediat, regele a continuat să scoată bani din proprietăţile cetăţenilor din Apamea şi din alte cîteva locuri. Cînd a ajuns la Edessa, a descoperit că Buzes pusese în cele din urmă la punct o apărare corespunzătoare şi a acceptat o sumă moderată ca să cruţe teritoriul cetăţii. Khusrau era gata să-i elibereze pe prizonierii antiohieni pentru o sumă mai mare, pe care Buzes nu le-a permis locuitorilor Edessei să o plătească. În acest moment, Iustinian a transmis acceptarea noilor termeni de încheiere a păcii, dar şi-a retras-o după ce, în timp ce se întorcea, Khusrau a încercat să cucerească Dara.

Întreaga campanie a fost un triumf pentru Khusrau şi un eşec pentru bizantini. Daunele aduse Siriei erau considerabile, dar răul făcut prestigiului Bizanţului era şi mai mare. Duşmanii Imperiului puteau să-şi închipuie acum că Iustinian îşi datora

succesele nu puterii bizantine, ci pur şi simplu norocului şi unui general, Belizarie. De fapt, dezastrul din Siria nu era rezultatul nici unei slăbiciuni fundamentale, ci doar lipsei de pregătire şi repetatelor eşecuri în realizarea unui acord privind o reacţie coerentă la atac. Cu toate acestea, perşii, ostrogoţii şi alţi inamici aveau tot dreptul să considere că proiectele lui Iustinian îi depăşeau resursele.

Printre cei care au sesizat vulnerabilitatea Bizanţului se număra şi Gubazes, regele din Lazica. Garnizoana şi comandantul bizantin al recent construitei fortăreţe de la Petra începuseră să-l nemulţumească pe rege, astfel încît acesta i-a cerut lui Khusrau să restabilească protectoratul persan în Lazica. Încîntat de ofertă, Khusrau şi-a dus în 541 armata în Lazica, convingîndu-i totodată pe hunii caucazieni să atace Armenia bizantină. Fără să se teamă prea mult de răzbunarea bizantinilor, el a preluat controlul în Lazica şi a cucerit Petra după un scurt asediu. Dar şi-a întrerupt campania la vestea că hunii fuseseră învinşi de Valerian, noul comandant militar al Armeniei, şi că Belizarie invadase chiar Imperiul persan.

La sosirea în Răsărit cu un număr de soldaţi bizantini şi ostrogoţi, Belizarie făcuse repede ordine în armata Răsăritului şi îşi unise forţele cu Buzes şi cu armata Armeniei. Deşi îl făcuse pe Khusrau să creadă că mărşăluia mai degrabă împotriva hunilor decît spre Lazica, Belizarie era conştient de faptul că o campanie de răzbunare ar ridica moralul bizantinilor. Trecînd pe lîngă puternic fortificata cetate Nisibis de la graniţă, el a cucerit cu uşurinţă şi a distrus Sisaurana, următorul oraş înzestrat cu ziduri de apărare, capturîndu-i garnizoana, şi i-a trimis pe aliaţii lui ghassanizi să prade teritoriul persan de dincolo de Tigru.

Întrucît perşii din Mesopotamia se dovediseră la fel de slab pregătiţi şi dezorganizaţi ca şi bizantinii din Siria cu un an în urmă, Buzes vroia să-şi concentreze forţele spre Ctesiphon, capitala persană. Belizarie s-a decis însă să nu facă acest lucru, probabil din cauză că nu avea încredere în armata sa, recent refăcută, dar şi pentru că era alarmat de rapoartele referitoare la comploturile de la Constantinopol, în care erau implicate Antonina, soţia lui, şi Teodora. Cele două femei tocmai impuseseră destituirea lui Ioan de Capadochia din postul de prefect pretorian atrăgîndu-l într-o conversaţie compromiţătoare. Atunci cînd Belizarie s-a întors în capitală, ele au recurs la acelaşi mijloc ca să-l facă să tolereze legătura Antoninei cu fiul lui adoptiv. Prestigiul lui Belizarie era acum atît de mare, încît Iustinian nu se putea simţi perfect sigur de loialitatea generalului său.

Belizarie le lăsase ostrogoţilor doar cîteva fortăreţe izolate la nord de Pad, care nu erau în stare să opună o rezistenţă organizată. O parte din ostrogoţi îşi aleseseră un nou rege, Hildebad, dar după ce-i învinsese pe bizantini la Veneţia, acesta a fost asa-

sinat în 541 de unul dintre aliaţii lui gepizi, Eraric, care negocia o predare în favoarea bizantinilor, în propriul său beneficiu, dar a fost detronat. În toamna anului 541, ostrogoţii l-au ales rege pe Totila, nepotul lui Hildebad, care negociase şi el o predare în favoarea bizantinilor. Ajuns rege, Totila a fost de acord să continue lupta, chiar dacă dispunea de resurse limitate.

Astfel că Imperiul a zădărnicit invazia persană. Slăbiciunea de care profitase Khusrau în Siria şi Lazica şi bulgarii în Balcani se dovedise temporară şi valabilă doar pe plan local. În timp ce Armata Răsăritului îşi recăpăta forţa sub conducerea lui Belizarie, donaţiile lui Iustinian erau utilizate la reconstruirea Antiohiei şi a altor oraşe prădate de perşi şi la întărirea cetăţilor din Balcani. Foştii monofiziţi egipteni, intimidaţi cîndva de patriarhul Paul al Alexandriei, l-au acceptat pe Zoilus, succesorul mai puţin aspru al acestuia. Italia era aproape pacificată, iar Iustinian tocmai trimisese întăriri, din care făceau parte şi perşii capturaţi la Sisaurana, pentru a mări avantajul bizantinilor asupra ostrogoţilor. Africa era paşnică şi prosperă. Lucrarea lui Iustinian părea destul de stabilă ca să supravieţuiască oricărei răsturnări de situaţie.

CIUMA

În octombrie 541, şi-a făcut apariţia ciuma bubonică, atestată documentar în lumea mediteraneană. Boala s-a extins în portul egiptean Pelusium venind din Etiopia. Probabil că focarul iniţial a fost fie India, fie Africa de Est; s-ar putea să fi ajuns în Imperiu datorită dezvoltării comerţului pe Marea Roşie după ce etiopienii au cucerit în 525 Yemenul. Ciuma se transmitea prin pişcăturile puricilor infestaţi de şobolani sau, mai rar, prin tusea unei persoane infectate. În primul caz ea provoca o inflamare bubonică şi ucidea circa trei sferturi din victime; în celălalt caz, ea ataca plămînii şi era întotdeauna fatală. Ciuma îşi făcea apariţia pe corăbii şi în rîndul armatelor şi avea cel mai mare efect acolo unde oamenii şi şobolanii erau deosebit de numeroşi, în oraşe şi în taberele militare. Nimic din ceea ce se cunoştea la vremea aceea nu era de mare ajutor în prevenirea sau vindecarea ei[13].

În primăvara anului 542, ciuma se răspîndise în majoritatea porturilor din estul Mediteranei, printre care se aflau şi Alexandria, Antiohia şi Constantinopol. Fiind cel mai mare oraş, în Constantinopol a izbucnit o epidemie îngrozitoare, agravată de o defecţiune a aranjamentelor privind aprovizionarea cu alimente. Se spune că autorităţile au comunicat un număr de 230.000 de morţi, ceea ce ar fi însemnat probabil mai bine de jumătate din populaţia oraşului[14]. Ciuma a ucis mulţi oficiali guvernamentali,

din care făcea probabil parte şi chestorul Tribonian. Însuşi Iustinian s-a îmbolnăvit grav, contractînd una din formele bolii.

Chiar înainte de apariţia ciumei, Belizarie plecase de la Constantinopol la vestea că Khusrau invadase din nou Mesopotamia. Întrucît regele persan pusese deja stăpînire pe cea mai bună captură din Siria, el intenţiona acum să jefuiască Palestina, dar se afla încă în valea Eufratului atunci cînd Belizarie a făcut joncţiunea cu Buzes şi cu armatele bizantine din apropiere.

În ciuda faptului că avea mai mulţi oameni, Khusrau a consimţit să se retragă, probabil pentru că şi trupele lui fuseseră atinse de ciumă. În timp ce se întorceau în Persia, acestea au luat prin surprindere şi au distrus în drum cetatea fortificată Callinicum.

Ciuma a măcinat şi armata lui Belizarie şi a lui Buzes. Atunci cînd comandanţii au aflat că împăratul contractase boala şi nu numise încă un urmaş, au început să discute problema succesiunii. Le era teamă că Teodora va alege un succesor după placul ei în locul lui Belizarie, care putea urma la tron fără a fi acuzat de infidelitate, dacă împăratul murea din cauza bolii. Dar Iustinian începuse să-şi revină, iar rapoartele privind discuţiile ofiţerilor au înfuriat-o pe Teodora. În timp ce starea soţului ei îi lăsa practic controlul asupra guvernului, ea i-a chemat pe Belizarie şi pe Buzes la Constantinopol şi i-a interogat. Ulterior l-a întemniţat pe Buzes şi i-a luat lui Belizarie comanda şi garda de corp.

Boala lui Iustinian i-a dat totodată ocazia Teodorei să-i ajute pe monofiziţi. Patriarhul Theodosius al Alexandriei locuise la Constantinopol încă din 537 sub protecţia ei, însoţit de un grup de episcopi şi clerici monofiziţi, după ce fusese destituit. Ca să evite confruntările inutile, Iustinian îi lăsase pe Theodosius şi pe adepţii lui în pace atîta vreme cît nu mai hirotoniseau alţi episcopi sau preoţi. Deoarece după moartea lui Severus al Antiohiei, Theodosius devenise şeful recunoscut al mişcării monofizite, puţinii episcopi monofiziţi care se ascundeau încă nu vroiau să hirotonisească alţi episcopi fără consimţămîntul lui. Pe măsură ce aceşti episcopi mureau, ierarhia clericală monofizită s-a redus cu repeziciune. Perspectivele monofiziţilor se reduceau deci la compromis sau extincţie. Însuşi Theodosius pare să-şi fi legat speranţele de un compromis.

Probabil că în toamna anului 542, în timp ce Iustinian era încă grav bolnav, regele ghassanid al aliaţilor arabi ai Imperiului a făcut apel la Constantinopol pentru un episcop. Teodora a considerat evident că Iustinian, cu toate că se opunea unei ierarhii monofizite în cadrul Imperiului, n-ar avea nici o obiecţie împotriva hirotonisirii acestuia pentru bisericile din afara Imperiului. Aşa că i-a cerut lui

Theodosius să hirotonisească doi episcopi monofiziţi, numind unul la Bostra, în Arabia bizantină, şi unul la Edessa, în Mesopotamia bizantină. Un alt misionar monofizit a fost trimis fără rang de episcop ca să-i convertească pe păgînii rămaşi în mediul rural din vestul Anatoliei.

Misionarul trimis la păgîni, Ioan de Amida, a convertit aproximativ 70.000 dintre ei în munţii Lydiei şi Cariei. Episcopul titular al Bostrei, Theodor, şi-a limitat slujirea cultului său la regatul ghassanid, dar episcopul titular al Edessei, Iacob Baradaeus, considera misiunea lui reînvierea monofizitismului în cadrul Imperiului. Iacob Baradaeus, un călugăr carismatic, purtînd veşminte de cerşetor ca să scape de oamenii stăpînirii, a început să hirotonisească un cler monofizit în paralel cu cel al bisericii oficiale. Deşi nu putea face deocamdată hirotonisiri episcopale, ceea ce necesita prezenţa a trei episcopi, Iacob a iniţiat procesul de transformare a monofizitismului dintr-un curent teologic în cadrul bisericii, într-o sectă schismatică[15].

Peregrinările şi hirotonisirile lui Iacob depăşeau mult episcopatul din Mesopotamia în care fusese numit, extinzîndu-se în Anatolia, Siria, Palestina şi Egipt. Cu toate că nu erau împotriva folosirii limbilor siriacă şi coptă în cadrul liturghiei, el şi preoţii săi nu aveau deloc intenţia să fondeze biserici locale siriene sau egiptene şi sperau să preia cîndva conducerea ierarhiei oficiale. În mod inevitabil însă, adepţii lor nu erau doar monofiziţi din punct de vedere teologic, ci şi devotaţi lui Iacob personal şi neîncrezători în autorităţile oficiale. Aceşti aşa-numiţi iacobiţi erau puţin interesaţi de vreun compromis teologic cu împăratul. Apariţia sectei iacobite a fost rău primită de Iustinian, care ar fi putut să o extermine rapid, dacă n-ar fi fost bolnav de ciumă.

Întăririle trimise deja de împărat în Italia ar fi trebuit să fie suficiente pentru zdrobirea ostrogoţilor înainte de apariţia ciumei. La începutul anului 542, o armată bizantină de 12.000 de oameni l-a alungat pe Totila din Verona. Dar Iustinian a făcut din nou greşeala de a împărţi comanda. Certăreţii comandanţi au fost scoşi din Verona, încercuiţi şi înfrînţi cu pierderi serioase. Totila şi-a concentrat forţele spre sud şi i-a învins din nou pe bizantini lîngă Florenţa, luînd mulţi prizonieri care au intrat în rîndul armatei sale. El a continuat să înainteze spre sud fără să întîmpine rezistenţă, cucerind micile oraşe slab apărate şi asediind cetatea Neapole. Regele ostrogot a construit chiar şi o flotă care a reuşit să surprindă două mici flote cu întăriri trimise de la Constantinopol.

Către sfîrşitul anului 542 ciuma se răspîndise în tot Răsăritul, în Africa şi Dalmaţia, chiar şi în Italia. În vreme ce Iustinian se însănătoşea, moartea unui mare număr de soldaţi şi contribuabili a dus la lipsa forţei umane şi a banilor, mai ales din cauză că nu mai erau în grija ingeniosului Ioan de Cappadocia. Succesorul imediat al

acestuia ca prefect pretorian al Răsăritului era evident incapabil să facă față sarcinii, așa că, la începutul anului 543, a fost înlocuit cu Petru Barsymes, comitele ofrandelor sacre, care se bucura de sprijinul Teodorei.

Deși era mai puțin inspirat și mai corupt ca Ioan, Petru a reușit să evite insolvabilitatea totală în timpul ciumei. Veniturile din taxe erau, se pare, menținute prin obișnuita metodă de trecere a terenurilor contribuabililor absenți sau rău platnici în proprietatea vecinilor acestora, care, date fiind împrejurările, au provocat dificultăți majore. Petru a anulat una dintre reformele majore ale lui Ioan, reinstaurînd practica vinderii posturilor de guvernator, dobîndind astfel venituri imediate cu prețul tolerării fraudelor în anii care aveau să vină. El și împăratul au mers foarte departe cînd trebuiau să ia bani de la clasa senatorilor și avea cu atît mai puține scrupule cu cît mulți dintre senatori îi erau de multă vreme ostili lui Iustinian.

Petru a suspendat și plata trupelor de frontieră și a amînat plata trupelor mobile. Oricît de hazardate ar părea aceste măsuri, natura urgentă a situației necesita o restrîngere a cheltuielilor, iar soldele au constituit cam jumătate din bugetul statului. Iustinian suspendase deja plata trupelor de frontieră din Răsărit în perioada Păcii Veșnice și amînase temporar plata forțelor operative. Probabil că nici o altă economisire n-ar fi putut reduce suficient cheltuielile. Toate veniturile rămase disponibile erau imperios necesare finanțării imediate a campaniilor împotriva ostrogoților și a perșilor.

La începutul anului 543, Khusrau a strîns o armată numeroasă ca să invadeze Armenia bizantină. Pentru a-i ține piept, generalii care le-au succedat lui Belizarie și Buzes au adunat cu greu 30.000 de ostași. Dar Khusrau a renunțat la expediție și s-a întors la Ctesiphon atunci cînd ciuma a apărut din nou în rîndul armatei sale, iar unul dintre fiii săi s-a răzvrătit împotriva lui. La ordinul lui Iustinian, generalii bizantini și-au folosit forțele ca să invadeze Armenia persană. Lipsiți de un comandant suprem care să fi deținut o autoritate incontestabilă, bizantinii au atacat haotic un fort persan și au căzut într-o ambuscadă a perșilor. Bizantinii s-au retras în goană în Imperiu, dar perșii erau prea puțini ca să-i poată urmări.

Comanda trupelor bizantine din Italia rămăsese împărțită, iar soldații erau tot mai demoralizați pe măsură ce aveau tot mai multe greutăți, iar plata soldei era mereu amînată. După ce înfometase la începutul anului 543 cetatea Neapole, Totila stăpînea cea mai mare parte a Italiei, în timp ce bizantinii nu aveau control decît asupra micilor orașe fortificate din nord și din centru. Totila depunea eforturi susținute și încununate de succes ca să-i atragă de partea lui pe italienii epuizați de durata războiului și de jaful armatei bizantine neplătite și prost aprovizionate. Refuzînd să se retragă din Italia, dar incapabil să o întărească și să o aprovizioneze corepunzător, Iustinian a luat

hotărîrea să-l trimită acolo pe Belizarie ca unic comandanţ, cu cît mai multe trupe disponibile posibil. Între timp ciuma apăruse şi în Italia, după ce se răspîndise în întreg restul Imperiului.

Cu toate că epidemia de ciumă se sfîrşise la Constantinopol în 544, ea se redusese destul de mult şi în Persia ca să-i permită lui Khusrau să invadeze din nou Mesopotamia bizantină. Khusrau a asediat Edessa, cerînd o sumă imensă, care i-a fost refuzată. Armata Răsăritului condusă de Martin, şeful militar al regiunii, a respins repetatele încercări de cucerire a cetăţii. Chiar şi trupele de frontieră din Mesopotamia, de multă vreme neplătite, au organizat o apărare eficientă a Darei, sub comanda talentatului lor duce, Ioan Troglita. În cele din urmă, Khusrau a fost de acord să plece în schimbul unei sume modice de 36.000 de nomisme. După un război prelungit, şi slăbite de ciumă, ambele părţi au iniţiat negocieri serioase de pace.

În 544, prea tîrziu ca să pună capăt misiunii lui Iacob Baradaeus, Iustinian a făcut o altă încercare de a-i împăca pe monofiziţi. Printre plîngerile acestora împotriva conciliului de la Calcedonia se număra aceea că acesta înscăunase doi apărători ai lui Nestorius, Theodoret din Cyrrhus şi Ibas din Edessa, şi că nu-l condamnase pe Theodor din Mopsuestia, învăţătorul lui Nestorius, care murise înainte de întrunirea conciliului. Ca răspuns la această plîngere, Iustinian a emis un edict format din trei părţi, una condamnîndu-l pe Theodor, iar celelalte două scrierile pronestoriene ale lui Theodoret şi Ibas. Împăratul se aştepta ca toţi calcedonienii să aprobe acest Edict al celor Trei Părţi, întrucît însuşi conciliul stabilise că unele din scrierile lui Theodor erau nestoriene şi îi înscăunase pe Theodoret şi pe Ibas numai după ce aceştia renunţaseră la susţinerea lui Nestorius. Cu toate acestea, au considerat că edictul îi trata prea aspru pe trei dintre teologii în general respectaţi şi decedaţi de multă vreme.

Chiar dacă patriarhii calcedonieni ai Constantinopolului, Antiohiei, Ierusalimului şi Alexandriei au acceptat edictul împotriva voinţei lor, el a provocat proteste energice din partea bisericilor din Italia şi Africa, iar papa Vigilius a refuzat să-l ratifice. Trebuie să subliniem faptul că în perioada aceasta Imperiul avea mare nevoie de bunăvoinţa africanilor şi a italienilor. În Africa, ciuma decimase numeroasa populaţie a prefecturii bizantine, cruţînd în schimb deşerturile şi munţii, ţinuturi în care trăiau maurii. Astfel că bizantinii erau în dezavantaj în 543 cînd au fost atacaţi de maurii înfuriaţi de masacrarea căpeteniilor lor de către Sergius, nepotul comandantului bizantin Solomon. Solomon a murit în anul următor în timpul unei lupte cu maurii şi a fost urmat de nepopularul şi incompetentul Sergius. Maurii s-au răspîndit peste tot în mediul rural, iar trupele bizantine li s-au alăturat.

În toamna aceea, Belizarie a sosit la Ravenna cu întăriri de doar 4.000 de oameni ca să găsească Italia în cea mai mare parte în mîinile lui Totila şi a trupelor ostrogote, iar forţele bizantine practic epuizate. Generalul se afla în termeni ambigui cu împăratul şi cu împărăteasa, în ciuda recentei logodne a fiicei sale cu nepotul Teodorei[16]. Cînd Belizarie a luat în primire comanda, bulgarii au făcut o incursiune în Iliria, care era prost apărată din moment ce o mare parte a armatei ei se afla încă în Italia. Cînd au aflat de invadarea ţinutului lor natal, trupele ilire din Italia au insistat să se întoarcă acasă. Belizarie a rămas cu forţe necorespunzătoare, a căror plată era mult întîrziată. Unii din oamenii lui au dezertat la Totila, care înfometa tot mai multe oraşe fortificate.

La începutul anului 545, Imperiul a încheiat în sfîrşit un atît de necesar armistiţiu pe cinci ani cu Persia în schimbul acceptabilei sume de 28.800 de nomisme pe an, plătibilă în întregime în avans. Armistiţiul nu includea Lazica, pe care bizantinii continuau să o revendice, dar nu puteau nutri speranţe să o recupereze curînd. Tratatul acesta şi dispariţia ciumei i-au dat lui Iustinian speranţe că va restabili Imperiul şi că va putea trimite întăriri în Italia şi Africa. El a emis noi legi pentru reglementarea şi înregistrarea taxelor datorate şi plătite şi protejarea cetăţenilor împotriva rechiziţiilor forţate ale soldaţilor – o problemă fără îndoială frecvent întîlnită avînd în vedere întîrzierea atît de mare a plăţii soldelor.

După încheierea armistiţiului cu Persia, se pare că guvernul a sistat pur şi simplu plata trupelor de frontieră, inclusiv a restanţelor. În Răsărit, modesta alocaţie de cinci nomisme pe an a contingentelor de frontieră fusese rareori plătită de la încheierea, în 532, a Păcii Veşnice şi nici una din aceste trupe nu fusese plătită din 541, cînd îşi făcuse apariţia ciuma. Unele dintre ele îşi înlocuiseră probabil soldaţii morţi din cauza acestei boli. Guvernul încetase să se mai bazeze pe restul trupelor, iar cele aproape 6 milioane de nomisme datorate pe ultimii patru ani nu puteau fi plătite. Obişnuindu-se să se descurce fără plată atît de mult timp, cea mai mare parte a acestora au rămas fără îndoială pe poziţii, continuînd să-şi apere regiunile la nevoie; dar ei aveau altă specializare şi au încetat să acţioneze ca soldaţi ai armatei permanente. Deveniseră un fel de miliţie omniprezentă[17].

Deşi plata trupelor operative era şi ea întîrziată, se pare că guvernul a continuat să efectueze plăţi amînate şi parţiale şi în nici un caz nu şi-a negat vreodată datoriile. Ori de cîte ori făcea rost de bani, aceştia erau destinaţi întăririlor din Italia şi Africa. În primăvara anului 545, Iustinian a trimis întăriri în Africa, sub comanda unui nou general, Areobindus. În toamnă, împăratul a trimis o armată mai mare în Italia sub comanda lui Ioan, nepotul lui Vitalian, temîndu-se permanent de izbucnirea unor

revolte în îndepărtatul Occident, dar a împărţit încă o dată autoritatea comandanţilor. În Africa, Areobindus împărţea comanda cu Sergius, iar în Italia Ioan refuza să coopereze cu Belizarie.

Fig. 47. Mozaic reprezentîndu-i pe Iustinian şi pe funcţionarii săi, din biserica Sf. Vitalie, datînd probabil din 544-545, dar refăcut ulterior. Identificarea probabilă, de la stînga la dreapta: şase soldaţi, Anastasie, nepotul Teodorei, Belizarie, generalul lui Iustinian, Iustinian, Ioan, nepotul lui Vitalian (adăugat mai tîrziu), arhiepiscopul Maximian al Ravennei (înlocuit ulterior de Victor, predecesorul lui) şi doi diaconi. Iniţial, acest mozaic şi cel alăturat lui (fig. 48) comemorau probabil logodna Ioanninei, fiica lui Belizarie, cu Anastasie (Foto: Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici, Ravenna).

Fără o comandă unică şi fără plata restantă a trupelor existente, întăririle destinate Italiei şi Africii au fost mai puţin bine primite. O nouă înfrîngere în faţa maurilor din Africa l-a convins pe Iustinian să-l numească pe Areobindus comandant unic; dar acesta a fost ucis într-o revoltă a propriilor sale trupe neplătite. Din fericire, răzvrătiţii, care vroiau mai curînd bani decît răspunderea guvernării Africii, au redevenit supuşi, în 546, atunci cînd liderul lor a fost asasinat. În Italia, unde Totila asedia Roma, Belizarie a elaborat un plan de scoatere a oraşului de sub asediu prin

pătrunderea în portul acestuia, în timp ce Ioan se îndrepta pe uscat dinspre sud. Dar Ioan a pierdut prea mult timp cu recucerirea sudului Italiei, iar fără ajutorul lui Belizarie nu a reuşit să spargă asediul. După ce cetăţenii rămaşi înfometaseră sau fugiseră, o parte a garnizoanei a trădat Roma, iar restul au dezertat. La sfîrşitul lui 546, Totila a ocupat oraşul aproape părăsit.

Fig. 48. Mozaic reprezentînd-o pe Teodora şi pe slujitorii ei, datînd probabil din 544-545, din biserica Sf. Vitalie. Identificarea probabilă, de la stînga la dreapta: doi eunuci, Teodora, Antonina, soţia lui Belizarie, Ioannina, fiica Antoninei, cinci doamne de onoare (Foto: Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici, Ravenna).

În acel an, Răsăritul a avut din nou greutăţi din cauza recoltei dezastruoase a toamnei precedente. Încercînd să evite foametea la Constantinopol şi Alexandria, guvernul a amînat pînă şi plata armatelor legate de Prezenţa Împăratului. Cînd trupele acestora s-au răzvrătit, Iustinian l-a destituit din postul de prefect pe Petru Barsymes, ignorînd opoziţia Teodorei. Tulburările izbucnite în Alexandria din cauza foametei l-au obligat pe patriarhul Zoilus să fugă din capitală. În 547 Iustinian a fost nevoit să pună capăt conflictului dintre Albaştri şi Verzi, probabil pentru prima dată după Revolta Nika.

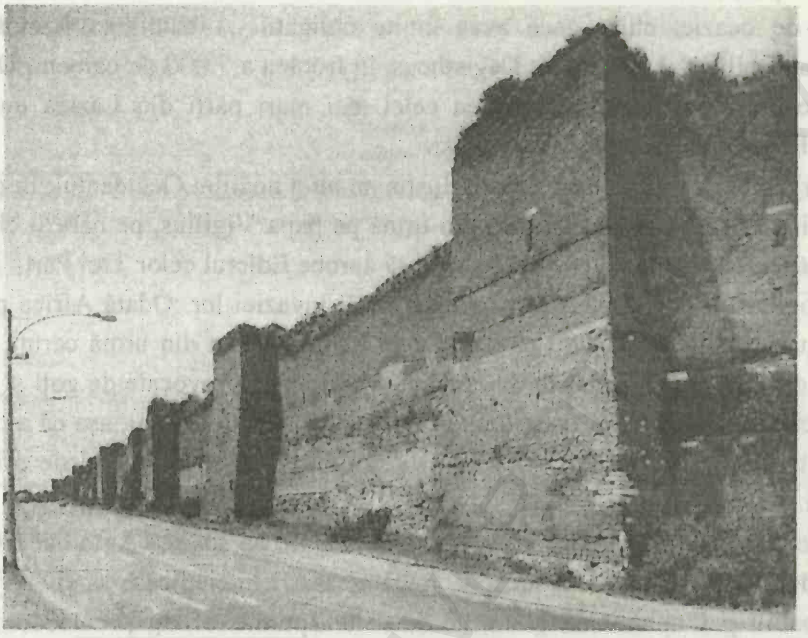

Fig. 49. Zidurile aureliene de la Roma, datînd din secolul al II-lea d.Hr. (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma).

În ciuda stării deplorabile a Imperiului şi în special a Italiei, împăratul l-a dezamăgit pe Totila, refuzînd negocierile de pace. La începutul anului 547, regele ostrogot a abandonat cetatea pustie a Romei şi a pornit să recucerească sudul Italiei. Spre surprinderea regelui, Belizarie a ocupat din nou Roma după plecarea lui, a refăcut în grabă zidurile şi a apărat-o împotriva ostrogoţilor. Totila nu a reuşit să-l scoată din amplasament pe Belizarie şi să-l captureze pe Ioan, tovarăşul său. Iustinian a reuşit să le trimită celor doi generali combatanţi în jur de 2.000 de soldaţi ca întăriri. Împăratul nu-şi putea permite nici măcar acest ajutor pentru Africa, dar a trimis acolo cîteva trupe şi un nou comandant, Ioan Troglita, care îşi demonstrase recent capacitatea ca duce al Mesopotamiei. Ioan a făcut tot ce i-a stat în putinţă, purtînd lupte dramatice, dar indecise cu maurii. Între timp, slavii au făcut o incursiune în Iliria, ajungînd pînă la Dyrrhachium. Astfel, războaiele din Apus se desfăşurau în continuare, iar bizantinii nici nu învingeau, nici nu erau înfrînţi.

În 548, cea mai dificilă etapă a stării financiare critice trecuse. La începutul acelui an, regele Gubazes din Lazica, ajungînd la concluzia că protecţia persană era oprimantă, i-a cerut lui Iustinian să restabilească protectoratul bizantin. Deoarece

împăratul prețuia Lazica atît de mult încît nu o inclusese în armistițiul din 545, el a profitat de ocazie, chiar dacă avea multe obligații. A trimis în Lazica un nou comandant militar al Armeniei, Dagistheus, în fruntea a 7.000 de oameni. Dagistheus și regele Gubazes asigurau apărarea celei mai mari părți din Lazica cu excepția fortului Petra, unde i-au asediat pe perși.

Trimițînd ajutor pentru Lazica, Iustinian nu a neglijat Occidentul. În primăvara aceluiași an, el l-a convins în cele din urmă pe papa Vigilius, pe care îl chemase la Constantinopol înainte de asediul Romei, să aprobe Edictul celor Trei Părți. În Africa, Ioan Troglita i-a înfrînt pe mauri, punînd capăt invaziei lor. Odată Africa pacificată, împăratul a trimis încă 2.000 de oameni în Italia și plata din urmă cerută de garnizoana Romei. După dezertările din armată și pierderile provocate de goți și de epidemia de ciumă, Belizarie avea nevoie de mai mulți oameni și bani, așa că a trimis-o la Constantinopol pe Antonina, soția lui, ca să-i obțină prin relațiile ei de prietenie cu Teodora.

Teodora s-a îmbolnăvit însă și a murit înainte de sosirea Antoninei. Colaboratoare fidelă a lui Iustinian la început, împărăteasa îl împiedicase să-și sprijine slujitorii capabili și îi subminase planurile de a-i uni pe monofiziți și calcedonieni. Ea a adus prejudicii serioase unității bisericii sprijinind misiunea lui Iacob Baradaeus și a adîncit probabil criza financiară a Imperiului prin destituirea lui Ioan de Cappadocia; este aproape sigur că Teodora a fost cauza prelungirii războiului cu ostrogoții, prin complotul pus la cale împreună cu Antonina, împotriva lui Belizarie. Atunci cînd, după moartea Teodorei, Antonina și-a făcut apariția, Iustinian a pus brutal capăt intrigilor ei menite mai curînd să-i mărească influența asupra soțului decît să ajute eforturilor de război. Împăratul l-a rechemat pe Belizarie, care a plecat din Italia la începutul anului 549 și s-a retras din serviciul militar.

Firește că Iustinian i-a acordat la început comanda trupelor din Italia vărului său, Germanus, dar s-a răzgîndit atunci cînd a descoperit o conspirație menită să-l proclame pe acesta împărat. Decît să amîne pregătirile din cauza vinovăției lui Germanus, împăratul i-a dat comanda lui Liberius, un italian în vîrstă, care fusese prefect pretorian al Italiei în timpul lui Theoderic și mai recent prefect al Egiptului[18]. Întrucît Totila era ocupat cu asedierea puternicei garnizoane a Romei, se părea că Liberius avea destul timp ca să-și pregătească expediția. Preocuparea imediată a lui Iustinian era Lazica, unde Dagistheus învinsese două armate persane, dar nu reușise să împiedice o alta să aprovizioneze din nou cetatea Petra. Pierzîndu-și răbdarea, împăratul l-a înlocuit pe Dagistheus cu un alt general vîrstnic, Bessas. În 550 a izbucnit o revoltă la Abasgia, un domeniu subordonat regatului Lazica, pe care Bessas a trebuit să o înăbușe înainte de a se putea întoarce la Petra. După ce Abasgia și întregul

teritoriu al regatului Lazica s-au aflat din nou sub control, Bessas a supus în sfîrşit Petra unui asediu prelungit.

TABELUL 5

Dinastia lui Iustin I

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte. Descendenţii nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

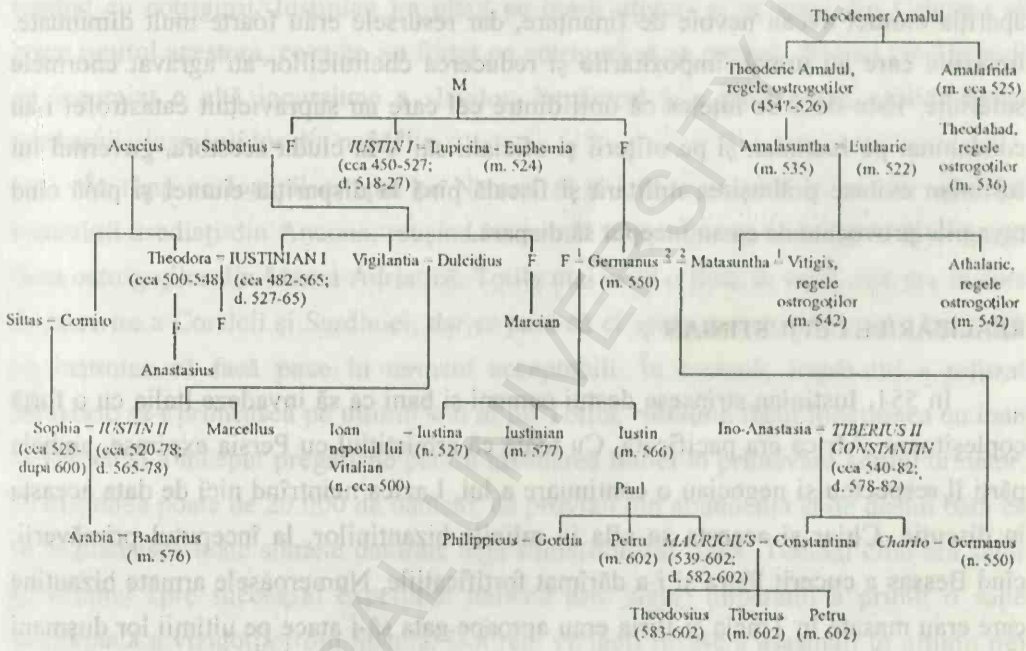

La începutul anului 550, soldaţii din garnizoana Romei au trădat pentru a doua oară cetatea tot din cauză că nu fuseseră plătiţi. Recucerind cea mai mare parte a Italiei, cu excepţia Ravennei şi a Anconei, Totila s-a instalat în fruntea flotei sale şi a pornit să invadeze Sicilia. Liberius s-a îndreptat în grabă spre insulă cu armata lui doar pe jumătate pregătită, dar nu a putut decît să apere oraşele împotriva lui Totila, care jefuia satele din jurul acestora. Iustinian şi-a dat seama că expediţia lui Liberius nu dădea rezultatele scontate şi ştia acum că Germanus nu era amestecat în recent descoperita conspiraţie. Ca să-i demonstreze vărului său că are încredere în el, Iustinian i-a dat din nou comanda armatei italiene.

Împăratul l-a ajutat pe Germanus să adune o forţă numeroasă, care includea recruţi şi soldaţi din armatele Iliriei şi Traciei. Pentru a cîştiga încrederea ostrogoţilor, Germanus s-a căsătorit cu Matasuntha, nepoata lui Theoderic şi văduva lui Vitigis. Germanus intenţiona să străbată Dalmaţia în drum spre Italia, dar a trebuit să-şi amîne expediţia din cauza invadării Daciei de către slavi. Aceştia au fugit la timp în

Dalmația, unde Germanus plănuia să ajungă. Curînd după aceea însă, Germanus s-a îmbolnăvit și a murit lăsînd în urmă o carieră plină de promisiuni neîmplinite. Neavînd ordin să meargă mai departe, armata a poposit pe timpul iernii la Salona, sub comanda lui Ioan, nepotul lui Vitalian.

De la căderea Antiohiei în 540, pînă în 550, cînd a murit Germanus, Imperiul suferise mai multe daune, dintre care ciuma fusese cea mai gravă. Programul de recucerire, reforma și construcțiile în care implicase Iustinian Imperiul înainte de apariția ciumei aveau nevoie de finanțare, dar resursele erau foarte mult diminuate. Invaziile care au urmat, impozitările și reducerea cheltuielilor au agravat enormele suferințe. Este deci de înțeles că unii dintre cei care au supraviețuit catastrofei i-au condamnat pe Iustinian și pe ofițerii și oficialii săi[19]. În ciuda acestora, guvernul lui Iustinian evitase prăbușirea militară și fiscală pînă la dispariția ciumei și pînă cînd ravagiile provocate de ea au început să dispară.

REALIZĂRILE LUI IUSTINIAN

În 551, Iustinian strînsese destui oameni și bani ca să invadeze Italia cu o forță copleșitoare. Africa era pacificată. Cu toate că armistițiul cu Persia expirase, ambele părți îl respectau și negociau o continuare a lui, Lazica neintrînd nici de data aceasta în discuție. Chiar și aceasta se afla în mîinile bizantinilor, la începutul primăverii, cînd Bessas a cucerit Petra și i-a dărîmat fortificațiile. Numeroasele armate bizantine care erau masate în Tracia și Iliria erau aproape gata să-i atace pe ultimii lor dușmani puternici și activi, slavii, care făceau incursiuni în Balcani, și ostrogoții, care stăpîneau cea mai mare parte a Italiei.

Pentru posturile respective, Iustinian a ales comandanți oarecum bizari. El i-a încredințat comanda campaniei împotriva slavilor lui Scholasticus, un eunuc de palat, fără experiență militară. Alegerea pentru expediția din Italia a căzut asupra lui Narses, alt eunuc de palat, care dobîndise unica lui experiență militară în 539, atunci cînd nu se supusese ordinelor lui Belizarie și pierduse cetatea Milano. Mai mult, se pare că în momentul numirii sale, Narses avea peste șaptezeci de ani, ca și cei recent numiți de Iustinian, Bessas și Liberius. El însuși în vîrstă de șaizeci și nouă de ani, Iustinian nu mai vroia generali care să fie potențiali succesori, ca Belizarie, Germanus sau Ioan, nepotul lui Vitalian. Satisfăcut de faptul că nici un complot nu-i va zădărnici campaniile, le-a acordat comandanților săi puteri depline. Vîrsta nu-l slăbise pe Iustinian, și de aceea o considera compatibilă cu capacitatea militară.

În primăvară, slavii au pătruns iar în Tracia şi l-au învins pe Scholasticus lîngă Adrianopol. Dar acesta şi-a regrupat armata şi i-a învins la rîndul lui, izgonindu-i înapoi peste Dunăre. Această demonstraţie a puterii bizantine în Balcani i-a alarmat pe gepizii din vecinătate. În vară, ei au incitat o hoardă de huni cotriguri din nordul Mării Negre ca să întreprindă o incursiune în Iliria, împiedicîndu-l pe Narses să facă joncţiunea cu Ioan la Salona. Decît să-l lase pe Narses să-şi piardă timpul şi oamenii luptînd cu cotrigurii, Iustinian i-a plătit pe hunii utiguri şi pe goţii din Crimeea să atace ţinutul acestora, ceea ce i-a forţat pe cotriguri să se retragă. Atunci cînd gepizii au încurajat o altă incursiune a slavilor, împăratul le-a ţinut piept, aliindu-se cu lombarzii, duşmanii lor din nord.

În timp ce Ioan îl aştepta pe Narses, el şi-a trimis corăbiile ca să-i ajute pe bizantinii asediaţi din Ancona, reuşind nu numai să spargă asediul, dar să şi distrugă flota ostrogoţilor din Marea Adriatică. Totila mai avea o flotă în vest, care era în curs de cucerire a Corsicii şi Sardiniei; dar se pare că el spera pur şi simplu să-l convingă pe Iustinian să facă pace în termeni acceptabili. În toamnă, împăratul a refuzat categoric să-i primească pe ultimii soli ai lui Totila. Narses a făcut joncţiunea cu Ioan la Salona şi a început pregătirile pentru invadarea Italiei în primăvara anului următor. El dispunea poate de 20.000 de oameni, de provizii din abundenţă şi de destui bani ca să le plătească toate sumele datorate deja soldaţilor din Italia. Tocmai cînd era sigur că drumul spre succes al expediţiei italiene este sigur, împăratul a primit o solie neaşteptată a vizigoţilor din Spania. Doi regi vizigoţi fuseseră asasinaţi în ultimii trei ani, iar cel de-al treilea, Agila, pierduse Cordoba în favoarea rebelilor romani băştinaşi. După ce aceşti rebeli au respins clar încercarea lui Agila de a recuceri oraşul, un vizigot din apropiere de Sevilla s-a răzvrătit şi el. Acest rebel, Athanagild, şi-a dat seama că Agila era mai puternic decît se aşteptase, deoarece îi cerea acum împăratului trupe.

Cu excepţia lui Iustinian, oricine altcineva ar fi considerat o asemenea idee drept irealizabilă. Spania era foarte departe, iar Imperiul avea multe alte preocupări şi resurse reduse. Expediţia în Italia era, firește, asigurată, iar împăratul reînnoise armistiţiul cu perşii pînă în 556, Lazica fiind din nou exceptată. El nu putea fi sigur nici de o altă şansă de a-şi extinde recuceririle asupra Spaniei, ultimul regat arian care avea între graniţele lui o numeroasă populaţie ortodoxă. Ca să nu scape ocazia, Iustinian l-a ales pe Liberius, bătrînul general recent rechemat din Sicilia, să conducă o mică forţă expediţionară, care a pornit pe mare spre Spania, în primăvara anului 552.

În aceeaşi primăvară, Narses a traversat Dalmaţia, îndreptîndu-se spre Italia. El a înaintat destul de lent, atent la mişcările francilor, cărora Totila le permisese să ocupe o mare parte a văii Padului, şi probabil şi la cele ale gepizilor, care erau în război cu aliaţii lombarzi ai Imperiului, aflaţi nu departe. Dar lombarzii i-au înfrînt pe gepizi, iar Narses i-a evitat pe franci neîndepărtîndu-se prea mult de coasă. Ajuns la Ravenna, el a mai strîns trupe de acolo, a trecut pe lîngă goţii care stăpîneau Rimini şi s-a îndreptat spre Roma. În iunie a avut loc ciocnirea cu Totila şi armata lui, la Busta Gallorum, în Apenini, unde ambele părţi s-au pregătit pentru o bătălie decisivă.

Primul a atacat Totila, cu o şarjă de cavalerie împotriva infanteriei lui Narses. Hărţuiţi de arcaşii bizantini, goţii nu au reuşit să rupă linia frontului acestora. Suferind pierderi grele, cavaleria gotă a fugit, călcîndu-i în picioare, în timp ce se retrăgea, pe proprii săi infanterişti. Însuşi Totila a fost rănit mortal. Din rîndul soldaţilor lui, printre care se aflau şi mulţi dezertori bizantini, 6.000 au murit în luptă şi mulţi alţii au fost ucişi după ce s-au predat[20]. Puţinii goţi care au supravieţuit bătăliei l-au ales pe unul dintre ei, Teias, ca succesor al lui Totila. Deşi o parte din ceilalţi ostrogoţi şi flota lor din vest au rămas în diferite părţi ale Italiei, aceştia erau mult prea puţini faţă de forţele bizantine.

Continuînd să înainteze, Narses a luat Roma cu asalt, garnizoana gotă fiind prea mică pentru a o putea apăra. S-a întors apoi spre sud şi a asediat Cumae, unde-şi ţineau goţii tezaurul. În momentul în care garnizoana gotă a început să se predea, Teias a fugit în mare grabă. El i-a ucis pe ostaticii romani, între care se aflau şi mulţi senatori, şi şi-a masat trupele rămase în vederea unei tentative de a scoate Cumae de sub asediu. În octombrie, Narses şi bizantinii au întins o cursă acestei forţe pe un munte din Campania, Mons Lactarius. După ce şi-au terminat proviziile, Teias şi oamenii lui au încercat să iasă din capcană. În cursul celor două zile de luptă disperată, regele şi mulţi din oamenii lui au fost ucişi. În cele din urmă, Narses a fost de acord să-i lase pe ceilalţi să plece în schimbul promisiunii că vor părăsi Italia. Îi redusese pe ostrogoţi la un număr lipsit de importanţă şi le cucerise tot teritoriul cu excepţia cetăţii Cumae, a unei mari părţi a Toscanei şi a văii Padului, care era împărţită între goţi şi franci. Ostrogoţii rămaşi, fără să-şi mai aleagă un alt rege, au continuat să reziste doar în speranţa că vor primi ajutoare din regatul franc.

În acest timp, Liberius şi trupele sale debarcaseră în Spania, se îndreptaseră spre Sevilla şi făcuseră joncţiunea cu Athanagild, aliatul lor vizigot. Atunci cînd regele Agila a pornit împotriva lor, ei l-au învins într-un mod ruşinos. Se pare că Liberius şi Athanagild făcuseră cauză comună cu rebelii romani de la Cordoba şi începuseră cucerirea restului Spaniei. Expediţia lui Liberius slăbise cu siguranţă trupele lui Agila şi îi întărise pe rebeli. În timp ce Liberius s-a întors la Constantinopol, forţa bizantină a rămas pe loc ca să-l sprijine pe Athanagild. Era limpede că recucerirea Spaniei de către Imperiu necesita mai mulţi oameni, dar Iustinian dobîndise o bază pentru operaţiunile viitoare.

Cu toate că împăratul îşi salvase recuceririle, eforturile lui de a reunifica biserica păreau total compromise. Misionarul monofizit Iacob Baradaeus începuse să hirotonisească nu numai preoţi, ci şi episcopi. Fără să ţină seama de Theodosius, patriarhul Alexandriei, Iacob, aflat în exil la Constantinopol, s-a dus chiar în Egipt şi i-a găsit acolo pe cei doi episcopi de care avea nevoie pentru hirotonisiri episcopale. Alături de aceştia el a hirotonisit doi noi episcopi pentru Tarsus în Cilicia, şi Seleucia în Isauria, cu ajutorul cărora putea să-şi recruteze noi prozeliţi. Acum avea posibilitatea să stabilească o ierarhie clericală monofizitistă corespunzătoare clerului său şi să înfiinţeze o biserică schismatică. Departe de a-i reconcilia pe monofiziţi şi pe calcedonieni, Edictul celor Trei Părţi al lui Iustinian aproape că provocase o altă schismă. Atît de mulţi episcopi din Apus îl respinseseră încît papa Vigilius, aflat încă la Constantinopol, a retractat decizia iniţială.

Exasperat, împăratul a recurs la ultimul remediu, convocînd un conciliu ecumenic la Constantinopol în primăvara anului 553. Aproape toţi episcopii care au participat erau din patriarhiile răsăritene, deşi au venit şi cîţiva episcopi din Africa. Papa Vigilius a preferat să se abţină ca să nu-i supere pe clericii apuseni sau pe Iustinian. Sprijinind edictul împăratului, conciliul a acceptat deciziile luate la Calcedonia, dar l-a condamnat pe Theodor din Mopsuestia, ca şi scrierile pro-nestoriene ale lui Theodoret din Cyrrhus şi Ibas din Edessa. Iniţial, papa a refuzat să aprobe deciziile conciliului, în primul rînd din motivul procedural conform căruia nu se cuvenea ca Biserica să condamne pe cineva, ca Theodor, care murise fără să fie condamnat. El a cedat totuşi înainte de sfîrşitul anului şi a acceptat hotărîrile conciliului.

În Italia, în timp ce Narses termina recucerirea Toscanei şi jefuia Cumae, o numeroasă forţă de alamani şi franci a apărut la nord de armata sa, în regiunea

aflată încă în stăpînirea francilor şi a ostrogoţilor. Aceşti nou-sosiţi erau interesaţi mai mult de jaf decît de cuceriri, iar în 554 s-au împărăţit în două bande ca să prade satele. Una dintre ele a prădat toată coasta de răsărit a Italiei, dar şi-a pierdut cea mai mare parte a prăzii într-o confruntare cu o forţă bizantină şi mulţi dintre oameni din pricina bolilor. Cealaltă bandă a jefuit întreaga coastă de apus pentru a fi practic nimicită de Narses în apropiere de Capua. Narses sfîrşise prin a recuceri tot ce se afla la sud de Pad, cu excepţia unui fort care a fost ocupat în primăvara anului următor. Doar cîţiva ostrogoţi şi franci au rămas în nord. Pentru Iustinian, Italia era ca şi cucerită astfel că a emis un edict prin care reglementa administrarea acesteia. Alegerea lui Narses părea stranie la început, dar ea s-a dovedit pe deplin justificată prin rezultatele ei.

În ceea ce priveşte Spania, se ştie că împăratul a trimis întăriri care au debarcat la Cartagena în 554. În martie 555, înaintarea lor spre vest pentru joncţiunea cu aliaţii pare să-i fi speriat pe vizigoţii loialişti, care l-au ucis pe regele Agila şi l-au proclamat rege pe rivalul acestuia, Athanagild. După ce a devenit rege, acesta a făcut o tentativă de a le mulţumi şi de a-i trimite acasă pe soldaţii lui Iustinian. Aceştia însă, respectînd fără îndoială ordinele împăratului, au refuzat să plece sau să i se supună lui Athanagild, lor alăturîndu-li-se romanii din Cordoba care se răzvrătiseră iniţial împotriva lui Agila. Astfel încît vizigoţii au pierdut sudul Spaniei în favoarea unei alianţe alcătuite din foştii lor supuşi romani şi din trupele imperiale, care deţineau circa o cincime din Peninsula Iberică[21].

Un alt război important al împăratului a avut loc în Lazica, pe care perşii continuau să o atace. În 555, regele Gubazes s-a certat cu generalii lui Bessas. Dar Martin, succesorul acestuia, nu s-a înţeles nici el cu Gubazes şi, cu permisiunea împăratului, a pus la cale asasinarea acestuia. Iustinian i-a calmat pe lazicanii furioşi înlocuindu-l pe defunctul rege cu fratele lui mai mic, Tzathes, şi rechemîndu-l în cele din urmă pe Martin în 557. În anul acela, perşii au reînnoit încă o dată armistiţiul, de data aceasta fără să primească tribut şi fără să mai excludă Lazica, unde stăpîneau doar o fîşie de pămînt. Negocierile pentru încheierea unui tratat de pace definitiv au continuat însă.

Fig. 50. Interiorul Catedralei Sfînta Sofia, reprezentînd domul şi absida (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Calmul relativ de care se bucura acum Imperiul a fost curînd tulburat de reapariţia ciumei bubonice la începutul anului 558. Boala, care nu dispăruse în întregime, şi-a făcut din nou apariţia în partea de Răsărit a Imperiului, răspîndindu-se în cele din

urmă şi în cea de Apus. Epidemia a durat şase luni la Constantinopol. Deşi mai puţin acută decît cea anterioară, aceasta a fost mai mult decît suficientă ca să reducă numărul populaţiei şi al nivelului de trai. Petru Barsymes, numit din nou prefect pretorian în 555, a fost nevoit să se bizuie pe vechile lui talente în domeniul economiei şi al însuşirii banilor de la cei bogaţi. Plata soldelor restante a rămas iar în urmă. Iustinian nu a găsit niciodată banii şi oamenii necesari pentru recucerirea totală a Spaniei de la vizigoţi, cu care a făcut în cele din urmă pace. Prăbuşirea în 558 a domului catedralei Sfînta Sofia a necesitat aproape cinci ani de reparaţii, cu toate că, în vremuri mai bune, întreaga biserică a fost construită în şase ani.

Ajungînd la concluzia că Imperiul era vulnerabil, hunii cotriguri s-au unit cu bulgarii şi slavii la începutul anului următor ca să facă o incursiune în Balcani. Ajutaţi de întoarcerea armatei Iliriei din Italia, forţele bizantine au oprit una dintre bandele de jefuitori în Grecia centrală şi au izgonit o alta din sudul Traciei. O a treia bandă, formată din 7.000 de oameni şi condusă de căpetenia cotrigură Zabergan, a înfrînt însă o armată bizantină comandată de acelaşi Sergius, care aproape că pierduse Africa în luptă cu maurii în urmă cu cincisprezece ani. Incapabilul general se afla şi el printre prizonieri.

Zabergan s-a îndreptat spre Constantinopol, unde numai garda de corp a împăratului rămăsese ca să organizee apărarea. Iustinian i-a predat comanda lui Belizarie, care se retrăsese de zece ani. Improvizînd o armată alcătuită din membrii corpului de gardă, veterani şi voluntari, marele comandant a organizat o ambuscadă pentru o parte dintre invadatori. Iustinian însuşi şi-a asumat ulterior comanda oficială, deşi nu a făcut altceva decît să-l plătească pe Zabergan ca să-i elibereze pe prizonieri şi să se retragă. După retragerea cotrigurilor, împăratul şi-a făcut intrarea în Constantinopol în fruntea unei procesiuni triumfale. El nu repurtase personal nici o victorie militară, dar putea pe bună dreptate sărbători oprirea invadatorilor şi faptul că Imperiul îşi revenea după multe alte dificultăţi.

Ca să evite alte atacuri ale cotrigurilor, Iustinian i-a plătit din nou pe utiguri ca să-i atace pe aceştia, pornind un război care s-a dovedit a fi ruinător pentru ambele triburi. În 561, el a mai finanţat o coaliţie a hunilor, pe avari, care îi ceruseră pămînturi în nordul Traciei. În acelaşi an, Narses a terminat pacificarea Italiei înfrîngînd o parte a francilor şi a goţilor la Verona[22]. În cele din urmă, Iustinian şi Khusrau al Persiei au încheiat un tratat de pace pe cincizeci de ani. Conform termenilor acestuia, bizantinii au fost de acord să le plătească perşilor o subsidie anuală modestă, de 30.000 de nomismate, iar aceştia au acceptat un protectorat bizantin asupra întregului regat Lazica.

Următorii cîţiva ani au fost paşnici. În primăvara anului 562, bulgarii au făcut un scurt raid în Tracia. În toamna următoare, Iustinian a descoperit şi a înăbuşit un complot împotriva lui, probabil o urmare a atitudinii lui Petru Barsymes. În 563, o parte a maurilor din Africa s-au răzvrătit, dar au fost supuşi curînd de către Marcian, nepotul lui Iustinian. Albaştrii şi Verzii provocau periodic tulburări şi se luptau între ei. O altă tulburare destul de serioasă a necesitat intervenţia poliţiei sub comanda lui Iustin, nepotul împăratului.

Cea mai mare frustrare a bătrînului împărat era eşecul eforturilor lui de a-i împăca pe calcedonieni şi monofiziţi. O vreme, mulţi episcopi au refuzat să accepte cel de-al doilea conciliu de la Constantinopol ca fiind ecumenic, în ciuda sprijinului acordat împotriva voinţei lor de către papa Vigilius şi de succesorii acestuia, Pelagius şi Ioan al III-lea. În cele din urmă, toţi, cu excepţia cîtorva italieni din nord, au cedat. Prin convocarea unui conciliu general pentru a condamna un teolog şi scrieri care erau de toată lumea recunoscute ca fiind pro-nestoriene, Iustinian abordase o chestiune minoră cu atîta forţă încît victoria lui finală era sigură. Totodată, concesia obţinută era însă prea insignifiantă pentru a-i convinge pe monofiziţi să abandoneze biserica lor schismatică.

Sesizînd faptul că acest conciliu nu era suficient, Iustinian a încercat să găsească o anumită concesie care să fie compatibilă cu conciliul de la Calcedonia, dar să-i poată satisface şi pe monofiziţi. În disperare de cauză, el a recurs la formularea monofizitului extremist Iulian din Halicarnas conform căruia trupul lui Hristos era prin natura sa incapabil să sufere şi să păcătuiască, o doctrină cunoscută sub numele de aftartodocetism. Împăratul şi-a dat seama că acest lucru era compatibil cu natura pe deplin umană a lui Hristos şi că această combinare hibridă a ambelor credinţe s-ar bucura de un sprijin larg. La începutul anului 565, el a sprijinit atît aftartodocetismul cît şi calcedonismul într-un edict a cărui formulare nu era prea clară.

Din moment ce majoritatea monofiziţilor considerau aftartodocetismul o limitare excesivă a naturii umane a lui Hristos, firește că adepţii calcedonismului s-au opus edictului. Eutychius, patriarhul Constantinopolului, a refuzat să-l accepte şi a fost destituit. Cel care l-a înlocuit, Ioan al III-lea Scholasticus, a făcut o declaraţie inteligentă, în sensul că nu accepta edictul pînă cînd nu era aprobat şi de ceilalţi patriarhi. Cu toate că nici unul dintre aceştia nu a făcut-o, ei au reuşit împreună cu Ioan să evite timp de cîteva luni destituirea, pînă la moartea lui Iustinian, la vîrsta de optzeci şi trei de ani, în noiembrie 565.

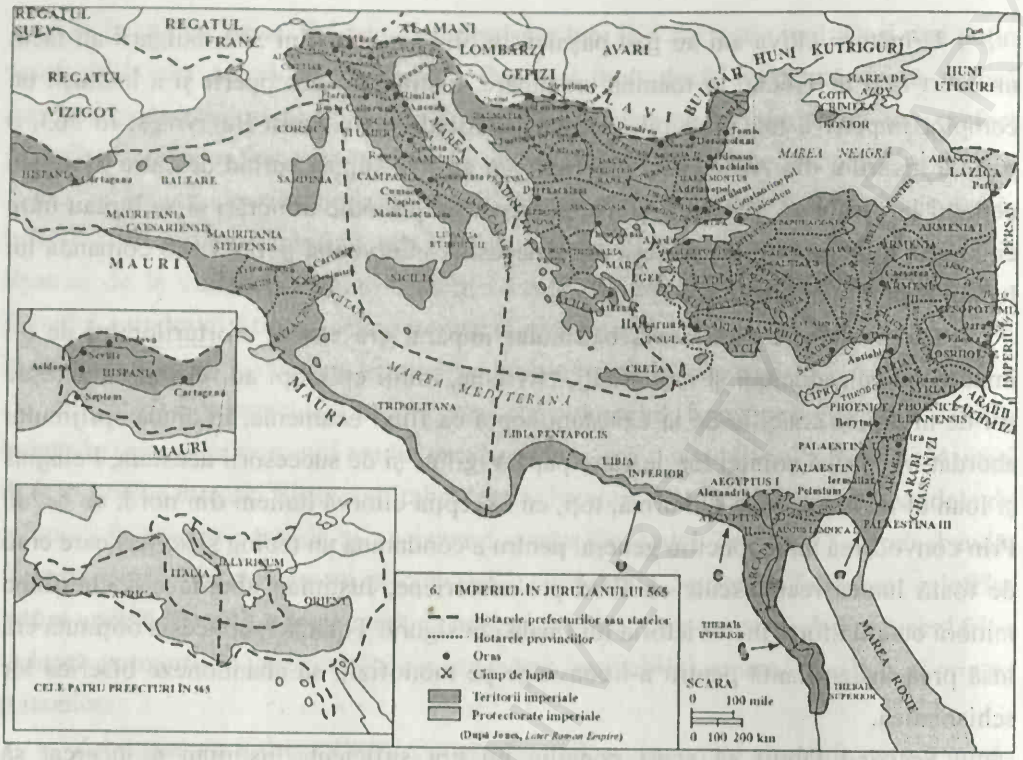

Lunga domnie plină de evenimente a lui Iustinian poate fi analizată corect doar făcînd distincție între efectele administrației sale și cele ale ciumei bubonice. În momentul în care și-a făcut apariția ciuma, Iustinian adăugase Imperiului mai multe teritorii decît orice alt împărat, cu excepția lui Traian sau Augustus. Acești doi cuceritori imperiali au avut la început resurse mai mari decît cele ale lui Iustinian, iar cuceririle lor au fost mai puțin valoroase pentru Imperiu decît cîștigurile lui Iustinian în Africa, Italia, Dalmația și Crimeea. Numai vistieriile vandalilor și ostrogoților acopereau probabil cheltuielile recuceririi și apărării Africii și Italiei pînă în 541. În condiții normale, Africa, Italia și Dalmația ar fi trebuit să fie mai ușor de apărat decît Iliria și Tracia, care făcuseră parte de la bun început din Imperiul de Răsărit. Recuceririle extraordinare întreprinse de Iustinian păreau deci accesibile, puteau fi apărate și erau pe deplin benefice.

Nimeni n-ar fi putut anticipa apariţia ciumei între 541 şi 544. O comparaţie cu Evul Mediu şi cu perioada modernă a aceleiaşi boli arată că dispariţia unui sfert din populaţie în cadrul unei epidemii este o estimare corectă[23]. Aceste pierderi, precum şi regresul economic şi administrativ care a urmat drept rezultat au redus veniturile statului cu cel puţin un sfert pentru o perioadă nedefinită, mai ales din cauză că boala şi-a făcut din nou apariţia. Ciuma ar fi constituit un dezastru pentru Imperiu indiferent de momentul cînd şi-ar fi făcut apariţia, cu sau fără efortul de a recuceri Occidentul.

Organizînd expediţiile în Apus, Iustinian îşi asumase riscul unui posibil atac persan în Răsărit în acest timp, ceea ce s-a şi întîmplat în 540. Dar costurile atacurilor lui Khusrau în Siria şi Mesopotamia se situau totuşi sub nivelul veniturilor scontate de pe urma cuceririlor din Apus, care puteau finanţa în schimb apărarea pe viitor a Răsăritului. Recuceririle ar fi trebuit să întărească Imperiul în termeni militari şi economici, chiar fără a lua în considerare extinderea în acest fel a autorităţii bizantine şi înăbuşirea arianismului barbar, care însemna atît de mult pentru Iustinian.

Atunci cînd a apărut ciuma, cu consecinţe incalculabile pe o perioadă de mulţi ani, Iustinian şi administratorii lui au acţionat cu prudenţă. Principalele greutăţi de ordin financiar erau legate de Italia şi de trupele de frontieră, care sufereau ca să împiedice prăbuşirea armatelor operative care apărau Răsăritul. Dar erau menţinuţi în Italia destui soldaţi pentru întreţinerea bazelor de acolo, iar odată depăşite cele mai mari dificultăţi, erau trimise suficiente întăriri în vederea desăvîrşirii cuceririi ţării. Cu toate că intervenţia lui Iustinian în Spania din 552 ar putea părea hazardată, în 555 ea dusese la includerea în Imperiu a unei provincii bogate cu o cheltuială foarte mică. Probabil că Imperiul ar fi recucerit toată peninsula dacă reapariţia ciumei, în 558, n-ar fi împiedicat trimiterea cîtorva mii de oameni în plus.

În ciuda epidemiei, domnia lui Iustinian nu a fost total dezastruoasă. El nu a pierdut nici un ţinut şi a recucerit toate teritoriile pe care armatele sale au încercat să le cotropească. A lăsat în urmă o administraţie mai eficientă, iar neplata trupelor de frontieră a dus la o reducere extrem de necesară a cheltuielilor, fără să prejudicieze prea mult siguranţa Imperiului. Iustinian a lăsat şi o rezervă destul de considerabilă în vistierie. Singurul lui eşec clar a fost efortul de a-i readuce pe monofiziţi în sînul bisericii oficiale. Schisma nu s-a manifestat însă decît după ce Teodora a intervenit, în timp ce împăratul era bolnav de ciumă. Totuşi, Iustinian a făcut o încercare mai bine chibzuită de a rezolva această chestiune exasperantă decît oricare dintre predecesorii săi, după conciliul de la Calcedonia.

Recuceririle au contribuit deci în mică măsură la agravarea efectelor ciumei, ba chiar le-au compensat oarecum, prin adăugarea de noi ţinuturi şi mărirea numărului

contribuabililor. Cu toate acestea, ciuma a provocat daune mari şi de lungă durată. În vederea menţinerii Imperiul extins cu resurse modeste, pe care fiecare reapariţie a bolii le diminua şi mai mult, era nevoie de o abilitate extraordinară. După aproape cincizeci de ani de control exercitat de Iustinian, şi nu din vina lui, Imperiul îşi pierduse cea mai mare parte a capacităţii de extindere şi o parte din aceea de a se apăra.

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 7

Pericolul extinderii excesive (565-610)

Oricît de glorioasă fusese lunga domnie a lui Iustinian, se pare că puțini au regretat dispariția ei. Între Iustinian și aristocrație existaseră tot timpul conflicte, iar împăratul nu se mai înțelegea cu oamenii bisericii. Armata era nemulțumită de întîrzierea primirii soldei și a proviziilor. Supușii de rînd îl învinuiau oarecum pe bună dreptate pentru impozitele mari și pe nedrept pentru sărăcia generală provocată de ciumă. Imperiul și supușii lui beneficiaseră mult mai puțin de pe urma marilor recuceriri ale lui Iustinian. Drept urmare, succesorii lui și supușii acestora așteptau vremuri mai bune, ceea ce a dus inițial la extravaganță, iar ulterior la dezamăgire.

Cu toate că bătrînul și suspiciosul împărat nu numise nici un moștenitor înainte de a ajunge pe patul de moarte, el manifesta o mare slăbiciune față de nepotul său, Iustin, soțul Sofiei, nepoata Teodorei. Acesta fusese timp de mai mult de paisprezece ani *curopalates*, administrator al palatului, funcția onorifică pe care o transformase într-una importantă. Poate că mutarea lui esențială a fost să aranjeze ca prietenul său, Tiberius, să fie promovat în postul de comite al excubiților. Deoarece Belizarie murise cu cîteva luni înaintea lui Iustinian, unicul moștenitor probabil, era un alt Iustin, fiul lui Germanus, vărul împăratului, care se afla la moartea acestuia în Iliria, ca șef militar al acestei provincii. Știind că excubiții sunt de partea lui Iustin, senatorii au acceptat imediat relatarea unui funcționar al palatului cum că muribundul Iustinian îl desemnase pe nepotul său, Iustin, care a fost încoronat sub numele de Iustin al II-lea.

NĂZUINȚELE EXAGERATE ALE LUI IUSTIN AL II-LEA

La urcarea pe tron, Iustin avea aproximativ patruzeci și cinci de ani, puțină experiență administrativă și înclinație mediocră pentru guvernare. Deși se pare că și-a

BCUAS CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

dat seama că era mai puțin talentat decît predecesorul său, Iustin a încercat să imite îndrăzneala lui Iustinian, fără să aibă practica răbdării și sîrguinței defunctului împărat. Asemenea majorității celor din jurul său, Iustin a subestimat evident cît de dificilă devenise conducerea Imperiului. Sofia, împărăteasa sa, plină de aplomb, ale cărei legături cu familia Teodorei favorizaseră cariera soțului ei, aspira la cel puțin atît de multă influență ca și cea exercitată de Teodora asupra lui Iustinian, dar avea și mai puțină cunoștință de dificultățile Imperiului decît însuși Iustin.

La începutul domniei, Iustin și-a cîștigat deplina apreciere a curtenilor săi și a altor locuitori ai Constantinopolului, prin renunțarea la o serie din măsurile predecesorului său. El a abandonat aftartodocentismul lui Iustinian și a sistat plata subsidiilor către avari, pe care mulți bizantini le considerau umilitoare. A contracarat reputația de meschinărie dobîndită de puterea centrală, acordînd populației gratificații generoase și dînd înapoi prompt împrumuturile luate cu forța de Iustinian de la cei bogați în beneficiul statului. Iustin a anulat restanțele la plata impozitelor pînă în 560. Puterea lui părea destul de sigură, cel puțin după executarea, în 567, a doi senatori și a lui Iustin, fiul lui Germanus, sub acuzația îndoielnică de conspirație.

Noile disensiuni apărute în rîndul monofiziților l-au încurajat pe Iustin să facă o încercare de a-i atrage pe cîțiva dintre ei de partea lui. Refuzul de a face distincție între persoana și natura lui Hristos îi făcuseră în cele din urmă pe unii monofiziți radicali să afirme că Treimea nu înseamnă numai trei persoane, ci și trei naturi. Alți monofiziți, în frunte cu patriarhul Theodosius al Alexandriei, de multă vreme exilat, au condamnat această doctrină, numind-o treitism sau credința în trei dumnezei și au respins ideea că trei persoane într-un Dumnezeu unic ar implica trei naturi. Această negare submina însă în mod logic principala obiecție monofizită față de calcedonianism: faptul că acesta credea în două naturi ale lui Hristos, ceea ce implica automat credința în două persoane.

Din cauză că monofiziții și-au reafirmat poziția, împăratul a inițiat negocieri pașnice cu Theodosius înainte de mijlocul anului 566, cînd patriarhul a murit. În continuare, Iustin și patriarhul său, Ioan Scholasticus, au organizat discuții teologice la Constantinopol, care i-au adunat pe calcedonieni, trietiști și pe alți monofiziți, inclusiv pe liderul monofizit Iacob Baradaeus. Aceste întruniri au continuat și în 567, cînd Iustin a emis un edict care, fără să-i menționeze pe calcedonieni, afirma punctele de vedere asupra cărora puteau fi toți de acord. Deși mulți călugări monofiziți sirieni au respins acest edict la o conferință ținută la Callinicum, Iacob Baradaeus și clerul său monofizit au căutat în continuare un compromis.

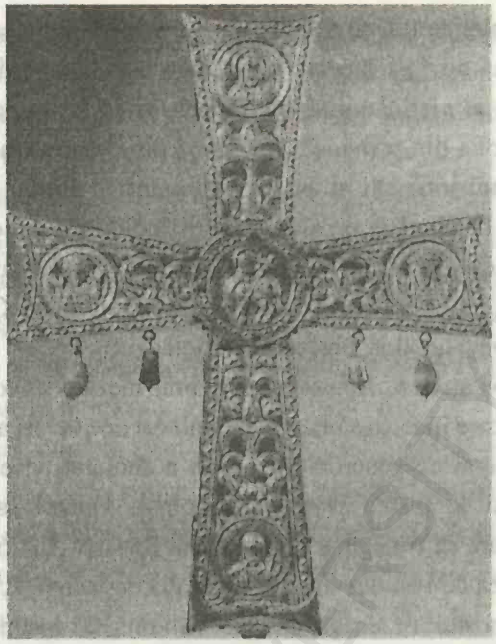

Fig. 51. Cruce votivă din argint aparţinînd lui Iustin (565-578), aflată în trezoreria Vaticanului. Iustin este reprezentat în medalion în partea stîngă, iar împărăteasa Sofia în dreapta (Foto: Trezoreria Vaticanului).

Între timp, refuzul lui Iustin de a le plăti avarilor subsidiile nu a avut nici o consecinţă imediată. În loc să atace teritoriul bizantin, avarii au încheiat un pact cu lombarzii, aliaţii tradiţionali ai Imperiului, ca să-i atace pe gepizi, inamicii tradiţionali ai acestuia. Deşi gepizii, temători, au încercat să cumpere ajutorul bizantinilor, cedîndu-le cetatea strategică Sirmium, Iustin i-a lăsat pradă lombarzilor şi avarilor, care i-au nimicit. În vreme ce avarii au ocupat cea mai mare parte a pămînturilor gepizilor, bizantinii au intrat în posesia vistieriei gepizilor şi a Sirmium-ului, pe care avarii l-au asaltat zadarnic.

Cu toate acestea, în urma luptei, avarii au ajuns să fie nişte vecini mult mai periculoşi decît fuseseră gepizii, ei devenind o putere formidabilă la Dunăre, după plecarea ostrogoţilor. Avarii au pornit curînd un război de rutină cu bizantinii, Iustin trimiţîndu-l împotriva lor pe Tiberius, comitele excubiţilor. Cînd regele lombarzilor, Alboin, a înţeles cît de puternici deveniseră avarii, a decis să păstreze independenţa poporului său, migrînd. Din nefericire pentru Imperiu, el a ales nordul Italiei ca noua patrie a lombarzilor.

Acesta a fost momentul cînd, aproape simultan, recuceririle lui Iustinian din Spania, Italia şi Africa au fost atacate înainte de a-şi fi revenit complet de pe urma războaielor anterioare şi a epidemiilor de ciumă. În 567, regele vizigot Athanagild a atacat Sevilla şi Cordoba din provincia bizantină din Spania. În primăvara următoare, Alboin i-a dus pe lombarzii săi şi pe alţi germani în Italia, unde Iustin tocmai îl destituise pe Narses, bătrînul general al lui Iustinian. Cu excepţia părţii de coastă, aceştia au ocupat Veneţia înainte de venirea iernii, iar în 569 au cucerit cea mai mare parte a Liguriei, cu excepţia Paviei. În acelaşi an, regele maur Garmul a atacat Africa bizantină, ucigîndu-l pe Theodor, prefectul Africii.

În timpul acestor atacuri, Apusul nu a primit nici un ajutor militar sau financiar important de la Iustin, care încerca să facă economii ori de cîte ori avea posibilitatea. Poate din cauza accesului iniţial de generozitate, Iustin a demarat un efort susţinut de a mări rezerva vistieriei. Deşi le plătea perşilor, împotriva voinţei sale, subsidiul conform tratatului încheiat, el pare să fi neglijat armatele din Răsărit[1]. În 569, Iustin a introdus noi taxe pe vin şi pîine, ceea ce i-a adus imediat reputaţia de lacom. A încercat să reintroducă şi interdicţia vînzării posturilor de guvernator instituită de Iustinian în 535, sperînd că diminuarea gradului de corupţie va duce la economisirea de mai mulţi bani pentru guvern decît cîştiga acesta din vînzarea posturilor.

În 571 împăratul a obţinut aprobarea anticipată de la Iacob Baradaeus şi de la alţi episcopi monofiziţi pentru un edict referitor la unire. Acest edict a pus de acord doctrina potrivit căreia Hristos avea o singură natură, atît divină, cît şi umană (monofizitismul severian) cu aceea conform căreia Hristos avea atît o natură divină, cît şi una umană şi că acestea erau unite (ortodoxia calcedoniană). Astfel, într-un moment trecător de triumf al bunului simţ, calcedonienii lui Iustin şi monofiziţii lui Iacob au recunoscut că aveau aceeaşi credinţă, pe care şi-o exprimau pur şi simplu în mod diferit. La promulgarea edictului, Iacob şi episcopii lui au acceptat să fie împărtăşiţi de patriarhul Ioan Scholasticul.

Totuşi, întrucît edictul sprijinea implicit conciliul de la Calcedonia, episcopii monofiziţi nu au reuşit să-i convingă pe adepţii lor furioşi să-l accepte. Astfel că episcopii şi-au retractat aprobarea ca să-şi menţină autoritatea. Simţindu-se trădat, împăratul i-a întemniţat pe toţi episcopii pe care a reuşit să-i prindă, a scos din nou monofizitismul în afara legii şi a renunţat la eforturile lui privind reconcilierea. Se pare că Iustin nu a înţeles multe din exemplul oferit de unchiul lui, Iustinian, care continuase cu răbdare negocierile cu monofiziţii după eşecuri mai mari decît acesta.

Şi tot în contradicţie cu Iustinian, Iustin nu a fost în stare să le acorde nici măcar un sprijin întîrziat şi parţial. Între 571 şi 572, lombarzii au invadat o mare parte a satelor din Italia, cucerind nu numai Pavia, ci şi Spoleto şi Benevento, care alcătuiau o porţiune separată în partea de sud a regatului lombard. Tot în aceşti doi ani, maurii lui Garmul i-au învins şi ucis pe doi comandanţi militari ai Africii. Apoi, noul rege vizigot,

Leovigild, a atacat partea de nord-vest a provinciei bizantine din Spania, cucerind Asidona prin trădare, şi luînd Cordoba prin surprindere. Aceste războaie şi reapariţia ciumei au amînat pentru o perioadă nedefinită momentul în care Italia, Africa şi Spania bizantină puteau constitui cu adevărat posesiuni de valoare ale Imperiului.

În loc să trimită trupe răsăritene în Apus, împăratul a preferat să atace Persia, cu care Iustinian şi aproape toţi predecesorii lui încercaseră să fie în relaţii de bună vecinătate. Iustin a ascultat apelurile armenilor aflaţi sub stăpînire persană, care plănuiau o rebeliune, şi cele ale turcilor din Asia Centrală, care făceau deja incursiuni în nordul Persiei. Ca să se pregătească de război, el a pus capăt luptelor cu avarii, dîndu-le probabil darurile pe care le refuzase la începutul domniei sale. Războiul cu perşii a început atunci cînd armenii l-au ucis pe guvernatorul lor persan şi s-au răzvrătit, la începutul anului 572. Iustin i-a luat sub protecţia Bizanţului, a sistat plata subsidiilor către perşi şi l-a alungat pe un negociator trimis de bătrînul rege Khusrau.

Împăratul l-a numit pe vărul său, Marcian, comandant suprem al trupelor care aveau să lupte împotriva perşilor şi şef militar al Orientului. Marcian i-a ajutat pe armeni să-i alunge pe perşi şi a trimis trupe pentru incursiuni în Arzanene, provincia persană situată chiar la sud de Armenia. În primăvara anului 573, Marcian a invadat Mesopotamia persană şi a învins forţele locale, dar acest lucru nu era suficient ca să-l satisfacă pe nerăbdătorul împărat. În timp ce Marcian asedia Nisibis, a aflat că Iustin îl destituise, după care a primit imediat vestea că regele Khusrau sosea cu o armată numeroasă. Bizantinii au intrat în panică şi au fugit. Un detaşament persan a făcut o incursiune în Siria şi a prădat Apamea, iar regele Khusrau a asediat cetatea de frontieră, Dara. Deoarece armata bizantină nu a venit în ajutorul cetăţii, regele persan a luat-o cu asalt şi a cucerit-o în noiembrie, capturînd principala fortăreaţă bizantină de la graniţa persană.

Fig. 52. Ruinele cetăţii Dara din Mesopotamia (Foto: C. Mango, Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Iustin a fost atît de şocat de această pierdere şi atît de conştient de vina sa în această privinţă, încît a cedat psihic. În timp ce slujitorii săi îl împiedicau să sară pe fereastră şi îl calmau plimbîndu-l într-un cărucior, împărăteasa i-a cerut sfatul lui Tiberiu, prietenul soţului ei. În perioada evidentei nebunii a împăratului, ea şi Tiberiu au preluat controlul asupra Imperiului ameninţat de perşi şi de barbarii din Apus, şi de o nouă epidemie devastatoare de ciumă, în Răsărit. Cu o oarecare exagerare justificată, contemporanii au dat vina pe aroganţa şi zgîrcenia lui Iustin, care a dus Imperiul la dezastru.

CHELTUIELILE EXAGERATE ALE LUI TIBERIU

Tiberiu şi Sofia au recurs la rezerva îndestulătoare a lui Iustin ca să le plătească perşilor 45.000 de nomisme pentru un armistiţiu pe un an, în care Armenia nu era inclusă. La sfîrşitul anului 574, Iustin a devenit suficient de lucid pentru ca Sofia să-l poată convinge să-l numească cezar pe Tiberiu. Epidemia de ciumă s-a potolit în ziua numirii lui Tiberiu. În perioada aceea, Tiberiu avea probabil treizeci şi cinci de ani. Întrucît era limpede că Iustin nu avea şanse să-şi revină în măsura în care să preia din nou sarcina guvernării, Tiberiu a devenit adevăratul conducător al Imperiului. Ca şi Iustinian, Iustin I şi Iustin al II-lea, noul cezar provenea dintr-o zonă vorbitoare de limbă latină a Balcanilor. Îşi datora ascensiunea mai ales rudelor împărătesei Sofia, deşi era un vechi prieten al lui Iustin. Preferinţa acestor rude pentru el se datora talentelor militare ale lui Tiberiu, dar cezarul era mai puţin înzestrat cu capacitate administrativă.

Tiberiu a considerat că rezerva din vistierie a lui Iustin era prea mare şi a început să o folosească pentru apărarea graniţelor şi dobîndirea popularităţii pe care o pierduse Iustin. Drept urmare, cezarul a acordat gratificaţii generoase şi a desfiinţat impozitele pe vin şi pîine instituite de Iustin. El a reintrodus interdicţia vînzării posturilor de guvernator care, chiar dacă era ineficientă, era apreciată. Tiberiu a făcut pace cu avarii. El a fost de acord să le plătească o sumă generoasă de 80.000 de nomisme pe an pentru o alianţă destinată apărării graniţei de la Dunăre şi pentru ca trupele bizantine staţionate acolo să poată fi trimise împotriva perşilor.

În 575 cezarul a început să transfere soldaţii din armatele Iliriei şi Traciei în Răsărit şi să ofere prime substanţiale pentru recrutarea mai multor bizantini şi barbari din regiuni care se întindeau pînă la Rin. Contînd pe faptul că aceste forţe îi vor permite să-i învingă pe perşi, el a refuzat oferta persană de a reînnoi armistiţiul pe încă cinci ani, încheind unul pe trei ani, pentru 30.000 de nomisme pe an, Armenia

nefiind nici de data aceasta inclusă în tratat. În timpul acestui răgaz, Tiberiu şi-a permis chiar să trimită întăriri în Italia, deşi acestea proveneau probabil tot din armatele Iliriei şi Traciei aflate sub comanda lui Baduarius, ginerele lui Iustin. Lombarzii păreau vulnerabili din cauză că se împărţiseră în grupuri independente, astfel că Baduarius a angajat lupta cu ei în 576. El a pierdut însă bătălia în care a şi fost ucis, iar lombarzii au cucerit şi mai multe teritorii.

Tiberiu nu mai dispunea de trupe pentru Italia, deoarece Khusrau atacase Armenia, care nu era inclusă în nici un armistiţiu. Revendicînd prompt posesiunile armene care se răzvrăteau, regele persan a pătruns în provinciile armene ale Imperiului, prădînd Sebastea şi Melitene, dar era urmărit pas cu pas de comandantul bizantin Iustinian, fiul mai mic al lui Germanus. Acesta i-a obligat în cele din urmă pe perşi să se retragă dincolo de Eufrat, mulţi dintre ei înecîndu-se, iar în timpul iernii următoare bizantinii au invadat teritoriul persan şi au făcut o incursiune în Antropatene[2]. În vara anului 577, perşii l-au învins însă pe Iustinian în Armenia persană. Astfel că, deşi îşi reveniseră într-o oarecare măsură, bizantinii continuau să fie mai slabi decît perşii. Apoi Iustinian a murit cu un an înainte de expirarea armistiţiului.

Tiberiu l-a avansat pe Mauriciu, comitele excubiţilor, numindu-l în locul lui Iustinian în postul de comandant suprem al armatelor răsăritene, din care făceau parte şi întăririle strînse în timpul armistiţiului. Aceste armate erau alcătuite din numeroase părţi ale armatelor Iliriei şi Traciei, completate cu 15.000 de recruţi barbari şi bizantini. Aceşti recruţi nu erau mercenari angajaţi temporar, ci alcătuiau o companie permanentă cunoscută sub numele de federaţi şi erau ataşaţi armatei Răsăritului. Suplimentarea armatelor de la graniţa răsăriteană cu federaţii constituia ea însăşi o creştere cu aproape jumătate a efectivului[3].

În timpul pregătirilor de luptă împotriva perşilor, Tiberiu a evitat orice alt conflict. La moartea patriarhului Ioan, cezarul i-a răsplătit pe calcedonieni reînscăunîndu-l pe patriarhul Eutychius, destituit de Iustinian pentru că se opusese aftartodocetismului. Dar Tiberiu a fost tolerant şi cu monofiziţii, fapt de care aceştia s-au folosit ca să declanşeze o dispută după moartea lui Iacob Baradaeus, în 578. Neavînd trupe disponibile ca să oprească înaintarea lombarzilor în Italia, Tiberiu a trimis 200.000 de nomisme ca să cumpere loialitatea cîtorva dintre ducii acestora şi să-i împiedice să-şi aleagă un alt rege. Cînd slavii au năvălit în Iliria, Tiberiu a apelat la puţinele forţe bizantine aflate în zonă ca să-i treacă pe aliaţii lor avari dincolo de Dunăre. Acolo, aceştia au invadat ţinutul unde locuiau năvălitorii şi au eliberat o serie de prizonieri bizantini[4].

În primăvara anului 578, puțin înainte de expirarea armistițiului de trei ani, perșii nu au respectat înțelegerea invadînd Mesopotamia bizantină. Generalul bizantin Mauriciu s-a răzbunat năvălind în partea persană a provinciei Arzanene. El a cucerit și a instalat o garnizoană în fortăreața Aphumon, apoi s-a îndreptat spre sud și a prădat cetatea Singara din Mesopotamia persană. Campania lui Mauriciu a demonstrat că Tiberiu reușise să încline balanța militară în favoarea bizantinilor. Cu toate că Iustin al II-lea a murit la sfîrșitul anului 578 fără să-și fi revenit din șocul provocat de pierderea Darei, se consideră că victoriile lui Mauriciu l-au bulversat aproape la fel de mult și pe bătrînul Khusrau. Regele persan a murit la începutul anului următor.

Tiberiu a devenit astfel împărat și *de facto*, sărbătorind în mod tradițional evenimentul prin scutirea unui sfert din impozite în fiecare din următorii patru ani[5]. Acum, după ce scăpase de Iustin, dar nu mai era împărătească, Sofia l-a convins pe patriarhul Eutychius să-i sugereze lui Tiberiu să se căsătorească cu ea. Dar acesta a refuzat politicos propunerea, a cărei acceptare ar fi însemnat divorțul de soția sa, și a zădărnicit încercarea Sofiei de a-l răsturna[6]. În perioada aceea, noul împărat era destul de popular datorită generozității sale și a victoriilor repurtate în lupta împotriva perșilor.

Oricît de incomplete au fost ele, succesele sale i-au permis să acorde o oarecare atenție Apusului. În 579 Tiberiu a mai trimis în Italia ceva bani și întăriri, care au dus, se pare, la recucerirea cetății Classis, portul Ravennei ocupat o perioadă de către lombarzi. În același an, el a ajutat Spania bizantină prin încheierea unei alianțe cu prințul vizigot Hermenegild, care se convertise la ortodoxism și se răzvrătise împotriva fratelui său arian, Leovigild. Între timp, cu sau fără ajutorul lui Tiberiu, Ghenadie, șeful militar al Africii, i-a atacat pe mauri, i-a învins și l-a ucis pe Garmul, regele lor, pacificînd încă o dată Africa.

Chiar dacă situația se îmbunătățise în Apus, ea se înrăutățea în Răsărit. Avarii, dîndu-și seama că Tiberiu lăsase Balcanii fără trupe, au încercat mai întîi să cucerească cetatea Sirmium din mîinile bizantinilor, apoi, în 579, au asediat-o. În timpul asediului, slavii au invadat Tracia, Macedonia și Grecia, mișcare care începea să semene cu o migrație. Conștient, desigur, de necazurile Imperiului în Balcani, noul rege persan, Hurmazd al IV-lea, a refuzat oferta lui Tiberiu de a face pace, dacă perșii renunțau la Dara în schimbul posesiunilor bizantine din Iberia, Armenia persană și Arzanene. În acest timp, deoarece plătirea soldei celor 50.000 de soldați bizantini din Orient devenise greu de făcut, aceștia au amenințat cu răzvrătirea în momentul cînd termenul achitării acesteia a fost depășit[7].

Comandantul bizantin Mauriciu a reacţionat printr-o ofensivă. În 580 el a făcut o incursiune mult dincolo de Tigru, iar în anul următor a ordonat un atac împotriva Armeniei persane şi a pătruns în josul Eufratului, pînă aproape de Ctesiphon, capitala persană. A fost totuşi obligat să se retragă, atunci cînd o armată persană a făcut aproape în acelaşi timp o incursiune în Mesopotamia bizantină, evident de conivenţă cu presupuşii aliaţi ai Imperiului, arabii ghassanizi. Indignat, Mauriciu l-a arestat pe regele ghassanid, acuzîndu-l că nu a fost în stare să apere Mesopotamia. Făcînd acest lucru, el a rupt alianţa Imperiului cu ghassanizii şi le-a slăbit regatul, lăsînd graniţa de est mai expusă ca oricînd.

Atîta vreme cît a durat războiul cu perşii, Bizanţul nu a putut organiza o apărare corespunzătoare împotriva avarilor. La începutul anului 582, Tiberiu a fost de acord să le plătească subsidiile acumulate de la sistarea lor, pe toată perioada războiului, şi să cedeze cetatea Sirmium, după evacuarea apărătorilor şi a locuitorilor acesteia. Lucrul acesta nu i-a oprit pe slavii din Grecia, care se pare că ajunseseră între timp la Atena[8]. Dar graniţa răsăriteană avea prioritate. În luna iunie a aceluiaşi an, perşii, care invadaseră din nou Mesopotamia bizantină, au suferit o înfrîngere clară lîngă oraşul Constantina, şi-au pierdut comandantul şi s-au retras la Dara. Mauriciu nu a profitat însă de victoria bizantinilor, trebuind să se întoarcă în grabă la Constantinopol.

Ajuns acolo, Tiberiu s-a îmbolnăvit grav. Neavînd nici un fiu, împăratul a numit doi moştenitori: Mauriciu şi Germanus, fiul postum al lui Germanus, vărul lui Iustinian. Fiecare dintre ei a primit titlul de cezar şi s-au logodit cu cele două fiice ale lui Tiberiu. Se pare că Tiberiu intenţionase să împartă Imperiul ca în 395, astfel că Mauriciu urma să fie împărat al Orientului, iar Germanus împărat al Occidentului. Deşi Apusul avea, firește, nevoie să i se acorde atenţie, în acelaşi timp îi lipseau întăriri substanţiale. Poate că Germanus nu vroia să-şi asume povara apărării acestuia fără un ajutor sigur din partea Răsăritului; sau poate că Tiberiu şi-a dat seama în ultimul moment că planul său era irealizabil. În orice caz, cu o zi înainte de a muri, îl încoronase ca augustus numai pe Mauriciu. Tiberiu a murit în august, lăsînd un Imperiu puţin mai puternic, dar mult mai sărac.

RESTRICŢIILE LUI MAURICIU

Aşa a ajuns Mauriciu unic împărat la vîrsta de patruzeci şi trei de ani, fiind şi soţ al Constantinei, fiica lui Tiberiu. Se născuse în Cappadocia, după cît se pare într-o familie de origine italiană. Dar era vorbitor nativ de limbă greacă, spre deosebire de împăraţii anteriori, începînd cu Anastasius. Mauriciu era bine educat, îşi începuse

cariera ca notar şi fusese ofiţer superior din 574, cînd Tiberiu îl numise comite al excubiţilor. Talentele lui militare erau incontestabile. Extrem de cinstit şi incoruptibil, el poseda o capacitate de decizie care era uneori greu de deosebit de rigiditate.

Deşi victoriile anterioare din Răsărit fuseseră spectaculoase, Mauriciu le repurtase cu o forţă care reprezenta cea mai mare parte a armatelor operative de la Iliria către est, împreună cu noua companie a federaţilor. Ca împărat, el şi-a dat seama că dispunea de o singură armată cu efectiv mare în stare de luptă şi că avea trei războaie importante de purtat. Marja de superioritate faţă de perşi era prea mică pentru a-i permite transferul a suficient de mulţi soldaţi pentru a-i alunga pe lombarzi din Italia sau pe slavi din Balcani. După ce Tiberiu cheltuise practic toată rezerva de aur a lui Iustin al II-lea şi mărise cheltuielile destinate armatei prin recrutarea federaţilor, Mauriciu trebuia acum să fie mult mai econom decît predecesorul său.

Fig. 53. Mauriciu (582-602). Miniatură din secolul al XV-lea din manuscrisul de la Modena al cronicii lui Ioan Zonaras (*Mutinensis graecus 122*), făcînd parte dintr-o serie de portrete de împăraţi bizantini, portrete pictate pe margini, care par să aibă la origine modele mult mai vechi (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

El avea cel mai mult nevoie de impunerea unei păci imediate cu perşii. În postul de comandant al armatei răsăritene l-a numit pe Ioan Mystacon („Mustăciosul"), fostul şef militar al Armeniei, care avea, evident, misiunea de a desăvîrşi cucerirea provinciei Arzanene. Din 582 pînă în 583, acesta a asigurat cel puţin stăpînirea bizantină asupra fortului Aphumon, dar înaintarea lui era încetinită de terenul accidentat. Mauriciu nu-şi putea permite să păstreze la nesfîrşit atît de multe trupe din Balcani la graniţa de răsărit.

În primăvara anului 583, avarii au cerut o mărire a tributului, de la 80.000 la 100.000 de nomisme. De teamă ca nu cumva o acceptare imediată să încurajeze alte extorcări, Mauriciu a refuzat, astfel că avarii au invadat Imperiul. După ce au pus stăpînire pe Singidunum şi Viminacium, situate dincolo de Dunăre, în dreptul cetăţii Sirmium, ei au prădat tot ce le-a ieşit în cale pînă la Anchialus, pe malul Mării Negre, unde s-au oprit pe timp de iarnă. În primăvara anului 584, împăratul a fost de acord cu mărirea subsidiilor avarilor în schimbul retrocedării cetăţilor cucerite. Deşi slavii se

simțeau în largul lor în Balcani, ei au fost învinși în vara aceea lîngă Zidurile Lungi, de Comentiolus, un talentat subofițer aflat în fruntea unei forțe reduse ca număr.

În Apus, Mauriciu a încercat să se folosească de franci în lupta cu lombarzii din Italia, retrăgînd totodată sprijinul bizantin față de șovăielnica rebeliune din regatul vizigot. La începutul anului 584, cînd revolta vizigotă a luat sfîrșit o dată cu capturarea lui Hermenegild, pretendentul la tron, Ingund, soția acestuia, și fiul ei s-au refugiat în provincia imperială din Spania. Bizantinii s-au folosit de custodia asupra Ingundei și de un subsidiu de 50.000 de nomisme ca să-l determine pe fratele acesteia, regele franc Childebert al II-lea, să-i atace pe lombarzi[9]. Acesta a organizat o expediție în nordul Italiei și i-a învins pe ducii lombarzi, dezorganizați. Dîndu-și seama de pericolul în care se aflau, ducii au ales un nou rege, Authari, ca să conducă apărarea.

După ce Ioan Mystacon nu a reușit o victorie rapidă în Răsărit, Mauriciu i-a dat comanda armatelor răsăritene cumnatului său, Philippicus. Noul comandant a continuat recrutările și negocierile cu perșii, fără nici o perspectivă, intenționînd probabil să readucă forța armatelor răsăritene la nivelul armatei persane, înainte de a fi trimis o parte din trupe înapoi în Balcani. În toamna anului 584, Philippicus a făcut o incursiune în Mesopotamia persană, iar peste un an în Arzanene; dar cea mai mare parte a uneia dintre armatele legate de Prezența Împăratului s-a întors în Balcani în 585 cînd Comentiolus a devenit comandantul acesteia. El a folosit-o ca să-i învingă pe slavi la nord-vest de Adrianopol, izgonindu-i din Tracia. Francii au invadat din nou Italia lombardă, dar au pierdut bătălia în fața lombarzilor reunificați. Șeful militar al Italiei, numit acum de obicei exarh, a recunoscut înfrîngerea și a încheiat un armistițiu pe trei ani cu regele Authari.

Sperînd, fără îndoială, să profite de transferarea de către Mauriciu a trupelor din Răsărit, perșii au prelungit negocierile, iar în primăvara anului 586 au făcut o incursiune peste graniță. Philippicus i-a înfrînt prompt lîngă Dara și a reluat campania în Arzanene, cu numeroase succese, trimițînd o parte din soldații lui să facă o incursiune în susul și în josul văii nordice a Tigrului. Dar regele Hurmazd nu s-a împăcat cu gîndul înfrîngerii, iar răbdarea lui pare să fi fost justificată de evenimentele din toamna anului 586. Slavii au atacat Thessalonicul, care era afectat atît de ciumă, cît și de foamete, iar avarii au încălcat brusc tratatul și au năvălit în Răsărit, de-a lungul malului sudic al Dunării, cucerind majoritatea orașelor de frontieră rămase și stabilindu-se în Dobrogea.

După mulți ani, timp în care neglijaseră Balcanii, bizantinii păreau să fie pe punctul de a pierde controlul asupra a aproape întregii peninsule. Împăratul a chemat

întăriri din Armenia şi a încercat să recruteze trupe suplimentare. În primăvara anului 587, Comentiolus a pornit în fruntea a 10.000 de oameni împotriva avarilor din Dobrogea, dar, după cîteva succese iniţiale, a fost obligat să se retragă, în timp ce aceştia înaintau în josul coastei Mării Negre. Avarii au fost în cele din urmă opriţi aproape de Adrianopol, atunci cînd a sosit Ioan Mystacon cu trupele din Armenia. Avarii s-au întors la Sirmium, deşi slavii continau să prade Grecia. Între timp, cucerirea Arzanenei persane de către bizantini continua cu o încetineală exasperantă.

Cam în această perioadă, îngrijorat de cheltuiala imensă pentru susţinerea financiară a campaniei, pentru aprovizionarea şi plata noilor recruţi angajaţi simultan în două războaie complete, Mauriciu a încercat să facă unele economii. Se pare că el a ordonat ca trupele să fie dotate direct cu arme, în locul alocaţiilor generoase destinate cumpărării acestora; efectul a fost reducerea cu un sfert a plăţii anuale a trupelor înainte de Sărbătorile de Paşti din 588. Mauriciu l-a înlocuit totodată pe Philippicus cu un nou general, Priscus, sosit la timp ca să distribuie solda redusă.

Rezultatul a fost o revoltă generală a armatelor răsăritene. La Monocartum, în Mesopotamia bizantină, trupele l-au alungat cu pietre pe Priscus, care a fost nevoit să fugă ca să-şi salveze viaţa, şi au distrus portretele împăratului pe care le purtau. Chiar şi atunci cînd Priscus i-a anunţat că li se anulase reducerea soldei, răzvrătiţii l-au obligat pe ducele Feniciei libaneze (Phoenice Libanensis), un oarecare Germanus, să accepte să le fie comandant. Deşi împăratul l-a rechemat pe Priscus şi l-a numit din nou pe Philippicus, rebelii nu l-au acceptat pe vechiul lor general şi au început să prade regiunea în care se aflau. În vară, perşii triumfători au trecut graniţa şi au atacat Constantina.

Dezastrul iminent a fost evitat de Germanus, comandantul şovăielnic al răzvrătiţilor. Acesta restabilise o oarecare ordine şi i-a izgonit pe perşi din Constantina. Apoi şi-a dus oamenii spre graniţă, în apropiere de Martyropolis, unde aceştia au învins o altă armată persană, cea mai mare parte a soldaţilor acesteia fiind luaţi prizonieri. Germanus a reuşit să trimită împăratului o parte din pradă, care, drept răsplată, i-a transmis lui Priscus aprobarea restabiliri soldei anterioare. Cînd acesta s-a întors în capitală, Mauriciu, departe de a-l învinui de izbucnirea revoltei, se pare că i-a dat comanda trupelor care urmau să lupte cu avarii[10].

În acea vară, curînd după numirea lui, avarii au invadat Tracia. După ce au cucerit cetatea Anchialus, ei l-au asediat pe Priscus la Tzurulum, situat foarte aproape de Constantinopol. Mauriciu i-a cumpărat cu 57.600 de nomisme, care, împreună cu unele sume achitate ulterior, au pus pe moment capăt războiului cu avarii. Dar slavii

se aflau tot în Iliria, iar în Italia războiul cu lombarzii reîncepuse o dată cu expirarea armistițiului, aceştia învingînd o armată a francilor trimisă de Childebert.

Spre bucuria bizantinilor îngrijorați, revolta armatei răsăritene a luat sfîrşit în ziua de Paşti a anului 589, cînd trupele şi-au primit solda întreagă şi l-au acceptat pe Philippicus ca general comandant. Unica pierdere strategică ca urmare a revoltei s-a înregistrat la sfîrşitul acesteia, cînd Martyropolis a fost predat prin trădare perşilor. Philippicus a făcut o încercare vitejească de a recuceri fortificata cetate, dar a eşuat. Mauriciu l-a înlocuit curînd cu Comentiolus, comandantul din Balcani din urmă cu doi ani.

Interminabilul război persan, în care bizantinii erau de obicei superiori ca forță, a slăbit şi Imperiul persan. Probabil ca o tactică diversionistă înainte de sfîrşitul revoltei, Mauriciu îl ajutase pe noul prinț al Iberiei să organizeze o incursiune în provincia persană Atropatene. Generalul persan Bahram i-a obligat pe năvălitori să se întoarcă în Iberia, după care a pierdut bătălia cu comandantul bizantin local, Romanus. Exasperat, regele Hurmazd i-a trimis generalului său o rochie de femeie. Această batjocură l-a făcut pe Bahram să se răzvrătească împotriva regelui.

Generalul a plecat din Atropatene îndreptîndu-se spre Ctesiphon, iar la începutul anului 590 a pătruns în Mesopotamia persană dinspre nord-est şi a învins armata trimisă de Hurmazd. Aflînd de această înfrîngere, nobilii persani din Ctesiphon l-au detronat pe Hurmazd şi l-au înlocuit cu fiul acestuia, care a devenit rege sub numele de Khusrau II. După o încercare de scurtă durată de a-i ține piept lui Bahram, Khusrau a fugit însă la Circesium, dincolo de granița bizantină, însoțit de cîteva rude şi de cîțiva slujitori. Bahram a pus stăpînire pe un tron instabil la Ctesiphon, iar Khusrau a apelat la ajutorul lui Mauriciu.

Dacă bizantinii îl ajutau să preia puterea, Khusrau se angaja să le retrocedeze Dara şi Martyropolis şi să renunțe la cea mai mare parte a Armeniei persane, inclusiv la ceea ce mai rămăsese din provincia persană Arzanene. Dacă bizantinii încetau să-l mai ajute pe Khusrau, Bahram le oferea Nisibis, lîngă Dara şi Martyropolis. Sfetnicii lui Mauriciu, mai ales patriarhul Ioan al IV-lea Postitorul, au preferat calea cea mai uşoară şi mai puțin costisitoare, de a nu-i acorda ajutor lui Khusrau. Precaut ca de obicei, împăratul nu a ținut seama de sfaturile lor. Evident că el considera că un rege persan legitim, care le datora tronul bizantinilor, ar fi mai dispus să încheie o pace durabilă decît un uzurpator care nu avea nici un motiv să aibă încredere în Imperiu.

Această decizie nu putea fi luată chiar atît de uşor în contextul atîtor dificultăți financiare şi militare. Ciuma îşi făcuse din nou apariția în Siria şi Italia. Balcanii erau în continuare ocupați de slavi şi amenințați de avari, iar în toamna anului 590 însuşi

Mauriciu a fost nevoit să se deplaseze la Anchialus ca să respingă un atac al avarilor. În Italia, noul exarh, Romanus, cel care îl învinsese pe Bahram în urmă cu un an, a recucerit cea mai mare parte a Emiliei, dar a fost oprit în faţa Paviei, capitala lombarzilor. Italia, ca şi Balcanii, aveau o nevoie disperată de întăriri bizantine, care nu puteau fi deocamdată trimise.

Sperînd să repurteze o victorie clară în Răsărit, împăratul a mărşăluit în fruntea trupelor lui reduse, într-o expediţie menită să-l reinstaleze pe Khusrau pe tronul străvechiului Imperiu persan. Pe măsură ce vestea pregătirilor bizantinilor se răspîndea, Khusrau a început să se bucure de sprijin în rîndul perşilor şi a putut cuceri Martyropolis în favoarea Imperiului. În primăvara anului 591, Khusrau şi Narses, noul comandant bizantin, au pornit în fruntea armatei Răsăritului şi a cîtorva loialişti persani spre Nisibis. Cetatea a trecut de partea lui Khusrau, obligînd Dara să capituleze.

În vreme ce aliaţii trimiteau o forţă expediţionară în josul Eufratului ca să atace capitala persană, Khusrau şi Narses au mers spre est şi au păstruns în provincia persană Atropatene, unde urmau să facă joncţiunea cu Ioan Mystacon şi cu o altă forţă alcătuită din bizantini şi perşi. Urît atît de majoritatea persanilor, cît şi de bizantini, Bahram a lăsat Ctesiphonul în mîinile expediţiei aliate şi şi-a adunat oamenii, organizînd lupta în Atropatene. În ciuda strădaniilor lui Bahram, la sfîrşitul verii, cele două forţe aliate au făcut joncţiunea la sud de lacul Urmia şi l-au înfrînt zdrobitor pe uzurpator.

Khusrau şi-a recăpătat astfel tronul de rege al Persiei. El le-a oferit gratificaţii generoase trupelor bizantine, care dispuneau deja de o pradă imensă. Aşa cum se stabilise anterior, Bizanţul dobîndea restul Arzanenei, Iberia şi Armenia persană, cu excepţia extremităţii nord-estice din jurul fluviului Dvin. Imperiul reintrase deja în stăpînirea Darei şi a Martyropolisului. Bizanţul şi Persia au fost în relaţii paşnice în tot timpul domniei lui Mauriciu şi au reuşit să înăbuşe revoltele armenilor. Triumfătorul împărat a scos Iberia de sub influenţa monofizitismului, punînd-o sub cea a calcedonismului, şi a anihilat o parte din rezistenţa faţă de calcedonism din cadrul bisericii armene, care se divizase în calcedonieni şi monofiziţi.

Mauriciu repurtase o victorie splendidă în Persia, dar mai avea încă două războaie. El a recurs la concentrarea forţelor în Balcani înainte de a trimite întăriri în Italia, unde ducele lombard al oraşului Spoleto cucerise în 592 regatul lombard. Dar tenacele exarh Romanus a recucerit repede forturile şi a redeschis drumul blocat, menţinînd o cale de legătură chiar şi atunci cînd, după un an, a pierdut controlul asupra drumului principal. El s-a opus încercărilor papei Grigore I de a încheia un armistiţiu cu lombarzii.

Trupele din Balcani care luptaseră cu perşii s-au întors la începutul anului 593, cînd Priscus era din nou comandantul Balcanilor. Strategia acestuia consta în alungarea cu forţa a slavilor, din care o parte se stabiliseră în Iliria în urmă cu cincisprezece ani, prin atacarea ţinutului lor „natal", aflat la nord de Dunăre. Cu toate că avarii au protestat împotriva acestei expediţii într-un teritoriu vecin cu teritoriul lor, bizantinii deveniseră destul de puternici ca să-şi permită să ignore protestul lor. Priscus şi-a dus armatele dincolo de fluviu şi i-a învins pe slavi în două bătălii, dar aceştia continuau să fie un duşman încăpăţînat şi imprevizibil.

Ca să scurteze durata războiului şi să reducă cheltuielile implicate de acesta, Mauriciu a dat ordin armatei, în toamna anului 593, să continue campania la nord de Dunăre toată iarna, recurgînd la resursele locale pentru aprovizionare. Oricît de raţional i s-ar fi putut părea acest plan împăratului, el i-a iritat pe soldaţi, aducîndu-i în pragul revoltei. Priscus, care avea deja experienţa rebelilor din Răsărit, a contramandat ordinul şi şi-a dus oamenii într-o zonă mai liniştită, la Odessus, pe ţărmul Mării Negre. Dar, după plecarea armatei lui Priscus, hoardele de slavi au început să jefuiască iar provinciile de la Dunăre. Împăratul şi-a manifestat nemulţumirea transferînd comanda Balcanilor fratelui său, Petru.

Dîndu-şi seama că nu putea face economie la raţii, Mauriciu a încercat din nou să facă economii la plata soldelor. În privinţa plăţii zilnice înainte de Paştele anului 594, el i-a cerut lui Petru să anunţe că alocaţiile pentru arme şi uniforme vor fi înlocuite de alocaţii în natură. Ştiind că simpla înlocuire a alocaţiilor pentru arme dusese la aplanarea revoltei din Răsărit, Mauriciu a încercat să-i liniştească pe soldaţi promiţîndu-le că locurile oamenilor ucişi în luptă vor fi rezervate pentru fiii acestora şi că veteranii invalizi vor continua să primească alocaţiile pentru raţii. Aceste măsuri i-au mulţumit cu adevărat pe soldaţi, dar nu suficient ca să-i facă să accepte o soldă mai mică. Atunci cînd au ameninţat din nou cu revolta, Petru a trebuit, firesc, să revină la vechea sumă, dar şi să ratifice măsurile menite să compenseze reducerea ei. În cele din urmă Mauriciu a plătit mai mult ca înainte.

Deşi Petru i-a alungat pe slavi din nordul Traciei, iar în toamnă a trecut Dunărea pentru a lupta cu ei, Mauriciu era nemulţumit de concesiile costisitoare ale fratelui său. Împăratul l-a înlăturat pe Petru şi l-a repus în funcţie pe Priscus, la începutul anului 595. Sperînd să încheie repede războiul, Priscus a trecut Dunărea şi a pornit spre vest, către teritoriul avarilor. Hanul acestora a încercat să le abată atenţia bizantinilor distrugînd cetatea Singidunum, dar Priscus a salvat-o şi a fortificat-o din nou. Este evident că hanul a considerat că Priscus era prea puternic ca să fie atacat dar

s-a răzbunat prădînd Dalmația. Bizantinii și-au asigurat astfel granița de la Dunăre și se pare că Priscus i-a obligat pe slavii rămași să plece din Iliria.

Întrucît Mauriciu s-a decis să nu poarte mai mult de un război în același timp, în vreme ce luptele din Balcani continuau, provinciile apusene au fost nevoite să se apere singure. În Africa, Ghenadie, purtînd acum titlul de exarh, ca și omologul său italian, a înăbușit în 595 o revoltă a maurilor, recurgînd la un șiretlic. În Italia, exarhul Romanus lupta cu lombarzii, dar a murit în 596, fără să primească întăririle necesare unei reale evoluții pozitive a situației. Succesorul său, Callinicus, ca și papa Grigore, era mai puțin agresiv.

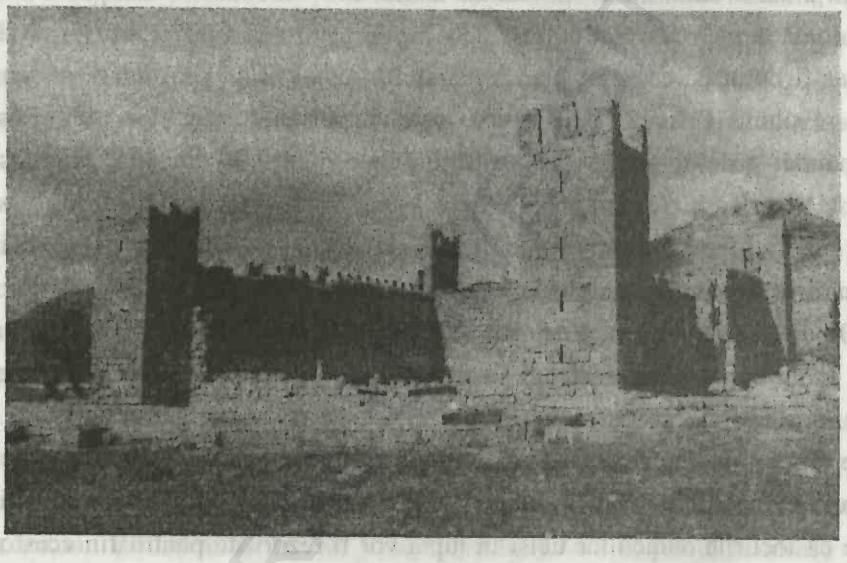

Fig. 54. Un fort de la Limisa (Africa) construit în timpul împăratului Mauriciu (Foto: prin bunăvoința lui Denys Pringle).

Se părea că în toamna anului 597 Priscus pacificase aproape toată Iliria și Tracia, cînd hanul avarilor a făcut brusc o incursiune în fruntea unei armate numeroase. Armatele bizantine, împrăștiate probabil pe tot cuprinsul Balcanilor ca să-i țină departe pe slavi, nu erau pregătite să facă față unei forțe alcătuite din atît de mulți avari. Hanul și-a dus armata de-a lungul malului sudic al Dunării și a ajuns la Marea Neagră, asediindu-l pe Priscus în portul Tomis. În primăvara următoare, Comentiolus, comandantul Balcanilor, a mărșăluit spre frontul de luptă, dar a fost nevoit să se retragă în sud. Avarii l-au urmărit și au cucerit cetatea Druzipara, nu foarte departe de Constantinopol.

Împăratul a regrupat personal armata lui Comentiolus, a întărit-o cu excubiții și cu o serie de membri ai susținătorilor curselor de care ale Albaștrilor și Verzilor și a condus-o de-a lungul Zidurilor Lungi. Din fericire, avarii începuseră să se îmbolnăvească de ciumă. În loc să continuie lupta, hanul a preferat să încheie un tratat, acceptînd să se retragă din Imperiu în schimbul unei măriri a tributului său de 100.000 la 120.000 de nomisme. Mauriciu a reușit să strîngă suma, deși ciuma își făcuse din nou apariția nu numai în Balcani, ci și la Constantinopol, în Anatolia, Mesopotamia, Italia și Africa, agravînd dificultățile financiare ale Imperiului.

În ciuda tuturor acestor lucruri, Mauriciu vroia să-i atace pe avari cîtă vreme aceștia erau încă afectați de ciumă, înainte de a-și primi din nou subsidiile și poate înainte ca dezastrul financiar să-l oblige să renunțe la campanie. În vara anului 599, împăratul și-a trimis cu îndrăzneală armatele în ținutul unde locuiau avarii, la nord de Sirmium. În timp ce Comentiolus apăra ariergarda expediției de la Singidunum, Priscus a repurtat patru mari victorii, ucigînd zeci de mii de avari și de aliați ai acestora și luînd 17.000 de prizonieri[11]. Grupurile izolate de slavi care au mai rămas în Iliria nu mai constituiau o amenințare serioasă. Mauriciu cîștigase războiul din Balcani pentru o perioadă de timp.

Împăratul a dat ordin ca prizonierii avari să fie eliberați în semn de pace, dar întrucît nu intenționa să le plătească tributul, nu a fost nevoie de încheierea unui tratat. În vreme ce avarii erau eliminați de pe scena istoriei, se pare că războiul și ciuma epuizaseră vistieria bizantină. Existau acum trupe disponibile pentru o expediție în Italia, dar era evident că banii lipseau. Exarhul Callinicus a încheiat un armistițiu pe doi ani cu lombarzii, sperînd, poate, că va primi întăriri în acest interval, dar nu a primit nimic. Armatele Traciei și Iliriei și, probabil, cele două armate legate de Prezența Împăratului au rămas staționate de-a lungul granitei de la Dunăre, ținîndu-i departe pe avari și pe slavi, dar consumînd totodată resurse, lucru pe care Imperiul cu greu și-l putea permite[12].

În iarna anului 602, foametea care s-a abătut asupra Constantinopolului a dus la declanșarea unor revolte împotriva lui Mauriciu, pe care acesta le-a înăbușit cu greu. În acea vară, fratele său, Petru, numit din nou comandant al armatelor din Balcani, a trimis un contingent peste Dunăre împotriva slavilor. Întîmpinînd o opoziție slabă, împăratul a încercat din nou să facă economie atît la rații, cît și la alocațiile pentru acestea, lăsîndu-și armatele să ierneze în teritoriul slav și să se întrețină din resursele locale. Întrucît soldații nu duceau lupte, Mauriciu spera că aceștia se vor supune ordinului pe care nu-l respectaseră în urmă cu nouă ani.

Cu toate că trupele erau neliniştite, Petru a refuzat să se umilească din nou, cînd revocase ordinul fratelui său. Soldaţii s-au pregătit de traversare împotriva voinţei lor. Dar din cauză că vremea s-a răcit şi au izbucnit furtuni, ei s-au înfuriat în faţa perspectivei de a-şi petrece iarna într-un ţinut atît de neprimitor. Soldaţii i-au trimis lui Petru delegaţi, cerîndu-i contramandarea ordinului. Atunci cînd acesta a refuzat, ei s-au răzvrătit şi l-au ales drept comandant pe unul din reprezentanţii lor, subofiţerul Focas. Petru a fugit la Constantinopol, la Mauriciu, urmărit de trupele rebelilor conduse de Focas.

Deoarece singurii apărători de care dispunea Mauriciu pentru capitală erau excubiţii, Albaştrii şi Verzii, rebelii lui Focas erau în avantaj. Înainte de a ajunge în oraş, ei i-au oferit tronul lui Theodosie, fiul mai mare al lui Mauriciu, care avea nouăsprezece ani, fusese deja încoronat ca August şi se căsătorise recent cu fiica lui Germanus, fostul cezar, dar acesta a refuzat oferta. A doua alegere a soldaţilor a fost chiar Germanus, care s-a refugiat în catedrala Sfînta Sofia. Cînd Mauriciu şi-a trimis excubiţii ca să-l scoată de acolo, a izbucnit o revoltă. Dîndu-şi seama că atît armata, cît şi locuitorii capitalei erau împotriva lui, Mauriciu a fugit în Bithynia, însoţit de familia şi de slujitorii săi, trimiţîndu-l pe Theodosie în Persia pentru a-l chema în ajutor pe Khusrau.

În acest timp, Germanus îşi dăduse acordul să devină împărat, dar Verzii s-au opus, deoarece era cunoscut ca un sprijinitor fidel al Albaştrilor. În locul lui, în momentul intrării în cetate, a fost proclamat Focas. Liderul rebelilor l-a prins pe Mauriciu şi l-a executat atît pe el, cît şi pe cei cinci fii mai mici şi pe Petru, fratele acestuia, fostul superior al lui Focas. Cu toate că şi alţi împăraţi ai Apusului fuseseră detronaţi şi existaseră cîteva încercări de detronare a împăraţilor Răsăritului, Mauriciu a fost primul împărat răsăritean care şi-a pierdut coroana de la fondarea cetăţii Constantinopol.

Cu toate acestea, în timpul domniei sale de douăzeci de ani, Mauriciu repurtase două mari victorii care păruseră aproape imposibile, încheind o pace extrem de favorabilă cu Persia şi obţinînd siguranţa Balcanilor împotriva avarilor şi a slavilor. El îi persecutase pe monofiziţi ca să impună ortodoxismul în Armenia şi Iberia, evitînd în acelaşi timp conflictele religioase în cea mai mare parte a restului Imperiului. Prin economii drastice, Mauriciu reuşise să dispună de o rezervă de bani lichizi în ciuda îndelungatelor războaie, a extravaganţelor predecesorului său, Tiberiu, şi a celor două mari epidemii de ciumă.

Totuşi, probabil datorită binecunoscutei sale corectitudini, Mauriciu a refuzat să rezolve crizele financiare în maniera lui Iustinian, permiţînd ca forţa militară să

decadă sau amînînd plata soldei pentru diviziile mai puțin importante. De fapt, întrucât guvernul lui nu fusese niciodată solvabil, Mauriciu nu s-a mulțumit decît cu o vistierie secătuită. Acest fapt ar fi putut părea imprudent, dar ceea ce a încercat el să facă s-a dovedit a fi mai mult decît atît. Împăratul și-a adus soldații în pragul răzvrătirii nu numai o dată, ci de patru ori, anunțîndu-le economii pe care el le considera normale, dar despre care ar fi trebuit să-și dea seama că erau inacceptabile. Eșecul său în a-i mulțumi pe soldați nu l-a costat numai viața, ci și siguranța militară pentru realizarea căreia se străduise atît de mult.

ÎNCEPUTUL DEZMEMBRĂRII

Mauriciu lăsase în urma sa un Imperiu lipsit de războaie, cu excepția conflictului cu lombarzii din Italia, și un buget care putea fi echilibrat prin înțelepciune și viclenie, calități deținute de succesorul lui. Trac vorbitor de limbă greacă, Focas avea cincizeci și cinci de ani la urcarea pe tron și provenea dintr-o familie simplă de militari, ca și Iustinian, Iustin I, Leon I, Marcian și alți împărați de origine balcanică. El era la fel de ortodox ca și oricare dintre predecesorii săi. Spre deosebire de ei însă, Focas era lipsit de experiența vieții imperiale și, ceea ce era și mai important, spre deosebire de toți împărații răsăriteni de după Dioclețian, nu avea nici măcar o pretenție legitimă de a domni.

Drept urmare, în ciuda primirii entuziaste pe care i-au făcut-o locuitorii Constantinopolului, el nu se simțea în largul lui cu oficialii și-i era mereu teamă să nu fie detronat. Ca să se apere împotriva încercărilor de reînscăunare a lui Mauriciu sau a fiilor acestuia, Focas nu avea de ales decît să-i ucidă și să le expună capetele în diferite locuri ale orașului. Curînd după aceea i-a ucis pe Comentiolus, generalul lui Mauriciu, care se pare că nu se bucura de popularitate în rîndul armatei din Balcani, și pe prefectul pretorian Constantin Lardys, care nu era iubit de populație, fără îndoială din cauza măsurilor financiare ale lui Mauriciu, dar, deoarece a fost singurul al cărui cap nu a fost expus public, circula zvonul că aceasta scăpase.

Fig. 55. Balanță romană din aliaj de cupru, reprezentînd probabil bustul lui Focas (602-610), aflată acum la British Museum (Foto: Trustees of the British Museum, prin bunăvoința lui David Buckton).

După ce a scăpat de moştenitorii potenţiali ai tronului şi de cei care avuseseră strînse legături cu vechiul regim, Focas a încercat să-i liniştească pe ceilalţi ofiţeri şi oficiali, dînd dovadă de o moderaţie surprinzătoare prin cruţarea fostului cezar, Germanus, şi a lui Philippicus, cumnatul lui Mauriciu, care a rămas în postul de comite al excubiţilor. Aceştia nu erau deloc inofensivi; la începutul anului 603 s-au unit cu Constantina, văduva lui Mauriciu, într-un complot menit să-l aducă pe Germanus pe tron. Ei i-au incitat la revoltă pe cei din factiunea Verzilor, revoltă în cursul căreia a fost incendiată o mare parte a centrului capitalei, dar Focas a reuşit să preia controlul asupra situaţiei. El şi-a respectat promisiunea că nu-i va pedepsi pe conspiratori, forţîndu-le pur şi simplu pe Constantina şi pe fiicele ei să se călugărească şi obligîndu-i pe Germanus şi pe Philippicus să devină preoţi[13]. Mai mult, Focas l-a înlocuit pe Philippicus în postul de comite al excubiţilor cu Priscus, care fusese mult timp general credincios al lui Mauriciu.

Neţinînd seama de eforturile lui Focas de a face ca uzurparea lui să pară mai puţin gravă, nici regele persan Khusrau al II-lea, nici Narses, comandantul armatelor răsăritene, nu l-au recunoscut pe noul împărat. Khusrau l-a întemniţat pe ambasadorul trimis de Focas ca să-i anunţe urcarea sa pe tron, iar Narses şi-a adunat forţele la Edessa şi i-a propus lui Khusrau să i se alăture. Generalul, care ajutase la reinstalarea lui Khusrau pe tron în urmă cu doisprezece ani, pretindea că îl adăposteşte pe Theodosie, fiul lui Mauriciu, pe care intenţiona să-l reinstaleze ca împărat legitim. Cu [illegible]cestea, Focas a obţinut supunerea celei mai mari părţi a armatei Răsăritului, [illegible]clusiv cea a lui Germanus, comandantul Darei, probabil acelaşi Germanus care fusese ales în fruntea rebelilor din 588. Focas l-a numit şef militar al Răsăritului şi i-a dat ordin să-l atace pe Narses, predecesorul său aflat la Edessa. Dar înainte de a se putea organiza un atac, Khusrau a trimis o armată persană care i-a învins pe bizantini, rănindu-l grav pe Germanus şi asediind cetatea Dara.

Focas a reacţionat energic, încheind un nou tratat de pace cu avarii înfrînţi, care i-a permis să transfere soldaţi din Balcani în Răsărit. El a făcut pace şi cu lombarzii care înaintaseră în valea Padului. În 604 trupele din Balcani au reuşit să facă joncţiunea cu armatele răsăritene sub comanda eunucului de palat, Leontius, care a devenit şef militar al Orientului. Balcanii rămăseseră expuşi. Cu toate că avarii au respectat tratatul, o parte din slavi au invadat din nou zona şi au început să prade Thessalonicul[14].

De data aceasta însă, Khusrau a venit el însuşi în fruntea unei armate şi a preluat de la Narses custodia presupusului Theodosie. Cînd Leontius a sosit cu forţele lui Focas, Narses a fugit, dar Khusrau l-a învins pe Leontius lîngă Dara, luînd mulţi prizonieri şi omorîndu-i pe toţi. Focas l-a rechemat pe Leontius şi l-a închis. În anul

următor, perşii au năvălit în regiunea de la graniţă, fără să întîmpine rezistenţă din partea noului comandant al lui Focas, nepotul acestuia, Domentiolus. Deşi perşii trebuiau să cucerească tot ceea ce avea o oarecare importanţă, generalii lui Focas nu l-au putut opri şi nici învinge pe Narses, despre care mulţi credeau că-l deţineau pe adevăratul Theodosie.

La Constantinopol, Constantina, mama lui Theodosie, şi Germanus, socrul acestuia, au organizat un alt complot împotriva lui Focas. Conspiratorii i-au atras de partea lor pe o serie de înalţi oficiali: prefectul pretorian Theodor, comitele ofrandelor sacre, Athanasie, şi Romanus, fostul general al lui Mauriciu. Focas a descoperit complotul în iunie 605 şi, de data aceasta, s-a răzbunat cu cruzime. El i-a torturat şi ucis pe oficiali, i-a executat pe Germanus, pe Constantina şi cele trei fiice ale acesteia, precum şi pe fiica lui Germanus, care se căsătorise cu Theodosie. Atunci cînd Domentiolus a obţinut predarea lui Narses în schimbul promisiunii impunităţii, împăratul l-a ars de viu pe general.

Khusrau îi acordase un sprijin limitat lui Narses şi tînărului presupus a fi Theodosie. Aliaţii pretendentului la tron erau prea slabi, iar identitatea acestuia prea îndoielnică pentru a-i da regelui persan prea multe speranţe în vederea urcării pe tron a acestuia în îndepărtatul Constantinopol. Lui Khusrau nu-i păsa nici de teritoriile pe care nu le putea pretinde. Cînd perşii, după un lung asediu, au cucerit Dara, au distrus-o în loc să o anexeze şi s-au mulţumit să jefuiască Mesopotamia bizantină şi Siria. Pretendentul a murit însă nu după mult timp, astfel că regele a luat hotărîrea să încerce să facă unele cuceriri pentru imperiul său. În 607 Khusrau şi-a trimis armatele să invadeze atît Mesopotamia, cît şi Armenia bizantină. Prima armată, comandată de nobilul Shahrvaraz, a cucerit regiunea Mesopotamiei de la graniţa cu Armenia, inclusiv cetatea Amida. Generalul bizantin Domentiolus şi-a concentrat forţele împotriva celei de-a doua armate, dar aceasta i-a tăiat calea în apropiere de Theodosiopolis. Perşii au reocupat cea mai mare parte a ceea ce fusese cîndva Armenia persană.

Înfrîngerile suferite de Focas îi subminau permanent autoritatea, chiar după ce principalii lui adversari bizantini muriseră. El a încercat să-şi asigure un statut mai respectabil prin căsătoria fiicei sale, Domentia, cu Priscus, comitele excubiţilor, care trebuia să moştenească tronul, întrucît Focas nu avea fii. În timpul nunţii însă, Focas a stricat totul considerîndu-se jignit de cinstea acordată lui Priscus de către Albaştri şi Verzi. Parcă pentru a înrăutăţi situaţia lui Focas, în 608 ciuma şi-a făcut iar apariţia. În timp ce generalul persan Shahrvaraz cucerea şi mai multe cetăţi din Mesopotamia bizantină, omologul lui, Shahin, înainta în Armenia bizantină. Ciuma şi invaziile au dus la o recoltă slabă şi la apariţia foametei.

Foametea s-a accentuat atunci cînd Heraclius, exarhul Africii, s-a răzvrătit şi a oprit transporturile de grîne de la Cartagina la Constantinopol. Se pare că exarhul a fost instigat să se revolte de o scrisoare secretă trimisă de Priscus, fost cîndva comandant al armatelor Orientului. Heraclius se afla mult dincolo de raza de acţiune a lui Focas, putea strînge o flotă cu un efectiv considerabil şi conduce singura armată serioasă neamenințată de un duşman străin. Exarhatul lui şi Egiptul învecinat, care era apărat de forţe lipsite de importanţă, erau cele mai fertile provincii ale Imperiului şi asigurau aproape toată provizia de grîne a capitalei. Cu toate că se considera prea bătrîn ca să organizeze o campanie sau ca să devină împărat, fiul său, Heraclius cel Tînăr, şi Nicetas, nepotul său, aveau vîrste corepunzătoare şi capacitatea militară necesară.

În acea vară, luînd prin surprindere autorităţile egiptene, Nicetas a pornit din exarhatul african în fruntea unei armate care a ocupat Alexandria şi cea mai mare parte a Egiptului Inferior. Din cauză că garnizoanele ducilor egipteni nu se puteau ridica la nivelul soldaţilor din armata Africii, guvernatorul numit de Focas în Siria, Bonosus, a fost nevoit să strîngă o forţă de despresurare din armata Orientului. La începutul anului 609, Bonosus a ajuns în Egipt cu trupe de care era nevoie pentru lupta împotriva perşilor.

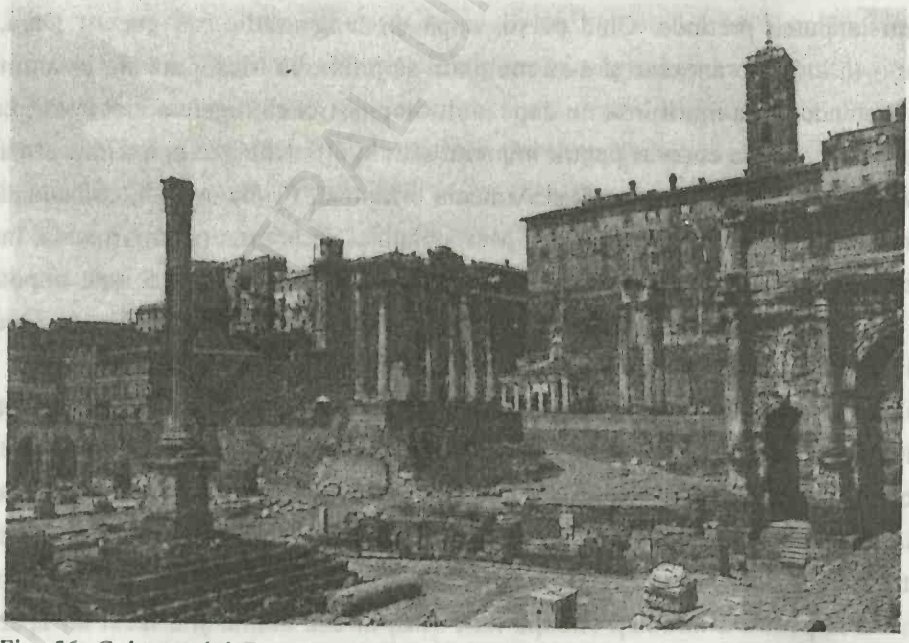

Fig. 56. Columna lui Focas (pe trepte, în partea stîngă) din Forul Roman, după o veche fotografie (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma).

După o iarnă aspră, care a dus la prelungirea foametei, Shahrvaraz a ocupat restul Mesopotamiei bizantine. După ce a cucerit cea mai mare parte a Armeniei bizantine, Shahin a invadat Cappadocia, unde l-a învins şi l-a ucis pe Sergius, o rudă a lui Focas care era, se pare, şeful militar al Armeniei, şi a trecut în grabă pe lîngă trupele lui Domentiolus, şeful militar al Orientului. După ce au prădat Cesareea, principalul oraş al Cappadociei, perşii lui Shahin au jefuit tot ce le-a ieşit în cale pînă la Calcedonia, situată dincolo de strîmtoare, în dreptul Constantinopolului.

În acest timp, o mare parte a trupelor răsăritene ale lui Focas se aflau în Egipt, luptîndu-se cu rebelii conduşi de Nicetas. După ce l-a învins pe adjunctul lui Nicetas, Bonosus a recucerit treptat cea mai mare parte a Egiptului Inferior. În toamnă, Bonosus ajunsese la Alexandria, unde l-a asediat chiar pe Nicetas. Dar rebelul se afla în fruntea unei armate care i-a copleşit pe loialiştii lui Bonosus. Înainte de sfîrşitul anului 609, Nicetas îl alungase pe Bonosus din ţară şi îi putea trimite o mare parte din forţa sa lui Heraclius cel Tînăr, în exarhatul Africii. Heraclius a început să facă pregătiri pentru a se îmbarca împreună cu acesta spre Constantinopol[15].

În toată perioada aceasta, uzurparea lui Focas precum şi rebeliunea din Africa şi Egipt slăbiseră atît de mult guvernul încît ordinea publică se deteriorase. Unii anticipau nu doar căderea lui Focas, ci chiar distrugerea Imperiului. Evreii din mai multe oraşe siriene au început să-i linşeze pe creştini. Albaştrii şi Verzii se luptau între ei la Thessalonic şi în mai multe oraşe din Siria şi Anatolia. Era limpede că slavii stăpîneau tot nordul Iliriei. În capitală, Focas i-a pedepsit pe Verzi pentru că aceştia îl acuzaseră de beţie.

În 610, în timp ce Shahrvaraz înaintase pînă aproape de Antiohia, rebelii bizantini au cucerit cea mai mare parte a Siriei şi insula Cipru. Heraclius cel Tînăr a pornit cu flota de la Cartagina spre Constantinopol, o flotă numeroasă, echipată cu trupe din Africa şi din Egipt. El a adunat în drum spre capitală o serie de alţi aliaţi, fireşte din Sicilia, Creta şi din Thessalonic. În septembrie a cucerit cetatea Abydus, la intrarea în Helespont. În octombrie a ajuns chiar lîngă Constantinopol.

Fiind lipsit de trupe regulate, Focas era obligat să se bizuie pe excubiţi şi pe Albaştri şi Verzi. Pe lîngă Priscus, ginerele său, el era sprijinit de fratele său, comandantul Domentiolus, tatăl generalului cu acelaşi nume, şi de Bonosus, care scăpase din Egipt şi se refugiase în capitală. Dar Verzii au trădat portul pe care-l apărau, în favoarea lui Heraclius, l-au ucis pe Bonosus şi au pornit lupta împotriva Albaştrilor. Priscus i s-a alăturat lui Heraclius, pe care îl favorizase de multă vreme. Domentiolus a fost linşat de o mulţime de rebeli, care l-au prins pe Focas şi l-au dus pe corabia lui

Heraclius. Se spune că Heraclius i-a reproşat lui Focas că a ruinat Imperiul, iar acesta i-a urat să aibă parte de mai mult noroc, după care Focas a fost decapitat.

De fapt Focas demonstrase o oarecare dibăcie prin simplul fapt de a fi rămas împărat timp de opt ani. Din momentul apariţiei ciumei pînă la răsturnarea înfăptuită de Mauriciu, împăraţii cu drept incontestabil la domnie luptaseră tot timpul pentru menţinerea în stare sigură a provinciilor, pentru bogăţia vistieriei şi pentru ca armata să dorească şi să fie în stare să lupte. Din cauza faptului că graniţele Imperiului erau întinse şi aveau posturi la mare distanţă, iar populaţia şi resursele ei erau diminuate, la care se adăugau mărimea şi solda mare a armatei, menţinerea echilibrului era foarte dificilă şi nici unul dintre succesorii lui Iustinian nu a reuşit să o facă. În timpul domniei lui Focas, revoltele persistente împotriva unui conducător considerat de toată lumea drept uzurpator au dus Imperiul la marginea dezastrului financiar, politic şi militar. Această catastrofă, a cărei ameninţare îşi făcuse simţită prezenţa încă din anii 540-550, nu a fost decît în mică măsură redusă de moartea lui Focas.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 8

O societate divizată (457-610)

Începînd cu mijlocul secolului al V-lea şi pînă la începutul secolului al VII-lea, societatea bizantină a arătat o remarcabilă vigoare şi capacitate de adaptare. Aceasta şi-a extins teritoriul originar, pe măsură ce creştinismul, centralizarea administrativă şi limba greacă continuau să cîştige teren. Statul ţinuse piept duşmanilor interni şi externi, iar în timpul lui Iustinian au apărut noi şi întinse teritorii din Apus sub stăpînirea Constantinopolului. În ciuda cîtorva revolte eşuate, a cîtorva tulburări şi conspiraţii fără succes, Imperiul a rezistat pînă în 602 şi era în mare parte intact în 610. În timpul celei mai mari părţi a acestui interval, Bizanţul dădea impresia că este bogat şi dezvoltat din punct de vedere cultural, bine guvernat şi puternic din punct de vedere militar.

Cu toate acestea, deoarece atîtea elemente, popoare şi ţinuturi incompatibile aparţineau unei aceleiaşi societăţi, persistau în mod firesc o serie de divergenţe profunde. Clasele conducătoare erau mai omogene decît supuşii lor, iar membrii lor aveau tendinţa să considere că societatea era mai unită decît era în realitate. În perioade de pace şi belşug, cetăţenii Imperiului păreau să formeze un tot mai mult sau mai puţin manevrabil şi făcuseră chiar progrese ca să devină un astfel de întreg. Dar, din cauza tensiunii create de invazii şi de epidemiile de ciumă, care s-au înmulţit în ultima parte a acestui interval, Bizanţul a început să dea semne de dezmembrare.

ORIENT, OCCIDENT ŞI CENTRU

Recuceririle lui Iustinian au mărit şi mai mult numărul comunităţilor lingvistice şi rasiale diferite dintr-un Imperiu de Răsărit deja divers. În 565, teritoriile recucerite includeau probabil circa jumătate din populaţia şi din pămîntul arabil al fostului

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Imperiu de Apus, ceea ce constituia, totuşi, mult mai puţin decît suprafaţa lui totală. Împreună cu teritoriile vorbitoare de limbă latină din Balcani, cuceririle din Apus ale lui Iustinian formau un întins bloc. Italia, Africa şi Spania constituiau totuşi entităţi distincte geografic şi cultural şi mult mai deosebite de nordul Balcanilor, unde vorbitorii de limbă latină, greacă şi iliră trăiau împreună şi aveau legături mai vechi şi mai strînse cu alţi răsăriteni.

Între timp, fondarea unei biserici monofizit schismatice îndepărta tot mai mult Siria şi Egiptul de restul calcedonian al Imperiului, cu toate că acestea erau diferite şi din punct de vedere lingvistic şi al altor tradiţii specifice. Grecia, Tracia şi Anatolia cu o cultură predominant greacă rămăseseră la mijloc, reprezentînd centrul geografic, cultural şi administrativ al Bizanţului. Această regiune centrală avea cu siguranţă foarte multe lucruri în comun cu partea răsăriteană şi apuseană, iar influenţa administrativă şi culturală asupra lor era puternică. Spre sfîrşitul secolului al VI-lea însă, cele trei părţi ale Imperiului se îndepărtaseră foarte mult unele de celelalte.

Recuceririle lui Iustinian au făcut ca Imperiul de Răsărit să deţină mai multe teritorii de apărat şi graniţe mai lungi. Provinciile apusene se aflau la o distanţă destul de mare de Constantinopol şi nu erau uşor accesibile pe uscat. Deşi pe vreme bună un mesaj putea ajunge în oricare din posturile lor într-o lună, a trimite o armată era un lucru mult mai dificil, trebuiau să se bizuie în cea mai mare parte pe propriile forţe în ceea ce priveşte apărarea. Înainte, graniţele provinciilor africane, marcate de Sahara şi de Munţii Atlas, fuseseră destul de sigure. Lanţul muntos Sierra Morena constituia un scut pentru provincia bizantină din sudul Spaniei, iar Alpii erau importanţi în apărarea Italiei. Deşi aceste bariere naturale ar fi trebuit să fie mai puţin accesibile decît Dunărea sau deşertul de la graniţa cu Mesopotamia, ele s-au dovedit mai greu de apărat decît s-ar fi putut aştepta Iustinian.

Probabil că Iustinian avusese în vedere extinderea provinciei sale din Spania spre Pirinei, pînă la graniţa mai mult sau mai puţin prietenoasă cu regatul franc. Spania bizantină avea însă o graniţă mai lungă, alcătuită dintr-un lanţ de munţi mai puţin înalţi, cu regatul vizigot, care intenţiona să o distrugă. Provincia supravieţuia pentru că vizigoţii erau slăbiţi din punct de vedere militar, dezbinaţi şi urîţi de supuşii lor romani, ortodocşi. Graniţa bizantină din Africa nu se extinsese niciodată în interiorul teritoriului acesteia dincolo de Africa romană de dinaintea cuceririlor vandale. Munţii şi deşerturile care marcau graniţa constituiau ţinutul natal al triburilor maure care îi hărţuiau permanent pe bizantini. Principalul avantaj al bizantinilor era faptul că maurii erau mai slabi decît ei, dezbinaţi şi înclinaţi mai curînd spre jaf decît spre o cucerirea sistematică. Bizantinii i-au învins în cele din urmă.

Italia era teritoriul cel mai puțin sigur, cu toate că Alpii din nord erau înalți, cu excepția pintenului răsăritean al acestora, Alpii Iuliani. Prin punctul acesta vulnerabil, exploatat cîndva de vizigoți și ostrogoți, lombarzii au invadat Italia la exact șapte ani după ce Narses desăvîrșise recucerirea ei. Italia bizantină nu a mai avut niciodată o graniță reală și nu s-a mai bucurat nici de o pace adevărată. În schimb, atît bizantinii cît și lombarzii dețineau în condiții nesigure orice teritoriu pe care fortărețele lor izolate îl puteau apăra. Granița Dalmației, care urmărea șirul muntos al Alpilor Dinarici, asigura un scut destul de bun căii terestre dintre Italia și Imperiul de Răsărit originar, dar pe ruta aceasta se putea înainta lent.

De altfel, granițele Imperiului erau, în general, cele anterioare. Cele de pe Drina, Sava și de la Dunăre permiteau adesea trecerea barbarilor, dar rămîneau totuși sigure. Munții Taurus și Antitaurus protejau Anatolia, indiferent de fluctuațiile granitei bizantine cu Armenia și de renunțarea Bizanțului la protectoratul asupra Lazicăi. La începutul secolului al VI-lea, Anastasius a fortificat granița cu Mesopotamia, întărind zidurile Darei; Iustinian a protejat Siria și Palestina și i-a amenințat pe perși, făcîndu-i aliați pe arabii ghassanizi. Deși perșii au trecut granița cu Mesopotamia mult mai des ca înainte în acel secol, acest fapt s-a datorat mai curînd propriei lor forțe și inițiative decît slăbiciunii bizantinilor.

Iustinian a introdus o modificare decisivă în desfășurarea armatei Imperiului reducînd trupele de frontieră la rangul de miliții, el a sporit efectivul forțelor operative, în primul rînd în Occident. Singura suplimentare permanentă efectuată de el la forțele operative răsăritene a fost noua armată a Armeniei, alcătuită din 15.000 de soldați. Recucerind Occidentul, Iustinian a sporit totuși cu circa 40.000 de soldați efectivul noilor armate ale Italiei, Africii și Spaniei. Cei 15.000 de oameni pe care i-a desfășurat în Africa și cei aproape 35.000 rămași în Iliria și Tracia s-au dovedit suficient de puternici ca să împiedice pierderea teritoriilor lor, dar nu să facă față incursiunilor. Chiar și atunci cînd Iustinian a mărit efectivul acestora la 35.000 de oameni, armatele răsăritene nu erau capabile să-i țină deoparte pe perși pînă cînd Tiberiu al II-lea nu le-a întărit cu 15.000 de federați; ulterior, ele au fost destul de mari, eșuînd doar atunci cînd erau serios afectate. Dar armata Italiei nu-i putea respinge pe lombarzi, trebuind să-și reducă efectivul inițial la circa 20.000.

Vechile trupe de frontieră, cu toate că nu mai erau plătite cu regularitate și, fără îndoială, aveau efectivul redus, au continuat să existe și să contribuie la apărarea Orientului. În 534 Iustinian a înființat cinci noi posturi de comandă ale trupelor de frontieră în prefectura africană, cu toate că nu a înființat nici unul în Italia sau Spania[1]. Ducii, cîndva comandanți doar ai trupelor de frontieră, comandau acum

contingentele armatelor operative ale regiunilor lor, iar după invazia lombardă, Italia a avut duci care comandau soldaţii operativi rămaşi în părţile izolate ale exarhatului. În Egipt, ducii au dobîndit anumite puteri civile şi militare. Interesant este faptul că Italia şi Spania, unicele regiuni care nu dispuneau de trupe de frontieră, au fost totodată singurele teritorii care şi-au pierdut zonele de graniţă.

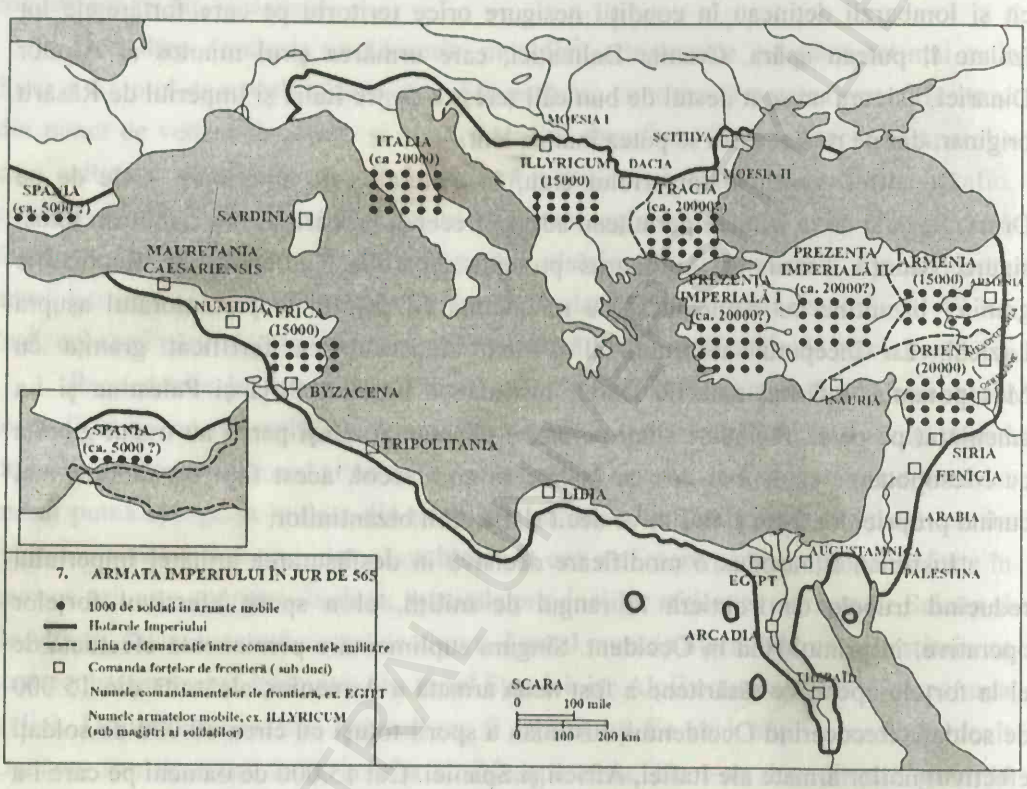

Armata păzea celelalte frontiere, cu eventuale erori şi întîmpinînd adesea dificultăţi, pînă în 602, cînd s-a răzvrătit împotriva lui Mauriciu. Imaginea generală era cea a unei apărări deficitare, dar în curs de îmbunătăţire la sfîrşitul secolului al V-lea, mult mai bună şi cu ofensive puternice din 500 pînă în 540, apoi cu deteriorări intermitente pînă în 602, cînd s-a declanşat adevărata criză. Pe parcursul celei mai mari părţi a acestei perioade, Imperiul s-a bucurat de pace cu toate că nu era prosper. Condiţiile difereau în funcţie de caracteristicile societăţii locale şi de efectele războaielor, ale impozitelor împovărătoare şi ale ciumei.

Prefectura Iliriei, care a fost întotdeauna cea mai săracă şi mai puţin dezvoltată parte a Imperiului, era regiunea răsăriteană care semăna cel mai mult cu Occidentul. Pe parcursul a şase secole, nordul Iliriei a avut permanent o cultură latină, constituind totodată principala sursă de recruţi pentru armata Imperiului de Răsărit. Iliria suferise de pe urma invaziilor străine la fel de mult înainte ca şi la sfîrşitul secolului al V-lea, atunci cînd ostrogoţii au jefuit-o ori s-au stabilit în cea mai mare parte a teritoriului ei, la diferite intervale. După ce Zenon i-a convins, în 488, să se mute în Italia, Iliria s-a bucurat în schimb de peste cincizeci de ani de pace, lucru neobişnuit atunci, pace tulburată doar de raidurile ocazionale ale slavilor şi bulgarilor.

În această jumătate de secol, cînd Iustin I, Iustinian şi Belizarie, toţi trei născuţi în Iliria, au fost la conducerea statului şi a armatei bizantine, prefectura a avut o perioadă mai bună decît oricare alta după domnia lui Valens. Iustinian a dispus reconstruirea oraşelului din apropiere de localitatea sa natală, numindu-l Iustiniana Prima[2]. Papei i-a fost din nou acordată jurisdicţia asupra bisericii ilire, după o întrerupere din timpul schismei acaciene, în timpul lui Anastasius I, iar jurisdicţia sa a devenit mai importantă pe măsură ce rolul civil al episcopilor creştea. Papii îşi exercitau autoritatea în Iliria prin intermediul arhiepiscopilor locali, care, în calitate de locţiitori ai lor, erau numiţi vicari. La început, singurul vicar papal a fost arhiepiscopul din Thessalonic, dar Iustinian a făcut din Iustiniana Prima un vicariat separat al părţii de nord a prefecturii.

Începînd cu 540, atacurile bulgarilor şi slavilor în Iliria au devenit mai frecvente. Iustinian a făcut tot ce-i stătea în puteri pentru ţinutul lui natal. I-a anexat teritoriul dalmat recucerit şi a fortificat şi refortificat mai mult de 400 de localităţi din prefectură, multe dintre ele situate departe de graniţă. Deşi numărul şi poziţia geografică a acestor localităţi fortificate demonstrează că împăratul încercase cu disperare şi îşi pierduse speranţele de a face din Iliria un teritoriu pe deplin sigur, aceasta s-a bucurat de o perioadă mai liniştită în ultima parte a domniei lui. După moartea lui Iustinian însă, avarii s-au unit cu slavii şi bulgarii pentru a invada o mai mare parte a teritoriului Iliriei. Slavii mai ales au invadat chiar Peloponesul şi s-au stabilit timp de mai mulţi ani într-o mare parte a Greciei[3].

Aceste invazii precum şi apariţia ciumei par să fi făcut mai mult rău decît oricînd oraşelor mici şi vulnerabile din regiune, mai ales în Grecia, unde fortificaţiile lui Iustinian erau puţine. O dată cu decăderea Atenei, Corintului şi a altor centre antice, rămînea un singur municipiu, puternic fortificata metropolă Thessalonic. Cu

toate acestea, mulţi ţărani bizantini locuiau în satele apărate de forturi ca să menţină Iliria sub controlul Imperiului. Tiberiu a considerat-o şi el drept cel mai bun loc pentru a-şi recruta detaşamentele de federaţi în 575. În 598, după ce Mauriciu a pacificat regiunea, se pare că aceasta a suferit puţin de pe urma atacurilor, pînă în 610.

Cu toate că a suferit aceleaşi greutăţi ca şi Iliria, situaţia Traciei a fost mai favorabilă. Devastată de ostrogoţi la sfîrşitul secolului al V-lea, ea s-a bucurat de un răgaz de pace şi de relativă prosperitate înainte ca raidurile slavilor, bulgarilor şi ale avarilor să reînceapă din 540. Iustinian a dispus construirea sau reconstruirea a peste 150 de forturi în Tracia, asigurîndu-i o oarecare securitate. Apropierea de Constantinopol şi de armatele legate de Prezenţa Împăratului asigura o anumită protecţie cîmpiei Traciei şi cetăţilor ei, dar valea inferioară a Dunării a suferit la fel de mult ca şi Iliria de pe urma invadatorilor, la sfîrşitul secolului al VI-lea. Cu toate acestea, ca şi Iliria, întregul teritoriu a rămas în posesie bizantină pe tot parcursul domniei lui Focas.

Cîmpia din sudul Traciei se întindea pînă la Constantinopol, care era începînd cu jumătatea secolului al V-lea cel mai mare oraş al Imperiului. Sub influenţa oraşului, vechea limbă tracă, atestată ultima oară în secolul al VI-lea, a cedat locul limbii greceşti în rîndul populaţiei. Cei din valea Dunării, des invadată, continuau să vorbească în cea mai mare parte latina sau, oricum, o variantă a acesteia. Cu toate că sudul Traciei a suferit mai puţin de pe urma raidurilor faţă de restul Balcanilor, populaţia ei mai densă a fost afectată de ciumă, care a izbucnit de mai multe ori în cetatea Constantinopol la sfîrşitul secolului al VI-lea.

Din punct de vedere administrativ, Tracia a rămas parte componentă a prefecturii Orientului, alături de diocezele din Asia şi din Egipt. După ce, la începutul domniei sale, Iustinian desfiinţase diocezele, prefecturile nu mai aveau nici o subdiviziune oficială mai mare decît provinciile, iar imensa prefectură a Răsăritului a devenit destul de greu de administrat. În fiecare din fostele dioceze Asiana, Pontica, Orient şi Egipt, unul dintre guvernatorii provinciilor primea titlul de vicar-decan (de vîrstă) al diocezei şi unele dintre vechile prerogative ale vicarului. Jurisdicţia eclesiastică, care devenea mai importantă pe măsură ce îndatoririle juridice şi administrative ale episcopilor se înmulţeau, au făcut ca Tracia şi Anatolia să fie supuse patriarhului de la Constantinopol. Ca hinterland natural al capitalei, aceste două regiuni formau în tot mai mare măsură centrul Imperiului.

Anatolia avea o populație mult mai mare și era mult mai bogată decît Tracia. Cu excepția sectorului armean din est, Asia Minor s-a bucurat în cea mai mare parte de pace, începînd cu domnia lui Leon I pînă la Focas. Limba greacă pare să fi devenit dominantă în Anatolia și în Tracia în această perioadă chiar și în interiorul acestor provincii, unde limbile autohtone, cu excepția armenei în estul extrem, și-au pierdut aproape cu totul importanța[4]. Este puțin probabil ca rebeliunile din secolul al V-lea din ținutul stîncos de la granița cu Isauria să fi făcut mult rău Anatoliei. Începînd cu domnia lui Iustinian, războaiele cu perșii au devenit frecvente în Armenia bizantină, dar armata Armeniei și terenul muntos i-au împiedicat pe perși să pătrundă în platoul Anatoliei pînă în 609.

Ciuma s-a răspîndit însă pe tot cuprinsul peninsulei Anatoliei, provocînd o depopulare masivă și evident o anarhie cvasigenerală. În 548, înmulțirea jafurilor l-a obligat pe Iustinian să-i redea vicarului-decan al Ponticii puteri polițienești asupra nordului și centrului Anatoliei și să numească o oficialitate asemănătoare pentru partea interioară a ceea ce fusese Asiana. Deși criminalitatea a scăzut ulterior, ciuma și-a făcut din nou apariția pînă în secolul al VII-lea, purtată, fără îndoială, de călători pe drumurile de poștă de la un oraș la altul. Deoarece Asia Minor era, după Egipt, a doua sursă de venituri a Imperiului, deficitul cauzat de ciumă trebuie să fi dus la mărirea impozitelor din regiune.

Astfel se prezenta situația în partea centrală a Imperiului, dominată de Constantinopol și tot mai elenizată. Aici, controlul guvernamental era deosebit de aspru. De la rebeliunea lui Vitalian pînă la cea a lui Focas, în Tracia și Anatolia nu au avut loc revolte serioase, cu excepția cîtorva tulburări în capitală. Creștinii din partea locului acceptau în general atît conciliul de la Calcedonia, cît și încercarea lui Iustinian de a-i împăca pe monofiziții moderați la cel de-al doilea conciliu de la Constantinopol. După ce recuceririle din Occident întreprinse de Iustinian au făcut din Anatolia și din Balcani centrul geografic al Imperiului, aceste regiuni s-au aflat mai mult ca oricînd în miezul comerțului, al mișcărilor de trupe și al culturii bizantine. Drept urmare, ele aveau pretenții deosebite în ceea ce privește atenția acordată lor de către guvern, pe lîngă faptul că toți împărații, de la Leon I la Focas, proveneau de acolo.

Prin eforturile sale de recucerire, Iustinian avea însă tendința de a situa Egiptul și Siria la periferia militară, culturală și administrativă a Imperiului. Iustinian a transferat trupe din Orient în Occident, iar atunci cînd a sporit efectivul soldaților operativi de la granița răsăriteană, aceștia au fost destinați mai curînd Armeniei decît

Siriei. Atît el, cît şi urmaşii săi au trimis de obicei trupe în Răsărit numai după ce jaful perşilor devenise greu de ţinut în frîu. Recucerirea vestului calcedonian a limitat capacitatea guvernului de a-i găzdui pe monofiziţii răsăriteni. Limba greacă încetase să se mai răspîndească în mediile rurale ale Siriei şi Egiptului, iar o mare parte a majorităţii vorbitorilor de siriacă şi coptă s-a alăturat bisericilor monofizite, oficiind liturghiile în propriile lor limbi. Răsăritul, care pare să fi fost deosebit de ostil faţă de uzurpatorul calcedonian Focas, se confrunta cu pericolul evident de a cădea în mîinile perşilor spre sfîrşitul domniei acestuia.

Cu toate acestea, Siria, delimitată de patriarhatele Antiohiei şi Ierusalimului, s-a bucurat pînă în 540 de o pace aproape totală şi de o prosperitate tot mai mare. Începînd cu 540, atacurile persane s-au îndesit, iar Mesopotamia a suferit deosebit de mult, la fel şi Siria, iar Palestina mai puţin. Perşii au prădat multe cetăţi şi au luat bani de la multe altele. Antiohia, metropola Siriei, nu şi-a revenit practic niciodată de pe urma jafului la care fusese supusă în 540 ce a succedat catastrofalele cutremure de pămînt din 526 şi 528 şi a precedat cu puţin timp apariţia ciumei. Iustinian a reconstruit Antiohia şi a întărit fortificaţiile principalelor oraşe ale Mesopotamiei, iar urmaşii săi au cheltuit sume uriaşe pentru apărarea graniţei cu Persia. În ciuda tuturor acestor lucruri, în Siria situaţia s-a stabilizat numai după victoria repurtată de Mauriciu asupra perşilor, pace care s-a sfîrşit o dată cu moartea lui.

Cu toate că aceste necazuri sărăceau mereu partea dinspre coastă a Siriei, o relativă afluenţă a continuat să se manifeste spre interior, teritoriu care includea şi o mare parte a Palestinei. De exemplu, se pare că Damascul şi Beroea s-au dezvoltat în secolul al VI-lea şi pînă în cel de-al VII-lea. Principalul motiv pare să fie acela că în aceste regiuni aride şi nu foarte dens populate existau puţini şobolani şi şanse minime de izbucnire a ciumei, care era mai aprigă decît orice invazie[5]. Această excepţie faţă de mizeria generală a Imperiului de la sfîrşitul secolului al VI-lea demonstrează cît de îngrozitoare şi temute erau în alte părţi urmările epidemiei de ciumă. Din cauză că partea cea mai afectată de boală a Siriei avea influenţă elenă şi calcedoniană, atît minoritatea monofizită, cît şi numărul celor care vorbeau limba siriacă au crescut. Ciuma afectase în foarte puţină măsură regiunea dinspre graniţă, a cărei populaţie de arabi sedentari şi nomazi pare să fi crescut şi ea.

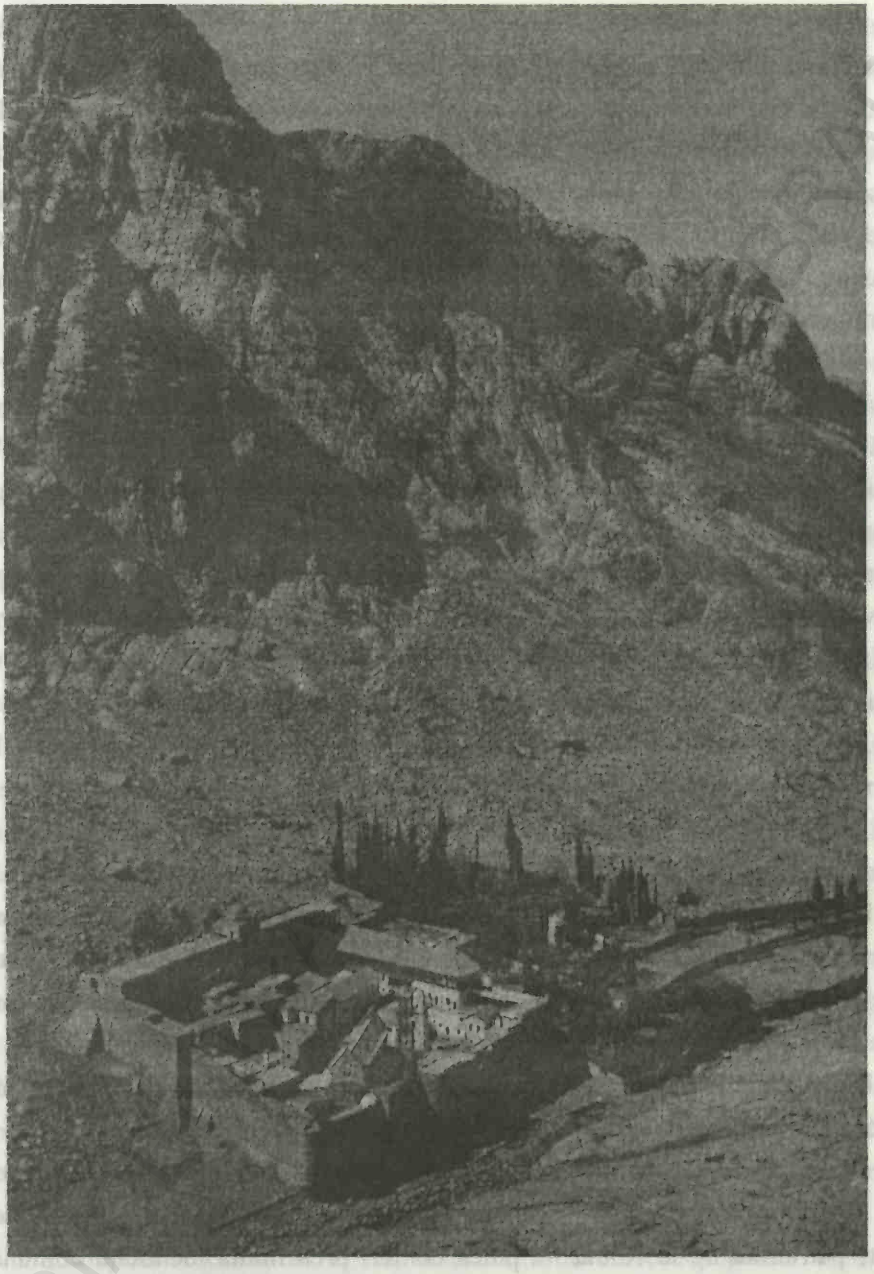

Fig. 57. Mănăstirea Sfînta Ecaterina de la poalele Muntelui Sinai, construită şi fortificată în timpul lui Iustinian (Foto: prin bunăvoinţa membrilor expediţiei Michigan-Princeton-Alexandria la Muntele Sinai).

Egiptul, cu barierele sale naturale de apărare constituite din deşert, cursuri de apă şi mare, a rămas în cea mai mare parte în siguranţă. Pînă la apariţia ciumei, Egiptul era cea mai bogată şi mai paşnică regiune a Imperiului, tulburată doar de conflictele de natură civilă din Alexandria şi de eventualele atacuri ale nomazilor şi de rezistenţa majorităţii monofizite a locuitorilor faţă de impunerea unor episcopi calcedonieni. Egiptul a fost practic scutit de războaie pînă cînd s-a declanşat, în secolul al VII-lea, revolta lui Heraclius. Dar chiar şi acel conflict nu a putut provoca o ruptură gravă în cadrul societăţii egiptene.

Ciuma însă a afectat Egiptul la fel de mult ca şi alte regiuni. Valea Nilului, intens populată, aflată în imediata apropiere a focarului de ciumă din Etiopia, era străbătută de numeroase bărci şi vase încărcate cu produse care răspîndeau şobolanii şi boala de-a lungul fluviului. Egiptul a suferit mult de pe urma „morţii negre" în secolul al XIV-lea, şi aceeaşi boală l-a afectat în secolul al VI-lea[6]. În plus, ciuma a obligat guvernul central să-şi mărească cererile de bani şi grîne de la egiptenii supravieţuitori, ceea ce a dus la o foamete care a ucis şi mai mulţi din rîndurile lor. S-au înmulţit revoltele şi jaful. Libienii, care erau mai săraci şi trăiau într-un ţinut mai arid, au suferit, probabil, mai puţin de pe urma ciumei şi a consecinţelor acesteia.

Dacă, după anul 540, partea de est a Imperiului a fost afectată mai mult decît regiunea centrală, cea mai mare parte a Occidentului recucerit era într-o situaţie şi mai gravă. Africa, Spania şi Italia erau izolate geografic de celelalte provincii, deşi mici rute terestre duceau cu adevărat spre Italia şi Africa, prin Dalmaţia şi Tripolitania. Alte întinderi ale Mediteranei deschise despărţeau cele trei ţinuturi apusene de teritoriul principal al Imperiului. Cu excepţia lui Procopius, care îl însoţise personal pe Belizarie în Africa şi Italia, sursele din Constantinopol prezintă foarte puţine elemente privind achiziţiile lui Iustinian în Occident, mult mai puţine decît cele referitoare la orice altă regiune răsăriteană a Imperiului. Nici împăraţii de după Iustinian nu au acordat aceeaşi atenţie Occidentului ca şi restului Imperiului.

Africa, Italia şi Spania aveau în comun cultura latină şi supunerea faţă de papalitate. Dar întrucît papa avea jurisdicţie şi asupra bisericilor Iliriei şi a Occidentului barbar, patriarhia de la Roma nu putea conferi prea multă identitate comună ţinuturilor apusene ale Imperiului. Deşi orice apusean cultivat cunoştea latina, majoritatea ţăranilor africani vorbeau încă punica, în timp ce recucerirea îi încuraja pe mulţi italieni din sud să folosească în mai mare măsură limba greacă. Africa, Spania şi Italia nu aveau legături între ele, iar la sfîrşitul secolului al VI-lea invaziile maurilor, vizigoţilor şi ale lombarzilor întrerupseseră comunicaţiile terestre din cadrul celor trei teritorii. Fiecare dintre ele se confrunta cu ameninţări militare care îi îngrijorau pe

locuitorii şi pe generalii acestora. Cei cîţiva scriitori africani, spanioli şi italieni ai timpului se referă la Constantinopol, dar sînt foarte puţin preocupaţi de evenimentele din Vest, exceptînd pe acelea din propriile regiuni.

Din cele trei părţi ale Occidentului, Africa era cea mai bogată, aşa cum fusese de multă vreme. Iustinian a construit numeroase fortificaţii în Africa pentru a contracara dărîmarea majorităţii zidurilor cetăţilor ei de către vandali. După o serie de revolte, invazii şi atacuri ale maurilor, armata Africii a reuşit în cele din urmă, în 579, să asigure liniştea celei mai mari părţi a ţării. Cu toate că ciuma şi-a făcut apariţia în Africa şi a afectat zona de coastă, regiunile interioare, mai aride, ar fi trebuit să fie ferite de aceasta, aşa cum se întîmplase în Siria. Mai ales că cetatea Cartaginei era, fără îndoială, cel mai mare oraş al Apusului la vremea aceea, în special după decăderea Romei, singurul oraş mare al Occidentului conform standardelor răsăritene. La sfîrşitul secolului al VI-lea, Africa trimitea transporturi masive de grîne la Constantinopol. Faptul că rebelii care îşi aveau baza în Africa îl puteau răsturna pe Focas constituie o dovadă a bogăţiei acestui exarhat şi a forţei armatelor sale.

Oricît de obscură ar fi istoria provinciei spaniole a Imperiului, capacitatea ei de a face faţă atacurilor vizigoţilor demonstrează că era mai puternică decît ar fi fost de presupus. Chiar dacă provincia nu a beneficiat de ajutor după moartea lui Iustinian, aproximativ jumătate din aceasta pare să se fi aflat încă în mîinile bizantinilor în 610, inclusiv Cartagena, principalul ei port. Războaiele şi ciuma au sărăcit totuşi întreaga Spanie în perioada aceea, iar această provincie bizantină fusese întodeauna considerată ca lipsită de importanţă faţă de restul Imperiului.

Istoria, poziţia şi mărimea Italiei o făceau să pară în ochii puterii centrale mai importantă decît celelalte teritorii occidentale. Dacă nu chiar înfloritoare, cel puţin nu apelase la ajutor înainte de invazia lui Iustinian. Dar durata şi dificultăţile cuceririi, nesfîrşitul război cu lombarzii, imediat după încheierea cuceririi, şi ciuma au lăsat Italia într-o situaţie mai dificilă decît cea a oricărei alte prefecturi, inclusiv Iliria. Războaiele au adus cu ele mari distrugeri şi în cele din urmă la pierderea a mai mult de jumătate din ţară în favoarea lombarzilor.

La sfîrşitul secolului al VI-lea, toată Italia devenise depopulată. Aristocraţia, senatorii şi decurionii ei dispăruseră complet, clasa conducătoare fiind constituită din episcopi, abaţi şi generali.

Deoarece Iustinian se apropia de sfîrşitul domniei în perioada cînd au fost învinşi ostrogoţii, a putut fortifica oraşele Italiei în mai puţină măsură decît pe cele din Balcani, Siria sau Africa. În timpul lui Iustin al II-lea, lombarzii au invadat Italia aproape o dată cu urcarea lui pe tron. După pierderea multor localităţi şi numeroase

pagube provocate altora, Italia bizantină a rămas fără nici una din marile ei cetăți. Mica Ravenna, capitala exarhatului, deşi uşor de apărat, era, probabil, cel mai mare oraş din peninsulă. Aflate într-o perioadă de regres, Roma şi Neapole, precum şi teritoriile din jurul lor au devenit izolate, cu papa ca autoritate supremă în Roma şi un duce local în Neapole. Cea mai puțin afectată parte a Italiei era sudul ei extrem şi Sicilia, unde limba greacă şi rutele maritime spre Răsărit se păstraseră şi căpătaseră o valoare mare după recucerire.

Mărirea teritoriului Imperiului lui Iustinian nu constituia neapărat o garanție economică sau defensivă. Trupele şi veniturile puteau fi, şi adesea şi erau, transferate din regiuni mai bogate şi mai sigure în unele mai sărace şi mai amenințate. De la Iustinian la Focas, Bizanțul a controlat aproape întreaga coastă mediteraneeană, iar unele dovezi disparate sugerează că transportul comercial pe mare, cea mai eficientă şi mai ieftină formă de comerț premodernă, se bucura oarecum de o siguranță sporită. Cu toate acestea, exact aşa cum Diocleţian întemeiase un Imperiu prea mare pentru a putea fi controlat de un singur guvern, păstrarea sub control a Imperiului mărit, deşi depopulat, al lui Iustinian însemna o luptă permanentă.

ORDINE ŞI DEZORDINE

Faptul că statul bizantin a putut să mențină aceste teritorii în cadrul granițelor sale pe parcursul secolului al VI-lea arată că situația se ameliorase față de cea de la jumătatea secolului al V-lea. Puținele surse din perioada dinainte de Iustinian au făcut ca evoluția procesului de îmbunătățire să fie greu de urmărit. Probabil că din necesități financiare, Zenon a redus într-o oarecare măsură corupția din domeniul privat. Pe vremea lui este posibil ca ineficiența şi corupția să fi început să scadă. Petiționarii erau dispuşi să plătească o anumită sumă ca mită, iar oficialii vestiți pentru incompetența lor nu meritau să fie mituiți. În orice caz, Anastasius a fost un reformator energic al administrației pe care o moştenise.

Oricît de precaut şi de sîrguincios a fost, principalul instrument al lui Anastasius a rămas menținerea stabilității monetare. Încă din perioada lui Diocleţian, veniturile şi cheltuielile Imperiului se îndepărtaseră în mică măsură de la bunuri spre bani; dar, la sfîrşitul secolului al V-lea, ele constituiau o combinație de plăți în numerar şi în natură, convertibile la diferite rate în diverse împrejurări. Sistemul încuraja, ba chiar obliga la risipă şi necinste, zădărnicind totodată eforturile de stopare a lor. Convertirea de către Anastasius a majorității plăților în natură în plăți în numerar, doar cu excepții locale dictate de anumite situații ținînd de logică, trebuie să fi

avut drept urmare reducerea confuziei în ceea ce priveşte depozitarea şi transportarea mărfurilor alimentare inutile care făcuseră aproape tuturor mai mult rău decît bine. Anastasius a depus o parte a profiturilor în vistierie, o altă parte a înapoiat-o contribuabilior prin micşorarea taxelor, iar o parte a dat-o armatei prin mărirea soldelor.

După dispariţia treptată a salariilor soldaţilor din cauza devalorizării monedelor de aramă şi creşterea bonificaţiilor şi a alocaţiilor, evaluarea plăţilor din armată pentru perioada anterioară domniei lui Anastasius este hazardată, dar acestea erau destul de scăzute pentru ca serviciul militar să nu fie popular în rîndul bizantinilor de rînd, obligînd Imperiul să angajeze barbari şi isaurieni. Recruţii erau în mod obişnuit însemnaţi cu fierul roşu ca să fie împiedicaţi să dezerteze. Din cauză că bonificaţiile şi alocaţiile erau minime, mai ales pentru soldaţii din trupele de frontieră, ei trebuiau să apeleze la alte surse de venit, iar trupele operative recurgeau la extorcare şi jaf.

Situaţia trupelor operative s-a îmbunătăţit atunci cînd Anastasius a adăugat alocaţiei lor (*annona*) pentru hrană încă trei *annona* de mărime egală, una pentru familiile lor, una pentru uniforme şi cea de-a treia pentru arme. Se pare că Anastasius a mărit ulterior valoarea fiecărei *annona* de la patru la cinci nomisme în locul gratificaţiei de cinci nomisme la fiecare cinci ani. Soldaţii foloseau noile lor alocaţii ca să-şi cumpere armele şi uniformele de la stat, dar, într-un an obişnuit, alocaţiile depăşeau cu mult suma de care aveau ei nevoie ca să fie în continuare echipaţi corespunzător. Noua rată a plăţii lor anuale, care era evident de 20 de nomisme, ajungea să îmbunătăţească atît recrutarea, cît şi capacitatea militară, ceea ce s-a şi întîmplat în secolul al VI-lea. Rata aceasta era aproximativ egală cu cea a soldei legionarilor romani din secolul al II-lea, care era echivalentă cu 19,2 nomisme pe an şi aproximativ cu suma pe care o plătea Augustus trupelor sale auxiliare. Trupele de frontieră primeau însă o singură *annona* de 5 nomismate pe an[7].

În acelaşi timp, această mărire a soldei a dus la sporirea cheltuielilor statului şi a făcut ca recrutarea să devină costisitoare. Cu toate că prudentul Anastasius ţinea sub control cheltuielile, risipitorul Iustinian a cheltuit fără măsură, ajungînd să aibă dificultăţi financiare chiar înainte de a începe recucerirea Occidentului. Expediţiile sale în Apus au fost, prin urmare, de mică anvergură şi susţinute în majoritatea cazurilor cu armatele răsăritene deja existente, mercenari barbari şi însoţitori personali ai generalilor lui, în special ai lui Belizarie. Atunci cînd declanşarea epidemiei de ciumă a dus la scăderea veniturilor statului, Iustinian a fost nevoit să facă o reducere drastică a soldei militarilor, eliminînd trupele de frontieră de pe listele de plată. Efectele militare ale acestei măsuri nu au fost grave, deoarece forţele care asigurau graniţele au rămas pe loc, întreţinîndu-se singure prin mijloace cu care erau

obişnuite deja[8]. Deşi solda oricărui grănicer fusese mică, ştergerea lor de pe listele de plată a însemnat o economie importantă pentru vistierie. Dar chiar şi aşa, Iustinian a trebuit să facă eforturi considerabile pentru a-şi plăti soldaţii, a întîrziat adesea achitarea soldelor şi a tolerat alte abuzuri.

Sistînd achitarea soldelor a 225.000 de grăniceri şi marinari, Iustinian a sporit în schimb efectivul mult mai bine plătitei armate operative, de la 104.000 la 150.000 de soldaţi. Succesorii săi au trebuit şi ei să-i plătească pe aceşti oameni. Ulterior, în secolul al VI-lea, după mai multe înfrîngeri zdrobitoare, armatei italiene i-a scăzut, fără îndoială, forţa, şi numai cu greu putea depăşi numărul de 15.000 de oameni recrutaţi. Cînd Mauriciu a aflat că plătea atît de mulţi soldaţi, a încercat să modifice parţial reforma lui Anastasius din domeniul salarizării armatei. În 588 el a încercat să înlocuiască alocaţiile pentru arme cu acordarea acestora de către stat, reducînd plata în numerar de la douăzeci la cincisprezece nomisme, iar în 594 să înlocuiască atît alocaţiile pentru arme, cît şi pe acelea pentru uniforme cu plata în bani pînă la zece nomisme. Dar soldaţii nu au fost de acord cu nici una din acest schimbări.

Mărirea soldei trebuie să fi ajutat la îmbunătăţirea moralei, a disciplinei şi a eficienţei, astfel că în secolul al VI-lea armata îşi ridicase foarte mult standardul faţă de stadiul jalnic în care se afla în secolul al V-lea. Ea a recucerit şi a apărat teritoriul bizantin mai eficient ca înainte. Recrutarea era efectuată mai uşor, s-a renunţat la serviciul militar obligatoriu şi la însemnarea recruţilor cu fierul roşu, iar mercenarii barbari au ajuns să constituie o minoritate. Se pare că şi soldaţii recurgeau mai rar ca înainte la spolierea civililor. Armatele mobile din secolul al VI-lea, în ciuda unor defecte persistente, par să fi constituit cea mai profesionistă forţă pe care o aliniase Imperiul în ultimii trei sute de ani.

De la Iustinian la Focas, armata a manifestat totuşi o tendinţă de a se răzvrăti, care nu devenise evidentă înainte de secolul al III-lea. Nemulţumirea justificată a soldaţilor era provocată de faptul că solda lor, deşi suficientă teoretic, nu le era adesea plătită. Iustinian tergiversa tot timpul plăţile; chiar şi Tiberiu le-a amînat o dată, iar Mauriciu încerca mereu să le diminueze printr-un mijloc sau altul. Iustinian a găsit şi căi de a amîna avansările din armată şi de a-i trece în rezervă pe ofiţerii mai bătrîni şi mai bine plătiţi. El îşi supraveghea însă cu grijă corpul ofiţerilor şi probabil că a redus însuşirea ilegală de către acesta a fondurilor cuvenite soldaţilor. Dacă erau plătite în mod corespunzător, trupele erau de obicei mulţumite.

Nu acelaşi lucru se poate spune despre aparatul birocratic. Atunci cînd o serie de împăraţi mai puternici au urcat pe tron, înaltele oficialităţi au pierdut multe din cîştigurile lor suplimentare. Începînd cu domnia lui Zenon, statul pare să fi preluat o

mare parte a traficului acestora legat de cumpărarea şi vinderea numirilor şi se pare că Anastasius a supus activităţile acestea unei analize mai atente decît au făcut-o alţii. Bizuindu-se pe cîţiva magistraţi loiali, Iustinian a depus eforturi sistematice, chiar dacă cu unele întreruperi, de a reduce puterea şi bogăţia demnitarilor începînd cu rangurile mijlocii pînă în rîndul senatorilor.

Pe măsură ce împăraţii şi-au recăpătat puterea, după jumătatea secolului al V-lea, ei au diminuat rolul senatorilor de binefăcători publici, care puteau ameninţa supremaţia monarhului. Împăraţii au început să-i ajute financiar pe Albaştri şi pe Verzi, cu scopul de a prelua finanţarea teatrelor şi a hipodromurilor, care făcuseră ca patronii lor aristocraţi să devină excesiv de populari. Zenon şi Iustinian au numit cîţiva cetăţeni în posturile de consul. Ultimul cetăţean care şi-a asumat vreodată această funcţie străveche şi scumpă, care presupunea răspunderea de a organiza jocurile consulare, a fost în 541. După aceea, nici un senator nu a mai avut şansa de a cîştiga astfel favorurile poporului, chiar dacă şi-o putea permite.

Iustinian nu a fost primul împărat care a promovat oameni noi, a pus capăt abuzurilor oficiale sau care a confiscat averi senatoriale. Dar făcîndu-le simultan pe toate trei, el a produs schimbări de mai lungă durată decît cele ale predecesorilor săi. Prin lipsa de încredere în aristocraţi, nevoia urgentă de bani şi domnia extraordinar de lungă, Iustinian a supus o clasă senatorială a Răsăritului care ajunsese să fie cu adevărat bogată abia în ultima vreme şi care a suferit, după 541, mari pierderi în rîndul membrilor şi resurselor din cauza ciumei. În tot acest timp, ciuma şi războaiele de recucerire ruinaseră aristocraţia senatorială, la început bogată, a Italiei recucerite.

Desfiinţarea diocezelor a debarasat Imperiul de un grup numeros de birocraţi de rang mediu, deşi Iustinian a reintrodus ulterior unele elemente ale organizării diocezice. După domnia lui Iustinian, senatorii şi birocraţii nu şi-au mai recîştigat niciodată puterea şi bogăţia de care se bucuraseră înainte de urcarea sa pe tron.

Secolul al VI-lea a fost şi martorul declinului decurionilor, cu toate că Iustinian a încercat la început să-i menţină. După secole de sărăcire şi degradare, era evident că toate consiliile municipale erau incapabile să adune impozitele de la contribuabilii greu încercaţi de ciumă, care îi afectase şi pe decurioni. În vreme ce unii dintre membrii clasei decurionilor dădeau încă o mînă de ajutor la supravegherea strîngerii taxelor, alături de funcţionarii statului, consiliile municipale au încetat treptat să-şi asume răspunderea perceperii restanţelor. Ele nu mai participau la finanţarea construcţiilor şi a serviciilor publice, care au decăzut, deoarece puterea centrală şi Biserica contribuiau doar cu o parte pentru completarea diferenţei. Puţini dintre

decurionii rămaşi aveau încă influenţă în cetăţile lor unde conducători erau oameni de rang mai înalt şi în special episcopi.

Fig. 58. Ruinele Palatului Bucoleon al lui Iustinian, Constantinopol (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Începînd cu domnia lui Anastasius, episcopii aveau un cuvînt în alegerea oficialităţilor locale, inclusiv a guvernatorilor provinciilor. Iustinian le-a acordat episcopilor jurisdicţie asupra multor cazuri din tribunalele lor, iar în unele situaţii superioritate în faţa guvernatorilor. Episcopii şi guvernatorii profitau în egală măsură de pe urma decăderii birocraţilor diocezani de rang superior, cît şi a decurionilor inferiori lor. Iustinian le-a acordat şi cîtorva guvernatori salarii mai mari. Alţi oficiali, care au dobîndit putere pe socoteala restului birocraţiei, erau noii logofeţi ai lui Iustinian, cenzori care primeau a douăsprezecea parte din fondurile delapidate pe care le puteau recupera.

În sfîrşit, împrejurări tulburi i-au făcut pe Iustinian şi pe urmaşii lui să acorde mai multă autoritate comandanţilor armatelor mobile de la marginea Imperiului. Tiberiu şi-a cîştigat faima în calitate de comandant al armatei Iliriei, iar Mauriciu ca şef militar al Orientului. Comandanţii armatelor Iliriei şi Africii, exarhii, şi-au asumat puterile suplimentare ale prefecţilor civili. Abilitatea exarhului african, Heraclius cel Bătrîn, de a organiza o rebeliune încununată de succes împotriva lui Focas a demonstrat că acordarea unei astfel de puteri putea fi periculoasă, dar era aproape o necesitate în Occidentul frămîntat de conflicte.

În cadrul atîtor schimbări administrative, *Codul lui Iustinian* era de o utilitate evidentă. Acest cod le-a permis judecătorilor, avocaților și părților aflate în litigiu să învețe mai ușor și mai sigur ca înainte ce înseamnă legea. Prin limitarea cazurilor la un singur apel și reducînd astfel abuzurile, Iustinian a introdus noi reforme în sistemul judiciar, care avea cu siguranță nevoie de îmbunătățiri. Trebuie spus de la bun început că acest cod, pe alocuri vag și confuz, a devenit însă curînd parțial depășit. Codul antedata numeroasele legi emise ulterior în timpul domniei lui Iustinian, care nu au fost niciodată incluse decît sub forma apendicelui neoficial la *Legile Derogatorii*; și nu putea avea în vedere evoluțiile de mai tîrziu, precum jurisdicția tot mai extinsă a tribunalelor eclesiastice. Acesta (dar nu și *Legile Derogatorii)* era scris în limba latină și a apărut exact în momentul în care limba greacă era practic pe punctul să devină limba oficială unică a statului. În perioada aceasta, puținii studenți la drept își începeau studiile cu cîteva cunoștințe de limbă latină, iar majoritatea lor nu dobîndeau niciodată mai mult de o cunoaștere rudimentară a acestei limbi. Drept urmare, pentru mulți avocați și judecători, legea nu era reprezentată în atît de mare măsură de *Codul lui Iustinian* propriu-zis, cît de traducerea printre rînduri în limba greacă a acestuia sau chiar de comentarii pe marginea lui. Legea canonică folosită de biserică avea avantajul de a fi scrisă în limba greacă.

Eforturile lui Iustinian de a-și ține Imperiul sub control continuau și le depășeau pe cele ale aproape tuturor predecesorilor săi de la Dioclețian încoace. Dacă a părut adesea că șovăie în urmărirea scopului propus, destituindu-l, de pildă, de două ori pe Ioan de Cappadocia, mare parte din motive se datorau faptului că recunoștea limitele puterii sale. Predecesorii săi imediați au fost expuși la mai puține riscuri, iar urmașii lor au avut parte de mai multe necazuri; nici unul din ei nu a domnit atît de mult timp ca el. Capacitățile lor demonstrează faptul că Bizanțul devenise în unele privințe mai greu de condus decît în anii de început ai împăraților-marionetă.

Începînd de la sfîrșitul secolului al V-lea, armata a început să fie mai predispusă la revolte, locuitorii orașelor au început să se răscoale, clasele de sus erau mai nemulțumite, iar provinciile mai greu de controlat, în timp ce monofiziții deveneau mai refractari decît ereticii dinaintea lor. În ciuda faptului că inițiativele îndrăznețe ale lui Iustinian și ravagiile produse de ciumă erau în parte răspunzătoare de acest lucru, nemulțumirile din cadrul Imperiului erau deja evidente în timpul lui Anastasius. Cauzele mai profunde ale acestora erau incompatibilitățile dintre elementele disparate ale Imperiului, creșterea economică inegală de dinainte de 540 și declinul economic ulterior. Împărații au încercat să îmbunătățească situația prin unele reforme civile și militare, finanțînd facțiunile arenelor de curse sau făcînd

compromisuri cu monofiziții. Astfel de eforturi au avut mai puțin succes decît majoritatea încercărilor făcute de guverne ca să controleze schimbările sociale.

AUTORITATEA BISERICII ŞI LIMITELE ACESTEIA

Ca şi statul, biserica s-a extins şi, la fel, a descoperit în această extindere o sursă atît de slăbiciune cît şi de tărie. Începînd cu mijlocul secolului al V-lea, biserica i-a convertit pe păgînii rămaşi în Imperiu. Ea îi marginalizase în timpul lui Iustinian şi i-a copleşit în 580, după ultima persecuție a păgînilor atestată documentar. Populația evreiască a Imperiului era puțin numeroasă şi într-o lentă dar evidentă creştere. După Iustinian, arianismul devenise o forță apusă chiar şi printre germani, şi puțini nestorieni declarați mai rămăseseră în Imperiu, deşi mult mai mulți locuiau în Mesopotamia persană. Iustinian a aplanat şi schisma acaciană cu papalitatea, aducîndu-i pe creştinii din Răsărit şi Apus în cadrul aceleiaşi structuri politice şi eclesiastice.

De la Leon I la Focas, toți împărații au fost evlavioşi, mergînd adesea pînă la ascetismul religios, şi au manifestat respect față de clerul pe care îl considerau ortodox. Pe tot parcursul acestei perioade, biserica a exercitat o mare autoritate asupra vieții politice, sociale şi culturale. În ansamblu însă, conducătorii bisericii erau mai puțin respectați şi influenți decît fuseseră atunci cînd societatea era în mare parte păgînă. Nici ei, şi nici împărații nu au rezolvat punctele delicate la fel de bine ca predecesorii lor în privința mult discutatelor probleme ale păgînismului şi arianismului.

În aparență, episcopii dispuneau de prerogative şi resurse care erau mai extinse decît fuseseră vreodată pînă atunci. O dată cu decăderea consiliilor municipale, episcopii erau adeseori cei mai puternici oameni din oraşele lor, aflîndu-se pe acelaşi plan cu guvernatorii provinciilor, la alegerea cărora contribuiau. Episcopii judecau cazurile din tribunale şi dirijau rezolvarea problemelor civile ori de cîte ori acestea implicau biserica, dar şi cu alte ocazii. Clerul şi călugării, supuşi episcopilor locali, erau în număr de zeci de mii, depăşind birocrația şi apropiindu-se de cifra efectivelor armatei.

Deoarece donațiile credincioşilor se adunau constant şi erau rareori înstrăinate, biserica era bogat înzestrată. Bisericile de la Constantinopol, Alexandria şi Antiohia posedau foarte multe clădiri, mănăstiri şi instituții caritabile, pe lîngă întregi proprietăți laice cu venituri care contribuiau la acoperirea nevoilor bisericii şi la finanțarea actelor de caritate. Episcopatele mai mici aveau mai puține clădiri şi venituri. Convertirea treptată a provinciilor necesita lăcaşe de cult tot mai multe şi mai mari, iar devoțiunea populară cerea ca acestea să fie mai grandioase. Sfîrşitul

secolului al V-lea şi începutul secolului al VI-lea au constituit deci o perioadă a construcţiilor ecleziastice fără precedent în istoria Răsăritului.

Atît de mulţi clerici şi astfel de activităţi impetuoase cereau în mod necesar foarte mulţi bani. Cea mai mare parte a lor era, fără îndoială, destinată scopurilor declarate ale Bisericii, dar abuzurile erau inevitabile. Deşi unii episcopi şi patriarhi trăiau într-o simplitate austeră, majoritatea lor duceau o viaţă confortabilă, iar unii chiar luxoasă. A plăti pentru numirea într-o slujbă de preot sau într-un post de episcop a devenit o practică frecventă în ciuda interzicerii unei asemenea simonii de către conciliul de la Calcedonia. Ctitorii laici păstrau dreptul virtual de proprietate asupra bisericilor construite de ei[9]. Pe măsură ce dobîndea putere şi bogăţie, Biserica îşi pierdea, firește, o parte din reputaţia ei de sfinţenie şi sărăcie apostolică.

Adoptarea moralei creştine de către societatea laică era în continuare un proces plin de imperfecţiuni. Oricît de pios era Iustinian, el nu a încercat să pună *Codul* său de acord cu învăţătura eclesiastică decît în cîteva privinţe. El considera că trebuia să scoată în afara legii actele incestuoase şi homosexualitatea, atît împăratul, cît şi împărăteasa fiind deranjaţi de abuzurile sexuale ale căror victime erau copiii, de pe urma cărora împărăteasa însăşi suferise[10]. Legile lui Iustinian limitau şi descurajau divorţul şi prostituţia, dar fără să le interzică ferm. În ciuda unor restricţii instituite de puterea centrală împotriva prostituţiei, a spectacolelor de teatru licenţioase şi a luptelor dintre oameni şi animale de la Hipodrom, toate acestea au continuat să se bucure de popularitate în perioada următoare.

Desigur, biserica avea standarde mai stricte decît statul şi le impunea prin penitenţă, iar la nevoie prin excomunicare. Ea interzicea orice relaţie sexuală în afara căsătoriei şi divorţul, cu excepţia cazurilor de adulter. Majoritatea clericilor dezaprobau teatrul, toate jocurile de la Hipodrom (inclusiv extraordinar de popularele curse de care) şi chiar şi băile publice. Dar frecventarea acestor locuri era de obicei condamnată mai curînd pentru ocaziile de a păcătui decît ca un păcat grav în sine. Autorităţile bisericeşti erau, în general, de acord cu faptul că viaţa ideală era cea a ascetului, retras de lume, renunţînd la sexualitate şi devotat lui Dumnezeu, deşi recunoşteau că mulţi dintre credincioşi erau inegali în faţa unor asemenea rigori. Iustinian a impus celibatul tuturor episcopilor, iar în Răsărit regula era că în vreme ce bărbaţii căsătoriţi puteau deveni preoţi, preoţii nu se puteau căsători. Pentru creştinii de rînd, biserica aproba o viaţă laică, inclusiv căsătoria, cu condiţia respectării regulilor care interziceau infidelitatea, hulirea celor sfinte şi violenţa.

În privinţa cazurilor în care se părea că nu există cale de evitare a încălcării regulilor, părţile răsăriteană şi apuseană ale Bisericii au adoptat atitudini oarecum

divergente. În Apus, episcopii aveau tendința de a acorda dispense, de altfel greu de obținut, după care nu considerau actul pentru care era dată drept un păcat. În Răsărit, conceptul corespunzător era concilierea sau indulgența (*oikonomia* în greacă), care era mai ușor acordată, dar presupunea ca actul conciliat să constituie în continuare un păcat. Aceeași permisivitate, dar în același timp și dezavuarea, apar în reglementările referitoare la căsătorie, fiind admise de obicei a doua și a treia căsătorie, dar obligau părțile să facă penitențe îndelungate pentru acestea. Mai puțin ambigui, clericii apuseni interziceau de obicei celor divorțați să se recăsătorească, dar nu vedeau nici un păcat dacă văduvii se recăsătoreau ori de cîte ori vroiau. Nu se poate stabili clar care dintre aceste atitudini care se impuneau treptat era mai tolerantă.

Între papă și patriarhul de la Constantinopol existau diferențe importante, dar nu ireconciliabile. Papii priveau cu suspiciune creșterea puterii și a prestigiului patriarhului de la Constantinopol, căruia conciliul de la Calcedonia îi acordase rangul secundar, imediat după papalitate. Papalitatea a acceptat tacit această ierarhizare doar în 519. În timp ce papii revendicau autoritatea argumentînd că Apostolii Petru și Pavel întemeiaseră biserica Romei, patriarhii nu puteau decît să apeleze la această tradiție, afirmînd că cetatea Constantinopolului era Noua Romă, sau să o eludeze, susținînd că prioritatea eclesiastică ar trebui deținută de episcopii din capitala politică. Aparent, ambele pretenții constituiau provocări la adresa papalității. Drept urmare, papa Pelagius al II-lea a protestat energic, în 588, atunci cînd Ioan Postitorul, patriarhul Constantinopolului, s-a autointitulat patriarh ecumenic, cu toate că nu pretinsese nici o jurisdicție suplimentară pentru aceasta.

Schisma acaciană, provocată de susținerea monofizitismului de către patriarhul Acacius, fusese mult mai primejdioasă. Succesorii lui Acacius ar fi fost bucuroși să atenueze schisma dacă papii nu ar fi insistat atît de mult asupra condamnării memoriei lui Acacius, ca o garanție împotriva încercărilor ulterioare de a se ajunge la un compromis cu monofizitismul. Chiar și după ce s-a ajuns la un acord în privința condamnării lui Acacius, care a pus capăt, în 519 schismei, Iustinian a încercat în repetate rînduri să-i atragă de partea lui pe monofiziți. În cadrul acestui proces, el l-a înlocuit pe papa Silverius cu Vigilius, a convocat cel de-al doilea conciliu de la Constantinopol și l-a obligat pe Vigilius să accepte deciziile acestuia și să le impună șovăielnicei biserici apusene. Schisma provocată de monofiziți constituia firește o îngrijorare mai mare pentru împărații și patriarhii de la Constantinopol decît pentru papi, în cadrul jurisdicției cărora se aflau extrem de puțini monofiziți.

Fig. 59. Sfîntul Ioan Postitorul, patriarhul Constantinopolului (582-595). Miniatură din *Menologiul lui Vasile al II-lea* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

La începutul secolului al VII-lea, persistența controversei monofizite devenise cel mai mare eşec al bisericii în cei 600 de ani ai istoriei ei. După mai mult de un secol şi jumătate de separare, bisericile schismatice monofizite aveau rădăcini puternice în Egipt, Siria şi Armenia. Monofiziții alcătuiau majoritatea în Egipt şi o minoritate importantă în Siria şi Armenia. Diferite încercări de restabilire a unității bisericii eşuaseră, inclusiv persecutarea monofiziților, ignorarea problemei şi eforturile de ajungere la un compromis, încît astăzi li se dă tuturor numele aparte de neo-calcedonianism. Un fapt deosebit de descurajant s-a petrecut în 571, cînd căpeteniile monofiziților acceptaseră practic deciziile conciliului calcedonian, ca să fie apoi forțați de adepții lor indignați să retracteze. Deoarece diferențele dintre majoritatea monofiziților şi a calcedonienilor erau nesemnificative, cu atît mai frapant era caracterul refractar al controversei.

Fără îndoială că atît biserica, cît şi statul au făcut greşeli în relațiile lor cu monofizitismul, dar cele mai grave au fost făcute în relațiile cu arianismul. Cu toate că fără *Henoticon*-ul lui Zenon, fără toleranța lui Anastasius sau intervențiile Teodorei era posibil ca monofizitismul să fi dispărut, arianismul se bucurase de avantaje asemănătoare din partea lui Constantin, Contantius al II-lea şi a lui Valens. Doctrinele de

tipul monofizitismului, care puneau accentul pe natura divină a lui Hristos, prezentaseră întotdeauna o atracție deosebită pentru credincioșii evlavioși; biserica reușise încă de la început să înlăture cea mai extremistă erezie de acest fel, sabellianismul, care susținea că Hristos era identic cu Tatăl. Deși creștinii egipteni erau binecunoscuți pentru încăpățînarea lor, mulți au renunțat în cele din urmă la ariasnim și melitianism, iar unii dintre ei chiar și la monofizitism. La început, capii bisericii putuseră să restabilească unitatea, cu excepția celor mai periferice grupuri de eretici, dar în cazul monofizitismului, deși au încercat, nu au reușit.

Acest eșec al conducerii eclesiastice este greu de negat. Se pare că nici Anastasius, nici părinții cappadocieni, nici Chiril al Alexandriei nu au cîștigat majoritatea de partea lor la momentul potrivit. Totuși monofiziții de frunte, ca Severus al Antiohiei și Iacob Baradaeus, erau oameni bine pregătiți din punct de vedere teologic, duceau o viață fără pată și aveau chiar bunăvoință. Astfel erau și calcedonieni ca Menas, patriarhul Constantinopolului, și Efraim din Amida, patriarhul Antiohiei, amîndoi colaboratori ai lui Iustinian. Oameni ca ei își respectau discipolii și atît ei, cît și alții au scris foarte mult despre controversa monofizită. Nici unul din ei nu s-a bucurat totuși de prestigiul marilor părinți din secolul al IV-lea și începutul secolului al V-lea.

De fapt, în perioada dintre sfîrșitul secolului al V-lea și sfîrșitul secolului al VI-lea, biserica a avut, evident, mai puțini conducători însemnați decît în perioada anterioară, mai ales în patriarhiile răsăritene. După moartea, în 459, a Sfîntului Simeon Stîlpnicul, urmașii lui au făcut o oarecare impresie, dar prestigiul sfinților aflați în viață nu mai era ca înainte. O temă principală a biografiei destul de subiectivă a Sfîntului Daniel Stîlpnicul, care a trăit în vîrful unui stîlp, în apropiere de Constantinopol, între 460 și 493, era constituită de descrierea felului în care Dumnezeu i-a umilit pe numeroșii oameni pe care sfîntul nu a reușit să-i impresioneze. Deși sfinții erau veneraţi mai mult ca oricînd, martirii și asceții dintr-o epocă anterioară, ca Menas sau Cosma și Damian, erau cei care se bucurau de cea mai înaltă prețuire. Acestea erau cele mai îndrăgite subiecte de hagiografi[11]. În timp ce la Constantinopol și în împrejurimi, martirii pe jumătate legendari, ca Dumitru, Cristofor, Eufemia, Gheorghe și Teodor aveau fiecare mai multe biserici închinate lor, Daniel Stilitul avea una singură.

Răspîndirea cultului sfinților servea de fapt diminuării respectului față de oamenii sfinți aflați în viață. Aceștia cu greu puteau spera să egaleze vestitele fapte ale martirilor din timpul împăraților păgîni, pe eroii bisericii persecutați de împărații arieni sau pe primii pustnici ai deșertului. Cu toate că stilismul era o încercare de a repurta noi triumfuri ascetice, în curînd nu a mai fost o noutate. Chiar și conducătorii

monofiziților au suferit prea puține persecuții ca să dobîndească statutul de martiri ai bisericii. Creștinii aflați la strîmtoare apelau la mijlocirea sfinților recunoscuți din capelele de pe tot cuprinsul Imperiului, dar relativ puțini trebuie să fi recurs la asceții în viață de o sfințenie nedovedită, mai ales că cei mai admirați erau de obicei și cel mai puțin accesibili[12]. Bogata și tihnita biserică a acelui timp impunea, firește, mai puțin respect decît biserica umilă și oprimată din vremea persecuțiilor.

Fig. 60. Basorelief din marmură reprezentîndu-l pe Sfîntul Menas, aflat la Alexandria (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

O mare parte a acestei pierderi a prestigiului a fost trecătoare drept urmare a acordării statutului majoritar bisericii. Către sfîrșitul secolului al VI-lea, Grigore cel Mare și Ioan Postitorul deveniseră conducători religioși importanți și au fost după aceea venerați ca sfinți. Ei nu au acordat totuși multă atenție chestiunii monofizite și au avut dispute în privința titlului de patriarh ecumenic al lui Ioan. Nici unul din conducătorii bisericii nu putea evita în întregime consecințele separării părților de est, vest și centrală ale Imperiului, deși, la fel ca și statul, biserica a reușit să mențină la un loc aceste regiuni diverse.

CULTURA ELITELOR ȘI CULTURA MASELOR

În lumea veche, orice profesor bun de liceu îi preda pe clasicii greci. Programa școlară de bază îi includea pe Homer, Euripide, Aristofan și pe Demostene; elevii mai avansați îi studiau și pe Herodot și pe Tucidide, pe Platon și pe Aristotel. În secolul al IV-lea, școlile de frunte din învățămîntul superior au fost la Atena și Alexandria, care au continuat să fie celebre și în secolul al VI-lea. Toți acești autori și toate aceste instituții erau în întregime, din inerție, încă păgîne. O vreme, creștinii care doreau să fie bine educați au studiat această programă și au frecventat aceleași școli alături de păgîni, chiar dacă o făceau fără plăcere. În secolul al V-lea însă, au fost înființate mai ales școli creștine, o vreme la Gaza, dar în primul rînd la Constantinopol. Influența păgînismului în educație a devenit o preocupare majoră a creștinilor.

Pînă la Iustinian, deşi majoritatea profesorilor şi a intelectualilor Imperiului era probabil creştină, minoritatea formată din erudiţii păgîni era încă marcantă şi numeric importantă, raportată la procentajul mic de populaţie păgînă. Iustinian a găsit în 529 o soluţie tranşantă, interzicîndu-le păgînilor să mai predea. Se pare că edictul său nu a pus brusc capăt prezenţei profesorilor păgîni în şcoli, dar Academia Platoncină de la Atena s-a închis, iar profesorii ei au plecat în exil ori s-au pensionat[13]. Cu toate că unii păgîni au continuat să scrie, ei nu-şi puteau răspîndi fără riscuri operele în Imperiu.

În anul 600, literatura păgînă practic dispăruse. Oratoria şi epistolografia oficială, tradiţional dominate de retori păgîni, au ieşit din circulaţie, deoarece creştinii îşi pierduseră interesul faţă de ele. Pînă şi predicile creştine se reduseseră şi nu se deosebeau în perioada aceea de retorică. Ultimii filosofi păgîni de marcă, Simplicius din Atena şi Ammonius, fiul lui Hermias din Alexandria, au murit la mijlocul secolului al VI-lea. Filosoful cel mai cunoscut al următoarei generaţii alexandrine a fost un creştin, Ioan Filoponus, care a scris lucrări în care ataca doctrinele aristotelice, pe care nu le putea pune de acord cu creştinismul, şi îşi apăra propria variantă a monofizitismului trideist[14]. Teologia a început astfel să înglobeze filosofia, iar erudiţii profesionişti laici au devenit din ce în ce mai rari.

În ciuda decăderii filosofiei şi a retorici pure, învăţaţii şi scriitorii consacraţi au continuat să existe pînă la sfîrşitul secolului al VI-lea. Unii dintre ei, ca Paul Tăcutul şi Agathias din Myrina, au scris poezie clasică cu măiestrie, în general cu subiecte laice şi chiar erotice. Istorii ale acelui timp, scrise după modelul lui Tucidide şi Herodot, continuau să apară cu regularitate. Deşi ultimul dintr-un şir de istorici păgîni a fost înverşunatul Zosimus, care învinuise, la 500, creştinismul pentru căderea Imperiului Roman de Apus, discipolii săi creştini, urmîndu-i modelul, şi-au îmbunătăţit atît stilul, cît şi capacitatea de analiză.

Cel mai strălucit dintre aceştia a fost, fără îndoială, Procopius din Cesareea, secretarul lui Belizarie. Relatarea sa graţioasă, inteligentă şi detaliată a campaniilor protectorului său nu se limitează la imitarea lui Herodot, Tucidide şi Polibiu. Cărţile lui despre războiul cu perşii au constituit o introducere plină de viaţă; cele despre războiul cu vandalii sînt scrise într-un stil vioi şi captivant, ilustrînd aprecierea corectă a rolului întîmplării în istorie, iar cele care descriu războiul cu ostrogoţii creează treptat un tablou impresionant al tragediei şi înfrîngerii. Ca să-şi arate indignarea faţă de Iustinian, Procopius a scris, fără să publice, dezlănţuita dar

captivanta sa *Istorie secretă*, care, din fericire, ni s-a păstrat. Procopius este considerat unul dintre cei mai mari istorici ai lumii.

Poetul Agathias a scris mai tîrziu o istorie clasică în continuarea celei a lui Procopius, dar mult mai prozaică. Abia în timpul domniei lui Mauriciu, Menandru Protectorul şi Ioan din Epifania au scris istorii clasice competente, în cea mai mare parte pierdute. Aceştia şi alţi cîţiva poeţi şi istorici laici erau cu toţii oficiali guvernamentali de profesie şi cu studii de drept. Deşi aveau multe cunoştinţe de literatură şi retorică, nici unul din ei nu putea fi considerat erudit sau profesor capabil să predea filosofia. Nici Procopius nu era un erudit, dar, evident, era familiarizat cu astfel de oameni şi se străduia să se ridice la nivelul lor. Curînd după aceea însă, savanţii şi scriitorii amatori au devenit ceva obişnuit, astfel că universul literar şi-a pierdut o mare parte din profunzime şi diversitate.

Chiar şi în aceste condiţii, oficialii au continuat să primească o educaţie selectă în greaca clasică, pînă la începutul secolului al VII-lea, iar cîţiva dintre ei şi-au folosit erudiţia în scrierile lor. După Iustinian însă, chiar şi autorii de marcă par să fi fost oarecum mai puţin siguri pe cunoştinţele lor. Decăderea clasei senatoriale a afectat cercurile literare de la Constantinopol, reducînd proporţia mecenatului din literatură şi interesul faţă de aceasta. Cunoaşterea limbii latine devenea ceva rar în Răsărit, cu toate că un ultim poet latin de talent, Corippus, a părăsit Africa recucerită ca să se stabilească la Curtea lui Iustin al II-lea. Cînd facultatea de drept de la Berytus a fost distrusă în 551 de un cutremur de pămînt, nimeni nu a mai reconstruit-o. Odată cu dispariţia oamenilor de cultură şi a profesorilor păgîni, tot mai puţini creştini le-au luat locul în cadrul profesiei didactice care părea să-şi fi pierdut prestigiul.

Pe de altă parte, începînd din secolul al VI-lea, literatura scrisă mai apropiată de greaca vorbită a devenit tot mai uzuală. Motivul nu era răspîndirea ştiinţei de carte în rîndul grupurilor cu educaţie precară, ci diminuarea capacităţii de a citi şi a scrie în forma clasică a limbii printre cei educaţi. Pe măsură ce numărul scriitorilor mai puţin instruiţi creştea, acestora le era tot mai puţin jenă de limba mai populară folosită şi de interesele lor, mai ales din momentul în care creştinii au început să devină tot mai neîncrezători în literatura păgînă şi tot mai mîndri de limba greacă, nu foarte elegantă, a Noului Testament.

Drept urmare, autorii semidocţi au început să scrie fără să se mai teamă atît de mult de dispreţul criticilor mai bine instruiţi. Cronicarul Ioan Malalas, bazîndu-se pe Eusebiu din Cesareea şi pe alţi compilatori, a adunat cu îndrăzneală mituri, povestiri

biblice şi istorie adevărată. Pseudogeograful Cosma Indicopleustes, afirmînd că geografia experţilor era total greşită, i-a corectat pe baza propriei sale interpretări originale a Bibliei. Cu toate că, literatura antică grecească moştenea o lungă şi bogată tradiţie de informaţii eronate, aceste încercări din secolul al VI-lea de a înlocui improvizaţia creştină prin cultura tradiţională erau aproape noi. Ceva asemănător apare în hagiografia populară a timpului, în special în relatarea miracolelor postume atribuite sfinţilor.

În acest timp, erudiţia şi literatura creştină au căpătat o formă diferită. Mijlocul secolului al V-lea s-a dovedit a fi sfîrşitul epocii măreţe a părinţilor greci, care îşi folosiseră vastele cunoştinţe de retorică şi filosofie laică pentru a elabora argumentări teologice originale şi convingătoare. O excepţie a apărut după o generaţie sau două, o dată cu readucerea în discuţie a unui personaj anterior acelei perioade, Dionisie Areopagitul, discipolul Sfîntului Pavel. Acest pseudo-Dionisie a elaborat o teologie mistică destul de inovatoare, descriind în termeni neoplatonicieni modul în care împărtăşaniile, clerul şi îngerii pot oferi creştinilor identitatea cu Dumnezeu. Vaga înrădăcinare istorică a acestor elemente i-au permis să evite chestiunea conciliului calcedonian, deşi era mai mult sau mai puţin monofizit, şi să dobîndească o autoritate acordată altfel doar scriitorilor timpurii.

Cu toate că perioada conciliului de la Calcedonia a coincis cu dispariţia Părinţilor Bisericii, acest fapt nu poate fi considerat singura cauză a schimbării produse în scrierile teologice. Conciliul a desăvîrşit formularea definiţiei oficiale a naturii lui Hristos şi, deci, a doctrinei creştine fundamentale, fapt ce părea să fi limitat miza discursului teologic. Dar, ca şi cele trei concilii ecumenice anterioare, acesta a declanşat controverse teologice înverşunate care reclamau rezolvarea lor de către noi Părinţi ai Biserici. În loc de aceasta, opozanţii îşi susţineau cazurile prin citate din alţi Părinţi mai vechi, care ocoliseră punctele disputate sau, cum a procedat Chiril din Alexandria, le tratau ambiguu. Pe măsură ce generaţiile succesive de teologi ajungeau să preţuiască citatele şi să nu aibă încredere în inovaţii, teologia a devenit mai puţin retorică şi mult mai tehnică. Caracterul ei tehnic, lipsa de subtilitate filosofică şi indiferenţa faţă de retorica antică au slăbit, probabil, puterea ei de a-i converti pe oponenţi.

Drept consecinţă, clericii şi călugării au ajuns să-i cunoască mai puţin pe clasici, dar probabil mai mult Biblia şi pe Sfinţii Părinţi. Ei îi citeau cu atenţie pe noii clasici creştini din secolul al IV-lea şi de la începutul secolului al V-lea, inclusiv pe

presupusul scriitor apostolic pseudo-Dionisie, şi îşi însuşeau doctrina şi poate chiar prea mult din stilul lor. Aceşti scriitori tîrzii îi respectau prea mult pe clasicii creştini ca să creadă că ei sau contemporanii lor ar putea egala înţelepciunea sau elocinţa unor asemenea giganţi. Acest lucru era parţial adevărat, întrucît erau lipsiţi de cunoştinţe solide de filosofie şi retorică pentru a imita stilul sau argumentaţia Părinţilor cappadocieni. Ei imitau, în schimb, limba şi discursul mai puţin erudite ale Părinţilor şi ale Bibliei.

În ciuda tuturor acestor fapte, o oarecare literatură creştină cultivată continua să existe, şi, în afara problemelor care ţineau de doctrină, putea aduce chiar inovaţii. Polemicile diferiţilor teologi în favoarea sau împotriva monofizitismului erau numeroase şi serioase. În timp ce deosebit de populara hagiografie utiliza formule convenţionale pentru preamărirea unor sfinţi obscuri, în vremea lui Iustinian, Chiril din Scitofolis a scris cu minuţiozitate şi precizie hagiografii consacrate monahilor palestinieni, inclusiv cea a distinsului lor conducător, Sfîntul Sabas, care s-au bucurat de o anumită răspîndire în rîndul cititorilor. Tot în timpul lui Iustinian, Roman Melodul a elaborat un fel de imn sofisticat din punct de vedere metric, *Kontakion*, compunînd cîteva imnuri atît de reuşite, încît au fost admirate şi cîntate în vremea sa şi ulterior. Către sfîrşitul secolului al VI-lea, Ioan Climax a scris un manual practic pentru asceţi, *Scara Raiului*, care a devenit popular în mănăstiri. În timpul domniei lui Mauriciu, Evagrius Scholasticus a continuat istoriile eclesiastice ale secolului al V-lea, aducîndu-le la zi.

Această cultură elenică creştină şi-a exercitat influenţa mult dincolo de regiunile în care majoritatea populaţiei vorbea greceşte. Deşi puţini apuseni ştiau limba şi cea mai mare parte a lor se opuneau încercărilor de conciliere cu monofiziţii, Iustinian a obţinut în cele din urmă consimţămîntul papei şi al celorlalţi episcopi din Italia şi Africa pentru programul său teologic, mulţi dintre aceştia din urmă între care cîţiva erau greci fiind aleşi de către împărat şi de oficialii lui. Copta, siriaca şi armeana erau deja limbi scrise în zona în care se aflau foarte multe biserici monofizite. Totuşi, monofizitismul, care fusese iniţial formulat de vorbitori de limbă greacă, a fost cel care a întărit influenţa culturii greceşti asupra culturilor egipteană, siriană şi armeană.

Fig. 61. Sfîntul Roman Melodul primind inspirația de la Sfînta Fecioară într-un vis. Miniatură din *Menologiul lui Vasile al II-lea* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Întrucît monofiziții își considerau credința drept ortodoxia pe care toți creștinii trebuiau să o adopte, conducătorii lor, ca de exemplu Severus din Alexandria, au scris în limba greacă. Chiar și cei care scriau în siriacă, ca istoricul ecleziastic și hagiograful Ioan din Efes, aveau cunoștințe profunde despre Părinții greci. Mai puțină literatură pare să fi fost scrisă în coptă și armeană în secolul al VI-lea față de secolul al V-lea, dar cele trei literaturi au continuat să fie constituite, în foarte mare parte, din traducerea textelor creștine grecești. Patriarhia de la Constantinopol avea influență asupra clerului și a călugărilor elenizați din Siria, Egipt și Armenia și din Occidentul latin, cu toate că o mai mică parte a acestei influențe se exercita asupra mirenilor.

Cultura greacă era deci în curs de schimbare în secolul al VI-lea. Numărul celor educați se micșorase, nivelul educației scăzuse într-o oarecare măsură, iar literatura fără valoare cîștiga teren în detrimentul literaturii de calitate. Cunoașterea literaturii latine înregistrase o scădere dramatică atît în interiorul, cît și în afara Imperiului. La 600, greaca era singura limbă folosită în literatura laică. Dominația culturală a zonei centrale grecești a Bizanțului, a cărei inimă era Constantinopol, era mai evidentă ca oricînd. Cultura creștină i-a adoptat pe proprii clasici creștini în locul celor laici și a devenit mai puțin dependentă de cultura laică.

Pe măsură ce creştinismul, de la domnia lui Leon I pînă la cea a lui Iustinian, îşi întărea controlul asupra Imperiului, arta şi arhitectura creştină atingeau culmile unei adevărate splendori. În ciuda multor probleme privind datarea şi a distrugerii multor monumente, evoluţia generală pare evidentă. La jumătatea secolului al V-lea, cei mai buni artişti creştini realizaseră măiestria tehnică şi efectele maiestuoase dorite de biserică. În următorii o sută de ani, biserica şi-a înmulţit şi şi-a rafinat noile forme artistice într-o uriaşă campanie de construcţii. Aceasta depăşea orice dezvoltare a congregaţiilor din vremea aceea. Cu ajutorul donatorilor particulari şi, uneori, cu cel al statului, biserica a înlocuit cu rîvnă clădirile mai puţin măreţe ale secolului al IV-lea, înălţînd pretutindeni, în oraşe şi chiar în zonele pustii, mai multe mănăstiri şi capele.

Ca şi anterior, tipul preferat de biserică era bazilica, iar construirea de mai multe bazilici, mai mari şi mai elaborate, a devenit unul din scopurile majore ale Imperiului. Carierele de piatră, cărămidăriile, atelierele şi inginerii au făcut afaceri profitabile. Coloane gata făcute, capiteluri şi alte ornamente erau transportate pe tot cuprinsul Imperiului ca să împodobească bazilicile construite după un plan standard. Printre cele mai mari şi mai bogate erau două bazilici dispuse în linie în mijlocul munţilor Isaurei, înălţate, probabil, în timpul împăratului isaurian Zenon (fig. 36) şi patru bazilici alcătuind o cruce, construite pe un deal arid din Siria în jurul stîlpului care fusese cîndva sălaşul Sfîntului Simeon Stîlpnicul (fig. 62). Unii constructori ai basilicilor au supradimensionat pînă la exagerare suprafaţa acestora. La începutul secolului al VI-lea, Anicia Iuliana, o locuitoare bogată a cetăţii Constantinopol, descinzînd din dinastia teodosiană, a construit alături de palatul său o biserică de dimensiuni atribuite de Biblie Templului lui Solomon. Închinată martirului antic Polyeuctus, ea avea probabil podoabe sculpturale de o opulenţă extraordinară. Se pare că invidia faţă de înfăţişarea ei magnifică l-a impulsionat pe Iustinian să clădească Sfînta Sofia[15].

Deşi sculptura a fost mai răspîndită ca pictura sau mozaicul, au existat, evident, capodopere în orice formă decorativă şi în nici un caz nu toate erau religioase. Una dintre operele care s-au păstrat este un manuscris, bogat ilustrat al unei lucrări asupra materialelor medicale, copiat pentru aceeaşi Anicia Iuliana (fig. 33). Altele includeau ţesături elegant împodobite, tăvi de argint şi obiecte din fildeş. Deosebit de interesant este un mozaic imens de pe pardoseala palatului imperial de la Constantinopol, reprezentînd scene fanteziste din viaţa rustică (fig. 63); deşi data probabil din secolul al VI-lea, combinaţia dintre superbele detalii naturale şi eleganta prezentare artificială putea fi găsită în acea perioadă.

Fig. 62. Ruinele complexului de pelerinaj al sfîntului Simeon Stîlpnicul, Siria (Foto: R. Anderson, Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Fig. 63. Detaliu al unei vînători de tigri dintr-un mozaic de pardoseală, datînd probabil din secolul al VI-lea, din Marele Palat al împăraților, Constantinopol (Foto: după *The Great Palace of the Byzantine Emperors I* [Oxford, 1947]).

Iustinian a continuat ceea ce constituia deja o campanie costisitoare de construire de biserici și a elaborat un nou stil grandios, propriu. Domurile masive constituiseră mult timp una din trăsăturile arhitecturii romane și fuseseră înălțate de constructorii din perioada precedentă lui Iustinian, cînd se urmărea obținerea unui efect deosebit de impunător. Lui Iustinian îi plăceau bisericile acoperite de domuri mari. El a pus să se construiască la Sfînta Sofia un dom gigantic, peste cîteva

semidomuri, reuşindu-se abia la a doua încercare să-l facă să reziste. Dacă aceasta a fost rareori copiată în deceniile următoare, unul dintre motive este cu siguranţă faptul că îndrăzneala ei îi speria pe eventualii imitatori.

În vremea lui Iustinian, mulţi artişti creau artă clasică de tip naturalist, dar gustul pare să se fi schimbat. Chiar şi atunci figurile din operele de artă iustiniene aveau înfăţişare clasică, fundalurile erau aproape întotdeauna stilizate. Sfînta Sofia abundă în ornamentaţii şi elemente de structură complicate, neregulate şi, evident, neclasice (fig. 50). În afara inovaţiilor sale arhitectonice, se pare că Iustinian a susţinut şi un stil de mozaic figurativ mai abstract. Deşi doar cîteva compoziţii geometrice se păstrează din lucrarea de la Sfînta Sofia, un mozaic destul de schematic, reprezentînd Schimbarea la Faţă a lui Hristos, poate fi văzut într-o altă ctitorie a sa, mănăstirea Sfînta Ecaterina de pe Muntele Sinai (fig. 64).

Stilul artistic din timpul lui Iustinian, mai ales cel de la Sfînta Sofia, a făcut o impresie puternică. El a modelat cu siguranţă evoluţia ulterioară a artei din Balcani şi Anatolia, dar a avut o influenţă mai mică asupra Siriei, Egiptului şi a Occidentului. Chiar şi atunci cînd Iustinian a finanţat contruirea unor biserici în aceste regiuni, constructorii erau locali şi aveau stilul lor propriu, care diferea tot mai mult de cel din centrul Greciei. Influenţa artei iustiniene asupra părţilor extreme de Răsărit şi de Apus ale Imperiului, precum aceea a culturii greceşti, era evidentă, dar oarecum superficială.

Acest lucru a fost cu atît mai adevărat cu cît, după Iustinian, era construcţiilor din Imperiu a luat sfîrşit. Cu excepţia cîtorva din interiorul Siriei, puţine biserici sau alte monumente datează din ultimii ani ai secolului al VI-lea. Pînă şi ridicarea de fortificaţii a intrat în declin. Această tendinţă pare să fi afectat şi casele particulare, din care se păstrează un număr de exemplare masive din piatră în nordul Siriei, datînd din perioada anterioară. O astfel de artă decăzuse evident ca rafinament şi costuri. Atît arta cît şi literatura manifestau deci semne de decadenţă spre sfîrşitul secolului al VI-lea, mai ales în comparaţie cu starea înfloritoare anterioară. Cauza principală a fost, poate, sărăcirea unui stat şi a unei societăţi care se aflase la apogeul dezvoltării cu puţin timp în urmă.

Fig. 64. Mozaic din absida mănăstirii Sfînta Ecaterina, Muntele Sinai, datînd din secolul al VI-lea, reprezentînd Schimbarea la Față a lui Hristos (Foto: prin bunăvoința membrilor expediției Michigan-Princeton-Alexandria la Muntele Sinai.).

EXPANSIUNE ŞI DEPRESIUNE

Istoria bizantină de la jumătatea secolului al V-lea şi începutul secolului al VII-lea se caracterizează printr-un progres rapid în aproape toate domeniile în prima jumătate a acestei perioade, urmat de o decădere treptată, dar evidentă, în cea de-a doua jumătate. Pînă la 540, armata Imperiului s-a găsit într-o stare de dezordine, pînă cînd Bizanțul a ajuns să poată face cuceriri rapide depunînd eforturi moderate. După depăşirea unor serioase dificultăți financiare, statul a cîştigat venituri suplimentare enorme. Averea particulară pare să fi crescut într-un ritm accelerat, iar arta şi literatura au înflorit. Iustinian avea oarecare motive să-şi închipuie că Imperiul său era capabil să facă aproape orice.

După 540 însă, situația s-a schimbat. Cu toate că Iustinian a terminat cuceririle începute mai devreme, el a făcut-o cu foarte mare dificultate şi cu prețul pierderii a mulți soldați, cu mare risipă de bani şi multe distrugeri suferite de ținuturile cucerite. În 565, la moartea sa, singurele regiuni dobîndite de Imperiu pe care acesta nu le stăpînea în 540 erau sudul Spaniei şi cîteva cetăți din nordul Italiei. În acelaşi interval de timp, granițele de răsărit şi cele ale Balcanilor au devenit mai puțin sigure. A face față cheltuielilor statului devenise o preocupare permanentă. Averea particulară s-a diminuat substanțial, iar literatura şi arta au început să-şi piardă strălucirea. Dificultățile legate de apărare şi cele fiscale au persistat pînă la sfîrşitul secolului,

cînd, în timpul lui Focas, Imperiul a ajuns în pragul ruinei. Deşi declinul militar, economic şi financiar s-a oprit temporar, situaţia pe termen lung din perioada 540-610 a fost nefavorabilă, agravînd tendinţele anterioare de instabilitate politică şi socială.

Nu era nevoie ca această deteriorare generală de la sfîrşitul secolului al VI-lea să fi avut o singură cauză. Dar ea s-a manifestat prea timpuriu ca să poată fi atribuită doar greşelilor făcute de urmaşii lui Iustinian, ale căror realizări au fost, în ansamblu, demne de laudă. Pot exista mai multe cauze posibile care îşi au originea în perioada de la începutul domniei lui Iustinian şi care s-au menţinut. Aici pot fi incluse sporirea cheltuielilor făcute de Iustinian, povara apărării recuceririlor din Apus, intensificarea atacurilor perşilor şi ale slavilor şi, firește, ciuma. Deşi primele trei par să constituie în sine explicaţii insuficiente, acţionînd simultan şi în corelaţie cu epidemia de ciumă au avut un impact puternic.

Privind situaţia retrospectiv, Iustinian a cheltuit într-adevăr prea mult, cauzînd astfel multe necazuri urmaşilor săi. Totuşi, o criză a finanţelor publice pare să fie mai mult un efect decît o cauză a unei depresiuni economice generale. Cheltuielile lui Iustinian nu au fost niciodată cu totul nechibzuite, iar unele dintre ele au fost chiar destul de prudente. Fortificaţiile construite de acesta şi tributurile plătite barbarilor au dus probabil la economii pe termen lung. Deşi mărirea efectivelor armatei operative a condus la o substanţială şi continuă creştere a cheltuielilor, ea era necesară pentru siguranţa Imperiului şi a fost parţial compensată de sistarea plăţii soldelor către trupele de frontieră. Orice urmări ar fi avut cheltuielile, considerabil mai reduse, pentru clădiri şi biserici luxoase, acestea au dispărut la patruzeci şi cinci de ani după moartea sa. Confiscarea de mari averi particulare este posibil să fi provocat un uşor regres al economiei, dar şi acest efect trebuie să fi fost trecător. Deoarece singura mărire de impozite cunoscută a avut probabil drept rezultat mărirea veniturilor cu mai puţin de trei procente, ea nu poate să fi restrîns foarte mult activitatea economică[16]. În ceea ce priveşte cheltuielile pentru recuceriri, acestea nu pot fi considerate drept extravagante dacă aduceau suficiente venituri pentru a fi acoperite.

Se poate ca valoarea vistieriilor capturate de la vandali şi ostrogoţi să fi echivalat cheltuielile tuturor campaniilor lui Iustinian împotriva acestora. După domnia lui Iustinian, Africa nu numai că s-a apărat bazîndu-se pe forţe proprii, dar a şi trimis în Răsărit transporturi masive de grîne şi mari sume de bani[17]. Întrucît Italia şi sudul Spaniei se întreţineau singure, veniturile lor trebuie să fi acoperit satisfăcător marile cheltuieli destinate apărării. Cu toate că eforturile de a face ca Italia şi Spania să fie în deplină siguranţă au implicat cheltuieli serioase pentru restul Imperiului, puterea centrală putea evita şi a evitat să-şi depăşească astfel resursele. După 541 este

posibil ca o perfectă previziune, o dată cu ignorarea obiectivelor politice şi religioase ale lui Iustinian, să fi dus la abandonarea de către bizantini a Italiei, cu excepţia extremităţii ei sudice, şi la decizia de a nu interveni în Spania. În acest caz, recuceririle ar fi demonstrat obţinerea unui profit important. Astfel însă ele au însemnat, în cel mai rău caz, o pierdere neglijabilă.

Pe parcursul secolului al VI-lea, perşii, slavii şi apoi avarii au provocat cu siguranţă daune economiei Imperiului atît prin atacurile lor, cît şi prin cheltuielile pentru apărare pe care le-au făcut necesare. Deşi toate cele trei puteri păreau să fie ţinute sub control, la 602, daunele economice pe care le produseseră erau reale şi au contribuit la declanşarea crizei politice din acel an. La rîndul ei, aceasta le-a permis respectivilor duşmani să-şi reînnoiască ameninţările militare asupra Bizanţului, chiar dacă avarii şi slavii par să nu-şi fi revenit suficient ca să atace înainte de 610. Faptul că războaiele cu avarii şi perşii din secolul al VI-lea au provocat dificultăţi nu este surprinzător, avînd în vedere problemele anterioare ale Imperiului privind lupta simultană pe frontul balcanic şi pe cel de răsărit. Dar accentuarea decăderii Imperiului de după 622 pare disproporţionată, scoţînd în evidenţă mai mult slăbiciunea Bizanţului decît forţa inamicului. Totuşi, presiunile militare nu erau cu mult mai serioase decît fuseseră în anii de glorie ai lui Anastasius, Iustin I şi ai începutului domniei lui Iustinian.

Chiar şi perioada de glorie necesită explicaţii, în special din cauză că urma după o altă perioadă agitată, depăşită cu greu de Imperiu. De fapt, la începutul secolului al VI-lea, Imperiul pare să fi fost mai puternic şi mai bogat decît în orice altă perioadă începînd din secolul al II-lea d. Hr. Prosperitatea secolului al II-lea luase sfîrşit o dată cu cele două epidemii dintre anii 165 şi 266, probabil de pojar şi de vărsat de vînt. Pe măsură ce rezistenţa la aceste boli a devenit cu timpul mai mare, ele fiind deci mai puţin virulente, numărul populaţiei pare să se fi stabilizat la începutul secolului al V-lea şi, o dată cu el, şi economia.

Nu mult după aceea, populaţia a crescut apreciabil pentru prima dată în peste trei sute de ani. Deoarece la vremea respectivă exista foarte mult pămînt neocupat, nici o supraaglomerare nu ar fi împiedicat creşterea aceasta. Sclavii din mediul rural, a căror rată a natalităţii fusese evident scăzută, se reduseseră la o mică fracţiune din populaţia totală. Creştinismul îi încuraja pe marea majoritate a celor căsătoriţi să aibă copii şi condamna mijloacele uzuale de controlare a natalităţii, infanticidul şi avortul. La început, cei cu mulţi copii şi care se aşteptau ca puţini dintre aceştia să supravieţuiască bolilor copilăriei au avut familii mai numeroase decît anticipaseră. Cu

pămînt din belşug, familiile mai mari au contribuit la extinderea suprafeţei cultivate şi la creşterea veniturilor din mediul rural.

Este posibil ca populaţia să fi crescut încă destul de lent, iar această creştere a avut urmări în activitatea economiei şi în achitarea taxelor, precum şi în creşterea rezervei de forţă de muncă. Mărirea veniturilor statului şi a numărului de recruţi în timpul lui Anastasius sînt fapte atestate, şi, în acelaşi timp, părăsirea pămînturilor şi plîngerile împotriva supra-impozitării aproape că au dispărut. Este tocmai o dovadă a creşterii populaţiei. O astfel de creştere ar explica şi alte semne de prosperitate publică şi particulară din perioada aceea, inclusiv capacitatea lui Iustinian de a iniţia în acelaşi timp atît de multe activităţi costisitoare.

Dar, oricît de mare ar fi fost dezvoltarea economică determinată de creşterea populaţiei, ea a luat sfîrşit în 541, o dată cu apariţia ciumei. Impactul iniţial trebuie să fi fost neaşteptat din moment ce aproximativ un sfert din supuşii lui Iustinian au murit, ceea ce a provocat încă o criză a agriculturii şi a sistemului comercial al Imperiului, ducînd ulterior la foamete. Deoarece ciuma bubonică avea o tendinţă mai atenuată de a deveni endemică, după trecerea primei epidemii populaţia ar fi trebuit să înceapă să-şi revină. Totuşi, încă şase epidemii au urmat la intervale regulate înainte de 610, contracarînd drastic orice revenire şi ducînd la scăderea efectivului populaţiei după fiecare reapariţie. Procesul a continuat pînă în secolul al VII-lea, cu toate primejdioasele sale consecinţe fiscale şi militare.

Cu toate că datele demografice sînt inadecvate pentru demonstrarea proporţiilor pierderilor provocate de ciumă, cifrele indicînd numărul supravieţuitorilor pot fi folosite la urmărirea fluctuaţiilor bugetului statului. Pentru a efectua evaluări generale ale bugetului pe parcursul secolului al VI-lea, este nevoie de obişnuitul prognostic; dar orice probabilă greşeală ar trebui să ducă la supraestimări sau subestimări destul de mari, astfel că diferenţele proporţionale dintre ele să fie aproximativ valabile. Aceleaşi metode folosite la evaluarea unui buget de stat de circa 7.800.000 de nomisme în timpul lui Marcian ar sugera un buget de circa 8.500.000 de nomisme în ultimii ani ai lui Anastasius, inclusiv un surplus de circa 750.000 de nomisme. O estimare asemănătoare a bugetului de stat în timpul lui Iustinian, la 540, ar da circa 11.300.000 de nomisme, probabil fără nici un surplus însemnat. Ulterior, în 541, după sistarea plăţii soldelor trupelor de frontieră, bugetul poate fi estimat la circa 8.500.000 de nomisme, aproape echilibrat (tabelul 6)[18].

Tabelul 6. Estimarea bugetului statului în secolul al VI-lea

Data şi articolul bugetar	Estimarea (milioane de nomisme)
cca 518 (Anastasius I)	
leafa excubitorilor (300 x 40 nom. x 4/3) [a]	0.016 M nom.
leafa soldaţilor infanterişti (95.000 x 20 nom x 4/3) [a]	2.533
leafa soldaţilor de graniţă (176,000 [b] x 5 nom. x 4/3) [a]	1.173
leafa vîslaşilor (30,000 x 5 nom. x 5/4) [a]	0.188
uniforme şi arme (176,300 x 5 nom.)	0.882
furaje şi cai (107,400 [c] x 5 nom.)	0.537
cheltuieli pentru campanii şi alte cheltuieli militare	0.2
plăţi destinate aparatului birocratic	0.8
alocaţii în grîne	0.8
tributuri şi alte cheltuieli nemilitare	0.6
surplus	0.75
Total	8.479 M nom.
cca 540 (Iustinian I)	
solda excubitorilor (300 x 40 x 4/3) [a]	0.016 M nom.
leafa soldaţilor infanterişti (145,000 x 20 nom. x 4/3) [a]	3.867
leafa soldaţilor de graniţă (195,500 x 5 nom. x 4/3) [a]	1.303
solda vîslaşilor (30,000 x 50 nom. x 5/4) [a]	0.188
uniforme şi arme (195,800 x 5 nom.)	0.979
furaje şi cai (126,800 [d] x 5 nom.)	0.634
cheltuieli pentru campanii şi alte cheltuieli militare	1.0
plăţi destinate aparatului birocratic	1.1
alocaţii în grîne	0.8
alte cheltuieli nemilitare	1.4
Total	11.287 M nom.
cca 565 (Iustinian I)	
solda excubitorilor (300 x 40 nom. x 4/3) [a]	0.016 M nom.
leafa soldaţilor infanterişti (150,000 x 20 nom. x 4/3) [a]	4.0
uniforme şi arme (195,800 x 5 nom.)	0.979
furaje şi cai (127,800 [e] x 5 nom.)	0.639

cheltuieli pentru campanii şi alte cheltuieli militare	0.5
plăţi destinate aparatului birocratic	1.1
alocaţii în grîne	0.8
tributuri şi alte cheltuieli nemilitare	0.5
Total	8.534M nom.

a. Multiplicatorul fracţional permite solde mai mari pentru ofiţeri.

b. Ceea ce reprezintă 90% din cifra comparabilă din timpul lui Marcian ca marjă pentru pierderi.

c. Este vorba de 300 de excubitori şi 107.100 infanterişti călare şi cavaleri de graniţă (90% din cifra din timpul lui Marcian), ca marjă pentru pierderi.

d. Este vorba de 300 de excubitori, 29.000 de infanteişti călare (20% din 145.000, reprezentînd efectivul real al cavaleriei) şi 97.000 de cavaleri de graniţă (inclusiv cei din Africa).

e. Este vorba de 300 de excubitori, 30.000 de infanterişti călare (20% din 130.000, reprezentînd efectivul real al cavaleriei) şi 97.500 cavaleri de graniţă.

Astfel, în ultima parte a domniei lui Iustinian, veniturile Imperiului par să fi fost apropiate de cele din vremea lui Anastasius, în ciuda strictеţei mai mari a lui Iustinian în strîngerea veniturilor şi a dobîndirii de vaste teritorii în Africa, Dalmaţia, Italia şi sudul Spaniei. Motivul nu poate fi faptul că recuceririle din vest nu au adus absolut nici un profit, iar venitul negativ este un concept imposibil: chiar dacă recuceririle au costat mai mulţi bani decît au adus, ele ar fi avut drept rezultat creşterea bugetului total. Dacă, cu toate eforturile lui Iustinian, veniturile Imperiului erau aproximativ cu un sfert mai scăzute în 565 faţă de 540 şi nu mai mari decît în 518, economia bizantină trebuie să fi fost într-o stare mult mai rea. Avînd în vedere natura primitivă a economiei, acest lucru poate însemna doar că totalul populaţiei era mai mic în 565 decît în 540 şi acelaşi în 518. Cu alte cuvinte, un declin demografic general contrabalansase adaosul unei populaţii numeroase care ar fi rezultat altfel din recuceririle lui Iustinian. Deşi războaiele, foametea şi dezastrele naturale ar putea fi într-o măsură cauza declinului, numai epidemia de ciumă poate explica pierderile pe o scară atît de largă.

Aceleaşi estimări recente care stabilesc că populaţia Imperiului era de aproximativ 16 milioane în timpul lui Marcian, afirmă că aceasta era de circa 17 milioane în timpul lui Focas, sau de 13 milioane, excluzînd ţinuturile recent recucerite de Iustinian. Luate ca aproximaţii, acest estimări par în sine plauzibile şi corespund destul de bine cu probele anterioare şi cu cele ulterioare. Pentru perioada dintre aceste date însă, cei care au efectuat estimările greşesc aproape sigur atunci cînd pretind că a existat mai curînd un delin continuu decît o revenire înainte de epidemia de ciumă şi o

cădere bruscă după aceea[19]. Prin analogie cu reapariția ciumei bubonice din secolul al XIV-lea, boala ar fi trebuit să provoace o scădere a populației de aproape o treime pe perioada următoarelor două generații.

În acest caz, provinciile răsăritene ar fi putut avea în 540 aproximativ 19 milioane de locuitori; incluzînd Africa, Dalmația și cea mai mare parte a Italiei, este posibil ca Iustinian să fi domnit o vreme peste circa 26 de milioane de suflete. Cele 19 milioane de locuitori din Răsărit ar fi reprezentat o creștere brută de o cincime față de 457. Cu toate că în termeni absoluți astfel de estimări au o marjă de eroare considerabilă, valoarea lor în vederea efectuării unei comparații e mai mare, deoarece, ca și în bugete, erorile tind să fie făcute în aceeași direcție de la început pînă la sfîrșit. Indiferent de cifrele exacte, atît o revenire spectaculoasă înainte de 541 și o și mai mare pierdere după aceea par să fie sigure.

Așa cum am menționat deja, impactul ciumei a variat foarte mult de la zonă la zonă, astfel că locurile umede, intens populate și vizitate adesea de către străini erau mult mai expuse decît cele izolate, uscate și slab populate. Efectul epidemiei asupra orașelor Imperiului a fost ca atare disproporționat. Moartea a 230.000 de oameni la Constantinopol, în 542, dintr-o populație care nu putea să fi depășit 375.000, reprezenta probabil mai mult decît media, ținînd seama de mărimea orașului și de numeroșii lui vizitatori. Unele orașe însă, nu au suferit numai de pe urma ciumei, ci și a distrugerilor produse de inamici, ca Antiohia și Roma, care au fost aproape părăsite vreme de scurte perioade după cucerirea lor de către perși și ostrogoți în 540 și 546. Cutremure foarte mari de pămînt au ucis zeci de mii de oameni la Antiohia în 526 și 588, iar altele mai mici au provocat și ele pagube. Roma, care număra mai mulți locuitori decît putea justifica rolul ei economic, avea puține motive să fie în regres după ce războaiele cu ostrogoții o depopulaseră.

Orașele îi atrăseseră întotdeauna pe emigranții de la sate și au fost deosebit de atrăgătoare după ce izbucnirea epidemiei de ciumă dusese la o penurie de mînă de lucru în mediul urban și la o abundență de case nelocuite. Cu toate acestea, migrația din mediul rural probabil că nu a făcut decît să reducă populația orașelor la aproape media pe Imperiu, întrucît populația rurală în scădere nu putea întreține orașe cu populație mare. Drept urmare, în 610, populația Constantinopolului abia dacă putea să fi fost mai mare de un sfert de milion, fiind probabil mai apropiată de 200.000. După dezastrul de la Antiohia, Imperiul a rămas doar cu două orașe, Constantinopol și Alexandria, cu peste 100.000 de locuitori. Antiohia, în starea de ruină în care se găsea, s-ar putea să fi avut cam jumătate din acest număr[20].

Numărul celorlalte oraşe mari din Imperiu, cele cu mult mai mult de 10.000 de locuitori, a scăzut cu siguranţă, în ciuda recuceririlor lui Iustinian, poate de la peste 30 de oraşe la sub 20 în total. Ciuma a lăsat regiunile care avuseseră înainte o viaţă urbană mai puţin intensă cu o singură metropolă, indiferent de mărimea acesteia. Probabil că singurul oraş cu peste 10.000 de locuitori rămas în Grecia era Thessalonic, în timp ce Alexandria este posibil să fi fost unicul oraş din această categorie din Egipt. La 610, este posibil ca oraşul Cartagina să fi fost unicul oraş din întreg teritoriul recucerit de Iustinian cu mai mult de 10.000 de locuitori, deoarece este puţin probabil ca Ravenna să fi atins cifra aceasta. Oraşele au decăzut chiar şi în Anatolia şi Siria, cu cîteva excepţii în interiorul Siriei. Deşi doar cîteva oraşe mici de la graniţa de la Dunăre au dispărut cu totul, unele dintre localităţile care au supravieţuit trebuie să fi devenit simple sate. Firește, marea masă a populaţiei trăise întotdeauna în sate, iar pentru aceasta viaţa a mers, în mare parte, ca şi înainte.

Oraşele mari, după cum au observat arheologii clasici, nu numai că se micşorau, dar îşi şi pierdeau caracterul antic. Pentru a le face mai uşor de apărat, autorităţile sau locuitorii restrîngeau adesea perimetrul zidurilor şi abandonau districtele îndepărtate. Cu excepţia celor mai mari oraşe, teatrele şi hipodromurile au devenit inutile, din cauză că nimeni nu putea plăti ca să asiste la spectacole. Atunci cînd majoritatea marilor băi publice au devenit prea scumpe, oamenii au fost nevoiţi să recurgă la băi mai mici. În cea mai mare parte a oraşelor, administraţia şi proprietarii particulari au renunţat şi la lupta pentru menţinerea în locuri fixe a pieţelor comerciale, permiţînd negustorilor să-şi instaleze prăvăliile de-a lungul străzilor străjuite de coloane, pe unde treceau majoritatea clienţilor. O dată cu decăderea decurionilor şi a economiei în general, s-au mai realizat doar cîteva monumente şi inscripţii.

Totuşi, pe măsură ce teatrele, hipodromurile, băile, pieţele publice, monumentele şi templele erau treptat abandonate, în locul lor s-au ridicat noi clădiri pentru a umple locurile rămase libere în valorosul spaţiu protejat de zidurile cetăţii. Cetăţenii cu mijloace modeste, care construiau case şi prăvălii acolo, acordau puţină atenţie planului vechiului oraş şi puneau uneori stăpînire pe străzi. Nu este neapărată nevoie ca aceste noi aranjamente să fi înrăutăţit viaţa sau chiar să o fi schimbat foarte mult. Pieţele publice centrale îşi pierduseră deja o mare parte a destinaţiei lor o dată cu întrunirile publice pentru care fuseseră construite. O stradă aglomerată putea fi la fel de plină de viaţă ca şi o piaţă publică aglomerată; străzile găzduiau tîrguri comerciale, spectacole date de actori ambulanţi, procesiuni religioase în zilele de sărbătoare şi, din cînd în cînd, revolte. Oamenii se întîlneau în continuare în băile mici, pe stradă, în cîrciumi şi la biserică. Cu toate că ordinea şi idealul clasic de frumuseţe au avut de

suferit, chiar şi clădirile construite în timpul lui Iustinian etalau puţin respect faţă de ele. Noile construcţii făcute la întîmplare, dar destul de solide ca să lase ruine pentru arheologi, denotă faptul că oamenii erau departe de a fi nevoiaşi.

Majoritatea acestor schimbări începuseră de fapt în timpul perioadei de creştere a populaţiei, economiei şi bogăţiei care a precedat apariţia ciumei. Expansiunea economică pare să ajute la explicarea frecvenţei crescute a dezordinilor sociale, inclusiv a mişcărilor cu caracter religios şi a faţiunilor. Astfel de tulburări avuseseră loc şi înainte, dar rareori fuseseră atît de serioase cum au devenit de la jumătatea secolului al V-lea, cînd în multe oraşe existau grupuri de tineri care aveau timp liber ca să practice sporturi, să frecventeze spectacole, petreceri sau să comită crime. Bandele Albaştrilor şi Verzilor, care se tundeau ca hunii, purtau haine excentrice, scumpe, în culorile hunilor, şi umblau înarmaţi erau cel mai grăitor exemplu. Bogaţii trîndavi erau în căutare de senzaţii tari, iar săracii leneşi pîndeau ocazia ca să fure unele din lucrurile atrăgătoare pe care le vedeau în jurul lor. Se pare că şi unor monofiziţi şi calcedonieni le plăceau mai mult conflictele decît discuţiile, spre disperarea celor care se străduiau să-i împace.

Toate acestea erau totuşi probleme ale unei epoci a cărei prosperitate era evidentă prin înmulţirea construcţiilor şi prin producerea şi importul de articole de lux. Pe măsură ce oamenii care aveau deja case şi biserici construiau case şi biserici mai mari, noi clădiri şi colonii se răspîndeau în Constantinopol, în oraşele din provincie şi în mediul rural. Dovezile s-au păstrat cel mai bine în Siria, dar modelul pare să fie valabil şi pentru Anatolia şi Egipt. Ar putea fi destul de probabil ca dezvoltarea comerţului de articole de lux pe distanţe mari din India să fi ajutat la aducerea ciumei pe ruta Mării Roşii. Abuzurile de odinioară, cauzate de faptul că soldaţii nu se puteau întreţine din soldele lor, iar civilii nu-şi puteau plăti chiriile şi taxele, au scăzut ca număr pe măsură ce toţi deveniseră mai prosperi.

La început, statul a trebuit să depună eforturi, parţial din cauză că pierduse cea mai mare parte a rezervei lui monetare în dezastruoasa expediţie împotriva vandalilor din 468. Agitaţia civilă şi devastarea Balcanilor de către barbari au întîrziat refacerea rezervei. Chiar şi aşa, în timpul lui Zenon dificultăţile fiscale s-au mai redus. Faptul că Anastasius a putut să efectueze pe scară largă convertirea taxelor în natură în taxe plătite în aur fără să provoace proteste este un semn al dezvoltării economice anterioare. După reducerea impozitelor, Anastasius a adunat rezerve de circa 23 de milioane de nomisme, de trei ori cît rezerva lui Marcian şi o treime din rezervele record ale întregului Imperiu din primul şi din al doilea secol, iar veniturile de 8.500.000 de nomisme ale lui Anastasius par să fi reprezentat aproape două cincimi

din cele ale întregului Imperiu din perioada lui de maximă înflorire. Întrucît Orientul fusese întotdeauna cea mai bogată parte a Imperiului, aceste comparații sugerează faptul că nu-și recăpătase toată strălucirea. Dar era pe calea cea bună.

Folosindu-se de rezervele lui Anastasius, Iustinian a putut să-și permită extravagantele lui cheltuieli în prima parte a domniei. Recucerirea Africii, Dalmației și Italiei pînă la 540 a costat probabil nu mai mult de 7.400.000 de nomisme, sumă pe care, comparativ, Leon I a cheltuit-o într-o încercare mult mai impetuoasă de a recuceri numai Africa. Pacea Eternă încheiată cu Persia în 532 a costat 792.000 de nomisme. Deoarece Iustinian a cheltuit circa 300.000 de nomisme cu Sfînta Sofia în 532, în primul din cei șase ani cît a durat construirea acesteia, întreaga clădire trebuie să fi costat în jur de două milioane[21]. Astfel de biserici gigantice, cum sînt biserica Sfinților Apostoli de la Constantinopol, dispărută, și biserica Sfîntul Ioan de la Efes, aflată acum în ruine, au costat probabil cîte un milion de nomisme fiecare. Iustinian a dobîndit tezaurul vandalilor abia în 534, iar pe cel al ostrogoților în 540. Pînă atunci, confiscările de averi particulare par să nu fi fost excesive.

Fig. 65. Ruinele parțial reconstituite ale bisericii Sfîntul Ioan a lui Iustinian, Efes (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Depresiunea economică de după 541 s-a manifestat intermitent, dar nu totul s-a schimbat. Faptul că Bizanțul a putut face față ravagiilor ciumei fără o prăbușire totală demonstrează cît de puternic devenise el în momentul izbucnirii epidemiei. La vremea aceea, nimeni nu-și dădea seama cît de îndelungate vor fi urmările dezastrului și nici n-ar fi putut să o facă fără să știe că epidemia de ciumă va reveni. Chiar și cei mai perspicace erau siguri în 544 că, o dată cu trecerea primei epidemii, lucrurile vor reveni curînd la normalitate, așa cum a început să se întîmple. Dacă pînă și un observator informat și inteligent ca Procopius nu a reușit să surprindă motivul pentru care sărăcia, foamea și impunerile arbitrare ale guvernului continuau să se răspîndească după epidemie, populația trebuie să fi fost și ea derutată și totodată nemulțumită. În

546 locuitorii Alexandriei s-au răzvrătit din cauza foametei, iar trupele de la Constantinopol din cauza întîrzierii plății soldelor. Monofiziții continuau să fie la fel de refractari ca întotdeauna, dar, cu timpul, ciuma pare să fi avut un oarecare efect asupra Albaştrilor şi Verzilor.

Marile averi funciare ale Imperiului au suferit nu numai de pe urma confiscărilor lui Iustinian, care au devenit în final oneroase, ci şi a lipsei de mînă de lucru şi a degradării generale a economiei. Este posibil ca țăranii care supraviețuiseră, a căror muncă era apreciată mai mult, să o fi dus mai bine. Este interesant totuşi că armata continua să atragă un număr foarte mare de recruți chiar şi atunci cînd Tiberiu i-a sporit efectivul cu 15.000 de soldați, în 577. Serviciul la trupele operative era încă atît de frecvent în 594, încît trupele au primit cu entuziasm garanția că fiii lor vor moşteni posturile. Este evident că viața în afara armatei oferea puține posibilități atrăgătoare ca veniturile unui soldat operativ. Trupele de frontieră, care continuau să combine alte profesii cu serviciul lor, par să fi prețuit şi ele modestele lor privilegii şi proviziile în natură.

Cu toate dificultățile fiscale ale perioadei, guvernul şi-a menținut veniturile la un nivel remarcabil de ridicat avînd în vedere împrejurările. Cheltuielile lui Iustin al II-lea probabil că s-au redus, deoarece el a limitat costurile lui Iustinian pentru construcții, campanii şi tributuri şi poate atunci cînd a pierdut o parte din trupele din Italia. Dar recrutarea federaților de către Tiberiu a costat, probabil, aproape o jumătate de milion de nomisme şi au readus cheltuielile la nivelul celor din ultimii ani ai lui Iustinian[22]. Tiberiu şi-a plătit oamenii folosind o parte din rezerva acumulată de Iustin al II-lea; totuşi, chiar şi după ce rezerva aceasta s-a terminat, Mauriciu, cu oarecare eforturi şi fără entuziasm, a reuşit să continuie să-i plătească pe tot parcursul domniei lui de douăzeci şi doi de ani. Prăbuşirea statului a constituit, poate, în repetate rînduri o amenințare între 541 şi 610, dar nu s-a produs niciodată. Puterea centrală a funcționat la un înalt nivel de eficiență pentru a rezolva atît de bine problemele fiscale.

În ciuda expansiunii economice dintre mijlocul secolului al V-lea şi mijlocul secolului al VI-lea, în 610 Imperiul pare să fi fost mai slab față de anul 457. Avea o suprafață mai mare, dar capacitatea sa de a păstra ceea ce avea era îndoielnică. Noile posesiuni din Italia şi Spania se restrînseseră timp de decenii, iar vechile ținuturi din Mesopotamia erau pierdute în favoarea perşilor cu o repeziciune alarmantă. O dată cu reducerea efectivului trupelor de frontieră, apărarea Siriei şi Egiptului depindea de aceeaşi armată a Răsăritului, care nu reuşise să apere Mesopotamia de perşi. Bizanțul avea încă putere ca să-şi concentreze forțele, mai ales în interiorul Anatoliei, dar detronarea lui Mauriciu zdruncinase echilibrul politic pe care îl menținuse atît de mult timp. Pe Heraclius îl aştepta o sarcină dificilă.

PARTEA A III-A

Catastrofa iminentă

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Fig. 66. Tavă de argint din secolul al VII-lea, reprezentîndu-i pe David şi pe Goliat, care face parte dintr-un set de nouă tăvi ilustrînd viaţa lui David, realizate, poate, pentru a celebra victoria lui Heraclius asupra perşilor (Foto: Metropolitan Museum of Art, New York).

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 9

Două lupte pentru supraviețuire (610-668)

Se spune că Heraclius ar fi acceptat greu coroana şi numai după ce Priscus, ginerele lui Focas, o refuzase. Cu siguranță că a conduce Imperiul Bizantin nu fusese niciodată mai dificil ca după executarea lui Focas. Chiar dacă Bizanțul deținea încă majoritatea teritoriului stăpînit în timpul lui Mauriciu, aproape toate frontierele erau expuse unui pericol iminent. Perşii lui Khusrau al II-lea stăpîneau Mesopotamia bizantină şi amenințau Armenia bizantină, Siria şi Anatolia. Principala armată răsăriteană care le ținea piept se afla încă sub comanda lui Comentiolus, fratele lui Focas. Slavii aflați deja în Iliria o prădau şi un alt grup tocmai o invadase dinspre nord.

Heraclius a devenit împărat la aproape treizeci şi şase de ani, avînd puțină experiență de comandă sau luptă, cu excepția fazei finale şi cea mai uşoară a războiului civil. Avea puțini apropiați în capitală; fiul său a murit curînd după aceea, în Africa, iar vărul său, Nicetas, a rămas în Răsărit. Noul împărat îşi petrecuse cea mai mare parte a vieții de adult în Africa deşi provenea dintr-o familie de armeni din Cappadocia şi se logodise cu o tînără din Constantinopol, cu care s-a căsătorit în ziua încoronării sale. Era predispus la crize melancolice, dar avea mari talente de strateg şi conducător.

CUCERIREA PERSANĂ

Heraclius cîştigase mult credit în cadrul Imperiului prin răsturnarea nepopularului Focas. Atunci cînd Comentiolus, fratele defunctului împărat, şi-a făcut planul să pornească împotriva Constantinopolului din tabăra lui de iarnă de la Ancyra, cîțiva din proprii oameni l-au asasinat[1]. Heraclius l-a numit pe Priscus ca succesor al lui Comentiolius la comanda trupelor din Anatolia, care alcătuiau, evident, cea mai mare parte a armatelor din Răsărit şi din Balcani. Khusrau, considerînd că Heraclius nu era mai puțin uzurpator decît Focas, şi-a continuat energic invazia. Balcanii au trebuit să

se apere singuri împotriva slavilor, deoarece Khusrau era duşmanul cel mai primejdios.

Fig. 67. Heraclius (610-641) şi fiul lui, viitorul Constantin al III-lea (care a domnit în 641), cu o cruce în vîrful unor trepte, imagine aflată pe revers. Nomismă de aur prezentată în mărime dublă faţă de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

În 641 forţele persane au înaintat între armata lui Priscus din Anatolia şi armata din sud condusă de Nicetas, vărul lui Heraclius. Ambii comandanţi bizantini îşi regrupau încă forţele după războiul civil şi nu erau pregătiţi să înfrunte armatele persane conduse de Shahin şi Shahrvaraz. Luîndu-i-o înainte lui Priscus, Shahin a pus stăpînire pe Cesareea cappadociană pentru a doua oară în doi ani. Devansîndu-l cu mult pe Nicetas, Shahrvaraz a ajuns la Antiohia, unde Albaştrii, Verzii şi evreii declanşaseră o revoltă, şi a cucerit şi acest mare oraş. După ce a fragmentat în două părţi prefectura Orientului, Shahrvaraz a plecat de la Antiohia, a luat-o spre sud şi a cucerit Apameea şi Emesa. Era clar că perşii sperau să păstreze controlul asupra fîşiei late din nordul Siriei pe care o cuceriseră, deşi, în eventualitatea că ar fi eşuat, i-ar fi trimis în est pe prizonierii bizantini capturaţi.

În vara aceea, Priscus şi Nicetas au încercat să-i alunge pe invadatori. Nicetas l-a determinat pe Shahrvaraz să angajeze o bătălie indecisă lîngă Emesa, care i-a oprit pe perşi fără să-i facă să se retragă. Apoi Nicetas a plecat la Constantinopol ca să se consulte cu Heraclius. Priscus, care se pare că avea o armată mult mai mare decît Nicetas, a reuşit să-l asedieze pe Shahin în timpul iernii la Cesareea. Capturarea perşilor la Cesareea ar fi fost o contralovitură hotărîtoare; dar Shahin a distrus încercuirea în primăvara anului 612. Heraclius, tulburat, a plecat la Cappadocia ca să inspecteze armata lui Priscus, iar în toamnă l-a chemat pe Priscus în capitală.

Este evident că Heraclius a considerat că vărul său se descurcase cît putuse de bine, dar l-a găsit vinovat. Împăratul i-a dat înapoi comanda lui Nicetas, iar pe Priscus l-a destituit și l-a obligat să se călugărească. Noul comandant al armatei Anatoliei, Philippicus, era unul dintre cei mai buni generali ai lui Mauriciu, pe care Focas îl forțase să se preoțească cu zece ani în urmă. Evident din cauză că nu avea încredere nici măcar în Philippicus, împăratul a preluat el însuși comanda unei mari părți a armatei din Asia Minor. Aceasta se mai întîmplase o singură dată în peste două sute de ani cînd un împărat, bătrînul Iustinian, mărșăluise împotriva unui dușman străin, dar situația de urgență justifica luarea de măsuri extraordinare.

În 613 Heraclius a plănuit să-i atace pe perșii din Siria dinspre nord, în timp ce Nicetas urma să-i atace dinspre sud. Philippicus a păstrat o forță mai mică în Cappadocia ca să țină departe armata superioară a lui Shahin. Atunci cînd Shahin a cucerit Melitene, Philippicus a reacționat invadînd Armenia aflată în stăpînirea perșilor, obligîndu-l să-l urmărească într-un teren aspru și să sufere pierderi grele. În acest timp, în cadrul campaniei principale, Heraclius a purtat o bătălie sîngeroasă, dar neconcludentă cu perșii, în afara Antiohiei. Aceștia s-au regrupat, l-au înfrînt și l-au forțat să abandoneze Cilicia. Din cauză că operațiunea lui Nicetas din sud nu a avut nici un rezultat, Bizanțul a continuat să decadă.

În acea toamnă, Shahvaraz a cucerit Damascul și a invadat Palestina. Evreii, care erau numeroși în partea de nord a țării, i s-au alăturat într-un marș triumfal spre Ierusalim. Creștinii din Ierusalim s-au predat, firește, dar în primăvară, după ce Shahrvaraz a pornit-o spre sud, i-au alungat garnizoana. Acesta a revenit, a asediat Ierusalimul și l-a cucerit luîndu-l cu asalt. Ca să se răzbune pentru că se revoltase a deportat majoritatea populației creștine în Persia, a distrus principalele biserici și a luat cu el presupusa cruce adevărată a lui Hristos. După care, le-a permis evreilor să se stabilească în oraș și să-l conducă[2].

Cu toate că Nicetas se retrăsese în Egipt fără să-i oprească pe perși, Heraclius și-a menținut vărul în slujbă și a continuat să se bizuie pe familia sa. Deoarece soția lui, Evdochia, murise în 612 după nașterea fiului său Heraclius Constantin, împăratul s-a recăsătorit cu nepoata sa, Martina. Patriarhul Sergius a obiectat că această căsătorie era incestuoasă, dar Heraclius nu a ținut seama[3]. Într-un mod mai puțin incestuos, micuțul moștenitor al tronului, Heraclius Constantin, s-a logodit cu Gregoria, fiica lui Nicetas. Heraclius spera, poate, că rudele de sînge nu vor complota împotriva instabilului său guvern, ca alți asociați.

În Balcani, armata de garnizoană locală deținea principalele fortărețe din apropierea granței de la Dunăre, dar între aceste bastioane și în spatele lor slavii

cuceriseră o mare parte a Iliriei, inclusiv majoritatea teritoriilor Epirului, Tesaliei şi ale Greciei centrale. Ei au pornit pe mare în canoe ca să atace Cicladele. Deşi slavii făceau parte din mai multe triburi, cîteva dintre acestea s-au unit într-o tentativă eşuată de a lua cu asalt Thessalonic, probabil în 615. Cam în acelaşi timp, avarii au declanşat o ofensivă fățişă în nordul Imperiului, cucerind Salona, Naissus şi Serdica. Nu mult după aceea, ei i-au deportat pe mulți dintre bizantinii din partea locului în teritoriile avare de lîngă Sirmium. După ce avarii îşi demonstraseră forța, slavii s-au mulțumit să colaboreze cu ei în lupta împotriva Bizanțului[4].

La 615, Imperiul pierduse în favoarea perşilor aproape toată Mesopotamia, Siria, Palestina şi Cilicia şi în favoarea avarilor şi a slavilor cea mai mare parte a Iliriei şi o mare parte a Traciei. În jurul anului 615, vizigoții au cucerit, la rîndul lor, cea mai mare parte a restului Spaniei bizantine[5]. Singurele posesiuni importante care se păstraseră mai mult sau mai puțin intacte erau Africa, Egiptul şi Anatolia, ultimele două confruntîndu-se cu invaziile iminente ale perşilor. Întrucît pînă şi Mauriciu considerase drept oneroasă plata soldelor armatei, vistieria Imperiului trebuie să fi fost goală după paisprezece ani de pierderi teritoriale, degradare economică şi tot mai multe conflicte armate. Astfel că fiscalitatea a reuşit să facă față atît de multă vreme grație păstrării în stăpînirea Imperiului a celor mai bogate provincii, a dispariției unui mare număr de soldați de pe statele de plată şi a întîrzierii plății soldelor.

Probabil că în primăvara anului 616, necesitățile financiare l-au determinat pe Heraclius să achite toate salariile, inclusiv pe cele militare, la jumătate din rata anterioară[6]. Dar nici pe acestea nu le-a plătit în aur cum se obişnuia, ci în noua monedă de argint emisă ad-hoc, hexagramul[7]. Înjumătățind solda, Heraclius pare să fi efectuat schimbarea pe care încercase fără succes să o introducă Mauriciu în 594, înlocuind prin alocații în natură alocațiile în bani afectate de inflație, pentru armele şi uniformele soldaților. Probabil că tot aşa a procedat şi cu alocațiile cavaleriei pentru furaje, înlocuindu-le chiar cu distribuirea de furaje. Oficialitățile civile, mai puțin importante pentru stat şi mai puțin susceptibile de a provoca tulburări, par să fi pierdut pur şi simplu jumătate din salariile lor. Heraclius putea impune astfel de măsuri drastice numai pentru că greutățile erau foarte mari. Noile hexagrame purtau inscripția „Ajută-i, Doamne, pe romani!"

Prin reducerea aproape la jumătate a cheltuielilor în numerar, Heraclius a creat fonduri pentru finanțarea îndelungatului şi dezastruosului război iminent. În exarhatul Italiei, soldații care nu-şi primiseră soldele îl asasinaseră deja pe exarhul Ioan, iar la Neapole, rebelul Ioan din Conza se proclamase împărat. După ce reforma salariilor restabilise subvenționarea vistieriei, Heraclius l-a putut trimite pe noul exarh

Eleutherius cu banii pentru plățile întîrziate. Eleutherius a restabilit curînd o oarecare ordine în Italia și l-a executat pe Ioan din Conza.

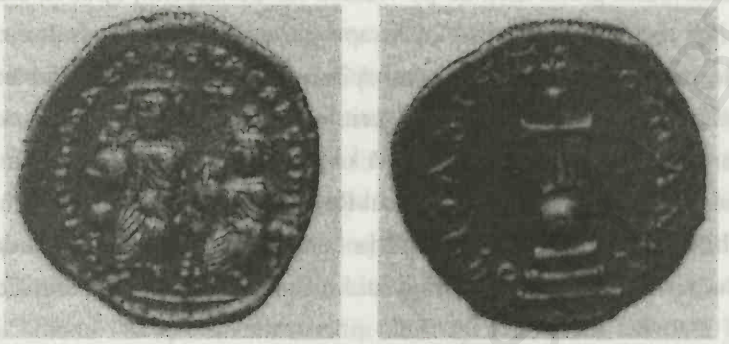

Fig. 68. Hexagram de argint reprezentîndu-i pe Heraclius și pe fiul acestuia, Constantin, în mărime dublă față de cea reală, pe revers aflîndu-se crucea și invocația „Ajută-i, Doamne, pe Romani!" (Foto: prin bunăvoința celor de la Muzeul Arthur M. Sackler, Harvard University Art Museum, Colecția Whittenmore).

Între timp, în Răsărit, Shahin a făcut o incursiune în Anatolia cu o forță devastatoare. Philippicus a încercat din nou să-i distragă atenția atacînd Armenia, dar acesta și-a continuat înaintarea. Judecînd după probele arheologice elocvente, principalul corp de armată persan pornise prin Ancyra spre Calcedonia, jefuind ambele orașe, în timp ce un grup de alți năvălitori prădau cetatea Sardis[8]. În Calcedonia, Shahin a fost totuși de acord să însoțească o solie bizantină, condusă de prefectul pretorian Olympius, la regele Khusrau, ca să ceară pace. Perșii se aflau acum în postura de a dicta termenii și aveau motive să se teamă ca nu cumva să exagereze dacă mai continuau războiul. Khusrau era însă atît de încrezător în victoriile lui viitoare încît i-a întemnițat pe soli și i-a lăsat să moară în captivitate.

În continuare, Shahrvaraz a invadat Egiptul. Rezistența a fost condusă de Nicetas în fruntea unei mari părți a armatei Răsăritului și, poate, a unei părți a celei a Africii. Cu ajutorul patriarhului calcedonian al Alexandriei, Ioan cel Milostiv, Nicetas a reușit să negocieze o unire a bisericii cu majoritatea monofizită, din moment ce pericolul persan inspirase un spirit, rar întîlnit, de cooperare în rîndul egiptenilor. Cu toate acestea, Shahrvaraz a întîmpinat puțină rezistență cînd a început cucerirea metodică a țării.

Pe parcusul următorilor cîțiva ani, perșii au supus Egiptul și s-au concentrat asupra cuceririlor din Siria și Palestina. Ei au făcut unele eforturi ca să liniștească

populația favorizîndu-i pe monofiziți și alungîndu-i în 617 pe evrei din Ierusalim, în favoarea imigranților creștini. În anul următor, perșii au înaintat în Egipt și o nouă epidemie de ciumă l-a obligat pe Heraclius mai întîi să pună taxă pe rația de grîne, care fusese distribuită gratis încă de pe vremea lui Constantin, apoi să o suspende cu totul. Între timp, avarii și slavii erau foarte aproape de a cuceri Thessalonicul[9].

Este de mirare că nimeni nu a conspirat ca să răstoarne un împărat ale cărui eșecuri erau fără precedent în istoria Imperiului Roman de Răsărit. Poate că oficialii și-au dat seama că într-o situație extremă orice dezordine internă risca să distrugă statul. Este adevărat că Eleutherius, exarhul Ravennei, s-a proclamat oficial împărat în 619, dar ambiția lui pare să se fi limitat la conducerea unui exarhat independent în cadrul unui Imperiu fărîmițat, iar soldații lui l-au asasinat puțin timp după aceea.

Fig. 69. Sf. Ioan cel Milostiv, patriarh al Alexandriei (610-619). Miniatură după *Menologiul lui Vasile al II-lea* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

În 619 perșii au asediat Alexandria. Cu toate că orașul ar fi trebuit să fie ușor de apărat, numeroasa lui populație nu putea fi protejată din moment ce era izolată de restul Egiptului. Deși autoritățile i-ar fi putut evacua pe civili și să continuie să reziste, Nicetas și patriarhul Ioan și-au pierdut speranța într-o victorie în ultimul

moment. Nicetas din Alexandria a fost numit exarh al Cartaginei, Ioan s-a retras în insula Cipru, iar Alexandria s-a predat pentru a evita înfometarea. Perșii, care au recunoscut un cler pur monofizit, au terminat, probabil, cucerirea Egiptului înainte de sfîrșitul anului 620.

În acest moment, perșii ocupaseră toată Mesopotamia, Cilicia, Siria, Palestina, Egiptul și cea mai mare parte a Armeniei. Acestea constituiau tot teritoriul bizantin pe care îl putuseră cuceri și stăpîni în siguranță. Africa bizantină era situată dincolo de un deșert, prea departe de centrul puterii lor din Persia și Mesopotamia. Anatolia era situată dincolo de Taurus și prea aproape de centrul teritoriului bizantin din jurul Constantinopolului. Ceilalți dușmani importanți ai Imperiului, avarii și slavii, stăpîneau deja cea mai mare parte a Balcanilor, cu excepția cîtorva posturi periferice și a cîmpiei Traciei. Acești invadatori din nord își atinseseră totodată limitele, din moment ce nu puteau decît să cucerească și să mențină sub control coastele și sudul Traciei într-o tentativă îndrăzneață de a o lua înainte forțelor maritime bizantine și de a cuceri cetatea Constantinopolului.

Totuși, restul Imperiului din Anatolia și din sudul Traciei, devastat de perși și de avari și izolat de foarte îndepărtatele posesiuni apusene, se prăbușise încît îi tenta pe dușmani să țintească la distrugerea sa totală. Din cauză că Imperiul pierduse aproape jumătate din teritoriul său, chiar și plata salarilor funcționarilor statului la jumătatea vechii rate însemna un efort pentru vistierie. Armata bizantină se retrăsese din nou după ce eșuase în eforturile sale de a respinge inamicul. Ca să demonstreze atît bizantinilor, cît și dușmanilor acestora că Imperiul putea fi salvat, Heraclius avea nevoie disperată să declanșeze ofensiva împotriva celui mai puternic adversar al său, perșii.

REACȚIA LUI HERACLIUS

Heraclius a înțeles acest lucru și a acționat în consecință. El a obținut banii necesari de la Sergius, patriarhul Constantinopolului, care i-a împrumutat o mare cantitate de aur și argint din averea bisericii. Metalul a fost topit și s-au turnat monede. Acești bani i-au permis să achite restanțele, să recruteze trupe noi, să angajeze mercenari și să plătească soldele timp de mai mulți ani. Pînă și din statuile și ornamentele din bronz s-au turnat monede, deși acestea au fost folosite pentru plata aprovizionării armatei, deoarece ostașii își primeau solda în metal prețios. După dobîndirea acestui mare avantaj financiar, Heraclius a început reorganizarea armatei.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

Armata Armeniei şi armatele legate de Prezenţa Împăratului se aflau în Anatolia şi păreau să fi păstrat cea mai mare parte a potenţialului de luptă. Armata Răsăritului a avut mai mult de suferit, dar se pare că cel puţin jumătate din ea a ajuns în Anatolia, fie retrăgîndu-se pe uscat din Siria sau îmbarcîndu-se la Alexandria, fie în Africa. Este posibil ca unele părţi ale armatelor Iliriei şi Traciei să fi rămas în Anatolia din timpul domniei lui Focas; restul se afla între slavii stabiliţi în sud şi avarii care înaintau dinspre nord. Drept urmare, armata Iliriei se dezmembrase în cea mai mare parte, în timp ce armata Traciei s-a retras spre sud cu pierderi grele. Armata Africii ţinea piept perşilor din Egipt. Armata Italiei abia îşi putea apăra exarhatul. Vizigoţii erau pe punctul de a cuceri puţinul rămas atît din provincia, cît şi din armata Spaniei[10].

În 621 Heraclius a transferat în Anatolia ceea ce mai rămăsese din armata Traciei pentru a o uni cu trupele aflate deja acolo. Cu toate că armatele şi-au păstrat vechile identităţi, Heraclius s-a mulţumit pentru moment să le întărească şi să le reorganizeze, să le instruiască împreună şi să le trateze ca părţi ale unei forţe unice. El nu pare să fi modificat structura fundamentală a armatei, dar a fost nevoit să consolideze multe posturi de comandă subordonate ca să întărească formaţiile operative de luptă[11]. Împăratul a creat astfel o forţă mobilă care număra probabil circa 50.000 de oameni[12].

În vreme ce Heraclius era ocupat în Anatolia, Shahrvaraz a făcut o incursiune în estul acesteia cu o forţă persană care şi-a petrecut iarna evident, în jurul Trapezuntului, pe coasta Mării Negre. În primăvara anului 622, Heraclius a încheiat un armistiţiu cu avarii, promiţînd să le plătească un tribut pentru a fi liber să pregătească o campanie împotriva perşilor. În iulie, împăratul şi-a dus armata reorganizată în Cappadocia, unde a întîlnit armata persană condusă de Shahrvaraz. Generalul persan a ocupat Porţile Ciliciei ca să-l împiedice pe împărat să pătrundă în Siria; dar atunci cînd bizantinii s-au îndreptat spre Armenia, ameninţînd să-l încercuiască, Shahrvaraz i-a urmărit. După cîteva manevre indecise, cele două armate s-au ciocnit, bătălia sfîrşindu-se prin înfrîngerea lui Shahrvaraz. Deşi victoria nu a fost zdrobitoare, perşii au părăsit Anatolia, iar efectul asupra moralului ambelor armate a fost considerabil[13]. Era prima înfrîngere suferită de perşi în faţa bizantinilor după ani de zile.

Heraclius era, evident, înclinat să invadeze Armenia deţinută de perşi cînd a sosit vestea că avarii încălcaseră armistiţiul şi invadaseră sudul Traciei. Împăratul s-a întors la Constantinopol sperînd să-i potolească pe avari, deoarece nu vroia să transfere în Europa armata de care avea nevoie în lupta cu perşii. În 623, înaintînd spre strîmtoare, hanul avarilor a propus începerea negocierilor de pace la Heracleea, în Tracia. La sosirea lui Heraclius însă, avarii au ratat îndeaproape încercarea de a-l

răpi și au ajuns pînă în apropiere de Constantinopol. După ce au trimis înapoi peste Dunăre o mare cantitate de pradă și un mare număr de prizonieri, ei au obținut cu forța un tribut anual de 200.000 de nomisme în schimbul unui armistițiu care lăsa prizonierii și cea mai mare parte a Traciei în mîinile lor. În această perioadă le rămăsese puțin de cucerit în Europa, cu excepția orașelor mai mici, bine fortificate, de pe coastă, în rîndul cărora intra, firește, și capitala[14].

Bazîndu-se poate mai mult pe acest fapt decît pe tratat, în 624 Heraclius s-a pregătit să plece în Orient. Planul lui, care data, se pare, din 621, nu era acela de a recuceri provinciile pierdute, ci de a da o lovitură decisivă puterii persane pentru a forța încheierea unei păci favorabile. Pregătirile arată că era gata de o campanie îndelungată. El și-a lăsat fiul de doisprezece ani, Heraclius Constantin, la Constantinopol, sub protecția patriarhului Sergius și a lui Bonus, șeful cancelariilor, și a luat-o cu el pe Martina, soția lui.

Împăratul a pornit intenționat spre est, unde a recucerit mai întîi Theodosiopolis din ceea ce fusese Armenia bizantină. Apoi a înaintat spre Dvin, capitala Armeniei persane, a luat-o prin surprindere și a prădat-o. Devastînd totul în calea lui și luînd prizonieri, împăratul a invadat provincia persană Atropatene. Obiectivul lui pare să fi fost amenințarea curții persane din Mesopotamia centrală și în vară străbătuse deja circa trei sferturi din drum[15]. Sesizînd pericolul, Khusrau al II-lea îl rechemase deja pe Shahrvaraz din apus și strînsese o armată estimată la 40.000 de oameni. Regele însuși i-a condus la Ganzaca, orașul capitală al Atropatenei; dar ajuns acolo și-a dat seama că armata lui Heraclius era mult prea puternică față de a sa și a fugit în sud străbătînd lanțul munților Zagros. Heraclius a făcut un popas ca să jefuiască Ganzaca și să distrugă templul închinat lui Zoroastru, apoi a pornit spre sud pe urmele lui Khusrau, cucerind palatul de vară al regelui, situat în munți.

Se făcuse între timp toamnă, astfel că împăratul trebuia să decidă între a risca totul într-o invadare imediată a Mesopotamiei sau a se retrage în tabăra de iarnă. Considerînd poate că o invazie era prea primejdioasă sau sperînd, poate, că Khusrau va fi dispus să facă imediat pace, Heraclius a optat pentru petrecerea iernii în protectoratul persan al Albaniei din munții Caucaz, la nord de Atropatene. După ce prădase cîteva orașe albaneze, împăratul putea petrece o iarnă liniștită la țară. În timpul ședерii sale acolo, el și-a eliberat prizonierii și a înrolat o serie de mercenari din Albania și din învecinatele Iberia, Lazica și Abasgia, majoritatea dintre aceștia creștini, în ciuda recentei stăpîniri persane. Se pare că Heraclius a cumpărat și cîteva iscoade locale iscusite, deoarece în anii următori a dovedit că știa în general mai mult despre perși decît știau aceștia despre el.

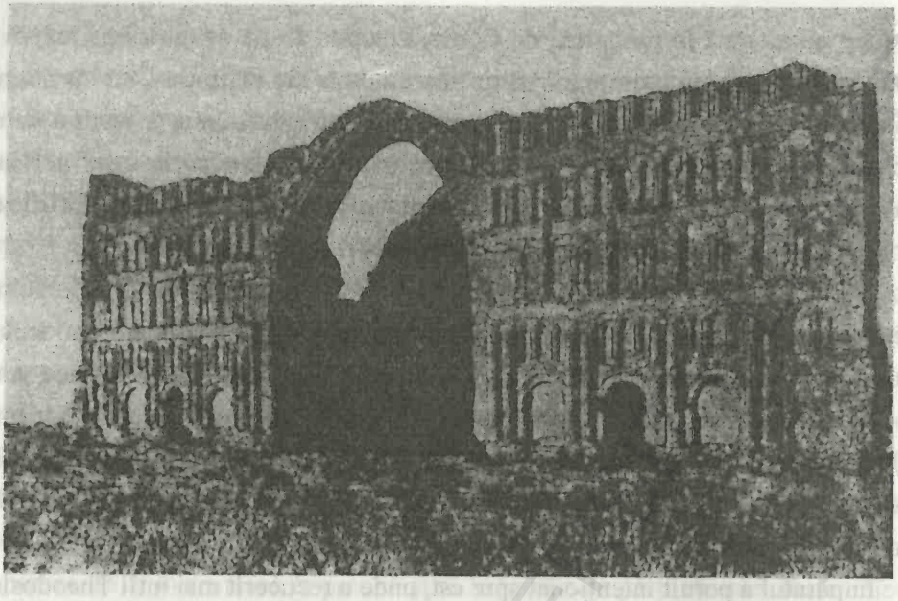

Fig. 70. Detaliu din fațada Palatului regilor persani de la Ctesiphon, în Mesopotamia, construit probabil în secolul al III-lea, într-o fotografie făcută înainte de prăbușirea aripii sale drepte (Foto: după Marcel Dieulafoy, *L'art antique de la Perse V* [Paris, 1889]).

În primăvara anului 625, Khusrau își adusese din Apus principalii generali și mulți dintre soldați. Regele i-a trimis împotriva lui Heraclius în trei grupuri armate conduse de Shahrvaraz, Shahin și de un al treilea general, Shahraplakan[16]. Împăratul a pornit spre sud, trecînd din Albania în Suinia, un district al Armeniei persane, în timp ce armatele dușmane se îndreptau spre el. Dar el le-a luat-o înainte, șiret, reușind să-l învingă pe Shahrakaplan chiar înainte de sosirea lui Shahin, apoi să pună pe fugă armata lui Shahrvaraz și să-i captureze tabăra. Rămășițele forțelor persane înfrînte s-au refugiat sub protecția lui Shahrvaraz.

Probabil că Heraclius ar fi invadat din nou Atropatene dacă mercenarii lui caucazieni n-ar fi plecat, refuzînd să lupte atît de departe de ținuturile lor natale. Fără ei, Heraclius a luat hotărîrea să se retragă peste iarnă în Armenia bizantină și să pregătească ofensiva pentru anul următor. În vreme ce mărșăluia la nord de lacul Van, însă, Shahrvaraz l-a urmărit, ridicîndu-și tabăra la Arces, la capătul dinspre nord al lacului. Generalul persan a trimis de acolo un contingent spre nord ca să le pregătească bizantinilor o ambuscadă. Dar împăratul a descoperit la timp planul și a lansat cîteva atacuri prin surprindere care au anihilat ambuscada, alungîndu-l din Arces pe Shahrvaraz și provocîndu-i pierderi grele. După ce-i învinsese pe toți cei trei

generali persani, Heraclius a poposit lîngă lacul Van, nu departe de nordul Mesopotamiei.

De nezdruncinat în împotrivirea sa față de acceptarea concesiilor necesare încheierii păcii, Khusrau a imitat de data aceasta strategia lui Heraclius de a amenința baza adversarului său. El a instituit taxe noi, a mobilizat mai mulți soldați și a ajuns la înțelegere cu avarii în vederea unui atac comun asupra Constantinopolului. În primăvara anului 626, el a trimis două armate în Anatolia, una condusă de Shahrvaraz, iar cealaltă de Shahin. Heraclius tocmai cucerise Amida din ceea ce fusese Mesopotamia bizantină cînd, bine informat ca de obicei, s-a întors ca să surprindă înaintarea lui Shahrvaraz în Cappadocia.

Cu toate că l-a ajuns pe Shahrvaraz la un pod peste cursul superior al rîului Sarus, după o bătălie indecisă, persanul a reușit să scape și și-a continuat în grabă marșul spre Constantinopol. Lui Heraclius îi era greu să ignore amenințarea la care era expusă capitala sa, dar a refuzat să abandoneze Răsăritul, unde tribul turcic al khazarilor tocmai invadase Albania persană și Atropatene, iar turcii păreau ideali ca să fie înrolați ca aliați ai bizantinilor. Drept urmare, împăratul și-a împărțit armata. Păstrînd un mic contingent pe care urma să-l ducă el însuși în Caucazia, a trimis o altă parte ca să întărească apărarea Constantinopolului și o a treia, sub comanda fratelui său, Theodor, ca să-l oprească pe Shahin. Întăririle lui Heraclius au sosit la Constantinopol înaintea lui Shahrvaraz, iar Theodor l-a învins și l-a ucis pe Shahin undeva în estul Anatoliei.

Un asediu concertat și susținut de avari și perși putea fi totuși o amenințare serioasă pentru Constantinopol. În iunie 626, Shahrvaraz își ridicase tabăra la Calcedonia, în partea asiatică a cetății, iar avarii și aliații lor slavi ajunseseră la zidurile dinspre uscat din partea europeană, tăind apeductul lui Valens și distrugînd suburbiile. Bonus, șeful cancelariilor, și patriarhul Sergius au respins cerea hanului avarilor de a-i preda capitala. La sfîrșitul lui iulie, hanul a ajuns în fața orașului, a luat cu asalt zidurile cu mașini speciale și a pregătit trecerea a mii de perși peste Bosfor în numeroasele bărci ale aliaților săi slavi.

Acest asediu a început să dea semne de eșec la începutul lunii august. Deși slavii au reușit să treacă în Asia, atunci cînd s-au întors, flota bizantină le-a scufundat ambarcațiunile și i-a decimat pe perșii aflați în ele. După care și-a făcut apariția victorioasa armată bizantină a lui Theodor. Spre norocul lor, autoritățile capitalei au interceptat un mesaj prin care Khusrau ordona executarea lui Shahrvaraz. Atunci cînd i l-au arătat generalului, se înțelege că acesta a început să comploteze împotriva

bănuitorului său rege[17]. Avarii rămaşi fără provizii şi-au întrerupt asediul, plecînd după jaf. Şi perşii au ridicat tabăra, astfel că asediul a luat sfîrşit.

Acesta a fost punctul de cotitură al războiului. Shahrvaraz s-a retras la Alexandria, păstrînd controlul asupra armatei din Egipt şi Siria, şi a încetat să-l mai ajute pe Khusrau. Nu multă vreme după eşuarea asedierii Constantinopolului, alianţa dintre avari şi slavi s-a rupt şi în urma unei răscoale de proporţii a slavilor hanul avarilor a rămas infirm pe viaţă. În vara anului 627, cea mai mare parte a armatelor bizantine din Anatolia i s-a alăturat lui Heraclius, care desăvîrşea în acest timp cucerirea Iberiei. După încheierea alianţei cu khazarii, cu ajutorul lor el l-a înfrînt şi l-a ucis pe comandantul persan Shahraplakan.

Către sfîrşitul verii, după sosirea întăririlor din Anatolia, împăratul avea o armată estimată la 70.000 de oameni, inclusiv mercenarii din Iberia şi Lazica; aliaţii săi khazari au adăugat cîteva zeci de mii acestei cifre[18]. Avînd suficient timp să declanşeze campania înainte de sosirea iernii, Heraclius şi-a încercat norocul mai ales că acesta era de partea lui. El a pornit în marş forţat, a traversat repede Armenia persană şi Atropatene, nu s-a arătat descurajat nici măcar atunci cînd khazarii l-au părăsit şi a năvălit în Asiria. Khusrau strînsese toate forţele persane disponibile sub comanda unui nou general, Rahzad, care s-a străduit din răsputeri să-i urmărească pe bizantini în teritoriul pe care aceştia îl goliseră de provizii.

În decembrie, într-o bătălie hotărîtoare, care a avut loc în apropierea cetăţii Ninive, Heraclius i-a înfrînt pe perşi, ucigîndu-l pe Rahzad şi pe mulţi alţii şi luînd numeroşi prizonieri. Deşi restul forţei persane s-a retras într-o oarecare ordine, aceasta nu putea face faţă bizantinilor. Pe măsură ce împăratul străbătea Asiria dînd foc palatelor regale, Khusrau a fugit din palatul său preferat de la Dastagerd, refugiindu-se în capitala Ctesiphon. La începutul anului 628, Heraclius a cucerit cetatea Dastagerd, de unde s-a ales cu o pradă imensă, o mare parte a acesteia fiind capturată cîndva de perşi de la bizantini şi a eliberat o mulţime de captivi bizantini. Apoi a propus încheirea păcii.

Khusrau a declinat oferta. Drept urmare, împăratul a incendiat cetatea Dastagerd şi a pornit asupra Ctesiphonului, dar a fost oprit de un canal inundat care apăra capitala persană. În ciuda faptului că ar fi putut încerca imediat să-şi croiască drum peste acesta, el a preferat să se întoarcă în Atropatene, lăsîndu-i pe perşi să-şi revizuiască poziţia, agravată de inundaţii şi de izbucnirea unei epidemii de ciumă. Decizia lui s-a dovedit a fi înţeleaptă. Înainte ca bizantinii să ajungă la Ganzaca, Khusrau fusese deja detronat de fiul său, Kavad al II-lea, care şi-a executat tatăl şi a cerut pace.

În mai puțin de o lună, ambele părți au căzut de acord să încheie un tratat. Acesta prevedea predarea tuturor prizonierilor și restabilirea granițelor dintre Bizanț și Persia așa cum fuseseră acestea în 602. Acești termeni serveau intereselor ambelor tabere. Kavad deținea un control neglijabil asupra Siriei și Egiptului, care se aflau în mîinile lui Shahrvaraz, iar Heraclius avea motive serioase să nu-l umilească pe un rege îndatoritor cerîndu-i și alte concesii. La începutul lui aprilie, împăratul și-a eliberat prizonierii și a plecat în Armenia împreună cu Martina, împărăteasa, care își însoțise soțul în toate peregrinările sale.

Intenționînd acum să trateze cu Shahrvaraz, Heraclius a petrecut iarna la Amida, pe care o cucerise în urmă cu doi ani. Ca virtual conducător al Siriei și Egiptului, generalul persan nu era dornic să-și predea satrapia Imperiului. Dar Kavad al II-lea a murit în septembrie, răpus de ciumă, și a fost urmat de tînărul său fiu Ardashir al III-lea. După încă o serie de manevre, în vara următoare Heraclius și Shahrvaraz s-au întîlnit la Arabisus, în sudul Cappadociei, și au ajuns la o înțelegere. Shahrvaraz urma să predea Egiptul și Siria, precum și crucea lui Hristos pe care o luase chiar el de la Ierusalim. În schimb, Heraclius urma să renunțe la revendicarea Mesopotamiei de la sud de Amida și să sprijine pretențiile lui Shahrvaraz la tronul Persiei[19].

Bizantinii au reocupat deci Egiptul și Siria, iar Heraclius a adus triumfal înapoi la Ierusalim crucea cea adevărată, în martie 630. În aprilie, Shahrvaraz și-a dus armata la Ctesiphon, l-a ucis pe Ardashir al III-lea și a devenit regele Persiei. Dar, două luni mai tîrziu, conspiratorii l-au asasinat pe marele general și l-au înlocuit cu Boran, fiica lui Khusrau. Considerînd că înțelegerea cu Shahrvaraz era nulă, Heraclius a profitat de confuzia creată în Persia ca să reocupe Mesopotamia bizantină. El nu a întîmpinat nici o rezistență din partea reginei Boran sau din partea regilor trecători care s-au luptat pentru putere după moartea ei, la începutul anului 631. În acel an, al VII-lea de la începutul campaniei împotriva perșilor, împăratul și credincioasa sa împărăteasă, Martina, s-au întors la Constantinopol pentru o primire triumfală pe deplin meritată[20].

Victoria lui Heraclius asupra perșilor a fost o realizare surprinzătoare, dobîndită printr-un amestec de răbdare, hotărîre și dibăcie. Numai că restabilirea granițelor răsăritene ale Imperiului nu era același lucru cu renașterea sa. Slavii dețineau încă cea mai mare parte a Balcanilor. O mare parte a Răsăritului, devastată după atîția ani de război, era acum afectată de o nouă epidemie de ciumă. Shahrvaraz îi subordonase pe monofiziți controlului ferm al bisericilor egipteană, siriană și armeană, agravînd schisma lor față de Constantinopol. Războiul dusese la epuizarea și

la dispersarea armatei, iar împrumutul care trebuia să fie restituit bisericii depăşea evident prada adusă din Persia.

Succesele repurtate îl făcuseră pe împărat să fie sigur de reputaţia şi talentele lui, astfel că el şi-a asumat plin de încredere sarcina restaurării Imperiului. După reducerea efectivelor şi a soldelor armatei în timpul războiului, cheltuielile erau, probabil, aproximativ egale cu veniturile diminuate ale Imperiului, astfel că Heraclius a început să restituie banii împrumutaţi de la biserică. Dar se afla într-o criză financiară acută şi făcea economii ori de cîte ori se ivea ocazia. Întrucît îi lăsase deocamdată în pace pe slavii din Balcani, el nu putea trimite armata epuizată a Traciei înapoi pe vechile ei poziţii, aşa că a lăsat-o, probabil, în vestul Anatoliei. Dar şi-a readus într-adevăr armatele răsăritene la locurile lor de staţionare şi şi-a adunat trupele de frontieră răsăritene, din care o parte este posibil chiar să fi continuat să servească în timpul invaziei persane. Se pare că a pus în fruntea Siriei şi a Mesopotamiei guvernatori militari asemănători ducilor din Egipt, care deţineau atît puteri civile, cît şi comanda trupelor de frontieră. Timp de cîţiva ani, împăratul şi-a petrecut cea mai mare parte a timpului la Edessa, supraveghind reintegrarea Egiptului şi a Siriei în Imperiu.

Zelul său este evident în noua încercare de a rezolva atît de înverşunata schismă cu monofiziţii. Doctrina propusă de el drept compromis între monofiziţi şi calcedonieni a ajuns să fie recunoscută sub numele de monoenergism. Acceptînd formula calcedoniană conform căreia Hristos avea două naturi, monoenergismul îi atribuia o singură energie (*energeia*), un termen intenţionat vag, avînd oarecum sensul de „motivaţie". Deşi era desigur o încercare de a estompa distincţia dintre o natură şi două naturi, această deosebire fusese întotdeauna mult mai netă în polemici decît în teologie.

Sergius, patriarhul Constantinopolului, un sirian provenit dintr-o familie monofizită, a fost de acord cu monoenergismul. Athanasius, patriarhul monofizit al Antiohiei din 595, a acceptat monoenergismul în 631 împreună cu cea mai mare parte a clerului său. În acel an, Heraclius a ales un nou patriarh al Alexandriei, Cyrus din Phasis, care sprijinea monoenergetismul; împăratul i-a întărit puterea lui Cyrus numindu-l nu doar patriarh, dar şi prefect al Egiptului, dîndu-i astfel autoritate asupra ducilor acestuia. Cu ajutorul cîtorva persecuţii minore, Cyrus a reuşit să obţină consensul celei mai mari părţi a bisericii egiptene faţă de monoenergism la un conciliu ţinut la Alexandria în 633. Între timp, un conciliu al bisericii armene s-a alăturat şi el consensului, schisma părînd să fi ajuns la un miraculos sfîrşit.

Faptul că Heraclius a reușit, chiar dacă temporar, să reunească biserica, este un semn al imensului prestigiu de care se bucura. Deși Imperiul era epuizat și fragil, părea probabil să aibă un răgaz de cîțiva ani ca să-și recapete puterea. Persia era și mai epuizată chiar și după ce, în 632, a avut din nou un guvern destul de stabil în timpul regelui Yazdgird al III-lea. Slăbiți, avarii au pierdut încă o bătălie cu bulgarii, care se stabiliseră la nord și la est de cursul inferior al Dunării. Hanul bulgar Kuvrat a încheiat un tratat cu Heraclius ca să țină în șah dușmanul comun. Slavii erau mulțumiți să stea în Balcani, acolo unde se aflau, și, avînd în vedere că erau divizați și aveau mai mulți conducători, ar fi putut fi împinși înapoi cu ușurință. Singurele atacuri serioase împotriva Imperiului au fost cîteva raiduri în Palestina ale arabilor nomazi, care fuseseră de secole un motiv de nemulțumire.

CUCERIRILE ARABE

Arabii se schimbaseră însă mult. În 622, anul primei ofensive a lui Heraclius împotriva perșilor, Mahomed fugise la Medina. El a fondat acolo un stat arab bazat pe noua religie a Islamului, care s-a răspîndit pe cuprinsul celei mai mari părți a Peninsulei arabe înainte de 632, anul morții sale. Adepții lui Mahomed au ales atunci un nou conducător politic și religios, primul calif, Abu Bakr, care a terminat pe parcursul unui an de zile unificarea Arabiei. Chiar și după ce se extinseseră atît de mult într-un interval de timp scurt, musulmanii intenționau să facă noi cuceriri. Singurele ținuturi învecinate cu statul musulman arab erau Siria bizantină și Mesopotamia persană, ambele avînd arabi atît în interior cît și în afara granițelor, fapt care le convenea musulmanilor.

În toamna anului 633, Abu Bakr a trimis în sudul Palestinei patru armate arabe, totalizînd circa 24.000 de oameni. Aceștia erau sprijiniți de conaționalii lor arabi din zona de frontieră, cărora Imperiul aflat în dificultate financiară le refuzase cu puțin timp în urmă obișnuitele subsidii[21]. La început, armatele arabe s-au mulțumit să invadeze în forță mediul rural, dar erau prea mulți ca să fie ignorați. La începutul anului 634, comandantul local, Sergius, probabil ducele Palestinei, și-a adunat forțele și i-a atacat pe invadatori în apropiere de Gaza, dar a fost învins și a murit în luptă.

Aflat la Edessa, Heraclius a sesizat pericolul și a adunat armata Orientului, precum și alte trupe sub comanda fratelui său, Theodor. În loc să-și retragă oamenii, califul a ordonat armatei arabe, care se afla în acel moment în Mesopotamia persană, să le vină în ajutor. Aceasta a sosit sub comanda energicului general, Khalid ibn al-Walid, care a devenit conducătorul principal al atacului. El s-a întîlnit cu ceilalți

arabi lîngă Bostra, care li s-a predat. În vara aceea, Theodor a angajat o bătălie cu aceştia între Gaza şi Ierusalim, fiind învins, după care s-a întors la Edessa ca să înfrunte mînia fratelui său.

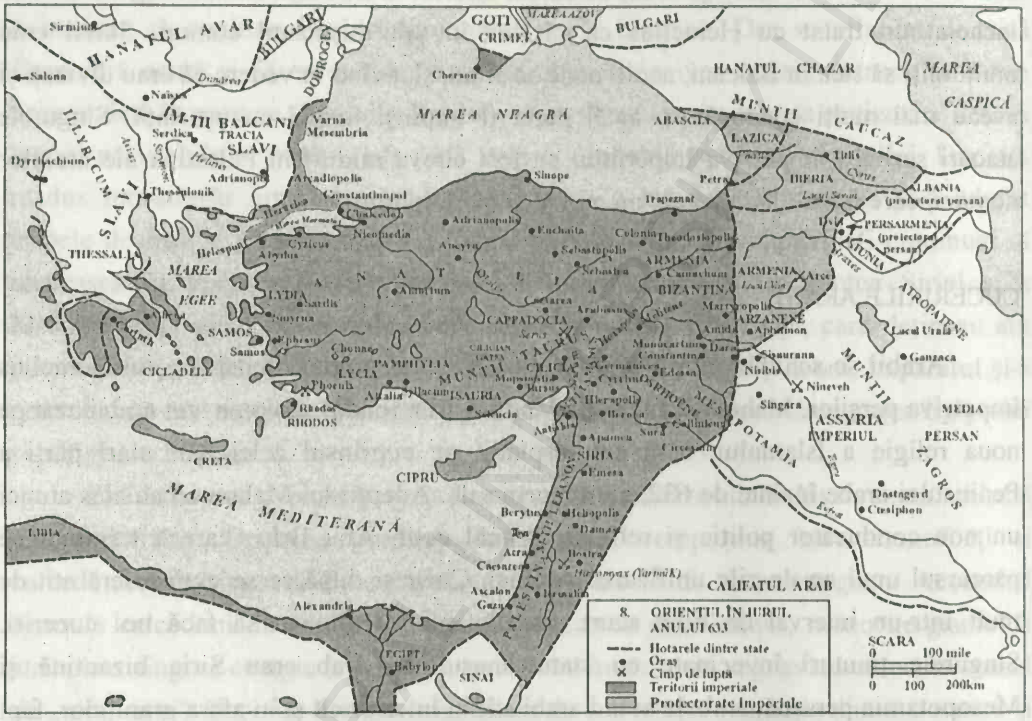

Compromisul teologic realizat de Heraclius a început să se clatine în acelaşi timp cu norocul lui pe cîmpul de bătălie. În rîndul monofiziţilor egipteni şi sirieni şi al calcedonienilor palestinieni se declanşase o puternică opoziţie faţă de monoenergism, aceştia din urmă fiind conduşi de Sofronie, patriarhul Ierusalimului. Chiar şi Sergius, patriarhul Constantinopolului, nu mai accepta ambiguitatea monoenergismului şi i-a scris papei Honorius cerîndu-i sfatul. Papa a respins monoenergismul, fiind de acord doar cu faptul că Hristos avea o singură voinţă, în sensul că nu avea în sine nimic care să-l contrazică pe El însuşi. Din respect faţă de papă, Heraclius a renunţat la monoenergism spre sfîrşitul anului 634. A încercat în schimb să recîştige graţia divină printr-un ordin de convertire a evreilor.

În anul următor, Heraclius și-a regrupat forțele din Siria sub comanda a doi noi generali, Theodor Sacellarius și Baänes. Starea militară a Imperiului continua să se deterioreze. În timp ce comandanții bizantini își făceau pregătirile, Damascul și Emesa s-au predat arabilor. La începutul anului 636, bizantinii strînseseră circa 40.000 de soldați, cu care i-au izgonit pe arabi din ambele orașe. Dar arabii lui Khalid l-au înfrînt apoi pe Theodor, care se afla evident în fruntea unei forțe mai puțin numeroase, într-o luptă care s-a desfășurat în apropiere de Emesa. După ce a vrut inițial să se refugieze în tabăra lui Baänes, Theodor s-a întors cînd a primit vestea, adevărată sau falsă, conform căreia armata acestuia îl proclamase împărat pe general. În vreme ce în rîndul bizantinilor domnea haosul, arabii s-au ciocnit cu armata lui Baänes la sud de Damasc, lîngă canionul rîului Hieromyax, Yarmük în arabă. Bizantinii au luptat cu disperare, dar arabii i-au ucis în cele din urmă pe mulți dintre ei și i-au împins pe cei rămași într-o prăpastie unde aceștia și-au găsit moartea. Aceste înfrîngeri copleșitoare au făcut ca forțele bizantine din Siria să nu mai poată rezista.

Pe deplin conștient acum de amenințarea pe care o reprezentau arabii, Heraclius a luat hotărîrea de a abandona deocamdată Siria și de a se concentra asupra salvării Egiptului. El a întărit Egiptul cu trupe din una din armatele legate de Prezența Împăratului, sub comanda generalului acestora, Ioan[22]. Este posibil ca și o parte a armatei Răsăritului să fi ajuns în Egipt, în timp ce restul acesteia s-a retras în Anatolia. După ce a depus toate eforturile pentru Egipt și pentru armatele sale, împăratul a plecat din Orient, ordonînd ca adevărata cruce să fie trimisă spre păstrare în siguranță la Constantinopol.

Heraclius era acum trecut de șaizeci de ani, îmbătrînit de griji, bolnav de hidropizie și deprimat de pierderea în favoarea arabilor a ținuturilor pe care tocmai le dobîndise de la perși. Unii bizantini, între care, poate, chiar și Heraclius, credeau că Dumnezeu îl pedepsea pentru căsătoria lui incestuoasă cu Martina, din cauză că din cei unsprezece copii ai lor patru muriseră, iar doi se născuseră cu malformații. Împăratul ajunsese să aibă o teamă bolnăvicioasă față de călătoriile pe mare, astfel că a rămas în palatul din Hieria, pe țărmul asiatic al Bosforului, refuzînd să traverseze strîmtoarea ca să revină în capitală. El s-a certat cu fratele său, Theodor, iar la sfîrșitul anului 637 l-a pedepsit pe Athalaric, fiul său nelegitim, și pe cîțiva apropiați pentru un presupus complot.

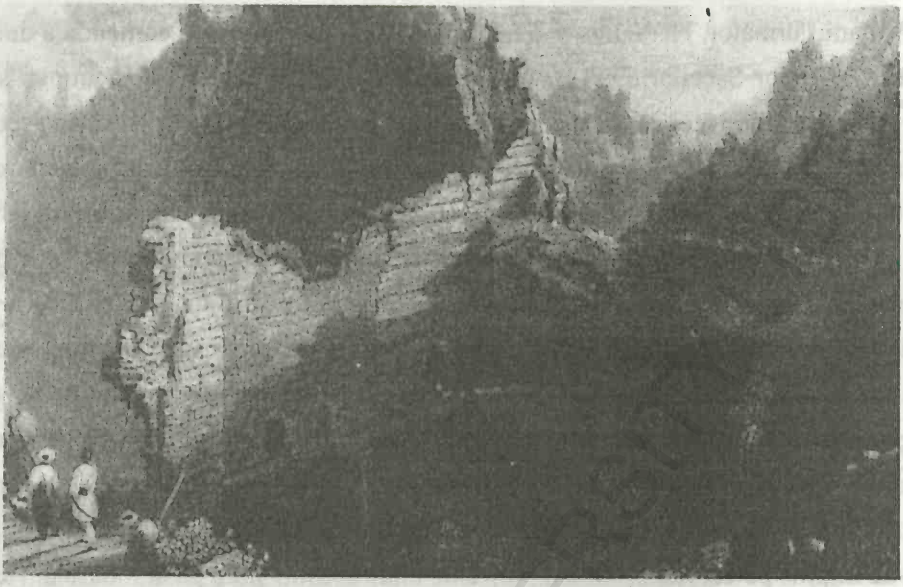

Fig. 71. Zidurile Antiohiei văzute dinspre est. Gravură de S. Lacey, după W.H. Bartlett (După John Carne, *Syria, the Holy Land, Asia Minor etc., Illustrated* [Londra, 1837]).

Arabii victorioşi au recucerit Damascul, au păstruns în Siria şi au ocupat în 637 partea nordică a acesteia, inclusiv Antiohia şi Beroea. Ei au repurtat totodată o victorie zdrobitoare asupra perşilor, în Mesopotamia, şi au cucerit Ctesiphonul. Curînd după aceea, noul calif, Umar, a ajuns să dispună anexarea Siriei la domeniile sale. După ce, la începutul anului 638, Sofronie, patriarhul Ierusalimului, şi-a predat cetatea, arabii stăpîneau toată Siria, cu excepţia cîtorva oraşe de coastă deja împresurate. Egiptul era izolat, iar Mesopotamia bizantină era aproape lipsită de apărare. Ioan, guvernatorul cetăţii Osrhoëne, care era probabil duce, a fost de acord să le plătească arabilor 100.000 de nomisme pe an din veniturile locale pentru ca aceştia să nu treacă Eufratul. După ce Ioan a achitat prima plată însă, împăratul l-a destituit şi l-a exilat, pentru că acesta îşi depăşise autoritatea. Principala piedică în calea arabilor a fost ciuma, pe care mulţi dintre ei au luat-o de la sirieni şi egipteni.

În 638 Heraclius s-a întors, în sfîrşit, în capitală, peste un pod de vase din cauza hidrofobiei sale. Într-o ultimă încercare de a-şi salva compromisul teologic, el a emis un jurămînt de credinţă elaborat de patriarhul Sergius, aşa-numita *Ecthesis (Expunere). Ecthesis* susţinea conciliul de la Calcedonia, afirma cele două naturi ale lui Hristos şi interzicea orice altă discuţie asupra energiilor lui Hristos – despre care, oricum, puţini vroiau să discute – şi declara, utilizînd limbajul permis de papa

Honorius, că Hristos avea o singură voință. Doctrina aceasta a unei voințe unice, sau monotelismul, se deosebea de monoenergetism doar prin faptul că era oarecum mai puțin confuză. Sergius a murit imediat după promulgarea ei, dar Pyrrhus, noul patriarh, a convocat un conciliu care a aprobat *Ecthesis*-ul.

În 639, neprimind nici un tribut din Mesopotamia bizantină, arabii au pornit să o cucerească. Au dus la bun sfîrșit ceea ce își propuseseră, cu o mică întîrziere, acceptînd predarea Edessei și luînd cu asalt Dara. La sfîrșitul aceluiași an, un alt grup de arabi a invadat Egiptul. Conducătorul acestei expediții, care pare să fi obținut deja, prin forță, un tribut de la egipteni, era 'Amr ibn al-As, unul dintre cuceritorii Siriei. Se spune că 'Amr s-ar fi aflat în fruntea a nu mai mult de 4.000 de oameni; după sosirea lui Ioan, generalul lui Heraclius, Egiptul era apărat de mai mulți soldați decît arabii lui 'Amr, fără să mai punem la socoteală greoaiele trupe de garnizoană. Dar țara suferea încă de pe urma ciumei, sărăcise și moralul era scăzut. Din cauză că Cyrus, prefectul și patriarhul Egiptului, își intensificase persecutarea monofiziților ca să-i oblige să accepte monoteletismul, o parte din egipteni erau gata să colaboreze cu invadatorii. Totuși, dacă era apărat în mod corespunzător, Nilul prezenta un obstacol major pentru arabi.

În drumul său, 'Amr a cucerit ușor orașele de coastă, dar a întîmpinat o rezistență fermă lîngă Nil din partea lui Ioan și a ducilor locali. După o bătălie crîncenă, în care Ioan a fost ucis, 'Amr a fost nevoit să apeleze la califul 'Umar pentru întăriri. Succesorul lui Ioan a fost Theodor, poate același general pe care îl învinseseră arabii lîngă Emesa, dar în orice caz un strateg mediocru. Înainte de sosirea întăririlor lui 'Amr, Theodor și patriarhul Cyrus și-au adunat forțele în orașul fortificat Babilon, pe malul Nilului, lîngă actualul Cairo, dar au rămas în defensivă. În vara lui 640, armata lui 'Amr ajunsese să numere aproximativ 15.000 de oameni. Cu aceștia, 'Amr i-a atacat pe bizantini la nord de Babilon, i-a gonit și l-a asediat pe Cyrus chiar în cetate.

Pentru a întări Egiptul, Heraclius și-a trimis soldații din armata Traciei, care fusese detașată sub comanda lui Marianus, generalul acesteia. Dar arabii l-au înfrînt imediat pe Marianus și au nimicit o mare parte a armatei sale[23]. În aceste circumstanțe înfricoșătoare, asediatul patriarh Cyrus a încercat să ajungă la un acord cu 'Amr, propunîndu-i să-i plătească un tribut de 200.000 de nomisme pe an în schimbul încheierii unui armistițiu. Cyrus a plecat la Constantinopol să supună acești termeni aprobării împăratului, dar Heraclius l-a respins furios și l-a exilat[24]. Arabii au continuat să asedieze Babilonul, învingîndu-l și ucigîndu-l pe Marianus într-o a doua

bătălie. În timp ce soldaţii bizantini fugeau cuprinşi de panică din satele egiptene şi năvăleau în Alexandria, arabii pecetluiau cucerirea Palestinei prin preluarea Cesareei.

La Constantinopol, ciuma îşi făcuse iar apariţia, iar împăratul era pe moarte din cauza hidropiziei. Pe lîngă informaţiile privind înaintarea arabilor, el a primit vestea că papa Ioan al IV-lea convocase un conciliu care condamnase *Ecthesis*-ul. Mîhnirea lui Heraclius, care era conştient de moartea sa iminentă, l-a dus la luarea hotărîrii de a renunţa la *Ecthesis*, care nu reuşise să-i liniştească pe monofiziţi şi îi tulburase pe mulţi calcedonieni. În ianuarie, împăratul, o figură impunătoare, dar tragică, care supravieţuise reputaţiei şi reuşitelor sale, şi-a dat obştescul sfîrşit[25].

Revenindu-şi din răsturnările iniţiale de situaţie, care erau justificate de circumstanţele potrivnice, Heraclius se descurcase remarcabil de bine în conflictul cu perşii. Reuşitele lui în lupta împotriva arabilor pînă la victoria de la Yarmük sînt demne de admiraţie. Apoi, distrus fizic şi psihic, probabil că ar fi putut face mai mult pentru apărarea Siriei şi Mesopotamiei, care erau aproape total pierdute înainte de moartea sa, şi a Egiptului, unde rămăseseră doar fortăreţele de pe coastă şi cîteva cetăţi izolate. Un transfer masiv de trupe în Siria, similar celui efectuat de Heraclius în Armenia împotriva perşilor, i-ar fi putut copleşi pe arabi, care nu erau foarte numeroşi. Nereuşind să facă acest lucru sau în timp ce acesta era în curs de efectuare, plătirea unui tribut mai mare ar fi putut întîrzia sau schimba cursul cuceririlor arabe. Heraclius plătise el însuşi tribut avarilor; doar în ultimii ani a început să refuze plăţile externe, începînd cu modestele subsidii acordate aliaţilor arabi, care au trădat ulterior Palestina. În comparaţie cu costul luptei împotriva arabilor, şi mai ales pierderea veniturilor din Siria şi Egipt, plăţi foarte importante puteau fi justificate.

Cu toate acestea, nici un tribut nu i-ar fi putut opri pe arabi foarte multă vreme, iar Heraclius ştia din propria lui experienţă că pregătirea unor armate zdrobite pentru o ofensivă hotărîtoare era o operaţiune îndelungată şi dificilă. El mai ştia că Anatolia era mult mai uşor de apărat decît Siria şi Egiptul şi că apărarea ei necesita o rezervă de bani şi de oameni care era deja aproape epuizată. Armata operativă, alcătuită probabil din peste 150.000 de soldaţi în 602, se pare că se redusese în 641 la circa 109.000[26]. Chiar şi aceşti soldaţi aveau să fie greu de plătit fără veniturile Egiptului şi Siriei. Un război total împotriva arabilor i-ar fi lăsat pe bizantini fără apărare în caz de eşec.

Un asemenea război împotriva arabilor ar fi putut eşua aşa cum se prezentau aceştia în 641. Ei aveau încă toată cruzimea nomazilor, ca şi germanii, hunii şi avarii,

care învinseseră adesea Imperiul, dar fuseseră prea divizați și dezorganizați ca să distrugă partea lui de Răsărit. O dată cu fondarea califatului, arabii dobîndiseră atît coeziune, cît și organizare, ca și perșii, care ajunseseră cu puțin timp în urmă atît de aproape de distrugerea Imperiului. Această combinație era de temut, mai ales dacă se suprapunea fervorii religioase, și nici bizantinii, nici altcineva nu aflaseră mijlocul de a-i încetini evoluția, ca să nu mai vorbim de stoparea ei.

Cu toate că Heraclius a renunțat la cîteva din provinciile lui în favoarea arabilor, nici el, nici urmașii săi imediați nu au pierdut întreaga stăpînire, așa cum avea să i se întîmple în curînd lui Yazdgird al Persiei. Eșecul apărării disperate a Mesopotamiei de către Yazdgird a contribuit la pierderea Persiei dincolo de munții Zagros, care ar fi trebuit să fie cel puțin la fel de ușor de apărat ca și Anatolia, dincolo de munții Taurus. Oricîte elemente ar fi aduse în discuție, nu sînt suficiente pentru a stabili dacă reacția moderată a lui Heraclius la invaziile arabe a fost o greșeală majoră, minoră sau dacă nu a fost deloc o greșeală. În orice caz a fost decizia unui strateg informat, experimentat și inteligent.

REZISTENȚA LUI CONSTANS AL II-LEA

Într-o perioadă cînd criza endemică părea să reclame o conducere viguroasă și unită, Heraclius a renunțat la tron în favoarea fiului său cel mai mare, Heraclius Constantin, și a celui mai mare fiu dintre cei care supraviețuiseră din căsnicia sa cu Martina, pe nume Heraclonas[27]. Întrucît Heraclonas avea abia cincisprezece ani în vreme ce Heraclius Constantin avea douăzeci și nouă, acesta din urmă a devenit adevăratul conducător, sub numele de Constantin al III-lea. Dar Constantin suferea de tuberculoză într-un stadiu avansat. Bătrînul împărat dorea ca la moartea lui Constantin, urmașul acestuia să nu fie Heraclius, fiul lui în vîrstă de zece ani, ci Heraclonas, cu Martina ca regentă. Un astfel de aranjament era inadmisibil pentru mulți bizantini, care considerau drept nulă căsătoria incestuoasă cu Martina, iar pe copiii ei drept bastarzi sau, în orice caz, erau de părere că succesiunea ar trebui să treacă de la fiul cel mai mare la fiul acestuia, conform cutumei. Martina, ca văduvă a defunctului împărat, avea totuși și ea susținătorii săi, printre care se număra și patriarhul Pyrrhus.

TABELUL 7

Dinastia lui Heraclius

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Cellalţi ani sînt pentru naştere şi moarte. Descendenţii nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

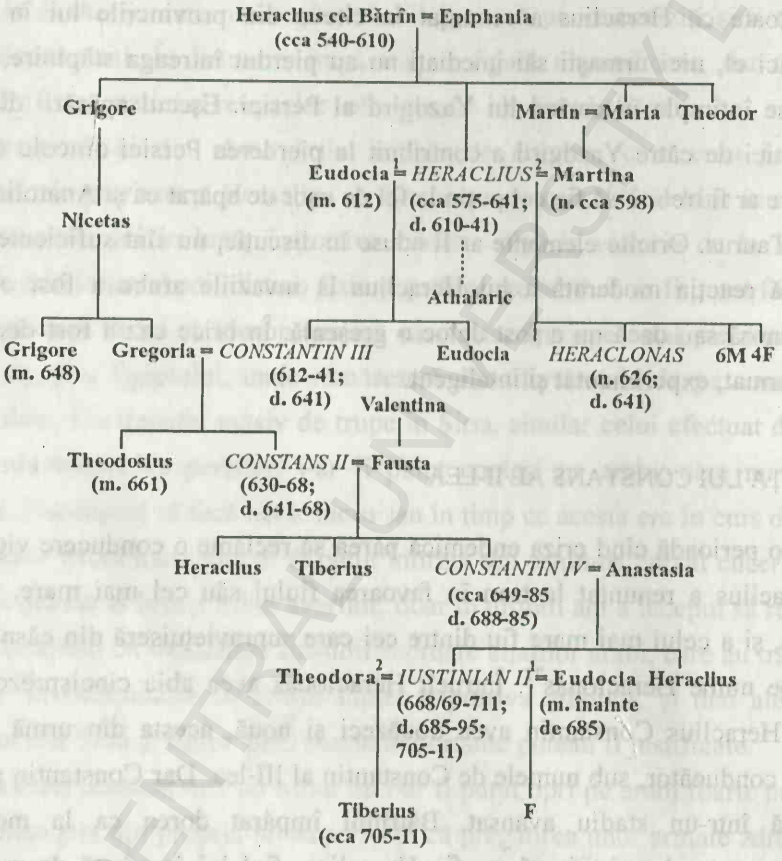

Constantin al III-lea trebuia deci să o supravegheze atent pe Martina. Ea a aflat de la Philagrius, ministrul de finanţe, că înainte de a muri, Heraclius pusese deoparte pentru ea un fond secret din vistierie, administrat de patriarhul Pyrrhus. Împăratul a confiscat acest fond la timp ca să facă faţă statelor de plată ale armatei în primăvară, la care obişnuita gratificaţie la urcarea pe tron adăuga încă jumătate din sumă. Constantin a cîştigat multă bunăvoinţă trimiţîndu-le soldaţilor un total de 2.016.000 nomisme ca solde şi gratificaţii la urcarea pe tron, în ciuda împrejurărilor jenante.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În același timp, Constantin l-a numit pe Valentin, un subordonat al lui Philagrius, comandant al principalei armate răsăritene, care însuma probabil armatele Armeniei și ale Orientului. Împăratul spera încă să mai salveze cel puțin coastele Egiptului, recurgînd, poate, la un nou armistițiu. Dar generalul Theodor, incapabil, aflat din nou la comanda a ceea ce mai rămăsese din forțele imperiale, nu-i putea opri pe egipteni să se certe, nemaipunînd la socoteală înaintarea arabilor. Constantin l-a rechemat din exil pe patriarhul Cyrus al Alexandriei, s-a consultat cu acesta și a făcut pregătiri ca să-l trimită din nou în Egipt, însoțit de o armată. Dar înainte ca armata să fie gata, Babilonul egiptean s-a predat arabilor, ceea ce a dus la asedierea Alexandriei.

Constantin al III-lea a murit de tuberculoză după o domnie de peste trei luni. Apropiații săi au răspîndit zvonul că fusese otrăvit de Martina, care a preluat puterea ca regentă a fiului ei, Heraclonas. Regimul acesteia a respectat totuși planurile lui Constantin, trimițîndu-l pe Cyrus înapoi la Alexandria în fruntea unei armate. Expediția includea evident cea mai mare parte a restului armatelor legate de Prezența Împăratului sub conducerea lui Constantin, comandantul lor[28]. Pentru a înlocui armatele gata de luptă, guvernul a convocat restul armatei Traciei în capitală de la baza ei temporară din vestul Anatoliei.

Martina avea neapărată nevoie de sprijin militar, deoarece armatele răsăritene aflate sub comanda lui Valentin erau pornite împotriva ei. Ea avea mari probleme financiare, deoarece nu a reușit să plătească gratificația la urcarea pe tron pe care soldații tocmai o primiseră de la Constantin al III-lea[29]. Deși l-a exilat în Africa pe Philagrius, mentorul lui Valentin, acesta din urmă se afla însă în Anatolia, în afara razei ei de acțiune. Valentin și-a adus curînd oamenii în Calcedonia ca să apere interesele tînărului fiu al defunctului Constantin. În timp ce arabii profitaseră de absența lui Valentin ca să facă pentru prima oară o incursiune în Anatolia, ei erau totuși prea ocupați cu alte cuceriri ca să pornească imediat la cucerirea acesteia.

O dată cu așezarea taberei armatei lui Valentin peste Bosfor, a fost alcătuit un grup numeros la Constantinopol ca să facă agitație împotriva puterii și în favoarea fiului lui Constantin, care a obținut nenumărate concesii. Mai întîi, patriarhul Pyrrhus a trebuit să-l încoroneze pe tînărul Heraclius, căruia demonstranții i-au schimbat numele în Constans[30], apoi, mulțimea l-a forțat pe Pyrrhus să abdice, iar intendentul lui a devenit patriarh sub numele de Paul al II-lea. În disperare, Martina i-a oferit lui Valentin titlul de comite al excubiților, a promis soldaților lui încă o gratificație și l-a rechemat pe prietenul ei, Philagrius. Cu toate acestea, după mai mult de o lună de tulburări, Valentin a intrat în oraș și i-a detronat pe Martina și pe Heraclonas. Valentin nu a fost de acord să ucidă o femeie și un copil care nu erau atît de clar

vinovați de uzurpare cum fusese Focas. În schimb, apelînd la pedepsele aplicate deja pentru crimele de rînd, generalul a pus să-i fie tăiate limba Martinei și nasul lui Heraclonas, presupunînd că astfel de mutilări îi vor face inapți să ocupe un post de conducere sau, cu atît mai puțin, să domnească.

Singurul împărat rămas era Constans al II-lea, care nu avea încă unsprezece ani și era sub influența lui Valentin. Imediat după urcarea pe tron a tînărului Constans, Cyrus, patriarhul Alexandriei, a acceptat predarea Egiptului arabilor lui 'Amr în toamna următoare. În anul de răgaz de pînă atunci, arabii urmau să permită armatei bizantine și egiptenilor care voiau să o însoțească să evacueze Egiptul nevătămați, luînd cu ei bunurile lor mobile. Toți egiptenii urmau să îi plătească lui 'Amr un tribut, iar arabii garantau egiptenilor care voiau să rămînă pe loc dreptul asupra proprietăților lor. Locuitorii Alexandriei erau furioși pe Cyrus pentru că acesta depusese armele, dar puteau cu greu rezista în continuare fără un ajutor suplimentar din partea Constantinopolului.

Valentin, care avea alte preocupări, nu le-a trimis însă nici un ajutor. Cu toate că mulțimea l-a împiedicat să-și ia titlul de coîmpărat alături de Constans, generalul rămînea omul cel mai puternic din Imperiu. La începutul anului 642, el și-a căsătorit fiica, Fausta, cu împăratul adolescent și și-a reluat postul de comandant al armatelor răsăritene, după care a plecat în Armenia ca să-i alunge pe invadatorii arabi. Neavînd altă alternativă decît respectarea armistițiului din Egipt, Theodor și armata lui au evacuat în toamnă Alexandria, unde Cyrus murise deja, pornind pe mare spre Cipru. 'Amr și-a completat cucerirea Egiptului prin cucerirea Libiei la începutul anului următor.

După pierderea Egiptului, Valentin a organizat o apărare precară a restului Imperiului. Mu'awiyah, energicul guvernator arab al Siriei și proaspătul cuceritor al Cesareei palestiniene, a declanșat o incursiune în Anatolia pînă la Amorium, două treimi din distanța pînă la periferiile cetății Constantintinopol. Arabii din Atropatene sau Azerbaidjan, cum începuse să fie numită regiunea, au invadat Armenia; ei au fost izgoniți de prințul armean Theodor Rshtuni, pe care Imperiul l-a recunoscut drept conducător al Armeniei. Între timp, lombarzii din Italia îl învinseseră și îl omorîseră pe exarhul Isaac și cuceriseră în 644 Liguria. Probabil că în toamna acelui an, Valentin a încercat din nou să devină împărat, ducîndu-și trupele în capitală, dar patriarhul Paul i s-a opus. Valentin a fost linșat de o mulțime loială lui Constans[31].

Astfel, Constans a devenit conducătorul adevărat al Imperiului puțin înainte de a împlini paisprezece ani. În mod surprinzător, el a pus foarte repede capăt conducerii slabe care fusese în detrimentul Imperiului din timpul celor patru ani de după moartea lui Heraclius. La început, tînărul împărat a fost în foarte mare măsură dependent de o

serie de sfetnici, ca, de exemplu, următorul comandant al armatelor lui răsăritene, un alt armean pe nume Theodor[32]. Dar, în ciuda vîrstei sale fragede, Constans a dovedit curînd toată hotărîrea şi ingeniozitatea bunicului său, împreună cu un simţ practic, de care Heraclius era uneori privat.

Fig. 72. Constans al II-lea (641-668): *deasupra*, nomismă de aur prezentată în mărime dublă faţă de cea reală, reprezentîndu-l ca adolescent, pe revers cu o cruce în vîrful unor trepte; *stînga*, miniatură din Modena Zonaras, reprezentîndu-l ca adult (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

După cele mai recente dezastre, teritoriul Imperiului includea ceva mai mult decît Anatolia, Armenia, Africa şi o parte a Italiei, toate acestea fiind expuse unui mare pericol. Orice provincie era preţioasă pentru Constans. El acorda o atenţie deosebită ţinutului natal al familiei sale, Armenia, care era în pericol, sprijinindu-i pe generalii armeni şi pe prinţul Theodor Rshtuni. La un an după moartea lui Valentin, împăratul a încercat să recucerească Egiptul, unde dominaţia arabă abia începuse să se

manifeste. Drept conducător al expediției egiptene, Constans a ales un alt armean, Manuel, căruia i-a acordat titlu de prefect al Egiptului.

Deoarece bizantinii controlau încă marea, Manuel a navigat fără probleme spre Alexandria, la sfîrșitul anului 645. Locuitorii cetății l-au aclamat ca pe un eliberator, dîndu-și seama că arabii impuneau impozite mai mari decît cele ale Imperiului și că manifestau mai puțin respect față de monofiziți. Noul calif, 'Uthman îl înlocuise pe 'Amr cu un guvernator mai puțin capabil, care nu a reușit să-l oprească pe Manuel să înainteze în Delta Nilului. Dar acesta și-a irosit timpul prădînd satele, astfel că 'Uthman l-a numit din nou în funcție pe 'Amr. Puternicul comandant arab a strîns 15.000 de oameni, cu care l-a obligat pe Manuel să se retragă la Alexandria și apoi să se îmbarce ca să se întoarcă acasă.

Eșecul expediției lui Manuel, o expediție, evident, de anvergură și costisitoare, l-a lăsat pe Constans în defensivă timp de cîțiva ani. În 646 Mu'awiyah a reușit deja să jefuiască mai multe localități din Cilicia, să determine Cesareea cappadociană să capituleze și să înainteze din nou spre Amorium. El a început totodată să construiască o flotă destinată raidurilor maritime. De data aceasta, arabii din Egipt au făcut o incursiune în exarhatul african. În plus, exarhul Grigore, fiul lui Nicetas, vărul lui Heraclius, a ales momentul să se proclame împărat. În 648 arabii au declanșat o adevărată invazie a exarhatului lui Grigore, în timp ce flota lui Mu'awiyah invada Ciprul.

Apoi, norocul a început să-i surîdă lui Constans. Flota imperială i-a alungat pe arabii din Cipru, iar invadatorii arabi din Africa l-au învins și l-au ucis pe Grigore, fără să cucerească țara. Aceștia s-au retras după ce Ghenadie, succesorul lui Grigore, le-a promis un tribut anual de circa 330.000 de nomisme. Ghenadie a trimis la Constantinopol și obișnuitul surplus de venituri care depășea cheltuielile, dar în rest administra Africa după bunul său plac. Constans nu-l numise pe Ghenadie, dar nu-l putea înlocui atît de ușor[33]. Ca și Grigore, Ghenadie se baza pe sprijinul bisericii africane, ai cărei episcopi erau calcedonieni înverșunați. Maximus, un călugăr din Constantinopol, înzestrat cu harul elocinței, îi convinsese că guvernul imperial înclina spre monoteletism.

Deși tînărul Constans probabil că nu avea opțiuni personale ferme în privința monotelismului, încerca disperat să-i mențină uniți pe calcedonienii din Apus, din provinciile centrale, unde puțini aveau obiecții împotriva monoteletismului, și Armenia, unde monoteletismul era principala alternativă a monofizitismului. Constans a încercat să instituie o poziție neutră, emițînd o declarație cunoscută sub numnele de *Type* („Edict"), care interzicea discutarea numărului de voințe sau energii ale lui

Hristos. Dar nu neutralitatea era ceea ce voiau Maximus și biserica apuseană. Papa Martin I a condamnat atît monoteletismul, cît și Edictul la un conciliu ținut în 649 la care a participat și Maximus. Cînd Constans a trimis un nou exarh al Italiei, Olympius, ca să-l oblige pe papă să accepte Edictul, acesta a trecut de partea papei și, în 650, s-a proclamat împărat. În anul următor, Olympius a pornit spre Sicilia, dar a murit de ciumă pe drum, iar rebeliunea lui s-a stins.

Puterea arabă continua să crească. Atunci cînd Constans a încheiat în 651 un armistițiu cu Mu'awiyah, arabii au profitat de acesta ca să termine cucerirea Persiei și să-și elibereze toate energiile pentru a ataca Imperiul. În 652, prințul armean Theodor Rshtuni, pierzîndu-și speranța că va mai rezista, a acceptat suzeranitatea lui Mu'awiyah. Dar Constans era foarte atașat de Armenia. La vîrsta de douăzeci și unu de ani, și-a dus chiar el forțele în marș în Răsărit. Nici un complot pus la cale în capitală de comandantul armean al armatei Traciei și nici o incursiune făcută de Mu'awiyah nu l-au abătut pe împărat de la țelul campaniei sale[34]. El a supus atît Armenia, cît și Iberia înainte de a se întoarce la Constantinopol ca să-i pedepsească pe complotiști. Chiar și atunci cînd Mu'awiyah a trimis în anul următor o armată ca să-l reinstaleze pe Theodor Rshtuni, comandantul bizantin Marianus a păstrat controlul asupra unei mari părți a Armeniei.

Între timp, Constans își restabilise autoritatea în Italia prin intermediul noului exarh, Theodor Calliopas, care i-a arestat pe papa Martin și pe Maximus, expediindu-i la Constantinopol. Ei au fost acuzați de trădare, care se pare că însemna pentru Constans mult mai mult decît erezia sau schisma. Un tribunal imperial l-a declarat pe Martin vinovat de complicitate la uzurparea lui Olympius, iar pe Maximus de a fi sprijinit pe cea a lui Grigore. Martin a murit în exil în Crimeea. Următorul papă, Eugeniu I, nici nu a acceptat, dar nici nu a condamnat fățiș *Type*, iar Constans a preferat deliberat să nu mai insiste asupra acestei chestiuni.

În 654 Mu'awiyah a lansat un atac puternic asupra Imperiului cu armata sa, periculoasă ca întotdeauna și cu flota sa tot mai puternică. Neobositul guvernator arab a trimis detașamente de marinari ca să atace insulele Cipru și Creta, iar el a atacat Rhodos, unde a prădat ce mai rămăsese din vestitul Colos. În cadrul unei campanii de mare anvergură, armata sa a jefuit Ancyra, a cucerit Trapezuntul și Theodosiopolul și l-a scos pe generalul bizantin din Armenia, împingîndu-l spre Caucaz. Arabii l-au trimis totodată pe Theodor Rshtuni la Damasc, unde a murit în captivitate, și l-au înlocuit cu un alt prinț, Hamazasp. Circula zvonul că Mu'awiyah plănuia un atac iminent asupra Constantinopolului, pe uscat și pe mare.

În anul următor, Mu'awiyah a invadat Cappadocia, iar flota sa a înaintat de-a lungul coastei sudice a Anatoliei. Constans trebuie să fi considerat atacul dinspre mare ca fiind cel mai periculos, deoarece a pornit împotriva flotei arabe cu o masivă flotă imperială. I-a întîlnit pe arabi la Phoenix, în Caria, unde a fost învins într-o bătălie, cu pierderi mari de ambele părți, și a reușit cu greu să scape ca să se întoarcă la Constantinopol. În ciuda faptului că flota arabă s-a retras după victoria repurtată, iar pe uscat Mu'awiyah a ratat tentativa de a cuceri Cesareea cappadociană, este limpede că arabii dețineau inițiativa.

În vara aceea însă a izbucnit o revoltă împotriva califului 'Uthman, care, ca și Mu'awiyah, făcea parte din familia Umayyad. Guvernatorul Siriei și-a întrerupt campaniile împotriva Imperiului ca să-și sprijine califul, dar într-un interval de un an rebelii au luat Medina cu asalt și l-au ucis pe 'Uthman. Cînd adversarii familiei Umayyad l-au ales pe 'Ali ca următor calif, Mu'awiyah a declanșat un război civil ca să-l răzbune pe 'Uthman și eventual să-i succeadă. Atacurile arabe împotriva Imperiului au încetat, lăsîndu-l pe Constans stăpîn peste aproape tot teritoriul pe care îl preluase în 644, cu excepția protectoratului asupra Armeniei. Chiar și acest lucru însemna o mare realizare în vremuri atît de tulburi pentru un bărbat care abia împlinise, în 656, douăzeci și șase de ani; dar era nevoie de mult mai mult pentru asigurarea viitorului Bizanțului.

CONSTANS AL II-LEA ȘI THEMELE

În acel moment, Constans nu avea cum să știe cît va dura războiul civil al arabilor sau cît de multe daune avea să le provoace acestora. Din cauză că războiul se întinsese de la un capăt la celălalt al califatului, era sigur că urmările lui aveau să fie resimțite timp de cel puțin doi sau trei ani, iar împăratul conta, prudent, pe acest interval. Judecînd situația după evenimentele mai recente, el a început să facă planuri de reorganizare a armatei pentru care avea nevoie de cîțiva ani de pace. Deocamdată, armata bizantină dovedise o tendință alarmantă de degradare după înfrîngerile din Siria și Egipt, și una deranjantă, spre răzvrătire, mai ales în Occident. Achitarea soldelor trebuie să fi fost întotdeauna dificilă și avea probabil să devină imposibilă, dacă surplusul veniturilor din Africa era pierdut pe o perioadă îndelungată.

Constans și-a îndreptat mai întîi atenția spre Armenia, unde prințul Hamazasp, deși instalat de arabi, a apelat la Bizanț de îndată ce a căpătat speranțe că le va putea ține piept. Cu acest ajutor, o armată bizantină a restabilit în 657 protectoratul armean. În anul următor, Constans a condus prima campanie decisivă a Imperiului împotriva

slavilor în mai bine de jumătate de secol. Obiectivul său limitat era, evident, nu acela de a face noi cuceriri, ci să apere ceea ce mai rămăsese din posesiunile Imperiului din sudul Traciei prin slăbirea puterii slavilor de la graniță. Este ceea ce a și realizat, luînd captivi mulți slavi.

În 659 războiul civil arab făcea încă ravagii, iar Mu'awiyah, temîndu-se că împăratul Bizanțului ar putea profita mai mult de situație, a încheiat un armistițiu generos cu el. De data aceasta, arabii urmau să plătească un tribut în rate de 1.000 de nomisme pe zi, un cal și un sclav. În timp ce plătirea unui tribut era ceva fără precedent pentru arabi, primirea acestuia era ceva excepțional pentru Imperiu. Bizantinii considerau de multă vreme tributul drept ceva plătit doar barbarilor, dar Constans avea acum nevoie de cele 365.000 de nomisme pe an. Cea mai avantajoasă parte a tratatului era că împăratul putea să conteze pe el cît timp haosul continua să domnească în califat.

După toate probabilitățile, Constans și-a asumat riscul de a face aranjamente militare pentru mai mulți ani. Între 659 și 662, conform unei presupuneri plauzibile, el și-a reorganizat armata în comandamente care aveau să domine istoria militară a Imperiului în următorii trei sute de ani: themele *(themata)*. Cuvîntul grecesc are origine obscură, dar poate avea oarecum sensul de „amplasamente". Themele erau de fapt armatele mobile din perioada anterioară, situate în anumite districte (theme), pe care acestea le apărau. Întrucît teritoriul Imperiului se micșorase, cea mai mare parte a armatelor se retrăseseră în noile lor locuri de staționare. Deoarece toată Anatolia avea acum nevoie să fie apărată, au fost trimiși soldați pe tot cuprinsul ei. Întrucît greaca devenise limba aproape exclusivă a Imperiului, armatelor li s-au dat nume elenizate.

Astfel că trupele legate de Prezența Împăratului, cunoscute în ultima vreme sub numele de *Obsequium* (Supunere), au devenit thema opsiciană, staționată în mare parte, ca și înainte, în sudul Traciei și în nord-vestul Anatoliei. Armata din Armenia a devenit thema armeană, staționată în cea mai mare parte a teritoriului ei originar din estul Anatoliei, la vest de protectoratul armean; dar, din cauză că aceasta își pierduse tot teritoriul ei originar, cu excepția Ciliciei și Isauriei, majoritatea soldaților își stabiliseră cartierul general în centrul Anatoliei. Armata Traciei a devenit thema tracă, stabilită în vestul Anatoliei, unde o dusese Heraclius. Constans a creat și un corp de armată navală, thema carabisiană, de la cuvîntul grecesc pentru corabie *(karabis)*, cu baza în Grecia și în insulele din Marea Egee, precum și pe țărmul sudic al Anatoliei. Se pare că aceasta era alcătuită din rămășițele armatei Iliriei, al cărei teritoriu inclusese și Grecia[35].

În cadrul granițelor fiecărei theme, soldații primeau cîte un lot de pămînt. Ei trebuiau să se întrețină din aceste loturi și să obțină sau să cumpere proviziile, din care evident erau excluși caii și furajele pentru cavalerie. Ca să le vîndă armele și alte echipamente, se pare că împăratul se baza pe un sistem extins de depozite ale statului, care acceptau bunuri și bani în schimb. Loturile de pămînt înlocuiau cheltuielile soldaților pentru uniforme, arme și cai și jumătate din solda lor inițială, care scăzuse acum la doar cinci nomisme. Deși soldații își aveau casele pe loturile lor de pămînt, era de așteptat ca ei să se prezinte ori de cîte ori erau convocați – cel puțin în fiecare primăvară ca să fie inspectați, instruiți și plătiți – pentru a participa la campanii ofensive sau defensive.

Cu excepția comitelui *(komes)* themei opsiciene, comandantul fiecărei theme purta titlul de strateg *(strategos – general)*. Comitele opsician își avea cartierul general la Ancyra, strategul Anatoliei la Amorium, cel al Armeniei evident la Euchaita, iar cel al Traciei probabil la Chonae, astfel că toți cei patru comandanți de armată își aveau baza în Anatolia centrală. Strategul naval al carabisienilor își avea baza în insula Samos[36]. Subordonații fiecărui strateg, numiți turmahi *(tourmarchai)*, comandau diviziile și teritoriile lor, numite *turme (tourmai)*. Pe o treaptă inferioară, drungarii *(droungarioi)* se aflau în fruntea subdiviziilor, numite drungi *(droungoi)*, fiecare din ele alcătuite din o mie de soldați. Cu toate că provinciile civile au continuat o vreme să existe alături de theme, ele serveau în principal ca circumscripții pentru strîngerea taxelor și ca locuri în care erau plasate depozitele de mărfuri ale statului. În cele mai multe privințe, strategul unei theme era guvernatorul regiunii acesteia.

Singura sursă privind datarea organizării themelor atribuie această inițiativă urmașilor imediați ai lui Heraclius, din rîndul cărora Constans este candidatul cel mai probabil[37]. Sursele menționează mai întîi numele themelor de după 662, cînd Constans a plecat într-o campanie îndelungată în Apus cu soldații din thema opsiciană, în timp ce aceia din thema armeană au rămas în Răsărit[38]. După această dată, referirile la theme sînt mai frecvente. Cea mai veche pecete de plumb păstrată a unui depozit al statului, care pare să fi servit themelor, datează probabil din 659. După aceea, pecețile au devenit ceva obișnuit. În același timp, monedele de felul celor emise după 658 au fost mai puțin obișnuite în șantierele arheologice din Anatolia decît monedele anterioare, ceea ce înseamnă că statul cheltuia mai puțini bani acolo[39].

Organizarea soldaților în theme ar fi fost posibilă numai atunci cînd nu era nevoie de ei pentru serviciu activ timp de cîțiva ani, o situație care, ținînd cont de posibilități, a putut fi aplicată doar în intervalul de timp dintre 659 și 662. Pe măsură

ce ostașii se mutau în noile lor amplasamente, ar fi avut nevoie să-și fortifice multe din posturile lor. Multe monede, cea mai mare parte a lor plătite probabil soldaților, menționează un foarte mare număr de fortificații anatoliene în timpul domniei lui Constans al II-lea, inclusiv noile ziduri ale orașelor Efes, Pergam, Sardis și Ancyra[40]. O constatare finală privind datarea originii themelor este aceea că, pentru perioada aceasta, mărturiile referitoare la istoria internă a Imperiului sînt mai puține decît pentru orice altă perioadă, astfel că tăcerea surselor referitoare la o schimbare atît de radicală este ușor de explicat, dacă ea a avut loc atunci. Este practic imposibil ca această schimbare să se fi produs treptat.

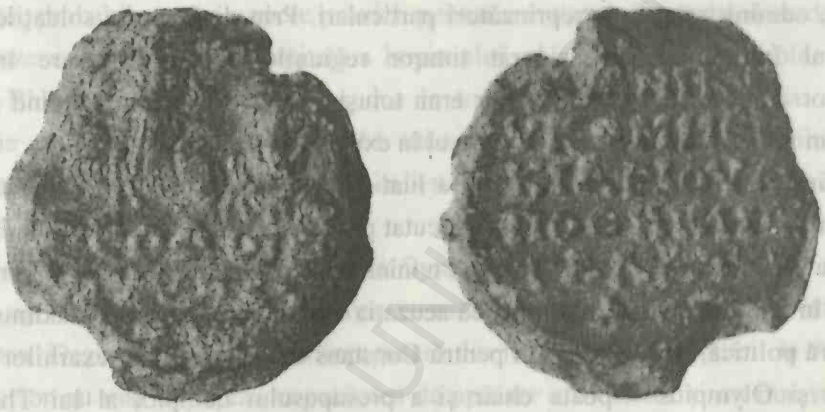

Fig. 73. Pecete de plumb a lui Theodor, commerciarius al depozitului Galatiei (≈ 659), reprezentată în mărime naturală. Chipurile lui Constans al II-lea și a fiului său, viitorul Constantin al IV-lea, apar pe avers cu numele lui Theodor, iar dregătoria lui Theodor este înscrisă pe revers. Theodor era, probabil, unul dintre funcționarii care au organizat depozitele statului pentru aprovizionarea soldaților stabiliți în noile ținuturi militare (Foto: Dumbarton Oaks, Washington D.C., copyright 1996).

Dacă această dată ipotetică este corectă, în acești patru ani, soldații și marinarii au fost amplasați pe tot cuprinsul Anatoliei și în sudul Traciei pe anumite loturi de pămînt. Surse mult mai tîrzii stabileau valoarea alocației pentru un cavaler la cel puțin patru livre de aur, iar pe cea a unui marinar la cel puțin două livre; ambele valori minime ar fi trebuit să fie suficiente ca să le permită și să-i determine într-adevăr pe aceștia să angajeze arendași care să le lucreze pămîntul. Fără îndoială că infanteriștii aveau ferme mai mici, dar totuși suficiente ca să se poată întreține decent. La moartea

unui soldat, lotul de pământ al acestuia şi locul său în registre erau transmise moştenitorului său, astfel că, în principiu, orice loc rămas liber era ocupat imediat.

Era posibil ca alocaţiile soldaţilor să se fi apropiat de o cincime din pământul arabil al Anatoliei. O parte din acesta ar fi putut fi confiscat de la proprietarii particulari, dar se pare că cea mai mare parte provenea din vechile posesiuni imperiale, din marile suprafeţe lucrate de arendaşi, care practic dispar începînd din această perioadă. Deşi înstrăinarea acestor moşii priva vistieria de chiriile respective, este posibil ca reducerea la jumătate a statelor de plată ale armatei şi eliminarea totală a sumelor cheltuite pe echipamentul militar să fi dus la economii mult mai mari. Statul a fost totodată scutit de povara colectării chiriilor, deoarece depozitele erau, evident, administrate de întreprinzători particulari. Prin dispersarea soldaţilor pe tot cuprinsul Imperiului s-a asigurat tuturor regiunilor propria apărare împotriva raidurilor inamice. Soldaţii themelor erau totuşi mobili, Constans plănuind probabil de la bun început să-i ia pe mulţi dintre ei în expediţiile din Apus.

Grăbindu-şi plecarea, împăratul a luat o serie de măsuri preventive împotriva potenţialilor turbulenţi. În 661 el l-a executat pe fratele său, Theodosie, bănuindu-l de conspiraţie şi a pus să i se taie limba şi o mînă teologului calcedonian Maximus, care a murit în exil după un an. Cu toate că acuzaţia iniţială împotriva lui Maximus fusese de natură politică, teologia lui era pentru Constans cauza revoltelor exarhilor apuseni Grigore şi Olympius – poate chiar şi a presupusului complot al lui Theodosie. Maximus şi-a cîştigat supranumele de „Confesorul", refuzînd să să dezvinovăţească prin acceptarea *Type*-ului. Totuşi, Constans nu era ostil faţă de toţi calcedonienii, iar în urmă cu cîţiva ani confirmase alegerea papei Vitalian, care, fără să accepte *Type*-ul, a rămas în relaţii corecte cu împăratul.

Din punct de vedere al intereselor Bizanţului, războiul civil arab a fost cîştigat de cine nu trebuia. În 661 'Ali a fost asasinat, iar victoriosul Mu'awiyah a devenit calif, restaurînd dinastia Umayyad. Mu'awiyah a mutat capitala califatului la Damasc şi a reluat aplicarea planurilor împotriva Bizanţului cu mai multă hotărîre ca oricînd. Atunci cînd noul calif a trimis o expediţie în Armenia, armenii i-au acceptat imediat dominaţia. Cu toate acestea, considerînd că făcuse deocamdată destul pentru apărarea Răsăritului, Constans s-a pregătit să plece în Apus.

Acolo, împăratul intenţiona să oprească tendinţele secesioniste ale exarhatelor, să-i învingă eventual pe lombarzii şi pe arabii care le ameninţau şi probabil să introducă sistemul loturilor militare. Constans şi-a lăsat soţia, Fausta, şi pe cei trei fii în capitală. Cu toate că fiul său cel mai mare, Constantin, avea cel mult şaptesprezece ani şi, mai sigur, treisprezece, Constans l-a căsătorit, probabil înainte de plecare, şi i-a

dat control efectiv asupra puterii. Întrucît însuşi Constans se căsătorise la unsprezece ani şi îşi începuse domnia cînd avea treisprezece, precocitatea era ceva firesc[41].

Astfel că, în 662, împăratul a pornit pe mare spre Thessalonic, fără să-şi dea osteneala de a curăța de slavi ruta pe uscat. De la Thessalonic el a mers pe uscat pînă la Atena şi Corint, probabil ca să pregătească pentru expediție thema carabisiană. În primăvara următoare, Constans şi o mare parte a themelor opsiciană şi carabisiană au navigat pînă la Tarentum, în sudul Italiei, unde au pornit un război împotriva lombarzilor. Împăratul a smuls o supunere formală din partea ducelui lombard de Benevento, apoi a plecat prin Neapole spre Roma. Constans şi papa Vitalian s-au salutat cordial, dar împăratul a luat cu el o anumită cantitate de ornamente din bronz din cetate, probabil ca să cumpere provizii pentru armata sa. După o şedere de numai douăsprezece zile în vechea capitală a Imperiului, el s-a întors la Neapole, plecînd apoi la Rhegium, de unde flota i-a dus în toamnă soldații la Syracuza. Aceasta campanie a fost prea rapidă ca să aibă succes, dar prin fluturarea steagului ea i-a împiedicat pe lombarzi să atace şi pe italieni să se răzvrătească timp de o anumită perioadă.

Constans îşi stabilise reşedința la Syracuza. Aceasta era un port de unde se ajungea uşor în Italia şi în Africa, zone în care Constans intenționa să-şi întărească autoritatea. Deşi arabii din Orient începuseră din nou să facă incursiuni în Anatolia, atacurile lor nu mai depăşeau capacitatea de apărare a themelor şi nu mai reclamau întoarcerea împăratului. În Sicilia, Constans a început să confişte argintăria bisericilor şi să impună cu fermitate taxe nu numai în insulă, ci şi în sudul Italiei, în Spania şi în Africa. Se pare că intenționa să instituie sistemul loturilor militare în aceste regiuni şi, poate, şi în nordul Italiei, şi a reuşit să-şi asigure loialitatea armatelor italiană şi africană. Cînd autonumitul exarh al Cartaginei, Ghenadie a refuzat să plătească sumele suplimentare pretinse de Constans, oamenii lui l-au obligat să demisioneze.

Însă Ghenadie a fugit la Damasc şi a cerut ajutor de la Mu'awiyah, căruia îi plătise ani în şir tribut. Califul a trimis în 665 o forță considerabilă condusă de Ghenadie ca să invadeze Africa. Chiar dacă exarhul destituit a murit cînd a ajuns la Alexandria, arabii nu s-au oprit. Constans a trimis o armată din Sicilia ca să întărească Africa, dar Nicefor Patricianul, comandantul acesteia, a pierdut lupta cu arabii şi s-a reîmbarcat. Înainte de a se retrage, arabii au prădat partea de sud a exarhatului şi chiar şi după aceea au continuat să stăpînească Tripolitania ca nouă provincie a califatului. Se pare totuşi că împăratul şi-a recăpătat controlul deplin asupra restului Africii şi a împărțit acolo loturi militare[42].

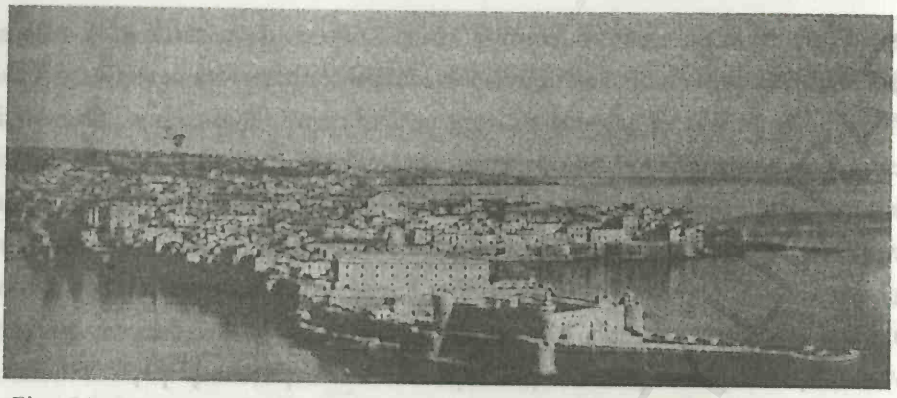

Fig. 74. Syracuza văzută dinspre sud, cu Portul cel Mare la stînga, după o fotografie veche (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma).

În timp ce Mu'awiyah îl obliga pe Constans să rămînă pentru a rezolva problemele din Occident, califul a trimis mai mulți soldați să facă noi incursiuni în Anatolia. În fiecare an, între 665 și 668, invadatorii arabi au iernat pe teritoriu imperial. Arabii făceau presiuni mai ales asupra noii theme armene, unde incursiunile lor s-au extins din regiunea numită Hexapolis în sud, spre Colonia, în nord[43]. În 668, aceste raiduri ale arabilor îl aduseseră la disperare pe strategul armean Saborius, care a observat că împăratul se afla de cinci ani în Sicilia și nu dădea nici un semn că vrea să se întoarcă. Drept urmare, Saborius s-a proclamat împărat lîngă Melitene, trimițîndu-l pe unul din turmarhi să-i ceară ajutor lui Mu'awiyah.

În capitală, tînărul Constantin și-a trimis prompt ambasadorul la reședința califului ca să împiedice realizarea unei asemenea combinații periculoase. Cu toate acestea, Mu'awiyah a preferat să se alieze cu Saborius în schimbul unui tribut împovărător și a pregătit o armată ca să-l ajute pe rebel. Deși nu toți ofițerii lui Saborius s-au alăturat revoltei, se pare că majoritatea themelor și-au urmat strategul. Constantin și-a pus forțele rămase sub comanda lui Nicefor Patricianul. Probabil că acest Nicefor era același cu cel care luptase în Africa în urmă cu trei ani, și dacă așa stăteau lucrurile, înseamnă că împăratul Constans își trimisese între timp o parte a armatei sale înapoi.

Saborius și oamenii lui au plecat de la Melitene spre Adrianopol, în partea de nord-vest a themei lui, nu departe de Constantinopol. Pregătindu-se de luptă, Saborius a căzut însă de pe cal și a murit, astfel că armenii, rămași fără conducător, i s-au supus lui Constantin. Întăririle califului au ajuns la Hexapolis, atunci cînd revolta se stinsese deja. Cu toate acestea, era primul avertisment privind faptul că instituirea themelor de

către Constans le conferise comandanților acestora o putere și o autonomie periculoase.

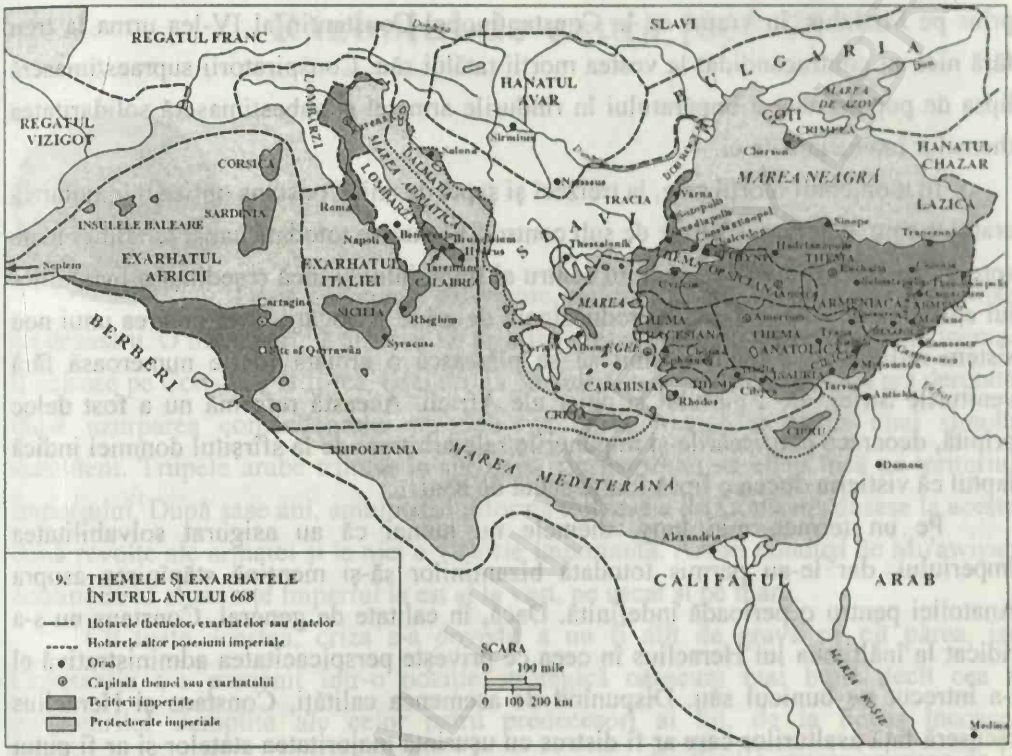

Un alt semn a apărut în acea vară, cînd un slujbaș l-a asasinat în baia lui de la Syracuza pe Constans, iar conspiratorii l-au proclamat împărat pe un uzurpator, contele opsician Mizizius. În afară de obișnuita sa ambiție personală, cauzele acestui complot sînt obscure, dar împăratul avea într-adevăr dușmani în Occident. Chiar dacă nu i-a persecutat pe calcedonieni ca atare, el îi pedepsise pe papa Martin și pe Maximus Confesorul, ambii fiind sanctificați de către calcedonieni. În același fel procedase și cu alții, care se aliaseră cu Martin și Maximus, și cu uzurpatorii Grigore și Olympius. Constans ceruse o sumă extraordinară din venit și supunere din partea sicilienilor și a vecinilor acestora, ținîndu-i pe mulți soldați răsăriteni timp de ani de zile foarte departe de noile lor cămine.

În ciuda tuturor acestor lucruri, rebeliunea lui Mizizius s-a stins şi mai repede decît cea a lui Saborius. După uciderea lui Constans, mulţi soldaţi răsăriteni au refuzat să-l recunoască pe uzurpator, iar strategul carabisian Severus şi-a strîns flota şi a fugit în Răsărit[44]. Trupele loiale din Italia şi Africa s-au îndreptat spre Syracuza şi l-au prins pe Mizizius, în vreme ce la Constantinopol Constantin al IV-lea urma la tron fără nici un contracandidat la vestea morţii tatălui său. Conspiratorii supraestimaseră lipsa de popularitate a împăratului în rîndurile armatei şi subestimaseră solidaritatea themelor întemeiate de el.

În momentul morţii sale, la treizeci şi şapte de ani, Constans oprise o înaintare a arabilor care, anterior, scăpase de sub control. El pusese totodată capăt tendinţei lente spre independenţă a Italiei, vechiul centru al Imperiului şi încă reşedinţa principalilor lui episcopi, şi a Africii, mare producătoare de grîne şi bogăţii. Prin crearea unui nou sistem militar, el a făcut posibil să se plătească o armată foarte numeroasă fără veniturile Siriei, ale Egiptului şi chiar ale Africii. Această reformă nu a fost deloc pripită, deoarece confiscările şi impunerile sale arbitrare de la sfîrşitul domniei indică faptul că vistieria ducea o lipsă foarte acută de bani.

Pe un termen mai lung, themele nu numai că au asigurat solvabilitatea Imperiului, dar le-au permis totodată bizantinilor să-şi menţină stăpînirea asupra Anatoliei pentru o perioadă indefinită. Dacă, în calitate de general, Constans nu s-a ridicat la înălţimea lui Heraclius în ceea ce priveşte perspicacitatea administrativă el l-a întrecut pe bunicul său. Dispunînd de asemenea calităţi, Constans şi Heraclius făcuseră faţă asalturilor care ar fi distrus cu uşurinţă majoritatea statelor şi ar fi putut foarte bine să depăşească pînă şi rezervele de putere ale Bizanţului. La acestea, Constans a adăugat soldaţi care luptau ca să-şi apere pămîntul şi care erau înlocuiţi permanent. Atîta vreme cît themele existau, Imperiul era scutit de pericolul colapsului, aşa cum se întîmplase de la începutul secolului, în faţa perşilor şi a arabilor.

CAPITOLUL 10

Războiul de uzură (668-717)

După aparenţele exterioare, tînărul Constantin al IV-lea moştenise un dezastru. O mare parte a armatei lui se afla la mare distanţă, în Sicilia, unde tocmai îl ucisese pe Constans al II-lea, tatăl lui. În Anatolia, o altă parte a armatei era derutată după uzurparea comandantului ei, Saborius, care murise în urma unui simplu acceident. Trupele arabe trimise în sprijinul uzurpatorului se aflau încă pe teritoriul Imperiului. După şase ani, ambiţioasa reformă militară a lui Constans dusese la aceste două revolte ale armatei şi la nici o victorie importantă. Arabii conduşi de Mu'awiyah continuau să ameninţe Imperiul la est şi la vest, pe uscat şi pe mare.

Cu toate acestea, criza s-a dovedit a nu fi atît de gravă pe cît părea, iar Constantin s-a pomenit într-o poziţie strategică oarecum mai bună decît cea a moştenirilor cumplite ale celor patru predecesori ai lui, de la Focas încoace. Rebeliunea din thema armeană se terminase, iar cea din Sicilia eşuase aproape de la bun început. Opera lui Constans era mai solidă decît părea, iar Constantin IV avea o experienţă şi o perseverenţă mai mari decît presupuneau cei aproximativ nouăsprezece ani ai săi. El a acţionat prompt ca să restabilească ordinea şi încrederea fără care o mare parte a armatei Africii şi Italiei ar fi putut fi pierdută.

ATACURILE ARABILOR ŞI BULGARILOR

La vestea asasinării tatălui său, care trebuie să-i fi parvenit în august, Constantin a luat hotărîrea să pornească pe mare spre Apus. Capitala avea întotdeauna multe corăbii în porturile ei şi se pare că cea mai mare parte a flotei themei carabisiene a venit din Apus la Constantinopol în frunte cu Severos, strategul acesteia. Deşi Constantin mai avea doar trei luni pînă la sfîrşitul sezonului de navigaţie, el a plecat la vreme şi a ajuns teafăr în Sicilia.[1]

Fig. 75. Mozaic din Biserica Sant Apollinaire din Ravenna reprezentîndu-i pe Constantin al IV-lea (668-685) şi pe slujitorii săi. De la stînga la dreapta: fiul lui Constantin, Iustinian al II-lea (685-695, 705-711), fraţii lui Constantin, Heraclius şi Tiberius, împăratul, doi episcopi din Ravenna şi trei diaconi (Foto: Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici, Ravenna).

Armatele Italiei şi Africii înăbuşiseră revolta înainte de sosirea împăratului; el avea puţine şanse să ştie că se va întîmpla acest lucru, dar chiar şi aşa prezenţa lui a fost benefică. Constantin cîştigase un oarecare credit prin înfrîngerea complotiştilor, deoarece soldaţii italieni şi africani îl aşteptaseră evident ca să-l execute pe Mizizios, şi şi-a recăpătat autoritatea asupra trupelor opsiciene, a căror loialitate fusese mai puţin clară. În primăvara următoare, el a adus înapoi în Răsărit forţa expediţionară a lui Constans.

Oricît de repede a fost dusă această operaţiune delicată la bun sfîrşit, Mu'awiyah a profitat de ocazie. Armata trimisă de el în sprijinul rebeliunii lui Saborius pare să fi cucerit deja Hexapolisul şi să fi iernat acolo; califul a întărit-o cu o mare expediţie sub comanda fiului său Yazid. În vreme ce multe trupe opsiciene erau încă departe de locurile lor de staţionare, Yazid a făcut o incursiune pînă în Calcedonia. La întoarcere, a cucerit Amorium din thema anatolică şi a instalat aici o trupă de cinci mii de arabi. La venirea iernii însă, Constantin a trimis o forţă care a luat cu asalt Amorium şi a anihilat această garnizoană izolată.

Nu mult după plecarea themelor răsăritene din Apus, arabii au atacat atît Sicilia cît şi Africa. Ei au prădat Syracuza, de unde au luat, pe lîngă numeroşi prizonieri, bronzul strîns de Constans în timpul şederii sale. Invadarea Africii în 670 avea drept ţel vădit cucerirea acesteia. Cu toate că arabii au cucerit puţine oraşe africane, ei au început să-şi clădească un oraş al lor, al-Qayrawan („Caravana"), ca să le servească drept bază în apropiere de centrul exarhatului. Faptul că forţele bizantine au ţinut piept cu îndîrjire unui duşman atît de hotărît constituie oarecum o dovadă că defunctul Constans le întărise.

Mu'awiyah a continuat totodată să hărţuiască Anatolia prin raiduri pe uscat şi pe mare. Raidurile maritime au ajuns la Marea Marmara în toamna anului 670 şi,

atunci cînd au înfruntat o vreme neobişnuit de aspră, au iernat la Cyzic. Au găsit aici un loc ideal de tabără: pe o peninsulă extrem de uşor de apărat şi în apropierea unor oraşe de coastă bogate şi slab fortificate, inclusiv a suburbiilor Constantinopolului. Armata imperială i-a ignorat pe arabi. În primăvară, după ce invadatorii s-au întors, Mu'awiyah şi-a făcut planul de a face din Cyzic o bază în vederea unor raiduri susţinute pe o perioadă de mai mulţi ani. Asemenea raiduri puteau duce la strîngerea de prăzi bogate, puteau să ţină pe loc armata şi marina bizantină şi să ofere, pe termen lung, o posibilitate tentantă de a cuceri Constantinopolul. Pentru a face ca această tentativă să aibă şanse, arabii aveau însă nevoie de controlul asupra rutelor maritime de întoarcere în Siria.

În 672, califul a trimis trei flote, care au paralizat thema carabisiană şi au iernat pe coastele Ciliciei, Lyciei şi Lydiei. Împăratul a înţeles pericolul şi a început să construiască vase de război la Constantinopol. În premieră, acestea au fost echipate în aşa fel încît să poată folosi arma cunoscută ulterior sub numele de *Focul Grecesc*. Inventat de un creştin refugiat recent din Siria, Callinicus din Heliopolis, Focul Grecesc era un lichid care, aruncat din corăbii prin nişte ţevi speciale, se răspîndea pe suprafaţa mării şi o incendia. Împăratul ezita însă să utilizeze acest compus periculos, care îi putea arde pe inamici, dar şi pe aliaţi.

În anul următor, aflînd că arabii construiau o altă flotă în Egipt, Constantin şi-a trimis corăbiile acolo. Bizantinii au purtat şi au cîştigat o bătălie importantă pe coasta egipteană, dar flota arabă ieşise deja în larg. Ea a cucerit insula Rhodos, unde au rămas douăsprezece mii de arabi, care prădau transporturile bizantine şi se pregăteau să-şi asigure propriile lor surse de aprovizionare. O armată arabă a cucerit totodată cea mai mare parte a Ciliciei, inclusiv cetatea Tarsus, principalul ei oraş. Capacitatea califului de a trimite expediţii părea inepuizabilă. În primăvara lui 674, o numeroasă flotă arabă a traversat Hellespontul şi a terorizat ţărmul tracic al Mării Marmara pînă la zidurile cetăţii Constantinopol.

Deşi se pare că împăratul nu a irosit mai mulţi oameni şi mai multe corăbii decît îşi putea permite, a fost nevoie de o oarecare rezistenţă, deoarece capitala era lipsită de fortificaţii solide înspre mare. În toamnă, arabii au recucerit Cyzicul şi s-au instalat comod pentru iernat. În anul următor şi-au reluat incursiunile. În timp ce majoritatea corăbiilor Imperiului apărau capitala, alţi arabi invadau insula Creta, iernînd acolo, în timp ce compatrioţii lor iernau iar la Cyzic. Prin 676, cînd Mu'awiyah a trimis pe uscat spre Cyzic o armată comandată de fiul său Yazid, tensiunea începea să-şi pună amprenta asupra Imperiului.

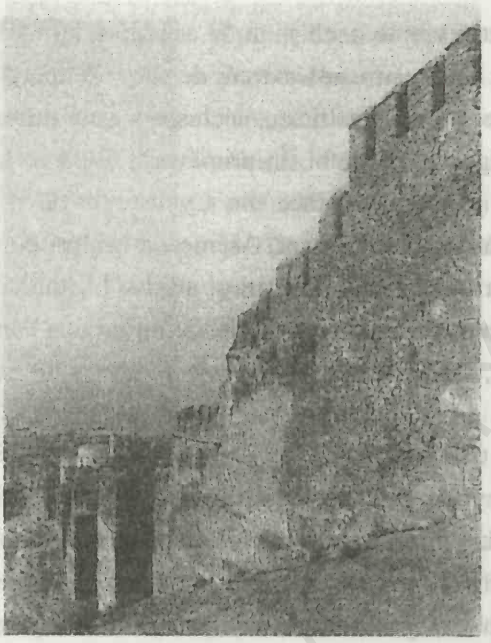

Fig. 76. Zidurile Thessalonicului văzute dinspre răsărit (Foto: Deutshes Archäologisches Institut, Atena).

Constantin descoperise deja un complot pus la cale de căpetenia slavă Perbundos ca să cucerească Thessalonicul. Atunci cînd l-a executat pe Perbundos, drept răzbunare slavii au atacat cetatea. Întrucît împăratul putea dispune doar de o flotă mică şi de provizii puţine, slavii au transformat curînd Thessalonicul într-o adevărată ruină[2]. Între timp, lombarzii îşi încercaseră şi ei norocul în cucerirea celei mai mari părţi a Calabriei bizantine, inclusiv Brindisium şi Tarentum. Mulţi calabrezi au fugit din călcîiul Italiei în vîrful degetului acesteia, înlocuind numele noii aşezări cu cel al ţinutului natal, Calabria[3].

Petrecîndu-şi cea de a treia iarnă la rînd la Cyzic, arabii îl obligau pe Constantin să aleagă între a-i lăsa să submineze la nesfîrşit puterea bizantină şi a-şi risca armata şi flota într-o încercare disperată de a-i alunga. În vara anului 677, aceştia au făcut o nouă incursiune în împrejurimile Constantinopolului, în timp ce slavii asediau pe neaşteptate Thessalonicul. În cele din urmă, împăratul a luat hotărîrea să angajeze o luptă deschisă. În toamna aceea, marina a pus în funcţiune Focul Grecesc, îngrozindu-i şi punîndu-i pe fugă pe arabi, mulţi dintre ei fiind arşi sau înecîndu-se. După aceasta, atît flota cît şi armata lor au pornit spre casă. Flota deja zdrobită a

navigat de-a lungul coastei Anatoliei pînă ce în larg, lîngă Syllaeum, a fost surprinsă de o furtună năpraznică, care a scufundat-o aproape în întregime. Înainte de a ajunge în Siria, armata arabă a fost practic distrusă într-o bătălie cu forţele a trei generali bizantini, probabil strategii themelor opsiciană, anatolică şi armeană[4].

Această răsturnare de situaţie pentru arabi nu a fost lipsită de urmări. De la cucerirea Siriei, unii piraţi creştini cunoscuţi sub numele de mardaïţi deveniseră practic independenţi pe Muntele Amanus, între Siria şi Cilicia, deşi se supuseseră formal arabilor şi jefuiseră mai mult Cilicia bizantină decît Siria arabă. Dar victoriile arabilor în Cilicia din 673 i-au pus pe mardaïţi în situaţia de a se afla izolaţi de restul lumii bizantine, rămînîndu-le doar şansa unor campanii de pradă în teritoriul arab, iar victoriile bizantine asupra arabilor îi încurajaseră să se răzvrătească pe faţă. În vreme ce o parte din ei au rămas pe Muntele Amanus, alţii au migrat spre sud în Munţii Libanului, un ţinut şi mai aspru. Acolo, sprijiniţi de muntenii din partea locului, de sclavi şi de prizonierii bizantini evadaţi din zonele învecinate ale Siriei, ei au început să prade nordul Palestinei[4].

Scutit deci de atacurile arabilor, Constantin a pregătit o expediţie împotriva slavilor, care, după ce atacaseră Thessalonicul, îşi îndreptaseră acum atacurile asupra regiunii din nordul Mării Egee şi a Hellespontului. Armata bizantină a invadat valea Strymonului şi i-a înfrînt clar pe slavii stabiliţi acolo. În timp ce slavii fugeau spre nord, thessalonicienii au reocupat enclava bizantină din jurul cetăţii lor, restabilind raportul de forţe dinaintea venirii arabilor la Cyzic.

Frustrat de pierderile suferite de armata şi de marina arabă şi de rebeliunea mardaïţilor, Mu'awiyah a început negocierile pentru încheierea unui armistiţiu. Tratatul a fost probabil încheiat în 679, prevăzînd ca arabii să plătească un tribut în valoare de 216.000 de nomisme, cincizeci de sclavi şi cincizeci de cai pe an. Iniţial, acest tratat le permitea arabilor să-şi menţină stăpînirea asupra insulei Rhodos. Dar Mu'awiyah a murit în anul următor, unul din fiii lui 'Ali, a contestat pretenţia lui Yazid, fiul lui Mu'awiyah, de a-i urma la tron, iar Yazid a evacuat Rhodosul ca să evite alte conflicte cu bizantinii. Diverşi conducători slavi şi hanul avarilor au încheiat şi ei tratate cu Imperiul, care părea dintr-o dată mai puternic decît cu patru ani în urmă.

Constantin s-a folosit de acest răgaz ca să rezolve chestiunea monoteletismului rămasă în suspensie. Constans al II-lea evitase să condamne doctrina aceasta în al său *Type*, deoarece spera să recucerească provinciile răsăritene unde monoteletismul fusese oarecum acceptat şi pentru că se bizuia pe generalii şi pe soldaţii armeni. Mai puţin dependent de armeni şi neavînd nici o speranţă reală de a recuceri Egiptul şi Siria, Constantin nu prea avea motiv să apere ambiguităţile *Type*-ului, de care se

plîngeau atît de mult supuşii săi apuseni. După o consultare amicală cu papa, împăratul a convocat un conciliu al bisericii pentru toamna anului 680.

Înainte de întrunirea conciliului, Constantin a anunţat destituirea fraţilor săi Heraclios şi Tiberios, pe care îi încoronase tatăl său. Constantin voia ca fiul său Iustinian să fie moştenitorul lui indiscutabil, act care, în timp, căpătase valoare de cutumă. Dar destituirea unor coîmpăraţi inofensivi era ceva neobişnuit, iar un corp de soldaţi din thema anatolică a sosit la Chrysopolis, în faţa capitalei, cerînd reinstalarea celor doi fraţi. Chiar dacă împăratul pusese să fie spînzuraţi capii răscoalei, din prudenţă, el i-a reinstalat pe cei doi înainte de întrunirea conciliului[7].

Cînd s-a întrunit în palatul imperial, conciliul s-a autodeclarat ecumenic şi şi-a luat titlul de Cel de al Treilea Conciliu de la Constantinopol. Putea să facă acest lucru, întrucît la el participau reprezentanţi ai papei, patriarhul Ierusalimului şi calcedonienii din patriarhatul Alexandriei rămaşi fără conducător, plus patriarhul calcedonian al Antiohiei Macarie, aflat în exil. Conciliul şi-a prelungit deliberările timp de luni în şir, deoarece legaţii papali au invocat texte ale Părinţilor Bisericii ca să demonstreze că Hristos are două voinţe, iar Macarie s-a sprijinit pe propriile lui texte pentru a dovedi contrariul.

În această vreme, bulgarii, care locuiau de mult timp în teritoriul dintre cursul inferior al Dunării şi Marea de Azov, începuseră să se mişte spre apus, împinşi de atacurile dinspre răsărit ale khazarilor[8]. Pe la începutul anului 681, un grup de bulgari au trecut Dunărea şi au pătruns în Tracia conduşi de hanul lor, Asparuh, unul dintre fiii defunctului han Kuvrat[9]. Ajunşi acolo, ei nu numai că ameninţau să cucerească cetăţile de pe malul mării aflate încă în mîinile bizantinilor, dar au devenit duşmani mult mai puternici decît slavii locali, pe care Constantin tocmai îi învinsese. Hotărît să înlăture pe cît posibil această primejdie, împăratul a ordonat tuturor trupelor din cele cinci theme să treacă în Tracia. El însuşi a condus armatele şi flota themelor împotriva bulgarilor, i-a izgonit în ţinutul mlăştinos de la nord de delta Dunării şi i-a asediat în fortificaţiile lor de acolo.

Pe măsură ce se instala o stare de expectativă, Constantin a descoperit că mlaştinile îi dăunează gutei. Încredinţîndu-le campania strategilor themelor, el a pornit pe mare spre sud intenţionînd să se trateze la băile din portul Mesembria. Dar soldaţii săi, crezîndu-se abandonaţi, au fugit în panică din deltă. În timp ce bulgarii îi urmăreau şi-i ucideau pe mulţi dintre ei, Asparuh a înaintat pînă la Varna, pe care a cucerit-o odată cu oraşele mai mici din jurul ei. El i-a supus cu uşurinţă pe slavii dezbinaţi şi şi-a extins hanatul pînă la Marea Neagră la est, pînă la Munţii Balcani la sud şi pînă la hanatul avarilor la vest. Deşi doar o mică fîşie din acest ţinut devenise

recent bizantină, starea de urgență implicată de apariția unui vecin la apus atît de puternic era tocmai ceea ce încercase Constantin să împiedice.

După stabilirea bulgarilor la sud de Dunăre, numai o campanie de mare anvergură în afara teritoriului Imperiului îi putea alunga. Constantin a luat hotărîrea să facă pace, iar Asparuh a fost de acord. Înaintea invaziei, bizantinii și bulgarii respectaseră un tratat încheiat de Heraclius cu hanul Kuvrat, tatăl lui Asparuh; chiar și acum, ținuturile bizantine și bulgare nu aveau graniță comună, iar interesele lor nu intrau în conflict direct. Conform prevederilor noului tratat, împăratul recunoștea ocuparea de către bulgari a coastei la nord de Mesembria și plătea poate un tribut modest, în vreme ce Asparuh urma să nu mai facă nici o altă cucerire în sud.

Cel de al Treilea Conciliu de la Constantinopol și-a continuat deliberările în timpul războiului cu bulgarii și și-a încheiat lucrările abia în septembrie 681. Conciliul a stabilit că Hristos are două voințe, una umană și una divină, corespunzînd celor două naturi ale Lui, cu toate că afirma că aceste voințe nu puteau să se opună una alteia. Printre clericii condamnați pentru susținerea sau tolerarea monotelismului se numărau patriarhii Sergius și Pyrrhus numiți de Heraclius, papa Honorius, contemporanul lor, și Macarie, pe care conciliul l-a trimis ca patriarh în exil al Antiohiei[10]. Deși aceste anateme surprinzător de aspre au provocat discuții îndelungate, majoritatea era dornică să pună capăt ambiguităților din *Ecthetis*-ul lui Heraclius și din *Type*-ul lui Constans. După mai mult de două secole de controverse, acest conciliu a susținut clar doctrina calcedoniană conform căreia Hristos este simultan pe deplin uman și divin. Concluziile lui au fost prompt acceptate în cadrul Imperiului și de biserica apuseană. Dat fiind că acest conciliu desăvîrșise definirea doctrinei creștine, Constantin al IV-lea a dobîndit mai mult decît obișnuitul credit cuvenit împăraților care convocau concilii ecumenice. El a putut să-și destituie din nou frații și, cu o cruzime reținută, tăindu-le nasurile, să-i facă ineligibili pentru ocuparea tronului.

Un noroc neașteptat i-a permis împăratului chiar să și compenseze înfrîngerea sa în fața bulgarilor. Curînd după conciliul convocat de el, a izbucnit o revoltă în hanatul avarilor în rîndul miilor de descendenți ai bizantinilor luați prizonieri de avari în timpul domniei lui Heraclius. Conduși de Kuver, un bulgar pe care hanul îl făcuse căpetenia lor, fugarii și-au părăsit așezările și au migrat în sud spre Thessalonic. Constantin i-a primit cu brațele deschise și le-a oferit noi sălașuri în Tracia[11]. Cam prin perioada aceasta, el a creat și o nouă themă a Traciei, alcătuită din aproape toată partea europeană a themei opsiciene, deși trupele care apărau Constantinopolul au rămas opsiciene[12]. Cartierul general al noii theme s-a aflat probabil de la bun început la Arcadiopolis, nu departe de graniță, unde strategul Traciei era în mai mare măsură să oprească o invazie a bulgarilor decît putea contele opsician de la Ancyra.

Disensiunile din rîndul arabilor au fost în favoarea lui Constantin. Pe la 682, în timp ce califul Yazid se străduia să înăbuşe o altă rebeliune a alizilor din Medina, prinţii creştini ai Armeniei şi Iberiei i-au trădat pe arabi şi au apelat la protecţia Bizanţului pentru statele lor. În anul următor, renegaţii arabi din Africa l-au învins şi l-au ucis pe guvernatorul arab şi au întemeiat la Qayrawan un principat rebel aliat cu Bizanţul. Cu toate că forţele lui Yazid au înăbuşit revolta de la Medina, nu mult după aceea a survenit moartea lui. Problema succesiunii bolnăviciosului său fiu, Mu'awiyah II, a dus la izbucnirea unei alte revolte a alizilor, care a cuprins cea mai mare parte a califatului din afara Siriei. În 684, cînd a murit Mu'awiyah, Marwan, urmaşul lui, a moştenit greaua povară a războiului civil.

Chiar şi pentru un împărat căruia îi plăcea liniştea, ocazia oferită de situaţia din califat era irezistibilă. Constantin a trimis o flotă care a făcut incursiuni în Siria, jefuind cetăţile Acra, Cesareea şi Ascalon, în timp ce mardaïţii efectuau propriile lor raiduri în interior din Munţii Libanului. În toamna următoare, se pare că împăratul a pornit în fruntea unei armate care a recucerit o mare parte din Cilicia şi Hexapolisul armean, inclusiv Mopsuestia[13]. Dar Marwan i-a înfrînt pe rebeli şi a pus din nou stăpînire pe Egipt. În 685, cînd urmaşul lui, 'Abd al-Malik, s-a oferit să plătească Imperiului un tribut mai mare, de 365.000 de nomisme, 365 de sclavi şi 365 de cai pe an, Constantin a acceptat noii termeni.

În vremea aceea, împăratul era pe moarte, bolnav de dizenterie. Deşi voia poate să-i lase tînărului său moştenitor un Imperiu pacificat, probabil că prudentul Constantin ar fi încheiat oricum armistiţiul. În timpul celor douăzeci şi trei de ani de cînd îl pusese tatăl său în fruntea puterii de la Constantinopol, el făcuse faţă atacurilor arabe, slave, bulgare şi ale rebelilor cu o atitudine hotărîtă şi plină de calm. Deşi nu avusese parte de succese mari şi pierduse unele teritorii mărginaşe în favoarea arabilor şi a bulgarilor, el eliberase Biserica de disputele teologice şi menţinuse siguranţa fundamentală a Imperiului. Chiar dacă ar fi putut face mai mult, Constantin nu a acţionat în acest sens.

RISCURILE LUI IUSTINIAN AL II-LEA

Iustinian, fiul lui Constantin, a devenit la vîrsta de şaisprezece ani împărat al unui stat care avea acum cea mai mică întindere din toată existenţa sa. El ştia însă cu siguranţă că tatăl şi bunicul său fuseseră mai tineri decît el atunci cînd veniseră la putere, amîndoi în împrejurări mai puţin favorabile, şi că se achitaseră de datoria lor în mod onorabil. Dar Iustinian voia să realizeze mai mult decît atît. Indiferent de ceea

ce îl făcuse pe prudentul Constantin să-i dea fiului său numele de Iustinian, Iustinian al II-lea însuşi se simţea menit să păşească pe urmele marelui omonim, Iustinian I. Încă de la începutul domniei, el s-a străduit nu numai să recucerească provinciile pierdute, dar şi să restabilească prestigiul imperial.

Iustinian avea oarecare motive să considere că sosise exact timpul pentru o contraofensivă împotriva arabilor. În ultimii patruzeci de ani, noile lor cuceriri fuseseră puţine şi instabile, iar războaiele civile frecvente şi devastatoare. În 685, califul 'Abd al-Malik stăpînea numai Siria şi Palestina, ambele hărţuite de mardaïţii creştini, plus Egiptul; alizii rebeli din Persia, Mesopotamia şi Arabia controlau mai mult de jumătate din califat. Cînd 'Abd al-Malik a încercat să cucerească Mesopotamia şi a eşuat, alizii au invadat Palestina. În comparaţie cu califatul, Imperiul părea puternic şi stabil. Atunci cînd a căutat să continuie recuceririle tatălui său, Iustinian a manifestat doar o îndrăzneală moderată, eludînd tratatul încheiat de Constantin pe patul de moarte.

Iustinian a început destul de raţional în 686 prin restabilirea protectoratului bizantin asupra Armeniei şi Iberiei, al căror statut era din nou îndoielnic. Cei doi prinţi independenţi ai acestora, după ce se răzvrătiseră împotriva arabilor mult înainte de semnarea tratatului, fuseseră ucişi în urmă cu doi ani de către invadatorii khazari, după care arabii invadaseră iar cele două ţinuturi. Iustinian a trimis o armată sub comanda lui Leontios, strategul anatolienilor, cu toate că arabii au continuat să stăpînească unele părţi ale celor două principate. Leontios s-a concentrat asupra jefuirii şi devastării Albaniei şi Azerbaidjanului, care erau situate în cadrul teritoriului califatului, dar nu intrau în sfera de influenţă a califului care încheiase tratatul.

Fig. 77. Nomismă de aur din timpul lui Iustinian al II-lea, cu o cruce în vîrful unor trepte pe revers, de mărime dublă faţă de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Această campanie nu numai că a adus o pradă bogată şi a extins influenţa Bizanţului asupra regiunii caucaziene, dar l-a convins totodată pe belicosul 'Abd al-Malik să reînnoiască tratatul, incluzînd în el clauze noi în favoarea Imperiului. El a fost de acord să plătească acelaşi tribut ca şi cel anterior şi să împartă în mod egal cu Imperiul veniturile Armeniei, Iberiei şi ale Ciprului. În schimb, Iustinian accepta să-i retragă pe mardaïţi din califat şi să le ofere acestora noi aşezări pe teritoriu bizantin. O parte din aceştia au venit de pe Muntele Amanus în anul acela, iar alţii din Munţii Libanului în primăvara următoare, cînd Iustinian a plecat în Armenia ca să ia în stăpînire o parte a acesteia. Deşi alţi mardaïţi au rămas totuşi pe loc, cel puţin douăsprezece mii de oameni au venit în Imperiu, evident împreună cu familiile lor. Iustinian i-a aşezat în thema carabisiană, înrolîndu-i ca vîslaşi permanenţi în flota themei.

Se pare că Iustinian a împărţit apoi thema carabisiană în două părţi, fiecare dintre ele dispunînd de două mii de soldaţi. Partea centrală a Greciei a devenit o nouă themă a Hellasului, cu capitala la Corint. Thema carabisiană deţinea în continuare insulele din Marea Egee, unde îşi avea reşedinţa strategul ei, împreună cu coasta de sud a Anatoliei, aflată sub comanda unui drungar subordonat al cibyrrhaeoţilor, al căror cartier general, judecînd după numele lor, se afla în portul Cibyra. Cei douăsprezece mii de mardaïţi reaşezaţi aveau propriul lor comandant şi puteau echipa toate corăbiile necesare transportării celor două mii de marinari carabisieni. Înlocuirea vîslaşilor mardaïţi cu recruţi temporari locali trebuie să fi îmbunătăţit promptitudinea şi eficienţa redusei theme carabisiene[14].

Iustinian avea planurile sale şi în privinţa Balcanilor. Probabil că în timpul marşului spre Armenia şi la întoarcere, împăratul le-a ordonat trupelor de cavalerie din themele anatoliene să se adune în anul următor în thema Traciei în vederea declanşării unei campanii. Era limpede că bulgarii îşi extinseseră influenţa asupra slavilor din sudul Traciei, un teritoriu deranjant de aproape de Constantinopol şi de Thessalonic. Iustinian intenţiona să-i oprească pe bulgari, şi, pregătindu-se pentru aceasta, se pare că a sistat plata tributului cuvenit acestora conform tratatului încheiat cu bizantinii.

Deşi sistarea plăţii acestui tribut nu putea să conducă la vreo economie, cu excepţia salvării mîndriei bizantine, Iustinian avea cu adevărat nevoie de bani pentru campania aceasta şi pentru altele. Ca şi Iustinian I, împăratul a numit oficiali energici, care au început să stoarcă venituri de la aristocraţi. Principalele instrumente ale împăratului erau sacellariul său, Ştefan Persanul, şi mai ales şeful cancelariei, fostul abate Theodot. Acesta din urmă strîngea impozitele cu o asprime neobişnuită. Se

spune că ar fi recurs frecvent la confiscări, pe care le impunea prin torturarea sau întemnițarea celor bogați[15].

În 688, Iustinian și-a condus trupele de cavalerie comasate ale themelor răsăritene din capitală pe uscat, spre Thessalonic. Mărșăluind de-a lungul coastei de nord al Mării Egee, el i-a alungat pe bulgari, a căror stăpînire asupra ținutului trebuie să fi fost instabilă, și i-a învins pe slavi, care alcătuiau cea mai mare parte a populației. Fără să încerce anexarea regiunii, împăratul i-a obligat pe slavi să se stabilească în altă parte. El a trimis cel puțin o sută de mii dintre aceștia în thema opsiciană. Treizeci de mii au fost înrolați în armată și li s-au dat loturi militare, probabil în jurul cetății Cyzic devastată de arabi în timpul lui Constantin al IV-lea.

Se pare că Iustinian a așezat alți slavi între Thessalonic și rîul Strymon ca să extindă enclava aflată sub dominație imperială. La est de rîu, sudul Traciei a devenit un pămînt al nimănui, despărțind teritoriul bizantin de cel bulgar. În timpul acestei reașezări, Iustinian a intrat în Thessalonic, a rămas un timp în cetate, după care s-a întors înapoi, evident pe o rută mai la nord. La întoarcere, un grup de bulgari i-au întins o ambuscadă într-o trecătoare în munți și au provocat pierderi serioase armatei sale. Această campanie poate fi considerată totuși drept un succes, din moment ce treizeci de mii de slavi luați prizonieri au putut fi încorporați în armata bizantină, mărind efectivele acesteia cu aproximativ o treime.

În 689, lăsîndu-i pe recruții săi slavi pe noile loturi militare, neobositul împărat i-a atacat din nou pe arabi. Încălcînd prevederile tratatului încheiat cu califatul și care era încă în vigoare, mulți mardaïți rămăseseră nestingheriți în Munții Libanului, alături de o serie de renegați arabi și sclavi fugari. Drept răzbunare, califul ar fi putut sista plata tributului. Din cauză că războiul civil continua să facă ravagii, Iustinian a considerat că poate trimite în siguranță o armată, care a ajuns la Muntele Amanus și s-a apropiat chiar de Munții Libanului. 'Abd al-Malik, care pregătea o nouă campanie ca să smulgă Mesopotamia din mîinile alizilor, a preferat să încheie un alt armistițiu. Tributul anual plătit de el a fost redus de la o mie de nomisme pe zi la o mie de nomisme pe săptămînă, însă el îi lăsa mînă liberă împăratului în Armenia, Iberia și Cipru. În ceea ce îl privea, se pare că Iustinian retrăsese încă circa șase mii cinci sute de mardaïți împreună cu familiile lor, deși o parte din ei au rămas încă în Munții Libanului. El i-a înrolat pe cei care voiau să fie vîslași în noua themă a Hellasului[16].

În primii săi patru ani de domnie, Iustinian ordonase efectuarea de operațiuni militare în fiecare an. El încălcase trei tratate, încheiase două, crease o themă, înrolase în jur de 18.500 de vîslași și 30.000 de soldați și dobîndise controlul asupra Ciprului, Iberiei și a Armeniei. Această activitate frenetică adusese un evident progres, dar cos-

turile campaniilor şi achitarea soldele trupelor îi obligaseră pe funcţionarii financiari ai Imperiului să presteze o activitate nu tocmai plăcută. Iar reuşitele lui Iustinian erau în foarte mare parte datorate tulburărilor din cadrul califatului.

În următorii doi ani, forţele lui 'Abd al-Malik i-au alungat pe alizi din cea mai mare parte a Mesopotamiei, au cucerit Medina şi păreau să fie pe cale de a cîştiga războiul civil. Iustinian a respectat pacea, dar în 691 i-a mutat pe mulţi din locuitorii Ciprului din insula lor precar apărată în regiunea încă subpopulată din jurul cetăţii Cyzic. Amintindu-şi desigur de faptul că Iustinian I fondase un oraş şi o arhiepiscopie numite Iustiniana Prima, împăratul a întemeiat cetatea Iustinianopole pentru ciprioţi şi a conferit arhiepiscopiei lor privilegiile conjugate ale mitropoliilor Ciprului şi Cyzicului.

Împăratul a găsit curînd o scuză ca să scape de tratatul cu arabii. El a emis un nou tip de nomismă, avînd pe ambele părţi chipul lui, aşa cum era obiceiul, şi pentru prima dată un bust al lui Hristos. Pînă în acel moment, califii emiseseră dinari de aur care copiau nomismele bizantine, reproducînd pînă şi chipul împăratului, dar este de la sine înţeles că 'Abd al-Malik a omis capul lui Hristos de pe dinarii săi, pe care a început să-i toarne într-un stil diferit şi cu o greutate ceva mai mică. Iustinian a refuzat tributul califului pe motiv că monedele acestuia nu corespundeau celor ale lui. Deşi califul a adăugat un număr de monede suplimentare pentru a compensa diferenţa, Iustinian a insistat asupra chestiunii privind bustul lui Hristos. Declarînd tratatul nul, el a început să pregătească o campanie împotriva arabilor.

Fig. 78. Nomismă de aur reprezentîndu-l pe Iustinian al II-lea ţinînd o cruce, cu un bust al lui Hristos pe revers, în mărime dublă faţă de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

În vara anului 692, cei treizeci de mii de slavi ai lui Iustinian fuseseră instruiți, înarmați și organizați într-o armată specială sub conducerea lui Nebulos, propriul lor comandant. Împăratul i-a adăugat cavaleriei regulate a themei și i-a dus în est. Numai că în timpul pregătirilor prelungite ale împăratului, 'Abd al-Malik îi asediase pe alizi la Mecca și strînsese o armată arabă cu care a invadat Imperiul înainte ca Iustinian să apuce să atace califatul. Cele două armate s-au încleștat lîngă Sebastopole, în centrul themei armene, arabii fluturînd în vîrful unei sulițe o copie a tratatului pentru a scoate în evidență dreptatea cauzei lor.

Arabii s-au aflat într-o situație cu totul nefavorabilă pînă ce Nebulos și cea mai mare parte a armatei lui de slavi au dezertat la ei, se pare că în urma unei mituiri, moment în care restul bizantinilor au luat-o la goană. Cu toate că și arabii s-au retras, Iustinian era furios. El a dizolvat armata slavilor, din care au rămas vreo zece mii de oameni, și se spune că ar fi pus să fie uciși mulți dintre ei, evident inclusiv soțiile și copiii dezertorilor. Pe alții i-a vîndut ca sclavi[17]. Totodată, el l-a întemnițat pe strategul anatolian Leontios, pe care se pare că îl considera parțial răspunzător de înfrîngere.

Deși Iustinian a fost nevoit să amîne împlinirea ambițiilor lui militare, el a căutat chiar în toamna aceea dobîndirea unei altfel de glorii. Pășind pe urmele tatălui său și pe cele ale lui Iustinian I, el a anunțat convocarea unui conciliu ecumenic la Constantinopol. Nu mai rămăsese de discutat nici o problemă teologică, iar eforturile lui Iustinian de a găsi vreuna în documentele Celui de al Șaselea Conciliu Ecumenic eșuaseră deja. El a declarat totuși că era nevoie de un conciliu pentru punerea la punct a chestiunilor legii canonice, care fuseseră neglijate de cel de al cincilea și cel de al VI-lea conciliu. Întrucît conciliul avea menirea de a completa activitatea acestora, el a căpătat denumirea de Conciliul Quinisext („al Cincilea – al Șaselea").

Pe parcursul celor două secole și jumătate de cînd Conciliul de la Calcedonia emisese ultimele canoane ecumenice, practicile bisericii răsăritene se îndepărtaseră tot mai mult de cele ale bisericii apusene. Conciliul Quinisext a apărut prea tîrziu ca să poată armoniza asemenea diferențe, dar Iustinian și episcopii aproape exclusiv răsăriteni ai conciliului știau puține lucruri despre uzajul din Apus. Astfel, conciliul le cerea bărbaților căsătoriți care erau diaconi sau preoți hirotonisiți să-și continue viața conjugală, în timp ce biserica apuseană le cerea să renunțe la ea. Conciliul interzicea postul în sîmbetele din postul Paștilor, pe cînd biserica apuseană îl prescria. Printre alte decizii contrare punctelor de vedere occidentale, conciliul reducea prioritatea autorității papale la o simplă întîietate de onoare.

Cu toate că legații papali au semnat documentele Conciliului Quinisext la începutul anului 693, papa Sergius i-a repudiat prompt atît pe cei doi legați ai săi cît și conciliul. Iustinian a încercat la început să-l intimideze pe Sergius, ordonîndu-i unui ofițer imperial să aresteze doi oficiali papali; apoi a trimis un alt ofițer să-l aresteze chiar pe papă. Dar armata exarhatului l-a sprijinit pe Sergius și l-ar fi linșat pe reprezentantul împăratului dacă papa nu l-ar fi ajutat să scape. Doar o armată din Răsărit ar fi putut eventual impune voința lui Iustinian.

După înfrîngerea de la Sebastopole, Iustinian nu mai dispunea de nici o rezervă de soldați. Atunci cînd clientul său, prințul Armeniei, i s-a supus fără luptă lui 'Abd al-Malik, care cucerise Mecca și își extindea autoritatea asupra Persiei, însuși Iustinian a trimis coloanele necesare reconstruirii moscheii de la Mecca, deoarece, altfel, califul ar fi despuiat o biserică de la Ierusalim[18]. Dar 'Abd al-Malik nu mai avea nevoie de tratatul de pace pe care Iustinian îl încălcase de trei ori. În vara lui 694, califul și-a trimis trupele destinate incursiunilor, împreună cu slavii care dezertaseră din armata Imperiului, să atace Cilicia, unde au înfrînt trupele bizantine locale.

Incapabil să repurteze deocamdată victorii militare, Iustinian și-a îndreptat atenția spre construcții, domeniu care îi interesase puțin pe împărații care domniseră după Iustinian I, modelul său. Împăratul a început cu Marele Palat de la Constantinopol, adăugîndu-i o sală de ospețe și înălțînd ziduri în jurul incintei palatului. Vrînd să clădească o curte pentru ceremoniile imperiale pe locul unei biserici din apropiere, el a dărîmat biserica și a construit alta în altă parte. Se pare că aceste proiecte erau scumpe, mai ales că, adăugîndu-se cheltuielilor militare, i-au îmboldit pe cei doi funcționari financiari ai lui Iustinian, Ștefan și Theodot, să instituie arbitrar impuneri suplimentare asupra exasperaților aristocrați.

În vara anului 695, reputația lui Iustinian a suferit o altă lovitură, atunci cînd un alt raid arab, de data aceasta în Hexapolisul armean, a dus la luarea de mulți prizonieri și a arătat că echilibrul de forțe se deplasase din nou de partea arabilor. Împăratul a încercat să-l recîștige pe Leontios, fostul strateg anatolian, și probabil pe prietenii acestuia, eliberîndu-l după trei ani de temniță și numindu-l în postul de strateg al Hellasului. Înainte de a pleca de la Constantinopol, generalul a pus însă la cale o conspirație împotriva împăratului.

Conspiratorii au pus stăpînire în timpul nopții pe principala închisoare a cetății, Praetorium, eliberîndu-i și înarmîndu-i pe cei întemnițați, printre care se aflau numeroși aristocrați și militari. Cu ajutorul lor, Leontios și susținătorii lui i-au convocat pe locuitorii capitalei a doua zi dimineață la catedrala Sfînta Sofia. Ei au dobîndit atît sprijinul patriarhului Callinicos cît și al unei mulțimi numeroase care

striga lozinci împotriva lui Iustinian. Adunîndu-se la Hipodrom, această mulțime l-a izgonit pe Iustinian din palat și l-a proclamat împărat pe Leontios.

Împrejurările detronării lui Iustinian sugerează faptul că Imperiul era lipsit de resurse în vederea unei expansiuni agresive, ca să nu mai vorbim de o revenire la gloria primului Iustinian. În cel mai rău caz, o campanie susținută de cuceriri ar fi necesitat o precauție deosebită în această perioadă. În ciuda succeselor inițiale, Iustinian al II-lea își făcuse prea mulți dușmani, riscase prea mult și nu reușise să-și dea seama în ce măsură afectaseră Imperiul invaziile din secolul al VII-lea. În cele din urmă, proiectele lui l-au slăbit și mai mult.

CELE ȘAPTE REBELIUNI

Detronarea lui Iustinian în 695 a zguduit Imperiul mult mai serios decît cele trei rebeliuni anterioare din secolul al VII-lea. Asasinarea lui Mauriciu din 602 nu putea să fi zdruncinat grav tradiția Răsăritului în ceea ce privește succesiunea sistematică care fusese instituită încă din vremea lui Constantin I. Executarea lui Focas în 610 părea să fie o pedeapsă justificată pentru uzurparea acestuia, iar rebeliunea în favoarea lui Constans al II-lea din 641 slujea confirmării tradiției succesiunii de la tată la fiul cel mai mare. Dar răsturnarea lui Iustinian al II-lea a pus capăt unei dinastii solide din nici un alt motiv decît lipsa de popularitate a împăratului în rîndul aristocrației. Autoritatea lui Leontios se baza numai pe sprijinul armatei, la care puteau recurge, din momentul creării themelor, mulți alți bărbați ambițioși.

Isaurian de origine, Leontios a fost primul bărbat matur și cu experiență care a devenit împărat de la Heraclius încoace. Luîndu-și numele de Leon, purtat deja de alți doi împărați, Leontios a încercat să se comporte ca un conducător legitim și moderat. Cu toate că mulțimea voia ca Iustinian să fie ucis, Leontios s-a mulțumit să pună să i se taie nasul și limba ca să nu mai poată domni și l-a exilat la Cherson, în Crimeea, împreună cu cîțiva dintre miniștrii și apropiații săi. Leontios voise să-i salveze chiar și pe detestații miniștri ai lui Iustinian, Ștefan și Theodot, pe care mulțimea i-a ars de vii.

Ferindu-se să afișeze aroganța care îl făcuse atît de nepopular pe Iustinian, Leontios a tolerat raidurile de la graniță ale arabilor. Dar în 696, 'Abd al-Malik a trimis o expediție greu de ignorat împotriva Africii bizantine. Comandantul califului, Hassan ibn al-Nu'man, a cucerit imediat Qayrawan-ul de la renegații arabi care îl stăpîneau, iar pe la începutul lui 697 a pus stăpînire pe Cartagina, lăsînd efectivele rămase din forțele exarhatului risipite în puținele orașe fortificate ale acestuia. Deși prințul din Lazica tocmai denunțase suzeranitatea bizantină și se alăturase arabilor,

Leontios a acordat în mod înțelept prioritate Africii, pe care, dacă ar fi pierdut-o, n-ar mai fi reușit să o recupereze într-un viitor previzibil.

Fig. 79. Leontios (695-698). Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă față de cea reală (Foto: prin bunăvoința Muzeului Arthur M. Sackler, Harvard University Art Museum, Whittemore Collection).

În toamna aceea, împăratul a îmbarcat pe flota sa carabisiană o forță expediționară și a trimis-o în Africa. Comandantul acesteia, Ioan Patricianul, a intrat plin de îndrăzneală cu flota în portul Cartagina, luînd cetatea prin surprindere, în timp ce Hassan se lupta cu maurii. Ioan a curățat de arabi și orașele învecinate. Dar Hassan a apelat la calif, cerîndu-i trupe suplimentare, iar la începutul anului 698, cînd acestea au sosit, i-a alungat din Cartagina pe Ioan și pe oamenii lui. Comandantul bizantin s-a întors înapoi să caute întăriri, dar cînd a ajuns în Creta, cîțiva dintre ofițerii marinei sale, temîndu-se că vor fi învinuiți de eșecul campaniei, s-au revoltat. Ei l-au proclamat împărat pe unul dintre ei, drungarul Apsimar al cibyrrhaeoților, și și-au continuat drumul spre Constantinopol.

Se pare că Leontios își trimisese celelalte corăbii în Cipru ca să-i aducă înapoi pe ciprioții din Iustinianopole, conform unui acord încheiat cu califul[19]. Ciuma făcea iar ravagii în capitală. Cetățenii orașului au fost de partea lui Leontios atunci cînd flota lui Apsimar a sosit la Sycae, în partea opusă Cornului de Aur, asediind cetatea. În vara aceea însă, cîțiva ofițeri, despre care se spune că erau de origine străină, au deschis una dintre porți. Rebelii au dat năvală prin ea, prădînd totul în cale. Apsimar, al cărui nume era cu siguranță străin, probabil german, a devenit împărat sub numele de Tiberiu al III-lea, poate în amintirea ultimului împărat în timpul domniei căruia nu survenise nici o calamitate. Apsimar i-a tăiat nasul lui Leontios și l-a exilat într-o mînăstire din Constantinopol.

Cu toate că Apsimar era mai mult sau mai puțin capabil, el avea și mai puține drepturi de a domni decît Leontios, al cărui unic eșec real, pierderea Africii, fusese mai curînd greșeala lui Apsimar decît a lui. Ca să-și justifice uzurparea, Apsimar a plănuit un raid asupra arabilor, care erau atunci ocupați cu o rebeliune în Persia. Împăratul l-a numit comandant al tuturor celor patru theme de pe cuprinsul Anatoliei pe omul în care avea cea mai mare încredere, fratele său Heraclios, și l-a trimis în sud în fruntea unei forțe numeroase. Traversînd trecătorile Cappadociei înainte de venirea iernii, Heraclios a invadat nordul Siriei, provocînd pierderi grele unei armate arabe care venea de la Antiohia; a făcut apoi o incursiune pînă la Samosata și a revenit în Imperiu, în primăvara lui 699, cu o pradă bogată și numeroși prizonieri.

După obținerea acestei victorii ușoare, dar neimportante, care îi îmbia pe arabi la răzbunare, Apsimar nu a făcut nici un efort ca să-i împiedice pe aceștia să cucerească ultimele avanposturi din Africa ale Imperiului. Singura sa contribuție clară la apărarea Apusului a fost înființarea noilor theme ale Sardiniei și Siciliei, alcătuite din trupele existente acolo. Thema Sardiniei, formată din rămășițele exarhatului Africii și incluzînd Sardinia, Corsica și Insulele Baleare, era slabă. Thema Siciliei era alcătuită din Sicilia și Calabria, care făceau parte din exarhatul Italiei, și erau cele mai expuse raidurilor dinspre mare pornite din Africa aflată sub stăpînire arabă[20].

Califul a răzbunat curînd raidul lui Heraclios prin invadarea pe scară largă a Armeniei bizantine, pe care căuta să o adauge posesiunilor lui din Armenia propriu-zisă. În anul 700, 'Abdulah, fiul califului, a cucerit fortăreața Theodosiopolis de la graniță și a făcut o incursiune pînă la Hexapolis. În anul următor, Mahomed, fratele califului, a invadat cu atîta forță teritoriul bizantin de la est de Eufrat încît comandantul bizantin Baänes s-a predat, iar locuitorii au acceptat un guvernator arab. Nici împăratul, nici Heraclios, fratele lui, nu au opus o rezistență eficientă.

Dar nici armenilor nu le erau pe plac arabii, astfel că în 702 i-au masacrat pe guvernatorul lor arab și garnizoana acestuia, declanșînd o răscoală care s-a extins pînă departe, în Armenia propriu-zisă, precum și în Lazica. Armenii au apelat la ajutorul împăratului, care le-a trimis cîteva trupe. Nefiind pregătit să pornească imediat lupta împotriva armenilor, califul l-a trimis mai întîi pe 'Abdulah în Cilicia, unde a întărit în 703 Mopsuestia, transformînd-o în primul bastion puternic arab din regiune. Prin anul următor, 'Abdulah a pornit spre Armenia în fruntea unei armate numeroase, în timp ce o altă armată arabă asedia Sisium, aflată în apropiere de Mopsuestia. Deși Heraclios i-a atacat pe arabi la Sisium, ucigîndu-i sau luîndu-i prizonieri pe mulți dintre ei, 'Abdulah a continuat să supună Armenia[21].

În acel an, detronatul împărat Iustinian, nedescurajat de mutilarea nasului şi a limbii, neimpresionat de Apsimar şi însoţit de cîţiva din foştii săi curteni, a fugit de la Cherson, unde fusese exilat, în hanatul khazar. Hanul l-a luat suficient de mult în serios pe Iustinian ca să-i dea de soţie o prinţesă khazară, care a fost botezată cu semnificativul nume de Teodora. Atunci cînd Apsimar a protestat, hanul a fost gata să i-l predea pe Iustinian, dar întreprinzătorul exilat şi tovarăşii lui au scăpat din nou, acesta părăsindu-şi soţia însărcinată. În toamnă, ei au plecat pe mare în hanatul bulgar, unde Iustinian a fost atît de convingător, încît hanul bulgar Tervel i-a dat o armată ca să-şi recapete tronul.

În faţa acestei ameninţări, Apsimar l-a rechemat pe fratele său, Heraclios din Răsărit în Tracia. În vara lui 705, acesta s-a apropiat de graniţa bulgară în fruntea unei armate, dar Iustinian şi Tervel au trecut chiar pe lîngă el şi au pornit spre Constantinopol. După ce a aşteptat timp de trei zile în faţa zidurilor cetăţii fără să fie poftit să intre, destituitul conducător, pe care nu-l părăsea niciodată curajul, a intrat prin conducta spartă a Apeductului lui Valens împreună cu o parte din oamenii săi. În vreme ce ei ocupau capitala, Apsimar a fugit la Sozopolis, în Tracia, unde, treptat, armata sa a început să-l părăsească. Iustinian a pus curînd mîna pe Apsimar şi i-a executat pe Heraclios şi pe principalii săi ofiţeri. Odată reinstalat, împăratul a trimis la khazari după soţia sa Teodora şi după nou-născutul său fiu, Tiberius, şi l-a răsplătit pe Tervel cu daruri bogate şi acordîndu-i rangul de Caesar.

Fig. 80. Pecete de plumb a lui Tervel, hanul bulgar (cca. 701- cca. 718), cu titlul său bizantin de Caesar, reprezentată în mărime naturală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Iustinian putea pe bună dreptate pretinde că detronarea lui adusese daune Imperiului. În timpul uzurpărilor lui Leontios şi a lui Apsimar, Bizanţul a recîştigat Lazica, pentru a o pierde ulterior, alături de Africa, Lazica, o parte din Cilicia şi Armenia bizantină. Arabii îşi reluaseră raidurile anuale, conduşi de Maslamah, unul dintre fiii califului şi un războinic strălucit. Trei rebeliuni în zece ani constituia o cifră alarmantă, mai ales atunci cînd războiul cu arabi a început să se intensifice. Ca împărat legitim şi totodată conducător cu experienţă şi talentat, Iustinian avea cea mai mare şansă de a reface stabilitatea dacă instituia restricţii drastice.

Cu toate că împăraţii recurseseră rareori la execuţii, uciderea de către Iustinian a adversarilor proveniţi din rîndurile armatei, cum erau ofiţerii lui Apsimar, era justificabilă. La începutul anului 706, după ce urmărise jocurile de la Hipodrom cu un picior pe Leontios şi cu celălalt pe Apsimar, Iustinian a pus să fie executaţi şi ei. Şi acest fapt era justificat, deoarece chiar cazul lui Iustinian demonstra că mutilarea nu era suficientă ca să pună capăt unei cariere imperiale, iar executarea lui Focas pentru uzurpare constituia un precedent general acceptat. Iustinian a dat chiar dovadă de o oarecare milă, obligîndu-l pe fiul lui Apsimar să intre în rîndurile bisericii în loc să-l ucidă. Dar Iustinian a greşit prin faptul că a executat o serie de ofiţeri şi demnitari pentru vina de a-i fi sprijinit pe uzurpatori şi, în loc să-l destituie pe patriarhul Calinicos pentru că îi încoronase, a ordonat să i se scoată ochii.

Nu multă vreme după reinstalarea lui Iustinian, 'Abd al-Malik a murit, iar calif a devenit fiul lui, al-Walid. Mohamed, unchiul lui lui Walid, a desăvîrşit cucerirea Armeniei prin masacrarea nobililor armeni, în vreme ce Maslamah, fratele lui vitreg, a invadat Cappadocia, asediind Tyana în timpul iernii anului 707. Pentru a ridica acest asediu, împăratul a trimis doi strategi cu o forţă suplimentată cu trupe neregulate din rîndul ţăranilor; dar Maslamah a zdrobit-o şi a jefuit Tyana, deportîndu-i pe locuitorii ei. În anul următor, în timp ce Iustinian purta o campanie minoră şi nereuşită împotriva foştilor lui aliaţi bulgari, Muslamah a mai cucerit cîteva forturi şi a învins o armată bizantină lîngă Amorium. Peste încă un an, el a efectuat o incursiune în Isauria. Rîvna lui Maslamah de a lupta împotriva Imperiului părea neostoită.

În 710, avanpostul bizantin de la Cherson, sprijinit de khazari, s-a răzvrătit împotriva lui Iustinian. Deşi zona respectivă nu prea merita atenţie într-o perioadă în care Anatolia era supusă unui atac serios, Iustinian, avînd de plătit o poliţă notabililor locului unde fusese exilat, a trimis o flotă destul de mare sub comanda lui Ştefan Patricianul ca să revendice stăpînirea asupra ei. Ştefan a cucerit cu uşurinţă Chersonul şi i-a ucis pe unii din locuitorii lui, dar flota lui a fost sfărîmată de o furtună de toamnă la întoarcerea în capitală. Astfel că locuitorii Chersonului au putut apela din nou la khazari.

De data aceasta, Iustinian a reacționat într-un mod mai ciudat. El încerca să înăbușe tulburările de la Ravenna și de la Roma și l-a convocat pe papa Constantin la Constantinopol ca să rezolve neînțelegerile privind Conciliul Quinisext[22]. În primăvara anului 711, împăratul l-a primit cu respect pe papă și a fost de acord cu faptul că papalitatea nu este obligată să accepte orice decizie a conciliului, dacă avea obiecții împotriva acesteia. Iustinian era în același timp consternat de faptul că Lazica și Abasgia îl trădaseră supunîndu-se califului, astfel că a trimis o expediție modestă sub conducerea lui Leon Sirianul, care a recucerit Abasgia. Se pare că împăratul a încercat să ajungă la un compromis în privința Chersonului, trimițînd o solie condusă de marele logofăt Gheorghe ca să negocieze o înțelegere cu khazarii. Dar locuitorii Chersonului și khazarii i-au ucis pe Gheorghe și pe membrii soliei lui. Ei l-au proclamat drept împărat al lor pe Bardanes, un oficial exilat de sorginte armeană, dîndu-i numele grecesc de Filipicos.

Întrucît Iustinian putea cu greu ignora uzurparea, el a trimis în vară o a treia expediție navală la Cherson, sub comanda lui Mauros Patricianul. În același timp însă, arabii înaintau de-a lungul întregii granițe de răsărit. După încheierea păcii cu Tervel și obținerea unei întăriri de trei mii de ostași bulgari, Iustinian a pornit în fruntea celei mai mari părți a themelor opsiciană și tracă spre Sinope, de unde i-ar fi putut ataca fie pe arabii din Lazica, fie pe cei din Armenia, fie pe cei din Cilicia. Dar ajuns acolo, a aflat că Mauros, după ce nu reușise să-i izgonească pe khazari din Cherson, se alăturase cetățenilor acestuia în proclamarea lui Filipicos.

Împăratul și armata lui au pornit într-o cursă contra cronometru cu uzurpatorul și flota lui înapoi în capitală. În ciuda handicapului de a călători pe uscat, Iustinian era gata să ajungă primul, dar în momentul cînd se afla aproape de Calcedonia, rebelii intrau în portul Constantinopol. Filipicos a pus să fie măcelărit micuțul fiu al lui Iustinian, Tiberius, și să fie executați principalii lui demnitari. Înaintînd spre tabăra lui Iustinian din apropierea Calcedoniei, forțele rebele i-au convins pe oamenii lui să-l părăsească, în schimbul promisiunii că nu vor fi pedepsiți. Iustinian a fost decapitat, iar Filipicos i-a trimis capul la Roma și la Ravenna pentru a nu lăsa loc la nici un dubiu asupra morții sale.

Cea de a doua cădere a lui Iustinian s-a datorat nu atît exceselor sale, care nu au fost mari în timpul celei de a doua domnii, cît nesiguranței create de cele trei rebeliuni anterioare ei. Cea de a patra revoltă a înrăutățit și mai mult lucrurile, distrugînd tot ce mai rămăsese din legitimitatea dinastică. Firește, Filipicos a încercat să se justifice făcînd să circule o relatare a expedițiilor efectuate la Cherson care exagerau cruzimea și nesăbuințele lui Iustinian. Dar el îl întrecuse în ceea ce privește sălbăticia, punînd să fie uciși nu numai sfetnicii predecesorului său, ci și fiul acestuia.

Asemenea multor armeni, Filipicos sprijinea monotelismul. Cînd a intrat în capitală, el şi-a exprimat dorinţa de a repudia cel de al Şaselea Conciliu Ecumenic antimonoteletist. Cu mai puţin de două luni mai tîrziu, la începutul anului 712, el l-a destituit pe patriarhul Cyros, deoarece acesta sprijinise conciliul, şi a emis un edict prin care îl respingea. Cea mai mare parte a restului clerului a acceptat edictul, ezitînd să-l catalogheze pe împărat drept eretic. Pe lîngă obişnuitul motiv al laşităţii, este posibil ca unii dintre clerici să fi considerat că Imperiul nu-şi putea permite o controversă teologică într-un asemenea moment.

Prin 712, Maslamah şi alţi comandanţi arabi cuceriseră toată Cilicia şi teritoriul bizantin de la est de Eufrat. Filipicos a încercat să salveze zona Melitene, trimiţîndu-i pe armeni să o colonizeze, dar Maslaham i-a alungat de pe poziţiile lor uşor de cucerit. Arabii au împins frontiera Imperiului de la Munţii Taurus la Munţii Antitaurus şi au făcut o incursiune în adîncimea Anatoliei. În thema armeană, ei au prădat Amasia şi au ajuns la Gangra; în thema anatoliană au jefuit Misthia şi au rămas peste iarnă acolo. Între timp, bulgarii au făcut o incursiune în Tracia, ajungînd pînă la Constantinopol. În primăvara anului 713, arabii au cucerit Antiohia din thema anatoliană, bulgarii au făcut o nouă incursiune, iar italienii, înfuriaţi de edictul lui Filipicos împotriva celui de al Şaselea Conciliu Ecumenic, i-au alungat din Roma pe ofiţerii lui.

După toate aceste răsturnări de situaţie din Bizanţ, Gheorghe Burafos, strategul themei opsiciene, care plecase în Tracia să-i respingă pe bulgari, a considerat necesar ca Filipicos să fie detronat. Cu o zi înainte de Rusalii, contele şi-a trimis ofiţerii în capitală, aceştia au intrat în palat, au pus mîna pe Filipicos în timp ce acesta îşi făcea siesta şi i-au scos ochii, supunîndu-l unei mutilări mai greu de ignorat decît tăierea nasului sau a limbii. Fără îndoială că noii conspiratori contau pe mulţimea care s-a adunat a doua zi la Sfînta Sofia să-l aclame pe Gheorghe, dar au pierdut controlul asupra evenimentelor. Protoiereul Artemios, şeful arhivelor imperiale, a primit aclamaţiile mulţimii şi tronul, sub numele imperial de Anastasios al II-lea.

Se pare că Anastasios şi-a ales noul nume în cinstea capabilului birocrat Anastasios I, a cărui prudenţă a imitat-o. El i-a pedepsit pe conspiratori şi şi-a consolidat puterea punînd să-i fie scoşi ochii atît lui Gheorghe, cît şi ofiţerului care îl orbise pe Filipicos. Anastasios l-a trimis pe acesta din urmă la o mînăstire din Constantinopol şi i-a exilat pe complotişti la Thessalonic. Împăratul a revocat prompt edictul lui Filipicos şi a recunoscut cel de al Şaselea Conciliu Ecumenic. El i-a înlocuit pe majoritatea strategilor care slujiseră sub Filipicos, numindu-l strateg al Anatoliei pe Leon Sirianul, care recucerise Abasgia pentru Iustinian al II-lea.

Împăratul a acordat toată atenția arabilor care înaintau tot mai mult în Anatolia. În 714, cînd Maslamah a invadat regiunea Ancyra din thema opsiciană, Anastasios

Fig. 81. Anastasios al II-lea Artemios (713-715), cu o cruce în vîrful unor trepte pe revers. Nomismă de aur, reprezentată în mărime dublă față de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

a trimis o solie califului Walid ca să negocieze încheierea unui armistițiu sau să descopere cel puțin intențiile arabilor. Cînd solii s-au întors, raportînd intenția califului de a declanșa un atac pe uscat și pe mare asupra Constantinopolului, Anastasios a început să repare fortificațiile orașului și să-l aprovizioneze. Se pare că el a fost cel care a asigurat orașului primele lucrări de apărare complete prin terminarea zidurilor dinspre mare.

Deși Walid a murit la începutul anului 715, Suleyman, fratele și sucesorul lui, a continuat cu rîvnă planurile lui îndreptate împotriva Bizanțului. În primăvara aceea, împăratul a aflat că o flotă arabă debarcase la Phoenix, în thema carabisiană, ca să taie copaci pentru construirea mai multor nave de război. Anastasios a ordonat imediat adunarea oștilor în insula Rhodos în vederea organizării unei expediții sub conducerea marelui logofăt, Ioan Diaconul, de unde acesta urma să-i atace pe arabi peste strîmtoare. Odată ajunse la Rhodos însă, trupele themei opsiciene s-au răzvrătit împotriva lui Anastasios, poate din cauza resentimentelor lor față de faptul că ordonase cu doi ani în urmă orbirea lui Gheorghe, conducătorul lor. Ele l-au ucis pe Ioan, i-au risipit expediția și au pornit spre Adramyttium, situat în thema tracă. Acolo l-au găsit și l-au proclamat împărat pe perceptorul local Theodosios, în ciuda încercărilor acestuia de a scăpa de această onoare periculoasă.

În timp ce califul Suleyman strîngea o armată extrem de numeroasă sub comanda lui Maslamah ca să cucerească întreg Imperiul, bizantinii purtau un alt

război civil. Anastasios a lăsat capitala în grija ofițerilor credincioși și a pornit spre Niceea ca să-i înfrunte pe rebelii opsicieni pe pământul lor natal. Dar susținătorii lui Theodosios au strîns cea mai mare parte a trupelor opsiciene, s-au îndreptat pe uscat și pe mare spre Chrysopole și au declanșat atacuri navale asupra Constantinopolului. Către sfîrșitul verii, rebelii au intrat în Tracia, au pătruns prin trădare în capitală, i-au arestat pe ofițerii lui Anastasios și au prădat cetatea. Anastasios a rămas la Niceea pînă în toamnă, cînd a acceptat să abdice, să se călugărească și să se autoexileze la Thessalonic în schimbul promisiunii că va beneficia de imunitate.

Theodosios al III-lea, un împărat incapabil și îndărătnic, s-a pomenit în fața unei invazii arabe pe scară largă și a unei rezistențe obstinate față de domnia lui din partea themelor anatoliană și armeană. Loial doar cu numele față de Anastasios al II-lea, strategul anatolian Leon Sirianul s-a aliat cu strategul armean Artavasdos împotriva lui Theodosios. Așa stăteau lucrurile în 716, cînd două armate arabe au invadat Anatolia, în timp ce o flotă arabă înainta de-a lungul coastei din Cilicia. Leon, originar din Germanicea, în ținutul de graniță devenit recent teritoriu arab, nu numai că știa araba, dar îi și cunoștea pe arabi. În timpul îndelungatelor și duplicitarelor negocieri, Leon i-a luat-o înainte comandantului arab Maslamah și nu i-a permis să intre în Amorium.

În vara aceea, Leon s-a proclamat împărat, cu sprijinul lui Artavasdos. Maslamah a plecat din teritoriul lui Leon, îndreptîndu-se spre thema tracă, unde armata arabă a cucerit cetățile Sardis și Pergam, iernînd acolo. Nerăbdător să pună capăt războiului civil, Leon a pornit spre Constantinopol. La Nicomedia, el a întîlnit și a capturat un grup de oficiali ai lui Theodosios, printre care se afla și tînărul fiu al împăratului. Fără să le facă nici un rău, el a înaintat spre Chrysopole și a început negocierile cu Theodosios. Acesta din urmă a fost de acord să abdice în favoarea lui Leon și să intre în rîndurile Bisericii împreună cu fiul său, după ce a primit asigurarea că nu li se va face nici un rău. La începutul primăverii anului 717, Leon a intrat în capitală sub numele de Leon al III-lea.

Deși această a șaptea rebeliune a fost cea mai blîndă și cea mai îndreptățită din toate, conducerea statului a rămas dezbinată, în vreme ce forțele lui Maslamah amenințau Constantinopolul. Anarhia politică dăunase fără îndoială sistemului de apărare al imperiului împotriva arabilor, a căror înaintare păruse să fie stopată înainte de detronarea lui Iustinian al II-lea. Dar atacurile arabilor, care s-ar fi intensificat oricum după sfîrșitul propriului lor război civil, dăunaseră atît reputației împăraților, cît și armatei și vistieriei bizantine. Superiori ca populație, pămînt și bogății, arabii începuseră să-și concentreze toată puterea împotriva Bizanțului. Ei amenințau acum să nimicească întregul Imperiu prin cucerirea capitalei.

CAPITOLUL 11

Depăşirea crizei (717-780)

Planul arabilor din 717 nu era să facă incursiuni în forţă, ca în 674, ci să cucerească definitiv cetatea Constantinopol. Aceasta era intenţia declarată a califului Suleyman. Armata şi flota aflate în drum spre cetate erau conduse de cel mai bun general al arabilor, Maslamah, şi se spune că atingeau impresionantul număr de 120.000 de oameni şi 1.800 de corăbii[1]. Forţele acestea depăşeau ca mărime întreaga armată şi flota Imperiului, fiind mai mult decît suficiente ca să blocheze complet cetatea Constantinopol. Dacă arabii puteau cuceri centrul de rezistenţă bizantin din capitală, calea le-ar fi fost deschisă spre desăvîrşirea cuceririi Anatoliei, pe care o începuseră deja. După un lung război civil, ca să nu mai vorbim de cele şapte rebeliuni din ultimii douăzeci şi doi de ani, Bizanţul era slab pregătit să le ţină piept.

SCHIMBAREA DIN TIMPUL LUI LEON AL III-LEA

Principalul avantaj al bizantinilor îl constituiau calităţile ultimului lor împărat. Leon al III-lea, experimentat şi încă viguros la vîrsta de aproape patruzeci de ani, ieşise în repetate rînduri din situaţii aproape imposibile în calitate de comandant al Abasgiei şi ca strateg al themei anatoliene. În acest din urmă post, el îl întrecuse deja pe Maslamah prin calităţile lui diplomatice şi militare în plus, avea avantajul că îi cunoştea pe arabi. Ca sirian crescut probabil în credinţa monofizitismului, e posibil ca Leon să le fi părut suspect unora dintre bizantini, dar el era ortodox declarat şi mult prea raţional ca să se aventureze în inovaţii religioase într-o asemenea perioadă[2]. Leon se bucura de o loialitate ieşită din comun din partea armatei, printre aliaţii lui numărîndu-se şi strategul armean Artavasdos, care s-a însurat cu Anna, fiica lui Leon.

Cu trei ani în urmă, Anastasios al II-lea, fostul patron al lui Leon, terminase înălţarea zidurilor dinspre mare ale capitalei şi începuse să depoziteze provizii. Se pare că Leon a cîştigat timp ca să-şi termine pregătirile prin iniţierea unor negocieri

suplimentare cu Maslamah. Între timp, împăratul a avut grijă să se alieze cu bulgarii, care se temeau firește ca nu cumva califatul să se dovedească a fi un vecin mai agresiv decît Bizanțul. Ei au început să-i hărțuiască pe arabi ori de cîte ori aveau ocazia. La începutul verii, cînd Maslamah a traversat Helespontul la Abydus şi a străbătut Tracia, prădînd oraşele, el a fost hărțuit tot timpul de bulgari.

În iulie 717, Maslamah a supus cetatea Constantinopol unui asediu total pe uscat. Paralel cu Zidurile lui Theodosius, arabii au înălțat două ziduri de asalt complete cel interior ca să-i izoleze pe bizantini, iar cel exterior ca să-i țină pe bulgari departe de tabăra arabă situată între ele. La începutul lunii septembrie a sosit flota arabă, care a instituit blocada dinspre mare. Întrucît cea mai mare parte a acestei flote naviga pe lîngă cetate în susul Bosforului, Leon şi-a trimis corăbiile ca să atace arier-garda acesteia cu Focul Grecesc. Arabii s-au îngrozit văzîndu-şi cele douăzeci de corăbii din urma flotei şi două mii de oameni arzînd sau scufundîndu-se. După aceea, flota arabă s-a ținut departe de corăbiile bizantine echipate cu acest foc, rămînînd într-un golf aflat la jumătatea distanței spre partea europeană a Bosforului pînă la venirea iernii.

Din cauză că arabii nu aveau nici un plan privind un atac frontal, de îndată ce au renunțat la planurile de blocadă dinspre mare, numărul lor şi trecerea timpului au început să lucreze împotriva lor şi în favoarea bizantinilor. Aceştia puteau aduce alimente cu bărcile, dar grupurile de soldați şi marinari şi aliații lor bulgari împiedicau armata arabă să iasă din tabără şi flota acestora să părăsească porturile pentru a se aproviziona. În plus, iarna 717/718 a fost cumplit de aspră. Datorită faptului că zăpada a acoperit pămîntul timp de trei luni, o mare parte din arabi, din caii, cămilele şi vitele lor au murit de frig. Pe lîngă aceasta, arabii şi-au consumat repede proviziile.

În primăvară, califul 'Umar al II-lea, care îi succedase lui Suleyman, a trimis noi flote atît din Egipt cît şi din Africa pentru reaprovizionarea asediatorilor şi o nouă armată prin Anatolia pentru a consolida forța terestră. Aflînd aceasta, Sergios, strategul Siciliei, a considerat că cetatea Constantinopol era ca şi pierdută şi l-a proclamat împărat pe unul din ofițerii săi, Vasile Onomagulos, care a fost rebotezat cu numele Tiberios. Avînd de înfruntat vremea rea timp de cîteva luni cît a durat campania, cele, 400 de corăbii arabe din Egipt şi 260 din Africa, încărcate cu alimente şi arme, au intrat în Marea Marmara. Ca să evite Focul Grecesc al bizantinilor, ele au ancorat pe țărmul asiatic, chiar la sud de Calcedonia.

Echipajele acestor corăbii erau originare din Egipt şi Africa, creştini într-o proporție covîrşitoare şi ostili conducătorilor lor musulmani. Odată ajunşi în apropierea Constantinopolului, mulți dintre ei s-au urcat în bărcile folosite pentru debarcare şi s-au refugiat în cetate, unde i-au declarat supunere împăratului. Leon i-a

întîmpinat cu bucurie şi i-a trimis înapoi cu propria lui flotă, care a capturat proviziile arabilor şi le-a scufundat corăbiile. Încurajat de acest succes parţial, Leon a putut trimite o mică expediţie în Sicilia, unde armata i-a predat pe ofiţerii ei rebeli şi ordinea a fost restabilită. Deşi bizantinii au recucerit cîteva forturi italiene, pe care lombarzii puseseră mîna profitînd de situaţia confuză, nu aceasta pare să fie perioada cînd imperiul a pierdut practic Sardinia şi insulele care depindeau de ea[4].

Fig. 82. Leon al III-lea Sirianul (717-741). Miniatură din Modena Zonaras (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

În acest timp, armata arabă de întărire traversase Asia Minor şi ajunsese la Niceea. Dar Leon plasase soldaţii bizantini pe dealurile din jurul Nicomediei şi le-a întins o ambuscadă arabilor care înaintau, ucigîndu-i pe mulţi dintre ei şi obligîndu-i pe ceilalţi să se retragă spre graniţă. În acest timp, bizantinii aduceau provizii masive la Constantinopol, iar oamenii lui Maslamah mureau de foame. În tabăra arabă a izbucnit o epidemie, iar mai multe mii dintre ei au fost ucişi în timpul atacurilor bulgarilor. Califul 'Umar a ordonat retragerea, astfel că arabii au ridicat asediul după treisprezece luni în ziua de 15 august, sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, căreia bizantinii i-au atribuit salvarea cetăţii. În ciuda faptului că trupele epuizate ale lui Maslamah au traversat Anatolia fără să întîmpine nici o rezistenţă, la întoarcere, multe corăbii arabe s-au scufundat într-o furtună izbucnită în Marea Marmara. Multe altele

au ars atunci cînd un vulcan din apropierea insulei Thera din Marea Egee şi-a aruncat cenuşa asupra lor. Alte cîteva au căzut în mîinile bizantinilor.

Marea ofensivă arabă a luat astfel sfîrşit printr-un fiasco, în parte datorită ghinionului, în parte datorită energiei lui Leon al III-lea, dar în principal din cauza forţei de apărare a Constantinopolului şi a distanţei mari dintre el şi califat. Eşecul arabilor a fost evident, încît i-a permis lui Leon al III-lea să treacă la ofensivă. El a trimis o flotă, care a prădat Laodiceea din Siria, şi o armată care i-a obligat pe arabi să evacueze o mare parte a zonei de frontieră. Bizantinii au reocupat o parte a Armeniei apusene, iar califul a trebuit să refortifice Mopsuestia şi Melitene.

În ciuda victoriilor lui Leon, în 719, fostul împărat Anastasios al II-lea a încercat totuşi să-l detroneze. Acesta a preluat puterea la Thessalonic, unde se retrăsese şi se călugărise, obţinînd o promisiune de ajutor din partea bulgarilor, care s-ar putea să se fi considerat prea puţin răsplătiţi pentru serviciile aduse lui Leon. Anastasios se aştepta la sprijin şi din partea cîtorva oficiali care îi fuseseră apropiaţi, dar aceştia l-au trădat lui Leon. Atunci cînd Anastasios a venit la Heracleea, în Tracia, cu o armată şi o flotă bulgară, Leon i-a convins pe bulgari să renunţe la expediţie. Împăratul a pus mîna pe Anastasios, l-a executat şi i-a pedepsit pe susţinătorii lui, printre are se afla şi contele themei opsiciene. Acest puternic post de comandă i-a revenit lui Artavasdos, ginerele lui Leon.

Triumfător, Leon şi-a încoronat în 720 fiul, Constantin, coîmpărat, sărbătorind evenimentul prin emiterea unei noi monede de argint, miliaresionul. El a înlocuit hexagramul introdus de Heraclius, care ieşise din uz. Imitînd dirhamul arab şi evaluat la a douăsprezecea parte dintr-o nomismă de aur, miliaresionul răspundea nevoii unei monede mai valoroase decît follisul de aramă, dar mai mică decît nomisma, care, începînd cu secolul al VII-lea, se pare că era preţuită la 288 de folles. Miliaresionul a devenit un element stabil al sistemului monetar.

Arabii şi-au reluat incursiunile ca şi mai înainte, în ciuda tuturor recentelor lor pierderi. Începînd cu anul 720, următorul calif, Yazid al II-lea, a efectuat incursiuni în fiecare an în themele anatoliană şi armeană. La început, arabii i-au învins pe bizantini în partea Armeniei recent revendicată de Imperiu, cu toate că aceştia din urmă i-au învins pe arabi în Isauria. În 722, încurajaţi poate de împărat, khazarii au început un război cu arabii din Armenia, dar nici măcar acest lucru nu a dus la încetarea raidurilor arabe din Asia Minor[5]. Atunci cînd Leon a încercat să mărească impozitele din Italia, ca să compenseze cheltuielile războiului cu arabii, el s-a izbit de opoziţia papei Grigore al II-lea şi a pierdut controlul asupra Romei.

Se pare că împăratul adoptase atitudinea obişnuită a bizantinilor, conform căreia astfel de prăbuşiri erau o dovadă a mîniei divine care trebuia să fie potolită. În

722, el a încercat să-i oblige pe evreii din Imperiu să accepte botezul. Dar nici chiar precauția aceasta nu a reușit să-i oprească pe arabi să jefuiască în anul următor Iconium și să desăvîrșească recuperarea Armeniei bizantine, cucerind Camachum. Nu mult după aceea, Leon a început să se gîndească la un alt motiv posibil al mîniei lui Dumnezeu: că folosirea icoanelor lui Hristos și ale sfinților ar putea încălca porunca biblică ce interzicea idolatria.

Ideea aceasta a avut partizanii ei la vremea respectivă. Vestea că Yazid al II-lea interzisese în 721 icoanele creștine în califat s-ar putea să-i fi făcut să se simtă frustrați pe unii dintre creștini la gîndul că un necredincios îi forța să facă ceva ce ar fi trebuit să facă ei înșiși[6]. În interiorul Imperiului, adversarii de frunte ai icoanelor erau doi episcopi din thema opsiciană, Constantin din Nacolea și Toma din Claudiopole. Patriarhul Germanos i-a mustrat pentru atitudinea lor, dar, deși opinia aceasta era împărtășită de Beser, unul dintre sfetnicii împăratului, un sirian refugiat din califat, împăratul nu dăduse deocamdată nici un semn că ar fi de acord. Prestigiul cîștigat de el și de Imperiu prin dejucarea planurilor arabilor în privința asediului părea însă să se risipească. O expediție condusă de exarhul de Ravenna nu a reușit să redobîndească controlul asupra Romei, iar arabii ieșiseră în cea mai mare parte învingători din luptele cu khazarii, făcuseră în 725 o incursiune în Cipru și prădaseră Cesareea în primăvara anului 726. Deși Dumnezeu îi ferise pe bizantini de distrugerea totală, El părea să fie încă nemulțumit de aceștia.

Tot în aceeași primăvară, Leon și-a concentrat evident eforturile ca să-L împace pe Dumnezeu cu un cod de legi revizuit numit *Ecloga* sau Alegerea – selectat desigur din *Codul lui Iustinian*[7]. Pe lîngă faptul că era mai scurt și în greceşte, *Ecloga* modifica o serie de prevederi ale lui Iustinian „în interesul unei mai mari umanități", cum declara Leon în prefață. Astfel, *Ecloga* scotea în afara legii avortul și îngrădea recurgerea la execuții. Dar ea instituia pedeapsa cu moartea pentru homosexualitate și extindea în mare măsură apelul la pedepsirea prin mutilare. Sursa de inspirație a acestor măsuri și a limitării motivelor de divorț din *Eclogă* pare să fi fost o neobosită lectură ad litteram a Bibliei[8]. Desigur, argumentul principal împotriva icoanelor făcea parte din aceeași categorie.

În vara aceea, vulcanul submarin aflat chiar la vest de Thera, care fusese activ cu intermitențe începînd din 718, a erupt cu violență. Zile la rînd, craterul a emanat fum, cenușă și bulgări de lavă peste Marea Egee și pînă pe coastele Macedoniei și Anatoliei. Foarte mulți bizantini trebuie să fi văzut sau auzit despre efectele erupției. Probabil că cea mai mare parte dintre ei credeau că era vorba despre un semn clar al mîniei divine și acest lucru l-a convins pe împărat să acorde atenție argumentelor

celor care susțineau că Dumnezeu era împotriva icoanelor. Leon a început prin a ordona îndepărtarea icoanei cea mai strîns asociată cu împăratul, chipul lui Hristos situat deasupra intrării principale a palatului, Poarta de Bronz (*Chalke*).

Fig. 83. Icoana Fecioarei cu Pruncul între Sfinții Gheorghe (stînga) și Theodor din Mînăstirea Sfînta Ecaterina de pe Muntele Sinai (Foto: prin bunăvoința membrilor expediției Michigan-Princeton-Alexandria la Muntele Sinai).

Probabil că Leon credea că prin înlăturarea icoanelor punea capăt unui abuz care nu avea nici o justificare teologică serioasă. El nu vedea de ce ar fi trebuit să consulte Biserica şi se pare că a fost surprins de îndîrjirea opoziţiei populare. Puţinii soldaţi pe care i-a trimis să coboare icoana de la intrare au fost copleşiţi în momentul cînd făceau acest lucru de o mulţime înfuriată care i-a linşat pe cîţiva dintre ei. Deşi Leon a evitat din prudenţă să-i execute pe unii dintre asasini, el i-a pedepsit totuşi cu amenzi şi mutilări şi a continuat să păşească pe calea pe care o alesese. Emiţînd firește un edict, împăratul a interzis deţinerea de icoane ale sfinţilor, dar nu şi a icoanelor lui Hristos[9].

Se pare că, iniţial, Leon nu făcuse prea multe eforturi ca să-şi impună interdicţia, care era extrem de nepopulară în rîndul Bisericii, în Grecia şi în Italia. Patriarhul Germanos nu şi-a manifestat deschis dezacordul, dar papa Grigore, care era deja aproape independent, a respins deschis dispoziţiile lui Leon. După ce Grigore şi-a făcut publică atitudinea, trupele exarhatului Italiei şi-au răsturnat ofiţerii, l-au ucis pe exarhul Pavel şi abia s-au abţinut să-şi proclame propriul împărat din cauza opoziţiei papei. Şi mai rău pentru Leon, la începutul anului 727, locuitorii themei Hellasului şi ai insulelor themei carabisiene au proclamat un alt împărat, Cosma. Ei şi-au adunat flotele şi au pornit spre Constantinopol. Chiar dacă revolta navală nu avea drept ţel apărarea icoanelor, ea a exploatat cu siguranţă sentimentul iconofil.

În timp ce rebelii se apropiau de capitală, Leon i-a atacat cu o flotă echipată cu Focul Grecesc. Acesta a avut obişnuitul lui efect devastator, incediind multe corăbii şi îngrozindu-i pe supravieţuitori, astfel că aceştia s-au predat. Leon a pus să fie decapitat împăratul rebel Cosma. În această perioadă, Leon a transferat cartierul general al themei carabisiene din insulele egeene în ţinutul mai puţin agitat care făcea parte din drungul cibyrrhaeoţilor din sudul Anatoliei. Thema carabisiană a devenit cunoscută sub numele de thema cibyrrhaeotă, cu toate că sediul ei a fost ulterior mutat de la Cibyra la Attalia.

Abia înăbuşise Leon această rebeliune, cînd un corp numeros de prădători arabi au făcut o incursiune în adîncul Asiei Minor. Ei au prădat Gangra şi au instituit un asediu prelungit asupra Niceei din thema opsiciană. Deterioraseră zidurile şi se aflau pe punctul de a cuceri oraşul, cînd unul dintre ofiţerii contelui opsician Artavasdos a distrus în mod dramatic o icoană a Fecioarei. Arabii s-au retras. Declarînd că distrugerea icoanei salvase Niceea, împăratul şi-a manifestat cu şi mai mare îndîrjire opoziţia faţă de iconofili, mai ales faţă de patriarhul Germanos.

Cu toate că doctrina lui Leon a devenit cunoscută sub numele de Iconoclasm („Distrugerea icoanelor"), împăratul nu a luat încă nici o măsură serioasă împotriva

icoanelor. El a numit un nou exarh în Italia, Eutychios, care, cu ajutorul diplomaţiei, a dobîndit o poziţie nesigură în exarhat şi a încheiat o pace greu de menţinut cu papa Grigore. Arabii au continuat să facă incursiuni în Anatolia, dar războiul cu khazarii îi preocupa tot mai mult. Prin 730, Leon putea pretinde că restabilise pacea şi stabilitatea, ratate de Iustinian al II-lea, şi era gata să impună Imperiului Iconoclasmul.

Este ciudat faptul că Leon a convocat la începutul anului 730 un conciliu al curtenilor şi nu unul al bisericii. Printre cei chemaţi se numărau patriarhul Germanos şi poate şi alţi clerici, dar se pare că Leon nu avea încredere în sprijinul întregii ierarhii clericale. El se baza deci pe propria lui autoritate ca împărat ales de Dumnezeu, sau cel puţin care nu poate fi îndepărtat imediat de către el. Germanus a refuzat să participe, argumentînd că o chestiune privind doctrina nu putea fi rezolvată decît de un conciliu ecumenic. Atunci cînd adunarea a adoptat iconoclasmul, bătrînul patriarh a abdicat şi a fost înlocuit de Anastasios, adjunctul său, care a fost de acord să accepte iconoclasmul ca preţ al promovării sale. Orice reproducere a chipurilor persoanelor religioase, inclusiv a celui al lui Hristos, era acum interzisă, deşi Crucea putea fi reprodusă, cu condiţia să nu facă parte dintr-un crucifix.

Împăratul a pus să fie distruse sau acoperite multe picturi publice şi a confiscat valoroase argintării bisericeşti, odăjdii de altar şi relicvarii împodobite cu chipuri de sfinţi. Dar el nu a luat nici o măsură aspră împotriva fostului patriarh Germanos sau a altor episcopi sau oficiali iconofili. O parte dintre aceştia au renunţat la demnităţi sau au plecat din Constantinopol; cei mai mulţi dintre ei şi-au manifestat dezacordul faţă de împărat şi au rămas în continuare în funcţii. Cu toate că împăratul voia să pună capăt venerării pe faţă a icoanelor, pe care o considera ofensatoare faţă de Dumnezeu, nici el şi nici unul dintre numeroşii bizantini care nu erau de acord cu el nu păreau dornici să se confrunte deschis sau să considere că era vorba de rezolvarea unei probleme teologice majore.

Iconoclasmul nu s-a bucurat de sprijinul nici unui partizan de vază din rîndul creştinilor care nu erau sub controlul lui Leon şi a provocat o indignare generală. Călugărul calcedonian Ioan din Damasc a scris în apropiere de Ierusalim o declaraţie în greceşte, susţinînd că orice acţiune asupra icoanei era îndreptată împotriva figurii reprezentate, absolvindu-i astfel pe iconofili de idolatrie şi acuzîndu-i pe iconoclaşti de sacrilegiu. Argumentele lui Ioan s-au răspîndit nu numai în califat, ci şi în Imperiu. În Occident, papa Grigore al II-lea a refuzat să-l recunoască atît pe noul patriarh Anastasios cît şi iconoclasmul, astfel că autoritatea lui Leon la Roma s-a năruit aproape cu totul. În 731, Grigore al III-lea, noul papă, a convocat un sinod italian care a condamnat iconoclasmul drept erezie.

Fig. 84. Sfîntul Ioan din Damasc (stînga) scriind alături de fratele lui vitreg, Sfîntul Cosma. Miniatură din *Menologiul lui Vasile II* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

În ciuda iconoclasmului, arabii au continuat să facă incursiuni în Anatolia. Prin 733, ei îi alungaseră pe khazari din Armenia şi invadaseră hanatul khazar, făcînd totodată repetate incursiuni în adîncul themelor anatoliană şi armeană. În anul acela, Leon a făcut un gest măreţ, aliindu-se cu khazarii împotriva duşmanului lor comun prin căsătoria tînărului său fiu şi moştenitor, Constantin, cu una dintre fiicele hanului khazar. Mireasa lui Constantin a fost botezată cu numele de Irina, dar hanul a rămas păgîn, iar Leon s-a ferit să-i acorde sprijin.

Tot în 733, împăratul a încercat să recapete controlul asupra Romei, trimiţînd o flotă comandată de strategul Manes al cibyrrhaeoţilor. Flota aceasta a naufragiat în Marea Adriatică. Nefiind deocamdată în stare să strîngă o nouă expediţie, Leon l-a pedepsit pe papă cît de mult i-a stat în putere. El a confiscat considerabilele domenii papale din Sicilia şi Calabria şi a mărit impozitele de acolo, instituind poate creşterile impozitelor respinse de Grigore al II-lea cu unsprezece ani în urmă. Se pare că în perioada respectivă Leon redimensiona valoarea impozitelor din tot Imperiul, şi prin acest act el făcea probabil ca ratele impozitelor themei Siciliei să fie echivalente cu cele ale themelor răsăritene, dar nu şi cu ceea ce rămăsese din exarhatul italian.

Şi mai important, acesta a fost probabil momentul cînd Leon a revocat jurisdicţia papală asupra teritoriilor apusene ale Imperiului şi i-a acordat-o patriarhatului Constantinopolului[10]. Acest lucru i-a privat pe papi de autoritatea eclesiastică tradiţională nu numai asupra Siciliei şi a Calabriei, ci şi a Greciei bizantine şi a insulelor din Marea Egee. Prin această pedepsire a papei, clerul bizantin a dobîndit autoritate asupra regiunilor care se răzvrătiseră în trecut împotriva lui Leon şi nu erau deloc entuziaste în privinţa iconoclasmului. Dar Leon a fost nevoit să-i lase papei Ravenna, a cărui autoritate era acolo cel puţin la fel de puternică pe cît de slabă era cea a exarhului Eutychios. Involuntar, împăratul fixase graniţa patriarhatului Constantinopolului acolo unde avea să fie timp de secole graniţa apuseană a Imperiului.

Leon a ţinut mai curînd sub control, fără să rezolve vechea problemă a stăpînirii Italiei şi a apărării Anatoliei. După alte confruntări cu bizantinii şi khazarii, arabii l-au obligat în 737 pe hanul khazar să li se supună o vreme şi să treacă la mahomedanism. Curînd după aceea ei au ajuns cu incursiunile pînă în thema tracică. Prin 738, lombarzii au cucerit Ravenna, cu toate că exarhul Eutychios a recucerit-o prompt cu ajutorul subordonatului său, ducele Veneţiei, şi cu sprijinul papei[11]. Dar prin anexarea ducatului lombard de Spoleto, regele lombard Liutprand a făcut ca rămăşiţele exarhatului să fie înconjurate de un regat lombard renăscut.

Invadatorii arabi, care au ajuns în primăvara anului 740 pînă în thema tracică, l-au provocat în cele din urmă pe Leon să pornească împotriva lor. Se pare că împăratul a sesizat şansa unei victorii din moment ce l-a luat cu el pe tînărul său fiu Constantin ca să împartă gloria cu el. Alegîndu-şi probabil terenul cu grijă, Leon a surprins forţa arabă de circa douăzeci de mii de oameni lîngă Acroënus, în thema tracică, i-a ucis pe cei mai mulţi dintre ei şi i-a pus pe fugă pe ceilalţi. Chiar dacă neîmblînziţii arabi au făcut o nouă incursiune anul următor, Leon a repurtat în sfîrşit o victorie care putea fi atribuită aprobării iconoclasmului de către Dumnezeu.

Acesta a fost norocul lui, pentru că în toamna anului 740 un cutremur de pămînt devastator, pe care iconofilii l-au atribuit firește mîniei lui Dumnezeu faţă de iconoclasm, a lovit capitala şi cîteva zone din Tracia şi Bithynia. Epicentrul acestuia s-a situat probabil la limita apuseană a Mării Marmara, ţinînd cont de faptul că s-au declanşat maree şi cele mai mari distrugeri s-au înregistrat în jurul Nicomediei şi în cîteva oraşe mici din Tracia. Au murit mulţi oameni şi s-au prăbuşit multe clădiri din Constantinopol, iar unele părţi al zidurilor dinspre uscat s-au dărîmat. Leon a profitat de dezastru din punct de vedere fiscal, instituind o suprataxă de o doisprezecime

pentru repararea zidurilor. Acestea au fost refăcute imediat, dar suprataxa a rămas în vigoare.

În iunie 741, Leon a murit de hidropizie, după o domnie care ar trebui să fie considerată drept reuşită conform standardelor moderne. El salvase cetatea Constantinopolului de un atac arab decisiv, apărase Imperiul destul de bine şi supravieţuise cîtorva rebeliuni. A şi murit în patul lui după cea mai lungă domnie de la Constans al II-lea încoace, care de asemenea fusese asasinat. Leon moştenise un Imperiu aflat pe pragul prăbuşirii şi i-a refăcut stabilitatea. El declanşase totodată o controversă teologică ce putea fi evitată, dar, deocamdată, nu una violentă. Dacă realizările sale nu-i convinseseră pe cei mai mulţi că iconoclasmul era un lucru bun, nu făcuse totuşi prea mult rău dovedindu-le contrariul, adică faptul că iconoclasmul era ceva rău.

TULBURĂRI ÎN TIMPUL LUI CONSTANTIN AL V-LEA

Întrucît ultimele şapte succesiuni la tron fuseseră violente, urcarea paşnică pe tron a fiului lui Leon, Constantin, ar fi fost prin ea însăşi o realizare semnificativă. Acest lucru părea să se întîmple atunci cînd Constantin, în vîrstă de douăzeci şi doi de ani, a fost încoronat la Constantinopol. Pretenţiile lui ereditare ca al doilea membru al dinastiei, deşi contestabile, erau mai fondate decît cele ale altora. Totuşi, lăsînd la o parte moştenirea, cel mai îndreptăţit pretendent era Artavasdos, de multă vreme comandant al marii theme opsiciene, ginerele lui Leon al III-lea şi principalul său aliat[12].

Tînărul împărat era perspicace şi energic şi s-a ferit de Artavasdos de la bun început. El a declanşat imediat o campanie împotriva arabilor, care, ca de obicei, prădau Anatolia. La mai puţin de o săptămînă de la încoronare, la începutul verii, el şi-a scos trupele din capitală, încredinţîndu-le comandantului Theofan Monotes („Într-o ureche"). Atunci cînd împăratul a ajuns în Bithynia, el l-a convocat pe Artavasdos pentru o discuţie asupra campaniei arabe. Artavasdos a sosit, dar a dat peste oamenii lui Constantin în apropiere de Dorylaeum şi i-a pus pe fugă. Beser, comandantul lui Constantin şi sfetnicul iconoclast al lui Leon al III-lea, a fost ucis, dar împăratul a scăpat.

Anunţînd moartea lui Constantin în luptă, Artavasdos le-a luat-o înainte lui Theofan Monotes, care era în capitală, şi fiului acestuia, strategul Traciei. Monotes i-a arestat pe cei rămaşi loiali lui Constantin şi l-a primit pe uzurpator în cetate, unde patriarhul Anastasios l-a încoronat. Probabil fără să condamne direct iconoclasmul,

Artavasdos i-a măgulit pe adversarii acestuia, printre care se pare că se numărau majoritatea clerului şi a oficialilor din capitală, permiţînd reinstaurarea icoanelor.

Fig. 85. Constantin al V-lea Copronimul (741-775). Miniatură din Modena Zonoras (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

Între timp, Constantin a fugit la Amorium şi a obţinut sprijinul themelor anatoliană şi tracică. Prin toamnă, el le-a condus spre Bosfor, dar neavînd flotă nu a putut traversa strîmtoarea şi a trebuit să se retragă la Amorium pe timpul iernii. Imperiul a fost astfel împărţit în două, themele anatoliană şi tracică sprijinindu-l pe Constantin, iar cea mai mare parte a restului său fiind de partea lui Artavasdos. Uzurpatorul şi-a încoronat fiul cel mare, Nicefor, coîmpărat şi l-a numit pe fiul său mai mic, Nicetas, comandant general al Asiei Minor, care îşi avea cartierul general în thema armeană.

În 742, Artavasdos şi-a condus forţele din thema opsiciană în cea tracică. Constantin a înaintat, ieşindu-i în întîmpinare lîngă Sardis, unde şi-a înfrînt rivalul, acesta întorcîndu-se în grabă la Constantinopol. Deşi Nicetas, fiul lui Artavasdos, a condus o armată din thema opsiciană în cea armeană, Constantin l-a învins şi pe acesta într-o bătălie sîngeroasă lîngă Modrene. În septembrie, Constantin a traversat Bosforul, iar Sisinnios, strategul său trac, a trecut Helespontul. Cei doi şi-au unit forţele, asediindu-l pe Artavasdos în capitală.

Acest asediu a durat cu siguranţă peste un an. Artavasdos a apelat la ajutorul califatului, dar nu l-a obţinut. El a trimis o flotă ca să adune provizii, dar cibyrrhaeoţii lui Constantin au capturat-o în apropiere de Abydus. Artavasdos a ieşit din cetate, înfruntîndu-i pe asediatori, dar a fost învins şi a suferit pierderi grele, printre care s-a aflat şi Theofan Monotes. După atacul nereuşit împotriva cibyrrhaeoţilor, Nicetas, fiul lui Artavasdos, a încercat să despresureze capitala, dar a fost înfrînt şi luat prizonier de Constantin lîngă Nicomedia. Prin toamna lui 743, locuitorii Constantinopolului sufereau din pricina lipsei alimentelor, astfel încît Artavasdos a fost nevoit să-i lase pe mulţi dintre ei să plece. În noiembrie, Constantin a declanşat în cele din urmă un atac prin surprindere asupra capitalei şi a cucerit-o. Nu mult după aceea, el a pus mîna şi pe Artavasdos.

Acest război civil de doi ani şi jumătate a fost cel mai lung de la încleştarea dintre Heraclius şi Focas. Califatul ar fi putut foarte bine profita de el, cu urmări grave, dacă dinastia Umayyazilor nu ar fi suferit ea însăşi de pe urma propriilor disensiuni şi a începutului unei răzvrătiri conduse de familia Abassizilor. Ca atare, Constantin putea cu greu să nu-şi dea seama cît de aproape se afla de detronare. Pe parcursul restului domniei, el a fost foarte bănuitor faţă de iconofili şi de posibilii conspiratori din rîndul oficialilor săi.

La început, împăratul a manifestat o atitudine politică moderată faţă de numeroşii susţinători învinşi ai lui Artavasdos. Cu toate că avea dreptul să-i execute pe uzurpatori, el a pus doar să le fie scoşi ochii rebelului, celor doi fii ai acestuia şi cîtorva instigatori. Întrucît orbirea evita încălcarea poruncii biblice care interzicea uciderea, dar împiedica victima să-şi continue cariera politică, ea a devenit pedeapsa obişnuită pentru crimele grave de stat. Constantin s-a mulţumit să confişte proprietăţile altor cîţiva conspiratori şi l-a menţinut pe patriarhul Anastasios în slujbă după o umilire publică. Curînd după aceea însă, Constantin a pus să-i fie scoşi ochii aliatului său Sisinnios sub acuzaţia de conspiraţie, demonstrînd cît de puţină încredere avea în cei din jurul său.

Probabil că pe parcursul următorilor doi ani, în timp ce arabii rămîneau divizaţi, Constantin a desfiinţat enorma themă opsiciană pe care o comandase Artavasdos. De la crearea ei din două armate legate de Prezenţa Împăratului, ea nu fusese numai de departe cea mai mare themă a Imperiului, ci şi periculos de aproape de capitală. Pe lîngă revolta lui Artavasdos, ea jucase un anumit rol în asasinarea lui Constans al II-lea şi în detronarea lui Filipicos şi a lui Anastasios al II-lea. Constantin al V-lea s-a asigurat acum ca themа opsiciană să nu mai deţină niciodată o asemenea putere. În acest context, el a creat o armă distinctă de theme, numită *tagmata* („regimente").

Aceste tagmata înfiinţate de Constantin totalizau optsprezece mii de oameni, din care majoritatea erau, se pare soldaţi reangajaţi din themа opsiciană. Numele celor şase divizii ale lor erau cele ale mai vechilor unităţi de gardă sau trupe de garnizoană, care fuseseră mult mai mici şi asigurau acum aceste tagmata cu ofiţeri loiali. Se pare că majoritatea trupelor regimentare continuau să deţină loturi militare, ca şi pe vremea cînd erau soldaţi în cadrul themelor. Deşi unii soldaţi regimentari s-au mutat în capitală, unde îşi avuseseră locul de staţionare vechile gărzi şi garnizoane, majoritatea au continuat să trăiască în cadrul graniţelor themelor opsiciană şi tracică. Dar toate aveau posturi de comandă independente de theme şi o funcţie diferită de a lor.

Cele două tagmata principale erau Scholae şi excubiţii, care fuseseră anterior regimente de gardă şi îşi pierduseră între timp importanţa. Ele au devenit acum unităţi

de cavalerie de elită alcătuite din patru mii de oameni fiecare, menite să-l însoţească pe împărat în campaniile sale. Atît soldaţii din Scholae cît şi excubiţii erau staţionaţi pe ambele maluri ale Bosforului, astfel că era aproape imposibil ca ei să se adune în secret şi să conspire. O a treia tagmată alcătuită din patru mii de ostaşi călare, Supraveghetorii (*Vigla* în limba greacă), provenea dintr-o veche unitate de patrulare (*vigilia* în limba latină). Supraveghetorii puteau participa la campanii, dar rămîneau de obicei în capitală împreună cu două alte unităţi de garnizoană formată din două mii de infanterişti fiecare, Apărătorii Zidurilor şi Numera, ambele derivate din unităţi anterioare de acelaşi fel. O altă divizie, a optimaţilor, consta din două mii de conducători de catîri care transportau bagajele celorlalte trupe în timpul campaniilor. O unitate unică situată undeva între o tagmată şi o themă, trupele de elită îşi aveau reşedinţa într-un mic district din Bithynia care le fusese special destinat, cu toate că soldaţii de la Scholae şi excubiţii locuiau şi ei acolo[13].

Crearea tagmatelor a avut trei rezultate principale. Ea a făcut ca orice complot împotriva împăratului să fi mai greu de pus la cale, deoarece trupele din apropierea capitalei erau acum dispersate în diverse theme şi tagmate şi aveau comandaţi diferiţi. În al doilea rînd, tagmatele îi ofereau împăratului o forţă de şoc uşor de strîns pe care Constantin s-a străduit să o facă deosebit de eficientă şi loială, fiind suficientă prin ea însăşi în campanii de mică anvergură şi putînd sluji drept nucleu oricărei expediţii mari. În sfîrşit, transferarea în Tracia a noilor trupe ale tagmatelor i-a permis probabil lui Constantin să mute graniţa Traciei în detrimentul slavilor locali. Se pare că el a început să facă acest lucru înainte de 746.

În anul acela, profitînd de faptul că rebeliunea cuprinsese tot califatul, Constantin a continuat ofensiva împotriva arabilor, folosindu-se poate pentru prima oară pentru aceasta de tagmate. Întîmpinînd o rezistenţă neglijabilă, el a cucerit Germanicea, locul unde se născuse tatăl său, ca şi oraşele Teluch (Doliche) şi Sozopetra din apropiere[14]. Împăratul nu a făcut nici un efort ca să păstreze aceste localităţi, mulţumindu-se să alunge garnizoanele arabe şi să-i transfere pe mulţi dintre locuitorii creştini în Tracia. Constantin realizase totuşi prima invazie pe uscat a bizantinilor în califat de după 718. Calea părea deschisă unor noi înaintări spre frontierele Anatoliei şi Traciei, cînd, brusc, ciuma şi-a făcut violent reapariţia.

Această nouă epidemie de ciumă izbucnise mai întîi pe teritoriul bizantin în toamna anului 745, în Sicilia şi Calabria. În anul următor, ea s-a răspîndit în Grecia şi în insule. În 747 a ajuns la Constantinopol, unde a făcut ravagii timp de un an şi a provocat imense pierderi de vieţi omeneşti. Constantin a renunţat la operaţiunile militare şi s-a retras în Bithynia pentru a nu evita flagelul[15]. În vara următoare, timp în

care epidemia a intrat în regres, o mare parte a populației orașului pierise. Reacționînd cu o energie tipică, împăratul a adus noi coloniști din Grecia și din insule ca să-i înlocuiască pe cei decedați[16]. Capitala bizantină a început astfel să-și revină.

Între timp, arabii sufereau și ei din cauza ciumei, iar rebelii abassizi erau tot mai puternici. În 749, căpetenia rebelă Abul-Abbas a fost proclamat calif în Mesopotamia sub numele de al-Saffah. În anul următor, forțele lui Saffah i-au administrat o înfrîngere zdrobitoare califului umayyad Marwan al II-lea. Marwan a fost ucis ceva mai tîrziu, în decursul aceluiași an. Constantin s-a folosit de prilej ca să obțină o altă victorie ușoară, în timp ce abassizii erau ocupați cu pacificarea califatului. În 751, el a asediat fortăreața cheie de la Melitene, a obligat-o să se predea și a dărîmat-o, alegîndu-se cu o pradă bogată și luînd mulți prizonieri din cetate și din regiunea înconjurătoare[17]. Împăratul și-a stabilit din nou captivii săi creștini în Tracia, unde depunea o activitate intensă de reocupare și refortificare a orașelor, printre care se afla probabil și demult pierduta cetate a Adrianopolului.

Cu toate că a obținut victorii la granița de răsărit și a extins-o pe cea de nord, Constantin a suferit un regres în Italia. În 751, regele lombard Aistulf a cucerit Ravenna și jalnicul fragment al exarhatului din jurul ei. Deși Constantin i-a trimis lui Aistulf o solie, cerîndu-i să-i dea înapoi pămîntul, regele știa că avea puține motive să se teamă de Imperiu. Veneția și cîteva avanposturi izolate erau încă mai mult sau mai puțin supuse Bizanțului, iar papa nu repudiase practic niciodată dominația bizantină; dar numai thema Siciliei, inclusiv degetul mare și călcîiul Italiei, mai puteau fi considerate cu adevărat drept teritorii bizantine. Constantin le-a trimis ani în șir solii lombarzilor, francilor și papei, încercînd să recupereze Ravenna, dar nu s-a aventurat niciodată să întreprindă o acțiune militară[18]. Adevăratele lui interese se aflau în Răsărit.

ICONOCLASMUL LUI CONSTANTIN AL V-LEA

După alarmanta revoltă a lui Artavasdos, Constantin își susținuse dominația prin împărțirea themei opsiciene, înființarea tagmatelor și dobîndind glorie militară în încleștările cu arabii. În acest timp, el a continuat să mențină interzicerea icoanelor introdusă de tatăl său, Leon al III-lea, dar nu a făcut nimic în plus. Prin 753, totuși, împăratul s-a simțit capabil să ia o măsură pe care tatăl său nu o luase niciodată sau la care poate nici nu se gîndise. După ce și-a consultat formal sfetnicii, Constantin a convocat un conciliu ca să condamne venerarea icoanelor nu doar ca abuz, ci și ca erezie.

Clerul susţinuse timp de douăzeci şi trei de ani iconoclasmul, cu excepţia interludiului de sub Artavasdos, cînd patriarhul Anastasios şi desigur alţi cîţiva episcopi restabiliseră temporar uzul icoanelor. Anastasios a murit cu puţină vreme înainte de conciliul convocat la începutul anului 754, iar împăratul nu a luat nici o măsură ca să-l înlocuiască înainte de reunirea acestuia. Conciliul a fost o întrunire ciudată, ţinut fără participarea patriarhului Constantinopolului sau a reprezentanţilor papei şi a patriarhilor ortodocşi răsăriteni, nici unul dintre aceştia nefiind de acord cu iconoclasmul. Cu toate că împăratul voia ca acest conciliu să fie considerat drept ecumenic, nici unul dintre conciliile ecumenice anterioare nu fusese atît de clar un instrument al puterii imperiale.

Episcopii au deliberat timp de şase luni în palatul imperial de la Hieria, lîngă Calcedonia, sub preşedinţia arhiepiscopului Theodosios al Efesului, fiul demult detronatului împărat Tiberiu III Apsimar. Pe lîngă faptul că a compilat o culegere de referinţe din scripturi şi din scrierile Părinţilor Bisericii care contestau icoanele, Conciliul de la Hieria a susţinut un argument teologic sofistic elaborat de împărat. Conform acestuia, chipul lui Hristos putea să fie reprezentat atît ca Dumnezeu cît şi ca om, într-o manieră confuză, implicînd monofizitismul, ori ca om distinct de Dumnezeu, implicînd nestorianismul. Drept urmare, conciliul i-a condamnat pe iconofili drept eretici, scoţîndu-i în evidenţă pe patriarhul Germanos şi pe Ioan de Damasc pentru anumite anateme. În sesiunea lui finală, conciliul a susţinut şi alegerea noului partriarh al Constantinopolului, Constantin din Syllaeum.

În contrast izbitor cu majoritatea împăraţilor din trecut, care încercaseră să diminueze disensiunile din cadrul Bisericii, prin convocarea Conciliului de la Hieria Constantin a inventat o erezie la care puţini dinaintea sa se gîndiseră. Conciliul îi încuraja pe iconoclaşti, dar, în acelaşi timp, a stimulat opoziţia iconofilă şi a declanşat o controversă care avea să facă ravagii timp de aproape încă un secol. Deoarece icoanele fuseseră deja interzise, tot ceea ce a cîştigat Constantin în urma conciliului a fost un control mai ferm asupra bisericii bizantine şi o justificare a măsurilor mai aspre pe care le-a luat împotriva iconofililor. După şocul de a-şi vedea patriarhul şi pe alţi oficiali iconofili părăsindu-l pentru a i se alătura lui Artavasdos, se pare că el a considerat că acestea erau necesare. Deocamdată însă, împăratul nu a declanşat nici o persecuţie împotriva iconofililor, sperînd probabil că deciziile conciliului vor fi suficiente ca să-i intimideze.

Fig. 86. Efectul iconoclasmului asupra peceților bisericești din secolul al VIII-lea: *sus*, pecete de plumb a Arhiepiscopului Petru din Thessalonic, cu un bust al Sfîntului Dumitru, patronul cetății, de două ori mai mare decît în realitate; *jos*, pecete de plumb a lui Anastasios din Thessalonic, succesorul lui Petru, fără nici un chip, de două ori mai mare decît în realitate (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

În 755, Constantin a lansat un nou atac împotriva arabilor, cucerind fortăreața de frontieră Camachum și orașul armean Theodosiopolis. El a instalat o garnizoană la Camachum și și-a menținut stăpînirea asupra lui, dar i-a deportat în Tracia pe creștinii din Theodosiopole, așa cum făcuse anterior și cu cei din Melitene[19]. Obiectivul său major în Orient pare să fi fost colonizarea Traciei, unde extinderea acestei acțiuni i-a determinat pe bulgari să facă în anul următor o incursiune. În 757, după cîteva hărțuieli fără nici un rezultat clar în Cilicia, Constantin a fost de acord să încheie un armistițiu și să facă un schimb de prizonieri cu arabii, care i-au lăsat mînă liberă pentru campania din Europa.

În 759, după înfrîngerea invadatorilor bulgari, împăratul i-a atacat pe slavii de la vest de Tracia bizantină și a cucerit unele din pămînturile acestora. În anul următor, el a plănuit să prevină atacurile bulgarilor, invadîndu-le hanatul. În vreme ce o flotă

trimisă de el făcea ravagii în delta Dunării, Constantin s-a îndreptat în fruntea unei armate spre graniţă, angajînd la Marcellae lupta cu bulgarii. El i-a izgonit de pe cîmpul de bătaie, dar pierderile au fost grele de ambele părţi. Împăratul a fost de acord să primească ostatici de la bulgari şi să încheie un armistiţiu, mai ales din cauză că arabii tocmai făcuseră o incursiune în sudul themei armene şi îl uciseseră pe strategul acesteia.

După doi ani de pace însă, în 762, bulgarii şi-au spînzurat căpeteniile care încheiaseră armistiţiul şi au ales altele care erau ostile Imperiului. Mulţi slavi s-au refugiat sub oblăduirea împăratului, fugind de noile căpetenii bulgare, iar acesta i-a stabilit în ţinutul unde sălăşluiau trupele de elită. Profitînd de disensiunile din rîndul bulgarilor, Constantin a organizat o a doua expediţie pe uscat şi pe mare împotriva lor în primăvara anului 763. El a transportat trupe de cavalerie însumînd circa nouă mii de oameni, care făceau probabil parte din tagmate, în delta Dunării, în timp ce el conducea o altă armată spre Anchialos, pe ţărmul Mării Negre[20]. Acolo a purtat o altă luptă sîngeroasă cu bulgarii şi i-a învins. Din cauza înfrîngerii, aceştia l-au ucis pe Teletz, hanul lor, şi l-au răsturnat pe hanul Vinekh atunci cînd acesta a încercat să facă pace cu Constantin[21]. Vinekh a cerut ajutor împăratului, care i-a atacat din nou pe bulgari în 765.

Deşi victoriile lui Constantin trebuie să le fi părut multora dintre bizantini drept un semn al graţiei divine, iconoclasmul lui continua să fie profund detestat de mulţi dintre oficiali. Cei care deţineau posturi publice sau eclesiastice erau prudenţi în a-şi manifesta dezacordul, dar călugării aveau mai mult curaj. Ignorînd deciziile conciliului calcedonian, Ştefan, un eremit de pe Muntele Auxentius, a devenit liderul moral al iconofililor. Sesizînd admiraţia curtenilor săi faţă de Ştefan, împăratul nu numai că era îngrijorat, dar se şi temea de un complot al iconofililor. În toamna anului 765, Constantin a ordonat arestarea lui Ştefan şi a permis unei mulţimi conduse de soldaţii de la Scholae să-l linşeze pe curajosul călugăr. Împăratul a declanşat o campanie de persecutare a adepţilor lui Ştefan şi a călugărilor în general şi a pretins ca toţi cei care ocupau posturi publice, de la patriarhul Constantin în jos, să depună jurămînt că nu vor venera icoanele[22].

În iunie 766, Constantin a lansat o altă expediţie pe uscat şi pe mare împotriva bulgarilor, trimiţînd o flotă la Anchialos, aşa cum făcuse şi în 763, în timp ce el mărşăluia spre nord, de-a lungul coastei. Dar în iulie, o furtună a scufundat flota. După ce a organizat funeraliile celor dispăruţi, împăratul s-a întors la Constantinopol, părînd să fie mai puţin în graţia lui Dumnezeu. Dezlănţuindu-se împotriva adversarilor lui, el le-a ordonat călugărilor să păşească ţinînd de mînă călugăriţe în

cadrul jocurilor de la Hipodrom. Cîteva zile după aceea, el şi-a ieşit din minţi descoperind un complot în plină desfăşurare organizat împotriva lui de admiratorii ionofili ai martirizatului Ştefan.

Fig. 87. Martiriul Sfîntului Ştefan cel Tînăr (sus) şi tovarăşii lui. Miniatură din *Menologiul lui Vasile al II-lea* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Primii conspiratori pe care i-a descoperit au fost nouăsprezece demnitari importanţi. Aceştia erau conduşi de Constantin Podopaguros, care, ca logofăt al poştelor, era demnitarul însărcinat cu siguranţa internă, şi de fratele acestuia, Strategios, care comanda noua şi pretins loială tagmată a excubiţilor. Printre ceilalţi complotişti se aflau strategii Traciei şi Siciliei şi contele restrînsei, dar încă puternicei theme opsiciene. Împăratul i-a obligat pe toţi aceştia să defileze la Hipodrom, i-a decapitat pe cei doi Podopaguros şi a pus să le fie scoşi ochii celorlalţi. În urma unor cercetări ulterioare, el a pus totodată să fie biciuit prefectul cetăţii, Procopios, şi să fie întemniţat patriarhul Constantin.

Dîndu-şi seama că instituirea pe cale paşnică a iconoclasmului îi îndîrjise pe oficiali, dar nu-i înfricoşase, împăratul a declanşat o campanie generală de persecutare a iconofililor. El a mers pînă la condamnarea relicvelor sfinte şi a rugăciunilor adresate Fecioarei şi sfinţilor, cu toate că aceştia nu fuseseră repudiaţi de Conciliul de la Hieria. Constantin a numit noi oficiali, a căror loialitate era incontestabilă, printre care pe eunucul Nicetas ca patriarh, pe înverşunatul iconoclast Mihail Lachanodracon

ca strateg al Traciei şi pe alţi comandanţi militari. Acesta a fost probabil momentul cînd a divizat el încă o dată thema opsiciană, făcînd din ea una dintre cele mai mici theme, după ce mai bine de jumătate din ea a devenit noua temă bucellariană. În toamna anului 767, împăratul a pus ca fostul patriarh să fie umilit şi molestat la Hipodrom, iar în cele din urmă l-a decapitat. Pe lîngă un efort susţinut de a distruge icoanele şi unele relicve rămase, Constantin a lansat o campanie generală de persecutare a călugărilor şi a călugăriţelor, punînd să fie schilodiţi sau ucişi o parte dintre ei şi să fie dărîmate mănăstirile lor sau să le fie confiscate averile.

În timp ce-i ataca pe demnitari şi pe călugării iconofili, împăratul căuta să cîştige bunăvoinţa tagmatelor şi a locuitorilor capitalei, mulţi dintre aceştia fiind recrutaţi sau aduşi aici de el însuşi. El le-a dat soldaţilor drept locuinţe mănăstirile confiscate şi le-a asigurat un trai fastuos la curte. A extins foarte mult alimentarea cu apă a cetăţii, refăcînd Apeductul lui Valens distrus de avari în 626. Hrana a devenit abundentă şi ieftină în pieţele oraşului, din cauză că vistieria acumulase atîta aur, încît ţăranii nu mai ştiau unde să găsească bani lichizi ca să-şi plătească impozitele. De sărbătoarea Paştilor din anul 769, Constantin a compensat oarecum lipsa de bani, aruncînd aur pe străzile Constantinopolului cu ocazia încoronării Evdochiei, cea de a treia sa soţie, ca Augustă. Ceva mai tîrziu, în acelaşi an, el a sărbătorit somptuos logodna şi căsătoria fiului său Leon, făcînd-o Augustă şi pe mireasa acestuia, Irina.

După un deceniu de relativă linişte, arabii au început din nou să facă în 770 incursiuni serioase, cînd au prădat Laodiceea Combusta din thema anatoliană şi au deportat populaţia acesteia. În anul următor, ei au făcut o nouă incursiune şi au luat şi mai mulţi prizonieri, în timp ce bizantinii se răzbunau invadînd Armenia. În 772, atunci cînd arabii au înaintat pe uscat ca să asedieze cetatea Sycae din thema ciberrhaeoţilor, Constantin a ordonat forţelor din Anatolia, Bucellaria şi Armenia să le taie retragerea. Arabii însă i-au pus pe fugă pe bizantini şi s-au întors cu prăzile luate de la aceştia. Împăratul i-a cerut califului un armistiţiu, dar acesta l-a refuzat.

Deşi aceste victorii ale arabilor ar fi putut fi luate drept semn al nemulţumirii divine faţă de iconoclasm, Constantin redusese la tăcere orice opoziţie iconofilă. Credincioşii lui strategi extinseseră persecutarea călugărilor în tot Imperiul, cu excepţia zonelor de frontieră. În thema tracică, strategul Mihail Lachanodracon a confiscat toate proprietăţile monastice şi i-a forţat pe toţi călugării şi pe toate călugăriţele să se căsătorească, sub ameninţarea orbirii sau a exilului. Prin 772, el eradicase monasticismul în cadrul themei sale. Constantin nu a mers atît de departe în restul Imperiului, dar a fost de acord cu ceea ce făcuse Lachanodracon.

Însetat de glorie militară, împăratul a plănuit să-i atace nu pe arabi, ci pe mult mai vulnerabilii bulgari. În primăvara anului 774, el a pornit din delta Dunării cu o flotă numeroasă, care transporta evident tagmata, în vreme ce cavaleria themelor înainta pe uscat. Bulgarii au cerut imediat pace. Constantin a fost de acord, poate din cauză că navigația părea periclitată de vreme. Dar el a menținut cavaleria din theme în forturile trace și se pare că era în căutarea unui pretext ca să atace din nou, pe care l-a găsit în toamnă. Spionii lui l-au informat că hanul bulgar Telerig trimitea trupe ca să-i deporteze din regiunea de graniță pe unii slavi aparent loiali Imperiului. Împăratul și-a strîns repede armata, le-a întins bulgarilor o ambuscadă lîngă frontieră și i-a zdrobit[23].

În primăvara anului 775, Constantin a pornit o altă expediție pe uscat și pe mare contra bulgarilor, și a evitat de data aceasta pericolele vremii proaste, ducîndu-și armata pe uscat. O furtună a distrus totuși o mare parte a flotei în largul Mesembriei, astfel că împăratul s-a retras. Cu toate că hanul Telerig a făcut avansuri prietenoase, acestea s-au dovedit a fi un șiretlic menit să afle identitatea spionilor imperiali din hanat, pe care i-a ucis. La sfîrșitul verii, Constantin a declanșat o expediție de răzbunare, dar cînd a ajuns la Arcadiopol a făcut un acces de febră și i-au apărut furuncule pe picioare. Împăratul a murit pe drum, în timp ce se întorcea în capitală.

Domnia lui Constantin fusese una extraordinară, dar reușitele lui fuseseră hotărît confuze. Deși profitase de răsturnarea Umayyazilor de către Abassizi ca să repurteze asupra arabilor cîteva victorii ușoare, el nu cîștigase nimic important, cu excepția Camachum-ului și a unor coloniști creștini pentru Tracia. El extinsese și întărise oarecum posesiunile bizantine din Tracia și bilanțul luptelor cu bulgarii era unul pozitiv dar nici măcar asupra acestora nu cîștigase vreun avantaj hotărîtor. Prin impunerea acceptării formale a iconoclasmului asupra oficialilor săi, instituind un regim de teroare, el declanșase o controversă teologică înverșunată deși ar fi putut evita această acțiune. Iconofilii, care l-au poreclit ulterior „Copronimul" (*Kopronymos*)*, s-au bucurat de moartea lui, răspîndind zvonul că el însuși văzuse în aceasta o pedeapsă divină. Dar Constantin a avut totuși și adepți, mai ales în armată, iar amintirea lui a durat mult timp după dispariția sa.

---

* Pornind de la o mai veche tradiție romană, mulți dintre împărați au primit cognomene menite să pună în evidență anumite trăsături fizice sau de caracter. Detractorii lui Constantin al V-lea, provenind din tabăra iconofilă, au lansat scenariul potrivit căruia, în momentul botezului pruncul Constantin a pîngărit cristelnița cu excremente, fapt care i-a atras supranumele de *Kopronymos* („cu nume de scîrnă"). Datorită pasiunii sale pentru cursele de cai, vădită și prin faptul că a înlocuit unele scene religioase cu altele de inspirație hipică, a primit și cognomentul de *Kaballinos*, avînd de asemenea o conotație peiorativă (n.ed.).

MODERAŢIA LUI LEON AL IV-LEA

Fiul în vîrstă de douăzeci şi cinci de ani al lui Constantin a devenit împărat sub numele de Leon al IV-lea, căruia i se spunea uneori Khazarul, deoarece mama lui era prinţesa khazară Irina. Fireşte că Leon era lipsit la începutul domniei de experienţa şi de autoritatea cu care îi impresionase tatăl său adversarii. Constantin înrăutăţise lucrurile prin acordarea puţin mai tinerilor fraţi ai lui Leon, Cristofor şi Nicefor, rangul de Caesar, ceea ce îi putea transforma în susţinători ai iconoclaştilor intransigenţi în caz că Leon era prea tolerant faţă de iconofili. Aceştia din urmă, printre care se numărau mulţi demnitari şi însăşi soţia lui Leon, Irina, trebuiau să fie totuşi împăcaţi. Grijuliu şi ingenios, Leon a încercat să modereze disensiunile moştenite de la tatăl său.

TABELUL 8

Dinastia lui Leon al III-lea

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte. Descendenţii nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

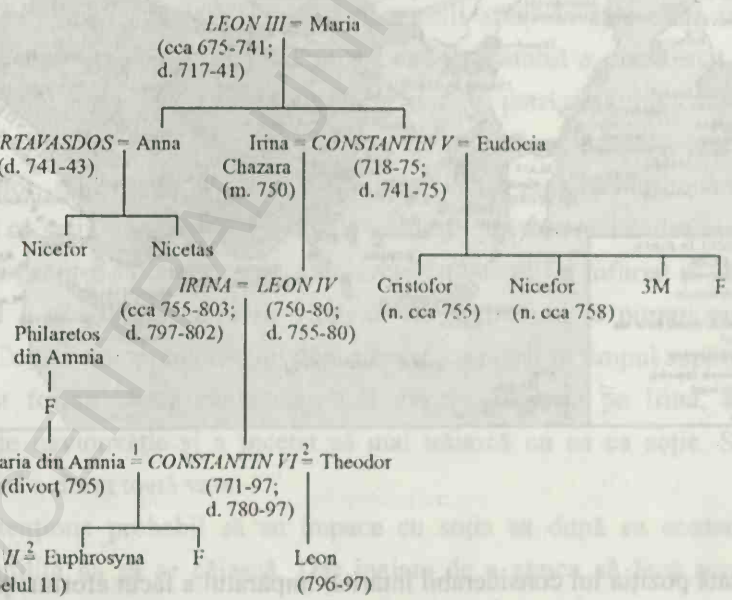

La urcarea pe tron, Leon a descoperit şi a confiscat un fond imens de aur destinat fraţilor lui mai mici şi l-a folosit ca să facă donaţii generoase armatei şi locuitorilor capitalei. În primăvara lui 776, în următoarea zi de plată a soldei, Leon a

încurajat trupele din tagmate şi theme să ceară încoronarea tînărului său fiu, Constantin, ca urmaş al lui. El şi-a încoronat fiul numai după ce a obţinut prestarea unui jurămînt ca dreptul la tron al băiatului să fie apărat, prin eliminarea fraţilor săi. La numai o lună, Nicefor, fratele lui Leon, a fost dat în vileag ca făcînd parte dintr-un complot sprijinit de o serie de gărzi personale şi de slujitori imperiali. După ce a obţinut acordul oficialilor şi al trupelor, Leon i-a retras lui Nicefor titlul de Caesar şi i-a exilat la Cherson pe ceilalţi complotişti.

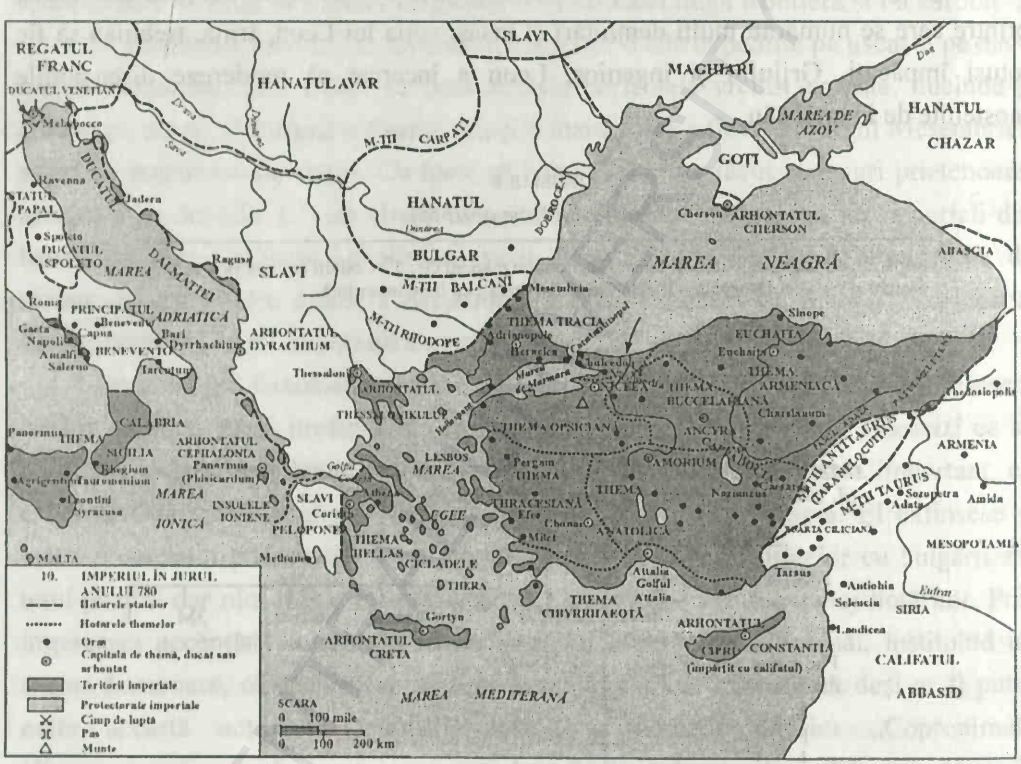

Odată poziţia lui considerabil întărită, împăratul a făcut eforturi pentru a cîştiga bunăvoinţa Bisericii. Cu toate că a menţinut în vigoare decretele conciliului iconoclast de la Hieria, el a renunţat la măsurile ulterioare luate de Constantin atît împotriva monasticismului cît şi a Fecioarei şi a sfinţilor, începînd să numească abaţi în principalele episcopate, dintre care cel puţin cîţiva erau în secret iconofili, şi urmînd evident politica obişnuită a împăraţilor de a diminua controversa teologică, spre deosebire de tatăl său, care o exacerbase.

În vara lui 776, Leon şi-a încercat norocul în obţinerea unui renume militar, trimiţîndu-şi trupele să invadeze califatul. Acestea au jefuit Samosata de pe Eufrat şi au luat prizonieri, dar au provocat totodată o incursiune de răzbunare a arabilor, care a ajuns pînă la Ancyra. În primăvara anului 778, anticipînd un alt raid arab, Leon a trimis o forţă alcătuită din toate themele Asiei Minor sub conducerea lui Mihail Lachanodracon, care era încă strategul Traciei. Lachanodracon a înaintat în Germaniceea, unde a luat prizonieri creştini, a trecutul ţinutul prin foc şi sabie şi a învins armata arabă care fusese trimisă împotriva lui. Leon şi-a sărbătorit victoria la Constantinopol şi i-a stabilit pe captivi în Tracia. În anul următor, după ce Leon îşi trimisese oamenii să facă o incursiune, care a distrus fortul arab de la Adata, înfuriat, califul Mahdï a ordonat şi el organizarea uneia. Arabii s-au îndreptat direct spre Dorylaeum, în thema opsiciană, dar Leon le-a ordonat oamenilor lui să nu predea forturile şi să dea foc la provizii, pînă cînd arabii au început să nu mai aibă furaje şi s-au retras dezamăgiţi ca să reconstruiască Adata. Bulgarii erau şi ei în derută de cînd hanul lor, Telerig, se refugiase în 777 sub oblăduirea lui Leon.

Se părea că Leon îi ţinea cu iscusinţă la respect nu numai pe duşmanii Imperiului de la ambele graniţe, dar şi pe bizantinii aflaţi în cele două tabere ale chestiunii iconoclasmului. La începutul anului 780, împăratul a manifestat o şi mai mare îngăduinţă faţă de iconofili, atunci cînd, la moartea patriarhului Nicetas, l-a ales drept succesor al acestuia pe Pavel din Cipru, unul dintre cunoscuţii promotori ai cultului icoanelor. La mai puţin de două săptămîni de la numirea lui Pavel, Leon a descoperit însă că şeful intendenţei a introdus icoane în palat ca să i le dea împărătesei Irina. Faptul că propriii lui slujitori aveau secrete faţă de el l-a înfuriat şi l-a alarmat pe împărat. El a pus ca funcţionarii vinovaţi să fie biciuiţi şi purtaţi pe străzile principale ale Constantinopolului; unul dintre aceştia a murit în timpul supliciului, iar ceilalţi au fost forţaţi să se călugărească. Leon a mustrat-o pe Irina, a respins pretenţiile ei de nevinovăţie şi a încetat să mai trăiască cu ea ca soţie. Separarea cuplului imperial a durat toată vara.

Leon intenţiona probabil să se împace cu soţia sa după ce aceasta fusese suficient de umilită ca să se căiască. Dar înainte de a apuca să facă acest lucru, domnia lui destul de promiţătoare a luat sfîrşit în septembrie prin moartea sa. Tînărul împărat era, s-a spus, obsedat de o dorinţă bolnăvicioasă de a purta o coroană votivă pe care Heraclius o dăruise cîndva vistieriei catedralei Sfînta Sofia. Atunci cînd Leon a pus mîna pe ea şi şi-a aşezat-o pe frunte, i-au ieşit furuncule pe cap, ceea ce i-a provocat o fierbinţeală fatală. Aceasta era varianta pusă în circulaţie de împărăteasa Irina, care se vedea acum obligată să accepte rangul inferior de regentă a fiului său,

noul împărat. De fapt, moartea la moment oportun a soțului ei și relatarea evenimentului de către împărăteasă erau mai mult decît suspecte. Probabil că Leon nu reușise să-i smulgă Irinei controlul deplin asupra servitorilor, iar agenții loiali ei îi veniseră de hac[24].

Cele mai grave primejdii pentru Imperiu se risipiseră între timp. De la eșuarea asedierii Constantinopolului de către arabi din 718, Imperiul nu mai lupta pentru existență, iar de la sfîrșitul revoltei lui Artavasdos din 743, se reinstalase o oarecare stabilitate politică. În 748, după ce dispăruse din Constantinopol, epidemia de ciumă care bîntuise Răsăritul vreme de două secole a luat în cele din urmă sfîrșit. În 751, după căderea exarhatului Italiei, nici o altă provincie nu părea să mai fie amenințată de cucerirea iminentă, iar Constantin V chiar a reușit să anexeze de la slavi un mic teritoriu din Tracia. Pe la jumătatea acestei perioade, armata bizantină a fost în stare să învingă armata bulgară și i-a înfrînt uneori chiar și pe arabi.

Primii trei împărați ai dinastiei siriene au avut meritul de a fi înăbușit cîteva comploturi și de a fi restabilit o succesiune ordonată după anarhia dinainte. Leon al III-lea a ținut piept unui asediu îndîrjit asupra Constantinopolului; Constantin al V-lea a demonstrat că armata bizantină putea prelua ofensiva, iar Leon al IV-lea a purtat în mod inteligent războaie, bizuindu-se pe generalii săi. Marele eșec al celor trei conducători a fost iconoclasmul, o doctrină impusă de Leon al III-lea unei biserici ostile și unei populații lipsite de entuziasm și pe care Constantin al V-lea a îndreptat-o ineficient împotriva disidenților. Dar chiar și iconoclasmul se afla în declin în 780, iar alte tendințe păreau mai curînd favorabile decît defavorabile. După depășirea cîtorva amenințări serioase la adresa existenței sale, era limpede că Bizanțul avea să mai dureze încă mult timp.

CAPITOLUL 12

Regresul societății (610-780)

Ceea ce s-a întîmplat cu Imperiul Bizantin în secolele al VII-lea şi al VIII-lea a fost fără îndoială un şir întreg de nenorociri. De la statutul de mare putere mediteraneană superioară oricăruia din vecinii lui, el s-a redus mai ales la un stat anatolian mult mai slab decît califatul învecinat. Pierderile suferite de Bizanţ în oameni şi ca bogăţie erau cutremurătoare. Odată cu luarea în stăpînire de către arabi a Egiptului, Siriei şi Africii, Imperiul a pierdut trei dintre cele mai bogate regiuni ale sale, iar odată cu cucerirea Alexandriei şi a Antiohiei, două dintre cele trei oraşe cu adevărat mari. Cea mai mare parte a ceea ce mai rămăsese din Italia, inclusiv Roma, au ieşit de sub dominaţia bizantină. Ca zone tampon, Iliria a dispărut aproape în întregime, iar Armenia nu a mai rezistat. Cîndva greu de atacat dinspre partea europeană şi aproape invulnerabilă dinspre cea asiatică, inima stapînirii bizantine, capitala Constantinopol a fost atacată din ambele direcţii. Toate sectoarele graniţei s-au prăbuşit şi nici o parte a Imperiului nu era pe deplin scutită de ameninţarea cuceritorilor şi a invadatorilor.

În ciuda acestor răsturnări şocante, Imperiul a supravieţuit ca mare putere. Duşmanii din exterior nu au reuşit niciodată să cucerească Constantinopolul sau vreo parte importantă a Anatoliei. Guvernul şi armata centrală, cu toate crizele diverse prin care trecuseră, nu s-au dezintegrat niciodată şi nici nu au încetat să funcţioneze. După eşecurile iniţiale în lupta împotriva perşilor şi a arabilor din prima jumătate a secolului al VII-lea, bizantinii au ţinut piept impetuozităţii invadatorilor şi în cele din urmă i-au pus capăt. Chiar dacă regresul din acest veac releva de la bun început grave slăbiciuni, capacitatea Bizanţului de a lupta în continuare, după ce pierduse atît de mult, demonstra forţe durabile.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PIERDERI ŞI PUSTIIRI

Pierderile teritoriale majore ale Imperiului au luat sfîrşit în 751 odată cu căderea exarhatului Italiei. Dat fiind faptul că un control efectiv asupra acestui exarhat fusese foarte slab începînd cu asedierea Constantinopolului de către arabi din 718, – şi deloc ferm înainte de această dată –, această pierdere avea mai puţine consecinţe decît apare pe hartă. Asediul arabilor pare şi el să se fi produs în perioada cînd Sardinia şi Corsica au ieşit din sfera de influenţă a Imperiului. Cu excepţia Italiei, ultimele pierderi importante ale Bizanţului se produseseră la începutul secolului al VIII-lea în Cilicia şi Armenia, care fuseseră de mult timp periclitate şi în mare parte cucerite de către arabi. Chiar înainte de a fi pierdut aceste posesiuni răsăritene, Imperiul cedase în 698 ultimele posesiuni din Africa, cu toate că acestea fuseseră primejduite şi se reduseseră încă de la începutul anului 670.

De fapt, pierderile cu adevărat catastrofale ale Imperiului, cucerirea de către arabi a Siriei, Mesopotamiei şi a Egiptului, datau încă din deceniul 633-643. Dar chiar şi înainte de aceasta, năvălirile pustiitoare ale perşilor din perioada 603-620, deşi eşuate în ultimă instanţă, duseseră totuşi la cucerirea Siriei, a Mesopotamiei şi a Egiptului, în timp ce avarii şi slavii ocupau cea mai mare parte a Balcanilor. Astfel, cea mai mare parte a ceea ce Imperiul a cedat pe tot parcursul secolelor al VII-lea şi al VIII-lea fusese pierdut mai întîi pe la 620 şi şi apoi definitiv pe la 643. În următorul interval de un secol şi jumătate, unicul prejudiciu teritorial a fost ieşirea treptată a Africii şi a Italiei de sub controlul Imperiului. În rest, şi-a păstrat stăpînirea asupra majorităţii zonelor sale cu o tenacitate surprinzătoare.

Teritoriul care rămăsese era doar cel ce putea fi cel mai bine apărat dinspre Constantinopol. Zonele naturale importante erau cîmpia Traciei şi Anatolia; în cadrul acestui teritoriu, bizantinii erau avantajaţi faţă de orice inamic în ce priveşte aprovizionarea şi deplasarea trupelor, ca să nu mai vorbim de posibilitatea de a-i împiedica pe duşmani să încerce să facă noi cuceriri. Lanţurile muntoase Taurus şi Antitaurus alcătuiau o barieră naturală fermă în Răsărit. În Apus, şirurile muntoase mult mai joase ale Balcanilor şi Rhodopilor constituiau primele obstacole naturale, dar ele erau direcţionate dezavantajos dinspre vest spre est şi asigurau o capacitate scăzută de apărare faţă de valea Ebrului aflată între ele. Ţinuturile joase ale Traciei, pe care bizantinii le păstraseră, se întindeau deci pînă la poalele lanţului balcanic, pe ţărmul Mării Negre, şi din Rhodopi, pe malurile Ebrului. În 780, restul Imperiului consta doar din insulele şi din regiunile de coastă din estul Mediteranei, pe care bizantinii le puteau ţine sub stăpînire graţie puterii lor maritime.

Imperiul își pierduse totodată vechile granițe, și nu și-a mai stabilit altele noi. Pînă la începutul secolului al VII-lea, chiar dacă granițele în zona deșertică nu erau clar definite, forturile bizantine se aflau la o distanță de la care puteau fi văzute din fortărețele persane din Mesopotamia și din avanposturile avare de dincolo de Dunăre. Oricît de aproximative și vulnerabile ar fi fost aceste granițe, existența lor era recunoscută de ambele părți. În 780, bizantinii nu aveau astfel de înțelegeri cu arabii și bulgarii. Imperiul și califatul erau despărțite de un pămînt al nimănui fără limite precise și depopulat, care includea aproape întreaga regiune aridă cuprinsă între Antitaurus și Taurus. Posesiunile bizantine din Europa și hanatul bulgar erau separate de o regiune vastă care cuprindea cea mai mare parte a peninsulei balcanice locuită de triburi slave; cîteva dintre acestea aveau alianțe formale cu vecinii lor bizantini sau bulgari, dar majoritatea erau complet independente. Pe lîngă frontierele sale, Imperiul își pierduse și trupele de frontieră, fostele *limitanei*.

TABELUL 9

Unitățile armatei operative în 565 și 773

Unitatea în 565	Efective	Unitatea în 773	Efective	Pierderi 565-773	Pierderi în procente
Trupe legate de	40.000?	Foste opsiciene [b]	34.000	6.000?	15?
Prezența Împăratului [a]	20.000	anatolieni	18.000	17.000 [c]	49 [c]
Est	15.000	armeni	14.000	1.000	7
Armenia	20.000?	traci	8.000	12.000?	60?
Tracia	15.000	foști carabisieni [d]	4.000	11.000	73
Iliria	20.000?	sicilieni	2.000	18.000?	90?
Italia	15.000	(pierdută)	-	15.000	100
Africa	5.000?	(pierdută)	-	5.000?	100
Spania	150.000		80.000	85.000 [e]	52 [e]
TOTAL					

NOTE: Pentru explicarea cifrelor prezentate în acest tabel, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 59-63.

(a) Cele două armate legate de Prezența Împăratului erau alcătuite fiecare din aproximativ 20.000 de oameni.

(b) Elementele themei opsiciene inițiale, care erau pe la 773 împărțite între (noua) themă opsiciană (4.000), cea bucellariană (6.000), cea tracă (6.000) și tagmatele Scholae (4.000),

cea a Excubiților (4.000), a Supraveghetorilor (4.000), a unității Numera (2.000), a Apărătorilor Zidurilor (2.000) și a Aristocraților (2.000).

(c) Aici se ține seama de cei 15.000 de federați adăugați Armatei Răsăritului pe la 577, care i-au sporit efectivul la 35.000 de oameni. Dacă aceștia nu sunt puși la socoteală, pierderea se cifrează la 2.000 de oameni (10%).

(d) Elementele themei carabisiene inițiale, care erau împărțite pe la 773 în thema cibyrrhaeoților (2.000) și thema Hellas (2.000).

(e) Sunt puși aici la socoteală cei 15.000 de federați adăugați Armatei Răsăritului pe la 577. Fără ei, pierderea se cifrează la 70.000 de oameni (47%).

Bizanțul și-a păstrat totuși cam jumătate din armata operativă, o proporție remarcabilă după atîtea înfrîngeri și retrageri (Tabelul 9). În 773, Imperiul dispunea încă de vreo 80.000 de oameni slujind în unități provenite din forțele operative care număraseră circa 150.000 de oameni în anii tîrzii ai domniei lui Iustinian. Cea mai mare parte a pierderilor au survenit prin 641, cînd cuantumul statelor de plată reflectă faptul că armata operativă număra cam 109.000 de oameni. Dat fiind că această cifră includea trupele africane și italiene, care au dispărut prin 773, efectivele armatelor răsăritene trebuie să fi fost aproape stabile după 641. Într-adevăr, majoritatea trupelor pierdute între secolele al VI-lea și al VIII-lea aparțineau armatelor nimicite sau aproape nimicite ale Iliriei, Italiei, Africii și Spaniei, care totalizaseră cam 55.000 de oameni sub Iustinian. Efectivele armatelor răsăritene par să se fi redus cu numai o treime, chiar dacă îi punem la socoteală pe cei 15.000 de federați adăugați de Tiberiu al II-lea totalului pe la 577.

Toate armatele răsăritene s-au retras într-o oarecare ordine chiar și atunci cînd erau forțate să-și abandoneze pozițiile deținute anterior. Vechea Armată a Traciei a pierdut probabil ceva mai mult jumătate din oamenii ei în timpul invaziilor avarilor și slavilor, dar nu s-a dezmembrat. În jur de 621, Heraclius își transferase cei aproximativ 8.000 de soldați rămași în vestul Anatoliei, unde aceștia au alcătuit thema tracică. Greu lovită a fost și Armata Răsăritului, inclusiv Federații lui Tiberiu, al căror efectiv a scăzut în timpul războaielor cu perșii și arabii cu aproape jumătate, de la 35.000 la 18.000 de oameni. Heraclius și urmașii săi au reușit totuși să evacueze această jumătate în Asia Minor, unde s-a format thema anatoliană. Thema armeană, deși și-a părăsit cea mai mare parte a vechilor ei locuri de staționare, s-a retras în apropiere și a suferit cele mai mici pierderi. Din efectivul inițial de 15.000 de oameni, 14.000 au ajuns la locurile de staționare din Asia Minor și au alcătuit thema armeană.

Se pare că cele două armate legate de Prezența Împăratului, în ciuda frecventei lor folosiri în situații de maximă urgență, dispuneau de 34.000 de oameni din cei 40.000 inițiali. Aceştia alcătuiau gigantica themă opsiciană, care corespundea fostelor lor locuri de staționare din vremurile pașnice din Tracia și din Anatolia de nord-vest, pînă cînd Constantin al IV-lea a desprins din ea, pe la 681, thema Traciei. Dar chiar și atunci thema opsiciană era exagerat de mare, fapt demonstrat amploarea răzvrătirilor, înainte ca marea majoritate a soldaților ei să fi fost împărțiți de către Constantin V între cele șase tagmate recent create și noua themă bucellariană. Efectivul armatei a fost completat cu mica themă a Siciliei, care era alcătuită din ceea ce mai rămăsese din Armata Italiei, și din themele Hellasului și cea a cibyrrhaeoților, provenite din Armata Iliriei. Cîteva alte sute de soldați slujeau în avanposturile din afara themelor propriu-zise, în teritotoriile numite arhontate și comandate de arhonți.

Distribuirea trupelor era destul de diferită față de cea din perioada anterioară. Fiecare regiune a Imperiului își avea acum propria sa garnizoană. În loc să fie concentrați la granițe ca mai înainte, soldații se aflau în număr foarte mare în jurul Constantinopolului și în vestul Anatoliei, regiuni situate departe de arabi. Deși tagmatele puteau juca rolul unei forțe mobile, concentrarea lor în apropierea capitalei demonstrează grija guvernului față de apărarea inimii Bizanțului. Dimpotrivă, relativa lipsă de trupe de la granița răsăriteană pare să trădeze convingerea că raidurile arabilor erau practic imposibil de prevenit, însă trebuiau trimise cîteva efective pentru a-i împiedica să facă noi cuceriri.

Acoperind aproape întregul Imperiu, themele deveniseră principalele autorități administrative ale acestuia, înlocuind atît prefecturile cît și provinciile. Sistemul prefecturilor a cunoscut o prăbușire inevitabilă atunci cînd dușmanii le-au cucerit aproape în întregime, cu excepția Prefecturii Răsăritului. Cu toate că perceptorilor li se atribuiseră circumscripții alcătuite din anumite grupuri de provincii încă de la sfîrșitul domniei lui Leon al III-lea, în asemenea cazuri, provinciile erau privite ca simple unități geografice. Încă de pe vremea reformelor militare ale lui Constans al II-lea, themele erau practic noile provincii, iar strategii acestora adevărații lor administratori. După împărțirea exagerat de întinsei și eterogenei theme opsiciene, majoritatea themelor corespundeau regiunilor naturale și puteau fi administrate atît din punct de vedere civil cît și militar.

Una dintre aceste regiuni era thema Traciei. Începînd cu invazia avarilor pînă la mijlocul secolului al VIII-lea, ea fusese alcătuită dintr-o fișie de coastă continuă, lată de circa opt sute de kilometri, formînd un spațiu triunghiular în centrul căruia se stabiliseră slavii. Incursiunile bulgarilor și ale slavilor aduseseră daune și depopulaseră chiar și cetățile din regiunea respectivă care au rămas bizantine. Între

anii 744 şi 759, atunci cînd Constantin al V-lea a umplut acest gol, pretinzînd posesia asupra părţii interioare a cîmpiei trace, această regiune a devenit din nou sigură. În cadrul acestei acţiuni, el a reconstruit şi a repopulat oraşele, inclusiv Adrianopol, după ce a fost recuperat, şi a transformat din nou Tracia într-o zonă tampon eficientă şi într-o sursă importantă de aprovizionare pentru capitală. Constantin a repopulat şi Constantinopolul după cutremurul de pămînt din 740 şi după epidemia de ciumă din intervalul 747-748. Acesta şi-a refăcut curînd potenţialul demografic şi, în ciuda nenorocirilor abătute asupra lui, a rămas un oraş mare, singurul de care dispunea acum Imperiul.

Dincolo de strîmtoare se afla un teren arabil mult mai întins şi mai sigur decît în Tracia, şi probabil nord-vestul Asiei Mici constituia o sursă mult mai importantă de aprovizionare pentru capitală. Pînă la crearea themei bucellariene şi a districtului optimaţilor, această regiune făcea în întregime parte din thema opsiciană. Aceste părţi ale vechii theme opsiciene fuseseră întotdeauna, alături de sudul themei tracice, cele mai bogate şi mai dens populate regiuni ale Anatoliei, avînd văi cu pămîntul cel mai mănos din peninsulă şi cea mai importantă concentrare de oraşe, în care locuia fără îndoială cea mai mare parte a populaţiei ei. Descoperirile arheologice demonstrează însă clar că majoritatea acestor oraşe bine populate au decăzut foarte mult în această perioadă şi poate că şi populaţia satelor din jurul lor s-a redus.

Părţile de vest şi de nord-vest ale Asiei Mici erau însă cele cărora atacurile duşmanilor le aduceau cele mai mici daune. O mare parte a themelor tracică şi opsiciană au fost ferite de incursiuni pe parcursul secolelor al VII-lea şi al VIII-lea. Deşi arabii făcuseră ravagii în zonele de coastă ale themelor tracică şi opsiciană în intervalul 670-677 şi în cîteva dintre oraşele din interior ale aristocraţilor şi bucellarienilor între 716 şi 718, raidurile lor erau practic rare şi de scurtă durată. Multe din oraşele Anatoliei de vest nu fuseseră niciodată cucerite de perşi sau de arabi, cea mai mare parte a lor au fost ocupate doar o singură dată, iar zonele rurale abia dacă au fost afectate. Coasta de sud a Asiei Mici, care a devenit thema cibyrrhaeoţilor, a suferit mai des de pe urma raidurilor dinspre mare ale arabilor decît coasta de vest, dar chiar şi în aceste condiţii s-a bucurat în general de linişte. Cea mai bogată regiune a Imperiului a fost deci rareori pradă incursiunilor, astfel că nu lipsa de siguranţă militară pare să fi fost principalul motiv al decăderii majorităţii oraşelor bizantine[1].

Platoul anatolian, care includea partea estică a themei bucellariene, dar era situat în cea mai mare parte în cadrul themelor anatoliană şi armeană, fusese întotdeauna mai sărac şi mai rustic decît ţinuturile joase din partea lui de vest. Avînd

culturilor de cereale. Probabil că platoul a devenit şi mai sărac în această perioadă, dat fiind că a constituit obiectul majorității raidurilor persane şi arabe. Cu toate acestea, de obicei, năvălitorii arabi înaintau pe distanțe scurte prin trecătorile munților Taurus şi Antitaurus şi se întorceau de îndată ce prădaseră destul de multe vite ca să le poată mîna fără efort în ținutul lor de baştină.

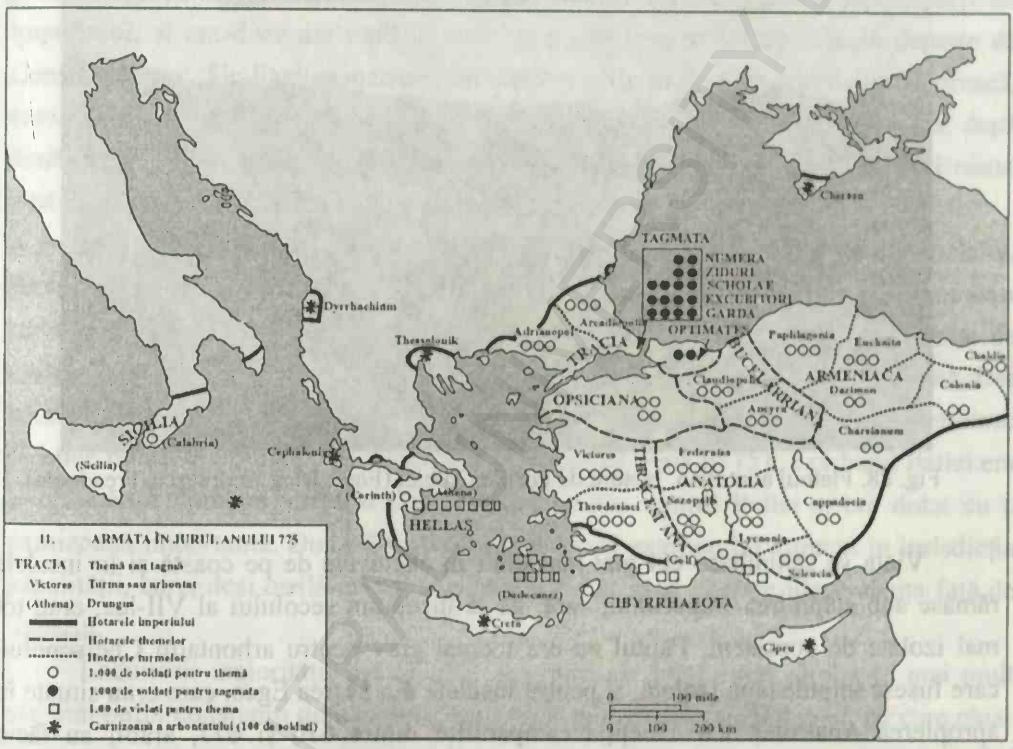

Chiar în interiorul Porților Ciliciei, dinspre Taurus, raidurile arabilor aveau loc în fiecare an şi îi obligau pe nefericiții locuitori ai acestei părți a themei anatoliene să se ascundă în adăposturi subterane săpate în stînca moale*. Partea de sud a themei armene era mai puțin afectată de invazii. Năvălitorii mai decişi pătrundeau adînc în ambele theme şi jefuiau în mod repetat aproape toate oraşele mai mici. Multe cetăți au

* În cadrul formațiunilor calcaroase din Cilicia s-au păstrat unele dintre cele mai vechi locuințe bizantine (n.ed.).

fost retrogradate la statutul de simple forturi, devenind astfel baze militare şi locuri de refugiu. Cu toate acestea, în cea mai mare parte a platoului, incursiunile nu au fost atît de frecvente încît să epuizeze definitiv rezervele de oi şi vite, iar păşunile nu puteau fi practic distruse pe o perioadă mai mare decît un anotimp.

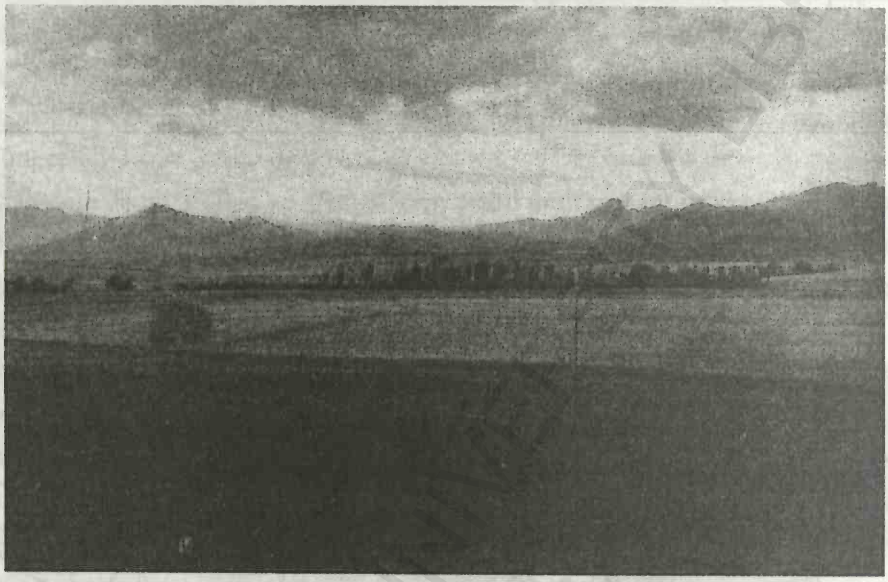

Fig. 88. Platoul anatolian, la nord de Porţile Ciliciei (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

Viaţa se schimbase cel mai mai mult în enclavele de pe coastă şi în insulele rămase sub stăpînirea Imperiului, care, de la începutul secolului al VII-lea, erau tot mai izolate de continent. Faptul nu era tocmai grav pentru arhontatul Chersonului, care fusese întotdeauna izolată, şi pentru insulele din Marea Egee, care erau situate în apropierea Anatoliei. Cu excepţia campaniilor dintre 670 şi 677, arabii au făcut rareori incursiuni în insulele themei cibyrrhaeoţilor. Creta, un arhontat independent de această themă, a fost şi ea norocoasă. Greutăţile întîmpinate de arabi în organizarea campaniilor rezultă evident din faptul că ei au fost de acord cu administrarea în comun a Ciprului, care se afla mai aproape de bazele navale arabe decît de cele bizantine.

Thema Hellasului constituia doar o fărîmă din Grecia, înconjurată de triburi slave primitive care îi atacau rareori pe bizantini, dar aveau şi o pondere insignifiantă în ceea ce priveşte relaţiile comerciale cu aceştia. Hellasul ar fi putut foarte bine să fie considerat practic drept o insulă, din moment ce era legat de celelalte teritorii bizantine doar prin intermediul căilor maritime. Marea cetate Thessalonic de odinioară era şi mai izolată, fiind lipsită un hinterland bizantin cît de mic; prea mică să constituie o

themă, ea avea rangul de arhontat. Deşi slavii din apropierea Thessalonicului aveau destule resurse alimentare ca să vîndă o parte din ele cetății şi urmăreau să dezvolte relații comerciale cu aceasta, iar relativa ei prosperitate îi tenta să încerce să o cucerească, ei organizînd uneori incursiuni chiar pînă sub zidurile oraşului.

Mult mai modeste ca întindere şi situate la o distanță apreciabilă de centrul stăpînirii bizantine avanposturile dinspre apus, au devenit arhontatele Cefaloniei şi a Dyrrhachium-ului. Thema Siciliei, care includea călcîiul şi degetul mare al Italiei, ca şi Sicilia propriuzisă, era de fapt una dintre cele mai sigure şi mai prospere părți ale Imperiului, şi era doar din cînd în cînd invadată de arabi[2]. Deşi situată departe de Constantinopol, Sicilia dispunea de porturi bune şi de mulți vorbitori de limbă greacă, care s-ar putea foarte bine să fi constituit o majoritate prin secolul al VIII-lea, după două sute de ani de dominație bizantină. Legăturile maritime dintre Sicilia şi restul teritoriului bizantin au rămas în continuare frecvente.

Mai puțin legate de Imperiu erau ducatele Dalmației, Veneției, Neapolelui, Amalfi şi Gaeta. Spre deosebire de Sicilia, se pare că nici unul dintre acestea nu avea trupe imperiale staționate pe teritoriul său sau ceva mai mult decît o minoritate de vorbitori de limbă greacă față de majoritatea populației vorbitoare de limbă latină. Dar aceste ducate continuau să recunoască guvernul de la Constantinopol şi să beneficieze de bune relații diplomatice şi comerciale cu Bizanțul. Pînă în 751, exarhatul Italiei era şi el alcătuit dintr-un teritoriu destul de întins din centrul Italiei şi era dotat cu o garnizoană importantă. După 754, fostul teritoriu al exarhatului a trecut în jurisdicția papalității, care, deşi ostilă iconoclasmului, a evitat să-şi declare idependența față de Imperiu.

Locuitorii majorității provinciilor pierdute ale Imperiului rămîneau mai mult sau mai puțin conştienți de legăturile religioase şi culturale cu Bizanțul, pe care chiar şi acesta le recunoştea. Constantin al V-lea a depus eforturi mari ca să separe Imperiul de foştii lui supuşi din apus şi răsărit prin impunerea iconoclasmului, doctrină pe care aproape toți au respins-o, în cadrul unui conciliu care i-a exclus pe episcopii lor. Bizantinii continuau totuşi să considere exarhatul Italiei ca aparținîndu-le şi nutreau vagi speranțe să-l recupereze cu ajutorul papei, sub jurisdicția căruia se afla acesta, al francilor, care îl dăduseră papalității, sau al lombarzilor, al căror rege s-a refugiat din calea francilor la Constantinopol în 774. Italienii şi chiar francii aveau un respect permanent față de Imperiu[3].

Aflate sub stăpînire arabă, Armenia, Siria, Egiptul şi Africa au rămas în cea mai mare parte creştine pe tot parcursul secolului al VIII-lea[4]. Negustori, călugări şi alți călători îşi făceau cu regularitate drum pe mare şi uscat din Imperiu în califat în ciuda

stării intermitente de război dintre acestea. Mai mulți armeni și un anumit număr de sirieni s-au stabilit pe teritoriul bizantin și au ocupat posturi de frunte în armata și în guvernul imperial. Oficialii și cronicarii bizantini puteau dispune de o cunoaștere detaliată a evenimentelor din califat și mulți clerici sirieni și armeni cunoșteau greaca și erau interesați de evenimentele care aveau loc în Imperiu. În 718, egiptenii și africanii trimiși să asedieze Constantinopolul s-au simțit suficient de apropiați de bizantini ca să dezerteze și să i se alăture lui Leon al III-lea. Mai mulți împărați, atît înainte cît și după aceasta, au invadat califatul ca procure colonişti sirieni și armeni pentru a popula teritoriul bizantin. Creștinii de pe ambele părți ale granitei puteau spera oricînd că bizantinii vor recuceri cîndva Armenia și Siria.

Pe parcursul secolelor al VII-lea și al VIII-lea, Imperiul a pierdut aproape toate teritoriile care fie fuseseră sărăcite, fie pierduseră legătura cu Constantinopolul. În timpul îndelungatei crize militare, Siria, Egiptul, Africa și zonele de uscat ale Italiei se dovediseră a fi prea îndepărtate ca să poată fi ținute sub control, în timp ce majoritatea teritoriului Balcanilor părea să nu merite enormul efort necesar stăpînirii lui în continuare. După aceste pierderi, restul ținuturilor Imperiului erau mai unite, mai ușor de apărat și mai viabile din punct de vedere economic. Ele erau totodată în cea mai mare parte de cultură greacă și fidele ortodoxiei calcedoniene. Imperiul devenise deci mai mic, mai sărac și mai hotărît, nemaiacceptînd să piardă și alte teritorii și fiind chiar capabil să recupereze o parte din ceea ce pierduse în Tracia și Armenia.

REORGANIZAREA STATULUI

Drastica restrîngere teritorială a Imperiului a dus firește la reducerea numărului funcționarilor. O parte din această reducere era firească, întrucît provinciile pierdute nu mai aveau nevoie să fie administrate sau apărate, dar procesul se desfășura încă anevoie. Dispunînd de o bază materială redusă, în condiții de derută socială, economică și politică, Imperiul trebuia să facă față unor repetate stări de urgență militară. Bizanțul era totuși capabil să-și adapteze administrația și armata pentru a face față unor nevoi radical diferite. Rezultatul a fost impresionant, datorîndu-se evident deciziilor înțelepte luate de fiecare împărat, demnitar și general în parte. Tot ceea ce s-a făcut nu poate fi reconstituit acum din cele cîteva surse care ne-au parvenit și din care nu reiese faptul că este vorba despre o evoluție lentă sau despre hazard.

O problemă mult mai dificilă căreia trebuia să-i facă față stăpînirea era menținerea armatei în bună stare în contextul diminuării resurselor acesteia. Chiar și la sfîrșitul secolului al VI-lea, întreținerea soldaților costase atît de mult, încît încercările de reducere a sumelor necesare lor duseseră la detronarea împăratului Mauriciu. Se pare că Heraclius cîștigase ceva timp prin 616, reluînd o reformă pe care încercase fără succes să o impună Mauriciu: înlocuirea alocațiilor pentru arme și uniforme destinate trupelor cu jumătate din plata cuvenită. Chiar și acest plafon redus de plată era totuși foarte greu de menținut, și se pare că împăratul Constans al II-lea l-a înjumătățit din nou, a întrerupt acordarea alocațiilor pentru uniforme și arme și a sistat aprovizionarea cavaleriei cu cai și furaje. Solda militară de bază a scăzut astfel la un sfert din cît fusese înainte de 616, o *annona* de cinci nomisme în loc de patru annone totalizînd douăzeci de nomisme, sumă pe care statul și-a putut permite în cele din urmă să o plătească.

Armata ar fi putut cu greu supraviețui cu acest venit sub nivelul nevoilor de subzistență dacă soldații nu ar fi primit loturi de pămînt în theme, probabil între anii 659 și 662. Cea mai mare parte a fondului funciar necesar acordării acestor loturi pare să fi provenit fie din posesiunile statului, care au cunoscut o diminuare substanțială după această dată, fie de la marii proprietari, care au primit drept compensație pămînt din posesiunile imperiale situate în alte zone, astfel ca distribuirea soldaților pe tot cuprinsul Imperiului să fie cît mai uniformă. Mărturiile ulterioare care arată că pămînturile au fost în mod echilibrat distribuite militarilor și că erau destul de mari ca să asigure un venit corespunzător, dovedesc faptul că puterea centrală plănuise cu grijă înființarea themelor.

Avînd la dispoziție numai loturile modeste, se pare că infanteriștii erau obligați să ducă un trai de țărani, obținînd suficient ca să se întrețină și să se echipeze singuri. Ei slujeau în majoritatea cazurilor în propriile lor regiuni, cu excepția unor scurte campanii peste graniță, situație în care primeau o soldă suplimentară. Cavaleria era însă mai prosperă, deținînd proprietăți evaluate la minimum patru livre de aur, adică 288 de nomisme. Cu această sumă se puteau cumpăra aproximativ 144 de acri de pămînt arabil, suficient pentru întreținerea a cinci – șase familii alcătuite din rude, zilieri, chiriași, sclavi și alte persoane, care aveau obligația să-i asigure proprietarului hrana, armele, caii și furajele. Cu toate că majoritatea ostașilor călare efectuau cu siguranță o serie de munci agricole în timp de pace, în principiu, ei erau permanent gata pentru serviciul militar.

Trupele themelor, un amestec de cavalerie și infanterie, nu aparțineau themelor în general, ci erau legate de anumite regiuni ale acestora. Themele mai mari aveau

subdiviziuni numite *turmae*, care purtau numele oraşului sau al regiunii în care îşi aveau baza trupele lor sau pe cel al diviziei armatei din care fuseseră formate acestea. De exemplu, turma principală a themei anatolice purta numele de turma Federaţilor, deoarece oamenii ei proveneau din rîndul federaţilor recrutaţi de Tiberiu al II-lea pentru Armata Răsăritului şi se stabiliseră ulterior în jurul cartierului general al Anatoliei de la Amorium. Celelalte divizii ale Anatoliei erau turmele Sozopolisului, a Lycaoniei, Seleuciei şi Cappadociei. Themele mici, ca Hellas şi cea a cibyrrhaeoţilor aveau o singură turmă. Fiecare turmă era comandată de un turmarh aflat sub autoritatea strategului themei respective.

Fiecare themă şi turmă avea apoi cel puţin două drungi aflate sub comanda drungarilor, fiecare avînd în subordine o mie de oameni, ca subdiviziune a themei. De pildă, thema cibyrrhaeotă avea o drungă pe coasta de sud a Anatoliei şi alta în insulele din Marea Egee, iar thema Hellas avea una cu baza la Corint şi o alta la Atena. O serie de ofiţeri inferiori slujeau sub comanda drungarilor şi comandau trupe mai mici, dar drungarii erau în perioada aceasta ofiţerii cu gradul cel mai mic care aveau răspundere asupra unor anumite teritorii. Astfel, fiecare themă şi fiecare din turmele şi din drungele ei aveau un comandant şi soldaţi care răspundeau de apărarea lor. Arhontatele aveau şi ele mici garnizoane, cam o sută de soldaţi fiecare, comandate de arhonţii lor.

Strategii fiecărei theme aveau datoria de a strînge trupele răspîndite pe teritoriul respectiv atunci cînd thema lor era ori atacată de duşmani, ori solicitată de împărat în vederea unei campanii. Tot ei primeau din capitală statele de plată ale themelor şi împărţeau banii oamenilor lor. Dar din moment ce aceştia nu mai depindeau prea mult de solda lor, strategii puteau să se dispenseze de statele de plată şi să se revolte destul de uşor. Doi dintre aceşti strategi s-au revoltat încă din 668, cînd themele fuseseră înfiinţate doar de cîţiva ani. Cu excepţia multor revolte eşuate, themele s-au aflat în spatele rebeliunilor încununate de succes din 695, 698, 713, 715 şi 718, ca şi al celei soldate cu un semieşec, condusă de Artavasdos în 741. Numai thema opsiciană a alimentat patru din aceste opt rebeliuni, înainte ca, prudent, împăratul Constantin al V-lea să o divizeze.

În ciuda propensiunii spre revoltă, themele apărau cu succes Imperiul. Pe la 660, încă din momentul creării lor, ele au încetinit foarte mult şi în cele din urmă au pus capăt catastrofalelor pierderi de teritorii şi oameni din jumătatea de secol anterioară. Cu excepţia exarhatelor Africii şi Italiei, unde este posibil ca organizarea themelor să nu fi avut o eficienţă completă, themele au suferit foarte puţine pierderi umane şi teritoriale. Trupele îşi apărau teritoriul cu multă dîrzenie, fără însă a brava. Deşi soldaţii mureau, pămîntul rămînea şi era moştenit de alţii, odată cu obligaţiile

militare corespunzătoare. Cu toate că themele au repurtat puține victorii, principala lor realizare a fost mai curînd rezistența față de incursiuni decît prevenirea acestora.

În vederea operațiunilor ofensive, în care themele nu se puteau implica cu succes, Constantin al V-lea a creat tagmatele. Mai mici, în general, decît themele și aflate în legătură mai strînsă cu împăratul, tagmatele s-au dovedit totodată a fi mai loiale. Comandanții principalelor tagmate, slujitorii Scholae-lor și ai excubiților și drungarii Supraveghetorilor erau mai curînd niște locotenenți ai împăratului decît generali independenți. Numai împăratul era comandantul tuturor celor optsprezece mii de oameni ale celor șase tagmate, care erau firește prea dispersate ca să pună la cale vreun complot împotriva lui. Din moment ce este aproape sigur că tagmatele proveneau din thema opsiciană și că erau plătite odată cu themele, se pare că soldații lor posedau loturi militare, ca și cei ai themelor[5].

Constans al II-lea pare să fi creat în thema carabisiană o flotă permanentă, de care Imperiul fusese privat încă de cînd flotele sale de pe vremuri deveniseră forțe auxiliare, alături de trupele de frontieră. Flota carabisiană l-a slujit destul de bine pe Constans în expedițiile din apus, dar nu a putut face față flotei arabe mult mai mari, create de Mu'awiyah. Între 686 și 689, Iustinian al II-lea a îmbunătățit starea flotei, împărțind-o între thema cibyrrhaeotă din răsărit și thema Hellas din apus, și mai ales dotînd-o cu vîslași profesioniști, mardaiții. Flotele acestor două theme erau totuși mici și departe de capitală, care era în continuare apărată doar de o flotă improvizată de tip vechi. Ca și celelalte, themele cu caracter naval erau și ele predispuse la răzvrătire, așa cum s-a întîmplat în 698 cu cea carabisiană.

Necesitățile de ordin militar și nevoia de a asigura loialitatea armatei i-au făcut pe împărații din secolele al VII-lea și al VIII-lea să preia personal comanda trupelor. Heraclius a întrerupt hotărît tradiția care data încă din secolul al patrulea, conform căreia pînă și împărații care fuseseră generali înainte de a urca pe tron stăteau departe de cîmpul de luptă. Dinastia heraclizilor părea să fi avut sub control armata pînă în 695, iar uzurparea lui Focas pare să fi fost doar o excepție izolată a seriei de succesiuni legitime datînd încă din vremea lui Constantin I. Cele șapte rebeliuni care au urmat, cea mai mare parte dintre ele puse la cale de către theme, au distrus pentru totdeauna această tradiție. Deși Leon III a fondat o dinastie, el însuși era rebel, atît fiul cît și nepotul lui fiind puși în fața unor revolte grave la mai puțin de un an de la urcarea pe tron. Începînd din acest moment, împărații au fost obligați să aibă mare grijă dacă voiau să-și păstreze poziția.

Pe la mijlocul secolului al VII-lea, cînd armata a fost restructurată în cadrul themelor, administrația civilă a fost reorganizată în mai multe departamente, care

deţineau o autoritate mai mică[6]. Fostul post atotputernic de prefect pretorian al Răsăritului a fost pur şi simplu desfiinţat; celelalte prefecturi dispăruseră odată cu pierderea celei mai mari părţi a Iliriei şi cu organizarea exarhatelor Italiei şi Africii. Postul cîndva puternic de şef al cancelariilor a devenit un rang onorific de *magister*. Contele proprietăţilor particulare a dispărut odată cu marile posesiuni imperiale, în vreme ce contele ofrandelor sacre a fost înlocuit de un *sacellarius*, un simplu supraveghetor al funcţionarilor care se aflau practic în fruntea administraţiei.

Şefii acestor oficiali erau trei demnitari numiţi logofeţi. Logofătul poştelor (*logothetes tou dromou*), care îndeplinea funcţii oarecum similare celor ale fostului şef al cancelariilor, avea grijă de comunicaţii, de solii şi de siguranţa internă. El era de obicei cea mai importantă persoană oficială civilă a Imperiului. Logofătul general (*logothetes tou genikou*) răspundea de impozite, iar logofătul militar (*logothetes tou stratiotikou*) de plătirea soldelor armatei. Protoiereii ţineau evidenţa documentelor cancelariei. Marele curator şi doi trezorieri erau răspunzători de ceea ce mai rămăsese din proprietăţile statului, majoritatea acestora fiind palate şi manufacturi. Alţi oficiali aveau diverse îndatoriri minore. Chestorul continua să fie principalul demnitar în domeniul justiţiei, iar prefectul cetăţii administra în continuare Constantinopolul şi judeca procesele juridice de acolo. O parte din oficialii palatului, în majoritate eunuci, au continuat să fie importanţi datorită contactului zilnic cu împăratul.

Senatul se întrunea rareori şi nu constituia decît ceva mai mult decît un nume colectiv pentru cei mai înalţi demnitari, cu toate că prin el treceau uneori moţiuni de recunoaştere a urcării pe tron a împăratului sau de ratificare a anumitor acte ale acestuia. Împăratul acorda oficialilor şi curtenilor unele titluri pe lîngă cel de *magister*, cum ar fi cele de patrician, protospătar şi spătar. Majoritatea acestor titluri, care înlocuiau rangurile senatoriale din perioada anterioară, fuseseră pînă atunci nume de slujbe sau de însărcinări militare. Ele presupuneau un prestigiu care putea depăşi puterile conferite de un post, dar care depindeau foarte mult de bunul plac al împăratului.

Deşi birocraţia dispunea de mai mulţi funcţionari de rang înalt decît în secolele al IV-lea pînă în al VI-lea, în ansamblu era considerabil redusă. De la circa două mii cinci sute în perioada anterioară, birocraţia centrală se redusese la aproximativ şase sute de oameni prin secolul al VIII-lea, în timp ce oficialii provinciilor, al căror număr se ridica odinioară la aproape cincisprezece mii, ajunseseră să fie doar o mînă de oameni pe măsură ce strategii şi subordonaţii lor militari deveneau tot mai mult singurii administratori. Probabil că pe la jumătatea secolului al VII-lea, atunci cînd şi-au făcut apariţia noii logofeţi, trebuie să fi fost făcute unele reduceri drastice în

administrație, corespunzătoare teritoriului și veniturilor reduse ale Imperiului precum și accentuatei guvernări militare.

Înjumătățirea salariilor de către Heraclius pare să fi continuat să se aplice rangurilor superioare, iar reducerea ulterioară la jumătate a soldelor militare, de către Constans al II-lea s-ar putea să-i fi afectat pe principalii comandanți militari. În timp ce prefectul Africii primea un salariu de o sută de livre de aur pe an la mijlocul secolului al VI-lea, ulterior se pare că pînă și oficialii de cel mai înalt rang, ca strategul Anatoliei, de exemplu, primeau numai patruzeci de livre de aur pe an, deși aceasta însemna totuși un venit princiar de 2.880 de nomisme. Pe de altă parte, la un moment dat, salariul funcționarilor civili inferiori a fost, se pare, readus la plafonul anterior, astfel că aceștia primeau cel puțin 18 nomisme pe an, venit salarial de care mulți fuseseră privați în secolul al VI-lea[7]. Este posibil ca această schimbare să fi fost făcută tot de Constans al II-lea, cînd a diminuat solda, dar i-a recompensat substanțial pe soldați, acordîndu-le loturi militare. Dat fiind că cei mai bogați bizantini din secolul al VIII-lea erau mult mai săraci decît cei din secolul al VI-lea, chiar și salariile reduse ale funcționarilor superiori ar fi trebuit să fie tentante. Aparatul birocratic era astfel mai puțin numeros și mai bine plătit, o combinație menită să mărească eficiența și să descurajeze corupția.

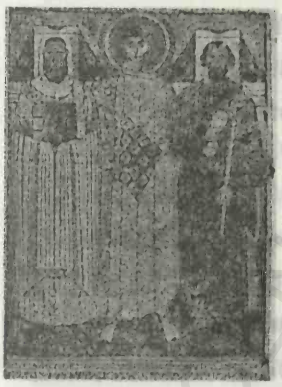

Fig. 89. Mozaic din secolul al VII-lea reprezentîndu-l pe Sfîntul Dumitru între doi oficiali locali din biserica Sfîntul Dumitru din Thessalonic (Foto: după F. Uspenski din *Izvestija* 14 *1909*).

În secolul al VIII-lea, birocrația se confrunta însă și cu alte neajunsuri. Deteriorarea educației era un fapt incontestabil, iar birocrația trebuie să fi decăzut odată cu aceasta. Rebeliunile dintre 695 și 718 duseseră la o serie de epurări, iar neîncrederea reciprocă a dus la deteriorarea relațiilor dintre împărații iconoclaști și funcționarii lor, care erau în cea mai mare parte iconofili. Cu toate că Leon al III-lea a organizat cel puțin un recensămînt parțial în 733, se pare că evidența impozitărilor a fost prost ținută după atîta derută, astfel că o mare parte a ceea ce trebuia să fie

teoretic încasat a rămas fie neîncasat, fie delapidat de perceptori sau de alte persoane. Media taxelor percepute de la fiecare supus pare să fi scăzut considerabil după secolul al VI-lea, chiar dacă depopularea trebuie să le fi lăsat contribuabililor mai mult pământ, iar Leon al III-lea mărise în 740 coeficientul cu o doisprezecime.

Marile pierderi de teritorii şi mutări de populaţie din secolele al VII-lea şi al VIII-lea au dus inevitabil la o incapacitate sporită a oamenilor de a-şi achita impozitele. Mulţi contribuabili aflaţi pe liste trebuie să fi devenit imposibil de localizat, în timp ce registrele nu-i includeau pe mulţi dintre imigranţii recenţi. Veniturile enorme aduse de proprietăţile imperiale, cea mai mare parte a acestora provenind în mod convenabil din chiriile arendaşilor bogaţi, s-au diminuat pînă la dispariţie. Deşi soldaţii care deţineau loturi militare trebuiau să plătească taxe în bani, ei erau scutiţi de rechiziţionările ocazionale necesare sprijinirii serviciilor de poştă şi a campaniilor militare. Statul garanta scutiri de taxe pentru pămînturile devastate de raiduri, care erau frecvente în mai multe locuri în perioada aceasta.

La începuturile Bizanţului, majoritatea celor mai bogaţi oameni ai Imperiului locuiau în oraşele mari, mai ales la Constantinopol, putînd lua uşor legătura cu stăpînirea. Influenţa lor le oferea avantajul unor scutiri de impozite sub împăraţii slabi, dar nu şi atunci cînd a fost vorba de impozitările ferm instituite ale unui Diocleţian sau Iustinian. După secolul al VII-lea, majoritatea celor mai bogaţi deţinători de pămînt erau cei de pe platoul anatolian. Acolo, o parte din ei deţineau întinse proprietăţi, probabil din cauză că erau singurii care aveau resurse suficiente ca să reziste raidurilor arabe şi să asigure protecţia arendaşilor lor[8]. Asemenea magnaţi trăiau departe de capitală, se bucurau de o deosebită autoritate locală şi erau greu de taxat.

Odată cu dispariţia clasei decurionilor, care supraveghează anterior impozitarea, statul a ajuns să trateze direct cu perceptorii, persoane care, practic, deţineau monopolul încasării taxelor. Aceştia erau oameni de afaceri şi trebuia să li se permită obţinerea unui anumit profit, avantaj de care decurionii nu beneficiaseră. Noii perceptori erau de două tipuri principale: agenţii (*dioiketai*), care strîngeau taxele funciare de la numeroasele ferme mici, şi *commerciarii*, care încasau impozitele comerciale şi pe vînzările pe piaţă ale numeroaselor tranzacţii de afaceri de mică anvergură şi administrau depozitele statului. Districtele de impozitare nu mai erau cetăţi în vechiul sens, care incluseseră multe sate învecinate; acum, taxele erau stabilite în funcţie de aşezările individuale, majoritatea fiind sate. Dat fiind că răspunderea achitării taxelor unui sat constituia acum mai curînd obligaţia fiecărui sătean decît a decurionilor din cel mai apropiat oraş, strîngerea taxelor trebuie să fi necesitat mai mult timp decît

înainte, iar corupția și ineficiența constituiau probabil ceva normal. Astfel încît venitul și controlul guvernamental s-au diminuat în aceeași măsură.

Sub presiunea îndelungatei crize militare, întreaga administrație fusese redusă ca număr și simplificată. Schimbarea este scoasă în evidență de *Ecloga* lui Leon al III-lea, care este un document mult mai concis și mai aspru decît lungul și elaboratul *Cod al lui Iustinian*. Acesta era și scopul ei, *Ecloga*, fiind adecvată perioadei cînd a fost elaborată. Un guvern mai puțin numeros aflat în fruntea unui Imperiu hărțuit permanent de raiduri inamice și de frecvente războaie devastatoare putea cu greu întreține sofisticatul aparat administrativ al secolului al VI-lea, astfel că a renunțat în mod înțelept la efortul de a face acest lucru. Cu toate acestea, se pare că împărații din secolul al VIII-lea și-au neglijat administrația mai mult decît era necesar sau de dorit, mai ales iconoclaștii, care își dăduseră seama că cea mai mare parte a aparatului birocratic era iconofil.

FRĂMÎNTĂRILE DIN CADRUL BISERICII

Pe parcursul secolelor al VII-lea și al VIII-lea, împărații au intrat în repetate rînduri în conflict cu Biserica. Este adevărat că în timpul crizelor extrem de grave, atunci cînd chiar Constantinopolul era asediat, în 626 și între 717 și 718, biserica și statul au fost strîns unite în fața dușmanului. Dar în alte perioade în care Imperiul s-a aflat în pericol, bănuiala general împărtășită că înfrîngerea militară se datora unei pedepse divine a dus la conflicte religioase între biserică și stat, ca și în cadrul fiecăreia din acestea. Disputele erau concentrate asupra ereziilor fără evoluție rapidă, ca cele din perioada anterioară, ci mai mult declanșate de împărați: monoenergismul, monothelismul și iconoclasmul.

Din rîndul acestora, monoenergismul și monothelismul erau cel mai puțin artificiale. Promovîndu-le, Heraclius a încercat să realizeze un compromis cu monofizitismul, o erezie care se bucurase de un sprijin larg în Răsărit vreme de aproape două secole, timp în care mai multe încercări de a-l reconcilia cu ortodoxismul eșuaseră. În ciuda noii formule propuse de el, monoenergismul era puțin diferit de ambiguitățile studiate care eșuaseră deja. Monothelismul era ceva mai mult, o doctrină coerentă mai mult sau mai puțin compatibilă cu deciziile Conciliului de la Calcedonia, dar excluzînd orice fel de distincție netă între natura divină și cea umană a lui Hristos, separație respinsă de monofiziți. Patriarhii Sergius și Pyrrhus și mulți alți clerici au adoptat una dintre aceste doctrine sau pe amîndouă.

Cel mai bun argument al lui Heraclius ca să cîştige partizani pentru compromisurile sale teologice era faptul că Dumnezeu îi dăruise victoria asupra perşilor. Văzînd că Dumnezeu nu l-a mai ajutat pe împărat şi în lupta împotriva arabilor, mulţi şi-au pierdut credinţa în teologia acestuia. Heraclius şi Constans al II-lea au evitat să-şi manifeste acordul faţă de monothelism din cauza lipsei lui de popularitate, dar s-au ferit şi să-l condamne, ceea ce ar fi putut părea o recunoaştere a faptului că înfrîngerile Imperiului erau urmarea unei pedepse pentru erezie. După ce bizantinii au început să aibă ceva mai mult noroc, lui Constantin al IV-lea i-a fost mai uşor să condamne experimentul eşuat al străbunicului său. Cînd însă au urmat alte nenorociri, Filipicos a reuşit să restaureze monothelismul doar pentru o scurtă perioadă, dar cu o rezistenţă surprinzător de mică din partea clerului demoralizat.

Deşi iconoclasmul avea puţini adepţi înainte de adoptarea lui de către Leon al III-lea, acesta nu a fost firește singurul care a considerat la vremea respectivă că răsturnările militare ale Imperiului şi conflictele interne constituiau pedeapsa unui Dumnezeu mîniat. Probabil că mulţi bizantini erau gata să creadă că iconoclasmul putea fi benefic. Prestigiul lui Leon era deosebit de mare după învingerea arabilor care asediaseră cetatea Constantinopolului. Se pare că Leon se aşteptase la o opoziţie mai redusă decît cea stîrnită practic de doctrina sa, dar aceasta a fost pasivă în cea mai mare parte a Imperiului. Abia la moartea lui Leon, odată cu revolta lui Artavasdos, a aflat Constantin al V-lea cît de răspîndit era sentimentul iconofil în capitală.

Constantin a aşteptat totuşi timp de peste un deceniu momentul potrivit ca să declare venerarea icoanelor drept erezie la Conciliul de la Hieria din 754. Deşi el intenţiona probabil să-i intimideze pe iconofili, se pare că mai curînd i-a provocat. Activităţile acestora l-au determinat să înceapă prin 765 persecutarea lor, care a dus drept răspuns la un complot organizat în cea mai mare parte de iconofili cu un an mai tîrziu. Drept urmare, împăratul şi-a intensificat persecuţiile şi le-a extins la toţi călugării, pînă cînd controversa religioasă cea mai inconsistentă a devenit paradoxal cea mai îndîrjită şi mai sîngeroasă. După moartea lui Constantin, Leon al IV-lea a încercat în mod raţional să scadă tensiunea.

Cu toate că este neîndoielnic faptul că fiecare tabără credea că Dumnezeu era de partea ei, disputa s-a transformat tot mai mult într-o luptă referitoare la măsura în care ar fi trebuit împăraţii să deţină controlul asupra bisericii în particular şi a societăţii în general. Motivul nu era pur şi simplu faptul că împăraţii impuseseră ionoclasmul unei biserici şi unei societăţi deosebit de refractare. Prin negarea locului ocupat în adorarea creştină de reprezentările picturale ale lui Hristos şi ale sfinţilor Lui, doctrina iconoclastă tindea să le atribuie lui Dumnezeu şi sfinţilor un rol limitat

în lume. Mai mult, în primul rînd din cauză că împărații iconoclaști recurgeau evident la afișarea propriilor lor portrete, ionoclasmul le conferea acestora o mai mare autoritate decît cea a episcopilor, care erau reprezentanții lui Hristos, sau a călugărilor, care îl imitau pe Hristos și aspirau la sfințenie[9].

Aceste implicații firești dacă nu chiar inevitabile ale teologiei iconoclaste, la început insuficient percepute de fiecare dintre cele două părți, au devenit evidente în timpul domniei lui Constantin al V-lea. Sub domnia lui, opoziția față de iconoclasm s-a transformat tot mai mult într-o opoziție față de însuși împăratul, iar loialitatea față de acesta a ajuns să reclame iconoclasmul. Constantin putea totodată să obțină avantaje politice și economice din persecutarea iconofililor, urmărind în felul acesta să-și subordoneze episcopatele și aparatul birocratic și să confişte mari proprietăți eclesiastice și mai ales monastice. Deocamdată, el și-a intimidat cu adevărat inamicii, deoarece, după înăsprirea persecuțiilor începute în 766, nu a mai trebuit să facă față nici unei conspirații.

Totuși, pe termen relativ lung, împărații nu prea mai puteau să persecute atît de mulți supuși, inclusiv pe cei din conducerea tradițională a Bisericii și Statului. Evenimentele care au precedat moartea lui Leon al IV-lea din 780 au demonstrat că pînă și demnitarii cei mai apropiați de împărat rămăseseră în sinea lor iconofili. Dinastia siriană a trebuit să lupte ca să mențină iconoclasmul, care contravenea celei mai mari părți a tradiției politice, eclesiastice și teologice a Bizanțului. Într-adevăr, se pare că Leon al III-lea și Constantin al V-lea au favorizat iconoclasmul în parte din cauză că, pînă la începutul secolului al VIII-lea, Biserica dobîndise tot mai multă putere, în detrimentul celei a împăraților.

În timp ce împărații pierdeau bătălii și teritorii în favoarea dușmanilor externi și, ulterior, erau detronați, biserica bizantină beneficia de o serie de lideri de talie superioară celor de pînă la începutul secolului al V-lea. Patriarhul Constantinopolului, Sergius I, a fost sfetnicul, aliatul, creditorul și virtualul regent al lui Heraclius în timpul asediului capitalei din 626. Pyrrhus, succesorul lui Sergius, a fost și el o figură influentă, înainte ca adversarii săi să-l răstoarne în 641, deși memoria lui, ca și cea a lui Sergius, a avut de suferit datorită legăturilor cu monothelismul. Din rîndul patriarhilor Alexandriei, Ioan cel Milostiv și-a cîștigat admirația tuturor, în timp ce Cyrus din Phasis o antipatie aproape generală, dar ambii au fost oameni puternici. Patriarhul Sofronie al Ierusalimului a fost și el o autoritate atît în teologie cît și în politică. Ulterior, Germanos I, patriarhul Constantinopolului, a cîștigat credit prin faptul că s-a opus timp de cîțiva ani iconoclasmului lui Leon al III-lea. Atît Germanos, cît și Sofronie și Ioan cel Milostiv au ajuns să fie venerați ca sfinți.

Fig. 90. Icoană văruită de un iconoclast reprezentîndu-l pe Hristos față-n față cu centurionul care i-a străpuns coasta. Miniatură din secolul al IX-lea din Psaltirea Chludov (State Historical Museum, Moscova, add.129) (Foto: Weitzmann Archive, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

În același timp, o serie de călugări au dobîndit o mai mare autoritate ca lideri ai opoziției față de împărați. Cel mai elocvent exemplu din secolul al VII-lea este Maxim

Mărturisitorul, care l-a înfuriat pe Constans al II-lea respingînd vehement monothelismul. Maxim a fost principalul factor răspunzător de discreditarea acestei erezii, care a fost condamnată curînd după moartea sa. În secolul al VIII-lea, cei mai înverşunaţi adversari ai iconoclasmului erau doi călugări: în afara imperiului, Ioan din Damasc a pus la punct argumentaţia teologică a iconofiliei, în timp ce în cadrul lui, Constantin al V-lea îl considera în aceeaşi măsură pe Ştefan cel Tînăr drept o ameninţare nu atît la adresa iconoclasmului propriuzis, cît a propriei lui domnii. Atît Maxim, cît şi Ioan Damaschinul şi Ştefan au cîştigat recunoaşterea ca sfinţi.

În secolul al VII-lea, prestigiul tot mai mare al călugărilor a dus la apariţia a numeroase biografii ale sfinţilor contemporani. După un secol şi jumătate, timp în care martirii creştinismului primitiv constituiseră subiectele favorite ale hagiografiilor, la începutul secolului al VII-lea, Ioan Moschus a scris lucrarea *Livada Spirituală*, o culegere de anecdote despre călugării contemporani care a devenit o lucrare religioasă clasică. Şi Ioan al IV-lea Postitorul, patriarhul lui Mauriciu, şi-a găsit biograful în această perioadă. La mijlocul secolului al VII-lea, Ioan cel Milostiv, patriarhul Alexandriei, a devenit subiectul unei biografii încîntătoare, scrisă de unul dintre cei mai populari specialişti bizantini ai genului, Leontius Napolitanul din Cipru. Autorii au continuat de asemenea să relateze faptele sfinţilor din vechime, un exemplu în acest sens fiind *Miracolele Sfîntului Dumitru*, care descriu cum credinţa în acest martir de la începutul creştinismului a salvat în secolul al VII-lea de primejdii cetatea Thessalonic.

Consistenta creaţie hagiografică a secolului al VII-lea a fost însoţită în mod destul de adecvat de folosirea tot mai frecventă a icoanelor sfinţilor[10]. Atît hagiografia cît şi icoanele erau simptome ale popularităţii crescute a călugărilor şi a clericilor, ceea ce se pare că a favorizat apariţia iconoclasmului împăraţilor din secolul al VIII-lea. Hagiografia a cunoscut un regres în timpul iconoclasmului, din cauză că cei mai mulţi autori potenţiali şi eventualii lor subiecţi erau iconofili şi călugări, iar circulaţia oricărei literaturi iconofile era împiedicată de către împăraţii iconoclaşti.

Leon al III-lea nu era totuşi deloc lipsit de credinţă şi nici măcar Constantin al V-lea nu voia să fie considerat drept adversar al religiei. Cea mai mare parte a inspiraţiei fundamentale a iconoclasmului era de origine biblică, o continuare a eforturilor împăraţilor dinaintea societăţii creştine. După ce manifestările făţişe ale păgînismului dispăruseră de pe teritoriul bizantin, iar principalii duşmani ai Imperiului deveniseră perşii zoroastrieni, arabii musulmani, avarii, bulgarii şi slavii păgîni, Creştinismul a ajuns să constituie o trăsătură disitinctivă a bizantinilor. Heraclius a depus eforturi susţinute pentru a recupera Adevărata Cruce din mîinile

perşilor şi se credea că Fecioara l-a ajutat pe Leon al III-lea să ridice asediul Constantinopolului.

Fig. 91. Icoană smălţuită a sfinţilor Pavel, Petru, Nicolae şi Ioan Gură de Aur din mînăstirea Sfînta Ecaterina, Muntele Sinai (Foto: prin bunăvoinţa membrilor expediţiei Michigan-Princeton-Alexandria la Muntele Sinai).

În secolele al VII-lea şi al VIII-lea, odată cu asimilarea deplină a creştinismului, biserica bizantină şi-a formulat primul ei cod de legi canonice. Pe la începutul secolului al VII-lea, Biserica dispunea deja de o culegere de canoane stabilite de concilii şi de decrete imperiale referitoare la religie. În timpul lui Heraclius, un editor anonim le-a adunat pe toate într-o compilaţie atotcuprinzătoare, deşi neoficială, sub titlul *Nomocanon*. Conciliul Quinisext convocat de Iustinian al II-lea a adăugat acestei lucrări propriile lui canoane disciplinare. Partea din *Ecloga* lui Leon al III-lea referitoare la morala creştină diferă în mică măsură de legea canonică. Influenţa bisericii poate fi sesizată din faptul că în *Eclogă* pedeapsa cu moartea este înlocuită cu mutilarea, ceea ce le dădea inculpaţilor mai mult timp de căinţă înainte de moarte. Opoziţia faţă de execuţie era atît de puternică, încît împăraţii îi pedepseau chiar şi pe cei mai mulţi dintre adversarii lor politici doar mutilîndu-i, chiar dacă aceşti complotişti mutilaţi puteau evident să rămînă periculoşi.

Conciliul Quinisext şi *Ecloga* au fost încercări de a înăspri legislaţia morală în vigoare. Conciliul Quinisext a ridicat standardele comportamentului clerului, interzicîndu-le să se recăsătorească, să împrumute cu dobîndă sau să poarte veşminte laice. El a instituit totodată noi restricţii vizînd segmentul laic al societăţii, prin interzicerea diferitelor feluri de superstiţii sau practici, precum ghicirea viitorului, aprinderea de

ruguri în nopțile cu lună nouă sau zugrăvirea de imagini pornografice. În ciuda interdicțiilor conciliului, prostituția, jocurile de noroc și reprezentațiile teatrale au rămas legale. Dar *Ecloga* scotea în afara legii seducția, avortul și sodomia. Ea susținea în același timp punctele de vedere eclesiastice, limitînd gama motivelor de divorț și reclamînd consimțămîntul la căsătorie atît al miresei cît și al mirelui. Leon al III-lea considera edictul său iconoclast drept o măsură împotriva superstiției, edict care a primit binecuvîntarea bisericii sub Constantin al V-lea la conciliu așa-zis ecumenic de la Hieria.

Persistența forței bisericii bizantine este evidentă dacă ținem seama de continuarea influenței ei asupra provinciilor pierdute ale Armeniei, Siriei și Egiptului. Cu toate că mulți sirieni și majoritatea egiptenilor și armenilor aparțineau bisericilor schismatice cu înclinații monofizite, ortodoxia calcedoniană și-a consolidat poziția pe tot cuprinsul Orientului. Cam în timpul domniei lui Leon al III-lea, califii au permis din nou numirea de patriarhi ortodocși pentru Antiohia, Ierusalim și Alexandria; ei și clericii lor erau numiți *melchiți*, după termenul arab de „împărat", deoarece ei aparțineau bisericii împăratului. Alexandria avea un patriarh copt, iar Antiohia unul iacobit; numai patriarhul ortodox al Ierusalimului avea autoritatea asupra unui episcopat ortodox în cea mai mare parte. Aflată în apropiere de Ierusalim, mînăstirea Sfîntul Sabas, unde se retrăsese Ioan Damaschinul ca să scrie în greceşte împotriva iconoclasmului, atrăgea călugări din întreaga lume ortodoxă.

Biserica bizantină nu era total ruptă de bisericile schismatice coptă, armeană și iacobită. La mijlocul secolului al VII-lea, un iacobit anonim din Mesopotamia a scris o apocalipsă în siriacă, atribuită episcopului Metodiu din Olimp din secolul al IV-lea, care prezicea că împăratul va recuceri curînd, cu ajutorul lui Dumnezeu, teritoriile pierdute. Tradusă în greceşte, lucrarea acestui pseudo-Metodiu a influențat o lungă serie de profeții bizantine ulterioare[11]. Majoritatea armenilor îi considerau pe bizantinii din vecinătatea lor drept posibili protectori. La sfîrșitul secolului al VIII-lea, bisericile iacobită și coptă, despărțite de Bizanț prin limbă, geografie și teologie, s-au îndepărtat de acesta, fără însă să devină și indiferente față de el. Unii dintre credincioși erau convinși că împăratul Constantin al V-lea era de partea lor, chiar dacă el nu era în nici un caz monofizit, iar ei nu erau deloc iconoclaști.

Faptul că iconoclasmul era lipsit de adepți declarați printre creștinii de oriunde din afara Imperiului este un alt semn că acesta era mai mult o inițiativă împărătească decît un lăstar al vreunei tradiții bisericești. El a făcut o impresie deosebit de neplăcută asupra papilor, care fuseseră de obicei aliații împăraților. Papa Vitalian îl primise cu brațele deschise la Roma pe Constans al II-lea în ciuda dezacordului lor în

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

privința *Type*-ului, iar Iustinian al II-lea îi făcuse o primire cordială papei Constantin la Constantinopol, în ciuda conflictului lor referitor la Conciliul Quinisext. Leon al III-lea a rupt această alianță prin edictul său iconoclast și ulterior prin scoaterea Siciliei, Calabriei și a Greciei de sub jurisdicția papală. Schisma provocată cu acest prilej, plus pierderea definitivă a Italiei centrale, erau de rău augur pentru viitorul Imperiului, dar nici una dintre părți nu voia ca acest lucru să fie permanent.

Se pare că doar minoritatea creștină din Siria și Egipt care se convertise la islamism ajunsese, din cauza cuceririlor arabe, la concluzia că religia creștină era greșită sau avea măcar nevoie de schimbări fundamentale. Înainte de apariția iconoclasmului, explicația obișnuită a succeselor islamului fusese cea referitoare la păcatele creștinilor, ceea ce a dus la apariția unui creștinism și mai riguros și mai pios. Iconoclasmul era în parte o reacție la intensificarea sentimentului și a practicilor religioase, în măsura în care acestea duseseră la creșterea puterii Bisericii; totuși împărații iconoclaști nu au încercat să diminueze sentimentul religios ci să-l supună autorității lor. Chiar și în acest domeniu, ei nu au obținut decît o acceptare parțială și superficială din partea majorității supușilor.

DECLINUL CULTURII

Invaziile din secolele al VII-lea și al VIII-lea au avut firește consecințe sociale. O societate romană răsăriteană care rămăsese multă vreme destul de stabilă, supusă doar unei schimbări treptate, a suferit dezordini ce nu-și găsesc echivalent după instituirea stăpînirii romane. Majoritatea nativilor din Italia, Africa, Egipt, Siria și din Balcani s-au pomenit în cele din urmă cu totul în afara Imperiului. Chiar și în cadrul Imperiului, mulți dintre oamenii aparținînd tuturor claselor au devenit refugiați, pierzîndu-și cea mai mare parte a avutului lor și locul pe care îl ocupaseră în societate, lor alăturîndu-li-se refugiații din teritoriile înstrăinate, care pierduseră totul. Raidurile, invaziile, epidemiile de ciumă și alte dezastre au distrus fostele averi și au dus la apariția altora noi. Împărații au epurat de cîteva ori biserica și birocrația. Orice fel de evidență a ajuns să fie ținută mai puțin eficient și multe tradiții s-au pierdut.

Deși grecii acordaseră întotdeauna o mai mică importanță tradiției familiei decît romanii, la începutul perioadei bizantine, vorbitorii de limbă latină de rang senatorial își foloseau numele de familie și țineau evidența arborelui lor genealogic. În secolul al VII-lea, cînd privilegiile legale au încetat să mai fie ereditare, rangurile senatoriale au fost golite de ceea ce mai rămăsese din vechea lor semnificație, așa cum se întîmplase deja și cu rangurile inferioare, ca acela al decurionilor. Cu toate că a fi urmașul unui

oficial moștenitor al unui titlu avea încă un avantaj în obținerea slujbei și a rangului respectiv, acest proces nu mai era practic unul automat. Pe la sfîrșitul secolului al VIII-lea se pare că nici un nume de familie de origine romană nu mai rămăsese în uz și că nu se mai putea face nici o legătură autentică cu vechea nobilime.

Spre deosebire de birocrația din capitală, clasa decurionilor a dispărut. Exista încă o aristocrație rurală, dar aceasta nu mai făcea parte din consiliile municipale și nici nu mai plătea pentru ocuparea anumitor funcții administrative. Pe măsură ce orașele se micșorau, iar mediul rural devenea mai puțin sigur, se pare că o parte dintre aristocrați s-au mutat în conace fortificate, ca să-și poată supraveghea moșiile care constituiseră întotdeauna izvorul bogăției lor. Dar probabil că invaziile i-au ruinat pe mulți dintre proprietarii funciari, transformîndu-i în țărani de condiție modestă. Pe de altă parte se pare că cea mai mare parte a cetățenilor de frunte din Thessalonic, Efes sau Cherson fuseseră la origine negustori de condiție materială modestă.

Începînd cu secolul al VII-lea, elita provincială provenea din familiile care se mutaseră din teritoriile pierdute și erau în mare parte armeni și se pare că aceștia se amestecaseră cu ce mai rămăsese din vechea aristocrație rurală. Multe dintre notabilitățile rurale ale timpului slujiseră ca ofițeri ai themelor, fie din cauză că bogăția lor îi ajutase să obțină anumite funcții, fie datorită faptului că aceste funcții îi ajutaseră să se îmbogățească. Cu toate acestea, întrucît interesele provincialilor de frunte se mutaseră din mediul urban în cel rural și din administrație în armată, distincțiile militare și nu rangurile civile deveniseră idealul lor, ei nemaiavînd nevoie decît de o educație elementară.

Această aristocrație rurală își avea propriile ei legături de familie, iar către sfîrșitul secolului al VIII-lea o parte din ea și-a stabilit nume specifice de familie, ca Podopagurus și Lachanodracon. Totodată, se pare că aceste familii aveau mai mulți copii decît avuseseră vechii aristocrați de la oraș, și aceasta nu numai din cauză că ciuma afectase mai puțin mediul rural decît orașele. În ceea ce privește carierele militare și gospodărirea proprietăților dispersate, familiile numeroase erau avantajate, iar numărul mare al membrilor acestora putea mai degrabă spori puterea și bogăția lor decît să le slăbească unitatea și să le divizeze. O familie numeroasă dintr-una dintre provincii putea continua să fie prolifică și după ce se stabilea în capitală sau ocupa tronul imperial. Mauriciu, Heraclius și Constantin al V-lea au avut fiecare mai mulți copii decît orice împărat dinaintea lor, de la Constantin I încoace.

Deși aparatul funcționăresc și-a păstrat o parte din tradițiile lui, el și-a pierdut puterea atunci cînd Heraclius i-a redus salariile la jumătate, iar efectivele lui a scăzut în secolul al VII-lea. Din cauză că cei mai importanți birocrați locuiau la

Constantinopol, familiile lor trebuie să fi suferit foarte mult de pe urma epidemiilor de ciumă care au pustiit cetatea. Ei erau nevoiți să se adapteze frecventelor schimbări de împărați și de concepții teologice, iar fiecare rebeliune îi înlătura pe cei mai puțin adaptabili sau pe cei mai proeminenți. Patriarhul Germanos, fiul unui înalt funcționar, și-a păstrat postul pe parcursul celor șapte răsturnări dintre 695 și 717, acceptînd chiar monothelismul lui Filipicos, ca să abdice abia în 730, cînd n-a mai aprobat iconoclasmul lui Leon al III-lea. Către sfîrșitul domniei lui Constantin al V-lea, după ultima răbufnire înspăimîntătoare a ciumei, se pare că cetatea Constantinopol rămăsese cu puțini cetățeni bogați și influenți, cu siguranță mult mai puțini decît bogații și puternicii senatori din timpul lui Iustinian I.

Categoria puțin numeroasă și în cea mai mare parte păgînă a profesorilor, care a decăzut drastic după măsurile luate de Iustinian împotriva păgînismului, a supraviețuit probabil pînă în 642, cînd Alexandria a căzut în mîinile arabilor. Învățămîntul superior a continuat să existe la Constantinopol, unde Ștefan din Alexandria, din lucrările căruia cîteva au ajuns pînă în zilele noastre, preda filosofia și se pare că și medicina, poate ca titular al unei catedre din învățămîntul public. Se pare însă că Ștefan a fost o figură izolată în epocă, și nu a lăsat nici un discipol pe măsura lui. Comunitatea literară din Constantinopol decăzuse în timpul lui Heraclius și avea să decadă și mai mult după domnia lui. S-a ajuns la situația în care în provincie nu mai exista un public cititor demn de acest nume.

Existau încă școli particulare primare și secundare, ca și oameni de cultură cu cunoștințe mai vaste, care dețineau posturi civile sau eclesiastice sau își cîștigau existența ca profesori particulari. Dar numai dîndu-și cu adevărat osteneala putea cineva dobîndi acum o educație superioară, fie că era vorba de instruirea în magistratură, care fusese pregătirea tradițională în vederea unei cariere oficiale, fie de studiul literaturii și filosofiei, care fusese cartea de vizită a unui adevărat om de cultură. Numărul și calitatea școlilor primare și secundare trebuie să fi scăzut și ele. Consecința a fost cu siguranță diminuarea numărului bizantinilor educați. Un număr și mai mic de oameni atingeau nivelul de minimă alfabetizare, învățau greaca literară corectă și matematica aplicată și chiar și mai puțini dobîndeau doar o brumă de cunoștințe de greacă clasică. Publicul cititor al oricărui fel de literatură s-a redus în aceeași măsură. Scriitorii care puteau alcătui lucrări cu pretenții de cultură s-au împuținat, iar cei care erau capabili să scrie corect în dialectul atic s-au redus la o mînă de oameni.

Pe lîngă lipsa de profesori calificați, dovada deteriorării învățămîntului în secolele al VII-lea și al VIII-lea o constituia și încetarea de copiere a manuscriselor și

alcătuirea unor lucrări în greaca clasică[12] în sec. VI-VIII. Începînd cu primele decenii ale secolului al VII-lea, *Codul* lui Iustinian era folosit nu în originalul scris în limba latină, ci într-una din traducerile în limba greacă. După ce o serie de oficialități competente introduseseră cu greu o parte din el în *Ecloga* din 726, *Codul* ca atare a fost rareori folosit chiar și în varianta grecească. Cunoașterea limbii latine în cadrul aparatului birocratic a ajuns să se limiteze la cîțiva scribi și interpreți necesari în întreținerea relațiilor diplomatice cu papa, cu lombarzii și cu francii.

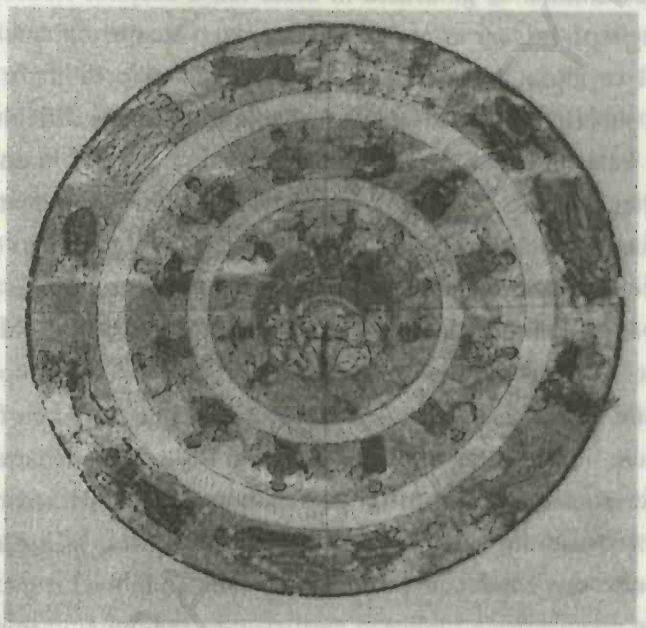

Fig. 92. Masă solară din secolul al VIII-lea din colecția lui Ptolemeu de la Vatican (Vaticanus graecus 1291), reprezentîndu-l pe Apollo în carul său, lunile și semnele zodiacale (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Este imposibil ca diminuarea numărului dascălilor să fi fost singurul motiv al declinului învățămîntului. Cu toate că statul avea nevoie de mai puțini funcționari ca înainte, totuși îi erau necesari suficient de mulți ca să asigure funcționarea în condiții bune a școlilor secundare și a facultății de drept publice. Totuși, cel puțin facultatea de drept nu a reușit să supraviețuiască, astfel că funcționarii au ajuns să fie mai puțin capabili să presteze activități practice minore cum ar fi ținerea evidenței încasărilor de impozite. Biserica avea încă nevoie de cler pentru congregațiile ei de pe tot cuprinsul

Imperiului şi continua să preţuiască tratatele teologice competente, hagiografia pilduitoare şi încîntătoarele imnuri. Dar începînd cu primele decenii ale secolului al VII-lea, puţini clerici mai erau capabili să scrie astfel de lucrări.

Apreciind lucrurile în mod exact – şi mulţi bizantini o făceau în acest fel –, nici statul, nici Biserica, nici aristocraţia nu avuseseră vreodată nevoie de vreun profesor de literatură şi filosofie. Cu toate acestea, statul şi aristocraţia îi sprijiniseră pe vremuri, considerînd studiile superioare şi cultura drept o chestiune de prestigiu. Heraclius, care continua să gîndească în acest fel, a susţinut studiul filosofiei şi îşi avea încă panegiriştii lui, dar urmaşii săi au acordat o atenţie mai mică acestor lucruri. Este imposibil ca lipsa de bani să fi avut o legătură prea mare cu deteriorarea învăţămîntului superior, întrucît Heraclius avea la fel de multe dificultăţi financiare ca şi urmaşii lui. Salariile dascălilor erau oricum extrem de mici în comparaţie cu alte cheltuieli publice. Cu excepţia statului, chiar şi aristocraţia diminuată ca număr ar fi putut suporta cu uşurinţă timp de încă mulţi ani cheltuieli mai mari pentru instruirea fiilor ei decît cele pe care le făcea.

Decăderea sistemului educaţional a atins totuşi punctul lui culminant, numărul celor care puteau aprecia efectele unei şcolarizări mai intense asupra capacităţii de scriere şi vorbire corectă sau a competenţei profesionale scăzînd cu fiecare generaţie. Această decădere s-a accelerat atunci cînd Leon al III-lea i-a îndepărtat, iar Constantin al V-lea i-a persecutat pe călugării şi pe funcţionarii iconofili, marginalizînd astfel ceea ce mai rămăsese din categoria cultivată a Imperiului. Încă din 692, Conciliul Quinisext trebuise să-i condamne pe cei care prezentau în mod trunchiat, ignorau sau sintetizau idilic manuscrisele biblice şi patristice, ca să nu mai vorbim de cele laice[13]. Prin 726, Leon al III-lea se plîngea în *Ecloga* sa de faptul că mulţi funcţionari erau incapabili să înţeleagă lucrările de drept ale timpului[14]. Dar se pare că nici Biserica, nici statul nu prea sesizaseră legătura cauzală dintre, pe de o parte, educaţia aparent inutilă şi, pe de alta, cunoştinţele folositoare şi demne de apreciere.

La începutul secolului al VII-lea, timp de cîţiva ani, o serie de oameni cultivaţi au continuat să scrie literatură în elevatul stil atic. Sub Heraclius, Theofilact Simocata, un funcţionar public cu o serioasă pregătire juridică, a scris ultima dintr-un şir de istorii greceşti clasicizante care începea cu secolul al III-lea. Lucrarea, elaborată, dar greoaie, se opreşte la urcarea pe tron a lui Focas, deşi include o prefaţă de preamărire a lui Heraclius ca patron al erudiţiei. Nici o istorie de acest fel nu a continuat-o pe cea a lui Theofilact în restul perioadei de pînă la 780.

Gheorghe din Pisidia, unul dintre diaconii de la Sfînta Sofia, a scris poezii de o oarecare distincţie în manieră clasică, avînd ca subiecte atît victoriile lui Heraclius cît

și probleme de religie, cum ar fi Geneza. Numeroasele lui lucrări au supraviețuit și au fost apreciate. Dar ele nu au fost imitate, datorită faptului că tinerii săi contemporani nu posedau cultura necesară ca să realizeze acest lucru. Așa numitul *Imn Acatist* scris în cinstea Fecioarei, terminat poate de patriarhul Sergius întru sărbătorirea eșuării asediului perșilor din 626, a fost foarte prețuit și admirat, fiind cîntat de atunci înainte în biserici. Dar genul lui, *kontakion*, în stilul lui Romanus Melodul, este rar întîlnit după jumătatea secolului al VII-lea, fapt datorat, se pare prea marii dificultăți întîmpinate de autorii ulteriori de imnuri. *Kanon*-ul, un gen mai puțin complicat de imn, a devenit obișnuit spre sfîrșitul secolului al VII-lea. Compozitorii de frunte ai acestui gen au fost Andrei din Creta, care îl inventase, și Ioan din Damasc.

Și teologia a decăzut în această perioada. Chiar și Maxim Mărturisitorul, care l-a slujit pe Heraclius ca secretar imperial înainte de a se călugări, nu era nici pe departe un maestru al stilului, cu toate că a scris extrem de mult și a demonstrat o oarecare originalitate în elaborarea argumentației împotriva monothelismului. După el, patriarhul Germanos, care era fiu de funcționar și își făcuse studiile la jumătatea secolului al VII-lea, a devenit un teolog de o profunzime medie, foarte cunoscut pentru predicile sale. Germanos, Ștefan cel Tînăr și alți adversari ai iconoclasmului se bucurau de apreciere mai curînd datorită clarității argumentației lor decît a subtilității acesteia.

Unul dintre semnele declinului cultural al Imperiului era faptul că principalii scriitori ecleziastici de limbă greacă puteau fi găsiți într-o măsură tot mai mare în cadrul califatului. Teologul Anastasius din Sinai, un luptător împotriva oricărei erezii, de la monofizitism pînă la nestorianism, și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Egiptul și în Siria stăpînite de arabi. Autorul de imnuri și de predici Andrei din Creta s-a născut și s-a călugărit în Siria aflată sub stăpînirea arabilor înainte de a se muta în Imperiu la sfîrșitul secolului al VII-lea. Cel mai important teolog al acestei perioade, Ioan din Damasc, nu a pus niciodată piciorul pe pămînt aflat sub stăpînire bizantină. În vremea cînd a trăit el, mînăstirea palestiniană a Sfîntului Sabas era un centru de cultură religioasă mai important decît oricare alta rămasă în cadrul Imperiului. Nu a existat însă vreun teolog iconoclast important, cu excepția lui Constantin al V-lea, care a avut audiență din motive ce trebuie căutate în afara talentelor sale teologice.

Dar chiar și în secolul al VIII-lea nu a existat nici un moment în care literatura să fi decăzut cu totul. Cîțiva cronicari, ale căror opere au ajuns pînă în zilele noastre doar datorită unor lucrări ulterioare care s-au folosit de ele, au continuat să înregistreze evenimentele istorice, cu detalii puține, dar fără goluri. Lor trebuie să le aparțină lucrările pierdute astăzi, mai ales din cauză că iconoclaștii și iconofilii își distrugeau

unii altora scrierile. O lucrare anonimă, *Scurte observaţii istorice*, care se ocupă de monumentele Constantinopolului, pare să fi fost scrisă la sfîrşitul secolului al VIII-lea. Aceste lucrări cu pretenţii şi de o falsă erudiţie frizînd prostia demonstrează că în capitală mai existau încă un număr de cititori ai nou apărutelor scrieri[15].

Dovada declinului cultural nu era constituită de faptul că unele scrieri din perioada aceasta vădeau ignoranţa autorilor lor – autori ignoranţi şi indolenţi au existat dintotdeauna –, ci că atît de puţine din acestea vădeau erudiţie. La mai mult de o jumătate de mileniu după ce A Doua Sofistică revigorase literatura greacă, învăţămîntul superior sistematic dispăruse din lumea elenă, se pare că odată cu filosofia şi ştiinţa, cu istoria şi oratoria oficială şi cu poezia şi epistolografia laică. Deşi toate acestea fuseseră înfloritoare în timpul domniei lui Iustinian I, cu doar două secole în urmă. Chiar dacă schimbarea a afectat în primul rînd partea puţin numeroasă a populaţiei cu ştiinţă de carte, aceştia au dominat administraţia şi ierarhia eclesiastică şi au influenţat decisiv viitoarea înregistrare a cursului istoriei.

Arta şi arhitectura au avut o soartă asemănătoare celei a literaturii. După un declin drastic la sfîrşitul secolului al VI-lea, construirea de clădiri luxoase a încetat aproape cu desăvîrşire în timpul crizei prin care a trecut Imperiul în secolul al VII-lea. Încetarea ridicării de noi clădiri a fost totală Imperiu, iar principalele cariere bizantine au fost abandonate. În mod ciudat, o serie de biserici splendide au continuat totuşi să fie înălţate timp de cîţiva ani în Armenia cînd bizantină, cînd nu. În vreme ce împăraţii îşi gospodăreau resursele de apărare, poate că mai slabii armeni, pierzîndu-şi speranţa că se vor putea apăra singuri, şi-au cheltuit banii în strădania de a-L îmbuna pe Dumnezeu.

La mijlocul secolului al VII-lea, bizantinii au fost nevoiţi să ridice mai multe fortificaţii noi, dar majoritatea acestora erau construcţii făcute în grabă din mortar şi moloz, lipsite de calităţile arhitectonice ale fortăreţelor anterioare edificate din cărămidă sau piatră. Piatra necesară celor mai solide ziduri ale cetăţilor era luată de la clădirile construite anterior şi chiar de la statui[16]. După ce avarii au tăiat în 626 Apeductul lui Valens, acesta nu a mai funcţionat timp de peste un secol, deşi constituise principala sursă de apă proaspătă a Constantinopolului. Prima lucrare de construcţie de anvergură iniţiată în capitală după hiatusul din secolul al VII-lea a fost întărirea de către Anastasios al II-lea a zidurilor dinspre uscat şi mare în vederea iminentei asedieri a cetăţii de către arabi, care a avut loc în 717. Majoritatea lucrătorilor folosiţi la aceste fortificaţii erau probabil mai curînd soldaţi decît meseriaşi.

Tablourile şi mozaicurile erau mult mai ieftine decît clădirile şi s-ar putea ca preţul scăzut al iconelor mici din lemn ale sfinţilor să le fi făcut deosebit de populare înainte de apariţia iconoclasmului. Iconoclaştii au distrus multe din aceste icoane, dar puţinele care au supravieţuit ilustrează o uşoară deteriorare a tehnicii dintre secolele al VI-lea şi al VII-lea (Fig. 91). Rafinatele mozaicuri din secolul al VII-lea din biserica Sfîntul Dumitru din Thessalonic care au avut norocul să supravieţuiască demonstrează că o cetate izolată şi aflată în prima linie de bătaie îşi putea cinsti la vremea respectivă sfîntul patron în principala lui biserică (Fig. 89). O serie de splendide obiecte de argintărie ne-au parvenit din timpul domniei lui Heraclius (Fig. 66), iar monedele lui Iustinian al II-lea şi ale uzurpatorilor de după el sunt la fel de elegante ca şi cele bătute de orice alt împărat bizantin (Figurile 77, 78, 79, 81).

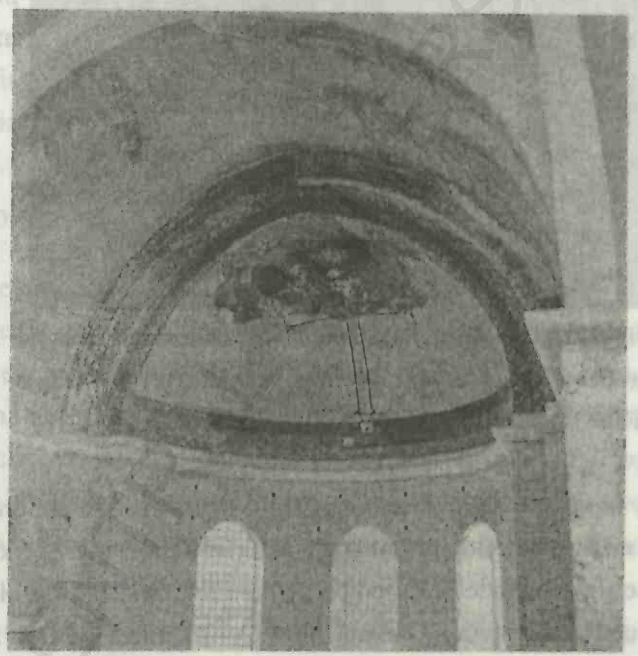

Fig. 93. Biserica Sfînta Irina din Constantinopol, reprezentînd un mozaic al Crucii adăugat absidei de către Constantin al V-lea (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Iconoclasmul a constituit firește o lovitură pentru arta religioasă figurativă, dar, dincolo de aceasta, Constantin al V-lea a fost un fel de patron al artelor şi arhitecturii. După cutremurul din 740, el nu numai că a reconstruit zidurile Constantinopolului, dar a şi refăcut în mod trainic, dacă nu şi estetic, o mare parte a bisericii Sfînta Irina

(Fig. 93). El şi-a dat totodată toată osteneala să refacă în 767 Apeductul lui Valens lăsat în părăsire, aducînd meşteri de pe tot cuprinsul Imperiului. Faptul că nu putuse găsi mînă calificată de lucru pe loc dovedea cît de puţin se construise înainte de el.

Fig. 94. Mozaic bizantin din secolul al VIII-lea reprezentînd un peisaj imaginar din moscheea umayyadă de la Damasc (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Distrugînd imaginile religioase, Constantin a patronat în schimb arta laică şi simbolică. Ca să nu lase deteriorate sau goale locurile din biserici şi monumente unde fuseseră icoane, el le-a împodobit cu cruci, pe care iconoclasmul le îngăduia, sau cu flori, păsări, animale sau peisaje. Atunci cînd Constantin a pus să fie îndepărtate imaginile reprezentînd scene din cele şase concilii ecumenice de pe Milium (borna din Constantinopol de la care erau măsurate distanţele rutiere), el le-a înlocuit cu scene din Hipodrom. Crucea din mozaic pe care a pus-o în absida bisericii Sfînta Irina restaurată de el se află şi acum acolo. Peisajele lui mozaicate semănau probabil mult cu cele destul de abstracte care pot fi văzute şi astăzi în moscheea umayyadă de la Damasc, care fuseseră executate de mozaicari bizantini la o dată oarecum anterioară (Fig. 94). Ne-a parvenit chiar şi un manuscris ştiinţific de o oarecare frumuseţe de la sfîrşitul secolului al VIII-lea, care conţine cîteva tabele astronomice concise copiate după Claudios Ptolemaios (Fig. 92).

În ciuda unui regres clar în domeniile educației, al creativității literare și al măiestriei literare și tehnice, epoca întunecată a Bizanțului a fost mai puțin sumbră decît cea a Occidentului acelei vremi. Cu toate că, datorită scăderii numărului cititorilor, cererea de copiere a noilor manuscrise era mică, cea mai mare parte a vechilor manuscrise s-au păstrat în bibliotecile Constantinopolului în perioada următoare. Bizantinii posedau și acum aproape toate operele literare cunoscute încă din secolul al VI-lea. Cu toată pierderea Alexandriei și a marii ei biblioteci, bizantinii posedau și acum aproape toate operele literare pe care le cunoscuseră în secolul al VI-lea. Funcționarii și clericii beneficiau încă cel puțin de o educație mediocră, care era suficientă ca să le permită să-și îndeplinească îndatoririle. Puțini au devenit cu adevărat educați, așa cum avea să se dovedească în perioada următoare. Mozaicarii și pictorii de talent continuau să creeze opere de artă, chiar dacă mai puține și mai ieftine ca înainte. Ramurile literaturii și artei care avuseseră cel mai mult de suferit erau istoriografia și arhitectura, ceea ce le-a dat unora dintre istoricii și arheologii moderni impresia exagerată de derută culturală în această perioadă.

REGRESUL ECONOMIC

Dezastrele din secolele al VII-lea și al VIII-lea au avut inevitabil repercursiuni asupra economiei Imperiului aflată deja în declin. Epidemiile de ciumă s-au succedat, pînă la ultima reapariție a bolii din 767, în sudul Italiei. Se pare totuși că epidemia devenise mult înainte de data aceasta mai puțin virulentă decît în secolul al VI-lea, pe măsură ce populația dobîndea imunitate la boală și devenea mai puțin urbanizată. Epidemia gravă de la Constantinopol din timpul lui Constantin V pare să fi fost ceva cu totul ieșit din comun. În același timp, scăderea impozitelor și abundența de pămînt trebuie să fi încurajat familiile rurale să aibă mai mulți copii. Prin secolul al VII-lea, probabil că rata mortalității datorată ciumei nu era mai mare decît creșterea populației din momentul declanșării epidemiei anterioare.

Principalul motiv al diminuării bogăției și populației Bizanțului consta în cuceririle făcute de dușmani în dauna Imperiului. Ținuturile pierdute din Italia, Balcani și Armenia nu aveau o valoare economică deosebită și s-ar putea foarte bine ca apărarea lor să fi costat mai mult decît veniturile aduse de ele. Dar Siria, cu orașele ei comerciale și exporturile de ulei de măsline și vin, trebuie să-și fi acoperit cheltuielile de apărare, cetatea constituind, în același timp, un scut pentru întreaga parte de răsărit a Imperiului; Siria a devenit teritoriul central al califatului sub Umayyazi. În ceea ce privește Egiptul și Africa, prețul apărării nici uneia dintre ele

nefiind mare înainte de venirea arabilor şi ambele exportînd mari cantităţi de grîne, constituiseră pierderi şi mai mari decît cea a Siriei.

În ansamblu, teritoriul Imperiului era în 780 mai mic cu circa două treimi decît fusese în 610. Pierderile ca populaţie şi capacitate productivă trebuie să fi fost mult mai mici, deoarece pămînturile din Anatolia şi regiunile de coastă rămase erau mai bogate decît cele pierdute din Armenia, Italia şi Balcani, practic comparabile cu cele din Siria şi Africa şi nu cu mult mai sărace decît cele din Egipt. Cu toate acestea, Imperiul trebuie să fi pierdut mai mult de jumătate din populaţia lui şi o proporţie similară a producţiei sale. Dacă Bizanţul avea în jur de 17 milioane de oameni sub Focas, sub Leon al IV-lea avea probabil 7 milioane, aproape întreaga descreştere putînd fi atribuită cuceririlor inamice[17].

Totuşi, numai cuceririle inamice n-ar fi putut duce la scăderea atît de drastică a numărului supuşilor imperiali din mediul urban. Către sfîrşitul secolului al VI-lea, Anatolia şi partea de sud a Traciei erau urbanizate aproape în egală măsură ca şi Siria şi mai urbanizate decît orice altă regiune a Imperiului. La începutul secolului al VII-lea, aproape jumătate din oraşele Imperiului care meritau cu adevărat acest nume, cele cu o populaţie de cel puţin zece mii de locuitori, erau situate în regiuni care făceau încă parte din Imperiu la sfîrşitul secolului al VIII-lea. O listă destul de completă datînd din 787 a episcopiilor Imperiului demonstrează faptul că, de la începuturile Imperiului Bizantin, foarte puţine oraşe din aceasta regiune îşi încetaseră existenţa.

În ciuda tuturor acestor lucruri, oraşele care făceau în continuare parte din Imperiu la sfîrşitul secolului al VIII-lea erau cu siguranţă, în medie, mult mai mici decît înainte de prima epidemie de ciumă şi probabil încă şi mai mici decît înainte de invaziile perşilor şi avarilor, cînd începuseră deja să aibă dimensiuni modeste. Diverşi invadatori şi bande de tîlhari, mai ales perşi şi arabi, prădau oraşele la intervale mai mari sau mai mici de timp. Jafurile acestea şi o serie de cutremure au produs daune pe care, datorită altor priorităţi, bizantinii nu au reuşit niciodată să le compenseze. Principala lor preocupare era firesc fortificarea cît mai rapidă a aşezărilor, înconjurînd cu ziduri cea mai mică suprafaţă care putea apăra populaţia de invadatori şi legînd aceste ziduri de o citadelă care putea face faţă unui atac puternic. Autorităţile au mutat unele oraşe în locuri mai uşor de apărat şi le-au restrîns pe cele mai multe dintre celelalte la zonele cel mai puţin vulnerabile. Se pare că cea mai mare parte a acestor lucrări de întărire datează din timpul domniei lui Constans al II-lea, ca parte a procesului de înfiinţare a themelor pe baza loturilor militare.

Unele cetăți cîndva mari au devenit orașe cu cîteva mii de locuitori, situate fiecare în incinta unei citadele, în zone slab fortificate, ce nu includeau ruinele fostelor lor monumente publice. Asemenea orașe aveau printre locuitorii lor un episcop și cîțiva negustori și erau încă centre de apărare și de colectare a impozitelor; dar ele aveau mult mai puțină nevoie ca înainte de bunurile din satele înconjurătoare. Aceasta a fost soarta Atenei și a Corintului, invaziile slave din secolul al VI-lea reducîndu-le deja la un statut inferior, iar migrațiile slave din secolul al VII-lea transformîndu-le în avanposturi izolate. Mica themă sărăcită a Hellas-ului nu mai putea finanța nici un oraș veritabil, nici măcar cartierul general al themei, care se afla la Corint.

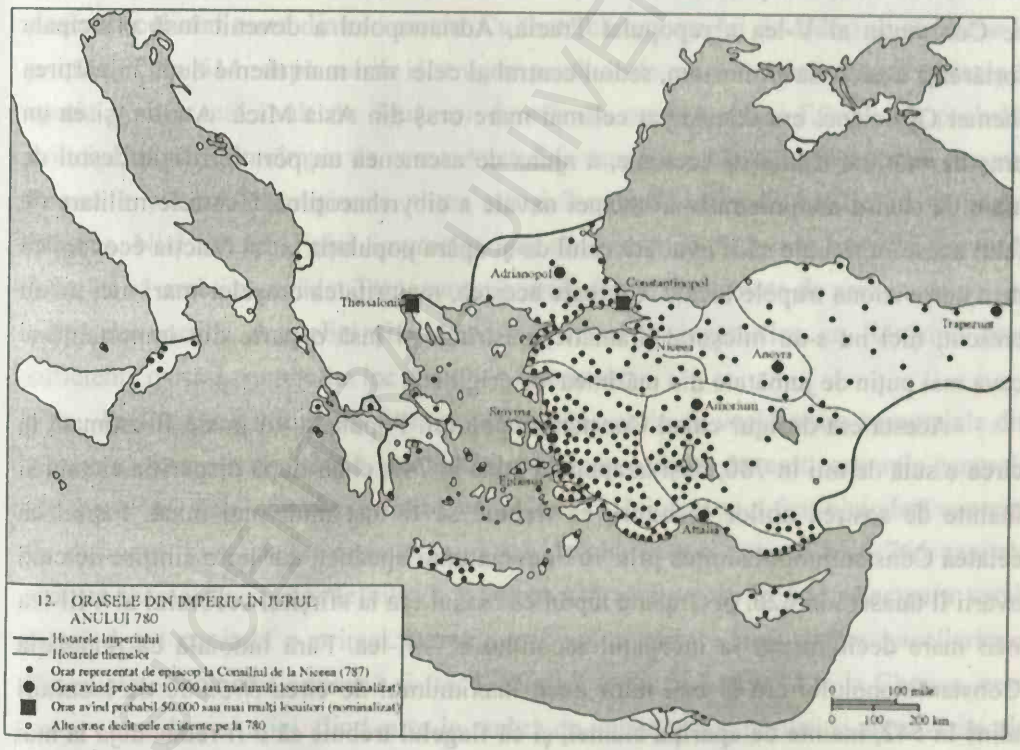

Cîteva dintre principalele cetăți ale Anatoliei au suferit restrîngeri teritoriale asemănătoare, adesea după ce raidurile arabilor le devastaseră. Pergamul nu și-a

revenit practic niciodată după ce a fost jefuit în 716 de către arabi şi nici Sardis de pe urma atît a jafului din acelaşi an cît şi a celui al perşilor din 616. După ce cutremurul din 740 a făcut ravagii în Nicomedia, aceasta a rămas în cea mai mare parte în ruine. Afrodisia a cunoscut o decădere drastică la mijlocul secolului al VII-lea, fiind distrusă de cutremur, sau devastată de arabi. Cu excepţia Nicomediei, ale cărei funcţii ca port şi piaţă comercială fuseseră preluate de Constantinopol, toate aceste localităţi fuseseră oraşe comerciale din interiorul uscatului dependente de un comerţ terestru aflat în declin evident.

Pe de altă parte, o serie de oraşe par să fi cunoscut o relativă dezvoltare. Dovezi ceva mai tîrzii indică faptul că Amorium din thema anatoliană avea circa treizeci de mii de locuitori, iar Adrianopol din thema tracă în jur de douăzeci de mii[18]. Nici una din aceste localităţi nu fusese o cetate prea mare înainte de secolul al VII-lea, atunci cînd Amorium fusese prădată de arabi, iar Adrianopol probabil cucerit de slavi. După ce Constantin al V-lea a repopulat Tracia, Adrianopolul a devenit însă principala fortăreaţă a acesteia. Amorium, sediul central al celei mai mari theme după împărţirea themei Opsiciene, era considerat cel mai mare oraş din Asia Mică. Attalia, şi ea un oraş de mărime medie în vechime, a ajuns de asemenea un port fortificat destul de mare ca centru administrativ al themei navale a cibyrrhaeoţilor. Centrele militare de felul acestora trebuie să fi avut atît rolul de şi apăra populaţia cît şi funcţia economică de a aproviziona trupele locale. Cu toate acestea, majoritatea oraşelor mari nici nu au crescut, nici nu s-au micşorat dramatic, păstrîndu-şi însă o parte din importanţă şi ceva mai puţin de jumătate din mărimea lor originară.

Acesta era desigur cazul Constantinopolului. Populaţia lui poate fi estimată la circa o sută de mii în 780, deşi la apogeul atins în 748, chiar după dispariţia ciumei şi înainte de sosirea noilor locuitori, ea trebuie să fi fost mult mai mică. Faptul că cetatea Constantinopol simţea prin 767 nevoia unui apeduct, dar nu o simţise de cînd avarii îl tăiaseră în 626, presupune faptul că oraşul era la sfîrşitul secolului al VIII-lea mai mare decît fusese la începutul secolului al VII-lea. Fără îndoială că populaţia Constantinopolului era şi mai mică decît maximumul de circa 375.000 de locuitori atins în 542, înainte de apariţia ciumei, şi că flagelul trebuie să o fi redus deja la mai puţin de jumătate din cifra aceasta. Epidemiile repetate de ciumă şi sistarea în 618 a acordării raţiei de grîne trebuie să fi avut drept rezultat noi micşorări. Cifra de o sută de mii de locuitori constituia totuşi o populaţie suficientă menţinerii vieţii urbane, iar capitala beneficia şi acum de Hipodrom, de teatre, de o serie de băi publice de dimensiuni mici şi de pieţe bogate, plus prefectul ei municipal şi chiar şi un simulacru

de senat. Cetatea era în continuare cel mai mare port şi centru militar şi politic al Imperiului, reşedinţa împăratului, iar acum şi cartierul general al tagmatelor.

Ca şi Constantinopolul, Thessalonicul nu a fost cucerit de nici un duşman în perioada aceasta şi şi-a menţinut întreaga reţea a vechilor ziduri de apărare, în ciuda unei populaţii considerabil reduse. Deşi înaintarea slavilor a izolat-o pe uscat de restul Imperiului, cetatea i-a atras pe refugiaţii din restul Balcanilor. Această izolare i-a asigurat autonomia administrativă ca arhontat, iar excelentul ei port la mare pe ruta dintre capitală şi Apus a continuat să fie vital pentru comerţul Imperiului şi pentru apărarea lui navală. Dat fiind că rămăsese probabil ceva mai mare decît Amorium, se pare că, după căderea Alexandriei, Thessalonic a devenit al doilea oraş ca mărime al Imperiului.

Pe lîngă Attalia, au mai rămas prospere şi cîteva vechi porturi ale Anatoliei. Efesul, unde se ţinea un important tîrg de Sfîntul Ioan, ziua patronului oraşului, era probabil cel mai mare dintre acestea. Cu toate că reţeaua lui de ziduri se redusese la jumătate prin 614, după marile distrugeri produse de un cutremur, cetatea avea încă spaţiu pentru mai mult de douăzeci de mii de oameni. Deşi Efesul era probabil principalul port din cîmpia de vest a Anatoliei, care fusese întotdeauna partea cea mai bogată a peninsulei, regiunea putea totuşi întreţine încă un port destul de mare, Smyrna. Nici Efesul şi nici Smyrna nu par să fi cedat în faţa invadatorilor. În ciuda faptului că arabii au prădat Trapezuntul în 654, funcţiile deţinute de aceasta ca port al părţii de nord a Anatoliei şi ca nod comercial al legăturilor cu Răsăritul erau suficiente ca să-i confere un loc destul de important.

Pe lîngă Amorium din thema anatoliană, o serie de vechi oraşe comerciale din interiorul Anatoliei au rămas localităţi importante, care au devenit cartierele generale ale themelor. Deşi afectată de cutremurul din 740, Niceea nu a fost niciodată cucerită de duşmani, şi-a păstrat reţeaua originară de ziduri şi a devenit prin 766 capitala redusei theme opsiciene. Jefuită de perşi în 616 şi de arabi în 654, Ancyra a servit totuşi drept capitală a primei theme opsiciene şi apoi a noii theme bucellariene. Reşedinţele themelor armeană şi tracă, aflate aparent la Euchaïta şi la Chonae, erau oraşe cu mult mai mici, fiind puse în umbră de importantele porturi şi antrepozite ale acestor theme de la Trapezunt şi Efes.

Numărul oraşelor din cadrul teritoriului rămas Imperiului a scăzut deci destul de puţin. S-ar putea ca numărul oraşelor cu zece mii sau mai mulţi locuitori să fi scăzut de la aproximativ cincispreece la circa zece, dar probabil că populaţia urbană globală a scăzut cam cu jumătate din procentajul de mai sus. Majoritatea oraşelor

comerciale din interiorul uscatului au avut o soartă destul de sumbră, pe cînd majoritatea porturilor au beneficiat de condiții mai bune, iar cele mai multe centre militare au fost chiar prospere. În cazurile cînd invadatorii nu goleau practic o regiune de locuitorii ei bizantini, cum s-a întîmplat în apropiere de granițele anatoliene și trace ale Imperiului, așezările fortificate puteau oferi locuitorilor un spațiu de refugiu chiar și în condițiile unei instabilități endemice.

Cu excepția parțială a Constantinopolului, nici măcar cele mai dens populate din aceste localități nu erau orașe în vechea accepție a cuvîntului, adică administrate de consilieri municipali, acoperind suprafețe întinse, străbătute de străzi largi și drepte și dispunînd de monumente civice ca hipodromuri, teatre și băi publice încăpătoare. Respectînd linia evidentă încă de la sfîrșitul secolului al VI-lea, cetățile secolului al VIII-lea erau conduse de episcopii acestora, se întindeau pe suprafețe restrînse la perimetrul zidurilor de apărare și aveau în cea mai mare parte străzi înguste și întortocheate, cu puține clădiri publice, cu excepția bisericilor, care în majoritatea cazurilor erau de mici dimensiuni.

Este evident că orice fel de comerț pe uscat se diminuase. Transportul terestru fusese întotdeauna costisitor, mai ales cel al alimentelor, a căror valoare nu acoperea cheltuielile. Pînă în secolul al VI-lea, comerțul masiv cu alimente desfășurat pe uscat fusese necesar atît pentru aprovizionarea marilor orașe din interior cît și ca sursă de bani pentru țărani, necesari achitării impozitelor și cumpărării de bunuri care nu se găseau la țară. Începînd din secolul al VII-lea, majoritatea orașelor din interior și-au redus dimensiunile, iar țăranii produceau aproape tot ce le era necesar lor și familiilor lor. Întrucît Imperiul era fără îndoială suprapopulat, multe familii aveau, probabil gospodării care le acopereau din plin necesitățile. Dar chiar și pentru un mic proprietar de pămînt prosper, vînzarea produselor nu aducea întotdeauna banii necesari achitării taxelor[19].

Marii proprietari de pămînturi din platoul Anatoliei trebuie să fi produs ceva surplus pentru vînzare. Dar principala bogăție a platoului erau animalele, al căror transport spre piață nu implica cheltuieli, ceea ce nu era cazul fructelor și legumelor. Această diferență legată de costul transportului ar fi putut fi principalul motiv pentru care orașele comerciale din platoul anatolian au dus-o mai bine decît cele de la șes. Aprovizionarea soldaților cu alimente, cai și furaje trebuie să fi constituit și ea o activitate importantă pe platou. Puțini mari proprietari de pămînt mai rămăseseră în văi, unde profiturile obținute din agricultură erau destul de mici.

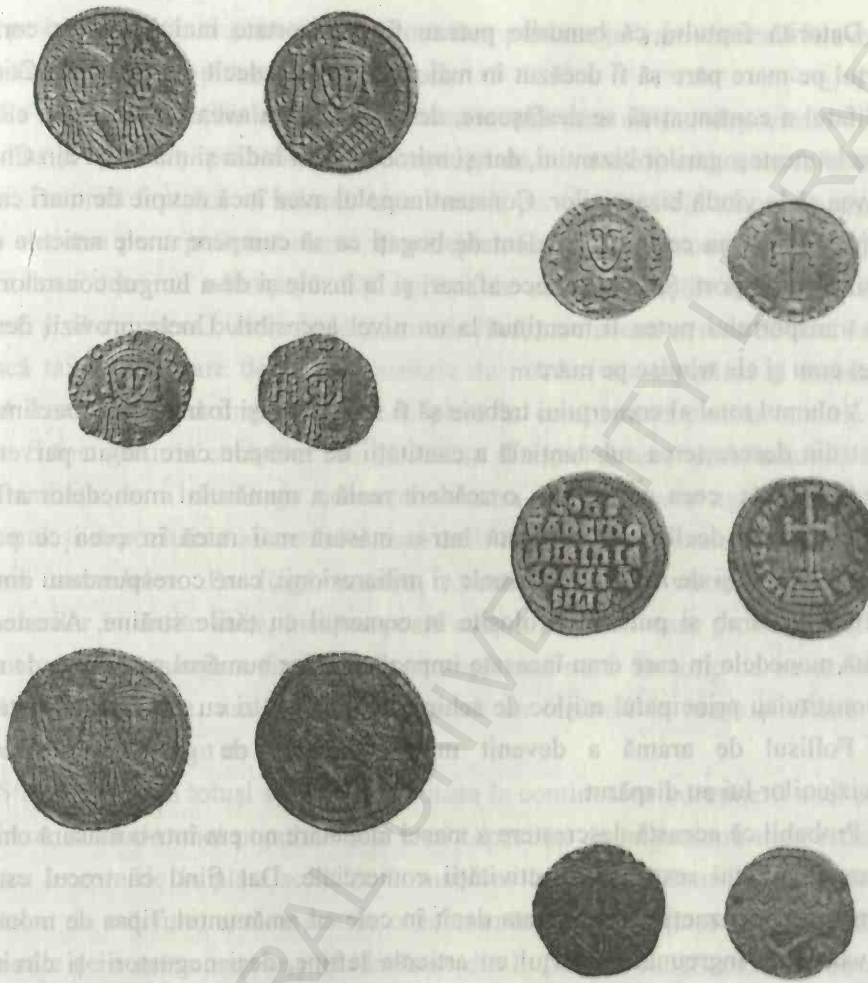

Fig. 95. Principalele denumiri ale monedelor din secolul al VIII-lea, reprezentate toate în mărime naturală, cu efigia în partea stîngă şi reversul în dreapta. *Rîndul de sus*: nomismă de aur, valorînd 1/72 dintr-o livră de aur: *efigie*, Constantin al V-lea şi fiul său, viitorul Leon al IV-lea; *revers*, Leon al III-lea, în perioada respectivă defunctul tată al lui Constantin. *Rîndul al doilea*: Semisă de aur, valorînd 1/2 de nomismă: *efigie*, Artavasdos (741-743); *revers*, cruce. *Rîndul al treilea*: Tremisă de aur, valorînd 1/3 dintr-o nomismă: *efigie*, Leon al III-lea; *revers*, fiul lui Leon, viitorul Constantin al V-lea. *Rîndul al patrulea*: Miliaresion de argint, valorînd 1/12 dintr-o nomismă: *efigie*, inscripția „Constantin al VI-lea şi Irina, Împărați în numele lui Dumnezeu"; *revers*, cruce. *Rîndul al cincilea*: Follis de aramă, valorînd 1/24 dintr-un miliaresion: *efigie*, Leon al IV-lea şi fiul său, viitorul Constantin al VI-lea; *revers*, Leon al III-lea şi Constantin al V-lea, bunicul şi respectiv tatăl lui Leon, decedați la vremea respectivă, cu inutilul marcaj al valorii, M (pentru 40 de nummi). *Rîndul de jos*: Jumătate de follis de aramă, de un tip identic cu follisul, dar avînd jumătate din mărimea şi din valoarea acestuia, astfel că marcajul M nu mai are nici o valoare (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C, copyright 1996).

Datorită faptului că bunurile puteau fi transportate mai ieftin cu corăbiile, comerțul pe mare pare să fi decăzut în mai mică măsură decît cel pe uscat. Comerțul cu califatul a continuat să se desfășoare, deoarece acesta avea puterea de a cumpăra produsele meșteșugarilor bizantini, dar și mirodenii din India și mătăsuri din China pe care avea să le vîndă bizantinilor. Constantinopolul avea încă nevoie de mari cantități de alimente și avea cetățeni suficient de bogați ca să cumpere unele articole de lux provenite din import. Se puteau face afaceri și în insule și de-a lungul coastelor, unde costul transportului putea fi menținut la un nivel accesibil. Unele provizii destinate armatei erau și ele trimise pe mare.

Volumul total al comerțului trebuie să fi scăzut totuși foarte mult. Declinul pare evident din descreșterea substanțială a cantității de monede care ne-au parvenit din perioada aceasta, ceea ce reflecta o scădere reală a numărului monedelor aflate în circulație. Acest declin se manifestă într-o măsură mai mică în ceea ce privește monedele de aur și de argint, nomismele și miliaresionii, care corespundeau dinarului și dirhamului arab și puteau fi folosite în comerțul cu țările străine. Acestea erau totodată monedele în care erau încasate impozitele. Dar numărul monedele de aramă, care constituiau principalul mijloc de schimb în viața de zi cu zi, a scăzut extrem de mult. Follisul de aramă a devenit mult mai greu de găsit, iar majoritatea subdiviziunilor lui au dispărut.

Probabil că această descreștere a masei monetare nu era într-o măsură chiar atît de mare rezultatul restrîngerii activității comerciale. Dat fiind că trocul este mai convenabil în tranzacțiile cu ridicata decît în cele cu amănuntul, lipsa de monede de mică valoare a îngreunat comerțul cu articole ieftine, deși negustorii și cîrciumarii deschideau probabil conturi clienților lor pînă cînd aceștia puteau plăti în bunuri sau aur și ofereau sau acceptau mici obiecte în loc de rest atunci cînd nici una dintre părți nu avea monede. Statul emitea totuși monede nu ca să-i oblige pe micii comercianți să slujească propriilor lui interese fiscale, ci în primul rînd pentru achitarea soldelor. De cînd Heraclius redusese cu jumătate plata armatei în bani lichizi, iar Constans al II-lea o mai înjumătățise o dată, guvernul emisese și distribuise mult mai puțini bani ca înainte.

Se pare că Heraclius compensase banii pierduți de soldați cu alocații în arme și uniforme, în timp ce Constans a compensat atît banii cît și alocațiile cu loturi militare de pămînt. Drept rezultat, după Constans, soldații au fost nevoiți să se întrețină singuri și să facă rost de arme și uniforme mai ales din vînzarea produselor acestor loturi. Depozitele de mărfuri ale statului, plasate destul de discret, atestate de multe peceți de plumb din timpul domniei lui Constans, vindeau probabil ehipamentul trupelor nu

numai pe bani gheață, ci și în schimbul oricăror produse pe care oamenii le aveau de oferit, iar depozitele le puteau vinde cu profit.

Se știe din pecețile lor că acești comercianți care dirijau depozitele vindeau sclavi, aur și mătase și probabil că se ocupau și de comercializarea a tot felul de alte mărfuri. Datorită faptului că încasau taxe vamale pe o zecime din toate importurile – față de optimea percepută anterior –, ei acceptau fără îndoială taxele în bunuri, după care vindeau ceea ce adunaseră. Ca oameni de afaceri, aceștia trebuie să fi fost interesați și să cumpere bunuri de la țăranii de rînd, care aveau nevoie de bani ca să-și plătească taxele. Se pare deci că depozitele de mărfuri au organizat și totodată au facilitat trocul, servind drept servicii de plată în compensare pentru bunurile care altfel ar fi fost greu de cumpărat sau de vîndut. O astfel de economie naturală a avut totuși tendința de a descuraja comerțul terestru cu produsele agricole, deoarece transportul și depozitarea alimentelor sunt mult mai dezavantajoase decît stocarea și păstrarea monedelor. Pe lîngă aceasta, comercianții, ca virtuali deținători ai monopolurilor în multe zone, insistau poate asupra obținerii unor profituri mai mari, suficient ca să descurajeze firmele negustorești mai mici. În timp ce economia s-a adaptat la noul sistem, mulți dintre deținătorii de terenuri în orașe și dintre marii moșieri trebuie să fi avut de suferit.

Statul și-a atins totuși scopul, care consta în continuarea întreținerii unei armate numeroase, în ciuda unei populații și a unei capacități de impozitare mult reduse. O asemenea trecere de la plata soldelor în numerar la sistemul loturilor militare și al depozitelor de mărfuri, care a dus la o economie mult mai puțin monetariată, era singura cale de a apăra ceea ce mai rămăsese din Imperiu. Feudalismul apusean, care înlocuise integral plățile în bani lichizi cu acordarea de loturi de pămînt, era o variantă extremă a aceleiași soluții. Bizanțul a reușit măcar să continuie să achite anumite sume soldaților săi, să mențină un oarecare control asupra aprovizionării acestora și unul destul de strict asupra ofițerilor superiori, care încasau încă salarii mari și erau de obicei mutați din post în post înainte de a ajunge să dețină o poziție prea puternică. Cu toate că revoltele militare deveniseră tot mai frecvente și mai serioase, statul reușea să-și păstreze cea mai mare parte a autorității sale.

Bizanțul a reușit și să evite falimentul în situații deosebit de potrivnice. Teritoriile pierdute între 610 și 620 aduceau probabil peste jumătate din veniturile totale, în timp ce mai mult de jumătate din armată abia rezista, iar Imperiul avea nevoie disperată de ea. Heraclius a reușit să o întrețină prin reducerea drastică a salariilor funcționarilor de stat, printr-un împrumut fără precedent solicitat Bisericii și prin măsuri extraordinare, cum ar fi topirea statuilor de bronz. A obținut apoi un răgaz

atunci cînd a recucerit de la perşi Egiptul, Siria şi Mesopotamia bizantină. După ce acestea au fost cucerite de arabi, faptul că armata primea solde mai mici decît înainte a făcut ca adîncirea crizei să fie oarecum mai uşor de suportat. În tot acest timp, măcar Africa a rămas în siguranţă şi a continuat să-şi aducă contribuţia la veniturile Imperiului. Cu toate acestea, finanţele statului trebuie să fi fost într-o situaţie precară pînă prin 660, cînd a fost introdus sistemului loturilor de pămînt militare.

Această măsură a dus la stabilizarea situaţiei fiscale. Astfel că nici cele şapte rebeliuni dintre 695 şi 717, nici pierderea Africii din această perioadă, nici atacurile hotărîte ale arabilor, care au culminat cu asedierea Constantinopolului în 717, nu au provocat o criză financiară gravă, ca să nu mai vorbim despre o prăbuşire fiscală. Documentele probează că în 711 vistieria era plină şi că între 768 şi 775 a avut o balanţă pozitivă[20]. Deşi Leon al III-lea a mărit în 733 impozitele în sudul Italiei şi pe tot cuprinsul Imperiului după cutremurul din 740, se pare că el nu a luat aceste măsuri din cauza unei necesităţi fiscale urgente. Nimic nu dovedeşte că statul a avut dificultăţi financiare în vreuna din perioadele dintre domnia lui Constans al II-lea şi cea a lui Leon al IV-lea.

Am văzut că în 641 armata număra probabil circa 109.000 de oameni, faţă de 150.000 în 565. Acest număr redus de soldaţi, plătiţi cu jumătate din solda pe care o primeau în secolul al VI-lea, ar fi corespuns unui stat de plată de aproximativ 1,5 milioane de nomisme, faţă de cele circa 4 milioane de la sfîrşitul domniei lui Iustinian. Dar Heraclius a trebuit să suporte preţul a multe campanii costisitoare şi să-şi aprovizioneze oamenii cu uniforme şi arme, chiar dacă a avut de plătit sume mai mici decît alocaţiile din perioada anterioară caracterizată de inflaţie. Este posibil deci ca totalul cheltuielilor lui să fi scăzut de la cele aproximativ 8,5 milioane de nomisme ale lui Iustinian la circa 3,7 milioane în 641. Dar chiar şi acest nivel al cheltuielilor putea fi suportat cu mare dificultate. Bizanţul pierduse deja Egiptul, ale cărui venituri erau evaluate de cuceritorii arabi la circa două milioane de nomisme[21]. Pierderea ţinuturilor din Balcani, Siria, Armenia şi Mesopotamia trebuie să fi reprezentat cam aceeaşi sumă. Curînd după aceea, arabii au început să ameninţe şi Africa; dacă aceasta le putea plăti arabilor un tribut de 330.000 de nomisme în 648, venitul ei total nu poate să fi fost mult mai mic de un milion, mai mult de un sfert din venitul rămas al Imperiului. Bizanţul s-a văzut lipsit pe neaşteptate de această sumă.

Toate evaluările veniturilor Imperiului în numerar din perioada ulterioară vor diminua foarte mult resursele de care dispunea administraţia, deoarece acordarea în folosinţă a loturilor militare contra prestării serviciului militar constituia o compensaţie substanţială în natură de care beneficia armata. Estimările brute pot totuşi ilustra felul în care stăpînirea contracara efectele crizei fiscale şi cum a scăzut

cantitatea banilor aflați în circulație. Introducerea loturilor militare prin 662 ar fi trebuit să reducă cu mai mult de jumătate cheltuielile militare, întrucît, pe lîngă compensarea achitării a 50% din solda obișnuită, loturile acopereau costul uniformelor, armelor și pe cel al rezervelor suportat anterior de stat. Numai statele de plată ale armatei trebuie să fi scăzut la circa 700.000 de nomisme. Dat fiind faptul că administrația imperială se menținuse oarecum pe linia de plutire înainte de 662 și că, ulterior, compensase pierderea veniturilor Africii fără să sufere un nou regres, Constans al II-lea trebuie să fi beneficiat de un surplus destul de mare spre sfîrșitul domniei. Bugetul său din perioada respectivă poate fi estimat la circa două milioane de nomisme.

Iustinian al II-lea trebuie să fi mărit cheltuielile prin adăugarea celor 18.500 de vîslași mardaïți, plătiți evident cu aceleași 5 nomisme de persoană ca și soldații, totalizînd, astfel, ceva mai puțin de 100.000 de nomisme. Către sfîrșitul domniei lui Constantin al VI-lea, pierderea exarhatelor african și italian trebuie să fi dus la pierderea veniturile acestora, dar și la scutirea de cheltuielile necesare plătirii armatelor aflate în prima linie. Statele de plată ale armatei din timpul lui Constantin au scăzut la circa 700.000 de nomisme, incluzîndu-i pe vîslași și pe unii dintre membrii corpului de gardă. Întrucît veniturile Africii trebuie să fi depășit în mod normal costurile necesare apărării ei, cucerirea acesteia trebuie să fi dus la reducerea venitului excedentar al Imperiului. Constantin dispunea totuși de un surplus destul de mare și, în ciuda marilor pierderi suferite în Occident, se pare că venitul lui se apropia de două milioane de nomisme, practic același din timpul domniei lui Constans al II-lea (Tabelul 10)[22]. Cea mai mare parte, dacă nu tot surplusul lui Constantin, poate fi justificată prin confiscările de la mînăstirile iconofile ordonate de el și prin creșterea impozitelor instituită de Leon al III-lea. Prin urmare, cîrmuirea făcea față principalelor cheltuieli fără să le cauzeze contribuabililor neajunsuri vizibile.

Date fiind împrejurările, 2 milioane de nomisme reprezentau pentru Imperiu un venit încasat în bani lichizi la sfîrșitul secolului al VIII-lea mai mult decît respectabil. În termeni absoluți, el reprezenta o cantitate destul de mare de bani aflați în circulație; în termeni relativi, acest venit reprezenta în jur de un sfert din venitul Imperiului din 565, care era încasat de pe un teritoriu de aproape trei ori și de la o populație de două ori mai mari. Mai mult, dacă armata și birocrația ar fi fost plătite în numerar la cotele secolului al VI-lea, bugetul de la sfîrșitul secolului al VIII-lea ar fi fost nu de 2 milioane de nomisme, ci de aproximativ 4 milioane. Ulterior însă, armata și aparatul birocratic s-au mai redresat și au constituit o povară mult mai ușoară atît pentru vistierie cît și pentru contribuabili.

TABELUL 10

Bugetele de stat estimate din secolele al VII-lea şi al VIII-lea

Data şi articolul bugetar	Estimarea (în milioane de nomisme)
Cca. 641 (Heraclius)	
plata soldaţilor (109.000 x 10 nom. x 4/3)	1,453 mil. nom.
uniforme şi arme (109.000 x 5 nom.)	0,545
furaje şi cai (21.800 [b] x 5 nom.)	0,109
campanii şi alte cheltuieli militare	0,8
plata aparatului birocratic	0,5
alte cheltuieli nemilitare	0,3
TOTAL	3,707 mil. nom.
Cca. 668 (Constans II)	
plata soldaţilor (109.000 x 5 nom. x 4/3) [a]	0,727 mil. nom
campanii şi alte cheltuieli militare	0,5
plata aparatului birocratic	0,5
alte cheltuieli nemilitare şi surplusul	0,3
TOTAL	2,027 mil. nom.
Cca. 775 (Constantin V)	
plata corpului de gardă (400 x 72 nom. x 4/3) [a]	0,038 mil. nom.
plata soldaţilor (80.000 x 5 nom. x 4/3) [a]	0,533
plata vîslaşilor (18.500 x 5 nom. x 5/4) [a]	0,116
uniforme, arme şi raţii (18.400 [c] x 10 nom.)	0,184
furaje, cai şi catîri (14.400 [d] x 5 nom.)	0,072
campanii şi alte cheltuieli militare	0,2
plata aparatului birocratic	0,4
alte cheltuieli nemilitare	0,2
surplusul	0,2
TOTAL	1,943 mil.nom.

a. Factorul fracţional are în vedere solda mai mare a ofiţerilor.

b. Presupunînd că trupele de cavalerie reprezentau 20% din totalul de 109.000 de soldaţi.

c. Cifra include 400 de membri ai corpului de gardă şi 18.000 de soldaţi din cadrul tagmatelor.

d. Cifra include 400 de membri ai corpului de gardă şi 14.000 de soldaţi din tagmatele de cavalerie.

Consecințele au fost apariția unei economii mai puțin monetarizată și dispunînd de un comerț mai restrîns și a unei societăți mai puțin urbanizată și mult mai militarizată. Cu toate că transformarea aceasta nu era totală, ea a afectat evident viața socială, economică, politică și culturală a Imperiului. Armata și-a mărit efectivul, iar căpeteniile ei au preluat prin forță guvernarea nu numai în 602, ci de încă șapte ori după aceea, ca să nu mai pomenim de o serie de rebeliuni nereușite, dar care au provocat destul de multe necazuri, cum a fost cea a lui Artavasdos[23]. O parte importantă a teritoriului Imperiului a trecut din proprietatea statului în cea a soldaților. Stăpînirea și societatea bizantină în general alocau o mare parte din resursele lor reduse armatei, rămînîndu-le mult mai puțin pentru alte domenii. Din anumite puncte de vedere, prețul era mare, dar Bizanțul ar fi putut cu greu supraviețui pe orice altă cale.

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PARTEA A IV-A

Redresarea graduală

BCUIAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Fig. 96. David cîntînd la tiaspă, inspirat de personificarea Muzicii, în timp ce personificările lui Echo şi a Muntelui Bethleem ascultă. Miniatură din sec. X din Psaltirea de la Paris (*Parisinus graecus*, 139) (Foto: Biblioteca Naţională, Paris)

Reformele interne (780-842)

În anul 780 părea puţin probabil ca Irina, văduva lui Leon al IV-lea, şi fiul ei în vîrstă de nouă ani, Constantin al VI-lea, să asigure o conducere puternică. Precedentul deloc promiţător era scurta regenţă a Martinei pentru Heraclonas din 641; la rîndul său, Irina, avea duşmani puternici. În plus, ea era iconofilă, în vreme ce armata, administraţia şi clerul fuseseră iconoclaste timp de cincizeci de ani. Fiind femeie, simţea incapabilă să conducă armata, care devenise partea cea mai importantă a statului, şi nici armata nu ar fi acceptat-o în caz că ar fi încercat să facă acest lucru. Primii doi fii ai lui Constantin al V-lea aveau ceva mai mult de douăzeci de ani şi erau primii candidaţi la tron; cel de al doilea dintre ei, Nicefor, conspirase deja împotriva lui Leon al IV-lea. Chiar dacă ei nu au pus mîna pe putere, era posibil ca altcineva să încerce să domnească în numele tînărului Constantin în locul împărătesei şi, oricum, era de presupus că ea va renunţa la înalta poziţie de îndată ce fiul ei avea să fie gata să preia domnia. Mulţi dintre cei de la Curte trebuie să se fi îndoit că Irina ar rezista atît de mult timp.

NOUL REGIM AL IRINEI

Irina, rămasă orfană în cetatea provincială a Atenei pe la vîrsta de douăzeci şi cinci de ani, avea însă un instinct politic fin, o voinţă puternică şi cîţiva aliaţi credincioşi în cadrul aparatului birocratic. Precaritatea poziţiei ei pare să-i fi dat un simţ al priorităţilor. La o lună şi jumătate după moartea soţului ei, ea a descoperit un complot condus de logofătul poştelor şi de domesticul excubiţilor menit să-l pună pe tron pe Nicefor, cel de al doilea fiu al lui Constantin al V-lea. Împărăteasa i-a exilat pe conspiratori şi a ordonat ca Nicefor şi cei patru fraţi ai lui să fie hirotonisiţi preoţi pentru a nu putea ocupa tronul. Ea i-a acordat slujba de logofăt al poştelor unui eunuc

loial şi capabil, Stauracios, asigurîndu-şi sprijinul aparatului birocratic. Fără a încerca să abolească iconoclasmul, Irina a început să aleagă episcopi iconofili fapt ce i-a adus sprijinul Bisericii.

Fig. 97. Irina (797-802), cu fiul ei, Constantin al VI-lea (780-797) pe revers. Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă față de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

În 781, strategul Siciliei s-a răzvrătit, iar arabii au atacat Cappadocia. Decît să depindă de generalii numiți de soțul ei, Irina a preferat să încredințeze conducerea operațiunilor eunucilor palatului, pe care îi cunoştea şi în care avea încredere. Aceştia au înăbuşit curînd revolta din Sicilia şi s-au ocupat de apărarea Cappadociei, deşi strategul trac, veteranul Mihail Lachanodracon era singurul care i-a învins de fapt pe arabi în apropiere de Cesareea. În anul următor, exasperat, califul Mahdi şi-a trimis fiul, Harun al-Rashid, să invadeze Anatolia cu o armată care se ridica la un total stupefiant de 95.793 de oameni. Ca să-i țină piept, se pare că Irina l-a ales pe eunucul în care avea cea mai mare încredere, logofătul poştelor Stauracios.

După ce Harun ajunsese aproape de Constantinopol, Stauracios a reuşit să-l prindă în cursă în valea rîului Sangarius. În momentul în care însă Stauracios a fost de acord cu tratativele, un general bizantin şi-a încălcat jurămîntul şi l-a predat arabilor. Irina a aceptat un armistițiu care a costat-o un tribut de 160.000 de nomisme pe an ca să-şi răscumpere sfetnicul. Acest tratat umilitor i-a permis cel puțin împărătesei să-i înlocuiască pe comandanții militari a căror loialitate era îndoielnică cu unii care îşi dovediseră credința față de ea.

Irina şi-a îndreptat imediat atenția spre Balcani, unde i-a dat prilejul lui Stauracios să-şi redobîndească în 783 reputația, încredințîndu-i conducerea unei expediții împotriva slavilor. El a mărşăluit de la Constantinopol, a străbătut Thessalonicul şi a ajuns în Peloponez, punîndu-i pe fugă pe slavi şi adunînd prăzi şi

tributuri. În anul următor, Irina şi tînărul Constantin au făcut o călătorie în Tracia însoţiţi de o armată, reîntemeind Beroea tracă sub numele de Irenopolis şi ajungînd pînă la Philippopolis, mult la vest de vechea graniţă. Fără să-şi asume un risc prea mare şi nici măcar să-şi conducă trupele, împărăteasa a dobîndit într-un an un teritoriu trac la fel de întins ca şi cel cucerit de Constantin al V-lea pe durata întregii lui domnii. Campania bizantină a continuat în 784.

Irina a avut ocazia să se opună iconoclasmului chiar în anul acela, cînd patriarhul Paul s-a îmbolnăvit şi a convocat pe patul de moarte un conciliu ecumenic pentru a condamna iconoclasmul. El a propus totdată, posibil cu aprobarea Irinei, ca succesorul lui să fie protoiereul Tarasios. După moartea lui Paul, Irina a convocat un grup de clerici, oficiali şi alte persoane, care au sprijinit alegerea lui Tarasios. Spre uimirea cîtorva dintre aceştia, Tarasios a acceptat rangul de patriarh cu condiţia ţinerii unui conciliu. Impunerea abolirii iconoclasmului era riscantă pentru un conducător atît de nou şi avînd o poziţie atît de nesigură ca Irina, dar ea a hotărît să meargă înainte.

Înainte de conciliu, împărăteasa nu a mai suportat umilinţa de a plăti tribut califului. Drept răzbunare, arabii i-au împiedicat pe patriarhii orientali să trimită delegaţi la Constantinopol şi şi-au reluat raidurile de la baza lor de la Adata. Dar strategul Nicefor al Armeniei a prins de veste în iarna anului 786 că inundaţiile provocaseră mari stricăciuni zidurilor Adatei, aşa că şi-a încercat norocul, sperînd să distrugă cetatea. În primăvară, Irina şi Constantin, au pornit spre Tracia însoţiţi de o altă armată, unde au continuat să-i alunge pe slavi.

În timp ce această armată îşi continua înaintarea, victorioasa împărătească şi fiul ei s-au întors în capitală exact la timp ca să participe la conciliul ecumenic întrunit în biserica Sfinţilor Apostoli. În această perioadă, comandanţii armatei îi erau loiali Irinei, dar multe dintre trupele tagmatelor cinsteau încă memoria iconoclastului Constantin al V-lea, sub care slujiseră ani în şir. În momentul cînd conciliul abia începuse, în jurul bisericii s-a adunat o mulţime care reclama cu mare zarvă anularea acestuia. După ce şi-a cîntărit şansele, Irina a dizolvat conciliul şi i-a concediat pe delegaţi.

În ciuda evidentului ei eşec, împărăteasa a declanşat brusc o campanie împotriva arabilor, ordonînd tagmatelor să pornească spre Răsărit. Atunci cînd acestea s-au supus, Irina l-a pus pe Stauracios să aducă la Constantinopol trupele loiale din Tracia. A convocat apoi tagmatele din Anatolia, destituind aproximativ o mie cinci sute de ostaşi din cauză că se opuseseră cu puţin timp în urmă conciliului. Ea a condus această operaţiune cu atîta abilitate încît soldaţii s-au supus fără să opună nici o rezistenţă. După care împărăteasa i-a înlocuit pe principalii episcopi iconoclaşti şi a convocat iar conciliul la Niceea, unde avusese loc Primul Conciliu Ecumenic.

Fig. 98. Cel de al Doilea Conciliu de la Niceea (787), cu patriarhul Tarasios (în stînga crucii), Constantin VI (în dreapta crucii), episcopi şezînd şi un iconoclast condamnat dedesubt. Miniatură din *Menologiul lui Vasile al II-lea* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Al II-lea Conciliu de la Niceea s-a desfăşurat aşa cum voia Irina. Ea a rămas în capitală, lăsîndu-l pe patriarhul Tarasios să-l prezideze. Episcopii participanţi, care, în afara legaţilor de peste hotare, toleraseră aproape fără excepţie iconoclasmul, le-au permis chiar şi adepţilor binecunoscuţi ai iconcolasmului să-şi retracteze credinţa. Citînd pasaje din Părinţii Bisericii care aprobau venerarea icoanelor, conciliul a condamnat iconoclasmul şi conciliul iconoclast de la Hieria. Episcopii şi-au ţinut ultima sesiune la Constantinopol, unde i-au aclamat pe Constantin al VI-lea şi pe Irina, numindu-i *noii Constantin şi Elena.* Irina s-a opus lui Tarasios şi tuturor celor care voiau să le aplice foştilor iconoclaşti pedepse mai aspre, iar clemenţa ei a dus la o remarcabilă lipsă de opoziţie din partea acestora. După aproape şase ani de iconoclasm, din momentul în care a încetat să mai fie oficial, nu a mai existat nici o altă figură proeminentă care să fi susţinut această doctrină.

După reinstaurarea icoanelor şi asigurarea frontierelor, Irina nu mai trebuia decît să-şi însoare fiul şi să-l lase să preia puterea pentru a încheia o regenţă reuşită.

Constantin al VI-lea era deja logodit cu prințesa francă Rotrud, fiica lui Carol cel Mare. În 787, atunci cînd Constantin avea șaisprezece ani, iar Rotrud aproape treisprezece, Irina a solicitat trimiterea ei în Răsărit, dar lui Carol cel Mare îi era prea dragă ca să o lase să plece. Un an mai tîrziu, renunțînd la aranjament, Irina a instituit o competiție în rîndul candidatelor bizantine corespunzătoare, în urma căreia ea și Stauracios au ales o soție pentru Constantin, nepoata unui magnat provincial cu reputație de sfînt. Această paradă a mireselor pare să fi făcut o impresie favorabilă și a creat un precedent[1].

Irina nu dădea totuși nici un semn că ar avea intenția să-i predea fiului ei puterea la care era îndreptățit, iar acesta a început să fie nemulțumit atît de poziția lui subordonată cît și de soția care îi fusese impusă. În timp ce simpatia față de el creștea la curte, mama lui a suferit în 788 cîteva răsturnări de situație. Invadatorii arabi au înfrînt armata Anatoliei în apropiere de Porțile Ciliciene, iar bulgarii au prins într-o ambuscadă o altă armată bizantină pe rîul Strymon, punct pînă la care înaintase aceasta. Atunci cînd Irina l-a trimis pe unul dintre eunucii ei să-i alunge pe franci din Principatul Benevento, locuitorii acestuia l-au învins și l-au ucis. Cu toate că ea a încheiat ulterior o alianță cu Benevento și a creat o nouă themă a Macedoniei pentru a-i ține pe bulgari în afara granițelor Traciei de vest, reputația ei militară își pierduse strălucirea[2].

Prin 790, Constantin a crezut că sosise momentul potrivit să-și încerce norocul. El a condus un complot împotriva logofătului Stauracios, presupunînd naiv că mama lui era manipulată de eunuc. Dar Stauracios a descoperit conspirația și a informat-o pe Irina. Împărăteasa l-a sechestrat pe Constantin în apartamentele lui și a cerut armatei să jure că îl va ține pe acesta departe de putere cîtă vreme va trăi ea. Generalii i s-au alăturat Irinei, iar cea mai mare parte a soldaților au prestat fără tragere de inimă jurămîntul, pînă cînd armenii s-au împotrivit. Irina l-a trimis pe Alexios Musele, drungarul Supraveghetorilor să-i convingă, dar aceștia l-au dat jos pe Nicefor, strategul lor, și l-au obligat pe Alexios să-i ia locul, proclamîndu-l pe Constantin drept unic împărat. Aflînd acest lucru, alte patru theme înființate pe baza atribuirii de loturi militare din Anatolia și-au demis strategii și au trecut de partea lui Constantin. Irina s-a înclinat în fața stării de fapt și și-a eliberat fiul.

Constantin al VI-lea a preluat puterea la vîrsta de nouăsprezece ani, beneficiind de sprijinul majorității soldaților, dar avînd capacitate redusă de conducere. El și-a dat seama că răspunderile îl depășeau și a rămas profund atașat de mama lui. Cu toate că a sechestrat-o în palatul ei și l-a exilat pe Stauracios, nu a detronat-o niciodată, și nici nu i-a destituit pe cea mai mare parte a partizanilor ei. După ce a declanșat și apoi a renunțat la o serie de expediții atît împotriva bulgarilor cît și a arabilor, într-o singură

etr ă de campanii, Constantin a eliberat-o pe Irina la începutul anului 792, l-a rechemat pe Stauracios şi a ordonat armatei să o aclame pe mama sa alături de el. Cînd armenii au refuzat să o recunoască pe Irina, aşa cum făcuseră şi mai înainte, Constantin i-a nemulţumit şi mai mult întemniţîndu-l pe Alexios Musele, fostul lor strateg. Tînărul împărat a condus o altă expediţie împotriva bulgarilor, dar a suferit o înfrîngere dezastruoasă în apropiere de Marcellae (Markellai).

Dezamăgiţi de incompetenţa lui Constantin, cîteva dintre tagmate l-au proclamat împărat pe unchiul acestuia, Nicefor, chiar dacă acesta era preot. Tînărul împărat a ordonat să i se scoată ochii lui Nicefor şi lui Alexios Musele şi să li se taie limbile fraţilor celui dintîi, sfătuit aparent să facă acest lucru de Irina şi de Stauracios. Acest fapt a potolit tagmatele, dar armenii au continuat să se revolte pînă în anul următor, cînd Constantin a repurtat prima lui victorie, învingîndu-i chiar dacă îi apăraseră interesele mai bine decît o făcuse el însuşi. El a destituit o mie dintre ei, punînd să li se înfiereze pe faţă cuvintele „Conspirator Armean". Profitînd de starea confuză, arabii au cucerit însă fortul armean de pe graniţă Camachum şi au invadat thema antoliană.

Irina şi Constantin au împărţit anevoie puterea, în ciuda reconcilierii lor. În 795, împăratul a repudiat-o pe soţia sa, Maria, care nu-i plăcuse niciodată, şi s-a recăsătorit, în ciuda interdicţiei legii canonice. Deşi patriarhul Tarasios nu şi-a manifestat deschis dezaprobarea, presupusul adulter al lui Constantin a fost condamnat de doi călugări respectaţi, Platon din Saccudium şi nepotul acestuia, Theodor, care erau rude ale noii soţii a lui Constantin şi prieteni cu Irina. Cei doi au aţîţat opoziţia faţă de această căsătorie timp de doi ani, începînd cu aşa-numita controversă moechiană („adulterină"), pînă cînd, în cele din urmă, Constantin l-a întemniţat pe Platon şi l-a exilat pe Theodor.

Dat fiind că noua căsătorie a împăratului continua să fie nepopulară, iar aparatul central afişa o atitudine nehotărîtă, majoritatea oficialilor şi a generalilor au ajuns să o prefere pe încă puternica Irina. În 797, în timp ce arabii invadaseră din nou Anatolia, ea şi aliaţii săi au organizat un complot împotriva lui Constantin. La început, acesta a scăpat nevătămat din complot; Irina era gata să cadă la înţelegere cu fiul său, dar tovarăşii ei de conspiraţie au reuşit să-l prindă pe tînărul împărat şi i-au scos ochii. Cu toate că au pretins cu toţii că acesta supravieţuise şi că era închis într-un loc anume, este aproape sigur că a murit în urma mutilării. Această rebeliune sordidă a făcut ca Irina să rămînă unicul conducător, prima femeie care a domnit vreodată singură peste Imperiul Roman.

Se pare totuşi că din acest moment Irina şi-a pierdut o mare parte a vechiului ei spirit, poate din cauza unui permanent sentiment de vinovăţie. În ansamblu, bizantinii i-au acceptat poziţia, dar aceasta era fără precedent şi vulnerabilă. Ca să stabilească limpede că era singura suverană, ea îşi spunea neconvingător împărat şi nu împărăteasă în documentele oficiale şi a bătut monedă cu chipul ei pe ambele părţi. A fost nevoită să lase succesiunea deschisă, întrucît orice bărbat pe care l-ar fi adoptat sau cu care s-ar fi căsătorit ar fi devenit imediat rivalul ei. Împărăteasa considera că doar clericii şi eunucii erau relativ demni de încredere. Ea i-a rechemat pe călugării Platon şi Theodor, cerîndu-le scuze, şi şi-a împărţit încrederea între doi patricieni eunuci, fostul logofăt Stauracios şi nou afirmatul Aëtios.

Preluarea puterii de către Irina a dus la organizarea unui complot în favoarea fiilor lui Constantin al V-lea mutilaţi şi apoi hirotonisiţi, dar conspiratorii s-au bucurat de un sprijin atît de precar, încît Aëtios a aranjat prompt exilarea lor la Atena. Dar şi arabii au sesizat slăbiciunea Irinei, astfel că au organizat în 798 cea mai îndrăzneaţă incursiune din ultimii şaisprezece ani, ajungînd pînă la Efes, în thema tracă, şi prădînd cetatea Malagina din thema opsiciană. Împărăteasa i-a solicitat califului Harun al-Rashid să încheie pace şi se pare că a început să plătească din nou imensul tribut cu care fusese temporar de acord în 782. În anul următor, conspiratorii de la Atena au încercat să-i elibereze pe ghinioniştii fii ai lui Constantin al V-lea, dar acest lucru nu a avut drept rezultat decît că li s-au scos ochii şi celorlalţi dintre ei.

Irina a încercat să-şi întărească sprijinul împărţind gratificaţii locuitorilor Constantinopolului şi se pare că a scutit Biserica de taxele datorate de arendaşii acesteia şi de fermele lor. I-a invitat totodată pe Platon din Saccudium şi pe nepotul lui Theodor să preia venerata, dar aproape pustia mînăstire a lui Studios din Constantinopol. Theodor s-a folosit de poziţia lui de egumen ca să devină un conducător religios de temut şi a transformat mînăstirea Studios într-un cartier general de reţele monahale caracterizate printr-o disciplină strictă şi prin erudiţe creştină.

În 799, împărăteasa s-a îmbolnăvit grav, iar sfetnicii ei, eunucii Aëtios şi Stauracios au început să comploteze ca să stabilească succesiunea. Chiar şi atunci cînd şi-a revenit, complotul a continuat. În anul următor, Stauracios plănuia să pună el însuşi mîna pe tron, bazîndu-se evident pe teoria că un eunuc nu era mai prejos decît o femeie. Dar conspiraţia lui a luat sfîrşit atunci cînd s-a îmbolnăvit şi a murit, lăsînd-o pe Irina fără nici o contrapondere faţă de puterea formidabilă a lui Aëtios, care era acum strateg al themei anatoliene.

Între timp, papa Leon al III-lea îl încoronase pe Carol cel Mare ca împărat al Romei în ziua de Crăciun a anului 800. Deşi conducătorul francilor o recunoscuse pe

Irina ca suverană a Imperiului Roman într-un tratat încheiat doar cu doi ani în urmă, papa a afirmat că o femeie nu putea fi împărat, astfel încît Carol cel Mare ocupa pur şi simplu un loc rămas vacant. Acesta nu avea deloc intenţia să o detroneze pe Irina, dar vestea încoronării lui i-a slăbit şi mai mult autoritatea la Constantinopol, pe care ea a încercat să o restabilească prin distribuirea mai multor gratificaţii şi abolind taxele comerciale în capitală. Ea i-a trimis o solie lui Carol cel Mare, iar în 802 a primit o cerere în căsătorie extraordinară. Împăratul franc, văduv pe vremea aceea, a cerut-o de nevastă pe Irina. Căsătoria urma să rezolve pretenţiile controversate la tron şi să unească legal imperiile bizantin şi franc. Ceea ce ar fi însemnat acest lucru în realitate era şi este destul de neclar, dar împărăreasa era dispusă să mediteze asupra acestei chestiuni.

Irina nu avea nici un pretendent. În acest timp, Aëtios era strateg atît al themei anatoliene cît şi al celei opsiciene, iar fratele lui, Leon, era strateg atît al themei Traciei cît şi al celei a Macedoniei. Întrucît Leon nu era eunuc, Aëtios spera să-l urce pe tron. Dar alţi oficiali, printre care şi Nicetas Triphyllios, şeful Scholae-lor, i s-a opus lui Aëtios şi au lansat propria lor propunere de preluare a puterii. În timp ce solii lui Carol cel Mare se aflau încă în capitală, Nicetas şi aliaţii lui au ocupat pe Palatul cel Mare, au pus mîna pe Irina şi l-au proclamat împărat pe logofătul Nicefor. Irina a acceptat cu demnitate detronarea şi a fost exilată la o mînăstire întemeiată chiar de ea.

Cei douăzeci şi doi de ani cît a domnit, cu sau fără fiul ei, au adus schimbări importante. Spre deosebire de predecesorii ei de la Leon al III-lea încoace, care se bizuiseră în primul rînd pe armată, Irina s-a bazat foarte mult pe funcţionarii civili şi pe cler. În ansamblu, rezultatele au fost mai curînd în avantajul Imperiului. Raidurile arabilor nu erau mai dezastruoase decît cele dinainte, iar cea mai mare parte a teritoriului Traciei aflat în stăpînirea slavilor fusese recucerită. Liniştea pe plan religios se reinstaurase odată cu condamnarea iconoclasmului, iar rezervele vistieriei erau în continuare suficiente, în ciuda generozităţii Irinei. Ca element de bun augur pentru viitor, clerul şi aparatul birocratic îşi recăpătaseră încrederea şi începuseră să refacă sistemele de educaţie şi administraţie ale Imperiului.

EXPANSIUNEA DIN TIMPUL LUI NICEFOR

Complotiştii care o detronaseră pe Irina aleseseră un bărbat înzestrat cu o mare abilitate. Noul împărat, Nicefor, nu numai că fusese în fruntea finanţelor statului timp de mai mulţi ani ca mare logofăt, dar se pare că a fost şi strategul armenilor care jefuiseră fortăreaţa arabă Adata în 786. Presupus descendent pe linie princiară din ghassanizi, el continua să fie la ceva mai mult de cincizeci de ani activ şi ingenios.

Avînd relaţii bune cu administraţia centrală şi fiind cunoscut pentru pioşenia sa, el era privit cu ochi buni de cea mai mare parte a demnitarilor şi a clerului. Cu toate că Nicefor era uzurpator, atît el cît şi tovarăşii lui de complot puteau pe drept cuvînt susţine că acţionaseră ca să împiedice uzurparea plănuită de fratele lui Aëtios, iar la o lună după încoronarea sa, împăratul i-a luat lui Aëtios comanda themelor anatoliană şi opsiciană. Nicefor a pus toate cele cinci theme anatoliene sub comanda strategului Traciei, Bardanes Turcos, probabil din cauză că sistase plata tributului către arabi instituit de Irina şi se aştepta la raiduri din partea acestora.

Fig. 99. Nicefor I (802-811). Miniatură din colecţia Zonaras de la Modena (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

În 803, oamenii lui Bardanes şi-au proclamat comandantul împărat, iar acesta a acceptat în numele exilatei Irina. Revolta lui părea însă mai serioasă decît era. Armenii i-au rămas loiali lui Nicefor, care fusese probabil cîndva strategul lor. Deşi Bardanes înainta spre Chrysopolis, el s-a retras la vestea morţii Irinei. Deoarece partizanii lui începeau să dezerteze la Nicefor, Bardanes a fost convins să se predea şi să se călugărească. Predarea lui a pus capăt rebeliunii, deşi califul Harun a profitat de ea ca să organizeze un raid şi a fost nevoie să fie mituit cu un tribut şi mai mare.

În anul următor, Harun a invadat din nou Imperiul, dar în 805 a fost obligat să înăbuşe o răscoală în Asia Centrală, aşa că a încheiat un armistiţiu cu Nicefor. Împăratul s-a folosit de absenţa califului ca să declanşeze campanii atît în Orient cît şi în Occident. La început, strategul themei Hellas a recucerit vestul Peloponezului de la slavi, repopulîndu-l cu bizantinii care pretindeau că sunt descendenţi ai celor care plecaseră din regiunea aceasta în urmă cu două secole. Apoi, Nicefor a trimis o armată din Armenia ca să asedieze Melitene şi o alta din Anatolia în Cilicia, aceasta din urmă

jefuind cetatea Tarsus. În acest timp, încurajați probabil de Nicefor, locuitorii Ciprului s-au răvrătit împotriva arabilor care îi guvernau împreună cu Imperiul. Anexarea părții de vest a Peloponezului s-a dovedit a fi durabilă și profitabilă, deși a trebuit ca atacurile împotriva arabilor să fie oprite atunci cînd Harun s-a întors pe așteptate din Răsărit.

La începutul anului 806, patriarhul Tarasios a murit, iar Nicefor l-a înlocuit cu un omonim al său, care, ca și Tarasios, era un fost slujitor din aparatul birocratic. Theodor din Studios și unchiul său Platon au fost împotriva alegerii ca patriarh a unui laic și au tratat cu dispreț ceea ce s-a întîmplat după aceea. Împăratul l-a pus pe noul său patriarh să-l reabiliteze pe clericul căruia îi fusese luat darul preoției pentru că celebrase slujba sfîntă la cea de a doua căsătorie a lui Constantin al VI-lea. Datorită faptului că acest preot, Iosif din Cathara, îl convinsese pe Bardanes să renunțe la rebeliunea împotriva lui Nicefor, împăratul îi era dator, dar pentru Theodor și Platon nici un serviciu nu-l putea disculpa de complicitatea la această a doua căsătorie adulterină a lui Constantin. Fără să protesteze deschis, ei au făcut astfel ca să evite împărtășania patriarhului Nicefor. Atunci cînd împăratul a încercat să-i înduplece, numindu-l pe Iosif, fratele lui Teodor, arhiepiscop de Thessalonic, acesta a evitat și el împărtășania patriarhului. Aceasta a readus în actualitate controversa moechiană, chiar dacă doar pe ascuns.

Împăratul a avut de întîmpinat și alte dificultăți în 806. Ducii Veneției și Dalmației au renunțat la supunerea lor față de Imperiu și i s-au supus lui Carol cel Mare, pe care Nicefor nu-l recunoscuse niciodată ca împărat. Odată cu dezertarea Veneției, Imperiul și-a pierdut ultimul punct de sprijin din nordul Italiei. În același timp, califul Harun a invadat Cappadocia cu o forță uriașă de 135.000 de oameni și a jefuit două forturi. Incapabil să facă față unui asemenea număr, care era se pare un record în ceea ce privește invaziile inamice pe teritoriul Imperiului, Nicefor a negociat un alt armistițiu cu Harun, în schimbul moderatului tribut de 30.006 nomisme[3].

În ciuda acestor lovituri, Nicefor făcea în continuare planuri ambițioase în legătură cu Apusul. Încurajat de faptul că anexase cu ușurință vestul Peloponezului, împăratul intenționa să facă din Bizanț puterea dominantă din peninsula balcanică printr-o combinație de campanii militare și recolonizări pașnice. În 807, în timp ce flota bizantină restabilea autoritatea bizantină în Veneția și în Dalmația, Nicefor a condus prima sa incursiune în Balcani. Cu toate că a trebuit să-și întrerupă marșul ca să dejoace o conspirație, armata sa și-a continuat drumul și a cucerit de la slavi regiunea Serdica. Între timp, forțele sale din Peloponez au înăbușit o rebeliune a slavilor, instigată se pare de o flotă arabă.

Atît pentru a-şi spori veniturile cît şi pentru a pregăti o recolonizare pe o scară mai largă a Balcanilor, împăratul a iniţiat un nou recensămînt. Se pare că acesta a constituit prima revizuire majoră a registrelor impozitării din 733 şi era cu siguranţă nevoie de el. Recensămîntul avea în vedere gospodăriile, pămîntul, vitele şi sclavii solicitînd achitarea taxelor restante. După ce anulase deja reducerea taxelor pe comerţul din oraşe, acordată de Irina, se pare că Nicefor a anulat acum toate scutirile de impozite existente. El a ordonat totodată bisericilor, mănăstirilor şi insituţiilor de caritate să plătească taxele pe pămînt reduse de Irina, inclusiv restanţele din primul ei an de domnie. Împăratul a cerut să li se confişte o parte din pămînt celor care nu puteau plăti în întregime sumele datorate.

Cu toate că aceste reforme au făcut ca impozitarea să fie mai echitabilă, ele i-au nemulţumit totodată pe mulţi dintre cei care beneficiaseră de reducerile şi scutirile anterioare, mai ales pe clerici. Nu este deloc surprinzător că Nicefor a descoperit în 808 un complot îndreptat împotriva lui organizat de un grup de clerici şi funcţionari iritaţi de reforme. Deşi Theodor din Studios şi discipolii lui nu erau direct implicaţi, împăratul şi-a pierdut răbdarea şi le-a cerut să accepte să fie împărtăşiţi de patriarhul Nicefor, iar atunci cînd aceştia au refuzat, a pus să fie condamnaţi de un conclav bisericesc şi i-a exilat.

Întrucît împăratul îşi continua expansiunea în detrimentul slavilor, Krum, hanul bulgar, a început să se alarmeze. La începutul anului 809, oamenii lui Krum au luat prin surprindere şi au învins o armată bizantină pe rîul Strymon, după care au jefuit şi au distrus Serdica. Nicefor s-a răzbunat prompt, conducînd o armată care a luat prin surprindere şi a jefuit capitala bulgarilor, Pliska. Împăratul şi-a continuat marşul spre Serdica, dar atunci cînd trupele lui au refuzat să presteze munca grea de construcţie necesară reclădirii cetăţii, ca să restabilească disciplina, a trebuit să le ducă înapoi la Constantinopol. În acest timp, comandantul bizantin al ducatului Veneţiei s-a retras din cauza presiunii francilor şi a dezertării localnicilor.

Văzîndu-şi primejduite cuceririle din Apus, Nicefor a emis un edict memorabil. El a ales cîteva mii de familii, cele mai multe dintre ele din Asia Mică, şi le-a ordonat să migreze în Balcani în intervalul de timp al toamnei şi iernii, creînd sau reorganizînd acolo patru theme. Împăratul a împărţit în două thema Hellasului, extinzîndu-i partea de nord în Grecia centrală şi făcînd din partea de sud o nouă themă, cea a Peloponezului. El a ridicat arhonatele Cefaloniei şi Thessalonicului la rangul de theme, care, alături de extinderea Hellasului, acopereau întreaga Grecie. Garnizoanele noilor theme ale Peloponezului şi Cefaloniei, cunoscute sub numele de

mardaiții de apus, proveneau evident din vîslașii mardaiți ai themei Hellasului[4]. Nicefor a întărit și armata centrală, adăugîndu-i o nouă tagmată, Hicanati.

Sosirea acestor coloniști, chiar dacă mulți dintre ei migraseră împotriva voinței lor, a asigurat noilor teritorii populații și garnizoane bizantine destul de numeroase ca să-i împiedice pe slavi să se revolte. Nu peste mult timp, coloniștii au transformat cea mai mare parte a Greciei dintr-un ținut slavofon într-unul grecofon. Vistieria a beneficiat de un profit dublu: din taxele pe care au început să le plătească coloniștii și din vînzarea fostelor lor pămînturi din alte părți ale Imperiului. Împăratul a evitat stocarea veniturilor, ordonîndu-le principalilor proprietari de corăbii din capitală să facă împrumuturi mari de la stat.

Aceste anexări, recolonizări și reorganizări au întărit controlul Bizanțului asupra Greciei, mărind totodată efectivul armatei cu zece mii de oameni. Pe lîngă jefuirea cetății Pliska de către Nicefor, ele i-au intimidat deocamdată pe bulgari. În 810, împăratul și-a trimis noul strateg al Cefaloniei cu o flotă în ducatele Veneției și Dalmației, pe care acesta le-a recucerit curînd. Se pare că Dalmația a fost transformată într-un arhontat aflat sub controlul direct al Bizanțului. La Veneția a fost numit un nou duce loial, care a făcut ca ducatul său să fie mai ușor de apărat, mutîndu-i capitala într-o așezare situată pe o serie de insule care a ajuns să fie cunoscută de atunci sub acest nume.

După ce realizase atît de multe prin curaj, Nicefor a organizat în 811 o mare campanie împotriva bulgarilor. Țelul evident al acesteia era trunchierea hanatului bulgar și anexarea cîtorva dintre ținuturile de graniță ale acestuia. Arabii erau ocupați cu războiul civil declanșat de doi dintre fiii defunctului calif Harun. În ciuda faptului că arabii au reușit să ia prin surprindere și să distrugă cetatea Euchaïta din thema armeană, Nicefor l-a învinuit de aceasta pe strategul Leon Armeanul, pe care l-a exilat, continuînd îndeplinirea planurilor sale în Balcani.

Expediția lui Nicefor împotriva bulgarilor era alcătuită din cea mai mare parte a tagmatelor și a themelor și a fost probabil mai numeroasă decît oricare altă armată bizantină de pînă atunci. Hanul Krum a cerut pace, dar oferta lui a fost refuzată. După ce a așteptat destulă vreme lîngă graniță ca să-și înspăimînte dușmanul, împăratul și-a condus trupele spre Pliska, măcelărindu-i garnizoana și cucerind pentru a doua oară capitala bulgarilor. Întăririle acestora au sosit prea tîrziu ca să mai fie de vreun ajutor și au fost și ele nimicite. Nicefor a respins din nou propunerile de pace ale lui Krum. Bizantinii au prădat Pliska și satele din jurul ei, apoi au luat-o spre apus, îndreptîndu-se către Serdica.

Krum a strîns ce mai rămăsese din armata sa și a organizat o ambuscadă. După ce bizantinii au intrat în valea unui rîu din Munții Balcani, bulgarii au blocat în grabă

ambele capete ale acesteia cu palisade din trunchiuri de copac[5]. Nicefor a luat hotărîrea să nu rişte un asalt imediat asupra acestor obstacole şi, ca să evite panica, a ţinut secretă faţă de armată periculoasa situaţie în care se afla. Dar în timpul celei de a doua nopţi bulgarii au atacat. Împăratul a căzut printre cei dintîi. Restul soldaţilor a fugit îngroziţi, împotmolindu-se într-o mlaştină şi călcîndu-se în picioare unii pe alţi înainte ca o parte din ei să dea în cele din urmă întîmplător peste una dintre palisade. Au pierit foarte mulţi din ei, printre care domesticul excubiţilor, drungarul Supraveghetorilor şi strategii Anatoliei şi Traciei, în timp ce cel care răspundea de noua tagmă Hicanati a căzut prizonier. Restul au fugit în sud spre Adrianopol.

Nicefor, din craniul căruia Krum a făcut o cupă, a fost primul împărat care a murit în luptă de la moartea lui Valens în 378. El fusese agresiv pînă la inconştienţă, asumîndu-şi în cele din urmă un risc prea mare. Înfrîngerea lui a constituit desigur o lovitură pentru Imperiu, dar se pare că duşmanii lui au considerat-o drept o pedeapsă pentru nechibzuinţa şi lăcomia sa. Îndrăzneala şi talentele lui într-ale economiei duseseră totuşi la recucerirea şi repopularea celei mai mari părţi a Greciei şi la reformarea a sistemului de impozitare. În anii care aveau să vină, aceste iniţiative s-au dovedit a fi mai pilduitoare decît groaznicul său sfîrşit.

DISENSIUNI REÎNNOITE

Deşi Stauracios (Staurakios), fiul lui Nicefor şi totodată coîmpărat, avea deja aproape douăzeci de ani, el fusese grav rănit lîngă coloană în timpul unui atac al bulgarilor. Ofiţerii supravieţuitori l-au proclamat împărat, sperînd că-şi va reveni, dar chiar înainte de a ajunge în capitală i-au paralizat picioarele, iar însănătoşirea lui părea improbabilă. Deşi Stauracios voia ca soţia lui să-i urmeze la tron, principalii lui demnitari l-au preferat pe soţul surorii sale, Mihail Rhangabe, cel care avea grijă de palat. Încercarea lui Stauracios de a pune să-i fie scoşi ochii lui Mihail nu a făcut decît să grăbească proclamarea cumnatului său. Stauracios a fost dus la o mînăstire după ceva mai mult de o lună de domnie.

În vîrstă de aproape patruzeci de ani, chipeş şi cultivat, Mihail Rhangabe se bucura de un sprijin larg în cadrul Bisericii şi al instituţiilor statului, nu avea duşmani puternici şi, dată fiind invaliditatea evidentă a lui Stauracios, putea ridica pretenţii ereditare la tron. Era însă tolerant faţă de greşeli, lipsit de judecată critică şi uşor de influenţat. Ca să cîştige popularitate, el a început să risipească economiile lui Nicefor şi să-i răsplătească pe cei pe care acesta îi pedepsise. Împăratul i-a dat înapoi lui

Theodor abaţia de la Studios, l-a rechemat pe Leon Armeanul, făcîndu-l strateg al Anatoliei, şi i-a inclus pe amîndoi printre numeroşii lui sfetnici apropiaţi.

Se pare că făcea tot din ceea ce i se spunea fără să reflecteze prea mult. La sfatul patriarhului Nicefor, a început să-i execute pe athingani, eretici care se dedau unor practici evreieşti, şi pe paulicieni, dualişti care credeau că Dumnezeul Vechiului Testament era crud, dar a pus capăt execuţiilor atunci cînd Theodor din Studios a insistat să li se dea ereticilor timp să se căiască. Urmînd sfatul mai multora, printre care papa şi desigur Theodor, împăratul i-a luat din nou darul preoţiei nefericitului Ioan din Cathara, punînd capăt schismei moechiene. S-a împăcat şi cu Carol cel Mare, recunoscîndu-l ca împărat, chiar dacă nu ca împărat al romanilor.

Fig. 100. Proclamarea ca împărat a lui Mihail I Rhangabe (811-813) şi fiul lui Teofilact (stînga), purtaţi pe scut. Miniatură din secolul al XII-lea din manuscrisul aflat la Madrid al cronicii lui Ioan Scylitzes (*Matritensis graecus 26-2*) (Foto: Biblioteca Nacional, Madrid).

Mihail a amînat tratativele cu hanul Krum pînă cînd acesta a asediat oraşul de graniţă Develtus. În 812, cînd a pornit în sfîrşit împotriva bulgarilor, era prea tîrziu ca să împiedice predarea cetăţii. Exasperaţi, soldaţii săi s-au răzvrătit, iar locuitorii din nordul şi vestul Traciei au început să-şi părăsească gospodăriile. O serie de soldaţi ai

tagmatelor au încercat chiar să-i proclame pe fiii orbiți ai lui Constantin al V-lea, dar administrația lui Mihail i-a dat afară din armată. După ce a ocupat aproape toate teritoriile anexate de Irina și Nicefor în Tracia, Krum a fost de acord să facă pace. Dar din cauză că hanul le-a cerut bizantinilor să predea o serie de dezertori bulgari care se creștinaseră, patriarhul Nicefor și Theodor din Studios l-au determinat pe Mihail să refuze. Drept răspuns, Krum a cucerit și a prădat Mesembria, ultima fortăreață de graniță aflată în stăpînire, și i-a executat pe toți prizonierii care au refuzat să se lepede de credința creștină. Acest lucru l-a forțat pe împărat să strîngă în primăvara anului 813 o armată mai numeroasă.

Chiar și atunci cînd a sosit la Versinicia, în Tracia, ca să preia comanda armatei, Mihail a refuzat timp de mai mult de o lună să-i atace pe mai puțin numeroșii bulgari. Între timp, trupele pe care le dăduse afară din tagmate au declanșat o revoltă la Constantinopol, iar armata de la Versinicia a început să manifeste dezgust față de incapacitatea împăratului. Îmboldit de generalii săi, Mihail a ordonat în cele din urmă atacul. Dar imediat după declanșarea lui, împăratul a ezitat să participe la luptă, iar Leon Armeanul a părăsit în grabă cîmpul de luptă, creînd debandadă. În ciuda atitudinii lui Leon, care putea fi cotată fie drept neglijență, fie drept trădare, Mihail l-a abandonat atît pe el cît și armata înfrîntă și a fugit la Constantinopol. Soldații l-au proclamat împărat pe Leon, care a acceptat după ezitarea de rigoare. După ce a așteptat ca Leon să sosească în capitală, Mihail a abdicat. Leon l-a exilat la o mănăstire împreună cu fiii săi, care au fost castrați, pentru a-i împiedica să aspire la tron.

Leon al V-lea Armeanul avea se pare aproape patruzeci de ani cînd a fost încoronat. Provenind dintr-o familie de nobili armeni, se refugiase în tinerețe în Imperiu, împreună cu părinții lui, s-a înrolat în armata anatoliană, moment din care a avut o ascensiune strălucită. Atunci cînd Bardanes Turcos a preluat în 802 comanda themelor anatoliene, una dintre fiicele lui se căsătorise cu Leon. Totuși, atunci cînd Bardanes se răzvrătise, Leon dezertase la împăratul Nicefor, care l-a promovat la început, apoi l-a exilat, acuzîndu-l de incompetență în lupta împotriva arabilor. Leon s-a bucurat de favorurile lui Mihail Rhangabe chiar și înainte ca acesta să devină împărat și există motive să credem că Barca, soția lui, a fost amanta lui Mihail[6]. În momentul cînd l-a detronat pe Mihail, cariera lui Leon fusese extrem de inegală, iar refuzul lui de a semna un act prin care urma să garanteze respectarea doctrinei bisericii i-a deranjat pe iconofili. Viclean și dinamic, el avea puține principii, dar multe talente.

În acest timp, pericolul bulgar se intensificase alarmant de mult. După ce a împresurat Adrianopolul, Krum a ajuns la zidurile capitalei la o lună după încoronarea

lui Leon. Hanul a cerut un tribut în schimbul retragerii sale. Împăratul a fost de acord cu începerea tratativelor, dar s-a folosit de ele ca să încerce să-l asasineze pe Krum. Înfuriat, acesta a devastat suburbiile Constantinopolului şi a jefuit mai multe oraşe din sudul Traciei, inclusiv supra-aglomeratul de refugiaţi Adrianopol, unde a luat patruzeci de mii de captivi, retrăgîndu-se fără să întîmpine nici o rezistenţă din partea lui Leon.

Aşteptînd momentul potrivit, împăratul a încercat să-şi liniştească supuşii. După ce a divorţat de adulterina sa soţie, el s-a căsătorit cu Theodosia, o aristocrată de sorginte armeană privită cu ochi buni de către cler. Leon l-a încoronat totodată pe Symbatios, fiul în vîrstă de aproape zece ani al primei lui soţii, şi l-a rebotezat cu numele de Constantin. Astfel că armata i-a aclamat pe Leon şi pe fiul lui ca Leon şi Constantin, o combinaţie care amintea inevitabil de iconoclaştii Leon al III-lea şi Constantin al V-lea şi de victoriile lor militare. Dar Leon al V-lea nu a făcut nimic în privinţa lui Krum, care, la începutul anului 814, a prădat Arcadiopolisul şi alte oraşe din Tracia care scăpaseră nejefuite în timpul raidurilor anterioare, proclamînd fosta regiune de graniţă a Imperiului drept o nouă provincie a hanatului său. În primăvara acelui an, Krum a organizat un asediu general al Constantinopolului, dar înainte de a-l putea pune în aplicare a murit în urma unei hemoragii cerebrale. Succesorul său a murit şi el, iar pericolul bulgar s-a îndepărtat.

Leon le-a împărtăşit acum sfetnicilor săi părerea sa, conform căreia ultimii împăraţi fuseseră înfrînţi pentru că se închinau la icoane, spre deosebire de iconoclaştii victorioşi din secolul al VIII-lea. El a propus deci reinstaurarea iconoclasmului. Sfetnicii lui necutezînd să se împotrivească, împăratul a numit o comisie teologică care avea drept scop secret pregătirea convocării unui conciliu iconoclast. Şeful acestei comisii era Ioan Gramaticul, un tînăr călugăr erudit. Patriarhul Nicefor a ignorat intenţiile evidente ale împăratului pînă în toamna următoare, cînd Leon i-a cerut să analizeze rezultatele la care ajunsese comisia.

Întrucît patriarhul s-a opus, Leon şi-a pus soldaţii să dea jos icoana lui Hristos de deasupra Porţii de Bronz a palatului, pe care Irina o pusese la loc. Alarmaţi, o serie de clerici de frunte s-au întrunit în ajunul Crăciunului la palatul patriarhal ca să se roage pentru păstrarea icoanelor. Cu toate că Leon a negat iniţial că este iconoclast, în 815 el l-a obligat pe Nicefor să abdice şi să plece în exil. Împăratul a ales un alt patriarh, acesta convocînd un sinod care a repus în drepturi conciliul iconoclast de la Hieria din 754. Leon i-a exilat pe cei care s-au opus făţiş, printre care pe mulţi episcopi şi pe Theodor din Studios. După care a început distrugerea icoanelor. Ca de

obicei, majoritatea nu au ridicat nici o obiecție față de hotărîrea stăpînirii, cu toate că mulți nu erau de acord cu ea.

Nu mult după reinstaurarea de către Leon a iconoclasmului, Omurtag, noul han bulgar, i-a executat pe toți captivii bizantini care refuzaseră să se lepede de creștinism. Atunci cînd hanul a invadat din nou Tracia și a refuzat să primească o solie bizantină, lui Leon nu-i mai rămînea altă alternativă decît să angajeze lupta cu bulgarii. După pregătiri minuțioase, împăratul a mărșăluit în 816 pînă la ruinele Mesembriei. El și-a instalat tabăra nu departe de bulgari, s-a prefăcut că fuge și a pus la cale o ambuscadă în timp ce aceștia îl urmăreau, ucigînd sau capturînd o mare parte a armatei bulgare și desăvîrșindu-și victoria prin devastarea hanatului lor. Peste cîteva luni, Omurtag a fost de acord cu încheierea unui tratat de pace pe o perioadă de treizeci de ani, care urma să fie reînnoit din zece în zece ani, ceea ce ducea la revenirea într-o mai mare sau mai mică măsură la granița din 780. Bulgarii păstrau cea mai mare parte a cuceririlor Irinei și ale lui Nicefor din Tracia, dar s-au retras dintr-o parte a teritoriului din nordul acesteia.

După încheierea păcii, Leon a muncit din greu la refacerea themelor devastate din Tracia și Macedonia. În 817, sesizînd faptul că arabii din califat erau încă angajați în lupta dintre diferite facțiuni, el a trimis o flotă ca să facă o incursiune pe coasta Egiptului și a pornit în fruntea unei armate care a recucerit fortul de graniță Camachum, pierdut în timpul domniei lui Constantin al VI-lea. Prin 818, se pare că vikingii cunoscuți sub numele de ruși au făcut prima incursiune pe teritoriul Imperiului cunoscută în istorie, prădînd coasta de nord a Anatoliei. Cu scopul evident de a-i alunga, Leon a transformat în 819 două turme armene în posturi de comandă independente sprijinite de escadroane navale, thema paflagoniană în răsărit și ducatul chaldian în apus[7]. În ansamblu, Leon a avut o domnie reușită. El a putut dovedi că Dumnezeu îi răsplătise iconoclasmul, iar succesele sale i-au făcut practic pe o parte dintre iconofili să treacă de partea lui.

Dar Leon avea și dușmani. Theodor din Studios a organizat din exil o rețea de iconofili care se ascundeau în locuri neștiute sau își tăinuiau opiniile; din grupul acestora din urmă făceau parte majoritatea funcționarilor lui Leon. Prin 820, împăratul a descoperit și a pedepsit un grup de conspiratori de la Constantinopol. Avea bănuieli și față de Mihail Amorianul, dregătorul care răspundea de excubiți și era căsătorit cu sora fostei soții a lui Leon care continua să condamne divorțul și noua căsnicie a acestuia[8]. Către sfîrșitul anului 820, agenții logofătului poștelor au descoperit un complot organizat de Mihail împotriva lui Leon. Împăratul l-a întemnițat pe Mihail și a ordonat să fie ars de viu, dar împărăteasa Theodosia a obținut o amînare a execuției pînă după Crăciun. Această amînare i-a permis

prizonierului racolarea unor complotişti nedescoperiţi. Aceştia l-au măcelărit pe Leon în biserică în dimineaţa zilei de Crăciun şi i-au castrat fiii, eliberîndu-l pe Mihail şi proclamîndu-l împărat.

Astfel, Mihail al II-lea Amorianul, cunoscut şi sub numele de Gîngavul, a devenit împărat în timp ce era încă în lanţuri. Avea aproape cincizeci de ani, era capabil, dar lipsit de o înfăţişare plăcută, provenind dintr-o familie de moşieri din apropiere de Amorium nu foarte bogată şi cu o tentă de erezie athingană. Cu toate că Mihail i-a păstrat pe mulţi dintre colaboratorii lui Leon al V-lea, se pare că aparatul birocratic îl prefera acestuia din urmă, poate ca o reacţie faţă de cel care restaurase iconoclasmul. Dar victoriile lui Leon îi aduseseră popularitate în rîndul armatei din Asia Mică, iar la vestea asasinării lui, thema Anatoliei l-a proclamat pe Toma Slavul, care slujise cîndva atît alături de Leon al V-lea cît şi de Mihail al II-lea sub comanda lui Bardanes Turcos. Avînd aceleaşi drepturi la tron ca şi Mihail, Toma nu era practic un rebel. Themele bucellariană, paflagoniană şi cea a cibyrrhaeoţilor l-au acceptat imediat ca urmaş şi răzbunător al lui Leon, iar la începutul anului 821 a izbucnit un război civil.

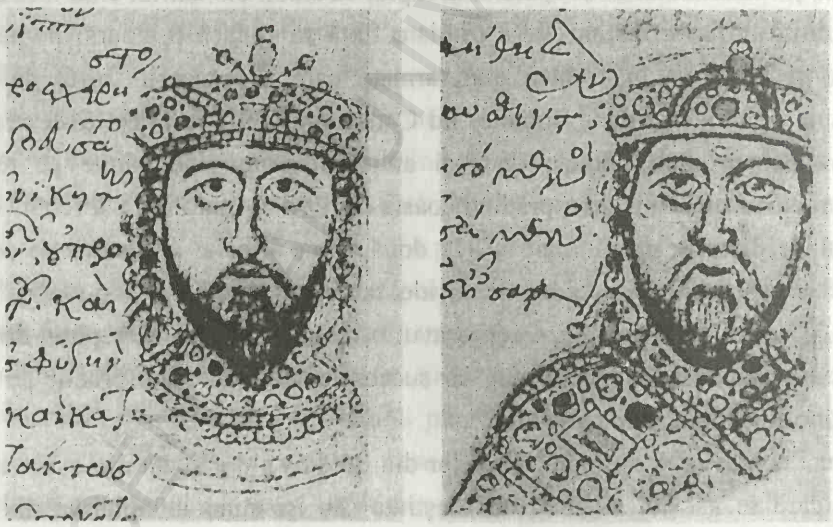

Fig. 101. Leon al V-lea Armeanul (813-820) şi (dreapta) ucigaşul şi succesorul lui, Mihail al II-lea Amorianul (820-829). Miniaturi din colecţia Zonaras de la Modena (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

Mihail era stăpîn pe partea europeană a Imperiului şi pe aristocraţi, opsicieni, traci, armeni şi chaldieni. Deşi el a ezitat să modifice doctrina bisericii şi nu era deloc iconofil, avea nevoie de sprijinul iconofililor împotriva lui Toma. A pus deci capăt persecutării acestora, i-a rechemat pe episcopii exilaţi, arătîndu-se chiar dispus să-l

repună în drepturi pe patriarhul Nicefor, cu condiția ca acesta să nu țină seama de întreaga chestiune a icoanelor. Atunci cînd acesta a refuzat, Mihail a numit un iconoclast, dar iconoclasmul împăratului era în tot acest timp moderat.

După ce i-a atras de partea lui pe traci și a cucerit partea de est a themei armene și pe cea chaldiană, pretendentul la tron Toma a fost nevoit să-și întrerupă campania ca să facă față raidurilor arabilor asupra themelor anatoliană și a celei a cibyrrhaeoților. Atacînd Armenia aflată sub stăpînire arabă și cucerind Theodosiopolisul, el nu numai că a pus capăt raidurilor, dar l-a convins totodată pe califul Mamun să-l recunoască drept împărat. Mamun i-a permis lui Toma să recruteze creștini din Armenia și Siria și să fie încoronat de patriarhul ortodox al Antiohiei. În ciuda faptului că trupele lui Toma erau în cea mai mare parte iconoclaste, iar majoritatea iconofililor îl sprijineau pe Mihail, pretendentul la tron a atras de partea lui o serie de partizani ușor de convins, insinuînd că el era veritabilul Constantin al VI-lea, a cărui soartă rămăsese necunoscută majorității bizantinilor după 797.

Toma obținuse în acest timp supunerea formală a themelor din sudul Greciei și din Sicilia și strînsese o flotă sub comanda lui Grigore Pterotos, nepotul lui Leon al V-lea. Avînd de gînd să atace capitala, Toma a mărșăluit din thema tracă spre Abydus, a traversat Helespontul și a fost aclamat de themele Thessalonicului, Macedoniei și Traciei. Avea acum mai multe trupe și corăbii și stăpînea mai mult teritoriu decît Mihail, care deținea doar capitala și cea mai mare parte a themelor opsiciană și armeană. În toamna anului 821, Toma a asediat Constantinopolul atît dinspre uscat cît și dinspre mare. Ar fi cîștigat cu siguranță războiul dacă s-ar fi găsit cineva care să-i deschidă poarta.

Dar întrucît nimeni nu a făcut acest lucru, iar asalturile lui asupra zidurilor au eșuat, Toma a iernat în Tracia, continuînd să asedieze cetatea dinspre uscat. În primăvara anului 822, toate atacurile asupra Constantinopolului s-au sfîrșit prin înfrîngerea navală a lui Toma. Pterotos, amiralul lui, a încercat să dezerteze, astfel că a fost nevoie să fie capturat și ucis. În vara aceea, Toma a primit mai multe corăbii de la themele din Apus, doar pentru ca o parte din acestea să fie arse de Mihail cu ajutorul Focului Grecesc, iar altele să fie capturate. Pe de altă parte, Mihail nu putea fugi din capitală.

Belicosul împărat l-a convins pe Omurtag, hanul bulgarilor, să-l atace pe Toma. Invazia lui Omurtag l-a forțat pe pretendent să renunțe la asediu, iar în timp ce el era învins de bulgari, flota lui s-a predat lui Mihail. La începutul anului următor, cînd oamenii lui Toma au început să dezerteze, Mihail și-a adunat forțele din themele opsiciană și armeană, a înfruntat armata lui Toma pe cîmpul de luptă și a pus-o pe

fugă. Prin toamnă, el a reuşit să înfometeze cetatea Arcadiopolis, să-l captureze şi să-l ucidă pe Toma. Trupele împăratului i-au anihilat pe ultimii lui oponenţi din Anatolia în primăvara anului 824, la mai mult de trei ani după declanşarea războiului civil.

Mihail a făcut tot posibilul ca să refacă Imperiul. El i-a iertat aproape pe toţi foştii partizani ai lui Toma şi a răspîndit zvonul că acesta, departe de a fi răzbunătorul lui Leon al V-lea, se răvrătise înainte de moartea sa. Proaspătul văduv Mihail şi-a întărit pretenţiile la tron căsătorindu-se cu Eufrosina, fiica lui Constrantin al VI-lea, a cărei dinastie era legată de legitimitate, victorii militare şi iconoclasm, deşi ea însăşi era iconofilă. Mihail a repurtat chiar două mici victorii asupra arabilor, trimiţînd o flotă care a invadat coasta Siriei şi o armată care a prădat Sozopetra. Comandanţii lui i-au învins sau i-au mituit pe invadatorii trimişi în 825 de calif ca să se răzbune.

Războiul slăbise totuşi armata şi mai ales flota. Dar înainte ca aceasta din urmă să-şi poată reveni pe deplin, liniştea a fost tulburată în 826 de izbucnirea unei rebeliuni în Sicilia. În anul următor rebelii au cerut ajutor emirului arab independent al Qayrawanului din Africa de Nord. Arabii trimişi de emir au cucerit curînd cea mai mare parte a insulei şi au asediat Syracuza. În primăvara anului 828 Mihail a trimis flota imperială în Sicilia. Dar abia ieşise aceasta din Marea Egee cînd o bandă de piraţi arabi veniţi din Spania prin Alexandria au debarcat în insula Creta, care era aproape total lipsită de apărare.

Acest al doilea grup de arabi a zdrobit flota improvizată trimisă împotriva lor şi au început să ocupe insula. Decît să piardă Creta, împăratul a preferat să-şi cheme flota principală din Sicilia, care tocmai ridicase asediul Syracuzei. Aceasta s-a întors în toamna anului 828 şi i-a atacat fără succes pe arabii din insula Creta. Renunţînd pentru moment la Creta, Mihail a trimis în Sicilia ceea ce mai rămăsese din forţele sale navale, pe care acestea au curăţat-o aproape total de arabi în 829. Între timp, împăratul a recrutat noi marinari, care i-au alungat în sfîrşit pe arabi din Creta şi din Ciclade.

Aşa stăteau lucrurile atunci cînd Mihail al II-lea a murit de insuficienţă renală în toamna anului 829. Confruntat cu un război civil mai crîncen decît oricare altul de la cel declanşat de Heraclius şi de Focas, apoi cu invadarea Siciliei şi Cretei, cînd flota sa era extrem de vulnerabilă, Mihail a opus o rezistenţă fermă. Datorită acestui fapt a putut salva Tracia, care fusese supusă celei mai puternice invazii din secolul al VII-lea. Pe de altă parte, trădîndu-l pe Mihail I, Leon agravase pericolul bulgar, iar prin revenirea la iconoclasm dezbinase Biserica tocmai cînd aceasta era aproape unită. Cu toate că Mihail al II-lea atenuase această dezbinare, intervenţia sa declanşase războiul civil. Cea mai mare contribuţie a sa la bunăstarea Imperiului a fost probabil faptul că a murit în patul lui şi a lăsat în urmă un fiu gata să-i urmeze la tron.

AMBIȚIILE LUI TEOFIL

Teofil, fiul lui Mihail, avea șaisprezece ani cînd a preluat puterea împreună cu Eufrosina, mama sa vitregă. Deși se spune că se născuse la Amorium, el crescuse în capitală în ultimii nouă ani ca moștenitor necontestat al tronului. Tatăl lui îi încredințase educația sa lui Ioan Gramaticul, probabil datorită mai curînd reputației de om de cultură a acestuia decît faptului că era iconoclast. Oricum, Ioan și-a instruit elevul pentru ca să fie atît un iconoclast convins cît și un om de o mare cultură. Teofil era inteligent, puțin prea încrezător și decis să aibă o domnie încununată de glorie. În ciuda faptului că Mihail specificase că Eufrosina urma să fie inițial coîmpărătească, Teofil a acționat de la bun început ca și cum ar fi domnit singur. El a inițiat un program edilitar care îl depășea pe oricare altul de la Iustinian I încoace, refăcînd zidurile dinspre mare ale capitalei și înălțînd noi palate excesiv ornamentate. Dornic să se facă cunoscut pentru spiritul său de dreptate, el a dat de știre că va străbate săptămînal Constantinopolul, inspectînd piețele și ascultînd plîngerile tuturor celor care voiau să i se adreseze.

În 830, Eufrosina a ales cîteva fete, organizînd o paradă a mireselor pentru fiul ei vitreg, așa cum procedase pe vremuri Irina, bunica sa, pentru tatăl ei, Constantin al VI-lea. Teofil a profitat la maximum de spectacol, adunînd candidatele într-o sală a palatului nou construită și oferind un măr de aur alesei lui. Theodora, noua împărătească, era frumoasă, rațională și maleabilă, potrivindu-i-se de minune, dar se pare că Teofil nu și-a dat seama că mireasa lui, ca și mama lui vitregă, era iconofilă. După ce i-a făcut rost fiului ei vitreg de o soție care îi împărtășea principiile teologice, Eufrosina s-a retras la o mînăstire din apropiere ca să se închine la icoane.

Odată devenit unic conducător, Teofil și-a stupefiat curtenii punînd să fie executați asasinii rămași în viață ai lui Leon al V-lea, care îl urcaseră pe tron pe propriul său tată. Afirmînd că asasinarea oricărui împărat merita pedeapsa cu moartea, se pare că Teofil nutrea totodată un respect autentic față de Leon, care fusese nașul lui, iconoclast ca și el, și un soldat mai bun decît Mihail al II-lea. El a încercat să repete faptele de vitejie ale lui Leon. În 831, împreună cu Manuel Armeanul, care răspundea de *Scholae*, i-a înfrînt pe arabii care invadaseră thema armeană și și-a sărbătorit triumful.

TABELUL II

Dinastia Amoriană

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Cellalţi ani sînt pentru naştere şi moarte. Descendenţii nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

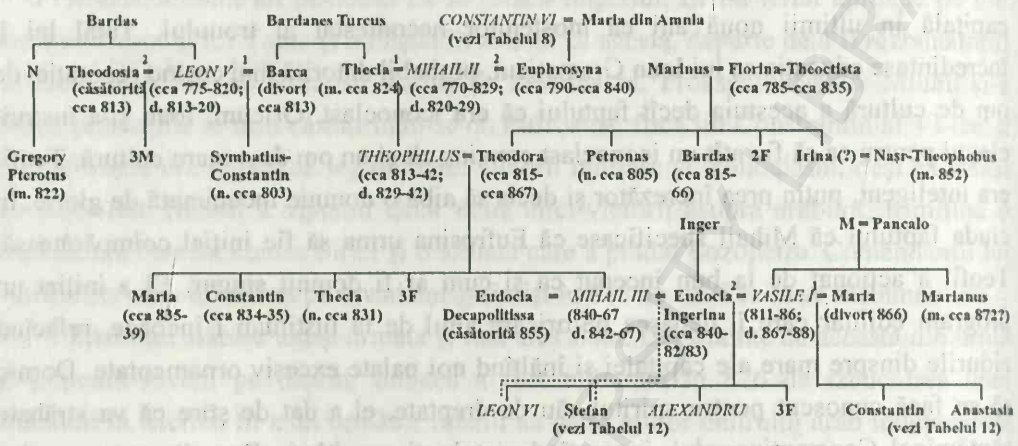

Aceasta însă nu a făcut decît să-i provoace pe şi mai mulţi arabi să invadeze thema anatoliană şi să-l învingă acolo pe împărat. În acelaşi an, arabii din Sicilia au pus stăpînire pe Panormus, cel de al doilea oraş ca mărime al insulei. După aceste răsturnări, Teofil a aflat la sfîrşitul anului 831 că iconofilii puseseră în circulaţie un pamflet care prezicea moartea sa iminentă. Considerînd acest lucru drept o conspiraţie, împăratul le-a aplicat pedepse fizice drastice călugărului Metodiu, care scrisese probabil pamfletul, şi destituitului episcop de Sardis, Euthymios, care a murit de pe urma rănilor[9]. Din acest moment, Teofil i-a privit pe iconofili cu o ostilitate deschisă.

În 832, Mamun a invadat Cappadocia, tratînd cu dispreţ încercarea împăratului de a face pace. Acesta a sosit în fruntea unei armate şi a suferit o altă înfrîngere. O a doua ofertă de pace a bizantinilor a fost şi ea ignorată, iar în 833 arabii au început construirea unei baze permanente la Tyana, pe partea bizantină a Munţilor Taurus. Califul şi-a făcut cunoscută intenţia de a clădi un lanţ de astfel de fortăreţe pînă la Constantinopol. În faţa acestui duşman puternic şi implacabil, împăratul a luat hotărîrea de a reîncepe persecutarea iconofililor, fapt care, se pare, îl ajutase pe Leon al V-lea.

Teofil a convocat un conciliu pentru reafirmarea deciziilor sinodului iconoclast din 815, apoi a ordonat întemniţarea tuturor celor care refuzau să li se alăture iconoclaştilor şi expropierea tuturor celor care îi adăposteau pe astfel de recalcitranţi. El i-a întemniţat pe liderii iconofili rămaşi în viaţă, a pus ca unii dintre aceştia să fie

bătuți pînă la moarte și i-a obligat pe alții să se ascundă. Persecuțiile erau în floare prin vara anului 833, cînd Mamun a sosit în Cappadocia ca să pună capăt războiului său. Acest sfîrșit a avut loc peste o lună, cînd califul a murit subit, iar urmașul său a ordonat distrugerea bazei de la Tyana și retragerea armatei arabe. Teofil a considerat acest lucru drept o răsplată divină întrucît imediat după ce începuse să-i persecute pe iconofili, Dumnezeu îl pedepsise cu moartea pe dușmanul său și pusese capăt invaziei. Împăratul a devenit mai sigur ca oricînd de faptul că iconoclasmul corespundea voinței lui Dumnezeu și că acesta îi asigura victoria pe pămînt.

În iarna următoare, norocul l-a favorizat din nou pe Teofil, atunci cînd armata califului i-a izgonit din Munții Zagros, aflați în vestul Persiei, pe cîțiva dintre renegații religioși numiți khurramiți. O mare parte dintre aceștia au fost măcelăriți sau luați în sclavie, inclusiv cea mai mare parte a femeilor lor, dar vreo mie patru sute dintre ei, conduși de Nașr, căpetenia lor, au reușit să-și facă drum prin Armenia și să ajungă în Imperiu. Ei s-au oferit să treacă la creștinism și să slujească în armata bizantină. Teofil a acceptat bucuros și a măritat-o pe una dintre surorile soției lui cu Nașr, care a primit numele creștin de Theofobos („Cel temător de Dumnezeu"). Împăratul i-a înrolat pe khurramiți în noile companii cunoscute sub numele de turmele persane și i-a repartizat în toate themele, în cadrul cărora un edict imperial le ordona văduvelor și fetelor bătrîne din familiile de militari să se mărite cu persanii convertiți. Puterea armatei bizantine a crescut astfel cu aproape o șesime.

Plata noilor soldați era destul de ușor de făcut, deoarece vistieria era plină de aur. Împăratul își împodobea în acest timp sala tronului cu orgi sonore de aur la care se cînta pentru oaspeți, cu lei de aur mecanici care răgeau și cu un copac din aur masiv plin de păsări cîntătoare lucrate în același material. Nu mult după aceasta, el a adăugat cîteva apartamente încăpătoare Palatului cel Mare, pardosindu-le cu marmură și mozaicuri. Cu toate acestea, rezervele de aur ale statului erau în continuare foarte mari. Este evident că acest fapt era atît rezultatul reformelor financiare ale lui Nicefor cît și al creșterii economice stabile timp de mai mulți ani.

Fig. 102. Follis de aramă al lui Teofil (829-842) de felul celor emise pentru prima oară prin 835, reprezentate în mărime naturală, avînd pe revers inscripția „Theofilus Augustus" (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Se pare că Teofil a contribuit la accelerarea acestei evoluții prin 835, chiar dacă a făcut-o inconștient. El a început să emită monede de aramă (folles), principalele monede folosite pentru cumpărături mici, a căror valoare era de exact șase ori mai mică decît cea de pe vremuri. Beneficiile stăpînirii erau evidențiate, deoarece, chiar dacă aceste monede de aramă erau oarecum mai mari, ele puteau fi încă schimbate pe monede de aur la un curs destul de profitabil. Avantajul negustorilor și al cumpărătorilor ar fi trebuit să fie clar pentru toată lumea. Cu toate că Teofil ar fi avut foarte bine posibilitatea să-și dea seama de penuria de bani mărunți în vizitele efectuate cu regularitate în piețe, principalul motiv al baterii de mai multă monedă era probabil pasiunea lui pentru aur. Oricum, faptul că era mîndru de noile lui monede este evident din inscripția de pe ele: Auguste Teofil, vei învinge.

În 835 însă Teofil nu a reușit să fie din nou biruitor. Atunci cînd a trimis o flotă împotriva arabilor din Sicilia, aceștia au capturat cea mai mare parte a ei. Cînd a condus o armată împotriva invadatorilor arabi de la graniță, aceștia l-au învins și i-au jefuit tabăra. Peste un an a trimis însă o flotă care a adus înapoi din Bulgaria circa patruzeci de mii de bizantini care supraviețuiseră sau erau descendenți ai celor capturați de Krum la Adrianopol cu peste douăzeci de ani în urmă. Cînd, drept răzbunare, bulgarii au invadat Tracia, împăratul a trimis o armată comandată de Caesarul Alexius Musele, pe care tocmai îl logodise cu fiica lui. Musele reclama o fîșie de pe coastă pierdută de Imperiu prin tratatul din 816[10]. Hanul a fost totuși de acord cu reînnoirea tratatului pe o perioadă de încă zece ani.

În 837, Teofil a luat hotărîrea să facă o incursiune în califat în timp ce majoritatea armatei arabe era angajată în luptele din Azerbaidjan cu khurramiții rămași aici. Luîndu-i cu el pe Naṣr-Theophobos cu khurramiții lui convertiți și pe Manuel, magistrul Scholaelor, în fruntea tagmatelor, se spune că Teofil adunase cam șaptezeci de mii de oameni, probabil mai mulți decît în orice altă expediție de la Heraclius încoace. După ce a trecut Munții Antitaurus, Teofil a prădat Sozopetra și Arsamosata și a luat tribut și ostatici de la Militene, apoi s-a întors la Constantinopol ca să-și sărbătorească triumful. Atunci cînd armata califului i-a alungat din Azerbaidjan pe ultimii khurramiți, mulți dintre aceștia au fugit în Imperiu ca să li se alăture coreligionarilor lor, mărind efectivul turmei persane la treizeci de mii de oameni[11].

Califul Mutaṣim, ofuscat de raidul lui Teofil, a început să-și pregătească răzbunarea. În primăvara anului următor (838), încrezătorul împărat s-a simțit totuși destul de puternic ca să-l trimită pe Musele cu o armată împotriva arabilor din Sicilia.

Avînd încredere în faptul că iconoclasmul îl va ajuta, Teofil l-a ales pe Ioan Gramaticul, vechiul său mentor, ca patriarh al Constantinopolului şi a intensificat persecuţiile împotriva iconofililor[12]. După ce a pus să fie toţi anatemizaţi de către un conciliu, Teofil a ordonat să fie distruse toate icoanele. Chiar şi cele mai mici măsuri erau, se pare, suficiente pentru ca invazia din 832 a lui Mamun să eşueze de la bun început.

La începutul verii, Mutaşim a invadat Imperiul prin Porţile Ciliciene cu cincizeci de mii de oameni, în timp ce alte treizeci de mii înaintau prin trecătoarea Militene. Obiectivul clar al arabilor era Amorium, care constituia, se pare atît cel mai mare oraş din Anatolia cît şi localitatea natală a lui Teofil. Lăsînd în urma lor o numeroasă garnizoană ca să apere cetatea, Theophobos, Manuel şi patruzeci de mii de ostaşi s-au pregătit să le iasă în întîmpinare arabilor. Înainte ca trupele acestora să poată face joncţiunea, bizantinii au atacat forţa arabă inferoară numeric lîngă Dazimon, în thema armeană.

Bizantinii aveau avantajul numărului, dar arabii deţineau o trupă de cavalerie alcătuită din zece mii de ostaşi turci experimentaţi, ai cărei arcaşi iscusiţi i-au pus pe fugă pe adversari. Împăratul a fost pe punctul de a fi predat arabilor de către cîţiva din perşii lui Theophobos şi a fost salvat la timp de Manuel, care a primit în încăierare o rană mortală. Întrucît perşii s-au răzvrătit şi l-au proclamat împărat pe Theophobos la Sinope, Teofil a trebuit să se grăbească să ajungă în capitală pentru a pune capăt zvonurilor că fusese ucis. Nemaiîntîmpinînd nici o rezistenţă, forţele arabe au prădat Ancyra şi au împresurat oraşul Amorium. În zadar a cerut Teofil pace. După un scurt asediu, califul a luat cu asalt cetatea Amorium şi i-a dat foc. Din cele circa şaptezeci de mii de apărători, locuitori şi refugiaţi care se adăugaseră populaţiei oraşului, aproximativ jumătate au fost ucişi. Abia în acest moment, vestea unei revolte izbucnite în califat l-a obligat pe Mutaşim să se retragă cu prada şi cu prizonierii luaţi.

Cu toate că arabii nu au reuşit să profite de jefuirea cetăţii Amorium, iar alţi împăraţi suferiseră înfrîngeri şi mai dezastruoase, campania aceasta a făcut ca argumentul că iconoclasmul strict asigura reuşitele militare să cadă pentru totdeauna. Şocat, împăratul s-a îmbolnăvit grav şi chiar şi atunci cînd a început să se însănătoşească era prea descurajat ca să se lupte cu arabii sau cu rebelii lui Theophobus. După neaşteptatele răsturnări de situaţie, Teofil a început să fie obsedat de ghicirea viitorului, în care nu mai avea încredere. Informat de faptul că Leon Matematicul, vărul lui Ioan Gramaticul, poate prezice viitorul cu ajutorul astrologiei,

împăratul l-a numit director al unei şcoli publice din Palatul Magnaura. Sperînd să audă profeţii liniştitoare, agitatul conducător nu l-a consultat numai pe Leon, ci şi pe patriarh, vărul acestuia, care era alchimist şi expert în divinaţie, ba chiar şi pe Metodiu, călugărul iconofil întemniţat de atîta vreme pentru că prezisese moartea lui Teofil.

Fig. 103. Teofil (în stînga) şi califul arab al-Mamun (813-833; în dreapta). Miniatură din colecţia Scylitzes de la Madrid. Scena înfăţişată, care trebuie urmărită de la dreapta la stînga, îl prezintă pe calif trimiţînd un sol împăratului cu o scrisoare prin care îl ruga pe celebrul savant bizantin Leon Matematicul să-i facă o vizită. Aceste evenimente, dacă sunt cumva istorice, par să fi avut loc în perioada următoare, în timpul califatului lui al-Mutaşim (833-842) (Foto: Biblioteca Nacional, Madrid).

Chiar în perioada cînd îl ţinea sechestrat la palat pe Metodiu, împăratul s-a simţit ultragiat aflînd că Eufrosina, mama lui vitregă, şi fiicele lui se închinau la icoane în mînăstirea celei dintîi. El le-a interzis fetelor să o mai viziteze pe împărăteasa văduva iconofilă. Teofil şi-a potolit furia punînd să fie tatuate feţele călugărilor iconofili Theofan şi Theodor cu versuri care îi acuzau pe aceştia de erezie şi să i se ardă cu fierul roşu mîinile pictorului de icoane Lazăr. Mînia lui Teofil l-a avut drept victimă şi pe Caesarul Alexius Musele, pe care l-a rechemat din Sicilia şi l-a întemniţat sub acuzaţia de lipsă de loialitate, lăsîndu-se convins să-l reabiliteze doar atunci cînd a fost apostrofat de către patriarhul Ioan.

La sfîrşitul anului 839, Teofil a pornit în sfîrşit în fruntea unei armate împotriva lui Theophobos şi a rebelilor perşi ai acestuia de la Sinope şi a ajuns la o înţelegere cu

ei, cei treizeci de mii de perşii devenind soldaţi de rînd în cadrul themelor şi fiind repartizaţi în themele existente şi în nou înfiinţatele districte. Themele fondate pe loturi de pămînt militare din Macedonia, Tracia, cea a aristocraţilor şi cele şapte din Anatolia au primit fiecare cîte două mii de perşi. Turmele Seleuciei şi Cappadociei din thema anatoliană şi turma Charsianum din cea armeană au devenit noi districte cunoscute sub numele de clisurae („pasuri montane"), fiecare dintre acestea primind cîte încă două mii de perşi. Arhontatele Dyrrhachium şi Cherson au fost şi ele ridicate la rangul de theme, şi-au mărit teritoriul şi şi-au sporit efectivul cu două mii de oameni fiecare, care erau fie perşi, fie trupe din alte părţi pe care aceştia le înlocuiseră. Chersonul, rebotezat drept Thema Climata („Districte"), pare să fi fost menit să facă faţă ameninţării crescînde reprezentată de Rus'[13].

Noile trupe persane au întărit aproape toate punctele vulnerabile de pe graniţă, cu excepţia turmei armene de la Colonia, care a fost din anumite motive omisă. Recolonizîndu-i pe perşi, Teofil a reorganizat totodată themele. Înainte de aceasta, themele nu avuseseră nici o diviziune mai mică decît drungile, care erau alcătuite din 1.000 de oameni. Orice drungă era împărţită acum în cete de 200 de oameni fiecare, dintre care 50 erau ostaşi călare, iar 150 pedestraşi. Fiecare dintre noile cete îşi avea teritoriul şi cartierul ei general şi un comandant cu titlul de conte, care îşi putea aduna soldaţii ca să facă faţă atacurilor mult mai repede ca înainte.

În cele din urmă, Teofil a apelat la vistieria lui arhiplină şi aproape că a dublat solda trupelor. El a intensificat totodată foarte mult procesul de emitere a monedei de aur. Soldaţii de rînd, care fuseseră plătiţi cu cinci nomisme de aur pe an încă de pe la 662, primeau acum, în plus, între o nomisă şi douăsprezece nomisme pentru fiecare an de serviciu. Creşterea aceasta la o medie de circa nouă nomisme pe an le-a permis trupelor să cumpere un echipament mai bun şi le-a ridicat moralul, punînd practic capăt revoltelor militare care deveniseră de multă vreme ceva obişnuit. După aceste reforme militare, care au fost puse în practică la începutul anului 840, armata bizantină a devenit un instrument mult mai puternic, mai flexibil şi mai de nădejde decît fusese pînă atunci.

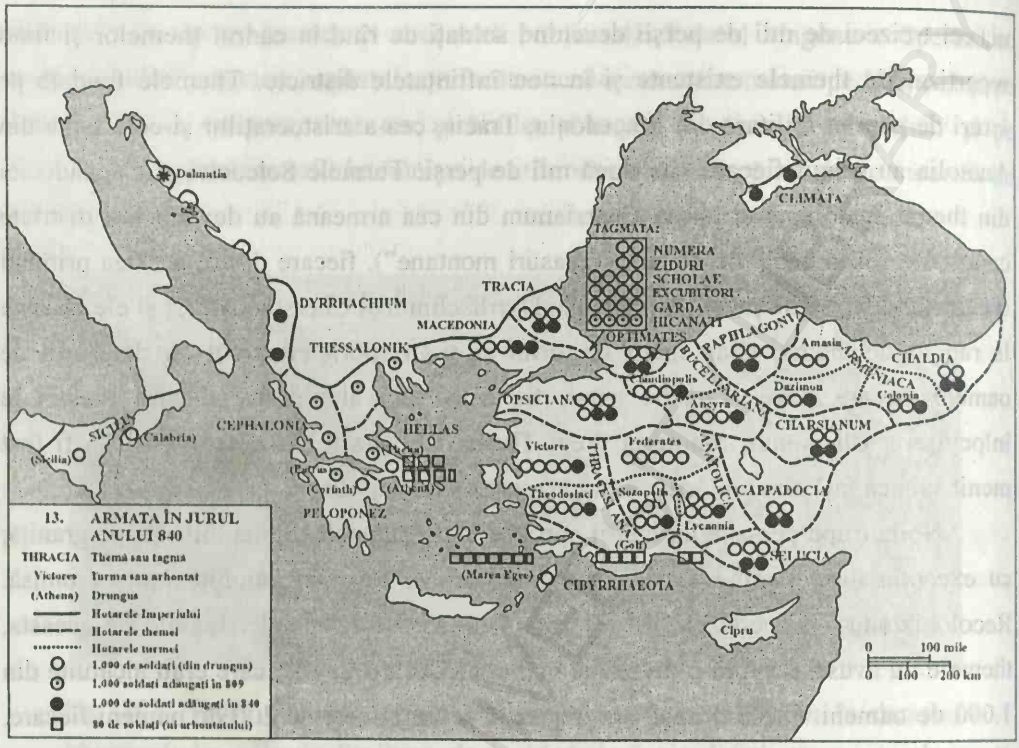

Arabii care devastau noua clisură a Cappadociei au suferit încă din 840 pierderi neobişnuit de mari din partea perşilor staţionaţi acolo. Se pare că Teofil ridicase Cappadocia la rangul de themă, drept răsplată pentru contribuţiile aduse de ea. În primăvara anului 841, arabii care au făcut o nouă incursiune în Cappadocia au fost întîmpinaţi de forţele locale, care i-au împins înapoi prin Porţile Ciliciene şi i-au învins în Cilicia arabă. În acea vară, alte trupe arabe care au încercat să invadeze clisura Charsianum s-au ciocnit de trupele locale, care le-au alungat, obligîndu-le să se retragă prin pasul Melitene, şi au jefuit Adata şi Germanicea. În acea toamnă, invadatorii arabi din Creta, care debarcaseră în apropiere de Milet, în thema tracică, au fost anihilaţi de către apărătorii acesteia. Armata nici unei theme nu-şi apărase vreodată atît de bine teritoriul pînă atunci fără nici un ajutor din afară.

Din păcate, Teofil nu avea prea multe şanse să se folosească de noul lui ascendent militar, deoarece starea sănătăţii lui devenise prea precară ca să fie în stare să conducă o armată. El a murit de dizenterie pe la începutul anului 842. Unicul său fiu în viaţă, Mihail, era abia un prunc. Dintre uzurpatorii posibili, Alexius Musele se

retrăsese prudent într-o mînăstire, iar împăratul a avut precauția de a-l executa în secret pe persanul Theophobos. Pe patul de moarte, el a ținut un discurs elocvent în fața oficialilor lui în apărarea drepturilor soției și ale fiului său. După care a murit, probabil chiar înainte de a împlini douăzeci și nouă de ani.

Teofil a avut eșecurile lui și unele reușite pur și simplu neînsemnate, dar a depus totodată eforturi serioase ca să refacă puterea Imperiului și încrederea locuitorilor în acesta. El s-a folosit din plin de prilej ca să-i înroleze pe khurramiții fugari și să-i scoată din mîinile bulgarilor pe refugiații bizantini. Deși a lăsat în urma sa o vastă rezervă de aur de 7 milioane de nomisme, el și-a dat seama la sfîrșitul domniei că aurul putea fi folosit în scopuri mai profitabile decît supradimensionarea vistieriei sau redecorarea sălii tronului și că victoria într-un război constituia mai curînd o chestiune de forță militară decît de iconoclasm militant[14]. Intensificarea baterii de monedă, atît de aur cît și de aramă, a asigurat baza monetară a extinderii comerțului și totodată a economiei. Reformele sale militare au avut o importanță deosebită. Ele au diminuat pericolul revoltelor armatei și nu numai că au întărit sistemul defensiv al Bizanțului, ci au și pregătit Imperiul să preia inițiativa în lupta împotriva arabilor.

BCUA SIBIU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 14

Cîştigurile pe plan extern (842-912)

Istoria s-a repetat atunci cînd, ca şi în 780, un împărat iconoclast a fost urmat de văduva lui iconofilă şi de nevîrstnicul său fiu. Ca şi Irina, Teodora avea aproape treizeci de ani şi era capabilă atît să conducă cît şi să inspire loialitate. Numai că era mai miloasă decît aceasta şi simţea în mai mică măsură nevoia de a apela la metode drastice, avînd un fiu care tocmai împlinise doi ani, nefiind ameninţată de nici un rival declarat şi beneficiind de cîţiva sfetnici capabili. Ea se bizuia pe Bardas şi pe Petronas, fraţii săi, pe ruda ei, Sergius Nicetiates, şi mai ales pe Teoctist, logofătul poştelor, care, dat fiind că era eunuc, o putea sluji pe împărăteasă fără să dea naştere vreunei bănuieli scandaloase sau privind eventuale pretenţii la tron. După ce activase ca funcţionar superior atît sub Mihail al II-lea cît şi sub Teofil, Teoctist a fost şi mai apropiat de Teodora decît fusese Stauracios de Irina.

STABILITATEA DIN TIMPUL TEODOREI

Se pare că Teodora fusese dintotdeauna iconofilă şi nu vedea nici un motiv ca să amîne revenirea la venerarea icoanelor, cu care erau de acord cea mai mare parte a sfetnicilor ei. Ca să salveze reputaţia soţului ei şi să dezarmeze opoziţia, ea a pus în circulaţie o poveste cum că Teofil se lepădase pe patul de moarte de iconoclasm. A făcut prima mişcare în 843. Împărăteasa a convocat nu un conciliu al episcopilor, din rîndul cărora aproape toţi fuseseră forţaţi ani în şir să se declare de acord cu iconoclasmul, ci o întrunire de oficiali şi clerici selectaţi, care s-au adunat în casa lui Teoctist. Aceştia au condamnat iconoclasmul, acceptînd pur şi simplu deciziile celui de Al Doilea Conciliu de la Niceea din 787. Ei l-au destituit pe patriarhul Ioan Gramaticul şi l-au ales pe ca succesor al acestuia pe Metodiu, călugărul iconofil care fusese multă vreme întemniţat. Ziua în care a avut loc această întrunire iconofilă,

prima duminică din postul Paştilor, este de atunci sărbătorită de biserica răsăriteană ca Duminica Ortodoxiei.

Dat fiind faptul că iconoclaştii nu numai că se abătuseră de la calea cea dreaptă, dar nesocotiseră totodată hotărîrile unui conciliu ecumenic, Metodiu i-a destituit pe aproape toţi episcopii din Imperiu, chiar dacă cea mai mare parte dintre ei, cu excepţia lui Ioan Gramaticul, abjuraseră iconoclasmul[1]. Printre cei destituiţi se afla şi Leon Matematicul, pe care Teofil îl adusese de la şcoala lui la Palatul Magnaura şi îl făcuse episcop de Thessalonic. Cu banii procuraţi de Bardas, fratele Teodorei, Leon a revenit la conducerea Palatului Magnaura, unde preda filosofia, în timp ce alţi trei profesori predau geometria, astronomia şi gramatica[2]. Cu toate că nu era singura şcoală din Constantinopol care asigura o educaţie solidă, Magnaura era probabil unica instituţie care dispunea de mai mult de un dascăl, iar egida imperială îi mărea prestigiul într-ale erudiţiei.

După numai o săptămînă de la întrunirea iconofilă, împărăteasa i-a trimis pe Teoctist şi pe ruda ei Sergios Nicetiates într-o mare expediţie ca să recucerească insula Creta de la arabi. Avînd drept scop să demonstreze că ortodoxia putea fi victorioasă, expediţia a fost la început încununată de succes, debarcînd fără probleme, asediindu-i pe arabi şi întemeind noua themă a Cretei. După care lui Teoctist i-a ajuns la urechi zvonul că împărăteasa intenţiona să proclame un alt împărat, poate pe Bardas, aşa că s-a grăbit să se întoarcă în capitală, lăsînd armata din Creta sub comanda lui Sergios.

Zvonul s-a dovedit a fi fals, dar înainte ca Teoctist să aibă răgaz să se întoarcă, a aflat că emirul 'Amr al Melitenei se îndrepta spre Constantinopol în fruntea unei forţe numeroase. Drept urmare, logofătul a strîns o armată şi le-a ieşit în întîmpinare arabilor la Mauropotamos, în teritoriul Optimaţilor[3]. În toiul bătăliei, o parte dintre bizantini au dezertat la arabi, Teoctist a fost înfrînt, iar arabii şi-au continuat raidul spre Bosfor. În acest timp, arabii din Creta au contraatacat şi l-au ucis pe Sergios, zădărnicind expediţia bizantină. Teoctist, care l-a învinuit pe Bardas că încurajase dezertările de la Mauropotamos, a convins-o pe Teodora să-l alunge din capitală.

Răsturnările de situaţie ale lui Teoctist i-au adus puţine daune. Influenţa lui era absolută după moartea lui Sergios şi dizgraţia lui Bardas. El a făcut din insulele cibyrrhaeoţilor o themă separată a Mării Egee, care a pus frîu pirateriei arabilor din Creta. Califatul începuse să piardă controlul asupra provinciilor de graniţă, şi cu toate că emirul 'Amr din Melitene continua să penetreze slabul sistem de apărare al turmei

bizantine de la Colonia, el se bizuia mai ales pe resursele locale. Dar rămăseseră puțini iconoclaști ca să dea vina pe icoane pentru înfrîngerile suferite de bizantini.

Fig. 104. Sfîntul Metodiu, patriarh al Constantinopolului (843-847). Desen executat între 1847 și 1849 de Gaspare Fossati după un mozaic din secolul al IX-lea din catedrala Sfînta Sofia, Constantinopol, distrus ulterior în timpul unui cutremur de pămînt (Foto: Archivio Cantonale, Bellinzona).

Deși iconoclaștii de rînd dispăreau, nu se poate afirma același lucru și despre paulicieni, dualiștii eretici din estul Anatoliei, a căror respingere a întregii lumi materiale îi făcea să fie și iconoclaști. Nu mult după revenirea la venerarea icoanelor, hotărîtă să stîrpească erezia lor, Teodora a ordonat armatei să-i execute pe recalcitranții paulicieni și să le confişte proprietățile. Au murit mii de pauliçieni; unii s-au convertit, dar mulți dintre ei, conduși de ofițerul renegat Carbeas, au scăpat cu fuga în Metilene, la 'Amr. Acesta i-a colonizat de-a lungul granitei, unde se stabiliseră deja și alți paulicieni. Ei au fondat sub protecția arabilor un stat tampon între Imperiu și califat.

Cu toate că arabii i-au martirizat în 845 pe cîțiva prizonieri din Amorium care refuzaseră să treacă la islamism, gestul acesta se datora în primul rînd frustrării. Atunci cînd emirul cetății Tarsus a încercat să organizeze un alt raid, el a fost învins de strategul Cappadociei. Raidurile arabilor s-au împuținat în Orient; doar în Sicilia, care era prea departe de Constantinopol ca să primească prompt întăriri și provizii, forțele bizantine pierdeau teren. În 846, cînd tratatul de treizeci de ani cu bulgarii a expirat, bizantinii au respins o invazie bulgară în Macedonia și Tracia și l-au obligat pe han să încheie un nou tratat.

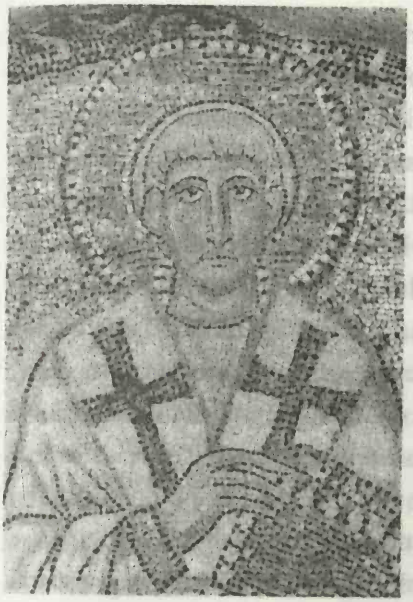

Fig. 105. Sfîntul Ignatios, patriarh al Constantinopolului (847-858, 867-877). Detaliu dintr-un mozaic din secolul al IX-lea de la Sfînta Sofia, Constantinopol. Nu are barbă pentru că era eunuc. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Fireşte că iconoclasmul lăsase urme, vizibile în compromiterea Bisericii, care nu fusese în stare să scape de o erezie prin metoda obişnuită a convocării unui conciliu. Prin înlocuirea clerului iconoclast, Metodiu i-a ofensat pe călugării mînăstirii Studios, care considerau că mulţi dintre episcopii numiţi în grabă de acesta erau nevrednici. În 847, la moartea lui Metodiu, Ignatios, succesorul lui, i-a împăcat pe studiţi, dar i-a supărat pe partizanii lui Metodiu, destituindu-l pe unul dintre ei, episcopul de Syracuza, Grigore Asbestas. Biserica a rămas deci dezbinată şi slăbită.

Bizanţul se bucura de o relativă linişte, cu excepţia Siciliei, unde Teodora a încercat în 848 şi nu a reuşit nici de data aceasta să-i alunge pe arabi. În 851, emirul cetăţii Tarsus, 'Ali Armeanul, a declanşat o serie de raiduri de vară în trei ani de zile, dar se pare că acestea nu au provocat pagube mari. Teodora s-a răzbunat în 853 şi 854 prin trimiterea unei flote care a devastat coasta Egiptului. În anul următor, o armată bizantină a invadat emiratul Tarsus şi a prădat Anazarbus, luînd aproape douăzeci de mii de prizonieri. Teoctist i-a ucis pe cîţiva dintre cei care refuzaseră să treacă la creştinism, probabil ca o răzbunare întîrziată a asasinării prizonierilor bizantini de la Amorium. În ciuda faptului că tratatul cu bulgarii era pe punctul de a expira din nou, după o serie de declaraţii belicoase, Boris, hanul lor, l-a reînnoit[4].

În ansamblu, regenţa Teodorei pare să fi fost încununată de succes, dar ea urma să se încheie curînd, întrucît Mihail al III-lea împlinise cincisprezece ani. Spre disperarea mamei sale şi a lui Teoctist, principalele ocupaţii ale împăratului adolescent erau băutura, cursele de care şi amanta lui, Evdochia Ingerina. Sperînd să

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

îndrepte această strategie printr-un mariaj însurîndu-l, împărăteasa a organizat obişnuita paradă a mireselor. Evdochiei i s-a permis să candideze, dar a fost descalificată, poate pentru că tuturor candidatelor li se cerea să fie virgine. Alegerea s-a oprit asupra neprihănitei, dar anostei Evdochia Decapolitissa[5]. Iritat de această căsătorie forţată, Mihail s-a aliat cu Bardas, fratele Teodorei, pe care l-a rechemat în capitală după ani lungi de dizgraţie. Cu acordul lui Mihail, Bardas a pus la cale asasinarea lui Teoctist, inamicul său. Uluită, Teodora s-a înfuriat pe fiul ei, care a încercat zadarnic timp de cîteva luni să o împace. La începutul anului 856, Mihail s-a proclamat drept unic împărat, punînd oficial capăt regenţei mamei sale.

În momentul cînd s-a retras, Teodora era pe drept cuvînt mîndră de realizările ei. Conducînd alături de Teoctist rezolvase cu iscusinţă controversa iconoclastă şi se impusese asupra califatului şi Bulgariei. Menţinînd rata ridicată a cuantumului soldei militare a lui Teofil, Teodora păstrase în rezervă un mic surplus bugetar şi sporise modest rezervele de aur ale lui Teofil la 7,8 de milioane de nomisme. Deşi şi-ar fi putut prelungi regenţa, ajungînd la o înţelegere cu fiul ei, aşa cum făcuse şi Irina cu Constantin al VI-lea, ea s-a abţinut în mod înţelept să declanşeze o luptă dăunătoare pentru putere.

PROGRESUL DIN TIMPUL LUI MIHAIL AL III-LEA

Mihail a început să domnească ostentativ de unul singur. La şaisprezece ani, el avea aceeaşi vîrstă ca şi cea a tatălui său la urcarea pe tron, numai că nu poseda nimic din seriozitatea lui. El a continuat să fie interesat în primul rînd de vin, sporturi, jocuri de noroc şi de iubita sa Evdochia Ingerina, rămînînd însă căsătorit cu soţia lui pentru a evita scandalul. Împăratul a lăsat cea mai mare parte a sarcinii guvernării în grija unchiului său Bardas, care a devenit atît magistru cît şi domestic al *Scholae*-lor. Petronas, fratele lui Bardas, a ieşit şi el la suprafaţă după o perioadă de absenţă, devenind strateg al themei Traciei şi cel mai important general al Imperiului[6].

În cei doisprezece ani de cînd fugise din Imperiu, Carbeas, căpetenia paulicienilor, îi organizase pe confraţii lui într-o armată eficientă. Dintr-o enclavă din jurul fortului Tephrice, situată între Imperiu şi emiratul de la Melitene al lui 'Amr, paulicienii li se alăturau arabilor acestuia în raidurile organizate din cînd în cînd în thema armeană. Dar războiul lor erau lipsit de importanţă. În 856, provocat de un raid, Petronas a făcut o incursiune în Emiratul Melitene, ajungînd pînă la Amida, în nordul Mesopotamiei, şi întorcîndu-se prin Tephrice. Cu toate că nu a cucerit probabil nici un oraş şi în nici un caz nu a pus capăt raidurilor arabilor sau ale paulicienilor,

Petronas a luat mulţi prizonieri şi a pătruns în teritoriul arab mai adînc decît orice alt comandant bizantin începînd din secolul al VII-lea.

În 857, după ce Mihail şi-a izgonit mama din palat şi a închis-o într-o mînăstire, sobrul patriarh Ignatios şi-a dat seama că prezenţa lui la curtea excentrică a lui Mihail era deplasată. El a refuzat în 858 să-l împărtăşească pe Bardas pentru că o sedusese pe văduva propriului său fiu, fapt pe care canoanele bisericii îl considera drept incest. Patriarhul a refuzat şi cererea împăratului a-i acorda tonsura Teodorei împotriva voinţei sale, la care Mihail a reacţionat obligîndu-l să abdice. Bardas l-a ales în locul lui pe protoiereul Fotios. Laic în momentul alegerii, acesta avea reputaţia de a poseda o cultură vastă atît în domeniile profane cît şi în cele religioase. El era unul dintre duşmanii lui Ignatios, ridiculizînd ignoranţa acestuia, şi prieten cu Grigore Asbestas, pe care Ignatios îl destituise din postul de episcop al Syracuzei. Pentru a scoate în evidenţă repudierea lui Ignatios, Grigore Asbestas l-a uns patriarh pe Fotios.

După ce au scăpat de adversari, Bardas şi Mihail au organizat în 859 un alt raid în Emiratul Melitene şi au trimis o flotă care a făcut o incursiune pe costa egipteană. În anul următor, 'Ali din Tarsus a invadat Cappadocia, iar Mihail a pornit împotriva lui. Dar împăratul a fost nevoit să se întoarcă atunci cînd un detaşament al ruşilor a atacat Constantinopolul şi cu toate că o furtună i-a forţat pe aceştia să se retragă, arabii au profitat de această diversiune[7]. Mai multe corăbii din Creta au făcut incursiuni în Ciclade şi în Peloponez, iar flota din Tarsus a luat prin surprindere şi a jefuit Attalia, cartierul general al themei cibyrrhaeoţilor. Pe uscat, 'Ali din Tarsus, 'Amr din Melitene şi Carbeas, aliatul paulician al acestuia din urmă, au organizat raiduri simultane, 'Amr înaintînd pînă la portul Sinope de la Marea Neagră. Aceste raiduri par să fi convins în sfîrşit puterea de la Constantinopol să creeze noua themă a Coloniei în punctul slab de pe graniţa opusă cetăţilor Tephrice şi Melitene[8].

Dîndu-şi seama că numirea lui Fotios ca patriarh era oarecum ilegală, Bardas şi Mihail au invitat şi le-au fost trimişi legaţi de către papa Nicolae ca să obţină recunoaşterea lui. Cu toate că legaţii au sosit şi l-au recunoscut pe Fotios în cadrul unui conciliu ţinut în 861, papa a decis că aceştia îşi depăşiseră atribuţiile, astfel încît chestiunea a rămas în suspensie. Influenţa lui Bardas, care a fost ridicat în 862 la rangul de Caesar, era suficientă pentru menţinerea în post a lui Fotios, dar relaţiile dintre papă şi patriarh au devenit încordate. Pentru a le înrăutăţi şi mai mult, prinţul Moraviei, un nou stat slav situat la nord-vest de Bulgaria, i-a rugat în 862 pe misionarii bizantini să înlocuiască misiunea francă aflată deja pe teritoriul său. În anul următor, cînd papa a invalidat hirotonisirea lui Fotios, acesta a trimis în Moravia o misiune condusă de doi fraţi, Constantin, cunoscut ulterior sub numele de Chiril, şi

Metodiu, ceea ce a transformat principatul într-un cîmp de luptă misionară între bisericile răsăriteană şi apuseană.

În vara aceea, o armată arabă comandată de califul al-Musta'in şi însoţită de cea a lui 'Amr din Melitene, a prădat Cappadocia. Atunci cînd principalul corp expediţionar s-a întors, 'Amr a continuat incursiunea cu propriile lui forţe. Împăratul a sosit în fruntea unei armate şi a purtat o luptă crîncenă cu 'Amr la nord de Nazianzus, dar nu a reuşit să-l împiedice pe acesta să ajungă la Amisus, pe ţărmul Mării Negre, şi să-l jefuiască. Nu departe de acest loc, o forţă numeroasă comandată de Petronas i-a încercuit şi i-a ucis pe 'Amr şi pe cea mai mare parte a oamenilor lui. Apoi armata din Charianum i-a luat prizonieri şi i-a ucis pe cei mai mulţi dintre ostaşii rămaşi din armata lui 'Amr, inclusiv pe fiul acestuia[9]. După care bizantinii au invadat Armenia arabă, unde fusese transferat recent de la Tarsus 'Ali Armeanul, şi l-au ucis şi pe el. Carbeas, liderul paulicienilor, şi-a pierdut şi el viaţa, probabil într-una din aceste bătălii. Într-o singură campanie de vară, bizantinii îi eliminaseră pe cei trei duşmani redutabili din Orient. Mihail l-a răsplătit pe Petronas cu titlul de magistru şi a ridicat Charsianum de la rangul de cleisură la cel de themă.

Între timp, Bizanţul şi-a extins influenţa asupra Moraviei, unde misionarii Constantin-Chiril şi Metodiu au sosit în toamna anului 863. Originari din Thessalonic, ei cunoşteau de mult timp limba vorbită de slavii aflaţi chiar la nord de oraşul lor. Se pare că acest Constantin-Chiril, un erudit capabil şi probabil discipol al lui Fotios, inventase înainte de a pleca primul alfabet slavon (cunoscut mai tîrziu sub numele de glagolitic) şi începuse să pregătească traducerea în slavonă a textelor liturgice. Înlocuind liturghia în limba latină cu una în slavonă, Constantin-Chiril şi Metodiu le-au luat locul clericilor franci în fruntea bisericii din Moravia.

În anul următor, Bardas şi Mihail au început o campanie pe uscat şi pe mare, aparent neprovocată, împotriva bulgarilor. Poate că expediţia nu a recucerit nimic mai mult decît Mesembria, dar l-a impresionat pe Boris, hanul bulgar[10]. El a încheiat o alianţă cu bizantinii şi i-a primit pe misionarii acestora. Prin 865, Boris însuşi a fost botezat cu numele de Mihail, naş fiindu-i împăratul. Cînd o parte dintre boierii păgîni s-au răzvrătit împotriva lui, Boris-Mihail i-a întemniţat şi i-a executat. Evident drept recompensă, bizantinii i-au permis să anexeze cîteva teritorii slave situate între Bulgaria şi Imperiu, deoarece statele creştine prietene păreau să nu aibă nevoie de nici un teritoriu tampon între ele. Într-un interval de trei ani, bizantinii aduseseră sub aripa bisericii de la Constantinopol atît Moravia cît şi Bulgaria, influenţa bizantină extinzîndu-se odată cu aceasta. Bulgarii păgîni şi slavii aflaţi sub stăpînirea lor au devenit cu timpul populaţia creştină slavofonă pe care o putem acum numi poporul bulgar.

Cu toate că Bardas guvernase eficient timp de un deceniu, nu a reuşit niciodată să aibă control deplin asupra lui Mihail al III-lea, nepotul său. Nechibzuitul şi extravagantul împărat îşi petrecea timpul cu atleţii şi tovarăşii lui de petreceri, iar favoritul său era curtenitorul, dar vicleanul Vasile Macedoneanul. Cînd Bardas l-a convins pe împărat să-l demită pe marele lui şambelan, Mihail l-a numit în acest post pe Vasile[11]. Apoi, la începutul anului 866, se pare că Mihail a descoperit că fosta sa amantă, Evdochia Ingerina, rămăsese însărcinată. În loc să divorţeze de neglijata lui soţie sau să-l lase pe copil să se nască bastard, împăratul l-a obligat pe Vasile să divorţeze de soţia sa şi să se căsătorească cu Evdochia. Era vorba doar de un mariaj formal, Evdochia rămînînd în continuare amanta împăratului iar lui Vasile fiindu-i dată o altă amantă, Tecla, sora mai mare a împăratului. Se pare că Mihail dorea ca pruncul pe care i-l născuse Evdochia să fie urmaşul său şi nu Bardas, care, avînd rangul de Caesar, era al doilea pretendent legal la tron[12].

În primăvara anului 866, Bardas a organizat o campanie pe mare menită să recucerească insula Creta, baza piraţilor arabi din Marea Egee. Forţa expediţionară, condusă atît de Mihail şi Vasile cît şi de Bardas, s-a strîns în tabăra de lîngă Melitene, în thema tracică. Dar, în loc să se îmbarce pentru Creta, împăratul l-a pus pe Vasile să-l ucidă pe Bardas, invocînd pretextul că acesta organizase un complot. După care, întors în capitală, Mihail l-a adoptat pe Vasile şi l-a făcut coîmpărat, cu toate că acesta era cu aproape treizeci de ani mai în vîrstă. Copilul Evdochiei a fost băiat şi a primit numele imperial de Leon. În timp ce Mihail sărbătorea naşterea fiului său natural şi totodată nepot adoptiv organizînd curse de care, el l-a avertizat pe faţă pe Vasile să nu-şi facă prea multe planuri pe baza poziţiei sale.

Fără Bardas, şi cu Vasile departe de a fi în siguranţă în palat, administraţia imperială a intrat în derută. Schisma cu papalitatea continua. Atunci cînd Fotios a refuzat să numească un patriarh pentru biserica bulgară, hanul bulgar Boris-Mihail a apelat la papă, iar acesta i-a trimis misionari franci. În Moravia, Constantin-Chiril şi Metodiu s-au alăturat papalităţii, împotriva patriarhului Fotios. Paulicienii au declanşat o serie de incursiuni în Anatolia sub conducerea noului lor lider, Chrysocheir, nepotul şi ginerele defunctului Carbeas. Arabii din Creta au organizat raiduri pe tot cuprinsul Mării Egee, iar cei din Sicilia terorizau nu numai ceea ce mai rămăsese din Sicilia şi Dalmaţia bizantină, ci chiar şi restul Dalmaţiei, unde au asediat Ragusa în 866. Din cauză că Mihail se confrunta cu un uriaş deficit bugetar, din care mai mult de jumătate intrase în buzunarele favoriţilor lui, prin 867 el a fost nevoit să topească podoabele de aur ale palatului ca să facă faţă statelor de plată ale armatei[13].

Fig. 106. Mihail al III-lea Beţivul (842-867) şi (în dreapta) ucigaşul şi succesorul lui, Vasile I Macedoneanul (867-886). Miniaturi din colecţia Zonaras de la Modena (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

Frustrat de trecerea Bulgariei de partea papalităţii, Fotios a convocat la sfîrşitul verii un conciliu care l-a destituit pe papa Nicolae pe motiv că diverse practici bisericeşti apusene erau de multă vreme eretice. Aici erau incluse posturile din zilele de sîmbătă, folosirea prescurii nedospite la împărtăşanie şi izgonirea din rîndul preoţilor a bărbaţilor căsătoriţi. Fotios a condamnat mai cu seamă sintagma *filioque*, o expresie latină din crezul niceean care specifica faptul că Sfîntul Duh provenea atît din Fiu cît şi din Tată. Patriarhul a atacat astfel întreaga biserică apuseană. El a invocat astfel o diferenţă care nu a avut consecinţe teologice autentice, dar era aproape imposibil de rezolvat, deoarece nici un pasaj din cărţile sfinte nu făcea vreo referire directă la originea Sfîntului Duh[14].

La o lună după conciliu, Vasile Macedoneanul a pus la cale asasinarea lui Mihail, în timp ce împăratul era, ca de obicei, beat. Cu toate că în timpul domniei lui Mihail Imperiul cunoscuse cîteva progrese remarcabile, cea mai mare parte a meritelor s-au datorat pînă în 855 Teodorei şi lui Teoctist, iar după aceea lui Bardas şi lui Petronas. În afara faptului că s-a aflat cînd şi cînd în fruntea unei armate, principalele fapte ale lui Mihail fuseseră să risipească resursele tezaurului şi să pună la cale uciderea lui Teoctist şi a lui Bardas. Acoperindu-l la început cu favoruri şi înălţîndu-l în rang pe Vasile şi apoi ameninţîndu-l, Mihail şi-a grăbit propriul sfîrşit.

VICTORIILE LUI VASILE I

Întrucît Vasile Macedoneanul fusese deja numit coîmpărat, la moartea lui Mihail el a devenit automat singurul conducător. Deşi de origine armeană, lui Vasile i se spunea Macedoneanul din cauză că se născuse în thema Macedoniei la sfîrşitul anului 811[15]. El şi părinţii săi, care se pare că erau ţărani înstăriţi, au fost luaţi în 813 în captivitate de către hanul Krum, aşa că a crescut în Bulgaria, de unde a scăpat abia în 836, împreună cu ceilalţi refugiaţi bizantini readuşi în Tracia de Teofil. Vasile a plecat apoi la Constantinopol şi a făcut carieră graţie forţei lui musculare şi firii lui sociabile. O rudă a împărătesei Teodora l-a angajat ca slujitor şi i l-a prezentat lui Mihail al III-lea, care l-a numit şef al grajdurilor imperiale. Din acest post, Vasile a avansat la cele de mare şambelan, coîmpărat şi în cele din urmă, la vîrsta de cincizeci şi cinci de ani, împărat.

Talentul lui de a urzi intrigi s-a dovedit a-i fi de folos după ce a urcat pe tron, încercînd ca împărat să facă uitate originea de rînd şi căile întortocheate pe care ajunsese în vîrful piramidei puterii. Ascensiunea aceasta îi adusese însă căsătoria cu Evdochia Ingerina, fosta amantă a lui Mihail al III-lea, ai cărei fii, Leon şi Ştefan, erau aproape sigur ai lui Mihail. Vasile a preferat să nu facă publice motivele autentice, dar stînjenitoare ale divorţului său de Evdochia. Moştenitorul său era oricum Constantin, fiul său cel mai mare, a cărui mamă era evident prima soţie. El l-a încoronat coîmpărat, dar nu l-a agreat niciodată pe Leon şi a pus ca Ştefan să fie castrat, consacrîndu-l slujirii Bisericii.

Vasile a acţionat prompt întru stingerea conflictului păgubitor cu papalitatea, destituindu-l şi exilîndu-l pe patriarhul Fotios şi repudiind recentul conciliu convocat de acesta care îl condamnase pe papă. După ce l-a rechemat pe Ignatios, predecesorul lui Fotios, împăratul i-a cerut noului papă, Hadrian al II-lea, să trimită legaţi la un conciliu comun al bisericilor răsăriteană şi apuseană. Vasile a respectat totuşi reglementările instituite de Fotios menite să evite răzvrătirile în rîndul clerului bizantin.

Aflînd că Mihail al III-lea lăsase o rezervă total necorespunzătoare de mai puţin de o sută de mii de nomisme, împăratul a restabilit curînd solvabilitatea aparatului central. El a achitat gratificaţiile cuvenite urcării pe tron din propria sa avere şi a soţiei lui Evdochia, care proveneau probabil din darurile pe care li le făcuse Mihail mai ales din vistierie. Solicitînd restituirea a jumătate din darurile făcute de acesta celorlalţi favoriţi, Vasile a adunat mai mult de 4,3 milioane de nomisme, mult peste

venitul anual al Imperiului. După aceasta, el a făcut cheltuieli prudente şi nu a mai avut alte dificultăţi fiscale.

Deşi Chrysocheir şi paulicienii lui ajunseseră cu incursiunile pînă la periferia Nicomediei, Niceei şi a Efesului, Vasile a dat prioritate recuperării teritoriilor din Dalmaţia şi Sicilia de la arabi. El a trimis la începutul anului 868 două flote cu întăriri, una Syracuzei împresurate, iar cealaltă Ragusei asediate. Cea de a doua flotă i-a înspăimîntat pe arabi chiar înainte de a-şi face apariţia, iar principala ei misiune în timpul staţionării de un an la Ragusa a fost probabil întemeierea unei theme a Dalmaţiei; aceasta themă, chiar dacă nu dispunea de o garnizoană regulată, era un fel de garanţie pentru apărarea regiunii[16]. Atunci cînd cealaltă flotă a debarcat în Sicilia însă, arabii aflaţi acolo le-au administrat o înfrîngere dezastruoasă. Vasile a reacţionat prin încheierea unei alianţe anti-arabe cu împăratul franc Ludovic al II-lea şi cu papa Hadrian şi trimiţîndu-şi flota din Dalmaţia să asedieze oraşul Bari aflat în stăpînirea arabilor. Dar certurile dintre bizantini şi franci au dus la eşuarea asedierii cetăţii, iar bizantinii au abandonat-o în 869.

Schisma dintre Fotios şi papalitate adusese oarecari daune bisericii bizantine. Papa Hadrian a obţinut jurisdicţia atît asupra Bulgariei cît şi a Moraviei atunci cînd, după ce Constantin-Chiril murise la Roma, l-a făcut pe Metodiu arhiepiscop al Moraviei. Papa a mers pînă la a cere bisericii răsăritene să-l anatemizeze pe Fotios şi conciliul lui şi să anuleze toate hirotonisirile acestuia. Vasile şi episcopii săi au fost de acord cu toate acestea împotriva voinţei lor în cadrul unui conciliu ţinut la sfîrşitul anului 869, dar au repurtat o victorie într-un domeniu mai important. La începutul anului 870, în timp ce lucrările conciliului continuau încă, Boris-Mihail a ridicat problema dependenţei Bulgariei de Roma sau de Constantinopol. Întrucît majoritatea episcopilor erau bizantini, conciliul a readus biserica bulgară în sînul patriarhiei bizantine. Sîrbii au cerut şi ei să li se trimită misionari bizantini şi au devenit supuşi Constantinopolului[17]. Papa a protestat împotriva deciziei conciliului şi, fără să redeschidă schisma, a rămas în relaţii încordate cu Imperiul.

Alianţa lui Vasile cu Ludovic al II-lea s-a destrămat şi ea, lăsînd Bizanţul periculos de expus în Occident. Arabii din Sicilia au cucerit în 870 Malta, iar atunci cînd Ludovic i-a alungat pe arabi din Calabria bizantină, a revendicat teritoriul acesteia. Aceste răsturnări par să-l fi convins pe Vasile că avea nevoie de o flotă mai puternică. El a recrutat patru mii de marinari profesionişti cu propriile lor loturi militare ca să slujească în flota imperială, care pare să fi fost folosită pînă atunci numai la transportarea trupelor obişnuite ale themelor şi tagmatelor. Marinarii urmau

să alcătuiască o forţă navală puternică la Constantinopol, ce putea sluji atît Apusului cît şi Răsăritului[18].

După ce paulicienii lui Chrysocheir au respins în 870 o ofertă de pace, împăratul a pornit în primăvara următoare împotriva lor, dar aceştia l-au învins şi au fost pe punctul de a-l lua prizonier. În anul următor, Chrysocheir a făcut o incursiune pînă la Ancyra. Deoarece nu mai voia să conducă personal o campanie împotriva paulicienilor, Vasile l-a trimis pe ginerele său Cristofor, care era domesticul Scholaelor[19]. Cristofor a trimis trupe din thema armeană şi din Charsianum, care l-au ajuns pe Chrysocheir în apropiere de Dazimon. Ele l-au pus pe fugă pe liderul paulicienilor, l-au urmărit pînă aproape de Sebastea şi în cele din urmă l-au ucis, după ce unul din oameni săi îl trădase. Capul lui Chrysocheir i-a fost adus lui Vasile la Constantinopol[20].

În ciuda faptului că o parte dintre paulicieni au rămas ascunşi în fortăreaţa lor de la Tephrice, de data aceasta ei şi aliaţii lor arabi erau în defensivă. În 873, împăratul a pornit în fruntea unei armate spre răsărit, sperînd să cucerească Melitene. Cetatea arabă Taranta s-a predat înainte de sosirea lui, astfel că, înainte de a se întoarce, el a trimis un detaşament în sud să prade Sozopetra şi Samosata. A asediat apoi Melitene, dar arabii l-au înfrînt şi l-au obligat să se retragă. Vasile a profitat din plin de retragere, ducîndu-şi soldaţii prin teritoriul locuit de paulicieni şi distrugînd mai multe forturi.

Fiind un parvenit împăratul s-a folosit de aceste isprăvi modeste ca să-şi creeze popularitate. El a organizat un triumf la Constantinopol ca să sărbătorească jefuirea forturilor paulicienilor şi raidurile împotriva arabilor efectuate de soldaţii săi şi a proclamat convertirea evreilor din Imperiu, poate drept mulţumire pentru victoriile repurtate[21]. Vasile a fost deosebit de încîntat aflînd că fostul patriarh Fotios alcătuise o genealogie care demonstra că strămoşii lui, departe de a fi fost ţărani, aşa cum crezuse toată lumea, fuseseră regi arsacizi ai Armeniei. Rechemat din exil şi reintrat în graţiile curţii, Fotios a devenit dascălul celor patru fii ai lui Vasile şi ai Evdochiei.

În acest timp, flota imperială întărită era gata. Prin 873, cînd arabii din Creta au efectuat un raid pînă la capătul Mării Egee, flota a pornit pe mare de la Constantinopol sub comanda drungarului Nicetas Oöryphas şi i-a alungat pe invadatori din Cardia. Un an mai tîrziu, atunci cînd arabii din Creta au năvălit în vestul Peloponezului, Oöryphas a pornit iar pe mare de la Constantinopol, şi-a pus oamenii să tragă corăbiile peste istmul corintian şi i-a învins pe arabi în Golful Corint. În continuare, se pare că în 875, cu ajutorul flotei imperiale, bizantinii au cucerit Ciprul. Punînd capăt vechii înţelegeri conform căreia insula era guvernată împreună cu arabii, Vasile a

făcut din ea o themă[22]. În 876, cînd, după moartea lui Ludovic II, locuitorii oraşului Bari au cerut ajutor împotriva arabilor, bizantinii au ocupat cetatea şi au anexat-o la thema Cefaloniei[23]. Este posibil ca flota imperială să fi contribuit şi la această a patra victorie navală.

În 877 însă, cînd arabii au organizat o blocadă a Syracuzei, aceasta avînd nevoie de întăriri, împăratul a continuat să folosească flota la transportarea marmurei necesare înălţării unei biserici măreţe menită să-i celebreze domnia. Cunoscută sub numele de Biserica cea Nouă, aceasta avea o structură impunătoare cu cinci domuri, era situată în apropiere de palat şi era consacrată lui Hristos şi celor patru sfinţi consideraţi de Vasile drept patronii lui. Între timp, bătrînul patriarh Ignatios a murit, iar împăratul l-a înlocuit cu fostul patriarh Fotios, care şi-a atras de partea lui cea mai mare parte a bisericii bizantine şi a evitat o nouă schismă cu papa Ioan al VIII-lea.

În primăvara anului următor, Vasile şi-a trimis în sfîrşit corăbiile la Syracuza, dar era prea tîrziu. Înainte de sosirea acestora, arabii au luat cu asalt cetatea, care era principalul bastion bizantin din Sicilia. Deşi bizantinii stăpîneau încă o fîşie de pe coasta insulei, avînd în centrul ei oraşul Tauromenium, se pare că cea mai mare parte a insulei era definitiv pierdută, din cauză că era foarte greu ca puterea crescîndă a Imperiului să se facă simţită pînă atît de departe. Pierderea Syracuzei constituia o dublă umilinţă pentru împărat, întrucît aceasta ar fi putut probabil să fie salvată prin renunţarea la implicarea flotei în lucrările de construcţie.

În Răsărit, bizantinii şi-au menţinut avantajul asupra arabilor. Împăratul a contribuit la recîştigarea prestigiului său conducînd o armată care a trecut prin foc şi sabie regiunea Melitene[24]. Atunci cînd arabii din Tarsus au încercat să facă o incursiune în Cappadocia, trupele bizantine locale au căzut asupra lor în apropiere de Podandus şi i-au izgonit. La începutul anului 879, bizantinii şi-au continuat marşul victorios prin invadarea emiratului Tarsus şi înfrîngerea arabilor aflaţi în afara Adatei. În acea vară, Vasile, însoţit de fiul său Constantin, a condus o altă armată în teritoriul arab. Ei au devastat Germanicea şi Adata şi au trimis trupe care au făcut o incursiune în nordul Mesopotamiei. Se pare că împăratul a trimis totodată un detaşament sub comanda ginerelui său Cristofor care a cucerit în sfîrşit Tephrice, nimicind ceea ce mai rămăsese din statul paulician. La întoarcerea în capitală, Vasile şi fiul lui au sărbătorit triumful, chiar dacă acesta se datora mai curînd succeselor generalilor lor decît lor înşile[25].

Chiar după acest triumf însă, Constantin a murit subit. Tatăl lui era distrus, mai ales pentru că moştenitorul tronului era acum Leon, evident unul dintre fiii lui Mihail al III-lea, urmat de Alexandru, care era neîndoielnic fiul lui Vasile şi pe care acesta l-a

încoronat; dar Leon fusese deja încoronat şi nu putea fi îndepărtat chiar atît de uşor, iar afecţiunea lui Vasile faţă de Constantin fusese profundă. Copleşit de durere, Vasile a făcut apel la patriarhul Fotios, care l-a sanctificat pe defunctul prinţ şi a început construirea unei mînăstiri dedicată lui. Se spune că Theodor Santabarenos, episcopul de Euchaita, un protejat al lui Fotios, l-ar fi alinat pe Vasile, susţinînd că poate evoca spiritul lui Constantin.

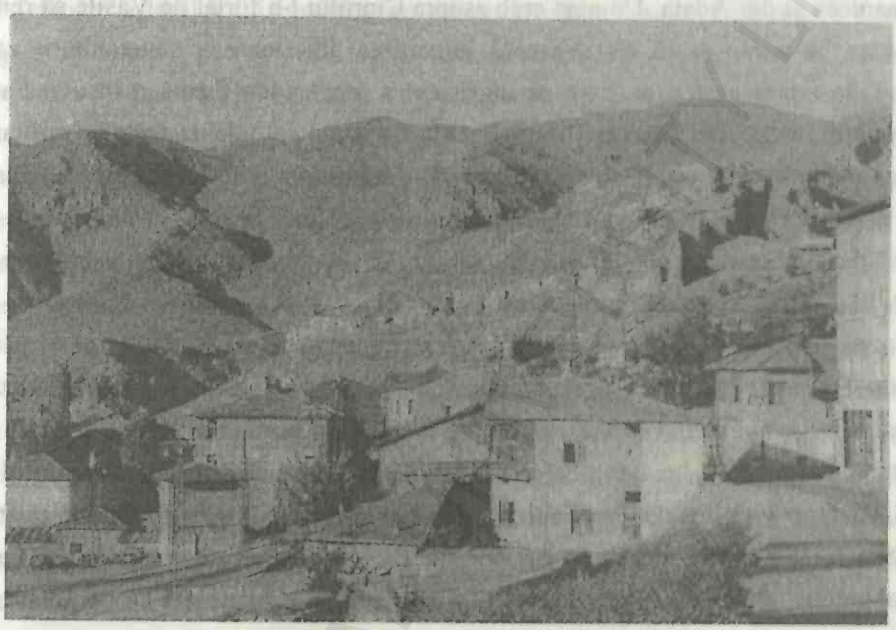

Fig. 107. Vedere asupra zidurilor fortăreţei Tephrice (în partea de sus actualul oraş Divrigi) (Foto: Warren Treadgold).

La sfîrşitul anului 879, Fotios a convocat un conciliu la Constantinopol pentru a rezolva diferendele dintre biserica răsăriteană şi cea apuseană. Papa Ioan se arătase dispus să-l recunoască pe Fotios ca patriarh cu condiţia ca acesta să-şi ceară scuze pentru uzurparea sa anterioară şi să renunţe la jurisdicţia asupra Bulgariei. După ce Fotios nu a acceptat aceste condiţii, cuprinse în traducerea în limba greacă a scrisorii lui Ioan, conciliul l-a recunoscut atît pe el cît şi hirotonisirile lui. Papa a fost nemulţumit, dar nu a rezultat nici o schismă. Fotios obţinuse pentru prima oară recunoaşterea ca patriarh fără ca acest lucru să trezească nemulţumiri prea mari.

Papalitatea şi Bizanţul nu-şi puteau deloc permite o ceartă în timp ce arabii din Sicilia erau în plină ofensivă. După cucerirea Syracuzei, aceştia au continuat să facă raiduri în sudul Italiei, Peloponez şi insulele Ionice. În 880, Vasile şi-a trimis flota imperială împotriva lor sub comanda drungarului Nasar, care a distrus sau a capturat

aproape toate corăbiile invadatorilor lîngă Methone. După un raid în jurul Siciliei, Nasar a debarcat la Rhegium, a făcut joncțiunea cu trupele trimise tocmai din Tracia și Macedonia și i-a alungat pe arabi din mai multe orașe ale Calabriei. După care armata și-a continuat marșul în vederea cuceririi cetății Tarentum.

În primăvara anului 882, împăratul a condus o altă expediție în Melitene, pe care voia de multă vreme să o cucerească, dar a fost izgonit de trupele arabe sosite din Germanicea și din Adata. Un atac arab asupra Ciprului l-a forțat pe Vasile să renunțe la thema de acolo și să restabilească împărțirea anterioară a suveranității asupra insulei. În compensație, se pare că împăratul a creat noua themă a insulei Samos, alcătuită dintr-o parte a themei Mării Egee[26]. Cu toate că balanța forțelor militare se înclinase clar în favoarea bizantinilor, avantajul lor asupra arabilor era încă precar.

Nici necazurile familiale ale împăratului nu se încheiaseră. În 882, atunci cînd Leon, moștenitorul și presupusul fiu al lui Vasile, a împlinit cincisprezece ani, Evdochia, mama acestuia, a organizat pentru el obișnuita paradă a mireselor. Ea a ales-o pe Teofano, o rudă de-a ei cu reputație nepătată, pe care tînărul împărat o detesta. Deoarece nu nutrea nici o afecțiune față de Leon, Vasile nu a ezitat deloc să-l oblige să se însoare cu Teofano. Evdochia a murit nu peste mult timp, moartea ei și căsătoria nefericită a lui Leon adîncind ostilitatea dintre Vasile și moștenitorul său. Cînd Teofano s-a plîns de Zoe Zautzina, amanta lui Leon, împăratul i-a administrat o corecție lui Leon și a măritat-o pe Zoe cu altcineva[27]. Un an mai tîrziu, Theodor Santabarenos, aliatul lui Fotios, l-a acuzat pe Leon că a organizat un complot avînd drept scop asasinarea împăratului. Vasile a pus să li se scoată ochii sau i-a exilat pe presupușii complici ai lui Leon, l-a pus sub pază în palat pe prinț și ar fi pus să i se scoată și lui ochii dacă nu ar fi fost sfătuit să nu facă acest lucru de către Fotios și de Stylianos Zautzes, tatăl amantei lui Leon. Pentru aceste fapte nu există mărturii, dar, dat fiind că Leon avea tot dreptul să se aștepte să-i succeadă vîrstnicului împărat, el avea mai puține motive să comploteze împotriva lui Vasile decît avea acesta să născocească o acuzație împotriva lui.

Printre cei demiși pentru că ar fi complotat împreună cu Leon se afla și Andrei, domesticul *Scholae*-lor, dar el a trebuit să fie reinstalat în post deoarece succesorul lui a fost ucis în timpul atacului împotriva arabilor din Tarsus[28]. Din fericire pentru Vasile, arabii erau mult prea divizați ca să profite de victoria lor. Împăratul a dobîndit un sprijin valoros în Orient prin încheierea unei alianțe cu Ashot cel Mare, noul rege al Armeniei, după ce califul îi lăsase în 884 pe armeni să-și restaureze monarhia[29]. În anul următor, împăratul s-a simțit suficient de puternic ca să transfere o forță

numeroasă din themele anatoliene în Italia, sub comanda capabilului general Nicefor Focas, care a recucerit mai multe oraşe din Calabria.

Vasile a întreprins şi ambiţioasa revizuire a legilor. Primul rezultat a fost *Eisagoge,* „Introducere", un rezumat al *Corpus*-ului lui Iustinian, cu adăugiri datorate probabil lui Fotios. *Eisagoge* era menită nu numai să înlocuiască *Ecloga* lui Leon al III-lea, restabilind cîteva din statutele anterioare, ci şi să instituie o versiune mult mai cuprinzătoare a legilor lui Iustinian pe care o pregătea Vasile. *Eisagoge* a fost promulgată de împărat pe la 886[30]. Între timp, cercetătorii lui pregătiseră deja varianta grecească a *Corpus*-ului lui Iustinian, care era aproape pe punctul de a fi promulgată[31].

În vîrstă de şaptezeci şi patru de ani, continuînd să-l ţină prizonier pe Leon fără să-l dezmoştenească, Vasile îşi grăbea sfîrşitul. În primăvara anului 886, împăratul a descoperit şi a pedepsit o conspiraţie urzită de Ioan Curcuas, dregătorul care răspundea de Hicanati, şi de mulţi alţi oficiali, în care Leon nu era implicat. Dat fiind că prinţul nu prea putea fi dezmoştenit după trei ani de la presupusa lui nelegiuire, Vasile a fost împotriva voinţei lui de acord cu propunerea sfetnicilor săi de a-l elibera şi a-l reabilita pe Leon. Peste o lună era mort. Conform versiunii oficiale, el fusese rănit de un armăsar uriaş în timp ce vîna împreună cu Zautzes, prietenul lui Leon, şi cu alţi cîţiva demnitari. Amănuntele prezentate erau însă extrem de improbabile, iar împăratul a afirmat pe patul de moarte că se atentase la viaţa lui. Dovezile demonstrează de data aceasta existenţa unui complot pus la cale de Leon, care avea destul de puţine motive să-l agreeze sau să aibă încredere în Vasile.

La moartea lui Vasile, Imperiul era din punct de vedere militar şi financiar mai puternic decît îl găsise acesta. Era puţin mai întins, după cele cîteva cuceriri din sudul Italiei şi de la graniţa de răsărit, iar flota imperială întărită făcuse ca posesiunile lui să fie în mai mare siguranţă. Dintre problemele majore pe care le moştenise, Vasile a rezolvat practic două: cea a paulicienilor şi schisma creată de Fotios şi i-a ţinut totodată la respect pe arabii din Sicilia şi Creta, cu excepţia pierderii Syracuzei. El a extins influenţa bizantină asupra Bulgariei şi a Armeniei şi i-a intimidat pe arabii din califatul aflat în declin. Vasile şi-a dominat dregătorii în ciuda originii sale modeste şi a unor pretenţii la tron, iar dacă a gestionat defectuos afacerile familiale, aceasta s-a datorat faptului că membrii acesteia alcătuiau un grup eterogen imposibil de stăpînit.

DEZAMĂGIRILE LUI LEON AL VI-LEA

În 886, după atîtea vicisitudini, Leon al VI-lea i-a succedat la tron lui Vasile puţin înainte de a împlini douăzeci de ani. Nenorocirile îi lăsaseră în suflet o ură

neîmpăcată față de prietenii lui Vasile și hotărîrea de a-și apăra propriile interese. Sensibil și cultivat, lui Leon îi plăceau distracțiile și femeile, dar nu și soția pe care i-o impusese Vasile. La început, el a încredințat cea mai mare parte a sarcinilor guvernării sfetnicilor săi, mai ales lui Zautzes, tatăl amantei sale, pe care Leon îl făcuse magistru și logofăt al poștelor. Leon era totuși un conducător competent și responsabil, în ciuda unei oarecări ezitări de a se afirma datorită tinereții.

Fig. 108. Leon al VI-lea Înțeleptul (886-912). Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă față de cea reală, cu Fecioara pe revers (Foto: prin amabilitatea conducerii Muzeului Arthur M. Sackler, Muzeul de Artă al Universității Harvard, Colecția Whittemore).

Așa cum stabilise Vasile, Leon i-a acordat fratelui său Alexandru statutul formal de coîmpărat, dar cum cei doi frați se detestau reciproc, Alexandru nu avea nici o influență. Se pare că Leon era sigur că Mihail al III-lea fusese tatăl lui, una dintre primele sale acțiuni ca împărat fiind reînhumarea lui Mihail într-un mormînt imperial din biserica Sfinților Apostoli. Leon l-a numit patriarh în locul lui Fotios, aliatul lui Vasile, pe care l-a destituit, pe fratele său Ștefan. În 887, Zautzes l-a exilat pe Fotios și a pus să i se scoată ochii lui Theodor Santabarenos pentru rolul jucat de ei în întemnițarea lui Leon de către Vasile. Este clar că împăratul l-a rechemat pe Nicefor Focas din Italia, poate din cauză că generalul fusese numit de Vasile. După plecarea lui Focas, lombarzii din Benevento au cucerit Bari cu ajutorul arabilor, dar bizantinii au recuperat curînd orașul.

În ciuda urii sale față de Vasile și de Fotios, Leon a continuat activitatea de sistematizare a legilor a acestora. Preluînd ceea ce pregătise Fotios, Zautzes a supravegheat lucrul la o versiune grecească a *Corpus*-ului lui Iustinian. Bazată în cea mai mare parte pe traducerile și comentariile anterioare, ea includea *Codul*, *Rezumat*,

Instituţiile şi *Legile Derogatorii*. Această vastă compilaţie, în care erau omise pasajele considerate drept depăşite, iar restul era rearanjat în şaizeci de cărţi, a fost promulgată în 888 şi a ajuns cunoscută sub numele de *Basilica*, Codul Imperial. Zautzes a completat *Basilica* cu o serie de novele, legi noi datorate schimbărilor care se petrecuseră începînd din secolul al VI-lea. Leon a înzestrat astfel Imperiul cu un corp de legi mult mai complet decît rezumatele din *Ecloga* şi din *Eisagoge*.

În 891, noul împărat a trimis o armată în sudul Italiei sub comanda lui Symbaticios, strategul themelor combinate ale Macedoniei, Traciei, Cefaloniei şi Longobardiei. După cum sugerează numele Longobardia, Symbaticios urma să-şi folosească themele pentru cucerirea teritoriului lombard. După un scurt asediu, el a pus stăpînire pe ameninţătoarea cetate lombardă Benevento, a anexat-o şi a făcut din ea cartierul său general. Dar în timp ce o mare parte a flotei bizantine se afla în Italia, arabii din Tarsus au trecut graniţa şi au efectuat un raid dinspre mare asupra themei cibyrrhaeote. Arabii din Creta au făcut incursiuni pe coastele Peloponezului şi în insulele din Marea Egee, iar prin 892 au jefuit insula Samos şi l-au făcut prizonier pe strategul acesteia.

În acest timp, Boris-Mihail al Bulgariei se retrăsese la o mînăstire, abdicînd în favoarea lui Vladimir, fiul lui cel mai mare. Dar Vladimir a manifestat ostilitate faţă de Imperiu, încheind o alianţă cu francii, tolerînd vechea religie păgînă a bulgarilor şi persecutînd clerul bizantin din ţara sa. Boris-Mihail a pus capăt acestei cochetării cu păgînismul în 893, părăsindu-şi mînăstirea, detronîndu-şi fiul şi punînd să i se scoată ochii. Batrînul han a convocat adunarea boierilor care a stabilit ca urmaş să fie Simeon, cel de al treilea fiu, care fusese şi el călugăr. Acesta, deşi creştin, nu putea fi considerat drept pro-bizantin. Fiind în favoarea unui cler bulgar autohton şi avînd o atitudine bănuitoare faţă de Imperiu, el a înlocuit greaca cu slavona ca limbă oficială a bisericii şi a statului bulgar.

Primul logofăt al lui Leon, Zautzes, ale cărui talente administrative îi aduseseră înaltul şi noul titlu de *bazileopator*, era mult mai interesat de afacerile interne decît de cele externe[32]. În 894, el l-a convins în mod nechibzuit pe Leon să facă din comerţul Imperiului cu Bulgaria un monopol controlat de prietenii lui din Thessalonic. Simeon a protestat împotriva acestui aranjament şi neprimind satisfacţie a invadat thema Macedoniei. Împăratul a trimis o armată numeroasă împotriva lui, dar Simeon a respins-o, ucigîndu-i comandantul şi pe mulţi dintre ofiţeri. Aceasta a fost prima victorie bulgară asupra Imperiului în optzeci de ani.

Întrucît themele din Anatolia ţineau piept raidurilor arabilor din Tarsus, împăratul le-a trimis un sol maghiarilor, un popor de origine ugro-finică care locuia pe

un teritoriu aflat la granița de răsărit a Bulgariei, ca să le propună un atac comun împotriva lui Simeon. Maghiarii au fost de acord. În 895, după ce a încheiat un armistițiu cu Tarsus, a pregătit o armată condusă de Nicefor Focas, acum domesticul de *Scholae*-lor, în vederea atacării Bulgariei pe uscat. Flota imperială urma să transporte o armată maghiară peste cursul inferior al Dunării. Leon i-a trimis o solie lui Simeon, oferindu-i să facă pace, dar acesta l-a întemnițat pe ambasador. Drept urmare, Focas a început invazia, iar cînd Simeon a pornit împotriva lui, flota imperială i-a debarcat pe maghiari în Dobrogea. Simeon a fost nevoit să se refugieze la Dristra, pe Dunăre, în timp ce maghiarii ajunseseră cu prădăciunile pînă la Preslav, unde hanul mutase capitala bulgară de la Pliska. La întoarcere, maghiarii i-au vîndut bizantinilor pe prizonierii lor bulgari. Simeon a cerut pace.

Dornic să accepte, deoarece era preocupat de o invazie arabă în Armenia și de pierderea cetății Benevento în favoarea francilor de la Spoleto, împăratul și-a retras forțele și l-a trimis pe cunoscutul savant Leon Choerosphactes să încheie tratatul cu Simeon. Dar de îndată ce invadatorii s-au retras, Simeon l-a întemnițat pe Choerosphactes, după care i-a convins pe pecenegi, un popor de origine turcă situat la nord-est, să i se alăture ca să-i alunge pe maghiari de pe pămînturile lor. Străbătînd în grabă teritoriul bulgar de la nord de Dunăre, unde se pare că bulgarii aveau puține trupe sau locuitori, maghiarii au migrat spre cîmpia Dunării mijlocii, unde au pornit să cucerească Moravia și au încetat să-i mai tulbure pe bulgari.

Simeon l-a eliberat pe Choerosphactes, dar, ca o condiție a negocierilor, a insistat ca Leon să-i înapoieze pe toți prizonierii bulgari. Abia îi eliberase împăratul pe aceștia că hanul l-a întemnițat iar pe Choerosphactes. Împăratul și-a adunat armata, dar, la sfatul lui Zautzes, i-a luat lui Nicefor Focas funcția de domestic al *Scholae*-lor, înlocuindu-l cu mai puțin experimentatul Leon Catacalon[33]. În primăvara anului 896, Simeon a invadat iar thema Macedoniei, l-a înfruntat pe Catacalon în bătălia de la Bulgarophygon și l-a zdrobit. Catacalon a scăpat cu greu, mulți alți bizantini au fost uciși sau luați prizonieri, iar Simeon a devastat satele tracice, luînd mulți alți prizonieri.

Aflat în detenție, Leon Choerosphactes, solul care îndurase atîtea suferințe, a negociat un tratat acceptabil, chiar dacă lipsit de glorie. Simeon a eliberat aproximativ 120.000 de soldați și civili în schimbul unui tribut anual și al rămînerii în posesia avanposturilor invadate de-a lungul granței. Aceste pierderi l-au determinat pe Leon să reorganizeze themele de frontieră. El a creat o temă a Strymonului din partea de est a themei Macedoniei și o temă a Nicopolelui din partea continentală grecească a themei Cefaloniei.

Războiul cu bulgarii lăsase în urma lui o oarecare dezordine în Imperiu. Guvernatorul arab al Azerbaidjanului a cucerit cetatea Kars, capitala aliaţilor armeni ai Imperiului, care au trebuit să încheie o pace nefavorabilă. Garnizoana de la Cherson s-a răzvrătit pe neaşteptate şi şi-a ucis strategul[34]. În 897, arabii din Tarsus au prădat oraşul Corum, cartierul general al themei Cappadociei. Fără a se bucura de popularitate, Zautzes şi-a pierdut şi mai mult creditul atunci cînd fiul şi alte rude ale lui au eşuat într-o tentativă de a-l asasina pe Leon.

Fig. 109. Sfînta împărăteasă Teofano, prima soţie a lui Leon al VI-lea. Miniatură din *Menologiul lui Vasile al II-lea* (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

Împărăteasa Teofano a murit însă subit, dîndu-i împăratului libertatea de a se căsători cu amanta sa, Zoe, fiica acum văduvă a lui Zautzes. Circula zvonul că atît Teofano cît şi soţul lui Zoe fuseseră otrăviţi şi este clar că morţile lor au survenit într-un moment convenabil pentru familia Zautzes[35]. Leon s-a căsătorit cu Zoe în 898, de îndată ce a putut să o facă în mod decent. În vreme ce Zautzes îşi recîştiga influenţa, slăbiciunea militară a Bizanţului persista. Arabii din Tarsus au învins o flotă bizantină, distrugînd multe corăbii şi ucigînd circa trei mii de oameni, apoi au invadat thema cibyrrhaeotă pe uscat.

În ciuda faptului că era însurat cu fiica lui Zautzes, împăratul a început să-şi piardă răbdarea cu puternicul său demnitar şi i-a pedepsit pe doi dintre prietenii

apropiaţi ai acestuia pentru corupţie. În 899 au murit atît Zautzes cît şi împărăteasa Zoe Zautzina. Cînd rudele lui Zautzes au pus iar la cale asasinarea lui Leon, ele au fost trădate de unul din servitorii lor, eunucul arab Samonas, iar Leon a ordonat trimiterea tuturor în mănăstire. În ansamblu, Zautzes, familia şi prietenii lui neglijaseră afacerile externe şi conduseseră prost administraţia internă. Din momentul căderii lor, Leon a jucat un rol mai activ în guvernare, unde a acţionat mai eficient decît ei.

EXPANSIUNEA DIN TIMPUL LUI LEON AL VI-LEA

În primăvara anului 900, împăratul a trimis o armată în emiratul Tarsus care a înaintat chiar pînă la cetatea omonimă, a copleşit armata acesteia şi l-a luat prizonier pe emir. Apoi, califul al-Mutadid a înăbuşit o rebeliune la Tarsus şi a scufundat flota emiratului. În vreme ce arabii sufereau înfrîngeri, slăbindu-şi unii altora forţele, Leon a convins o familie de armeni de stirpe princiară să intre în serviciul său şi să cedeze principatul lor Imperiului, pe care împăratul l-a transformat în noua themă a Mesopotamiei[36]. A fost prima achiziţie în răsărit a domniei lui, care pare să-i fi stîrnit dorinţa de a persista în această direcţie. Leon a început să caute căi de extindere în detrimentul arabilor.

Împăratul văduv nu avea un moştenitor de sex masculin, în afară de fratele lui Alexandru pe care îl ura. Deşi Biserica condamna de obicei o a treia căsătorie, patriarhul Anton i-a permis lui Leon să se însoare cu a treia împărătească, vestita frumuseţe a timpului, Evdochia Baena. Acest lucru l-a exasperat pe Alexandru, care complota zadarnic împotriva fratelui său. Dar Evdochia a murit în 901 în timp ce dădea naştere unui băiat, care a murit şi el. Dat fiind că noul patriarh, Nicolae Misticul, a declarat că o a patra căsătorie ar fi ceva mai rău decît adulterul, Leon şi-a luat o amantă, Zoe Carbonopsina („Ochi de Tăciune"), nevăzînd nici un motiv care să-l împiedice să se însoare cu ea, cu condiţia ca aceasta să-i nască un fiu.

La începutul anului 901, o flotă siriană condusă de creştinul renegat Damian din Tarsus a prădat portul grecesc Demetrias, iar arabii sicilieni au jefuit cetatea Rhegium, alungînd o flotă trimisă de la Constantinopol[37]. Leon a trimis totuşi două expediţii în Orient în acel an. Prima, condusă de Leon Lalacon, strategul themei armene, i-a izgonit pe arabi dintr-o parte a Armeniei apusene. Cea de a doua a debarcat pe coasta Emiratului Tarsus şi a devastat totul în cale pînă aproape de Eufrat. În 902, împăratul l-a trimis pe Leon Catacalon, domesticul Scholaelor, în vestul Armeniei, unde acesta a prădat cetatea Theodosiopolis[38]. Aceste victorii au tras mai

greu la cîntar decît cucerirea Tauromenium-ului de către arabi, pe care flota imperială ar fi putut să o împiedice dacă nu ar fi fost din nou nevoită să transporte piatră destinată înălţării unei biserici în capitală.

Aceste campanii răsăritene au adus daune sistemelor de apărare ale arabilor de-a lungul întregii graniţe şi i-au permis lui Leon să anexeze o mare parte a zonei de frontieră. El a creat acolo noua clisură Sebastea şi a mutat graniţele altor theme[39]. Făcînd aceste modificări, Leon nu a împărţit niciodată detaşamentele de două sute de oameni fiecare, dar a renunţat la drungile de o mie de oameni, creînd în schimb mai multe turme. În cadrul fiecărui detaşament, el a mărit numărul ostaşilor călare de la patruzeci la cincizeci, sporind ponderea cavaleriei themelor de la o cincime la un sfert. Astfel, circa cinci mii de infanterişti au devenit ostaşi călare şi au fost înrolaţi aproximativ şase mii de soldaţi noi, majoritatea lor fiind probabil refugiaţi armeni. Dispunînd de suprafeţe întinse de pămînt pentru noii pedestraşi şi ostaşi călare, Leon şi-a întărit armata cu cheltuieli moderate[40].

Cu toate că domnia lui Leon a fost prosperă, faptul că nu a putut avea un fiu decît încălcînd legea canonică l-a îndepărtat de patriarhul Nicolae şi a încurajat conspiraţiile. O încercare de a-l asasina pe Leon în biserică a fost pe punctul de a reuşi în 903. Pretinsul asasin a murit sub torturi fără să implice pe nimeni, dar împăratul îl suspecta pe patriarh. În anul următor, Samonas, agentul loial al lui Leon de cînd îi dezvăluise cel de al doilea complot al familiei Zautzes, a fost prins pe cînd încerca să fugă la arabi în împrejurări dubioase, deşi nu peste multă vreme Leon l-a iertat[41].

În primăvara aceea, Leon a trimis o expediţie numeroasă împotriva cetăţii Adata, pe care ar fi putut foarte bine să o cucerească dacă nu s-ar fi întors atunci cînd o flotă arabă din Siria a ameninţat Constantinopolul. Flota aceasta, comandată de fostul creştin Leon din Tripoli, a alungat flota imperială, a jefuit punctul vamal de la Abydus şi a ajuns pînă în Marea Marmara. Himerios, drungarul flotei imperiale, l-a obligat pe Leon din Tripoli să se retragă, dar în timp ce îl urmărea cu precauţie, inamicul s-a îndreptat spre Thessalonic, cel de al doilea oraş ca mărime al Imperiului. Amiralul arab i-a luat prin surprindere pe thessaloniceni în timp ce aceştia îşi reparau în grabă zidurile dinspre mare. Himerios şi flota lui nu au găsit nici o cale de a interveni, iar apelul la slavii din apropiere nu a avut efectul scontat. După un scurt asediu, arabii au luat cu asalt zidurile dinspre mare, au prădat pentru prima oară Thessalonicul şi au ucis sau au luat ca prizonieri aproape jumătate din populaţie. Arabii s-au întors la Tripoli trecînd prin Creta şi Cipru, cu cîteva mii de prizonieri, care au fost trimişi la Tarsus ca să fie schimbaţi cu musulmanii capturaţi de bizantini[42].

Pe tot parcursul acestui raid devastator, nici o armată sau flotă importantă nu a luptat împotriva arabilor. Ca să se răzbune probabil jefuirea Thessalonicului şi pentru a lua prizonieri în schimbul captivilor thessaloniceni, generalul bizantin Andronicos Ducas a invadat regiunea Germanicea şi i-a învins pe arabii din Tarsus la sfîrşitul anului 904. În anul următor, după îndelungate negocieri, arabii au fost de acord cu schimbul de prizonieri. Prădarea Thessalonicului nu a demonstrat deloc slăbiciunea Bizanţului, ci pur şi simplu reacţia cu întîrziere a acestuia la un atac prin surprindere.

Între timp, Zoe Carbonopsina, amanta împăratului, a dat naştere unui fiu, căruia i s-a dat numele de Constantin. Potenţialul moştenitor al tronului trebuia însă să aibă statut legitim, ceea ce implica faptul ca Zoe să devină cea de a patra soţie a lui Leon. Perspectiva ca Leon să facă acest lucru a dus evident la urzirea unei conspiraţii între patriarhul Nicolae, care se opunea cu încăpăţînare unei a patra căsătorii, şi capabilul general Andronicos Ducas, care voia să succeadă el la tron. Planul împăratului era ca, după schimbul de prizonieri din Cilicia, Andronicos să i se alăture lui Himerios, drungarul flotei, ca să-i atace pe arabi. Dar bizantinii au sistat schimbul de prizonieri, evident atunci cînd Samonas a descoperit şi a dejucat complotul lui Ducas. Himerios a învins flota arabă fără ajutorul lui Ducas, care a fugit împreună cu cîţiva partizani de-ai lui în thema anatoliană. Unul dintre oamenii lui Ducas a dezertat la împărat, purtînd asupra lui o scrisoare a patriarhului Nicolae, în care acesta declara că este de acord cu conspiraţia.

Reacţia patriarhului confirmă faptul că scrisoarea aceasta era originală. Conştient de faptul că Leon era convins de trădarea sa, Nicolae a fost de acord la începutul anului 906 să-l boteze pe fiul împăratului. Atunci cînd Ducas a renunţat la rebeliune şi a fugit la arabi, împăratul a avut curajul să se căsătorească cu Zoe şi să o încoroneze pe aceasta ca Augustă. Patriarhul a încercat să cîştige timp, temîndu-se că Leon îl va destitui indiferent dacă-l va ierta sau nu. Leon a apelat în mod inteligent la papa Sergiu III, întrucît biserica apuseană permitea noile căsătorii imediat după văduvie. Choerosphactes, conducătorul soliei lui Leon, a obţinut şi de la legaţii patriarhilor din Răsărit înlesnirile necesare împăratului.

În 907, puţin înainte de sosirea legaţilor răsăriteni şi a celor papali cu îngăduinţele şi dispensele, împăratul l-a forţat pe Nicolae să abdice şi l-a convins pe respectatul Euthymios să devină patriarh. Euthymios a iertat păcatul celei de a patra căsătorii, sau tetragamia, dar i-a impus împăratului o lungă penitenţă, i-a luat darul preoţiei clericului care celebrase taina căsătoriei înainte ca aceasta să primească dispensă şi a refuzat să o proclame pe împărăteasă în biserică. Patriarhul a insistat totodată ca

Leon să interzică prin lege o a patra căsătorie pe viitor, ceea ce împăratul a făcut într-o versiune revizuită a *Eisagogei*, intitulată *Prochiron* („Manual")[43].

După oficierea căsătoriei, norocul a început să-i surîdă mai mult lui Leon. Deşi Oleg, prinţul ruşilor, a organizat în 907 o incursiune pe mare împotriva Constantinopolului, Leon i-a mituit pe ruşi înainte ca aceştia să provoace prea multe pagube[44]. În anul următor, el l-a încoronat ca împărat pe fiul lui, Constantin şi a dus la bun sfîrşit schimbul de prizonieri cu arabii pe care îl întrerupsese cu trei ani în urmă rebeliunea lui Ducas. El i-a iertat totodată şi a permis multora dintre partizanii lui Ducas, inclusiv lui Constantin, fiul acestuia, să se întoarcă din califat.

Fig. 110. Detaliu dintr-un mozaic din secolul al X-lea reprezentîndu-l probabil pe Leon al VI-lea (cf. Fig. 108) ca penitent din cauza celei de a patra căsătorii a lui, aflat deasupra uşii imperiale de la Sfînta Sofia, Constantinopol (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Împăratul i-a numit pe foştii partizani ai lui Ducas în posturi de comandă la graniţa de răsărit, l-a numit pe Constantin Ducas strateg al themei Charsianum şi l-a trimis pe seniorul armean Melias să cucerească un teritoriu, care a devenit clisura Lycandus, la sud de Sebastea. Leon a întemeiat şi noua clisură Leontocome („Oraşul lui Leon"), oraşul fiind situat pe locul fortăreţei pauliciene Tephrice. Aceste schimbări au adus Imperiului o serie de soldaţi armeni excelenţi, noi teritorii şi o frontieră fortificată [45].

Ca să se răzbune şi mai mult pentru prădarea Thessalonicului de către arabi, Leon l-a trimis în 910 pe Himerios, drungarul flotei să jefuiască portul sirian Laodiceea. Bizantinii s-au aliat cu cu puterile creştine din sudul Italiei împotriva arabilor din Sicilia, iar în 911 Leon a numit un strateg separat al Longobardiei ca să facă pregătirile pentru ofensivă. Împăratul a elaborat totodată un proiect mai ambiţios: recucerirea Cretei de la arabi. El a adunat flota imperială, corăbii şi marinari din themele navale, cavalerie din *Scholae*, din thema tracă şi de la Senbastea, precum şi mercenari armeni şi ruşi, aceştia din urmă împrumutaţi în baza unui tratat pe care tocmai îl încheiase cu prinţul Oleg [46].

Dat fiind că nimic nu putea întări mai mult puterea navală a Bizanţului ca recucerirea Cretei, Leon nu a cruţat nici o cheltuială. Forţa lui expediţionară totaliza 119 corăbii şi aproape patruzeci şi trei de mii de oameni, doar cheltuielile campaniei ridicîndu-se la 239.000 de nomisme. Ea a pornit pe mare în toamna aceea sub comanda lui Himerios, drungarul flotei, avînd evident intenţia să ierneze în Creta. Dar amiralii califului, Leon din Tripoli şi Leon din Tarsus, şi-au adunat propriile lor flote şi l-au surprins pe Himerios în largul coastelor insulei Chios, unde a suferit o înfrîngere severă, întreaga sa armată fiind distrusă [47]. Vestea aceasta trebuie să fi constituit o lovitură grea pentru împărat, întrucît el s-a îmbolnăvit de o maladie a intestinelor şi a murit în primăvara anului 912.

Deşi Leon a suferit multe răsturnări, în ansamblu, domnia lui a fost una reuşită. El a suportat cheltuielile elaborării *Basilicalelor*, cea mai mare realizare legislativă de la Iustinian I, şi a altor lucrări din domeniile dreptului, protocolului şi al strategiei, care i-au adus supranumele de cel Înţelept. Cu toate că nu a condus niciodată o armată, el a realizat primele achiziţii teritoriale importante în răsărit din secolul al VII-lea încoace şi a sporit efectivele armatei, îmbunătăţindu-i totodată starea pentru prima dată de la reformele militare ale lui Teofil. În ciuda numeroaselor întîmplări nefericite, Leon a reuşit totuşi să lase în urma lui un fiu mai mult sau mai puţin legitim, pe care, pe patul de moarte, l-a dat plin de nelinişte în grija ostilului său frate Alexandru.

Consolidarea cuceririlor (912-963)

Alexandru a devenit împărat cu drepturi depline şi conducător efectiv, întrucît nepotul lui Constantin avea abia şase ani. La vîrsta de patruzeci şi unu de ani, Alexandru s-ar fi putut aştepta să domnească ani în şir. Dar era bolnav, probabil de cancer la testicule, şi nu putea face copii. Neglijîndu-şi soţia, el era mai mult preocupat de vînătoare, băutură şi de amanta sa[1]. Era în primul rînd nemulţumit de excluderea sa atîta vreme de la putere din timpul domniei fratelui său Leon al VI-lea. Temîndu-se probabil că mai avea puţin de trăit, la urcarea sa pe tron, Alexandru a făcut unele modificări majore. L-a destituit pe patriarhul Euthymios şi l-a restabilit pe Nicolae Misticul, care avea zeci de apropiaţi cărora voia să le acorde funcţii[2].

Împăratul i-a permis lui Nicolae să convoace un conciliu care l-a destituit şi l-a exilat pe Euthymios şi pe mulţi dintre susţinătorii acestuia din rîndurile clerului. În schimb, patriarhul i-a propus să umple la loc vistieria, pe care expediţia în Creta organizată de Leon o secătuise, confiscînd circa un milion de nomisme de la episcopii lui Euthymios. Aceştia au zădărnicit planul, dăruind banii săracilor. În ciuda scrupulelor în privinţa celei de a patra căsătorii a lui Leon, Nicolae l-a repus în drepturi pe preotul căruia îi fusese luat acest dar de către Euthymios pentru a fi celebrat acest mariaj, şi i-a permis lui Alexandru să-şi trimită soţia la mănăstire şi să se căsătorească cu amanta lui. Împăratul a izgonit-o din palat pe Zoe Carbonospina, văduva lui Leon, şi l-a obligat să se călugărească pe amiralul Himerios, care era vărul ei.

În 913, atunci cînd hanul bulgar Simeon şi-a cerut tributul anual, conform tratatului din 896, Alexandru a refuzat, probabil din motive de pretinsă economie. Hanul a început pregătirile de război, dar acestea au durat mai mult decît zilele suferindului împărat. La moartea împăratului, întrucît patriarhul voia să o împiedice pe inamica lui, Zoe, să revină la putere, i-a scris lui Constantin Ducas, domesticul *Scholae*-lor, care strîngea tagmatele împotriva bulgarilor, încurajîndu-l să pună mîna pe putere. Spre

surprinderea lui Nicolae însă, pe patul de moarte, Alexandru a numit pentru fragedul său nepot un întreg grup de regenți, în frunte cu patriarhul, din care Zoe nu făcea parte.

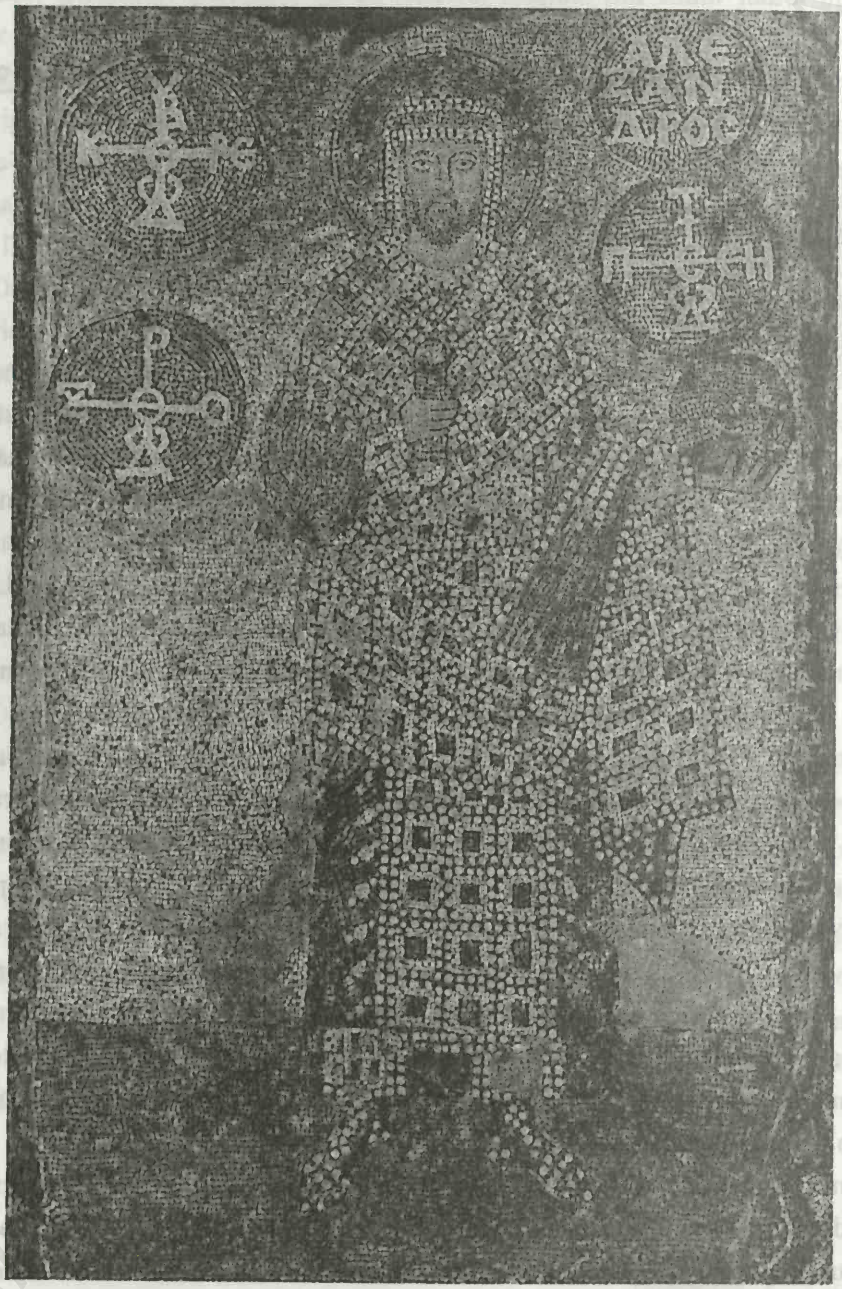

Fig. 111. Alexandru (912-913). Mozaic din secolul al X-lea din catedrala Sfînta Sofia, Constantinopol (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

REGENȚII RIVALI

Odată ajuns regent, Nicolae nu mai avea nevoie de Constantin Ducas, dar ambițiile acestuia fuseseră aţîţate. El a sosit cu cîțiva dintre oamenii lui cu exact trei zile înaintea morții lui Alexandru. Corpul de gardă imperial, loial tînărului împărat Constantin al VII-lea, a preferat să-l sprijine pe patriarh decît pe general. Cînd Ducas a încercat să ia cu asalt palatul, el şi fiul lui au fost uciși, iar patriarhul a ordonat masacrarea, exilarea sau călugărirea partizanilor săi. Deşi Zoe se întorsese la palat, Nicolae a izgonit-o din nou, smulgîndu-le oficialilor de frunte şi episcopilor jurămîntul că nu o vor recunoaşte niciodată ca împărăteasă.

Odată cu moartea lui Ducas, armata îşi pierduse însă comandantul suprem şi voința de a lupta. Patriarhul nu a putut face mai mult decît să-l sfătuiască pe Simeon al Bulgariei să renunțe la invazie. În vara aceea, deoarece arabii au făcut o incursiune în Anatolia, iar guvernatorul lor din Azerbaidjan l-a luat prizonier pe regele Smbat al Armeniei, hanul şi-a dus armata pînă la Constantinopol fără să întîmpine nici o rezistență. Cînd a ajuns la zidurile cetății, el a început tratativele cu Nicolae. Revendicînd cu emfază tronul Bizanțului, Simeon a obținut se pare tributul stabilit prin tratat, logodirea fiicei lui cu Constantin al VII-lea şi încoronarea lui ca împărat al bulgarilor, nu al romanilor[3]. Aceste concesii, mai ales gloriosul titlu de împărat, l-au convins pe Simeon să se întoarcă acasă.

Nicolae se confrunta acum cu o întreagă armată de opozanți, din care făceau parte criticii umilitorului său acord cu Simeon, soldații furioşi de soarta lui Constantin Ducas, partizanii fostului patriarh Euthymios şi împărăteasa Zoe. Regentul a acționat cît de hotărît îi stătea în putință, trimițînd ajutor sudului Italiei împotriva arabilor şi obligînd-o pe Zoe să se retragă la o mînăstire[4]. La începutul anului 914, Zoe a urzit însă un complot împreună cu susținătorii ei, la care a aderat şi Constantin, marele şambelan. Oamenii împărătesei l-au alungat pe Nicolae din palat, iar ea i-a luat locul ca principală regentă.

Deşi Zoe voia ca Euthymios să-l înlocuiască pe Nicolae la conducerea patriarhiei, acesta a refuzat. După trei săptămîni, ea l-a acceptat pe Nicolae ca patriarh în schimbul proclamării ei ca augustă şi al împăcării lui cu Euthymios. Dat fiind că Zoe nu a fost de acord nici cu logodna fiului ei cu fiica lui Simon, nici cu titlul imperial al acestuia, conducătorul bulgarilor şi-a reînnoit revendicările la tronul Bizanțului. Un ofițer bizantin i-a predat lui Simeon cetatea Adrianopol, dar împărăteasa a mituit prompt garnizoana ca să o retrocedeze.

În ciuda amenințării reprezentate de bulgari, Zoe a răspuns cererii de ajutor a lui Ashot al II-lea al Armeniei, care venise la Constantinopol după moartea lui Smbat,

fratele său captiv. În 915, o armată bizantină a învins trupele arabe din Tarsus, Germanicea şi Samosata, a luat cîteva mii de prizonieri şi i-a redat firește Armenia lui Ashot. Se pare că cleisurarhul din Lycandus, Melias Armeanul, demonstrase pe parcursul acestei campanii că are atîtea calități, încît Zoe a ridicat cleisura lui la rang de themă[5]. Între timp, întăririle trimise de Nicolae în Italia făcuseră joncțiunea cu aliații lor italieni în vederea izgonirii ultimilor arabi din Calabria.

Fig. 112. Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) şi mama lui, Zoe Carbonopsina, cu chipul lui Hristos pe revers. Nomismă de aur, reprezentată de două ori mai mare față de mărimea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

În 916, Simeon a efectuat raiduri în themele Thessalonic şi Dyrrhachium. Arabii din Melitene şi din Tarsus au invadat şi ei granița de răsărit, dar Zoe a încheiat cu ei un armistițiu un an mai tîrziu şi a luat hotărîrea să-i atace pe bulgari. Ioan Bogas, strategul Chersonului, i-a plătit pe pecenegi să-i atace pe bulgari dinspre nord, în timp ce Leon Focas, fiul lui Nicefor Focas şi domesticul *Scholae*-lor, a strîns o forță foarte numeroasă din tagme şi theme, care îi includea şi pe Melias cu armenii lui. Întrucît Focas a pornit pe uscat, Roman Lecapenos, drungarul flotei, a pornit spre gurile Dunării ca să-i treacă pe pecenegi peste fluviu.

Însă atunci cînd Bogas i-a adus pe pecenegi ca să-i îmbarce, el s-a certat cu Lecapenos. Pierzîndu-şi răbdarea, se pare că pecenegii au pornit să cucerească teritoriul bulgar de la nord de Dunăre, dar în nici un caz nu i-au acordat vreun ajutor lui Focas. Simeon a atacat armata lipsită de apărare a acestuia lîngă Anchialus şi a pus-o pe fugă; mulți bizantini au murit şi Focas însuşi a scăpat ca prin urechile acului, refugiindu-se la Mesembria. Simeon a pornit din nou asupra Constantinopolului. În

ciuda faptului că Focas şi-a adunat iar armata şi şi-a instalat tabăra în apropiere de cetate, Simeon a efectuat un atac nocturn şi l-a învins din nou.

După aceste două victorii, Simeon a refuzat să accepte orice altceva decît căsătoria fiicei sale cu Constantin al VII-lea. Împărăteasa continua să se împotrivească. Ea i-a propus prinţului Petru al Serbiei să se alăture maghiarilor şi să atace Bulgaria dinspre apus. Descoperind acest plan, Simeon a invadat Serbia, a pus mîna pe Petru şi l-a înlocuit cu Pavel, fratele acestuia[6]. Se pare că Simeon a făcut apoi o incursiune în nordul Greciei. Încurajaţi de răsturnările de situaţie defavorabile bizantinilor, arabii din Tarsus au efectuat un raid la graniţa răsăriteană, iar cei din Africa au trimis o flotă care a jefuit cetatea Rhegium.

După toate aceste eşecuri, regenţa lui Zoe părea condamnată pe la începutul anului 919, iar Constantin al VII-lea, care avea treisprezece ani, era prea tînăr ca să conducă Imperiul. O lovitură părea iminentă. Se zvonea că Leon Focas, domesticul *Scholae*-lor, şi cumnatul lui, Constantin, marele şambelan, puseseră la cale un complot ca să preia puterea şi să-l detroneze pe tînărul împărat. Theodor, dascălul împăratului, i-a trimis o scrisoare lui Roman Lecapenos, drungarul flotei, cerîndu-i ajutor, într-o încercare disperată de a-şi apăra pupilul. Deşi nu demonstrase cine ştie ce măiestrie militară, Roman era comandantul aflat în cel mai înalt post care nu fusese învins de bulgari, chiar dacă numai din cauză că aceştia nu aveau flotă. Pe lîngă aceasta, flota lui Roman era un instrument uşor de mînuit pentru a controla Constantinopolului.

Simţind o ameninţare la adresa influenţei familiei Focas, marele şambelan Constantin a încercat să îndepărteze flota lui Lecapenos de capitală. Dar atunci cînd a venit să achite soldele flotei înainte de plecarea acesteia, a fost capturat de Lecapenos, care, cu toate că nu dorea să rămînă neutru, părea să se afle deocamdată în expectativă[7]. Cu marele şambelan aflat în captivitate, Theodor i-a redat regenţa pupilului său imperial patriarhului Nicolae, care l-a destituit prompt pe Leon Focas din funcţia de căpetenie peste *Scholae*. Frustrat, acesta a trecut de partea lui Roman Lecapenos.

Declarîndu-se prietenul tuturor, Lecapenos a devenit arbitrul acestei lupte confuze pentru putere. La invitaţia lui Theodor, el a pornit pe mare spre palat, punînd stăpînire pe acesta. Cu aprobarea tutorelui său, tînărul Constantin l-a numit pe Lecapenos şef al corpului de gardă imperial. La mai puţin de o lună după aceasta, Lecapenos şi-a căsătorit fiica, Elena, cu prea tînărul împărat şi a primit titlul de bazileopator, în timp ce fiul său Cristofor a preluat comanda corpului de gardă. Pus să aleagă între pretendenţii la putere, Roman a hotărît să-şi susţină propriile interese.

Întrecut în şiretenie, Leon Focas a declanşat o rebeliune în apropiere de Chrysopolis, dar Roman deţinea controlul asupra împăratului. Trupele lui Focas au

continuat să dezerteze la Roman, pînă cînd Focas însuşi a fost capturat şi orbit în Bithynia. Roman a dejucat cu uşurinţă un alt complot urzit de prietenii lui Focas. Înfuriat de faptul că nu el, ci Roman devenise socrul lui Constantin, Simeon al Bulgariei a înaintat prin Tracia spre Helespont, dar nu a făcut nici o captură importantă. În 920, Roman l-a trimis pe un pretendent la putere sîrb, Zaharia, să lupte împotriva lui Pavel al Serbiei, aliatul lui Simeon, şi cu toate că atacul a eşuat, el l-a ţinut pe acesta ocupat timp de un an.

Pe măsură ce ceaţa intrigilor începea să se risipească, Roman a convocat un conciliu pentru a pune capăt mult tergiversatei schisme din cadrul Bisericii dintre Nicolae şi Euthymios. Interzicînd cea de a patra căsătorie şi dezaprobînd-o pe a treia, conciliul acesta a confirmat îngăduinţa lui Euthymios faţă de Leon al VI-lea şi i-a readus pe episcopii acestuia în scaunele lor. Curînd după unirea Bisericii, Roman a pus ca Zoe să fie călugărită încă o dată sub acuzaţia de a fi încercat să-l otrăvească, iar la puţin timp după aceasta l-a exilat pe Theodor, tutorele lui Constantin, acuzîndu-l că ar fi conspirat împotriva lui. Socrul împăratului a ştiut să-şi elimine rivalii.

La începutul toamnei, Roman l-a convins pe ginerele său să-l numească caesar, iar ulterior, în aceeaşi toamnă, i-a determinat pe Constantin şi pe patriarhul Nicolae să-l încoroneze ca împărat. Roman a încoronat-o pe soţia lui, Teodora Augusta, ca împărăteasă în 921. Două luni mai tîrziu, Roman şi-a arogat întîietatea faţă de Constantin al VII-lea, care, altfel, avînd cincisprezece ani, ar fi fost aproape gata să conducă. După alte două luni, Roman şi-a încoronat coîmpărat fiul cel mai mare, Cristofor, lăsînd ambiguu raportul ierarhic dintre acesta şi Constantin[8]. Astfel a luat sfîrşit perioada de nesiguranţă, cu Roman Lecapenos aflat ferm la putere.

CUCERIRILE LUI ROMAN LECAPENOS

În 921, Roman avea aproape cincizeci de ani, acumulase experienţă, era abil şi activ. Familia lui armeană îşi luase numele de la oraşul ei natal, Lacape, aflată în apropiere de Melitene, care s-ar putea să fi fost sub stăpînirea arabilor la naşterea lui[9]. Teofilact, tatăl lui, fusese unul dintre ţăranii care intraseră în armata bizantină şi îşi cîştigase un loc în corpul de gardă imperial ca răsplată a serviciilor aduse împăratului Vasile. Roman a făcut carieră în marină, a ajuns strateg al Samosului, iar după dezastrul din 911 i-a succedat lui Himerios ca drungar al flotei imperiale. Roman era atît de iscusit într-ale intrigilor, încît a ajuns pe tron fără să recurgă la vreo crimă şi fără să-l detroneze pe Constantin al VII-lea.

În mod justificat derutați de caracterul complicat al politicii bizantine de după 913, o parte din provinciali și străini nu au reușit să sesizeze faptul că Imperiul își aflase în sfîrșit în Roman un conducător puternic, astfel că au izbucnit revolte atît în Italia, cît și în themele Longobardiei, Siciliei și Calabriei. Rebelii din Calabria și-au ucis strategul, iar cei din Longobardia l-au acuzat pe prințul lombard al orașului Capua, de a le fi asasinat strategul și cucerit thema. Slavii din Peloponez s-au răzvrătit, iar Simeon al Bulgariei a pornit iar asupra Constantinopolului[10].

Fig. 113. Roman I Lecapenos (920-944), cu o cruce pe revers. Model de cupru perforat pentru un miliaresion de argint, reprezentat în mărime dublă față de cea reală (Foto: Administrația Muzeului Britanic din Londra).

Nu departe de zidurile cetății, armata bizantină l-a luat însă prin surprindere pe Simeon și l-a înfrînt, acesta luînd în schimb hotărîrea să atace orașele din Tracia. Este clar că în acest moment și-a întrerupt campania, aflînd că Pavel al Serbiei renunțase la suzeranitatea bulgară. Simeon l-a eliberat pe Zaharia, vărul lui Pavel, care era întemnițat în Bulgaria de un an, de cînd îl atacase pe Pavel, și l-a instalat la conducerea Serbiei în ciuda recent încheiatei lui alianțe cu Roman. Între timp, strategul Peloponezului i-a supus pe rebelii slavi, calabrezii au renunțat la răzvrătire, iar nemulțumiții din Longobardia și prințul orașului Capua au început tratativele privind supunerea față de Imperiu.

Prin primăvara anului 922, Simeon pusese deocamdată la punct problemele din Serbia, așa că a pornit încă o dată asupra Constantinopolului. El a fost întîmpinat în afara zidurilor cetății de tagmatele conduse de Porthos Argyros, noua căpetenie a *Scholae*-lor și de marinarii flotei imperiale, sub comanda lui Alexius Musele, drungarul lor. De data aceasta, bulgarii i-au luat prin surprindere și i-au învins pe bizantini.

Argyros a fugit, iar Musele s-a înecat în timp ce încerca să scape. Se pare că hanul a devastat regiunea timp de două luni, pînă cînd tagmatele l-au luat prin surprindere şi i-au jefuit tabăra. Simeon a invadat apoi nordul Greciei şi i-a trimis pe cîţiva dintre aliaţii lui slavi să-i instige pe turbulenţii peloponezieni[11].

În locul învinsului Argyros, Roman a numit un domestic al *Scholae*-lor de o abilitate ieşită din comun, pe conaţionalul său armean Ioan Curcuas. Împăratul a dat prioritate înăbuşirii unei revolte în Chaldia, unde Curcuas şi-a petrecut tot anul 923, punîndu-i pe fugă pe rebeli din fortăreţele lor din munţi. În acest timp, arabii au făcut o incursiune în Anatolia, iar Simeon a asediat cetatea Adrianopol. Întrucît nu mai aveau alimente, o parte din cetăţeni l-au lăsat pe Simeon să intre în cetate, dar abia apucase acesta să-i asigure o garnizoană, că Roman l-a şi izgonit din ea. Vechiul duşman al bizantinilor, Leon din Tripoli, a efectuat un raid în insulele Mării Egee, dar flota imperială l-a înfrînt[12].

Simeon a sesizat faptul că bătea practic pasul pe loc. El a încercat să dobîndească avantajul maritim necesar ca să poată ameninţa Constantinopolul prin încheierea unui tratat cu califul fatimid al Africii de Nord, dar Roman i-a interceptat pe solii bulgari şi a ajuns el la o înţelegere cu Fatimizii. În 924, conducătorul bulgar a pregătit cea mai numeroasă armată pe care a putut să o adune împotriva Constantinopolului, care, chiar dacă nu ar fi reuşit să cucerească cetatea, ar fi putut cel puţin asigura o pace favorabilă. În vara aceea, în vreme ce arabii devastau Anatolia, Simeon a înaintat spre Constantinopol, făcînd în drum ravagii în Macedonia şi Tracia.

Odată ajuns la zidurile cetăţii, hanul a fost de acord cu începerea tratativelor. După o serie de discuţii preliminare cu cîteva înalte oficialităţi bizantine, la care a participat şi patriarhul Nicolae, el a obţinut o întrevedere pregătită cu grijă cu împăratul Roman[13]. Dacă Simeon nutrise vreodată cu adevărat speranţa de a deveni împăratul Bizanţului, el trebuie să-şi fi dat deja seama de greşeala comisă; nu putea spera nici să-şi căsătorească fiica cu Constantin al VII-lea, care se însurase deja cu fiica lui Roman. Simeon a acceptat ursuz încheierea unui armistiţiu în schimbul unei oferte de tribut şi s-a întors în Bulgaria. În anul următor, aliaţii lui slavi au plecat din Peloponez şi, cu excepţia cîtorva forturi de pe ţărmul Mării Negre, graniţa bizantină a fost restabilită.

Pacea revenea treptat în Imperiu. Roman a aranjat încheierea unui armistiţiu şi a unui schimb de prizonieri cu califul abbasid de la Bagdad. Calabrezii au încheiat propriul lor armistiţiu cu armata fatimidă care le devasta teritoriul. Puternicul patriarh Nicolae a murit, ceea ce i-a permis lui Roman să impună vacanţa scaunului patriarhal, pînă cînd fiul său Teofilact în vîrstă de opt ani avea să ajungă la vîrsta la care putea să

şi-l asume. Împăratul l-a numit ca prim-sfetnic pe capabilul Teofanes Protovestiarios, probabil eunuc.

Simeon l-a atacat apoi pe Zaharia al Serbiei, care revenise la alianţa sa iniţială cu bizantinii. Deşi acesta a învins la început armata lui Simeon şi l-a ucis pe generalul acesteia, o a doua expediţie a bulgarilor l-a forţat pe Zaharia să se refugieze în Croaţia vecină şi a dus la anexarea forţată a Serbiei. Se pare că hanul şi-a sărbătorit victoria în 926, autointitulîndu-se împărat al romanilor şi bulgarilor şi ridicînd arhiepiscopia Bulgariei la rangul de patriarhie independentă. După care a trimis o armată numeroasă împotriva croaţilor. Spre surprinderea lui, aceştia au nimicit-o, lăsînd Bulgaria slăbită şi umilită.

Împăratul a profitat de înfrîngerea lui Simeon ca să-şi îndrepte atenţia spre arabii din Armenia. Armenia nu era numai patria lui Roman, ci şi a celor trei generali de bază ai lui: Ioan Curcuas, căpetenia *Scholae*-lor, Teofil, fratele lui Curcuas, strategul Chaldiei, şi Melias, strategul Lycandus-ului. Prin primăvara anului 926, împăratul a pretins plata unui tribut de la regiunile situate imediat în afara graniţelor. Fiind refuzat, el i-a trimis pe Ioan Curcuas şi pe Melias, care au invadat Melitene şi au jefuit cea mai mare parte a ei, cu excepţia fortăreţei. Prin 927, pus în dificultate, emirul Melitenei a acceptat suzeranitatea bizantină şi a fost de acord să trimită trupe ca să lupte alături de armata Bizanţului[14]. Bizantinii şi-au continuat presiunea, prădînd Samosata, iar Curuas a înaintat pînă la cetatea Dvin, aflată sub stăpînire arabă, situată la răsărit de regatul pro-bizantin al lui Ashot al II-lea.

În acelaşi an, Simeon al Bulgariei a murit şi a fost urmat de tînărul său fiu Petru, avîndu-l ca regent pe unchiul acestuia. În ciuda tuturor realizărilor lui, Simeon lăsase Bulgaria cu puţini soldaţi şi înconjurată de duşmani. El pierduse ţinuturile bulgare de la nord de Dunăre în favoarea maghiarilor şi a pecenegilor, iar după moartea sa, Serbia, cucerirea lui cea mai importantă, şi-a recăpătat curînd independenţa. Noua stăpînire bulgară era slabă, iar flagelul lăcustelor a dus la răspîndirea foametei pe tot cuprinsul ţării[15]. Regenţa a început tratativele cu Bizanţul, iar Roman, care nu voise niciodată să se lupte cu bulgarii, a acceptat termenii măgulitori pentru ei, şi care nu implicau costuri pentru Imperiu. Se pare că împăratul a recunoscut patriarhia bulgară, a căsătorit-o pe Maria, nepoata lui, cu împăratul Petru şi a plătit o subsidie modestă, ca să-i permită Mariei să ducă un trai în stil bizantin. În schimb, bulgarii i-au aliberat pe numeroşii lor prizonieri bizantini.

Foametea din Bulgaria a precedat-o pe cea din Bizanţ. În timp ce lăcustele ajunseseră probabil şi pe teritoriul bizantin, mult mai rea a fost teribila iarnă 927-928, care a adus cu ea patru luni de ger. Multă lume s-a stins din viaţă datorită frigului, iar

alții au murit de foame mai ales că, pînă și vitele înghețaseră. Roman a construit adăposturi improvizate pentru săracii din Constantinopol rămași fără adăpost și a împărțit bani celor care nu puteau cumpăra alimente din cauza prețurilor ridicate care predominau. Lipsa de alimente trebuie să fi durat cel puțin pînă la următoarea recoltă. Destul de mulți deținători de gospodării țărănești modeste puteau să se întrețină vînzîndu-și-le oficialilor bogați, militari, civili sau eclesiastici. Cea mai mare parte a acestora au devenit arendași pe propriile lor pămînturi, plătind chirie noilor stăpîni.

Acest lucru l-a alarmat pe Roman, care se temea ca nu cumva noii proprietari să contribuie cu un procent mai mic decît cel real, la impozitele plătite de satele respective. Orice vînzare a loturilor militare periclita totodată sistemul care constituia reazemul armatei. Chiar în primăvara aceea, se pare că împăratul a promulgat un edict, conform căruia oricine își vindea pămîntul trebuia mai întîi să-l ofere spre cumpărare rudelor și consătenilor lui și să nu-l vîndă în nici un caz străinilor puternici[16]. Legea aceasta trebuie să fi fost însă instituită după ce multe înstrăinări fuseseră deja perfectate, potențialii cumpărători fiind adeseori prea săraci ca să achiziționeze pămîntul respectiv la suma de care avea nevoie cel care îl vindea.

În ciuda foametei, ofensiva lui Roman împotriva arabilor continua, condusă tocmai de acea categorie de ofițeri ai armatei care cumpărau la prețuri de nimic pămînturile țăranilor cu gospodării mici. La sfîrșitul anului 928, Ioan Curcuas a invadat partea Armeniei situată la sud de regatul independent al acesteia. Orașul Chliat s-a predat și o mare parte din arabi au fugit. Melias, strategul Lycandus-ului, a elaborat o manevră de infiltrare a armenilor în cetatea Melitene, supusă doar cu numele, după care aceștia urmau să i-o predea. Cu toate că melitenienii au dejucat această stratagemă, ei au acceptat curînd o garnizoană bizantină. În rîndul arabilor aflați la granița de la nord de Mesopotamia s-a instalat panica.

După aceste reușite, ofensiva bizantină s-a mai domolit. Unul dintre motive era probabil foametea, care îi sărăcise pe soldații posesori de loturi militare. Italia era și ea în plină derută, întrucît arabii din Sicilia efectuau raid după raid, iar în anul următor, lombarzii din Capua și cei din Salerno au ocupat o mare parte a themei Longobardiei. Se pare că perspectiva unei cuceriri de către bizantini a nordului Mesopotamiei a încrîncenat rezistența arabilor. Oricum, în 919, atunci cînd Ioan Curcuas a invadat din nou Armenia, guvernatorul Azerbaidjanului l-a învins și l-a alungat pînă în teritoriul bizantin. În anul următor, cînd Melias a atacat Samosata, guvernatorul graniței mesopotamiene l-a respins.

În 931, atunci cînd armata imperială a făcut o incursiune în sudul Armeniei, arabii din Tarsus au profitat de absența armatei și au jefuit cetatea Amorium, situată

mult în interiorul Anatoliei. Bizantinii s-au întors din Armenia ca să cucerească Samosata, dar chiar după ce o capturaseră, a sosit guvernatorul arab al frontierei Mesopotamiei cu o forță numeroasă. Nefiind pregătiți să apere Samosata și neavînd încredere în vasalii doar cu numele din Melitene, bizantinii au fost nevoiți să abandoneze ambele cetăți. Atacul surprinzător de reușit al arabilor l-a determinat pe Roman să ridice cleisura din apropiere a Seleuciei la rangul de temă. Eforturile depuse împotriva arabilor în anul următor au fost frînate de două revolte din thema opsiciană conduse de un oarecare Vasile, un renegat care a fost în cele din urmă executat[17].

În toiul acestor răsturnări de situație neobișnuite, Cristofor, fiul cel mai mare al lui Roman, a murit, spre marea durere a tatălui său. În 913, după doi patriarhi obscuri și o lungă perioadă de timp în care postul rămăsese neocupat, Roman l-a făcut patriarh pe fiul său Teofilact la vîrsta de șaisprezece ani. În ciuda faptului că Teofilact era un prelat stînjenitor de tînăr și de aplecat către cele lumești, a cărui preocupare principală erau caii, coruptul papă Ioan al XI-lea a aprobat numirea lui, mai ales din cauză că Roman le-a cerut legaților papali să asiste la ungere. Neavînd un alt predendent și nici obiecții doctrinale serioase, clerul bizantin a fost de acord.

În vara aceea, evident că după pregătiri minuțioase, bizantinii și-au reluat ofensiva în răsărit. Ei au stîrnit panică printre arabi, cucerind sau distrugînd metodic toate forturile din jurul orașelor Melitene și Samosata aflate sub stăpînire arabă. În primăvara anului 934, Ioan Curcuas, domesticul *Scholae*-lor, a condus o armată care, împreună cu forțele lui Melias și ale armenilor lui, totalizau circa cincizeci de mii de oameni. Aceștia au organizat un asediu strict al cetății Melitene. Deși, în timp ce asediul acesta îi ținea ocupați pe Ioan și cea mai mare parte a armatei răsăritene, o hoardă de maghiari a invadat Tracia prin Bulgaria, aceștia au fost mituiți de Teophanes Protavestiarios, sfetnicul lui Roman.

Între timp, Curcuas și Melias i-au înfometat pe locuitorii orașului Melitene, forțîndu-i să se supună, și au cucerit Samosata, distrugînd-o. Se pare că bizantinii intenționaseră să ruineze Samosata, fără să încerce să o ia în stăpînire, în timp ce Melitene, care fusese multă vreme o fortăreață arabă, urma să devină un bastion bizantin. Curcuas le-a permis să stea în cetate numai creștinilor sau celor care treceau la creștinism, dîndu-le musulmanilor rămași permis de trecere în teritoriul ocupat de arabi. Revendicînd pentru Imperiu cea mai mare parte a regiunii Melitene, împăratul a împiedicat transformarea acesteia într-un fel de baronie de graniță creată de Leon al VI-lea spre sfîrșitul domniei și pe care Melias o impusese încă la Lycandus.

Se pare că împăratul devenise între timp neîncrezător în prea puternicii lui ofițeri și demnitari. În cei cinci ani de la marea foamete, în ciuda edictului emis împotriva acestora, ei concentraseră și mai mult pământ în mîinile lor. Roman a emis în 934 un edict mai strict, conform căruia terenurile cumpărate ilegal cu începere din 928 trebuiau să le fie înapoiate fără nici o compensație celor care le vînduseră. Chiar și pământul cumpărat legal trebuia să fie dat înapoi în schimbul sumei date la achiziționare, minus banii obținuți din venitul adus de acesta din momentul vînzării. Cu toate că acest edict a avut cu siguranță un oarecare efect, o parte dintre cei cu influență au reușit fără îndoială să-l eludeze, așa cum făcuseră și cu legea din 928[18].

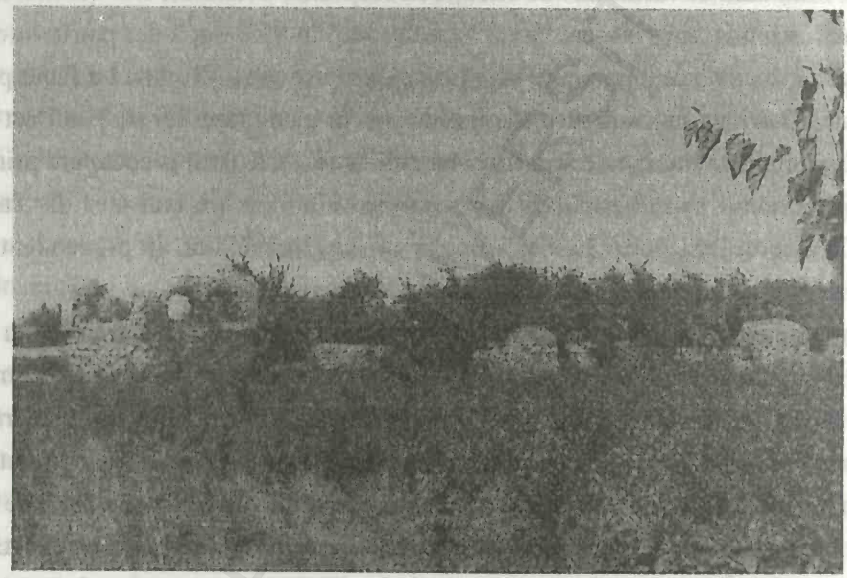

Fig. 114. Zidurile cetății Melitene (actualul Eski Malatya) (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

După cucerirea Melitenei, Roman a trimis o mică expediție ca să-i ceară prințului lombard al orașului Capua să părăsească thema Longobardiei, pe care acesta o stăpînea de cinci ani. Prințul a ezitat la început, nefiind sigur că împăratul își putea extinde puterea în plină creștere pînă în Italia. Drept urmare, acesta a trimis în anul următor o expediție mai numeroasă și, ca să mărească presiunea asupra lombarzilor, a încheiat o alianță cu noul rege franc al Italiei, Hugh de Provence. Prin 936, prințul cetății Capua a luat hotărîrea să evacueze Longobardia.

Odată cu căderea Melitenei, familia Hamdanizilor a devenit principala forță în ceea ce mai rămăsese din regiunea arabă de graniță. În timp ce își extindeau controlul,

Hamdanizii au atacat şi au învins tribul lui Banu Habib din nordul Mesopotamiei. Prin 936, decît să se supună duşmanilor lor, membrii acestui trib au migrat în Imperiu, acceptînd să treacă la creştinism şi înrolîndu-se în armata bizantină. Întrucît ei aveau o cavalerie formată din douăsprezece mii de oameni, dar nu aveau ostaşi pedeştri, erau greu de integrat în structura existentă bazată pe theme, astfel că, pentru a le înlesni acomodarea, Roman a creat cinci theme de factură diferită, alcătuite integral din cavalerie. Themele acestea formau un lanţ continuu care apăra partea cea mai expusă a frontierei. Cu excepţia themei Melitenei, cea mai mare parte a teritoriului themelor fusese cucerită de Banu Habib pentru el şi supuşii săi[19].

În 936, Ioan Curcuas a pornit iar împotriva Samosatei. Tînărul, dar talentatul general poreclit Sayf al-Dawlah, adică „Sabia Dinastiei" abasizilor, a adunat o armată arabă ca să-i ţină piept. Numai că poziţia lui Sayf nu era încă sigură şi o rebeliune arabă l-a obligat să se întoarcă după ce se mulţumise pur şi simplu să le trimită provizii celor de la Samosata. Curcuas a forţat cetatea să se predea, a dărîmat-o şi i-a alungat pe locuitori, dîndu-le un permis de trecere. Bizantinii aveau să afle totuşi mult mai multe despre Sayf al-Dawlah, care se autonumise între timp guvernator al districtului de frontieră Amida. Doi ani mai tîrziu, Sayf a cucerit fortul bizantin Charpete, nu departe de Melitene. Deşi Ioan Curcuas, care se afla în apropiere cu o armată numeroasă, s-a grăbit să-i izgonească pe arabi, Sayf a reuşit să taie calea avangardei bizantine şi să o nimicească, determinîndu-l pe Curcuas să se retragă.

În 939, Roman, prea puţin tulburat de Sayf al-Dawlah, a trimis o expediţie în ajutorul unui grup de arabi din Sicilia care se răzvrătiseră împotriva stăpînilor lor fatimizi. Bizantinii au încercat totodată să cucerească cetatea Theodosiopolis, care era acum o proeminenţă deţinută de arabi între thema Derzene şi regatul armean aliat cu Imperiul. Deoarece bizantinii au înălţat un fort în faţa cetăţii, garnizoana arabă i-a cerut ajutor lui Sayf al-Dawlah, care a adunat o armată şi a pornit într-acolo. Luaţi prin surprindere, bizantinii şi-au demolat fortul şi s-au retras, în vreme ce generalul arab se afla încă în sudul Armeniei. Cu toate că Sayf al-Dawlah şi-a întrerupt marşul aflînd că asediul fusese ridicat, el s-a decis să-şi aşeze tabăra de iarnă în apropiere.

În primăvara următoare, Sayf le-a cerut tuturor prinţilor armeni, vasalilor formali ai califului şi conducătorilor independenţi, cum era regele Abas, fratele şi urmaşul lui Ashot al II-lea, să i se supună. Dat fiind că Sayf s-a mulţumit cu gesturi formale, cea mai mare parte dintre ei s-au supus imediat, iar majoritatea celorlalţi le-au urmat curînd exemplul ca să evite o izolare primejdioasă. După ce a supus Armenia în modul acesta, generalul hamdanid a invadat teritoriul bizantin şi a efectuat un raid pînă la Colonia. Ioan Curcuas a sosit în cele din urmă, a eliberat cetatea şi i-a

alungat pe îndrăzneții arabi dincolo de granița Imperiului. Bizantinii s-au răzbunat făcînd o incursiune în nordul Mesopotamiei.

În primăvara anului 941, Curcuas și-a adunat forțele în Anatolia în vederea unei ofensive la granița de răsărit. Înainte de a ajunge prea departe însă, flota prințului rus Igor a efectuat un atac prin surprindere în apropierea capitalei, încălcînd tratatul încheiat în 911. Tagmatele erau departe cu Curcuas, iar flota imperială îi ținea la respect pe pirații arabi din Marea Egee. Îngrijorat, împăratul l-a rechemat pe Curcuas, iar între timp l-a trimis cu cincisprezece corăbii și cu focul grecesc pe Teofanes Protovestiarios, sfetnicul său. Focul i-a înspăimîntat pe ruși, alungîndu-i din Bosfor, dar au debarcat în schimb pe coasta nordică a themei Optimaților, unde au început să jefuiască. Atunci cînd a sosit cu armata, Curcuas le-a învins de mai multe ori detașamentele, dar trupele lor s-au îmbarcat abia spre sfîrșitul verii. Se pare că cea mai mare parte a flotei imperiale sosise între timp, iar Teofan i-a surprins pe ruși și aproape că i-a nimicit. Recunoscător, împăratul l-a răsplătit pe Teofan acordîndu-i titlul de mare șambelan.

În iarna următoare, bizantinii au făcut un raid în nordul Siriei pînă aproape de Alep, antica Beroea. Deși rebeliunea arabă din Sicilia eșuase, mulți dintre rebeli au fugit la bizantini, care nu au mai trebuit să le plătească tribut fatimizilor. Pe continent, după ce îl logodise pe pruncul lui Constantin al VII-lea cu fiica bastardă a regelui Hugh al Italiei, Roman a trimis o flotă ca să-l ajute pe acesta să-i alunge pe pirații arabi din Provența. Bizantinii au distrus flota piraților cu ajutorul focului Grecesc.

În toamnă, Ioan Curcuas a invadat Armenia. Armata lui era numeroasă, deși avea poate mai puțin de optzeci de mii de oameni cît credeau îngroziții arabi. Domesticul *Scholae*-lor a făcut doar un raid în forță, dar războaiele civile încă în toi i-au împiedicat pe arabii din regiune să opună o rezistență prea mare. Curcuas a început prin a prăda cetățile Arzen și Martyropolis din sudul Armeniei. El a iernat în teritoriu inamic, iar prin primăvară se afla în nordul Mesopotamiei jefuind acolo orașele Amida, Dara și Nisibis, luîndu-i prizonieri pe locuitorii lor și adunînd multe bogății. În vară Ioan a continuat asediul cetății Edessa. Comandantul s-a arătat dispus să cruțe cetatea cu condiția să-i fie înmînat Mandylionul, o năframă pe care se presupunea că era imprimat chipul miraculos al lui Hristos, care fusese de multă vreme simbolul acesteia. În timp ce edessenii, în cea mai mare parte creștini, examinau propunerea și îi cereau părerea neputinciosului calif, Curcuas era ocupat cu jefuirea în continuare a Mesopotamiei, prădînd cetatea Resaina. Arabii nu puteau face nimic împotriva lui.

Drept răsplată pentru victoriile lui Curcuas, împăratul s-a gîndit să aranjeze o căsătorie între fiica acestuia și Roman, fiul lui Constantin al VII-lea și totodată

nepotul şi omonimul său. Cu toate că tînărul Roman era deja logodit cu fiica bastardă a lui Hugh al Italiei, vîrstnicul împărat ajunsese să regrete umilitorul aranjament şi chiar şi faptul că îl îndepărtase de la putere pe Constantin, ginerele său. Bătrînul a făcut un testament prin care Constantin ocupa primul loc în succesiunea la tron, înaintea lui Ştefan şi a lui Constantin, cei doi fii în viaţă ai lui Roman. Proiectata alianţă prin căsătorie urma să-i asigure lui Constantin al VII-lea un protector puternic. În aceeaşi manieră, perspectiva aceasta a stîrnit teamă şi invidie faţă de Curcuas şi de Constantin în rîndul rudelor lui Roman şi al curtenilor. Ei au insistat nu numai ca împăratul să renunţe la căsătorie, ci şi să-l numească în locul lui Curcuas în postul de căpetenie a *Scholae*-lor pe Pantherios, o rudă a Lecapenilor.

În ciuda consimţămîntului său neconvingător, Roman a ieşit evident victorios în 944. Edessenii s-au decis să renunţe la Mandylion, iar marele şambelan a dus minunata relicvă la Constantinopol la sfîrşitul verii. Imperiul triumfase în Răsărit şi avea relaţii paşnice în celelalte regiuni cu bulgarii, maghiarii şi ruşii. În toamna aceea, Roman a celebrat căsătoria fiicei lui Hugh al Italiei cu fiul lui Constantin al VII-lea, chiar dacă mirele avea numai cinci ani. Oricît de aparte era căsătoria aceasta, ea implica faptul că moştenitorul tronului era Constantin.

Fig. 115. Placă de fildeş reprezentîndu-i pe Roman al II-lea, fiul lui Constantin al VII-lea, şi pe mireasa lui, Bertha-Evdochia, încoronaţi de către Hristos, aflată acum la Cabinet des Médailles, Paris. Atît Roman cît şi Evdochia sunt înfăţişaţi ca fiind mai în vîrstă decît erau în realitate, dar faptul că Roman nu are barbă demonstrează faptul că era copil (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris).

Pe măsură ce sănătatea i se înrăutățea, Roman a devenit preocupat să-şi asigure un sfîrşit liniştit. El şi-a luat călugări drept sfetnici, i-a persecutat pe evrei şi pe monoteliți şi i-a iertat pe cetățenii Constantinopolului de circa 137.000 de nomisme, sumă pe care aceştia o datorau vistieriei. Dar lipsit de Ioan Curcuas, forța aflată în spatele celor mai multe dintre victoriile lui, Roman a început să-şi trădeze bătrînețea şi slăbiciunile. Pantherios, noul domestic al *Scholae*-lor, încercase să se remarce prădînd Germanicea şi cetatea Pagrae din apropierea Antiohiei, dar a fost înfrînt de Sayf al-Dawlah[20].

Cei doi fii ai lui Roman, Ştefan şi Constantin, obsedați de iminenta lor intrare în umbră, s-au hotărît să facă o încercare disperată de a pune mîna pe putere. În 944, imediat după Crăciun, cu ajutorul cîtorva curteni care îi simpatizau, ei l-au dus cu forța pe tatăl lor la o mînăstire de pe o insulă din apropiere, unde acesta putea continua să se căiască fără să le pericliteze interesele. Ca fiu mai mare, Ştefan urma să devină împărat, fie avîndu-l sub permanentă supraveghere pe Constantin al VII-lea, fie obligîndu-l să primească tonsura asemeni lui Roman. Aflînd însă că Roman fusese obligat să se retragă la mănăstire, în fața palatului s-a adunat o mulțime care voia să-l vadă pe Constantin al VII-lea.

Decît să fie linşați ca răzvrătiți atît împotriva tatălui lor cît şi a conducătorului legal şi ereditar, frații Lecapenos au preferat să recunoască ascendentul lui Constantin. Ei au încercat totuşi să obțină controlul asupra statului, dar sora lor Elena l-a încurajat pe imperialul ei soț să se angajeze şi el în lupta pentru putere. Constantin al VII-lea l-a înlocuit prompt pe învinsul curtean Pantherios cu Bardas Focas, fratele lui Leon Focas, pe care Roman îl biruise în urmă cu douăzeci şi cinci de ani. În ianuarie 945, cînd frații Lecapenos au urzit un complot ca să-l ucidă pe Constantin al VII-lea în timpul micului dejun, acesta a pus să fie răpiți în timpul cinei din seara aceleiaşi zile şi i-a trimis la mănăstirea unde se afla şi tatăl lor.

Aşa lipsită de glorie cum a fost, căderea lui Roman nu a dus la diminuarea valorii realizărilor unei domnii prudente şi victorioase. Lăsînd Bulgaria să se istovească singură, Roman şi talentații lui subalterni au profitat de declinul califatului ca să mărească Imperiul. În timpul patriarhatului lui Teofilact, fiul lui Roman, Biserica bizantină s-a unit, ba a dobîndit poate chiar şi un statut superior. Marile familii ale Imperiului deveniseră mai bogate, dar nu atît de puternice încît să poată evita în întregime controlul statului. Deşi nu beneficiase de un drept dinastic de a conduce, Roman a apărut exact atunci cînd era nevoie de el. El l-a tratat pe Constantin al VII-lea cu mult mai multă generozitate decît o făcuseră alți uzurpatori cu predecesorii lor, lăsînd astfel mai puțină antipatie în urma sa.

EXPANSIUNEA DIN TIMPUL LUI CONSTANTIN AL VII-LEA

După atîtea vicisitudini ale sorţii, Constantin a devenit la treizeci şi nouă de ani conducătorul efectiv al Bizanţului. Pe parcursul anilor în care nu putuse conduce efectiv Imperiul, el elaborase cărţi asupra guvernării, chiar dacă acestea constituiau compilaţii lipsite de spirit critic şi prolixe. Dată fiind experienţa lui, nu este deloc surprinzător faptul că era un om rezervat şi modest. Avea însă bun simţ, o soţie loială şi inteligentă în persoana Elenei, fiica lui Roman, şi dreptul la ilustrul supranume de *Porphyrogenetus* („Cel născut în purpură *imperială*"). Doar cîţiva oameni ştiau, iar acestora puţin le mai păsa acum că, pe lîngă toate, împăratul actual se născuse în afara căsătoriei, ca fiu al unui împărat care era probabil şi el copil nelegitim. În orice caz, Constantin avea de departe cele mai justificate pretenţii la tron faţă de oricine altcineva aflat atunci în viaţă.

Noul împărat era deranjat de prezenţa Lecapenilor. El a pus să fie castraţi sau trecuţi în rîndul clerului o serie de membri ai familiei lor şi l-a încoronat pe fiul său nevîrstnic ca unic coîmpărat şi moştenitor. Prin 946, Constantin a descoperit un complot pus la cale de patriarhul Teofilact Lecapenos şi de marele şambelan Teofan, menit să-l readucă pe tron pe bătrînul Roman. Cu toate că patriarhul a rezistat cu succes tentativei de destituire, împăratul i-a exilat pe Teofan şi pe ceilalţi conspiratori. Este curios faptul că el l-a ales ca nou mare şambelan pe Vasile, fiul bastard al bătrînului împărat, un eunuc care era un apropiat al împărătesei Elena şi care a devenit un sfetnic credincios şi abil.

Constantin pretindea că Imperiul fusese prost guvernat sub familia Lecapenos şi a trimis inspectori în toate themele, care au strîns plîngeri privind oprimarea săracilor de către funcţionarii locali[21]. Dar principala măsură a lui Constantin menită să-i ajute pe săraci a fost reafirmarea legilor lui Roman referitoare la proprietatea funciară. În primăvara anului 947, împăratul a emis un edict care le impunea marilor stăpîni de pămînt să dea înapoi bunurile achiziţionate ilegal din momentul declanşării marii foamete, care avusese loc cu douăzeci de ani în urmă. Impunerea respectării stricte a acestui edict a favorizat probabil organizarea de către o serie de curteni a unui complot în favoarea lui Ştefan Lecapenos, pe care Constantin l-a înăbuşit imediat. Un an mai tîrziu, bătrînul Roman a murit în mănăstire, iar urmaşii săi au început să fie daţi uitării.

Conflictele armate dintre bizantini şi arabi au scăzut ca frecvenţă şi intensitate în timpul primilor trei ani de domnie a lui Constantin. În timp ce împăratul era ocupat cu întărirea poziţiei sale, Sayf al-Dawlah se lupta cu ikhshidizii din Egipt pentru controlul asupra Siriei şi a Tarsusului. Bizantinii s-au mulţumit doar să efectueze un raid

în primăvara lui 948, cînd Sayf al-Dawlah deținea regiunea de graniță ca emir al Alepului, iar ikhshidizii erau stăpîni pe Damasc și pe sudul Siriei. Deși Sayf a învins la început armata bizantină care trecuse granița Siriei, Adata, fortul său de frontieră a fost apoi cucerit și dărîmat de Leon Focas, strategul Cappadociei și fiul slujitorului de palat Bardas.

Fig. 116. Placă de fildeș reprezentîndu-l pe Constantin al VII-lea încoronat de Hristos, aflată acum la Muzeul de Stat al Artelor Frumoase, Moscova (Foto: Victoria and Albert Museum).

Constantin şi-a propus să organizeze în 949 o campanie de recucerire a Cretei. Foarte conştient de preţul mare plătit pentru eşecul campaniei cretane din 911, împăratul a proiectat o expediţie mai mică, mai ieftină şi mai precaută. El a repartizat o serie de corăbii să supravegheze tot cuprinsul mărilor Egee şi Mediterană pînă în Spania umayyadă şi în Africa fatimidă. Cu atîtea corăbii şi oameni pregătiţi, restul flotei ducea în Creta doar 4.100 de ostaşi din theme şi tagmate. Themele Anatoliei au rămas deci aproape cu forţele lor regulate, ceea ce probabil l-a surprins pe Sayf al-Dawlah atunci cînd a atacat în primăvara aceea thema Lycandus. Bizantinii l-au respins şi au jefuit apoi oraşul de graniţă Germanicea, învingînd o armată din Tarsus care a încercat să le ţină piept. Leon Focas a efectuat un raid pînă aproape de Antiohia şi a respins o forţă comandată de locotenentul lui Sayf. Teofil Curcuas, fratele lui Ioan, a cucerit în sfîrşit avanpostul arab Theodosiopolis, care a devenit themă.

Expediţia spre Creta a pornit evident pe mare, conform planului, în vara aceea, sub comanda lui Constantin Gongylios. Acesta a debarcat pe insulă fără a întîmpina rezistenţa arabilor, cărora pregătirile minuţioase ale bizantinilor le-au inspirat se pare o teamă excesivă. Dar Gongylios nu a reuşit să-şi fortifice tabăra sau să strîngă informaţii asupra arabilor. Aceştia i-au luat oamenii prin surprindere, ucigînd o mare parte din ei, luîndu-i prizonieri pe majoritatea celorlalţi şi cucerindu-i tabăra. Drungarul şi o parte mai mică a flotei lui au fugit în mod ruşinos. Deşi acest fiasco se datora în mare parte incompetenţei lui Gongylios, întreaga expediţie a fost prea mică şi prea timidă. După ce pierduse atîtea corăbii ca să se apere, împăratul se aştepta la tot ce putea fi mai rău.

Încurajat fără îndoială de pierderile suferite de bizantini în Creta, Sayf al-Dawlah a declanşat în anul următor un raid extrem de ambiţios cu vreo treizeci de mii de oameni, din care făcea parte şi un contingent din Tarsus. El a trecut graniţa Imperiului în apropiere de Lycandus, a devastat o mare parte a themei Charsianum şi l-a învins pe domesticul Bardas Focas în valea rîului Lycus, în sudul themei armene. Dar în timp ce Sayf se întorcea, Focas a organizat o ambuscadă într-o trecătoare din munţi aflată între Lycandus şi Germanicea. Emirul a pierdut circa opt mii de oameni şi a fost la un pas de a fi el însuşi luat prizonier. Refuzînd oferta de pace a împăratului, Sayd a efectuat un nou raid în 951, invadînd regiunile Melitene şi Lycandus pînă cînd o armată bizantină şi ninsoarea timpurie l-au obligat să se retragă. Între timp, Constantin a trimis trupe suplimentare în sudul Italiei, însă au fost învinse de arabi, care au ocupat cetatea Rhegium. Spre deosebire de Sayf al-Dawlah însă, arabii din Sicilia au acceptat imediat propunerile de pace ale împăratului.

TABELUL 12

Dinastia Macedoneană

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte.
Descendenţii nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

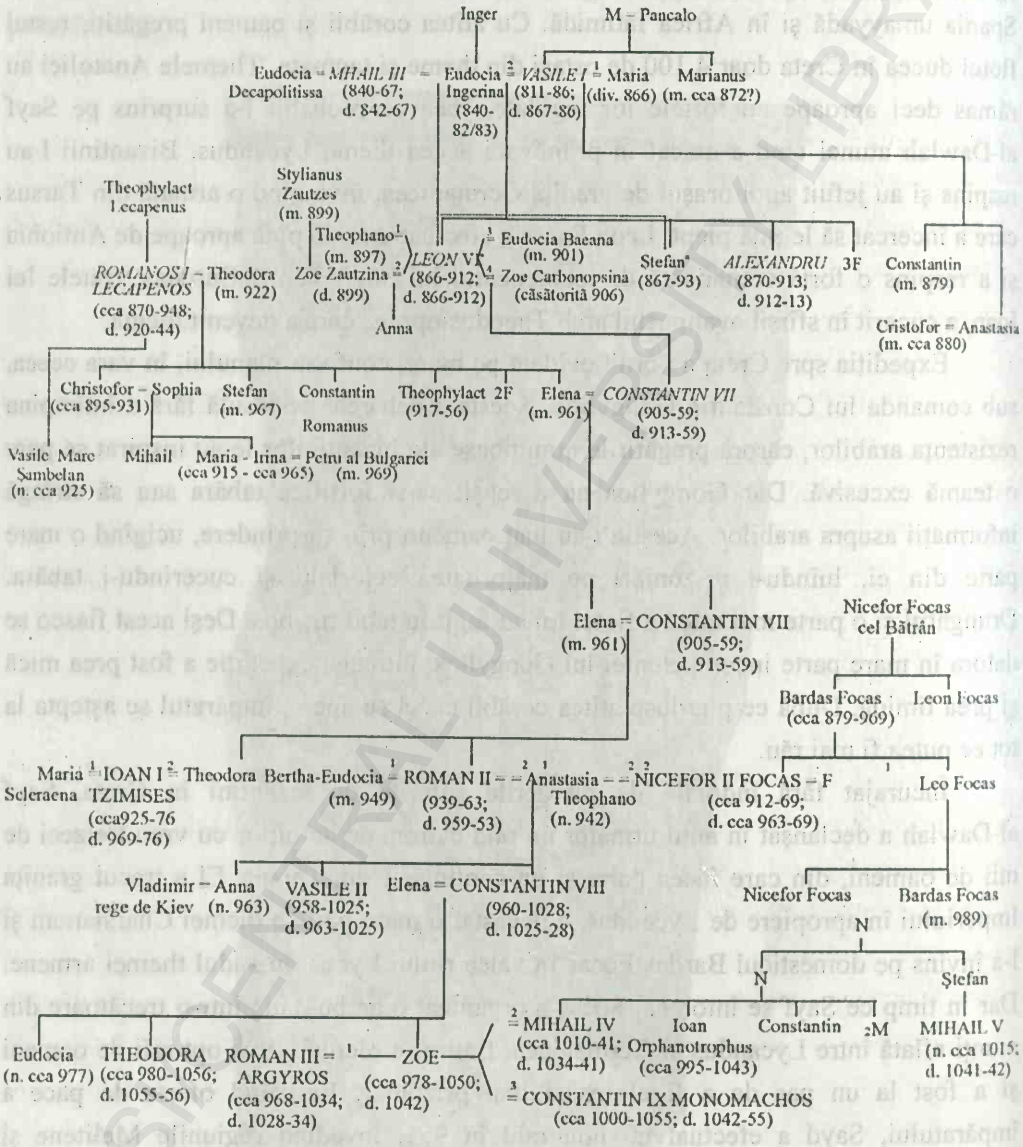

BCUAS CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În anul următor, Sayf a început să-şi refacă fortăreţele de graniţă ruinate de la Germanicea, Adata şi Samosata. Domesticul Bardas a încercat să-l oprească, dar a fost respins. În toamnă Bardas a făcut o incursiune în nordul Mesopotamiei şi în sudul Armeniei însă a fost respins. În primăvara următoare, Sayf a făcut iar un raid în teritoriul bizantin, învingîndu-l şi luîndu-l prizonier pe Constantin Focas, fiul al domesticului, care a murit în temniţă la Alep. Emirul a refăcut Adata în 954, respingînd un alt atac condus de Bardas, şi a reconstruit Samosata, terminînd astfel reconstituirea frontierei. După aceasta, împăratul şi-a dat în sfîrşit seama de incapacitatea lui Bardas Focas, care, în ciuda forţei Bizanţului, pierduse toate bătăliile purtate cu arabii. Ataşat în continuare de familia Focas, Constantin l-a ales ca nou comandant al *Scholae*- lor pe Nicefor Focas, fiul lui Bardas.

Întrucît toate aceste războaie trenau, Constantin a mai comandat cîteva cărţi, a refăcut Palatul cel Mare, acordînd o mare atenţie ceremoniilor imperiale şi administrînd cu competenţă statul. În 956, cînd patriarhul Teofilact Lecapenos a murit căzînd de pe unul dintre caii săi preferaţi, împăratul l-a ales ca succesor al acestuia pe călugărul Polyeuctos, primul lider spiritual din patriarhie după foarte mulţi ani. Apoi, Roman, fiul împăratului, care rămăsese văduv de la vîrsta de zece ani, s-a îndrăgostit de fiica de o frumuseţe sculpturală a unui cîrciumar. Pentru a pune capăt unor legături mult mai puţin şocante, împărăteasa Teodora şi împăratul Vasile le impuseseră căsătoriile urmaşilor lor, ceea ce dusese la propria lor cădere şi adusese nenorociri asupra Imperiului mult timp după aceea. Din pasivitate sau din înţelepciune, Constantin l-a lăsat pe fiul său să se căsătorească cu femeia pe care o iubea, pretinzînd în mod politicos că aceasta era de familie bună. Mireasa a ales numele Sfintei Teofano, prima soţie a lui Leon al VI-lea, căreia nu i-a semănat din nici un punct de vedere.

Odată cu îmbunătăţirea conducerii armatei, războiul cu arabii a luat o întorsătură favorabilă. În primăvara anului 956, tînărul armean, strălucitul, Ioan Tzimiskes, probabil strateg al Mesopotamiei la vremea respectivă, a proiectat un raid asupra Amidei. Ca să-i facă faţă, Sayf al-Dawlah l-a lăsat pe vărul său să apere Siria şi a invadat chiar teritoriul lui Tzimiskes. Acesta s-a retras, dar a interceptat ariergarda lui Sayf. Într-o bătălie sîngeroasă purtată în toiul unei ploi torenţiale, arabii au ucis aproximativ patru mii de bizantini şi i-au pus pe fugă pe ceilalţi. În acelaşi timp însă, Leon Focas l-a înfrînt şi l-a luat prizonier pe vărul lui Sayf, trimiţîndu-l la Constantinopol[22]. La începutul acelei toamne, atunci cînd Sayf a trimis o flotă din

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

Tarsus ca să invadeze thema cibyrrhaeotă, apărătorii acesteia au atacat-o cu focul grecesc, i-au luat prizonieri pe mulți din oamenii ei, după care au făcut un raid în împrejurimile Tarsusului.

În 957, domesticul Nicefor Focas a asediat și distrus Adata, pe care Sayf al-Dawlah tocmai o reconstruise cu trei ani în urmă. În momentul în care Sayf organiza o expediție de răzbunare, Nicefor i-a mituit pe cîțiva slujitori ai califului ca să-l răpească; deși complotul a fost descoperit, el a zădărnicit campania. Sayf s-a întors furios la Alep ca să-i pedepsească pe complotiști și să-i masacreze pe prizonierii bizantini. În acest timp, el trebuie să fi început să-și dea seama că avea să piardă războiul cu bizantinii.

Întrucît prestigiul împăratului creștea, prințesa Olga, văduva lui Igor și regenta tînărului ei fiu, Sviatoslav, a făcut o vizită la Constantinopol. Ea a fost botezată cu numele de Elena de patriarhul Polyeuctos și, deși nu a reușit să-și convertească în întregime țara, a înălțat o biserică rusească de dimensiuni considerabile[23]. Nedîndu-și încă seama cît de puternic era Imperiul, maghiarii au invadat din nou Tracia la începutul anului 958 și au fost zdrobiți de o armată adunată din themele din vestul Anatoliei. Ca un semn de bun augur pentru viitor, Teofano, soția lui Roman, a dat naștere unui băiat, căruia i s-a dat numele de Vasile, după cel al întemeietorului dinastiei macedonene.

Către sfîrșitul primăverii, Ioan Tzimiskes a organizat o incursiune în sudul Armeniei și în nordul Mesopotamiei, prădînd Dara. Cînd Sayf al-Dawlah a trimis împotriva lui o armată de vreo zece mii de oameni, Tzimiskes a ucis cam jumătate din ea și a luat în captivitate mai mult de jumătate din rest. Prin toamnă, marele șambelan Vasile a sosit cu întăriri și a asediat împreună cu Tzimiskes Samosata, pe care căderea Adatei o lăsase expusă, luînd cu asalt și dărîmînd cetatea. Atunci cînd Sayf a contraatacat, ei l-au pus pe fugă și au măcelărit sau au luat în captivitate o mare parte a armatei, trimițînd prizonierii la Constantinopol ca să fie arătați mulțimii. Bizantinii trecuseră granița siriană a emirului.

Ca de obicei, situația militară a bizantinilor din Italia se deteriorase, deoarece arabii au invadat iar Calabria și i-au învins. Dar în timp ce se întorceau în Italia, arabii au naufragiat, iar Fatimizii au fost de acord cu încheierea unui armistițiu. În 959, bizantinii au năvălit prin breșa pe are o făcuseră în granița cu Siria și au ajuns pînă la cetatea Cyrrhus, pe care au prădat-o. Între timp, împăratul se pregătea de o nouă expediție împotriva Cretei, sperînd să repare singurul eșec veritabil al domniei lui. Făcînd aceste pregătiri, el a mărit numărul corăbiilor și probabil a creat o nouă themă navală, cea a Cicladelor[24].

Constantin al VII-lea a murit în toamna anului 959. În ciuda presupusei sale sănătăți fragile, el trăise cincizeci și patru de ani, domnise timp de patruzeci și șase și condusese efectiv Imperiul timp de cincisprezece ani. Cu toate că nu era prea viguros, el a fost cu siguranță un conducător competent și merită să i se acorde un oarecare credit pentru succesele obținute sub conducerea lui. Cu excepția momentelor cînd comandau expedițiile militare, nici unul dintre împărații aflați pe tron nu a mai participat la bătălii de cînd Vasile I nu reușise să se distingă pe cîmpul de luptă. Fără să-și dea osteneala să se amestece în treburile generalilor săi, Constantin a menținut și a folosit cu abilitate o armată deja puternică și o serie de comandanți străluciți. Cîștigurile lui teritoriale au fost destul de mici, dar generalii săi au doborît un adversar puternic în persoana lui Sayf al-Dawlah.

MOȘTENIREA LUI ROMAN AL II-LEA

Imperiul beneficia acum de acea situație rar întîlnită în istoria sa: o succesiune nedisputată de la tată la fiul său adult. Roman al II-lea avea deja la douăzeci de ani un fiu, pe care l-a încoronat în 960. Criticii considerau înclinația spre plăceri și dragostea pentru soția sa Teofano ale tînărului Roman drept semne de frivolitate și au fost împotrivă atunci cînd el și-a trimis mama și surorile la mănăstire și i-a înlocuit pe unii dintre oficialii tatălui său. Dar principalul său sfetnic și mare șambelan era Iosif Bringas, unul dintre sfetnicii capabili ai lui Constantin și, în plus, Roman a continuat să apeleze la serviciile marilor generali ai tatălui său.

Fig. 117. Roman al II-lea Porfirogenetul (959-963), cu chipul lui Hristos pe revers. Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă față de cea reală (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Se pare că Roman plănuise încă de la început să pornească războiul cu arabii. El a împărțit *Scholae*-le într-un post de comandă răsăritean și unul apusean, numindu-l pe Nicefor Focas căpetenia celui din Răsărit, iar pe Leon Focas al celui din Apus; numele de *Scholae* era de obicei omis din ambele titluri. Este evident că împăratul i-a împărțit și pe excubiți în contingente răsăritene și apusene, adăugînd noi recruți acestor două tagmate divizate[25]. Căpetenia din Răsărit a devenit acum comandant militar șef în Asia, iar cea din Apus omologul său în Europa, împărțind astfel puterea exagerată deținută de fostul domestic al *Scholae*-lor. La sfatul lui Bringas, Roman a dus la capăt pregătirile tatălui său pentru o nouă expediție cretană, iar în vara următoare l-a trimis pe Nicefor Focas în Creta cu o forță copleșitoare[26].

Pe lîngă cîteva sute de corăbii mici, aceasta includea 307 nave de război, cam de două ori și jumătate mai multe decît în 949 sau 911. Se presupune că vîslașii și soldații numărau împreună șaptezeci și șapte de mii de oameni, aproape de două ori mai mulți ca în 911 și de trei ori față de 949. Învățînd din greșelile tatălui și bunicului său, împăratul a folosit toate corăbiile disponibile ca să ducă pe insulă o armată suficient de numeroasă. Nicefor a debarcat cu bine în Creta, a ucis un număr atestat ca ridicîndu-se la patruzeci de mii de arabi și a asediat cetatea Chandax, capitala lor bine fortificată.

Sayf al-Dawlah a profitat de absența lui Nicefor și a armatei lui ca să facă un raid în Asia Minor cu circa treizeci de mii de oameni. Decît să retragă expediția din Creta, împăratul a preferat să-l trimită în răsărit pe Leon Focas, comandantul *Scholae*-lor din Apus, care respinsese recent un raid făcut de maghiari în Tracia. În toamna aceea, emirul a prădat fortul Charsianum, dar Leon a reușit să ocupe o poziție în spatele lui. Într-o trecătoare din Munții Taurus, Leon i-a prins pe arabi într-o ambuscadă și i-a ucis sau i-a luat prizonieri aproape pe toți[27]. Sayf a scăpat din nou, dar puterea lui primise o lovitură zdrobitoare. Împăratul a organizat un binemeritat triumf în cinstea lui Leon.

Iarna anului 961 a fost neobișnuit de friguroasă, iar o vară uscată și năvălirile lăcustelor au declanșat foametea. În capitală a fost organizată o conspirație, dar Roman i-a descoperit pe complotiști și pentru a liniști spiritele a adus alimente din provincii. În Creta, atît asediații cît și asediatorii îndurau suferințe cumplite, dar Nicefor nu se dădea bătut. Maghiarii au invadat iar Tracia, dar puterea de la Constantinopol i-a învins fără să-l recheme pe Nicefor. La începutul primăverii, el a luat cu asalt fortul Chandax, i-a străpuns zidurile și l-a forțat să se predea, capturîndu-l pe emirul Cretei și punînd mîna pe bogățiile adunate în peste un secol de

piraterie. Insula a fost transformată în themă şi au fost trimişi misionari ca să înceapă convertirea ei la creştinism.

Nicefor Focas s-a bucurat de organizarea unui triumf la Constantinopol, care a fost chiar mai strălucit decît cel al fratelui său. El s-a întors însă aproape imediat în Răsărit ca să se lupte cu arabii. Nicefor spera să zdrobească atît emiratul Tarsusului cît şi pe el al Alepului înainte ca Sayf al-Dawlah să aibă timp să înceapă să-şi revină în urma înfrîngerii suferite. După pregătiri minuţioase, la începutul anului 962, el a pătruns în fruntea unei armate în Cilicia, unde a angajat lupta cu arabii dispunînd de un număr superior de ostaşi, într-o perioadă cînd aceştia nu se aşteptau la nici un fel de atac[28]. Nicefor s-a îndreptat mai întîi spre cetatea Anazarbus, pe care a obligat-o să se predea şi a dărîmat-o. Copleşind ca număr trupele emirului din Tarsus şi cucerind o serie de forturi de graniţă, el s-a întors în Cappadocia ca să sărbătorească Paştele. După plecarea lui Nicefor, Sayf al-Dawlah a pornit în marş spre Cilicia, revendicînd anexarea emiratului la teritoriile sale. Dar el a plecat înainte de venirea toamnei, cînd Nicefor a invadat iar Cilicia, însoţit de Ioan Tzimiskes şi un număr de treizeci de mii de ostaşi călare şi patruzeci de mii de pedestraşi.

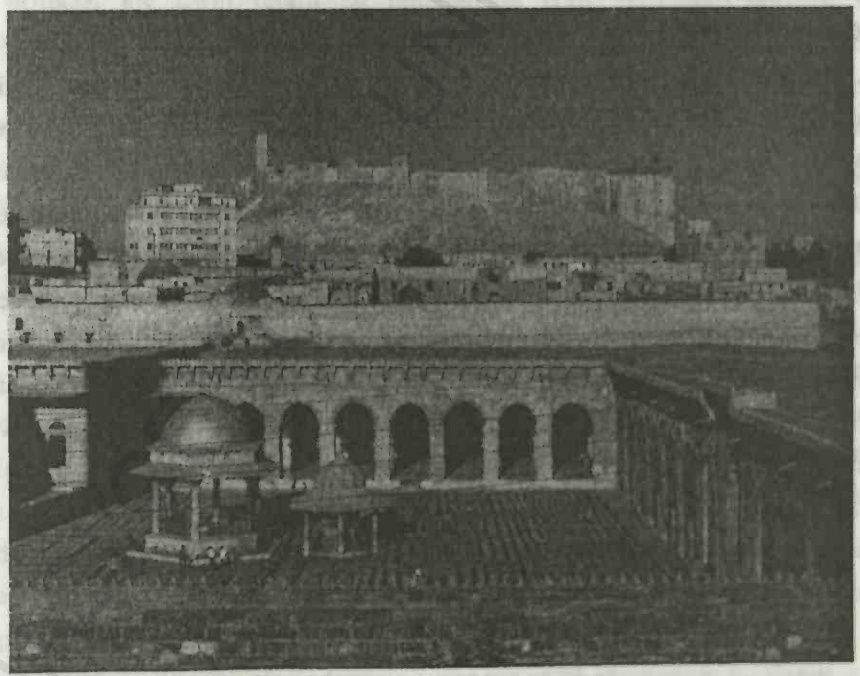

Fig. 118. Vedere asupra citadelei din Alep cu cetatea în prim plan (Foto: C. Mango, Dumberton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

La început, comandantul *Scholae*-lor din Răsărit a prădat oraşul Sisium, apoi a pătruns în Siria propriu-zisă. El a luat prin surprindere cetăţile Germanicea şi Teluk şi a trimis un detaşament care a cucerit cetatea Manbij, vechiul Hieropolis. Pregătindu-se să apere Alepul cu un corp de armată improvizat alcătuit din voluntari, Sayf al-Dawlah şi-a trimis cele mai bune trupe ca să-i iasă în întîmpinare lui Nicefor la nord de oraş. Acesta le-a ocolit, a pornit asupra Alepului şi i-a pus pe fugă pe Sayf şi forţa lui improvizată în faţa zidurilor acestuia. În timp ce Sayf fugea urmărit de Tzimiskes, Nicefor a început asediul. Dat fiind că alepinii erau dezbinaţi, iar zidurile lor erau degradate, bizantinii au pătruns în cetate după doar trei zile, dîndu-i foc şi prădînd totul, cu excepţia citadelei.

La sfîrşitul anului 962, Nicefor s-a retras încărcat cu bogăţii şi încununat de glorie. Se pare că nici el, nici împăratul nu avuseseră de gînd să ia în stăpînire vreunul din teritoriile pe care le devastase Nicefor, ci doar să-i istovească şi să-i umilească pe arabi. Ceea ce au reuşit cu siguranţă să facă. În timp ce Sayf al-Dawlah se întorcea în capitala sa fumegîndă, Nicefor a revenit agale în Cappadocia. La sfîrşitul iernii, cînd a păşit pe sol bizantin, el a fost surprins să afle că tînărul împărat murise extenuat de pe urma unei vînători.

Curtenii lui Roman au dat prompt vina pe el, mai ales pentru că vînase în Lent. Totuşi, el a murit la vîrsta timpurie de douăzeci şi trei de ani, după o domnie de trei ani şi jumătate de triumfuri militare aproape fără precedent. La moartea lui, Creta se afla în întregime în mîinile bizantinilor pentru prima dată din 828 şi o armată bizantină intrase pentru prima oară în Alep din 637, pe vremea cînd purta numele de Beroea. Conform practicii obişnuite, teritoriul cucerit avea o întindere modestă, campaniile avînd în cea mai mare parte caracter defensiv. Scopul principal al cuceririi Cretei fusese stîrpirea pirateriei practicate de arabi; celelalte campanii ale lui Nicefor, asemenea tuturor ofensivelor în Răsărit ale Imperiului din ultimele trei secole, au fost destinate pedepsirii şi prevenirii raidurilor în Anatolia. Prin 963 arabii erau evident neputincioşi, în timp ce armata bizantină părea în stare să respingă orice atac. Succesiunea la tronul Bizanţului era însă neclară.

CAPITOLUL 16

Marile cuceriri (963-1025)

Moartea neaşteptată a lui Roman al II-lea, survenită atunci cînd fiul lui mai mare, Vasile al II-lea, avea abia cinci ani, a readus în Imperiu instabilitatea politică. Era de aşteptat ca Teofano, văduva lui Roman, să fie regenta fiilor ei, Vasile şi Constantin, dar adevărata putere se afla în mîinile marelui şambelan Iosif Bringas, ale cărui relaţii cu împărăteasa erau încordate. Nicefor Focas, domesticul *Scholae*-lor din Răsărit, care, după recentele sale victorii, îşi stabilise tabăra la Tzamandus, avea cea mai mare reputaţie în rîndul armatei şi al aproape tuturor celorlalţi. Avînd nevoie de un aliat împotriva lui Bringas, împărăteasa i-a scris în secret lui Nicefor, cerîndu-i să se grăbească să vină la Constantinopol pentru triumful pe care îl merita.

Focas a venit şi şi-a sărbătorit triumful. El l-a acuzat apoi pe Bringas de complot împotriva lui, s-a adăpostit în Sfînta Sofia şi l-a cîştigat de partea sa pe patriarhul Polyeuctos. Cu ajutorul acestuia, Nicefor a obţinut confirmarea în postul de comandă ca domestic al *Scholae*-lor din Răsărit înainte de a se întoarce în Cappadocia. La rîndul lui, şambelanul i-a scris lui Ioan Tzimiskes, strategul themelor anatoliene şi al doilea general ca faimă al Imperiului, cerîndu-i să-i ia lui Focas postul din Răsărit. Dar în loc să-l provoace pe Nicefor, care era unchiul său, Tzimiskes a preferat să se ducă direct la el cu scrisoarea. Cei doi generali au mobilizat armatele Anatoliei la Cesareea, unde, la începutul verii, acestea l-au proclamat pe Nicefor împărat, pornind apoi spre Constantinopol.

În timp ce Bringas aduna trupele europene ca să-i ţină piept lui Focas, care se apropia de capitală, acestuia i s-au alăturat fratele său Leon şi alţi ofiţeri de vază. Bringas a adus toate corăbiile disponibile pe ţărmul european ca să-l împiedice pe Nicefor să traverseze Bosforul, mergînd pînă la a-l lua ca ostatec pe Bardas, bătrînul

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

tată al acestuia. Dar trupele adunate împotriva şambelanului s-au dovedit a fi prea puternice. Bardas s-a refugiat în catedrala Sfînta Sofia; în oraş s-au declanşat mişcări în favoarea lui Nicefor, şi după trei zile de luptă, mulţimea i-a copleşit pe soldaţii lui Bringas. Vasile Lecapenos, predecesorul acestuia ca mare şambelan, l-a invitat pe Nicefor să intre în cetate, unde patriarhul l-a încoronat.

CUCERIRILE LUI NICEFOR AL II-LEA

Nicefor Focas a devenit astfel împărat, demnitate pentru care era extraordinar de bine înzestrat. În vîrstă de cincizeci şi unu de ani, el deţinuse principalul post de comandă al armatei timp de nouă ani cu cea mai mare distincţie posibilă şi făcea parte din familia militară de frunte a Imperiului. Cu toate că talentele lui vizau în primul rînd domeniul militar, el era destul de competent în administraţie şi finanţe şi îşi demonstrase deja iscusinţa într-ale intrigii. Pios, cumpătat şi admirator al călugărului Athanasios de la Muntele Athos, respecta Biserica fără să se lase dominat de ea. Întrucît nu avea nici un fiu în viaţă, el a recunoscut drepturile tinerilor împăraţi Vasile şi Constantin. În ceea ce o priveşte pe Teofano, mama acestora, Nicefor era văduv şi se pare că făcuse deja aranjamentele ca să se căsătorească cu ea.

Împăratul i-a recompensat pe o serie dintre partizanii săi capabili. El l-a numit pe fratele lui, Leon, ca logofăt al poştelor cu rang de curator al palatului şi i-a dat fosta sa slujbă de domestic al *Scholae*-lor din Răsărit lui Ioan Tzimiskes. I-a redat apoi funcţia de mare şambelan lui Vasile Lecapenul, care l-a înlocuit pe exilatul Bringas. Focas l-a onorat pe Bardas, tatăl său, cu titlul de Cesar, care, dată fiind vîrsta înaintată a acestuia, ar fi putut cu greu afecta succesiunea. Peste o lună, Nicefor s-a căsătorit cu Teofano, făcînd din cei doi împăraţi minori fiii lui vitregi.

Sayf al-Dawlah era bolnav, iar zona de frontieră a arabilor se zbătea în ghearele foametei, provocată probabil de starea vremii, dar agravată de incursiunile bizantinilor. În toamnă, Sayf a organizat totuşi un raid, trimiţînd trei detaşamente, dintre care unul a ajuns pînă la Iconium. Tzimiskes, comandantul *Scholae*-lor din Răsărit, s-a răzbunat, lansînd în iarnă o incursiune în Cilicia. După ce i-a învins pe arabi în apropiere de Adata, el a asediat prompt Mopsuestia, retrăgîndu-se numai atunci cînd, la începutul anului 964, propriile sale trupe au început să sufere de foame.

Nicefor şi-a petrecut iarna la Constantinopol pregătind expediţiile din Cilicia şi Sicilia şi emiţînd noi legi. Se certase deja cu patriarhul Polyeuctos, care nu era de acord cu căsătoria sa cu Teofano şi îi respinsese propunerea de a considera drept un fel de martiriu moartea celor care cădeau pe cîmpul de luptă împotriva musulmanilor[1].

S-ar putea ca aceste dispute să-i fi dat lui Nicefor mai multe motive de a emite legi împotriva acumulării crescînde de pămînturi de către Biserică, acestea fiind greu de impozitat, rămînînd adesea necultivate şi fiind uneori constituite din proprietăţi militare donate ilegal. Exprimîndu-şi indignarea faţă de lăcomia multor mănăstiri în a aduna proprietăţi, împăratul a interzis din acel moment donarea pămînturilor Bisericii şi fondarea majorităţii noilor instituţii religioase. Mergînd ferm pe linia dorinţei lui ca biserica să fie mai puţin apropiată de cele lumeşti, el a permis donarea de proprietăţi mobiliare instituţiilor nevoiaşe existente şi a încurajat fondarea unor mănăstiri simple, numite *laurai* (lavre - N.t.), în locuri nepopulate. El însuşi a înzestrat mănăstirea de la Muntele Athos cunoscută sub numele de Lavra cea Mare, care tocmai fusese întemeiată de Atanasie, mentorul său spiritual. Ca un avertisment la adresa patriarhului Polyeuctos, împăratul a declarat Lavra cea Mare independentă faţă de orice autoritate eclesiastică.

Fig. 119. Nicefor al II-lea Focas (963-969). Miniatură din colecţia Zonaras de la Modena (Foto: Biblioteca Estense, Modena).

În primăvară, Nicefor a plecat la Cesareea ca să-şi adune forţele în vederea unui nou atac împotriva lui Sayf al-Dawlah. El a trimis în acelaşi timp o expediţie destinată Siciliei, sperînd să-i ajute pe ultimii creştini care rezistau acolo dominaţiei arabe. Forţa aceasta a debarcat aproape de Messina sub comanda lui Manuel, nepotul lui Nicefor, dar arabii au zdrobit-o atît pe uscat cît şi pe mare, ucigîndu-l pe Manuel şi reluîndu-şi raidurile în Calabria. Probabil că fuseseră trimise prea puţine corăbii,

întrucît cele rămase în Răsărit erau suficient de numeroase ca să curețe Ciprul de arabi. Ele au adus întreaga insulă sub stăpînirea Bizanțului în vederea unei incursiuni în Cilicia[2].

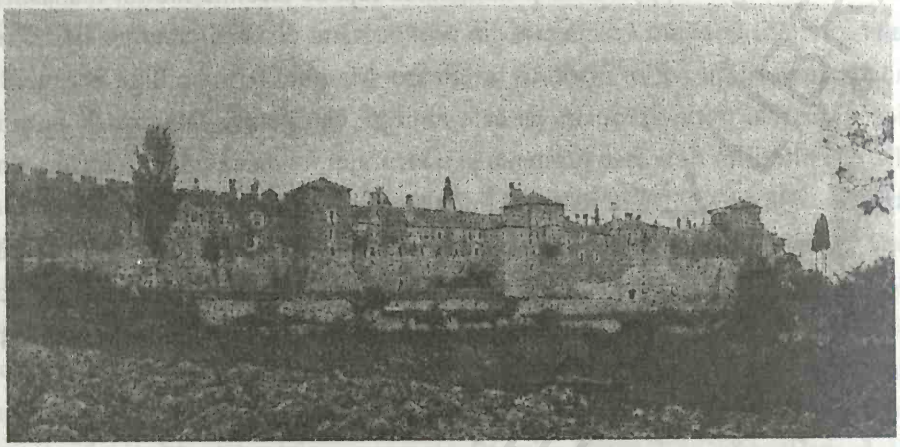

Fig. 120. Vedere generală a mînăstirii Lavra cea Mare, Muntele Athos (Foto: Colecția Gabriel Millet).

Ceva mai tîrziu, în aceeași toamnă, Nicefor a invadat în forță Cilicia[3]. Așa cum procedase mai înainte și Timiskes, el a asediat Mopsuestia, conștient de faptul că după căderea acesteia arabii își vor da seama că nu mai pot apăra Tarsusul. Singura apărare a Ciliciei arabe era persistența foametei, care l-a obligat pe împărat să ridice asediul după cincizeci de zile și să se întoarcă la Cesareea la începutul anului 965. Disperați, arabii s-au oferit să plătească un tribut, dar Nicefor a refuzat și s-a întors în vară la Mopsuestia. El a luat cetatea cu asalt, a cucerit-o și i-a deportat pe locuitorii ei, continuîndu-și drumul spre Tarsus. Atunci cînd tarsioții s-au predat în schimbul unui permis de liberă trecere spre Antiohia, Nicefor a ocupat și cetatea lor, desăvîrșind recucerirea Ciliciei.

Împăratul a creat noile theme ale Ciprului, Tarsusului și Mopsuestiei. Alte cîteva theme înființate în răsărit datează probabil din același timp și aveau menirea de a apăra Cilicia[4]. Nicefor le-a permis locuitorilor creștini sau care acceptau să se creștineze să rămînă în regiunea recucerită, a recrutat soldați pentru garnizoanele ei și i-a încurajat pe alți creștini din Siria și Armenia să se stabilească acolo, chiar dacă erau monofiziți[5]. În toamna aceea, împăratul s-a întors la Constantinopol pentru un alt triumf binemeritat.

Pe la începutul anului 966, Nicefor a primit o solie de la Sayf al-Dawlah, care a solicitat un armistițiu și un schimb de prizonieri, și una de la Petru, împăratul

bulgar, care îşi cerea obişnuita subvenţie. Nicefor a fost de acord cu armistiţiul cu arabii, dar a refuzat furios să le plătească vreo subvenţie bulgarilor, evident din cauză că banii le fuseseră daţi pentru întreţinerea soţiei lui Petru, Maria Lecapenos, care murise cu puţin timp în urmă. Deşi Petru a dat înapoi, Nicefor a folosit pretinsa îndrăzneală a acestuia drept pretext pentru a porni războiul. Împăratul a mărşăluit spre frontiera bulgară şi a distrus cîteva forturi. Fiind însă nerăbdător să se întoarcă în răsărit, i-a trimis un sol prinţului rus Sviatoslav al Kievului, pe care l-a plătit ca să atace Bulgaria[6].

Pe la începutul toamnei, bizantinii au făcut o incursiune în nordul Mesopotamiei, de la Amida la Nisibis. Împăratul însuşi a devastat nordul Siriei, acoperind teritoriul dintre Manbij şi Alep, pornind apoi spre Antiohia. El a asediat Antiohia timp de o săptămînă, dar s-a întors atunci cînd a început să ducă lipsă de provizii. Arabii erau totuşi într-o situaţie disperată. Emiratul Alepului se desmembra, iar Sayf al-Dawlah, faimosul lui emir a murit la începutul anului 967. Nicefor a ordonat probabil înainte de a se întoarce la Constantinopol extinderea posesiunilor bizantine din Armenia. Prinţul Taronului murise recent, iar fiii săi au cedat Imperiului moştenirea lor sub formă de themă în schimbul unor ranguri şi slujbe bizantine[7]. Se pare că Nicefor a anexat Taronul la Imperiu prin crearea a peste o duzină de noi theme armene în teritoriul respectiv, sub comanda generală a lui Bardas Focas, nepotul lui, ca duce de Chaldia[8]. În ciuda faptului că aceste mici theme armene nu erau nici bogate, nici dens populate, ele au făcut ca graniţa bizantină să înainteze pînă în Mesopotamia arabă şi fiecare dintre ele contribuia cu cîteva trupe în plus pentru următorul atac asupra arabilor slăbiţi.

Foametea care îi lovise pe arabi a ajuns între timp în Bizanţ şi, asemenea celei anterioare, i-a determinat pe mulţi ţărani săraci să-şi vîndă pămîntul. Nicefor a emis un edict, conform căruia numai cei săraci puteau cumpăra pămînt de la alţi săraci şi că bogaţii puteau cumpăra pămînt doar de la cei bogaţi. S-ar putea ca aceasta să fi fost totodată perioada cînd au fost emise două legi destinate protejării posesiunilor militare ale soldaţilor. Una dintre acestea proclama drept pămînturi militare, deci care nu puteau fi înstrăinate, proprietăţile cîtorva armeni care preferaseră să fugă din noile theme decît să devină supuşi bizantini. Cea de a doua stipula crearea unei noi clase, cea a cavaleriei grele, subvenţionată cu loturi militare în valoare de cel puţin douăsprezece livre de aur, de trei ori mai mult decît suma minimă acordată cavaleriei obişnuite. În majoritatea cazurilor, această măsură implica probabil contribuţia vecinilor deţinători de loturi militare la cheltuielile cavaleriei grele. Membrii acesteia

care semănau oarecum cu cavalerii Europei occidentale, urmau să formeze mici contingente de trupe de şoc pentru armatele lui Nicefor[9].

Fig. 121. Tetarteroni de aur (nomisme mai uşoare) reprezentaţi de două ori mai mari decît în realitate, cu chipul lui Hristos pe avers şi Fecioara şi Nicefor al II-lea (cf. Fig. 119) pe revers (ca semn de penitenţă) (Foto: prin amabilitatea conducerii Muzeului Arthur M. Sackler, Harvard University Art Museums, colecţia Whittemore).

Ca să-şi susţină marile campanii şi pentru a-şi organiza noile theme, împăratul a făcut diferite rechiziţii. Pentru a reduce cheltuielile, el a emis o nouă nomismă, numită tetarteron. Acesta era de douăsprezece ori mai uşoară decît moneda standard, dar era considerată ca o nomismă normală în unele plăţi efectuate de stat, ceea ce reducea cu o doisprezecime valoarea acestora. S-ar putea ca tetarteronii să fi fost folosiţi la plata soldelor multor soldaţi inactivi din themele mai vechi, de care Nicefor nu avea nevoie în campaniile lui[10]. Tetarteronul a adus puţine daune comerţului, deoarece moneda nu era devalorizată, iar nomismele circulau normal în cantităţi a căror greutate permitea vehicularea lor. Cu toate acestea, pretenţiile sporite ale lui Nicefor şi reducerea valorii plăţilor au fost sesizate şi au provocat nemulţumiri, mai ales într-o perioadă de recesiune economică. În timpul protestelor din capitală din primăvara anului 967, unii cetăţeni l-au persiflat şi au aruncat cărămizi spre el.

Convenţia încheiată de Nicefor cu ruşii, conform căreia aceştia urmau să atace Bulgaria s-a dovedit a fi o iniţiativă eronată. În vara anului 967, cneazul Sviatoslav a ajuns la Dunăre, a zdrobit armata bulgară şi a blocat o parte a acesteia în fortăreaţa de la Dristra. Înfrîngerea aceasta l-a consternat pe împăratul bulgar Petru, care nu mai avea putere să reziste. Sviatoslav a considerat că putea dispune după

bunul plac de acest teritoriu, a ocupat Micul Preslav şi s-a instalat confortabil ca să-şi petreacă iarna acolo. Alarmat de perspectiva unui puternic principat rusesc întinzîndu-se de la Kiev pînă la graniţa Imperiului, Nicefor a încheiat la începutul anului 968 o alianţă cu bulgarii. Cînd pecenegii au atacat Kievul, probabil la îndemnul împăratului, Sviatoslav a trebuit să plece din Bulgaria ca să-i izgonească.

Bizanţul a dobîndit alt vecin supărător în persoana lui Otto I, recent încoronatul împărat german. Prin 968, Otto îşi asigurase suzeranitatea asupra lombarzilor de la Capua şi Benevento, pînă la graniţele cu Calabria şi Longobardia bizantină. Otto urmărea încheierea unei alianţe prin căsătoria fiului său cu o prinţesă bizantină, dar ambasadorii lui Nicefor au amînat tratativele. Ca să urgenteze negocierile, Otto a invadat thema Longobardiei, după care şi-a trimis la Constantinopol ambasadorul, cremonezul Liudprand. Atunci cînd bizantinii l-au repudiat pe acesta, Otto a organizat un raid atît în Longobardia cît şi în Calabria. Nicefor a încredinţat cele două theme unui nou comandant din marină, un italian numit comandant al Italiei, şi a trimis întăriri[11].

Nici Sviatoslav, nici Otto, nici persistenţa foametei în Imperiu nu l-au împiedicat pe Nicefor să organizeze în toamna anului 968 o altă expediţie împotriva arabilor. El a invadat regiunea Martyropolisului, a traversat nordul Mesopotamiei şi a cucerit probabil Edessa, transformînd-o într-o themă[12]. Înaintînd în nordul Siriei, şi-a făcut apariţia în faţa Antiohiei, apoi a pornit spre sud şi a prădat Hama (Epiphania) şi Homs (Emesa), din care a luat capul lui Ioan Botezătorul. După ce a făcut incursiuni şi a luat prizonieri pînă la puternic fortificatul Tripoli, împăratul a ocupat principalele fortăreţe de coastă de la nord de acesta. Reîntorcîndu-se la Antiohia, pe care a împresurat-o de data aceasta, Nicefor a strîns o forţă puternică în apropiere de fortul Pagrae ca să asedieze cetatea. El l-a făcut răspunzător de apărarea întregii graniţe răsăritene pe Petru, un eunuc capabil, căruia i-a acordat titlul de stratopedarh („comandant al armatei") şi i-a încredinţat comanda fortului Pagrae unui alt general, Mihail Burtzes, după care a demobilizat o mare parte a forţei sale, întrucît proviziile nu ajungeau pentru toţi, şi s-a întors la Constantinopol. Asedierea Antiohiei a continuat pe tot parcursul iernii.

La începutul anului 969, Petru al Bulgariei a murit, Boris al II-lea, fiul lui, moştenind instabilul imperiu bulgar. După ce i-a învins pe pecenegi, Sviatoslav şi-a adus armata înapoi în Bulgaria şi nu i-a luat prea mult timp ca să-i supună pe bulgari. El a ocupat Preslavul, capitala Bulgariei, capturîndu-l pe Boris împreună cu familia sa, apoi a încheiat cucerirea estului ţării, luînd în stăpînire şi devastînd cetatea Philippopolis din sudul acesteia. Cu toate că Sviatoslav nu atacase încă teritoriul

bizantin, atitudinea lui devenea tot mai neliniştitoare. Extinderea statului rus ameninţa Bizanţul în mai mare măsură decît o făcuseră bulgarii.

În celelalte regiuni, bizantinii lichidau totul din calea lor. Eugeniu, noua căpetenie a Italiei, a învins forţele lui Otto şi l-a luat prizonier pe prinţul lombard al cetăţii Capua, aliatul acestuia. Bardas Focas, ducele Chaldiei, a invadat ceea ce mai rămăsese din Armenia arabă şi a distrus oraşul Manzikert, capitala ei. În toamna aceea, după o blocadă de aproape un an, Mihail Burtzes a pătruns în Antiohia, cucerind cetatea cu ajutorul lui Petru Stratopedarhul. Cînd vestea a ajuns la Constantinopol, împăratul a primit-o cu sentimente confuze, întrucît îi părea rău că nu cucerise el însuşi Antiohia. Se părea însă că nu mai exista nici un obstacol în calea cuceririi nordului Siriei şi se spune că Nicefor intenţiona să recucerească Ierusalimul.

Cu toate aceste victorii Nicefor a beneficiat de un credit surprinzător de mic în cadrul Imperiului. Pe lîngă faptul că era acuzat de declanşarea foametei, el era în relaţii proaste cu o serie de persoane importante. Mihail Burtzes s-a întors la Constantinopol găsindu-l pe Nicefor nemulţumit de faptul că, prin luarea cu asalt a Antiohiei, depăşise ordinele pe care i le dăduse el. Ioan Tzimiskes, domesticul *Scholae*-lor din Răsărit, era nemulţumit că împăratul nu-i încredinţase lui operaţiunile din regiunea respectivă, ci lui Petru Stratopedarhul. Cel mai rău din toate acestea era faptul că Teofano se săturase de austeritatea soţului ei, a cărui personalitate era destul de diferită de a sa. Ea îl prefera pe fermecătorul Ioan Tzimiskes, şi l-a convins pe Nicefor să-l cheme pe acesta în capitală. Astfel că Tzimiskes şi împărăteasa au urzit un complot ca să-l asasineze pe Nicefor, urmînd apoi să se căsătorească şi să conducă împreună. Ei i-au atras de partea lor pe Mihail Burtzes şi pe o serie de alţi generali şi curteni, printre care se număra şi puternicul mare şambelan Vasile Lecapenos. La două luni de la căderea Antiohiei, Teofano i-a introdus în palat pe Tzimiskes şi pe tovarăşii lui. După un moment de cumpănă, găsind patul lui Nicefor gol, ei l-au descoperit pe asceticul împărat dormind pe duşumea, în faţa icoanelor lui, şi l-au ucis.

Nicefor al II-lea a murit după doisprezece ani de triumfuri militare, începute pe vremea cînd era general şi desăvîrşite atunci cînd a ajuns împărat. El a ruinat Emiratul Alepului, a distrus bazele din Anatolia de unde arabii îşi porneau raidurile şi le-a înlocuit cu un zid de theme bizantine. A recucerit Antiohia, vechea capitală a Siriei, reşedinţă patriarhală şi poartă de intrare în restul teritoriului ţării. Deşi îndelungatele conflicte militare, sărăciseră şi depopulaseră cea mai mare parte a teritoriilor cucerite, acestea şi-au revenit în cele din urmă, iar pericolul arab nu va mai reprezenta niciodată o problemă pentru Imperiu. Nicefor izbîndise în războaiele purtate în răsărit datorită unei hotărîri care friza nechibzuinţa, mai ales atunci cînd i-a

înlocuit la graniţa de nord pe paşnicii bulgari cu periculoşii ruşi. Totuşi, dacă nu ar fi neglijat celelalte frontiere şi nu şi-ar fi asumat riscul de a deveni nepopular, este posibil ca el să nu fi reuşit să-i zdrobească pe arabi înainte ca aceştia să-şi adune forţele.

CUCERIRILE LUI IOAN TZIMISKES

Asasinarea lui Nicefor de către Tzimiskes constituia o crimă aproape fără precedent şi nejustificată. Ioan i-a înlocuit pe demnitarii care erau partizani ai lui Nicefor înainte ca aceştia să poată organiza o rezistenţă armată şi a declarat că orice revoltă va fi pedepsită cu moartea. Din fericire pentru Tzimiskes, patriarhul Polyeuctos fusese unul dintre principalii critici ai lui Nicefor şi a sesizat pericolul unui vid de putere la Constantinopol. Numai că Polyeuctos avea anumite principii, aşa că a refuzat deschis să acorde dispensa necesară căsătoriei lui Ioan cu Teofano şi încoronării lui ca împărat. Drept condiţie a încoronării lui Ioan, el a cerut ca acesta să-şi împartă averea personală săracilor, să o exileze pe Teofano şi să-i pedepsească pe ceilalţi asasini ai lui Nicefor. Ioan a renunţat de bunăvoie la proprietăţile sale, a exilat-o pe împărăteasă şi i-a executat pe doi dintre ucigaşi. În aceste condiţii patriarhul l-a declarat pe Ioan absolvit de păcate în virtutea ungerii lui cu mir la încoronare[13].

Ioan Tzimiskes l-a înlocuit astfel pe Nicefor al II-lea în demnitatea de coîmpărat şi de tutore al tinerilor împăraţi Vasile şi Constantin. Spre deosebire de Nicefor, care nu detronase pe nimeni, se căsătorise cu împărăteasa legală şi restabilise ordinea în momentul cînd era nevoie de el, Ioan era un uzurpator din toate punctele de vedere. Cu toate acestea, cei care îl cunoşteau îl simpatizau. Încă plin de energie la patruzeci şi patru de ani, era scund şi avea un chip blond, mult admirat de bizantini. Se bucura de reputaţia de a fi credincios şi generos. Familia lui era de origine armeană, dar avea legături strînse cu conducerea militară a Bizanţului. Bunicul lui, Bardas Focas, fusese domestic al *Scholae*-lor, fratele bunicului său, Ioan Curcuas, ocupase acelaşi post, iar mama lui era sora lui Nicefor al II-lea. Tzimiskes întrunea experienţa şi talentele militare ale lui Nicefor şi era înzestrat şi cu o ingeniozitate pe care acesta nu o avusese. Norocul lui Ioan a constat şi în faptul că foametea, care durase trei ani, a luat sfîrşit cam în perioada cînd a preluat el puterea, întrucît, asemenea majorităţii celorlalţi, bizantinii erau înclinaţi să dea vina pe administraţie chiar şi în situaţiile în care era limpede că nenorocirile depăşeau clar capacitatea de control a acesteia.

Fig. 122. Ioan al I-lea Tzimiskes (969-976). Miniatură din colecția Zonaras de la Modena. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

Ioan i-a exilat pe Leon Focas, fratele lui Nicefor, și pe cei doi fii ai acestuia, Nicefor Patricianul și Bardas, ducele Chaldiei. La începutul anului 970, la două luni după încoronarea lui Ioan, patriarhul Polyeuctos a murit la o vîrstă înaintată, iar împăratul a ales un succesor mai puțin înclinat spre a sfida capetele încoronate. Dar l-a menținut în postul de mare șambelan pe Vasile Lecapenos, tovarășul lui de complot, acordîndu-i principala responsabilitate a afacerilor interne ale Imperiului. Tzimiskes i-a dat fostul lui post de domestic al *Scholae*-lor din Răsărit lui Bardas Scleros, fratele fostei soții. În ciuda nemulțumirii lui anterioare față de stratopedarhul Petru, împăratul l-a menținut în post, dat fiind faptul că acesta părea să intenționeze să-și încununeze faptele de vitejie de la Antiohia prin cucerirea Alepului.

Istoviții alepini baricadați în citadela capitalei lor au cerut pace. Ei au cedat formal ținuturile de coastă siriene pe care Nicefor al-II-lea începuse să le ocupe. Ceea ce rămăsese din Emiratul Alep între Hama și Eufrat a intrat în dependență bizantină, plătind tribut Constantinopolului și fiind condus de un emir numit cu aprobarea împăratului. Teritoriul bizantin ajungea acum pînă la granița califatului fatimid, care cucerise Egiptul și pusese recent stăpînire pe Tripoli, și la cea a emiratului hamdanid de la Mosul din nordul Mesopotamiei. Tzimiskes avea planuri pentru ambele state musulmane.

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

Se pare că împăratul a reorganizat armata de la graniţa de răsărit, pe care Nicefor o repartizase într-un număr de mai mult de treizeci de mici theme. La începutul domniei lui Ioan, aceste theme de graniţă se aflau sub jurisdicţia a trei ducate. Ducatul Chaldiei a rămas în nord, deşi se pare că şi-a pierdut autoritatea asupra themelor armene în favoarea unui nou ducat al Mesopotamiei din sectorul central. Antiohia a devenit ducatul regiunii sudice, care includea noile theme din jurul ei şi diverse theme din Cilicia şi din sudul Siriei. Se pare că Ioan a întărit şi mai mult aceste ducate, acordîndu-le autoritatea asupra a încă şapte theme, desprinse din themele mai vechi cele mai apropiate de graniţă.[14].

Ca să se elibereze pentru operaţiunile din Răsărit, Ioan a intrat în tratative cu Otto I, care invadase din nou thema longobardă, şi cu Sviatoslav, care mobiliza trupe în răsăritul Bulgariei. Otto a fost încîntat să facă pace atunci cînd Tzimiskes l-a eliberat pe prinţul cetăţii Capua şi a fost de acord cu căsătoria dintre Teofano, nepoata sa, şi fiul împăratului occidental. Sviatoslav considera diplomaţia drept semn de slăbiciune, aşa că a cerut un tribut mare, ameninţînd altfel cu atacarea Constantinopolului. Împăratul şi-a dat seama că războiul cu ruşii era necesar şi a început pregătirile de luptă. El a recrutat o nouă tagmată de patru mii de oameni, cunoscută sub numele de *Nemuritorii*, şi şi-a adunat celelalte trupe. Ioan a trimis o forţă de circa douăsprezece mii de oameni ca să păzească graniţa Traciei sub comanda lui Bardas Scleros, domestic al *Scholae*-lor din Orient, şi a stratopedarhului Petru[15]. Probabil că în vara aceea, o armată alcătuită din ruşi şi bulgari a trecut graniţa şi a angajat lupta cu armata lui Bardas în apropiere de Adrianopol. După o bătălie crîncenă, bizantinii i-au ucis pe mulţi dintre ruşi şi i-au alungat pe ceilalţi.

Acesta a fost momentul cînd Bardas Focas, fostul duce al Chaldiei, a declanşat o rebeliune ca să-l răzbune pe unchiul său, Nicefor al II-lea. După ce a evadat din temniţa de la Amasia, Bardas s-a îndreptat spre cetatea Cesareea din Cappadocia, unde numeroşii membri şi prieteni ai familiei Focas l-au proclamat împărat. Tatăl lui Bardas, Leon, şi fratele lui, Nicefor, au încercat să-l ajute din locul unde fuseseră exilaţi, dar Tzimiskes i-a întemniţat pe amîndoi şi a pus să li se scoată cîte un ochi. Împăratul l-a trimis pe Bardas Scleros în Antiohia ca să înăbuşe rebeliunea, apelînd la trupele adunate pentru campania lui împotriva ruşilor. Scleros şi-a stabilit tabăra la Dorylaeum, în thema opsiciană, iar Focas în locul numit atît de potrivit Bardaetta din thema Anatoliei[16]. Evitînd încleştarea, Scleros i-a atras treptat pe o parte din oamenii lui Focas în afara taberei, i-a luat prizonieri pe alţii şi l-a convins în cele din urmă pe Focas să se predea în schimbul promisiunii că nu i se va face nici un rău. Acesta a fost trecut în rîndul călugărilor şi trimis în exil.

După înăbuşirea acestei revolte, Tzimiskes s-a înrudit cu dinastia legitimă, căsătorindu-se cu Teodora, fiica lui Constantin al VII-lea, care fusese absolvită de jurămîntul monastic impus ei şi surorilor ei de Roman al II-lea. Împăratul l-a trimis pe Bardas Scleros împreună cu armata lui să ierneze în Tracia, unde ruşii începuseră să efectueze raiduri. La începutul anului 971 însă, o armată fatimidă a ajuns sub zidurile Antiohiei şi a asediat-o. Tzimiskes a ordonat mobilizarea unei forţe din trupele de graniţă, care i-a învins pe arabi şi i-a forţat să ridice asediul[17]. În tot acest timp, împăratul rămăsese pasiv, iar victoriile lui fuseseră defensive şi repurtate de alţii.

În războiul cu Sviatoslav, Ioan era decis să se descurce mai bine. După o instruire generală a trupelor, el a pornit la începutul primăverii împotriva ruşilor, însoţit de Bardas Scleros şi de Vasile Lecapenos, marele lui şambelan. Se pare că Tzimiskes se afla în fruntea a patruzeci de mii e oameni, din care făcea parte şi tagmata *Nemuritorilor*, şi a trimis o flotă de vreo trei sute de corăbii să-i atace pe ruşi pe Dunăre, luîndu-i din spate[18]. În ciuda îndelungatelor pregătiri şi a numeroaselor avertismente, bizantinii i-au luat prin surprindere pe mult prea încrezătorii ruşi. Ioan s-a îndreptat drept spre Preslav, capitala bulgară, şi i-a înfrînt acolo pe ruşi, ucigînd aproape nouă mii dintre ei şi închizîndu-i în cetate pe ceilalţi. După care bizantinii au luat cu asalt Preslavul, ucigîndu-i pe toţi ruşii şi eliberîndu-l pe împăratul bulgar Boris al II-lea.

Redenumind Preslavul Ioannopolis, după numele său, Ioan a înaintat spre Dristra, pe Dunăre, unde se adăpostise Sviatoslav împreună cu cea mai mare parte a armatei ruse. După o bătălie scurtă care s-a sfîrşit cu victoria totală a bizantinilor, Tzimiskes l-a blocat pe Sviatoslav în cetatea Dristra. Flota bizantină a navigat în susul Dunării ca să desăvîrşească asediul, pe care o serie de detaşamente ruseşti de sacrificiu nu au reuşit să-l spargă. Împăratul nu a fost împiedicat nici de o lovitură pusă la cale de Leon Focas, lipsit parţial de vedere, care a fost arestat şi căruia i-a fost scos şi celălalt ochi. După trei luni de asediu, pierderile grele suferite de ruşii care încercau să străpungă încercuirea şi epuizarea totală a proviziilor l-au forţat pe Sviatoslav să ceară pace. Atunci cînd Tzimiskes a fost de acord să-l lase pe cneaz să se întoarcă la Kiev, dîndu-i drept provizii o anumită cantitate de grîne, distribuirea acesteia a dezvăluit faptul că din cei şaizeci de mii de ruşi de la început rămăseseră doar douăzeci şi două de mii.

După plecarea lui Sviatoslav, împăratul a instalat o garnizoană în Dristra şi i-a schimbat numele în Theodoropolis, după Sfîntul Theodor Stratelates, care şi-ar fi făcut se zice apariţia în timpul asediului ca să-i ajute pe bizantini. În cele din urmă Ioan s-a întors la Constantinopol ca să-şi sărbătorească triumful. El l-a obligat pe Boris al II-lea să abdice şi a anexat cea mai mare parte a Bulgariei, creînd şase theme

în vestul acesteia, toate cu garnizoane noi şi se pare că a împărţit în două cele şase theme din apus după modelul graniţei de răsărit. Autoritatea asupra acestor theme mici a fost divizată între noile ducate ale Adrianopolului şi Thessalonicului, astfel că Balcanii de est şi de vest aveau fiecare un duce cu puteri extinse[19]. Prin campaniile dintr-un singur an, Ioan dobîndise pentru Imperiu un teritoriu vast şi fertil, asigurînd un tampon în profunzime Traciei şi împingînd frontiera spre cursul inferior al Dunării pentru prima oară de la începutul secolului al şaptelea.

Avînd evident de gînd să bizantinizeze Bulgaria, împăratului nu numai că a desfiinţat monarhia Bulgariei, dar a şi transformat patriarhia ei într-o arhiepiscopie supusă patriarhiei de la Constantinopol. În vestul Bulgariei însă, patru fii ai contelui Nicolae, un guvernator bulgar local, menţineau o independenţă precară în regiunea cuprinsă între Ohrida (vechiul Lychnidus) şi Serdica. Deşi i-au oferit adăpost destituitului patriarh bulgar, nici unul dintre ei nu s-a proclamat împărat; ei erau cunoscuţi pur şi simplu sub numele de Cometopuli, adică Fiii Contelui. Chiar luate împreună, posesiunile lor constituiau o modestă rămăşiţă a fostului Imperiu bulgar[20].

În primăvara anului 972, în timp ce puterea bizantină era la apogeu, Otto I a celebrat căsătoria dintre fiul şi moştenitorul lui, Otto al II-lea, şi Teofano, nepoata lui Tzimiskes. Această alianţă era benefică pentru ambele părţi. Asigurînd totodată posesiunile Imperiului din Italia, care erau de altfel dificil de apărat, căsătoria aceasta era flatantă pentru Bizanţ şi mai ales pentru Tzimiskes. Cu toate că unii dintre curtenii lui Otto au protestat pe motiv că Teofano nu era înrudită cu dinastia legitimă macedoneană, împăratul german o considera drept un premiu orice prinţesă bizantină[21].

Fig. 123. Placă de fildeş reprezentîndu-i pe împăratul Otto al II-lea (973-983) şi pe soţia sa Teofano în veşminte bizantine, aflată acum la Musée de Cluny, Paris (Foto: Copyright Réunion des Musées Nationaux).

Se părea că Tzimiskes era în sfîrşit liber să-şi satisfacă dorinţa de a lupta împotriva arabilor. În toamna aceea, el şi Melias, comandantul răsăritului, au invadat emiratul Mosul, situat chiar în faţa teritoriului bizantin, dincolo de Eufrat. Împăratul a prădat şi a dat foc cetăţii Nisibis, apoi a pornit spre nord şi a asediat Martyropolisul. Întrucît acesta rezista, Tzimiskes s-a întors la Constantinopol, lăsîndu-l pe Melias la graniţă să continuie războiul[22]. Intenţionînd probabil să desăvîrşească cucerirea Bulgariei înainte de a-şi concentra întreaga atenţie asupra războiului din Răsărit, Tzimiskes a trimis o expediţie în susul Dunării. Generalii lui au extins controlul Bizanţului asupra văii Moravei (Margus), unde a creat noile theme ale Rasului şi Moravei[23]. După aceste cuceriri, teritoriul imperial încercuia aproape domeniile Cometopulilor, care păreau condamnaţi.

Dar în vara anului 973, cînd Melias asedia Amida, forţele emirului Mosulului l-au învins şi l-au luat prizonier. După moartea lui Melias în captivitate la începutul anului următor, împăratul şi-a masat trupele ca să răzbune moartea domesticului răsăritului. În 974, Tzimiskes a pornit spre thema Taronului ca să-şi înceapă campania. Prinţii armeni independenţi, temîndu-se ca nu cumva el să intenţioneze să mai anexeze o parte din teritoriile lor, l-au recunoscut drept conducător pe regele Ashot al III-lea, care a negociat promp o alianţă cu Imperiul[24]. Avînd de partea lui zece mii de ostaşi armeni aliaţi, Ioan a invadat din nou emiratul Mosulului. Devastîndu-l şi prădîndu-l cu sălbăticie, el a obţinut un tribut de la cetăţile Martyropolis şi Amida, a trecut prin cetatea pustiită Nisibis şi şi-a continuat marşul spre Mosul. Emirul, care era implicat într-un război civil, a fost de acord să plătească Imperiului un tribut anual. Împăratul a sărbătorit un alt triumf la Constantinopol[25].

După supunerea emiratului Alepului şi umilirea emiratului Mosulului, Ioan a atacat în primăvara anului 975 cea mai puternică forţă arabă, califatul fatimid. La început, el şi Bardas Scleros, comandantul *Scholae*-lor din răsărit, au cucerit Apamea, pe care se pare că Alepul o pierduse în favoarea fatimizilor. După care Tzimiskes a invadat nordul Siriei, aflat atunci sub stăpînirea fatimizilor, cu excepţia cîtorva rebeli din jurul Damascului. Împăratul a înaintat pînă la Baalbek, cucerindu-l de la conducătorul rebel al acestuia, Alp Tikin. Acesta a fost de acord să-i plătească lui Tzimiskes un tribut anual de 60.000 de dinari şi l-a invitat să intre în cetatea Damasc. De acolo, Tzimiskes a făcut o scurtă vizită în Galileea, unde a urcat pe Muntele Tabor ca să vadă locul unde avusese loc Schimbarea la Faţă a lui Hristos. În timp ce era acolo, mai multe cetăţi, printre care Tiberias, Acra şi Cesareea, i-au trimis tributul. Datorită înaintării continue a trupelor fatimide staţionate de-a lungul coastei, împăratul a pornit spre nord, către Berytus, care i s-a predat. După ce a primit şi

tributul de la Sidon, el a jefuit cetatea Byblos şi a efectuat un raid în jurul bastionului fatimid de la Tripoli.

Împăratul organizase deci pînă acum campanii mai mult ca să cîştige glorie şi bogăţii şi să-i slăbească pe viitor pe fatimizi decît ca să anexeze noi teritorii. În timpul verii, el şi-a propus totuşi să supună şi să anexeze regiunea de coastă dintre Antaradus şi Antiohia. În ciuda faptului că Nicefor cucerise principalele oraşe, iar alepinii cedaseră Imperiului întregul ţărm al mării, o serie de fortăreţe rămăseseră în mîinile arabilor. Tzimiskes le-a slăbit puterea şi a organizat şi instalat trupe în noi theme de-a lungul coastei[26].

Într-o scrisoare către aliatul său, Ashot al III-lea, împăratul declara că adevăratul lui ţel era recucerirea Ierusalimului. Deşi acesta ar fi fost greu de atins în cadrul campaniilor din anul respectiv, el părea perfect realizabil ca obiectiv viitor. Exact aşa cum campania din 968 a lui Nicefor pregătise cucerirea deplină de către Ioan a coastei cuprinsă între Antiohia şi Tripoli, campania lui Ioan din 975 era probabil menită să pregătească cucerirea ulterioară a oraşului Tripoli, a restului coastei siriene şi foarte probabil şi a Ierusalimului.

Deocamdată, Tzimiskes s-a întors la Constantinopol. Se spune că la întoarcere a fost neplăcut impresionat de faptul că o mare parte a proprietăţilor funciare ale Ciliciei fusese achiziţionată de marele şambelan Vasile Lecapenos. Conform unui zvon plauzibil, Vasile a aflat că împăratul avea intenţia să facă cercetări şi a pus să fie otrăvit ca să le evite. Ioan era deja bolnav cînd a sosit în capitală şi a murit la începutul anului 976.

Moartea lui Tzimiskes, survenită cînd acesta se afla la apogeul puterii, a dus la întreruperea punerii în practică a marilor proiecte ale domniei lui. Mai avea de cucerit o parte din Bulgaria şi din Siria, deşi nu era vorba de un teritoriu mai mare decît cel deja ocupat. Mai avea multe de făcut pentru organizarea cuceririlor, dar nimic nu atestă faptul că n-ar fi putut face faţă acestei sarcini. El a lăsat în urmă un Imperiu nu doar mai întins decît înainte, ci şi mai în siguranţă decît fusese de la începutul secolului al VI-lea. Tzimiskes a avut noroc în carieră, dar nu şi în anticiparea momentului morţii sale. El demonstrase pe parcursul a şase ani un geniu şi un entuziasm pentru cuceriri neegalat de nici un alt împărat bizantin, nici măcar de Nicefor al II-lea. Dacă nu ar fi murit la cincizeci şi unu de ani, ci la şaizeci, ar fi putut foarte bine să cucerească şi restul Siriei şi Bulgariei şi poate chiar să organizeze o campanie în Egipt. Bizanţul avea încă generali excelenţi şi resurse extraordinar de mari, dar un Ioan Tzimiskes era practic de neînlocuit.

DIFICULTĂȚILE LUI VASILE AL II-LEA

În 976, Vasile al II-lea avea optsprezece ani, vîrstă la care mai mulți împărați începuseră să domnească efectiv. Dar Vasile Lecapenos, marele şambelan, nu era deloc dispus să împartă puterea cu el, iar după domniile lui Nicefor Focas şi a lui Ioan Tzimiskes, armata şi administrația erau obişnuite cu o mînă fermă şi matură. Nimeni nu simțea nevoia îndepărtării lui Vasile sau a fratelui său Constantin, amîndoi părînd a fi leneşi, iubitori de plăceri şi gata să accepte sfaturile celor din jur. Constantin s-a căsătorit devreme, iar Vasile şi-a petrecut burlăcia cu diverse legături amoroase[27]. Marele şambelan i-a măgulit pe cei doi frați rechemînd-o din exil pe mama lor Teofano, deşi ea nu se bucurase niciodată de mare influență la curte.

Învinuit de toată lumea atît de moartea lui Nicefor cît şi de cea a lui Tzimiskes şi incapabil ca eunuc să domnească singur, marele şambelan avea duşmani extrem de puternici. Cel mai important dintre aceştia era Bardas Scleros, domesticul răsăritului, fostul cumnat şi aliat credincios al lui Tzimiskes. Şambelanul a încercat să-l retrogradeze pe Scleros din postul de căpetenie a răsăritului în cel de duce al Mesopotamiei şi să-l despartă de Mihail Burtzes, locotenentul său, numindu-l pe acesta duce al Antiohiei. Înlocuitorul lui Scleros în postul de căpetenie al Orientului urma să fie Petru Stratopedarhul. După ce s-a prefăcut că acceptă retrogradarea, Scleros s-a răzvrătit[28].

În vară, Bardas Scleros s-a proclamat împărat la Melitene, sperînd probabil să devină coîmpărat al lui Vasile şi al lui Constantin. Cea mai mare parte a armatei de la granița răsăriteană i s-a alăturat lui Scleros, care l-a atras de partea lui şi pe emirul Mosulului. În restul Anatoliei, domesticul Petru şi Mihail Burtzes adunau oameni loiali împărarului de la Constantinopol. Probabil că în toamna aceea, ei s-au confruntat cu Scleros într-o bătălie care a avut loc în apropiere de Lycandus. Dar el i-a pus pe fugă. Forțele lui Scleros l-au luat prizonier pe Burtzes, care li s-a alăturat şi au atras de partea lor o mare parte a Anatoliei centrale şi de sud, din care făcea parte şi flota cibyrrhaeoților.

În 977, marele şambelan a trimis o altă armată sub comanda eunucului Leon Protovestiarias la Cotyaeum. Leon a făcut joncțiunea cu Petru şi a încercat să încurajeze dezertările din rîndul rebelilor, oferind bani şi privilegii, metoda la care se recursese pentru înăbuşirea rebeliunii lui Bardas Focas cu şapte ani în urmă. Dar atragerea de partizani de partea unui eunuc bastard s-a dovedit mai dificilă decît ralierea susținătorilor marelui Tzimiskes. Leon şi-a atras puțini aderenți, astfel că Scleros a înaintat spre Lacul celor Patruzeci de Martiri din thema anatoliană. Leon a

recurs la elementul surpriză. Mărşăluind cu repeziciune de-a lungul drumului spre Cotyaeum, el a depăşit armata lui Scleros şi a pornit spre Răsărit, ţinutul natal al majorităţii oamenilor lui Scleros. Îngrijoraţi de căminele lor, unii dintre ei au dezertat la Leon. Scleros a trimis un detaşament de avangardă sub comanda lui Burtzes ca să-l ajungă din urmă pe Leon, însă a fost învins. Cu toate acestea, atunci cînd Scleros a sosit cu grosul forţelor, el i-a zdrobit pe loialişti, luîndu-l prizonier pe Leon şi ucigîndu-l pe Petru.

Întrucît cea mai mare parte a Asiei Mici i s-a alăturat lui Scleros, acesta a pornit spre Niceea şi a asediat-o. În vederea asedierii Constantinopolului, flota cibyrrhaeotă a cucerit insulele din Marea Egee şi era pe punctul de a intra în strîmtoare cînd Vasile Lecapenos a trimis din capitală flota imperială. Aceasta a străbătut Helespontul, a angajat lupta cu cibyrrhaeoţii în largul coastelor Foceei şi i-a alungat de pe mare. După ce Scleros a ocupat Niceea, permiţînd garnizoanei ei înfometate să plece, Imperiul a ajuns să fie împărţit între rebelii din Anatolia şi loialiştii din Europa şi din insule. Scleros a înaintat spre Bosfor, dar nu avea la dispoziţie o flotă ca să-i transporte trupele.

Aceste tulburări le-au permis lui Boris, fostul împărat bulgar, şi fratelui său, Roman, să evadeze din Constantinopol şi să se îndrepte spre vestul Bulgariei. Deşi un grănicer bulgar l-a luat pe Boris drept bizantin şi l-a ucis, Roman a reuşit să ia legătura cu Cometopulii, care se pare că reocupaseră themele Ras şi Morava, asigurîndu-şi posesiunilor din Bulgaria apuseană. Cometopulii l-au recunoscut pe Roman ca împărat de drept, chiar dacă se ştia că era eunuc. Roman a jucat un rol decorativ, dar Cometopulii îl considerau util pentru cîştigarea bulgarilor de partea independenţei faţă de Bizanţ.[29]

Războiul civil cu Bardas Scleros a dus şi la alte nenorociri pentru Imperiu. Arabii din Sicilia au început să devasteze Calabria şi Longobardia bizantină. Se pare că emiratul Alepului a încetat în 977 să mai plătească tribut Bizanţului. În anul următor, emirul Mosulului a sistat plata tributului atunci cînd a fost detronat de sultanul buwaid al Bagdadului şi a fugit la Scleros şi la rebelii acestuia. Se poate ca sultanul să fi cucerit totodată Edessa bizantină. Agravată de războiul civil, o altă foamete s-a răspîndit pe tot cuprinsul teritoriului bizantin[30].

La începutul anului 978, disperatul Vasile Lecapenos s-a gîndit să se alieze cu Bardas Focas, exilat cu opt ani în urmă în Chios. Focas era un general periculos şi capabil, unul mediocru avînd puţine şanse împotriva lui Scleros; cel puţin Focas îl ura pe Scleros pentru că acesta reprimase revolta lui împotriva lui Tzimiskes şi îi ruinase cariera. Astfel încît, după prestarea unor jurăminte ardente de loialitate, lui Bardas

Focas i s-a încredințat sarcina de a-l învinge pe Bardas Scleros și titlul domestic al *Scholae*-lor din răsărit. Dat fiind că atît *Scholae*-le cît și Orientul se aflau în mîinile inamicului, Focas a fost nevoit să adune trupe de la Constantinopol și din themele apusene.

Atunci cînd Focas a încercat să treacă Helespontul, a descoperit că țărmul asiatic era bine apărat de fiul lui Scleros. Întorcîndu-se la Constantinopol, el a reușit totuși să treacă de Scleros și să traverseze Bosforul. Focas a pornit imediat spre Cesareea, ținutul natal al familiei sale cappadociene. Ajuns acolo, el i-a atras de partea lui pe mulți partizani, printre care se număra și Mihail Burtzes, care trecuse din nou în tabăra adversă. Mărșăluind spre apus ca să-i iasă în cale lui Focas, Scleros a angajat lupta cu acesta în apropiere de Amorium către sfîrșitul primăverii. După pierderi grele de ambele părți, Focas s-a retras în răsărit. Ambii generali și-au regrupat trupele. În toamna aceea, Scleros l-a atacat pe Focas la Basilica Therma, în thema Chrasianum. Ambele armate au suferit din nou pierderi grele, iar Focas s-a retras iar în răsărit. Chiar și el părea incapabil să înăbușe rebeliunea.

Fig. 124. Vedere dinspre mare a mănăstirii Iberon („a iberienilor") de la Muntele Athos (Foto: Dumberton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

În timpul iernii, ducele Antiohiei, care fusese de partea lui Scleros, i s-a alăturat lui Focas, iar prințul iberian David al ținutului Tao de Sus i-a trimis lui Focas douăsprezece mii de ostași călare. În primăvara anului 979, Focas a considerat că era suficient de puternic ca să-l atace pe Scleros în thema Charsianum, mult mai la vest,

la Aquae Saravenae[31]. De data aceasta, Focas a ieşit învingător. Obosiţi, rebelii lui Scleros s-au împrăştiat, iar acesta a fugit la Bagdad. Prin toamnă, mai rămăseseră doar cîteva puncte izolate de rezistenţă ale rebelilor. David al ţinutului Tao de Sus a fost răsplătit cu acordarea pe viaţă a posesiunii asupra Theodosiopolisului, iar iberienii lui au întemeiat o mare mînăstire pe Muntele Athos din prada dobîndită de la rebeli[32]. Dar meritul principal pentru reprimarea rebelilor i-a fos atribuit lui Bardas Focas, căruia i s-a organizat celebrarea unui triumf la Constantinopol.

Puterea împăratului era atît de mare încît chiar şi rănile a patru ani de război civil s-au vindecat repede. Se pare că foametea se mai potolise, iar Cometopulii cuceriseră doar themele expuse ale Rasului şi Moravei, deşi cel mai energic membru al familiei, Samuel, a organizat prin 980 o incursiune în Thessalia. În Orient, Imperiul nu pierduse nimic cu excepţia Edessei, iar în toamna anului 981, Bardas Focas a declanşat o incursiune împotriva Alepului, forţîndu-l pe emirul acestuia să-şi plătească din nou tributul. Deşi împăratul german Otto al II-lea a invadat la începutul anului 982 Italia bizantină, fatimizii din Calabria l-au învins într-o bătălie atît de sîngeroasă încît atît germanii cît şi arabii s-au retras. Spre sfîrşitul anului, o nouă căpetenie a Italiei restabilise controlul bizantin.

Bardas Focas era acum comandantul suprem al armatei, dacă nu şi stăpînul Imperiului. În 983, el a salvat emiratul Alepului de un atac al fatimizilor şi a pretins un tribut dublu, jefuind cetatea Homs atunci cînd aceasta nu a putut să-şi plătească cota. Doi ani mai tîrziu, atunci cînd tributul Alepului era restant, Focas a invadat teritoriul alepin şi a asediat Apamea. Zvonul răspîndit printre arabi era că adevăratul lui obiectiv era cucerirea întregului emirat şi deportarea populaţiei musulmane. A primit însă pe neaşteptate ordin să se retragă nu de la Vasile marele şambelan, ci de la împăratul Vasile.

În vîrstă de douăzeci şi şapte de ani, Vasile al II-lea era de mult timp nemulţumit de puterea lui Vasile Lecapenos şi i-a impus acestuia arestul la domiciliu la sfîrşitul anului 985. Probabil că împăratul a pus capăt campaniei lui Focas şi ca să înlăture pericolul ca nu cumva acesta să o îndrepte împotriva Constantinopolului. El i-a transferat autoritatea asupra Siriei bizantine unui nou duce al Antiohiei, Leon Melissenos. În timp ce în armată circulau zvonuri privind un complot, trupele fatimide au cucerit fortul Balaneae de pe coasta siriană, iar Samuel al Bulgariei a pus stăpînire pe Larissa, principalul oraş al Tessaliei. Leon Melissenos a recucerit însă curînd cetatea Balaneae, iar la începutul anului 986 împăratul l-a trimis pe Vasile Lecapenos într-un exil fără întoarcere. Următorul duce al Antiohiei a fost chiar Bardas Focas, care a acceptat degradarea sa din postul de domestic şi a reînnoit tratatul cu emiratul

Alepului. Vasile al II-lea a dus astfel la bun sfîrşit rezolvarea delicatei chestiuni a preluării puterii depline[33].

Dornic să dovedească faptul că putea lupta, tînărul împărat s-a folosit de cucerirea Larissei de către Samuel. În vara anului 986, fără să-şi cheme armatele din răsărit sau pe Bardas Focas, el a pornit însoţit de Leon Melissenos spre Serdica, una dintre principalele fortăreţe ale lui Samuel. Lăsîndu-l pe Leon să păzească trecătoarele de întoarcere în teritoriul bizantin, Vasile a asediat Serdica. Cu toate că Samuel a pornit în grabă din Grecia ca să o apere, el a rămas pe dealurile din jurul oraşului, îndrăznind doar să hărţuiască detaşamantele bizantine care făceau ravagii. Vasile era însă lipsit de experienţă militară şi se pare că trupele lui apusene erau inferioare excelentelor regimente din răsărit. Dat fiind că asediul bătea pasul pe loc, armata lui a început să ducă lipsă de provizii. Un raport conform căruia Melissenos complota pe ascuns împotriva lui l-a determinat pe împărat să se retragă, moment în care, în timp ce mărşăluiau spre casă, ştirea că bulgarii ar fi ocupat trecătorile a stîrnit panica în rîndul soldaţilor. Bulgarii le-au întins înfricoşaţilor bizantini o ambuscadă în trecătoarea Poarta lui Traian şi au masacrat o mare parte din ei. Vasile a scăpat cu fuga în mod ruşinos împreună cu supravieţuitorii.

Cînd vestea înfrîngerii tînărului împărat a ajuns la Bagdad, sultanul buwaid i-a permis lui Bardas Scleros să se întoarcă în Imperiu şi să încerce din nou să preia puterea. Scleros i-a oferit în schimb sultanului un tratat de alianţă şi cîteva forturi din sudul Armeniei[34]. În iarna anului 986 spre 987, Scleros şi adepţii lui au pornit spre Melitene. Acolo, el i-a atras de partea lui pe mulţi bizantini şi armeni, precum şi un contingent de marwanizi, kurzii musulmani care stăpîneau sudul Armeniei. Se pare că această a doua rebeliune a lui Scleros nu a fost mai puţin înspăimîntătoare decît prima.

Împăratul i-a dat ordin lui Bardas Focas să o înăbuşe, acordîndu-i acestuia titlul domestic al răsăritului. Focas şi-a masat trupele în thema Charsianum, dar le-a folosit ca să se proclame împărat în vara acelui an. El a iniţiat prompt tratative cu Scleros. Acesta a fost de acord să-l recunoască împărat pe Focas cu condiţia ca acesta să-i acorde în schimb puteri extraordinare asupra Siriei şi a Mesopotamiei bizantine. Tînărul împărat se confrunta deci cu o coaliţie constituită din rebelii autohtoni şi din armata pe care o trimisese împotriva acestora. În disperare de cauză, el a apelat la cneazul rus al Kievului, singurul conducător vecin care părea suficient de puternic ca să răstoarne situaţia. Oferta lui Vasile consta în mîna surorii sale, Anna. Aceasta era o ofertă extraordinară, întrucît nici un conducător păgîn şi puţini dintre cei creştini se căsătoriseră vreodată cu o prinţesă bizantină[35].

Este limpede că împăratul se afla într-un pericol de moarte. Puterea rebelilor părea atît de copleşitoare încît, în timpul unei întrevederi pentru ratificarea acordului, Focas l-a prins şi întemniţat pe Scleros, după care a plecat nevătămat. El a atras de partea lui cea mai mare parte a armatelor şi aliaţilor acestuia şi aproape toată Anatolia, inclusiv Chersonul. Pe la mijlocul anului 988, oamenii lui au ocupat Chrysopolisul de pe ţărmul Bosforului şi au asediat chiar cetatea Abydus din Helespont. Vasile al II-lea nu mai avea în stăpînire decît provinciile europene, unde bulgarii erau în plină ofensivă, şi partea mai slabă a armatei, a cărei rezistenţă aceştia o zdrobiseră. Cu mai mult de jumătate din veniturile Imperiului încasate de Focas, vistieria centrală era aproape total epuizată[36].

Dată fiind situaţia, Vasile a ratificat alianţa cu Vladimir, cneazul Kievului. Atras de şansa de a se căsători cu Anna, Vladimir s-a convertit la creştinism şi a trimis şase mii de oameni dincolo de Marea Neagră. Căsătoria dintre Vladimir şi Ana a avut loc în vară la Kiev, odată cu un botez colectiv al ruşilor şi în timp ce trupe auxiliare ruseşti ajungeau la Constantinopol. Vasile i-a transformat într-o companie permanentă de mercenari cunoscută sub numele de Garda Varegă[37]. El a trimis totodată pe mare la Trebizonda o armată condusă de generalul armean Grigore din Taron. Acesta a mărşăluit spre sud şi a adunat recruţi, probabil în cea mai mare parte armeni din rîndul celor are îl sprijiniseră pe Scleros înainte ca acesta să fi fost trădat. Deschiderea acestui front răsăritean l-a obligat pe Focas să-l trimită pe Nicefor, fiul său, în răsărit, de unde a obţinut întăriri însumînd o mie de iberieni de la David al Tao-ului de Sus.

La începutul anului 989, Vasile a traversat Bosforul şi a debarcat în timpul nopţii la Chrysopolis, însoţit de varegi. El i-a surprins acolo pe rebeli, i-a ucis pe mulţi dintre ei şi i-a luat prizonieri pe cea mai mare parte a celorlalţi, împreună cu comandantul lor, pe care i-a întemniţat. Astfel că împăratul a înregistrat prima lui victorie militară. Cu toate că Nicefor, fiul lui Focas, îl învinsese decisiv pe Grigore din Taron, oamenii lui s-au împrăştiat la vestea victoriei lui Vasile. În primăvara aceea, împăratul şi fratele lui Constantin au pornit spre Abydus ca să ridice asediul căruia cetatea îi era victimă. După ce amîndouă armatele s-au confruntat timp de cîteva zile, Vasile a organizat un atac surpriză. În timp ce încerca să-şi adune forţele, Focas a suferit un atac şi a murit pe cîmpul de luptă.

Moartea lui Focas i-a dat lui Vasile prilejul de a obţine victoria. Acesta s-a dovedit a fi nemilos, mutilîndu-i pe unii dintre oamenii lui Focas şi executîndu-i pe ceilalţi. Între timp, se pare că trupele ruseşti de la Kiev cuceriseră Chersonul de la rebeli, acţiune în cadrul căreia l-au prădat fără milă[38]. Deşi Vasile a sărbătorit un triumf, mulţi dintre rebeli rămăseseră liberi, găsindu-şi un conducător atunci cînd

văduva lui Focas l-a eliberat din închisoarea din apropiere de Melitene pe Bardas Scleros[39]. Scleros s-a proclamat iar împărat, s-a aliat cu Leon şi Nicefor, fiii lui Focas, şi a refăcut alianţele cu arabii şi armenii pe care Focas îi atrăsese de partea lui. Dar Scleros era bătrîn şi obosit, iar oamenii lui erau demoralizaţi şi împrăştiaţi. În toamna aceea, el şi Nicefor Focas au primit iertarea oferită de Constantin, fratele împăratului. Leon Focas a încercat să reziste la Antiohia, dar locuitorii acesteia l-au trădat lui Vasile. El a fost exilat, iar Vasile a ajuns în sfîrşit împărat necontestat.

Fig. 125. Miliaresion de argint, reprezentat în mărime dublă faţă de cea reală, comemorînd victoria lui Vasile al II-lea (963-1025) şi a fratelui său Constantin al VIII-lea la Abydus în 989; *avers*, bustul Fecioarei *Nikopoios* (Victorie sigură) cu inscripţia „Maica lui Dumnezeu, ajută-i pe împăraţi"; *revers*, inscripţia „Maică Slăvită de Dumnezeu, cel care se încrede în Tine nu se înşală" (Foto: prin bunăvoinţa direcţiunii Muzeului Arthur M. Sackler, Harvard University Art Museums, Colecţia Whittemore).

Cei trei ani de război civil care au survenit la exact şapte ani după cel anterior cu Bardas Scleros au zdruncinat serios Imperiul. Armata era istovită şi dezorganizată, iar vistieria secătuită. Bulgarii lui Samuel au profitat de dezordine ca să se extindă spre răsărit şi spre sud, cucerind Preslavul şi Pliska, organizînd incursiuni pînă la Thessalonic şi punînd stăpînire în 989 pe cetatea Beroea din apropiere. Ruşii i-au înapoiat lui Vasile Chersonul într-o stare deplorabilă. Arabii din Sicilia îşi reluaseră raidurile în Italia bizantină. Din fericire pentru Imperiu, dincolo de graniţa de răsărit, hamdanizii, marwanizii şi buwayzii erau prea ocupaţi cu luptele dintre ei ca să atace Bizanţul.

Deşi se terminase printr-o victorie care îi adusese mult credit lui Vasile, cel de al doilea război civil făcuse din acesta un veritabil ursuz. Întorcînd spatele

distracțiilor de care fusese mare amator în tinerețe și pe care hotărîse evident că nu și le mai putea permite, el a devenit crud și auster. După ce ajunsese la concluzia că fusese vorba de trădări repetate ale generalilor și sfetnicilor săi, împăratul ajunsese să nu mai aibă încredere aproape în nici unul dintre puternicii vremii. Cu toate că trecuse de treizeci de ani, a rămas necăsătorit, probabil ca să evite complicațiile relațiilor cu o soție sau cu rudele acesteia. Era extrem de bănuitor față de generalii ambițioși, cum erau cei care se revoltaseră împotriva lui, față de iberieni și armeni, care trecuseră de partea rebelilor, și față de bulgari, care, învingîndu-l, declanșaseră revoltele.

SUCCESELE LUI VASILE AL II-LEA

În ciuda faptului că, inițial, Vasile era la fel de interesat să se răzbune cît și să refacă Imperiul, cele două țeluri s-au dovedit a fi compatibile, iar nemulțumirile lui nu erau nici absurde, nici extravagante. Prin primăvara anului 990, el a trimis o expediție ca să-i pedepsească pe iberieni pentru că îl sprijiniseră pe Bardas Focas. După o victorie bizantină, David al Tao-ului de Sus a cerut pace, acceptînd surezanitatea Imperiului și fiind de acord să lase moștenire acestuia toate posesiunile lui, dat fiind faptul că nu avea moștenitor. Vasile a acceptat acești termeni și i-a acordat lui David rangul de curopalat. Ca delegat al împăratului, David a pornit să cucerească pămînturi de la musulmani ca să le adauge daniei sale.

În anul următor, Vasile a declanșat un război metodic împotriva bulgarilor. Încercînd să evite riscurile înfrîngerilor și ale ambuscadelor de felul celor cărora le fusese victimă la Poarta lui Traian, s-a concentrat asupra recuceririi teritoriului aflat în stăpînirea Bizanțului la moartea lui Ioan Tzimiskes. El a început, se pare, prin a ataca cuceririle lui Samuel din nordul Greciei. Vasile a pus curînd mîna pe Roman, împăratul cu numele al bulgarilor, și a redus treptat numărul fortărețelor cucerite pe parcursul atîtor ani de Samuel, printre care se afla probabil și Larissa[40].

În timp ce se lupta cu bulgarii, Vasile a lăsat în răsărit suficiente forțe sub comanda lui Mihail Burtzes, ducele Antiohiei, care a contribuit la apărarea protectoratului bizantin al Alepului împotriva unui atac declanșat de fatimizi. În 992, Vasile a trimis o armată și împotriva marwanizilor din sudul Armeniei, probabil drept răzbunare pentru ajutorul acordat de aceștia lui Bardas Scleros, și i-a forțat să-i plătească un tribut. În timp ce bizantinii erau ocupați cu campaniile împotriva bulgarilor și a marwanizilor, un general fatimid a atacat din nou Alepul, l-a învins pe Burtzes în apropiere de Antiohia și i-a incitat pe musulmanii din Laodiceea să se revolte; dar Alepul a rezistat, iar Burtzes i-a supus și i-a deportat pe rebeli după ce armata fatimidă s-a retras.

Împăratul şi-a continuat în 993 campania împotriva bulgarilor, încheind o alianţă împotriva lor cu prinţul sîrb al Diocleei[41]. În anul următor, Vasile a recucerit Beroea şi părea gata să facă o incursiune în principalul teritoriu al lui Samuel din jurul Ohridei. Apoi fatimizii au atacat din nou Alepul. Cu toate că Vasile i-a trimis întăriri lui Burtzes, care a pornit iar în apărarea Alepului, armata fatimidă l-a respins, a ucis cinci mii de oameni din trupele lui şi a organizat un asediu al Alepului pe timpul iernii. Disperaţi, alepinii au apelat la ajutorul împăratului Bulgariei.

În timp ce se pregătea să se întoarcă în răsărit, se pare că Vasile i-a încredinţat lui Grigore din Taron, ca duce al Thessalonicului, operaţiunile militare împotriva bulgarilor[42]. În primăvara anului 995, se spune că împăratul a adunat patruzeci de mii de oameni şi s-a grăbit spre Alep cu o avangardă de şaptesprezece mii de oameni[43]. Doar la simpla veste a apropierii sale, forţele fatimide au ridicat asediul, care aproape că înfometase cetatea, şi s-au retras spre sud. Vasile ar fi putut anexa cu uşurinţă Alepul, dar a preferat să-l întărească. Sistînd plata tributului anual, el a recucerit cetăţile emiratului care căzuseră în mîinile fatimizilor, inclusiv Apamea şi Homs, după care a asediat oraşul Tripoli. Guvernatorul fatimid al acestuia a acceptat protectoratul bizantin, ca şi pe cel asupra Alepului, dar tripolitanii l-au repudiat şi nu au fost de acord cu concesiile sale. Vasile s-a mulţumit deocamdată să reclădească fortăreaţa bizantină Antaradus aflată în apropiere, pe care fatimizii o distruseseră. Totodată, el l-a înlocuit şi arestat pe Burtzes, ghinionistul duce al Antiohiei. După scurta şi profitabila sa campanie, împăratul s-a întors în capitală.

Acolo Vasile s-a ocupat de afacerile interne, pe care se pare că le neglijase oarecum în timpul campaniilor. În 996, el a numit un nou patriarh al Constantinopolului, după o perioadă de patru ani în care postul rămăsese neocupat, şi a promulgat o nouă lege împotriva oficialilor care achiziţionau pămînt de la micii proprietari funciari. Reconfirmînd legea din 934 a lui Roman I, care stipula obligativitatea tuturor celor care cumpăraseră pămînt de la săraci să-l dea înapoi fără compensaţii, Vasile a extins-o la foştii mici proprietari funciari care se îmbogăţiseră şi a permis revendicarea pămîntului oricînd, abolind statutul privind prescrierea după patruzeci de ani. Împăratul a anulat şi toate donaţiile de terenuri din proprietatea Imperiului făcute de Vasile Lecapenos care nu beneficiau de aprobarea specială a împăratului[44]. Deşi a avut, prin această legislaţie mai puţine realizări faţă de predecesorii săi, nu se poate ca Vasile să fi uitat că familiile de mari moşieri Scleros şi Focas îi cauzaseră atîtea necazuri. El a avut grijă să confişte la moartea acestuia enormele proprietăţi ale lui Eusthatius Maleïnus, un fost aliat al lui Bardas Focas. Probabil că după promulgarea acestei legi

Vasile a mai rămas o vreme la Constantinopol ca să impună aplicarea ei riguroasă şi să repartizeze pămînturile revenicate ce urmau să intre în posesia Imperiului.

Este posibil totodată ca împăratul să fi ezitat să se întoarcă în Bulgaria deoarece califul fatimid al-Aziz construia o flotă ca să o trimită împotriva Siriei bizantine. În vara anului 996, corăbiile au ars însă în portul din apropiere de Cairo unde fuseseră construite; egiptenii i-au învinuit pe negustorii din portul Amalfi bizantin doar cu numele. Cînd califul a trimis o altă flotă şi o armată ca să asedieze cetatea Antaradus, Damian Dalassenos, noul duce al Antiohiei, i-a învins cu uşurinţă pe asediatori şi a organizat o incursiune în împrejurimile oraşului Tripoli. Apoi al-Aziz a murit, iar urmaşul lui era un băiat aflat abia la vîrsta preadolescenţei. În 997 au izbucnit rebeliuni anti-fatimide la Damasc şi Tyr, răzvrătiţii din ambele tabere apelînd la Vasile. Acesta a trimis corăbii la Tyr, dar a ezitat să se aventureze atît de departe în interiorul uscatului pînă la Damasc.

În acelaşi an, Samuel al Bulgariei a organizat un raid în împrejurimile Thessalonicului. El l-a făcut prizonier pe fiul lui Grigore din Taron, ducele cetăţii, iar atunci cînd acesta din urmă a încercat să-l salveze, a fost el însuşi prins într-o ambuscadă şi ucis. După ce a scos din luptă forţele bizantine, Samuel a recucerit Beroea şi cîteva localităţi din nordul Tessaliei şi a început invadarea Greciei. Împăratul l-a însărcinat atunci cu războiul împotriva bulgarilor pe noul său domestic al *Scholae*-lor din apus, Nicefor Uranos, care a sosit la Thessalonic ca să afle că Samuel ajunsese în Peloponez. El a străbătut în marş forţat Tessalia, şi-a stabilit baza la Larissa şi i-a ieşit în cale lui Samuel în valea rîului Sperchius, în timp ce acesta se întorcea din sud[45]. Uranos a traversat noaptea rîul umflat de ploaie, i-a luat prin surprindere pe bulgari şi i-a măcelărit aproape pe toţi.

Samuel însuşi şi fiul lui cel mai mare au fost răniţi şi şi-au făcut drum spre casă, în vestul Bulgariei, aproape fără trupe[46]. Căpetenia bulgarilor a cerut pace, oferindu-se să facă din teritoriile lui un stat clientelar. Vasile a acceptat imediat, dar apoi Samuel a aflat se pare că Roman, suveranul său, murise în captivitate la Constantinopol. Vestea aceasta l-a încurajat evident pe Samuel să se proclame împărat şi să reia rezistenţa, cu toate că era limpede că bulgarii erau slăbiţi.

În 998, în timp ce Vasile intenţiona să reînceapă el însuşi lupta cu bulgarii, fatimizii au recucerit nu numai partea Siriei care se răzvrătise împotriva lor, dar şi Apamea, care aparţinea Alepului. Atunci cînd Damian, ducele Antiohiei, a asediat Apamea, el a fost rănit de moarte, iar forţele fatimide i-au pus oamenii lui pe fugă. Împăratul a încercat să ajungă la o înţelegere cu fatimizii, continuîndu-şi în acest timp campania împotriva bulgarilor. Pe la începutul anului 999, el s-a răzbunat pentru

înfrîngerea suferită cu treisprezece ani în urmă, atacînd şi cucerind Serdica şi fortăreţele din jurul ei, pe care le-a adăugat probabil unei noi theme, cea a Philippopolisului. După ce s-a întors, dîndu-şi seama că diplomaţia eşuase să rezolve conflictul cu fatimizii, Vasile s-a simţit obligat să plece personal în Răsărit. Ca să evite încredinţarea comenzii puternicei armate europene unui singur om, el a împărţit-o între doi generali, Nicefor Xiphios şi Theodorocanos.

În toamna anului 999, împăratul a sosit în Siria însoţit de garda lui varegă şi de Nicefor Uranus. Vasile a curăţat repede de fatimizi regiunea Apameei, instalînd în fortul Sizara ostaşi armeni, ca să supravegheze pe viitor frontiera[47]. El a asediat din nou oraşul Tripoli, dar fortăreaţa fatimidă i-a rezistat şi de data aceasta. După ce l-a numit pe Uranos duce al Antiohiei, Vasile s-a retras pe timpul iernii în Cilicia. Se pare că el a creat două noi theme la nord de Alep, umplînd golul lăsat de pierderea Edessei şi creînd un paravan pentru apărarea Ciliciei de viitoarele raiduri[48]. Cu toate că s-a pregătit să-şi reia campania peste un an, expediţia lui îi convinsese deja pe fatimizi să înceapă tratative serioase de pace.

Se pare că împăratul bulgar Samuel a profitat de absenţa lui Vasile şi a lui Uranos ca să pună stăpînire pe Dyrrhachium, probabil în urma unei trădări. Samuel l-a numit guvernator al cetăţii pe Grigore, fiul lui Ashot, pe care îl făcuse prizonier în 997 şi îl însurase cu fiica sa. Samuel a cucerit şi regatul sîrb al Diocleei şi a atacat thema Dalmaţiei, care a fost salvată doar atunci cînd dogele Veneţiei a preluat controlul în numele împăratului, în primăvara anului 1000[49]. Pe urmă, forţele lui Vasile au dat o lovitură puternică posesiunilor lui Samuel din răsăritul Bulgariei. Cei doi generali bizantini, Nicefor Xiphios şi Theodorocanos, au cucerit Preslavul, Pliska şi Micul Preslav, care au devenit toate theme[50].

Probabil că Vasile ar fi reluat imediat lupta împotriva lui Samuel dacă prinţul David al Tao-ului de Sus n-ar fi murit în aceeaşi primăvară. Dat fiind că împăratul era moştenitorul acestuia, el a pornit în grabă spre Tao-ul de Sus şi l-a anexat noului ducat al Iberiei înainte ca prinţii din vecinătate să aibă vreme să-l revendice. Bagrat al III-lea al Abasgiei, prinţul cu cele mai îndreptăţite pretenţii, a fost consolat prin acordarea titlului de curopalat şi a proprietăţii pe viaţă asupra cîtorva teritorii de graniţă ale lui David. La începutul anului 1001, după ce şi-a preluat moştenirea iberiană, împăratul a încheiat un armistiţiu pe zece ani cu fatimizii care se dovediseră incapabili să-i cucerească teritoriile, iar el nu avea pretenţii asupra nici unuia dintre cele ale lor. În acest fel înţelegerea servea intereselor ambelor părţi. După încheierea acestui armistiţiu, Vasile i-a încredinţat lui Nicefor Uranos apărarea graniţei răsăritene şi s-a întors ca să se lupte cu bulgarii.

Se pare că în timp ce Vasile îşi pregătea campania, Ashot din Taron a evadat pe o corabie, întrucît nu mai voia să fie guvernatorul cetăţii Dyrrhachium, post în care fusese numit de Samuel, şi a aranjat ca aceasta să se predea împăratului[51]. După recuperarea Dyrrhachiumului, Vasile a pornit spre Thessalonic, pătrunzînd în posesiunile lui Samuel din nordul Greciei. El nu numai că a recucerit recentele teritorii preluate de Samuel, dar a cucerit şi Edessa, care aparţinuse probabil bulgarilor timp de peste o sută de ani. În primăvara anului 1002, împăratul a pornit spre Vidin, principala fortăreaţă de la Dunăre deţinută de Samuel, organizînd un asediu extrem de hotărît al acesteia.

Prin vară, garnizoana Vidinului era disperată. Prea slab ca să poată ridica asediul, Samuel a încercat să-l determine pe Vasile să se retragă, organizînd un raid în sud. El a declanşat un atac surpriză asupra Adrianopolului, a prins cetatea pe picior greşit, în timp ce aceasta era lipsită de apărare, şi a jefuit-o. Între timp, împăratul cucerise Vidinul şi se răzbunase prin prădarea mai multor forturi bulgare de graniţă în timp ce se întorcea la Constantinopol. În primăvara următoare, Vasile a mers şi mai departe cu răzbunarea, organizînd o incursiune în Bulgaria. El l-a învins pe Samuel în apropiere de Scopia şi, înainte de a se întoarce în capitală, a jefuit atît tabăra lui Samuel cît şi cetatea.

Ajuns la Constantinopol, Vasile a emis o nouă lege împotriva marilor proprietari de pămînt, care avea drept scop compensarea cheltuielilor din războiul cu bulgarii. El a ordonat ca atunci cînd micii proprietari nu reuşeau să-şi plătească taxele, vecinii acestora deţinători de proprietăţi mai mari trebuiau nu numai să-şi achite impozitele, dar se pare că şi întreaga sumă datorată. Întrucît legea aceasta se aplica şi multor proprietăţi bisericeşti, patriarhul Sergius al II-lea şi o mare parte a clerului au protestat împotriva ei; dar împăratul nu le-a promis decît că o va revoca odată cu supunerea bulgarilor [52]. S-ar putea ca şi vistieria să fi fost încă afectată, după cum reiese din această lege, deoarece războaiele civile cu Bardas Scleros şi cu Bardas Focas fuseseră urmate de campanii costisitoare şi nu foarte profitabile în Iberia, Siria şi Bulgaria. În apus, împăratul lăsase în cea mare parte grija apărării în seama dogelui Veneţiei, care avea să salveze oraşul Bari de un asediu organizat de arabi în toamna anului 1003 [53].

În anul următor, Vasile a declanşat o a patra campanie împotriva lui Samuel, care a fost poate doar un raid în forţă, după care a sistat operaţiunile militare ca să le dea bulgarilor zdrobiţi posibilitatea de a se supune[54]. Împăratul recuperase teritoriile Imperiului atît din Orient cît şi din Occident, ajungînd foarte aproape de situaţia existentă la moartea lui Ioan Tzimiskes. Deşi Vasile nu recucerise themele Morava şi

Ras, a pus stăpînire pe Edessa grecească şi Serdica, ceea ce probabil că Tzimiskes nu reuşise. Cucerirea de dragul cuceririi nu avea mare valoare pentru Vasile; cea mai importată achiziţie a lui, ducatul Iberiei, fusese rezultatul nescontat al unei răzbunări puse la cale împotriva prinţului acestuia. După optsprezece ani de conflicte militare constante, după ce îşi pedepsise duşmanii şi îşi asigurase graniţele, împăratul şi-a permis un răgaz de care aveau nevoie atît el cît şi Imperiul.

Fig. 126. Vasile al II-lea triumfînd asupra duşmanilor lui. Viziune contemporană din Psaltirea Veneţiană (*Marcianus graecus 17*) (Foto: Biblioteca Marciana, Veneţia).

CUCERIRILE LUI VASILE AL II-LEA

Această perioadă de calm relativ a durat cîțiva ani, timp în care vistieria s-a umplut suficient de mult. Se pare că Vasile a mai făcut din cînd în cînd cîte un raid împotriva bulgarilor, sperînd probabil în continuare că Samuel va accepta protectoratul bizantin, cu care fusese cîndva de acord. De altfel, împăratul manifesta o aversiune față de război vecină cu apatia. În 1008, el nu a reacționat deloc atunci cînd Georgia s-a unit sub conducerea lui Bagrat al III-lea, cu toate că, fiind moștenitor al acestui regat, ar fi trebuit să fie tentat să-și mențină stăpînirea asupra ținuturilor care încă din anul 1000 la moartea lui Bagrat ar fi trebuit să intre în posesia Imperiului. Atunci cînd hamdanizii au declanșat un război de recuperare a Alepului de la o nouă dinastie care îi înlocuiseră la putere, Vasile a refuzat să intervină în favoarea clienților săi. El a reînnoit totodată tratatul cu califul fatimid al-Hakim pentru o perioadă de încă zece ani și a menținut pacea în ciuda ordinului dat de acesta în 1012 de distrugere a tuturor bisericilor din califatul său.

În acest timp, împăratul își reluase raidurile în vestul Bulgariei, fiind probabil exasperat de încăpățînarea lui Samuel; s-ar putea ca acesta să fi întreprins ceva ca să-l provoace, cum ar fi invadarea nordului Greciei. Vasile nu a făcut însă nici un efort deisiv ca să cucerească restul teritoriilor lui Samuel, mulțumindu-se să traverseze pasul Clidium („Cheia") dintre văile rîurilor Strymon și Axius și să le devasteze. În vara anului 1014, cînd Vasile a ajuns la această trecătoare, el l-a găsit pe Samuel baricadat în spatele acesteia însoțit de o armată și a aflat că o altă forță bulgară mărșăluia spre Thessalonic. Teofilact Botaniates, ducele Thessalonicului, a pus pe fugă această a doua armată a bulgarilor și a făcut joncțiunea cu împăratul la Clidium. În vreme ce Vasile ataca palisada lui Samuel, Nicefor Xiphios, strategul Philippopolisului, a străbătut în ascuns dealurile în fruntea unui detașament, încercuindu-i pe bulgari.

Samuel și fiul său abia au reușit să se strecoare spre fortul Prilep, dar aproape toată armata lui a fost prinsă în cursă. Chiar și după ce uciseseră mulți dintre bulgari, bizantinii au luat cincisprezece mii de prizonieri. În timp ce traversa pasul, Vasile a asediat fortul de la Strumița și l-a trimis pe Botaniates să curețe valea rîului Axius spre sud pînă la Thessalonic. Pe cînd incendia palisadele clădite de bulgari de-a curmezișul văii, Botaniates și oamenii lui au căzut însă într-o ambuscadă a bulgarilor și au fost măcelăriți. Știrea aceasta l-a înfuriat pe Vasile. Evident pentru a răzbuna moartea lor, el a pus să li se scoată ochii tuturor celor cincisprezece mii de prizonieri bulgari, cu excepția unuia la fiecare sută, cărora li s-a scos doar cîte un ochi ca să-i poată duce pe ceilalți la Prilep. La vederea soldaților lui orbi, Samuel a avut un atac de inimă și a murit două zile mai tîrziu.

Neştiind acest lucru, Vasile s-a întors în valea Strimyonului, unde a obţinut predarea fortului bulgar de la Melnik. Întrucît perioada propice campaniilor se apropia de sfîrşit, el s-a retras spre Constantinopol. Ajuns însă la Mosynopolis, a aflat de moartea lui Samuel şi şi-a dat seama cît de critică devenise situaţia bulgarilor. El a profitat de ocazie şi a pornit spre Thessalonic, invadînd vestul Bulgariei dinspre sud. Dat fiind că Gabriel Radomir, fiul şi urmaşul lui Samuel, nu a opus nici o rezistenţă, Vasile a înaintat spre Bitola, unde a dat foc unuia dintre palatele lui Samuel. La începutul anului 1015, după ce a trimis un detaşament care a cucerit Prilepul şi a lăsat aici o garnizoană, el s-a întors prin Edessa la Thessalonic.

Deşi se pare că Gabriel a recucerit Edessa în timpul iernii, Vasile s-a întors în primăvară, a pus din nou stăpînire pe oraş şi i-a deportat pe locuitorii lui. În disperare de cauză, Gabriel s-a oferit să devină client al bizantinilor, dar Vasile a respins oferta, bănuind că era nesinceră. El a pus operaţiunile militare din Bulgaria sub comanda comună a lui Nicefor Xiphios şi a lui Constantin Diogenes, ducele Thessalonicului. Ei au asediat fortul Moglena, acesta predîndu-se ceva mai tîrziu, în cursul aceluiaşi an, la sosirea lui Vasile, care i-a recolonizat pe apărători în Armenia.

În timpul acestor evenimente împăratul Gabriel a fost asasinat de Ioan Vladislav, vărul lui, care s-a urcat pe tronul Bulgariei şi s-a arătat dispus să i se supună lui Vasile. Împăratul a acceptat supunerea, care era probabil ceea ce urmărise el în tot acest timp, şi s-a retras. Dar curînd după aceea, Vasile a primit un raport care îl informa că Ioan încerca să-l înşele, evident printr-un atac surpriză asupra cetăţii Dyrrhachium. Furios, împăratul a trimis trupe ca să devasteze cîmpia de la nord de Bitola, iar el a pornit spre Ohrida, capitala bulgarilor, punînd să li se scoată ochii tuturor prizonierilor pe care i-a făcut.

În timp ce Ioan a atacat fără succes Dyrrhachiumul, împăratul a jefuit Ohrida. Vasile voia să continuie marşul spre Dyrrhachium şi să facă joncţiunea cu o serie dintre partizanii lui Gabriel, care se retrăseseră printre dealuri după asasinarea acestuia, dar s-a întors înapoi aflînd că bulgarii le întinseseră o ambuscadă oamenilor săi lîngă Bitola şi îi masacraseră. Punîndu-i pe fugă pe bulgarii de acolo, el a dat ordin ca luptele să fie continuate de Nicefor Xiphios şi de David Arianites, noul duce al Thessalonicului, care a cucerit curînd Strumiţa. La începutul anului 1016, la întoarcerea lui Vasile la Constantinopol, Imperiul bulgar era în ruine.

Cîtă vreme s-a luptat cu bulgarii, Vasile a continuat să ezite să intervină în alte conflicte militare. În acea iarnă, Gheorghe, noul rege al Georgiei, refuzînd să cedeze pămînturile pe care defunctul său frate le deţinuse doar pe timpul vieţii, a atacat ducatul Iberiei şi a învins armata bizantină. Drept replică, Vasile nu a făcut decît să

contribuie cu o flotă la raidul ruşilor asupra muribunzilor khazari, fapt pe care îl considera probabil drept un avertisment la adresa georgienilor. Chiar şi atunci cînd războiul civil de la Alep le-a permis fatimizilor să ocupe cetatea, Vasile s-a abţinut să încalce armistiţiul, cu toate că şi-a manifestat nemulţumirea prin sistarea comerţului dintre Bizanţ şi califatul fatimid.

Împăratul şi-a petrecut perioada campaniilor militare din 1016 asediind zadarnic fortăreaţa bulgară de la Pernik, iar în primăvara următoare a asediat Castoria. Împăratul bulgar Ioan a pus la cale atacarea Dristrei în alianţă cu pecenegii, dar de îndată ce au aflat că Vasile se pregătea să intervină, aceştia din urmă au rupt alianţa. În vreme ce Ioan se îndrepta spre sud, Vasile a pornit împotriva lui însoţit de Constantin Diogenes, care era din nou duce al Thessalonicului, şi i-a alungat pe bulgarii aflaţi în zona cetăţii Edessa. Vasile s-a întors iar la Constantinopol abia după venirea iernii, la începutul anului 1018. Dat fiind că războiul cu bulgarii mergea atît de bine, împăratul a trimis întăriri substanţiale în Longobardia, unde Meles, un cetăţean din Bari, declanşase o rebeliune.

În iarna aceea, împăratul bulgar Ioan a fost ucis în timpul unei alte tentative de a cuceri Dyrrhachiumul. Ca şi la moartea lui Samuel, Vasile şi-a adunat imediat forţele şi a pornit spre Bulgaria. De data aceasta reuşita lui a fost şi mai mare decît înainte. Cînd a ajuns la Adrianopol, comandantul fortăreţelor din estul Bulgariei, inclusiv Pernikul s-a grăbit să capituleze. Exemplul lui a fost urmat şi de alţi boieri bulgari, care au acceptat ranguri bizantine de la Vasile. Atunci cînd a ajuns la Strumiţa, împăratul a fost întîmpinat de David, patriarhul Bulgariei, care nu numai că s-a supus, dar a anunţat şi predarea Mariei, văduva lui Ioan. Deşi urmărise doar să dobîndească un stat clientelar, lui Vasile i se oferea acum luarea acestuia în stăpînire deplină, lucru pe care l-a acceptat.

Împăratul a străbătut în linişte partea centrală a vestului Bulgariei, instalîndu-l la Scopia pe David Arianites ca duce al Bulgariei. Vasile a găsit-o la Ohrida pe Maria însoţită de mulţi alţi boieri, toţi făgăduind să-i fie loiali. El a pretins să i se înmîneze tezaurul regal bulgar, pe care l-a împărţit trupelor sale, dar i-a permis patriarhiei bulgare de la Ohrida să fie în continuare o arhiepiscopie independentă, iar bulgarilor să-şi plătească mai departe impozitele în natură la cotele stabilite de Samuel. Cu toate că trei dintre fiii lui Ioan Vladislav şi cîţiva alţi bulgari au încercat la început să reziste, adăpostindu-se printre coline, curînd s-au predat şi ei. Vasile i-a iertat pe toţi, cu excepţia lui Nicolitzas, guvernatorul Epirului, pe care l-a întemniţat pentru că dezertase din serviciul Bizanţului. Vasile a creat din fostele teritorii ale acestuia două theme noi, plus o a treia în regiunea Castoria[55].

Bulgaria, multă vreme singura putere din Balcani care rivaliza cu Bizanțul, era complet prăbușită. De la Castoria, împăratul și-a croit drum pe uscat spre Atena, unde a adus mulțumiri pentru victoria sa în Parthenon, care devenise în accepția bizantină o biserică închinată Fecioarei. În toamnă a plecat la Constantinopol ca să organizeze celebrarea unui triumf, care, în ciuda tuturor victoriilor sale, era doar al doilea ca importanță. Patriarhul Sergios i-a amintit de promisiunea lui de a abroga legea împotriva marilor proprietari de pământ, dar Vasile a menținut legea în vigoare și nimeni nu a cutezat să-l contrazică.

Cucerirea Bulgariei a conferit Imperiului postura de putere dominantă. În Italia, căpetenia Vasile Bojoannes l-a alungat pe Meles din Lombardia și a asigurat în 1019 granița de nord a themei, înălțînd noul fort de la Troia. Un ultim comandant bulgar rezista la Sirmium, dar a fost contactat, invitat la tratative și asasinat de către Constantin Diogenes. Sirmium a devenit ducat, iar prinții Croației și Serbiei învecinate au ajuns clienți bizantini. Bizanțul devenise stăpînul de necontestat al Peninsulei Balcanice.

Împăratul era acum liber să se ocupe în voie de problemele din răsărit, iar orientalii o știau prea bine. Ca de obicei cînd era în avantaj, el s-a dovedit conciliant. În 1020, cînd guvernatorul Alepului s-a răzvrătit și a cerut protecția Bizanțului, el a pus capăt boicotării comerțului cu Fatimizii. În privința lui Gheorghe al Georgiei, în ciuda atacurilor lui asupra ducatului Iberiei, Vasile i-a cerut doar să cedeze pămînturile datorate încă de la moartea tatălui său.

Refuzînd să creadă că va fi iertat, Gheorghe s-a aliat neinspirat cu Fatimizii și cu Smbat-Ioan din Ani, regele Armeniei, împotriva Imperiului.

Fig. 127. Vedere asupra ruinelor cetății Ani dinspre poarta principală (Foto: Warren Treadgold).

Împăratul a pornit la începutul anului 1021 spre statul său clientelar al Alepului recent recuperat ca să preîntîmpine un atac al Fatimizilor. Dar misterioasa

dispariție a califului Hakim, care fusese probabil asasinat, i-a permis lui Vasile să pornească împotriva lui Gheorghe al Georgiei. Prea înfricoșat ca să se supună, acesta s-a retras în Abasgia. Împăratul a devastat o mare parte a Iberiei și Armeniei, punînd să li se scoată ochii prizonierilor luați, așa cum făcuse și în Bulgaria. În iarnă, el s-a retras la Trapezunt și a început pregătirile de atacare a Abasgiei dinspre mare. Moment în care Gheorghe a cerut pace.

Acesta a fost de acord să renunțe la ținuturile a căror cedare îi fusese de mult timp cerută și să devină clientul lui Vasile. Principatul învecinat al karșilor a devenit și el protectorat bizantin, iar Smbat-Ioan a mers pînă la a fi de acord să cedeze Imperiului regatul Ani. Acest lucru a făcut ca dominația bizantină în Caucaz să devină atît de evidentă, încît Senacherim, regele Vaspurakanului, și-a cedat regatul Imperiului pe veci, ca să-l cruțe de raiduri, probabil față de cele ale musulmanilor din Azerbaidjan. Drept urmare, în primăvara anului 1022, Vasile s-a întors în Caucaz, a revendicat noile sale ținuturi și a fondat ducatul Vaspurakanului. După cîștigarea războiului din nord, el îl cîștigase incontestabil și pe cel din răsărit.

Cu toate acestea, în timp ce Vasile se afla în Armenia, în Asia Mică a izbucnit o revoltă. Conducătorii acesteia erau generalul Nicefor Xiphias, cel care îl slujise atîta vreme pe Vasile, strateg al themelor din Anatolia în perioada respectivă, și Nicefor Focas, fiul rebelului Bardas, care a fost proclamat împărat. În ciuda tuturor victoriilor lui, foarte mulți oameni aveau motive să fie nemulțumiți de împărat, mai ales că avea acum șaizeci și patru de ani, iar unicul său urmaș pe linie masculină era un frate aproape de aceeași vîrstă cu el. Este imposibil ca Nicefor Focas să fi fost mult mai tînăr decît Vasile, dar el avea o familie numeroasă și mulți prieteni în Cappadocia. Totodată, se pare că rebelii erau înțeleși cu Gheorghe al Georgiei și cu Smbat-Ioan din Ani, care și-au retras promisiunile făcute împăratului.

În timp Vasile ce își aduna trupele ca să le țină piept rebelilor, Xiphias a pus la cale la sfîrșitul verii asasinarea lui Focas, sperînd să devină el împărat. Dar din cauză că majoritatea rebelilor îi fuseseră credincioși lui Focas, aceștia i s-au predat împăratului, ai căror oameni au pus mîna pe Xiphios. Vasile i-a administrat o înfrîngere usturătoare lui Gheorghe și a impus termenii inițiali atît față de regele georgian cît și față de Smbat-Ioan, luîndu-l pe Gheorghe ostatic. Ținînd seama de serviciile aduse pînă atunci de Xiphios, Vasile și-a exercitat dreptul la iertare și s-a mulțumit să-l exileze pe generalul răzvrătit, dar o parte dintre ceilalți au fost executați sau orbiți. Din nou victorios, împăratul s-a întors înainte de sfîrșitul anului 1022 la Constantinopol. Se pare că și-a celebrat triumful printr-o reducere temporară a taxelor

pe pămînt şi pe gospodării, dar nu a revocat nici de data aceasta legea împotriva marilor proprietari de terenuri.

Bizanţul se bucura acum de un alt răstimp de oarecare linişte. În timpul absenţei lui Vasile din Răsărit, împăratul german Henrich al II-lea invadase Longobardia, dar acesta s-a retras după cîteva asedii indecise. Un raid în Marea Egee efectuat de un corsar rus nu a avut nici un rezultat[56]. Un alt război civil izbucnit la Alep a dus la zdruncinarea autorităţii fatimide asupra cetăţii, ceea ce se pare că l-a făcut pe Vasile să interzică din nou comerţul cu califatul. Oricum, la începutul anului 1023, noua dinastie a mirdasizilor i-a alungat din oraş pe Fatimizi, s-a aliat cu Bizanţul şi şi-a extins dominaţia spre sud pînă la Baalbek. Nimeni nu mai putea ignora faptul că Imperiul devenise principala putere atît în Siria cît şi în Armenia.

Dintre toate regiunile lui de graniţă, singura în care Bizanţul nu deţinea supremaţia absolută era Italia. Chiar dacă Vasile a împlinit în 1025 şaizeci şi şapte de ani, el voia să ducă la bun sfîrşit încă un proiect, o expediţie împotriva arabilor din Sicilia. La urma urmei, Sicilia constituia unica pierdere importantă a Imperiului din ultimele două secole care mai trebuia recuperată. Vasile a trimis o armată numeroasă ca avangardă sub comanda eunucului Oreste Protosphatarios, care s-a alăturat în Calabria forţelor căpeteniei Bojoannes. Împăratul era pregătit să urmărească şi să dirijeze personal campania, dar s-a îmbolnăvit pe neaşteptate şi a murit.

Vasile al II-lea domnise timp de şaizeci şi doi de ani şi condusese Imperiul timp de patruzeci şi nouă de ani, un interval de timp neegalat de nici unul dintre împăraţii bizantini sau romani dinaintea lui. El şi-a exercitat uneori autoritatea ezitant, dar cu perseverenţă. Adept riguros al restauraţiei şi războinic şovăitor, el nu dădea înapoi atunci cînd era vorba de luptă, dar nici nu rea plin de zel, luînd din nou în stăpînire şi fortificînd doar teritoriile dobîndite în grabă de Nicefor al II-lea şi de Ioan Tzimiskes, dar manifestînd puţin interes faţă de extinderea acestor cuceriri. Ceea ce îşi dorea el era un Imperiu înconjurat de state clientelare paşnice. A anexat o mare parte a Iberiei şi Armeniei prin donaţii şi moşteniri pe care nu le pretinsese şi a cucerit vestul Bulgariei doar din cauză că guvernanţii acestuia refuzau să accepte protectoratul pe care el li l-ar fi acordat aproape fără concesii.

Perseverenţa şi precauţia erau elementele forte ale generalului Vasile. După 986, el nu a mai fost niciodată prins într-o ambuscadă, cu toate că a organizat timp de ani şi ani la rînd campanii în regiuni necunoscute şi muntoase. I-au trebuit totuşi mulţi ani ca să supună statul improvizat din vestul Bulgariei. Vasile nu era un tactician înnăscut ca Nicefor al II-lea sau ca Ioan Tzimiskes, care erau în stare să-şi alunge duşmanii de pe mari întinderi de pământ în cadrul unei singure perioade de campanii

de luptă. El nu era doar precaut, dar îşi ţinea şi generalii în frîu. Măsurile sale de siguranţă au reuşit însă să zădărnicească comploturile de felul celor care îi doborîseră pe doi dintre cei mai străluciţi predecesori ai lui. Ceea ce frapează în privinţa succeselor militare ale lui Vasile nu este atît inteligenţa cît consecvenţa.

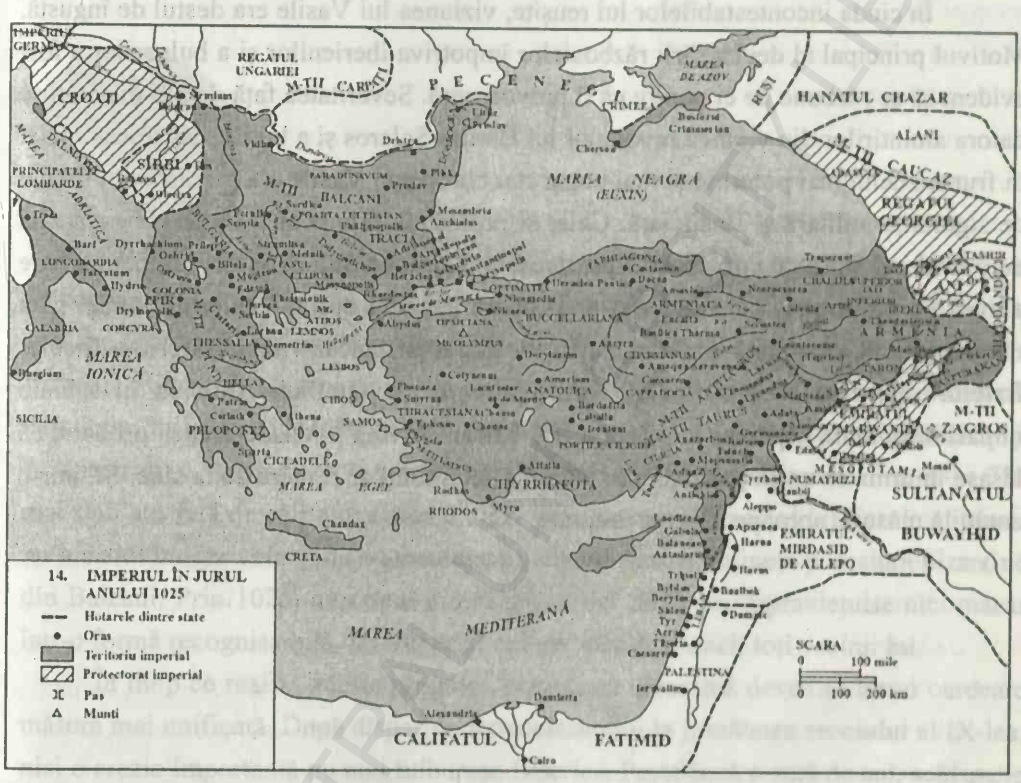

La moartea lui, după doi ani de reducere a taxelor pe pămînt şi gospodării, Vasile a reuşit să ridice rezerva de aur, modestă în 998 şi nu prea mare în 1003, la aproximativ 14,4 milioane de nomisme[57]. Această sumă ameţitoare trebuie să fi fost strînsă mai ales din impozite, întrucît Vasile nu a păstrat nimic pentru el din tezaurul bulgar, iar restul prăzilor şi tributurilor adunate nu prea puteau duce la un asemenea rezultat. Legea lui din 1003 care îi obliga pe marii moşieri să plătească toate taxele neachitate trebuie să fi însemnat faptul că vistieria aduna practic toate impozitele care i se cuveneau. Deşi este posibil ca Vasile să fi avut nevoie de bani în perioada emiterii

legii, el trebuie să fi dispus de suficient de mulți în 1018, cînd și-a încălcat promisiunea de a o abroga. Probabil că principalul său scop era la momentul respectiv să-i întreacă pe toți împărații de la Roman I încoace în privința restrîngerii numărului marilor proprietăți. Într-o perioadă cînd familiile numeroase deveniseră mai puternice ca niciodată, vigilența lui le ținea sub un control ferm.

În ciuda incontestabilelor lui reușite, viziunea lui Vasile era destul de îngustă. Motivul principal al declanșării războaielor împotriva iberienilor și a bulgarilor a fost evident să se răzbune pe ei pentru că îl provocaseră. Severitatea față de alți magnați se datora amintirilor din vremea revoltelor lui Bardas Scleros și a lui Bardas Focas. Aflat în fruntea celui mai puternic și mai bogat stat european, Vasile era permanent obsedat de siguranța militară și financiară. Chiar și proiectele sale pentru viitor erau marcate de o evidentă lipsă de prevedere. Spre deosebire de împărații anteriori lui, pentru care a avea un moștenitor constituise o preocupare de prim ordin, Vasile nu numai că a rămas necăsătorit și fără copii, dar nici nu a aranjat măcar vreo căsătorie a fiicelor fratelui său, care erau ultimele supraviețuitoare ale familiei. Anticipa în schimb impasibil domnia nepoatei lui, Zoe, o fată bătrînă frivolă[58]. Vasile credea probabil că lăsase în urma sa un Imperiu atît de puternic încît totul ar fi mers de la sine. Și, într-o anumită măsură, aproape că avea dreptate.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 17

Expansiunea societății (780-1025)

Între secolele al VIII-lea şi al XI-lea, Imperiul a realizat o recucerire fără precedent în istoria unui stat cu o existenţă milenară. El şi-a dublat aproape teritoriul, întinzîndu-se din regiunea lui centrală de uscat din Anatolia pînă în Armenia, Siria şi Mesopotamia şi cucerind aproape întreaga Peninsulă Balanică. Graniţele lui erau înconjurate de state clientelare, iar influenţa lui politică şi eclesiastică se răspîndise pînă în vastele ţinuturi ale Rusiei. Bizanţul fusese în 780 mai slab atît faţă de califatul abbasid cît şi faţă de regatul franc al lui Carol cel Mare, iar hanatul bulgar constituia o ameninţare serioasă pentru puţinele posesiuni bizantine din Balcani. Prin 1025, nici unul dintre aceşti trei rivali nu supravieţuise nici măcar într-o formă recogniscibilă, iar Imperiul era mai puternic decît toţi vecinii lui.

În timp ce realiza aceste progrese, societatea bizantină devenise într-o oarecare măsură mai unificată. După dispariţia iconoclasmului la jumătatea secolului al IX-lea, nici o erezie importantă nu mai tulburase Biserica. Peste încă o sută de ani, schismele declanşate de Fotios şi de tetragamie fuseseră şi ele atenuate deocamdată. Chiar şi după toate cuceririle făcute, Imperiul era într-o măsură copleşitoare creştin ortodox şi predominant grecofon. Revoltele militare şi mişcările orăşeneşti se răriseră, se pare că foametei de la mijlocul secolului al X-lea i se pusese capăt, iar împăraţii reduseseră jafurile înfăptuite de marii proprietari de pămînt. Cu toate că mai apăreau unele crize politice, cea mai mare parte a acestora erau rezolvate. Dinastia macedoneană a domnit legal fără întrerupere începînd din 867, chiar şi atunci cînd membrii ei au fost la conducere alături de Roman I, Nicefor II şi Ioan Tzimiskes. După dezastrele din perioada anterioară, aceste realizări erau de două ori mai impresionante.

Marile cuceriri au fost opera cîtorva împăraţi care nu au avut un plan unic, iar uneori nici un fel de plan. Înaintea domniei lui Nicefor al II-lea, achiziţiile au fost în cea mai mare parte defensive, avînd drept scop fie stabilirea unor zone tampon în

jurul Imperiului, fie stîrpirea unor cuiburi de piraţi sau de invadatori. Expansiunea avea totodată un caracter oportunist, în măsura în care un împărat sau chiar un general şi-au încercat norocul ca să cucerească sau să ocupe orice teritoriu atunci cînd li se ivea ocazia. Înainte de 963, aproape toate teritoriile recucerite şi deţinute fuseseră cîndva ţinuturile nimănui de-a lungul graniţelor Anatoliei şi Balcanilor, dintre care majoritatea erau deluroase, sărace şi aproape nepopulate.

Astfel, anexarea Traciei de către Irina a fost deliberată, dar limitată, servind apărării capitalei şi a hinterlandului de raidurile bulgarilor. Se pare că Nicefor I a fost îmbărbătat de o victorie neaşteptată în Peloponez ca să reocupe cea mai mare parte a Greciei; cuceririle sale, chiar dacă au fost în sine de mică valoare economică, au contribuit la apărarea Hellasului, a Thessalonicului şi a Cefaloniei. Teofil, care era preocupat mai mult de victorii decît de cuceriri, a anexat doar un teritoriu restrîns ca să-şi recolonizeze refugiaţii khurramiţi, să redeschidă drumul pe uscat dintre Tracia şi Thessalonic şi să apere Dyrrhachiumul şi Chersonul. Cuceririle nesemnificative din Italia şi din Orient ale lui Vasile I erau rezultatele secundare ale războaielor destinate stopării raidurilor arabilor şi ale paulicienilor. Noile theme răsăritene ale lui Leon al VI-lea şi Roman I erau fie achiziţii intenţionate, fie conjuncturale, precum cele făcute pe seama armenilor menite în primul rînd să-i ţină departe de Anatolia pe invadatorii arabi. Roman al II-lea a cucerit Creta, ceea ce înaintaşii lui încercaseră în repetate rînduri şi eşuaseră, în primul rînd ca să stîrpească pirateria.

Domnia lui Nicefor al II-lea a marcat începutul expansiunii care nu mai era dictată de priorităţile defensive. Deşi achiziţiile lui Nicefor din Cilicia, Cipru şi themele lui din Armenia aduceau clare avantaje militare, ele par totodată să fi constituit baze pentru cuceririle lui ulterioare din împrejurimile Edessei şi Antiohiei. Întrucît nici una din aceste cetăţi nu constituise o bază importantă pentru invadatorii arabi, este clar că Nicefor le voia de dragul de a le avea, probabil datorită venerabilului lor trecut creştin; se ştie că el spera să cucerească şi Ierusalimul. Ioan Tzimiskes, care îşi exprimase aceeaşi dorinţă, pare să fi gustat plăcerea etapelor cuceririi mai mult decît orice alt împărat. Anexarea de către el a estului Bulgariei se afla în afara oricăror necesităţi de apărare, iar cuceririle rîvnite de el în Palestina ar fi provocat mai multe probleme defensive decît cele rezolvate de acestea. Vasile al II-lea nu s-a sinchisit niciodată de recucerirea Edessei din Siria, dar războaiele lui de răzbunare l-au dus la desăvîrşirea anexării Bulgariei începută de Ioan şi la cucerirea unor mai mari părţi din Iberia şi Armenia.

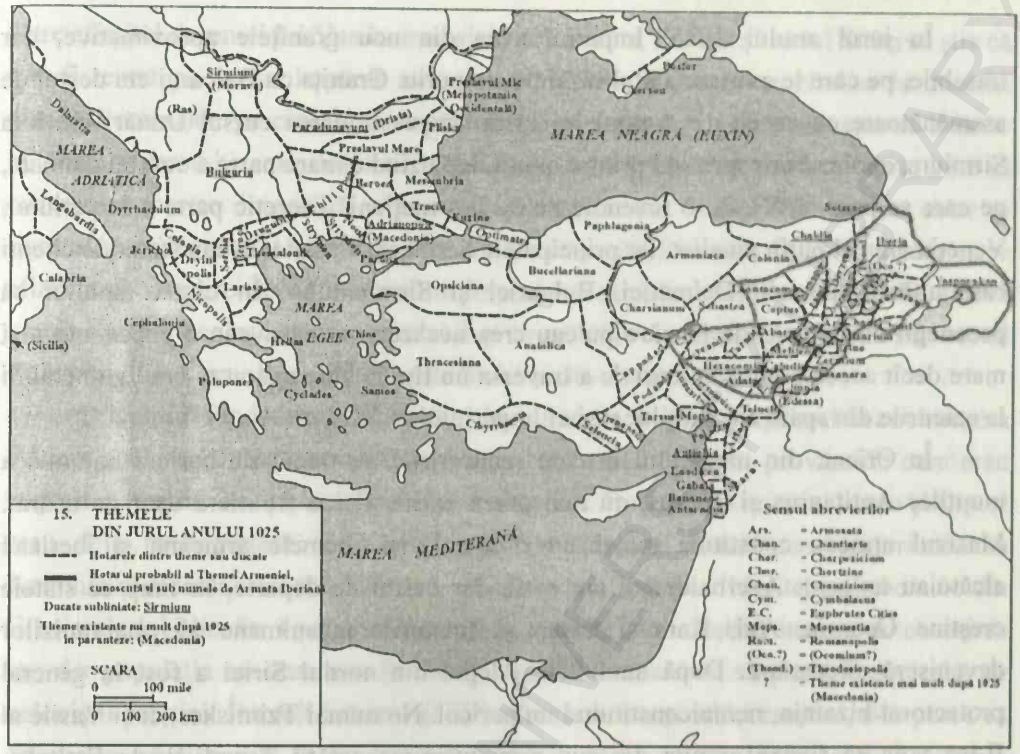

Procesul organizării militare a themelor din regiunile cucerite, dintre care multe erau pustii şi devastate, îl încetinea fără îndoială pe cel al cuceritorilor. Începînd cu domnia lui Nicefor I, aproape toate themele nou achiziţionate erau mici. Leon al VI-lea a creat cleisurele (districtele), care se pare că erau alcătuite doar din 800 de ostaşi, iar themele răsăritene ale lui Roman I aveau în medie 2.400 de soldaţi. Cifra atestată a efectivului armatei era în 840 de 120.000, iar în 963 de circa 150.000 de oameni. Recuceririle au dus apoi la o creştere mai rapidă, o serie de ducate mari sau mijlocii şi zeci de theme încadrîndu-se în intervalul cuprins între cele medii şi cele foarte mici. Ducatele şi themele din Armenia totalizau 50.000 de oameni, Nemuritorii erau în număr de 4.000, iar Garda varegă avea un efectiv de 6.000 de soldaţi. Prin 1025, armata trebuie să fi avut aproximativ 250.000 de ostaşi[1]. Contrar obiceiului din secolul al VIII-lea de a masa trupele spre centru, noile theme şi cîteva contingente ale tagmatelor erau concentrate la frontiere.

În jurul anului 1025, Imperiul avea din nou granițele aproximative, dar trasabile, pe care le avusese statul bizantin timpuriu. Granița cu Balcanii era destul de asemănătoare cu aceea din timpul lui Iustinian: ea urmărea cursul Dunării pînă la Sirmium, apoi cobora spre sud printre munți, incluzînd o mare parte a coastei dalmate, pe care se pare că Vasile o revendicase de la venețieni. Teoretic parte a Imperiului, Veneția era cel puțin un aliat, iar principatele Serbiei și Croației aveau statut de clienți care apărau themele Dalmației, Bulgariei și Sirmiumului. În ciuda faptului că pecenegii de dincolo de Dunăre puteau crea necazuri, ei nu aveau o capacitate mai mare decît aceea a altor barbari de a traversa un fluviu bine apărat și erau vulnerabili la atacurile din spate ale aliaților ruși ai Imperiului.

În Orient, din momentul în care recuceririle au trecut de bariera naturală a munților Antitaurus și Taurus, nu mai putea exista nici o frontieră ușor de apărat. Masivul armean constituia totuși un obstacol, iar themele armeană și iberiană alcătuiau un scut. Azerbaidjanul era ostil, dar destul de departe, în timp ce statele creștine Georgia, Ani, Kars și Sasun și ținuturile musulmane ale marvanizilor deveniseră clientelare. După anul 970, Alepul din nordul Siriei a fost în general protectorat bizantin, nemaiconstituind un pericol. Nu numai Tzimiskes, ci și Vasile al II-lea voia să fixeze granița din sud prin cucerirea cetății Tripoli de la Fatimizi. Aceștia însă, deși erau interesați de faptul ca Alep să devină baza atacurilor lor împotriva Bagdadului buwayhid, nu au încercat niciodată la modul serios să pună stăpînire pe ținuturi anexate clar de către bizantini.

Cel mai exasperant front pentru bizantini era sudul Italiei, unde nici un fel de întăriri nu erau suficiente pentru ca regiunea aceasta să devină sigură. Începînd cu Mihail al II-lea și pînă la Vasile al II-lea, tuturor împăraților le-ar fi plăcut să-i izgonească pe arabi din Sicilia, dar timpul și distanța le-au zădărnicit planurile. Sudul Italiei era oarecum mai accesibil, iar puterea navală a Imperiului fusese destul de mare ca să dețină controlul asupra degetului mare și a călcîiului Italiei încă din timpul lui Iustinian I.

După întărirea Flotei Imperiale, Vasile I a început să împingă posesiunile bizantine din Italia pînă la coasta adriatică. Chiar și așa, bizantinii nu au reușit să facă din Italia de sud o regiune pe deplin sigură. Vasile al II-lea a sperat să realizeze acest lucru, dar a murit înainte de a-și declanșa expediția.

Cu toate că granițele din 1025 nu reprezentau rezultatul vreunui plan măreț și conștient, ele demonstrau un fel de logică implicită respectată de diferiți împărați. Chiar și agresivul Ioan Tzimiskes a evitat cucerirea Alepului atunci cînd putea să o facă; chiar și precautul Vasile al II-lea a acceptat mai curînd cuceririle lui din Bulgaria și din Caucaz decît să facă din ele protectorate. Dintre ținuturile necucerite

către sfîrșitul domniei lui Vasile, numai despre Sicilia, Edessa și sudul Siriei se știe că i-ar fi tentat pe vreun împărat sau general. Tzimiskes, care se gîndise la cuceriri dîndu-și osteneala pe cîmpul de luptă, nu a fost niciodată pus în situația de a lua o hotărîre. Puterea bizantinilor era totuși atît de mare încît ei ar fi putut foarte bine să cucerească partea interioară a uscatului Siriei, vestul Mesopotamiei, ba chiar și Egiptul, care făcuseră toate parte anterior din Imperiul Bizantin. Deși toate acestea se aflau la o oarecare distanță de inima Imperiului și puțini vorbitori de limbă greacă locuiau acolo, același lucru era valabil și în privința cuceririlor veritabile din vestul Bulgariei, din Armenia, de pe coastele Siriei și din sudul Italiei.

Principiul fundamental al împăraților, chiar dacă nu era exprimat în cuvinte, era evident acela conform căruia ei trebuiau să cucerească numai provinciile care erau majoritar creștine sau puteau fi convertite imediat. Bulgaria, Armenia, Iberia și Ciprul erau deja predominant creștine și, aparent, creștinii constituiau majoritatea în Antiohia și Edessa[2]. Coasta de nord a Siriei, Cilicia, Creta, Melitene și themele din Grecia ale lui Nicefor I par să fi avut doar o minoritate creștină înainte de cucerirea lor, dar populația acestora era destul de puțin numeroasă ca să poată fi copleșită de coloniștii creștini. Întrucît Libanul și Siria dețineau totuși mulți creștini, s-ar putea ca Tzimiskes să fi sperat în mod rezonabil să le ofere o majoritate creștină printr-o campanie de convertire, prin deportări și recolonizări. Prin secolul al XI-lea, Egiptul, partea interioară a uscatului Siriei și Mesopotamia erau însă majoritar musulmane și nu puteau fi creștinate fără un efort susținut de mai mulți ani. Se pare că nici un împărat nu era dispus să accepte în viitorul apropiat convertirea unui număr atît de mare de supuși de altă credință, iar bizantinii nu fuseseră niciodată prea pricepuți în privința creștinării musulmanilor.

Deși teritoriile balcanice cucerite de Imperiu erau predominant creștine pe la 1025, ele rămăseseră mai mult sau mai puțin păgîne. Pămîntul care alcătuise teritoriul Bulgariei înainte de domnia lui Tzimiskes includea cîteva orașe cu o serie de vorbitori de limbă greacă, dar era în ansamblu în majoritate rural și slavofon, cu o minoritate formată din valahi care vorbeau o limbă neolatină. Regiunea aceasta fusese înapoiată și puțin populată în ultima perioadă a antichității și a rămas cu siguranță în aceeași situație în timpul ocupației bulgare și slave și al războaielor și raidurilor de după domnia lui Simeon al Bulgariei. În ciuda întinderii lor, contribuția principală a acestor pămînturi la bunăstarea Imperiului era apărarea Greciei și Traciei împotriva raidurilor.

Grecia și Tracia bizantină extinse de anexările lui Nicefor I și ale lui Teofil și supuse rareori raidurilor după aceasta par să-și fi revenit între timp măcar pînă la nivelul lor de prosperitate de la sfîrșitul antichității. Firește că populația lor a crescut

după recolonizarea făcută de Nicefor şi, drept urmare a siguranţei dobîndite, oraşele şi-au revenit şi au devenit tot mai prospere. Graţie fertilităţii cîmpiilor trace şi thessaliene, productivitatea şi comerţul cu produse agricole ar fi trebuit să crească într-un ritm rapid. Regiunea a început să aibă o aristocraţie de o oarecare importanţă, care deţinea pămînturi la ţară şi case la oraş. Mulţi dintre membrii acesteia erau funcţionari publici superiori, fie activi, fie ieşiţi la pensie. Crizele frumentare din secolul al X-lea la Constantinopol, care nu au fost prea departe de a provoca o catastrofă, erau probabil mai mult un semn al expansiunii capitalei decît al vreunei deficienţe a agriculturii sau a comerţului local[3].

Ţinuturile de coastă anatoliene ale themelor Optimaţilor, Opsicienilor, Tracilor şi Cibyrrhaeoţilor prosperau şi ele, exportînd alimente în capitală şi în alte regiuni ale Imperiului. După pierderea Egiptului, aceste regiuni au continuat să fie cele mai bogate şi mai populate părţi ale Imperiului, iar odată cu eliminarea piraţilor din Creta ele au devenit cele mai sigure. Se pare că această regiune fertilă era cea unde demnitarii erau deosebit de interesaţi să cumpere pămînt şi unde împăraţii încercau din răsputeri să-i împiedice să o facă, reuşind în general acest lucru[4]. Foamea aceasta de pămînt pare să reflecte creşterea populaţiei şi a producţiei agricole a părţii de vest a Anatoliei, care i-a impresionat pe călătorii arabi. Aceştia au sesizat şi extinderea comerţului regiunii atît pe mare cît şi pe ruta dintre Attalia şi Constantinopol[5].

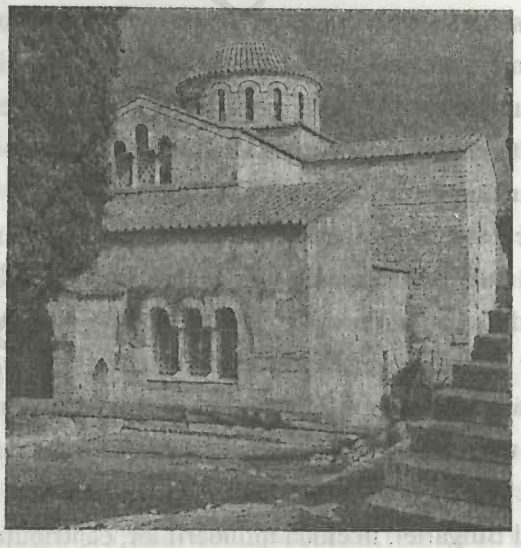

Fig. 128. Mănăstirea Adormirii Maicii Domnului de lîngă Orchomenus (Skripou) din Grecia, construită în 874 (Foto: prin bunăvoinţa celor de la Charlambos Bouras).

Deşi platoul anatolian era în continuare mai sărac şi mai puţin dens populat decît coasta, el trebuie să fi beneficiat mai mult decît orice altă parte a Imperiului de sfîrşitul raidurilor arabilor, care obişnuiau să fure vitele de aici. Prosperitatea tot mai mare a acestei regiuni se reflecta probabil în puterea deţinută de marii ei latifundiari. Majoritatea generalilor de frunte ai Imperiului proveneau din familii de mari proprietari: Burtzes, Botaniates, Melissenos şi Scleros din Anatolia, Ducas şi Curcuas din Paflagonia, Maleinos din thema bucellarianilor, Diogenes şi Focas din Cappadocia şi Argyros din Charsianum. Cele mai importante dintre acestea, familiile Scleros şi mai ales Focas, se puteau bizui atît pe bogăţia lor cît şi pe loialitatea a mii de prieteni, clienţi şi ţărani, care trăiau pe moşiile lor sau în apropiere de acestea. Indiferent de uzurpările la care s-ar fi putut deda astfel de familii în privinţa loturilor militare, acestea par să le fi adus puţine daune numeroşilor soldaţi din regiunea respectivă, care şi-au dovedit forţa şi au luptat cu dîrzenie atît în conflictele militare cu năvălitorii străini cît şi în războaiele civile.

Themele răsăritene cucerite între anii 900 şi 1025 alcătuiau un sistem de apărare care acoperea o distanţă şi o profunzime considerabile pentru platoul anatolian. Themele armene din nord-est au ajuns să includă cea mai mare parte a zonei locuite de armeni. În ansamblu, anexarea Armeniei de către Imperiu a îmbunătăţit securitatea acesteia, care suferise de pe urma unor războaie civile şi invazii mai frecvente pe vremea cînd era independentă. Cu toate că o parte dintre armeni au rezistat stăpînirii bizantine sau s-au retras în alte teritorii, alţii au primit-o cu braţele deschise, ea devenind fapt împlinit la invitaţia prinţilor Taronului şi Vaspurakanului. Regiunea aceasta relativ săracă exporta oameni şi a devenit principala sursă de recruţi şi de colonişti a Imperiului. Armenii au ajuns să constituie un element de bază în armata bizantină şi să deţină pămînturi întinse în platoul Anatoliei. O parte dintre ei au ajuns generali de frunte, funcţionari superiori şi chiar împăraţi, ca Leon al V-lea, Vasile I şi Ioan Tzimiskes.

Cilicia, coasta de nord a Siriei şi valea Eufratului pînă la Melitene erau destul de cultivate şi fertile, alcătuind o parte mai bogată şi mai populată a ceea ce fusese anterior Siria bizantină. Recucerirea ei de către bizantini şi deportările au dus la reducerea masivă a populaţiei lor, dar împăraţii au încurajat recolonizările creştinilor şi i-au atras acolo pe mulţi monofiziţi sirieni şi armeni[6]. Această majoritate creştină, chiar dacă era în mare parte heterodoxă, se bucura de o oarecare toleranţă oficială şi pare să fi fost la fel de mulţumită sub dominaţia bizantină ca şi sub cea musulmană[7]. Fiind o regiune revendicată de mult timp de musulmani şi de către bizantini, cucerirea ei de către aceştia din urmă a adus condiţii relativ paşnice, deşi intermitentul protectorat bizantin

asupra Alepului nu a reuşit să preîntîmpine conflictele militare ulterioare din zona respectivă. O foarte mare parte a Siriei bizantine a rămas posesiune a casei imperiale.

Începînd cu mijlocul secolului al X-lea, insulele bizantine, Creta şi Ciprul, au constituit în cele din urmă teritorii mai mult sau mai puţin sigure. Chiar şi în perioada de culme a pirateriei arabe şi a raidurilor navale, unele insule manifestaseră totuşi deja semne de redresare economică[8]. Pe parcursul acestor secole, partea Imperiului care a suferit cel mai mult de pe urma raidurilor şi a invaziilor străine a fost sudul Italiei, dar chiar şi aici tendinţa principală se referea la o populaţie mai mare şi la o mai mare prosperitate[9]. În ciuda cuceririi de către arabi a Siciliei la începutul acestei perioade, securitatea sudului Italiei s-a îmbunătăţit oarecum între sfîrşitul secolului al IX-lea şi începutul secolului al XI-lea.

La moartea lui Vasile al II-lea, Imperiul propriu-zis era mai mult ca niciodată apărat de jur împrejur de protectorate şi teritorii dependente. Puterea lui militară şi economică avea în stăpînire vechile avanposturi de la Veneţia, Neapole, Amalfi şi Gaeta, bizantine doar cu numele, dar în general neostile. Veneţia era cea mai apropiată de Imperiu, iar ajutorul acordat de ea la apărarea sudului bizantin al Italiei compensa practic autonomia aproape totală şi dominaţia ei asupra Dalmaţiei, unde prezenţa militară era minimă, iar controlul Bizanţului neînsemnat. Negustorii acestor porturi italiene beneficiau de toate privilegiile supuşilor bizantini, preluînd în schimb comerţul bizantin cu Occidentul şi cu arabii, care aducea profit Imperiului, dar de care puţini negustori greci catadicseau să se ocupe.

Protectoratul Alep, cel al marwanizilor, Sasun, Ani, Kars, Georgia, Serbia şi Croaţia din cadrul acestor posesiuni formale aparţineau unei categorii aparte. Cînd erau supuse, acestea recunoşteau suzeranitatea bizantină şi se abţineau de la acţiuni pe care împăratul le-ar fi putut considera drept ostile. Cu toate acestea, în ceea ce priveşte cea mai mare parte a intereselor lor, ele se comportau ca state independente. La sfîrşitul secolului al X-lea, Alepul şi marwanizii plăteau tribut Imperiului, iar primul primea ajutor din partea Bizanţului împotriva fatimizilor; dar pe la începutul secolului al XI-lea, Vasile al II-lea nu mai percepea nici un tribut din partea Alepului sau a marwanizilor, pretinzînd ca primul să se apere singur. Ani, al cărui conducător promisese să-şi doneze regatul, după moartea sa Imperiului, era deocamdată doar un alt regat clientelar. Deşi toţi conducătorii creştini clientelari deţineau ranguri bizantine şi se puteau folosi de peceţi pentru documentele emise de ei, aceste privilegii erau pur onorifice, de ele beneficiind unii aliaţi bizantini, ca, de exemplu, ruşii.

În 1025, puterea Imperiului era atît de mare, încît puţine puteri învecinate ar fi riscat să i se împotrivească, iar cea mai mare parte a celor creştine îl priveau cu

admirație. În nord, printre apropiați se aflau rușii, care se uniseră cu biserica bizantină, și maghiarii, care acceptaseră recent creștinismul Apusului și căpătaseră numele de unguri. Anexarea Bulgariei scosese din cursă un stat atît de mare și de apropiat de Imperiu, încît apariția tensiunilor dintre ele era aproape inevitabilă. Restul principatelor armene puteau opune doar o rezistență simbolică, iar lombarzii din sudul Italiei erau la fel de slabi. Ceea ce voiau în primul rînd împărații germani de la bizantini erau recunoașterea și eventual alianța prin căsătorie. Ei puteau invada Italia bizantină atunci cînd nu li se făcea pe plac, dar nu au reușit niciodată să cucerească sau să țină sub stăpînire o parte prea mare a acesteia. Dintre aceștia, cei mai interesați de Italia erau Ottonienii, cei care manifestau un respect deosebit față de Bizanț, un membru al dinastiei fiind deja căsătorit cu o prințesă bizantină, acum negociindu-se mariajul alteia cu Otto al III-lea.

Arabilor le era teamă de armata bizantină, dar întrucît creștinii deveniseră minoritari în Siria arabă, în Mesopotamia superioară și în Egipt, influența bizantină din ținuturile fatimide și buwayhide scăzuse. Recuceririle bizantine au dus la accelerarea procesului de islamizare prin atragerea creștinilor din zona de graniță musulmană să se stabilească în cea bizantină, musulmanii fiind expulzați în direcția opusă, și prin intensificarea fricii acestora față de creștini ca potențiali aliați ai Bizanțului. Atunci cînd Vasile al II-lea s-a mulțumit cu ținuturile răsăritene pe care le deținea Imperiul la moartea lui Ioan Tzimiskes, el a renunțat la cea mai mare parte a răspunderii Imperiului față de creștinii rămași în teritoriul musulman. Nici măcar persecuțiile fatimizilor și distrugerea Mormîntului Sfînt de la Ierusalim nu l-au făcut pe Vasile să se răzgîndească. Cu toate că Nicefor al II-lea sau Tzimiskes erau probabil mai preocupați de acest aspect, nici unul dintre ei nu făcuse vreun efort în vederea readucerii Egiptului și a Siriei continentale sub influența bizantină.

Faza aceasta a expansiunii teritoriale a făcut deci ca Imperiul să fie în continuare puternic și în siguranță și avînd puține ambiții de cucerire neîmplinite. Unicele perspective probabile de anexare erau restul Armeniei, cea mai mare parte a căreia urma oricum să fie moștenită, Sicilia și Edessa. Încorporarea acestor trei teritorii părea să constituie ceva ușor de realizat pentru Imperiu. Anexarea altor teritorii ar fi însemnat fie luarea în stăpînire a unor state tampon inofensive și nu foarte valoroase, fie implicarea Imperiului în războaie extenuante urmate de tentative de asimilare dificile. Dat fiind că nu se mai ivise nici un alt dușman important, sistemul militar care apărase la început Imperiul și dusese apoi la extinderea lui ajunsese în sfîrșit să depășească nevoile acestuia.

RELAȚIILE ÎMPĂRATULUI CU ARMATA

Comparativ cu perioada anterioară de concesii stînjenitoare şi revolte militare, începînd cu mijlocul secolului al XI-lea împărații şi armata s-au aflat într-o strînsă colaborare. Armata nu fusese niciodată mai puternică, dar ea nu a mai răsturnat nici un împărat după detronarea în 813 a turbulentului Mihail I Rhangabe. Atunci cînd urcau pe tron împărați minori, armata furniza coîmpărați ai acestora, cum au fost Roman Lecapenul, Nicefor Focas şi Ioan Tzimiskes; dar acest lucru nu făcea decît să demonstreze că armata prefera conducători puternici unor regențe slabe şi nu că avea de gînd să se răzvrătească. După ce împărații legali ajungeau la vîrsta la care puteau domni, armata a manifestat într-adevăr tendința de a-i sprijini pe urmaşii lui Roman I, Nicefor al II-lea şi Tzimiskes, adică pe Ştefan Lecapenos, Bardas Focas şi Bardas Scleros. Dar nici unul dintre aceştia din urmă nu a devenit practic împărat şi nici nu dorea să cedeze altuia demnitatea imperială la care rîvnea. Pînă şi împărații fără înclinații războinice s-au interesat de nevoile armatei şi chiar şi generalii încoronați au manifestat un oarecare respect față de dinastia macedoneană. Atît conducătorii ereditari cît şi cei militari au avut grijă şi de frînarea dezvoltării marilor proprietăți funciare şi de întărirea sistemului de apărare al Imperiului.

Începînd cu sfîrşitul secolului al VIII-lea, odată cu apariția primelor nume de familie bizantine, aristocrația provincială din centrul Anatoliei a cîştigat bogăție, influență şi ranguri militare. Pe la începutul secolului al X-lea, aristocrații dețineau majoritatea posturilor importante din armată, strategii fiind adesea comandanții themelor unde aveau multe proprietăți, arendaşi şi slujitori. Armata şi-a elaborat astfel o conducere a cărei putere era într-o oarecare măsură independentă de împărat. Din cînd în cînd, de obicei atunci cînd împăratul părea oarecum slab sau dădea semne că-i slăbesc puterile, o serie de ofițeri superiori alegeau un conducător care încerca să pună mîna pe tron. Împăratul era însă cel care îi alegea pe comandanți şi care putea în majoritatea cazurilor să-l înlocuiască pe orice general a cărui loialitate era îndoielnică sau care deținea o putere prea mare.

Începînd cu Roman I, împărații au încercat totodată să-i țină sub control pe magnați, interzicîndu-le să-i spolieze pe micii deținători de pămînturi. Acest efort a continuat chiar şi sub Nicefor al II-lea, a cărui familie, Focas, era probabil cea mai mare deținătoare de pămînturi. Deşi cea mai mare parte a magnaților îşi protejau desigur rudele, aceasta nu însemna neapărat că ei îi favorizau şi pe alți magnați. Familiile Focas şi Scleros erau rivale; dacă una dintre ele se răzvrătea, cealaltă prefera de obicei să ia partea împăratului decît să sprijine rebeliunea. Aceste două familii îşi

disputau loialitatea magnaților Anatoliei. Cea mai mare parte a acestora erau adversari ai familiei Focas din cauză că, fiind cea mai puternică, aceasta era totodată cea mai invidiată și mai temută atît de cei egali cu ea cît și de puterea centrală.

De fapt, principalul motiv care i-a determinat pe împărații secolului al X-lea să emită legi referitoare la pămînt nu era probabil legat de moșiile întemeiate cu mult timp în urmă de o serie de magnați în platoul Anatoliei și nici măcar de cele din Cappadocia ale familiei Focas. Aceste legi erau în schimb îndreptate împotriva noilor îmbogățiți și influenților oficiali care încercau să intre în rîndul magnaților achiziționînd pămînt de la micii proprietari, inclusiv de la soldați, și eschivîndu-se de la plata impozitelor pentru acesta. Deși unii dintre acești cumpărători erau ofițeri din armată, se pare că cea mai mare parte a lor erau oficiali palatini, civili și eclesiastici[10]. Generalii cu funcții de răspundere voiau să protejeze loturile militare care sprijineau armata și veniturile impozitate care asigurau plata soldelor. Împărații conștienți urmăreau atingerea aceluiași țel. Dacă parveniții, birocrații și clericii amenințau temelia puterii armate, era de așteptat ca majoritatea aristocrației anatoliene să fie împotriva lor și de partea împăratului.

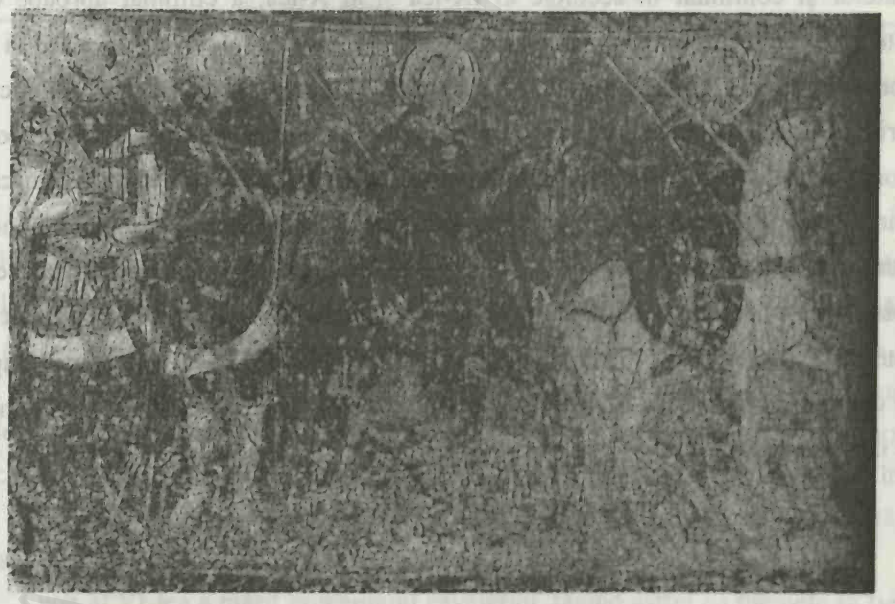

Fig. 129. Frescă reprezentîndu-i pe viitorul împărat Ioan I Tzimiskes (călărețul din dreapta) și pe Melias, viitorul domestic al *Scholae*-lor Orientului (călărețul din stînga), ca generali conducîndu-i pe soldații lui Nicefor al II-lea Focas, aflată în biserica Hulubăriei din Cappadocia (în apropiere de actualul Goreme) (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

După îndelungatele şi periculoasele revolte ale lui Bardas Focas şi Bardas Scleros, Vasile al II-lea era deosebit de precaut în privinţa magnaţilor. El i-a exclus pe membrii familiei Focas de la acordarea unor înalte ranguri militare, numea de obicei generali în posturi de comandă acolo unde aceştia nu deţineau pământuri şi împărţea adesea comanda între doi generali, care se puteau controla unul pe altul. Dar nici măcar Vasile al II-lea nu a încercat să se dispenseze de generali aristocraţi ca Damian Dalassenus şi Constantin Diogenes. Tradiţiile, relaţiile şi experienţa militară a magnaţilor constituiau calităţile care asigurau apariţia unor generali de valoare. Aproape toţi aceşti aristocraţi aveau un interes la fel de mare faţă de reuşita militară a bizantinilor ca şi împăratul, deoarece victoriile le aduceau prăzi şi le apărau moşiile anatoliene de altfel vulnerabile faţă de raidurile arabilor. Împăraţii şi magnaţii aveau nevoie unii de alţii.

Protejat de către împăraţi şi condus de magnaţi, sistemul themelor, introdus în secolul al VII-lea, s-a adaptat surprinzător de bine la noile condiţii. Procesul diminuării ponderii themelor, început în secolul al VIII-lea odată cu crearea tagmatelor şi continuat în secolele al IX-lea şi al X-lea, a eliminat aproape total revoltele unităţilor individuale, dar nu şi comploturile de mare anvergură puse la cale de comandanţii de frunte. Themele au continuat să descurajeze raidurile inamice şi, alături de tagmate, să constituie forţe ofensive tot mai eficiente. Teritoriul recucerit a fost organizat în theme mici sau a fost anexat celor existente, care nu numai că au menţinut cuceririle, dar au asigurat totodată mai multe trupe pentru noi extinderi. Singurele unităţi militare care par să fi fost pierdute în întregime în perioada aceasta au fost cîteva mici theme ale lui Tzimiskes care abia avuseseră vreme să se constituie înainte de a fi invadate[11]. Thema Siciliei a fost eliminată din insulă numai după o luptă de apărare îndîrjită care a durat aproape un secol şi chiar după aceea deţinea o parte din Italia continentală.

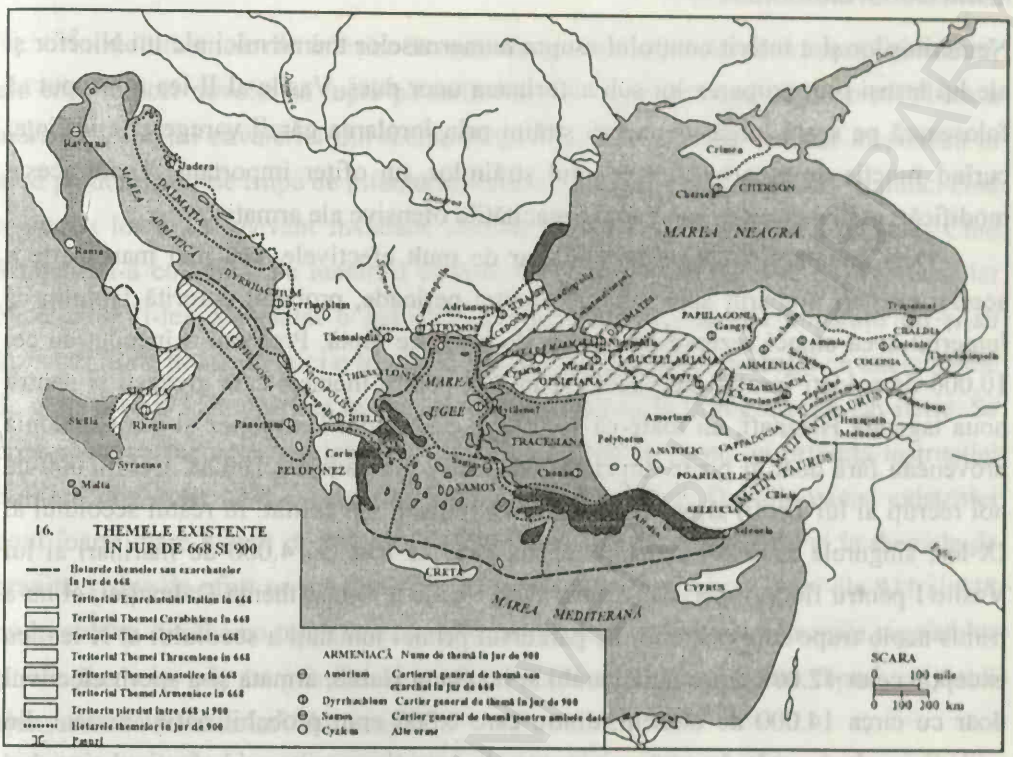

O serie de reforme militare au ajutat armata să se adapteze atribuţiilor ei în continuă schimbare. Probabil Nicefor I a recrutat primele unităţi ale noii armate din secolul al VI-lea, noua tagmată din Hicanati şi trei theme în Grecia. Teofil a mărit şi mai mult numărul soldaţilor şi le-a dublat aproape solda, făcînd din armată o forţă mult mai profesionistă. El a sporit totodată flexibilitatea themelor, divizînd drungile lor de o mie de oameni în detaşamente de două sute de oameni fiecare şi transformînd principalele sectoare ale graniţei de răsărit în clisuri independente. Vasile I a întărit flota imperială, asigurîndu-i marinari permanenţi, ceea ce a dus la îmbunătăţirea aproape instantanee a stării forţelor navale ale Bizanţului.

Leon al VI-lea a mărit procentajul cavaleriei, făcînd astfel ca themele să fie mai adecvate conflictelor militare ofensive. Acelaşi împărat a început să creeze theme mai mici la graniţa răsăriteană, ceea ce i-a permis Imperiului să anexeze treptat noi teritorii. Nicefor al II-lea a contribuit la crearea unui nou fel de cavalerie grea şi a cucerit o mulţime de theme mici de frontieră. Ioan Tzimiskes a creat noua tagmată a

Nemuritorilor şi a întărit controlul asupra numeroaselor theme mici ale lui Nicefor şi ale lui însuşi prin gruparea lor sub autoritatea unor duci. Vasile al II-lea a început să folosească pe scară largă mercenari străini prin înrolarea gărzii varege şi a înfiinţat curînd funcţia de etnarh, comandantul străinilor, un ofiţer important. Toate aceste modificări erau menite să sporească capacităţile ofensive ale armatei.

Deşi armata şi-a sporit extraordinar de mult efectivele, cea mai mare parte a acestei creşteri a apărut spre sfîrşitul acestei perioade, probabil datorită faptului că Imperiul avea atunci rezerve de bani şi de braţe de luptă. Procesul a început cu cei 10.000 de soldaţi înrolaţi de Nicefor I în 809 pentru themele sale greceşti şi pentru noua tagmată Hicanati, cu toate că 4.000 din ei, cei din Peloponez şi din Cefalonia proveneau fără doar şi poate din rîndul vîslaşilor mardaiţi din Hellas. Cei 30.000 de noi recruţi ai lui Teofil erau toţi refugiaţi khurramiţi din califat. În restul secolului al IX-lea, singurele adaosuri la listele de înrolare au fost cei 4.000 de marinari ai lui Vasile I pentru flota imperială. Atunci cînd Vasile a fondat thema Dalmaţiei, el nu a trimis acolo trupe suplimentare. Pe parcursul primei jumătăţi a secolului al X-lea, cu excepţia celor 12.000 de refugiaţi arabi ai lui Banu Habib, armata şi-a sporit efectivul doar cu circa 14.000 de oameni, dintre care 6.000 erau probabil nativi armeni din noile theme în care rămăseseră garnizoane. Armata şi-a sporit rapid efectivul ajungînd la aproximativ 90.000 de oameni abia între anii 963 şi 1025, majoritatea acestora fiind alcătuită din armeni şi din grupuri izolate de alţi străini.

Deşi armata devenise cu siguranţă mai puternică între 780 şi 1025, cifra finală de circa 250.000 de oameni din listele de înrolare este înşelătoare. Armatele operative din marile campanii de la sfîrşitul secolului al X-lea au dispus rareori de mai mult de 40.000 de soldaţi, din care cam o treime erau ostaşi călare, ceea ce era de obicei suficient, dat fiind că era dificil de făcut rost de mai mulţi oameni pentru o perioadă mai îndelungată. Imperiul putea alinia două forţe de acest fel în acelaşi timp şi să dispună totodată de suficiente trupe în spatele frontului pentru apărarea teritoriului său. După ce Tzimiskes a creat tagma Nemuritorilor, numai aceasta avea probabil 36.000 de oameni, din care 24.000 de ostaşi călare. Varegii erau şi ei în număr de 6.000. Din rîndul themelor, trupele cu cea mai mare experienţă de luptă şi aflate cel mai la îndemînă pentru campanii se ridicau la cifra de peste 100.000 de oameni, care s-au adăugat celor de frontieră între anii 900 şi 1025. De majoritatea celor 96.000 de oameni ai themelor datînd dinainte de anul 900 nu prea era nevoie, cu excepţia themelor navale şi a celor din Italia şi Crimeea, care erau încă expuse atacului.

Întrucît themele din interior deveniseră aproape de neclintit la invazii şi raiduri, ele erau rareori nevoite să lupte pe teritoriul lor. Chiar şi după ce Leon al VI-lea a mărit procentajul cavaleriei din theme la un sfert, themele din interior dispuneau în mod predominant de trupe de infanterie, care îşi făcuseră cu succes datoria atunci cînd regiunile lor erau frecvent invadate, dar nu prea erau solicitate în campanii. Cînd Roman I i-a colonizat pe membrii tribului lui Banu Habib în zona de frontieră, iar Nicefor al II-lea a instalat o garnizoană în Tarsus, se pare că împăraţii nu şi-au înzestrat noile theme cu nici o trupă de infanterie. Este foarte probabil ca unele theme de graniţă să fi fost alcătuite în cea mai mare parte sau în întregime din cavalerie. Se prea poate ca themele interioare să fi fost menţinute în formă în privinţa instrucţiei militare prin solicitarea lor pe rînd în cadrul campaniilor. Dar din cauza existenţei unui foarte mare număr de soldaţi sezonieri disponibili în tagmatele şi în themele de graniţă, risipa de efort nu era necesară. În campaniile împotriva Cretei din 911 şi 940 mulţi soldaţi din thema tracă învecinată fuseseră deja transferaţi în trupele tagmatelor şi ale themelor de la graniţa răsăriteană. Explicaţia era evident faptul că tracii ajunseseră să fie inferiori altor trupe.

Cu toate că majoritatea soldaţilor care participau la expediţii primeau soldă de campanie, se pare că toţi soldaţii primeau permanent aceeaşi soldă, indiferent dacă participau efectiv sau nu la lupte. Rata anuală era de cinci nomisme pentru un soldat de rînd pînă în 840, cînd Teofil a mai adăugat cîte o nomismă pentru fiecare an de serviciu, pînă la doisprezece. Pe vremea lui Leon al VI-lea, se pare că soldaţii erau plătiţi la o rată generală de nouă nomisme pe an. Această sumă, cu toate că reprezenta doar aproximativ jumătate din cea necesară întreţinerii decente a unei familii, a dus la întocmirea unui stat de plată imens, fiind înmulţită cu de la 120.000 pînă la 250.000 de oameni. Pe la sfîrşitul secolului al X-lea, administraţia centrală beneficia de foarte puţine compensaţii în schimbul acestor sume plătite themelor interioare faţă de cît trebuie să fi realizat împăraţii.

O soluţie posibilă ar fi fost transferarea la graniţă a familiilor care trăiseră timp de secole în zona interioară. Făcînd acest lucru, Nicefor I a stîrnit însă proteste vehemente şi se pare că urmaşii lui, care aveau mai puţină nevoie de braţe de luptă, nu au repetat experimentul. O altă posibilitate era pur şi simplu ştergerea din registre a unora dintre soldaţi. Dar acest lucru ar fi însemnat fie confiscarea loturilor lor militare, ceea ce ar fi dus fie la sărăcirea şi la răzvrătirea lor, fie la acordarea a cel puţin unei părţi a acestor loturi fără nici o obligaţie militară. Împăraţii nu considerau

convenabil să dea ceva în schimbul a nimic, mai ales pentru că ar fi putut avea nevoie de soldați în vederea unor viitoare crize sau campanii. Legislația din secolul al X-lea îndreptată împotriva vinderii loturilor militare trebuie să se fi referit în mare parte la acești soldați din themele interioare, întrucît cerințele serviciului activ i-ar fi obligat pe cea mai mare parte a celorlalți să-și păstreze pământul.

Încercînd să facă un efort pentru a conferi o oarecare valoare acestei solde oficiale, statul pretindea uneori bani de la soldații înscriși în registre, dar lăsați la vatră. Principiul potrivit căruia deținătorii de loturi militare puteau apela la alții, echipîndu-i ca să le țină locul, era aplicat de multă vreme, următoarea fază urmînd să fie perceperea de bani lichizi în locul soldatului. Roman Lecapenos le-a cerut încă din 921 soldaților din thema Peloponezului să dea fiecare cîte cinci nomisme sau jumătate din suma aceasta dacă erau foarte săraci în schimbul scutirii de a participa la o campanie în Italia. În 949, Constantin al VII-lea a pretins cîte patru nomisme de la o serie de ostași călare din thema tracă care urmau să participe la expediția lui împotriva Cretei. Atunci cînd Nicefor al II-lea a declarat că trupele de cavalerie grea urmau să fie întreținute de loturile militare în valoare de douăsprezece livre de aur în locul obișnuitelor loturi valorînd patru livre, în cea mai mare parte a cazurilor doi cavaleri care stăteau acasă cumpărau probabil armele grele și armura pentru un al treilea care participa la campanii. Stăpînirea comercializa astfel brațele de luptă de care nu avea nevoie în schimbul unui echipament mai bun sau al unui venit mai mare, o soluție extrem de practică. Deși astfel de practici puteau slăbi armata dacă recursul la ele era prea frecvent, metoda era încă în vigoare în 1025.

Aparatul administrativ avea în perioada aceasta o influență mai mică decît cel militar și s-a extins doar în mică măsură, responsabilitățile lui crescînd o dată cu expansiunea Imperiului. Birocrația a continuat să includă un logofăt al poștelor pentru diplomație și securitatea internă, un logofăt general pentru impozitări, un logofăt militar pentru listele de plată ale soldaților, un mare curator pentru proprietățile imperiale și un prefect municipal pentru Constantinopol. Autoritatea acestor dregători a scăzut însă tot mai mult, iar de pe la sfîrșitul secolului al IX-lea logofătul poștelor a încetat să mai fie cel mai important funcționar. În secolul al X-lea, această distincție îi aparținea de obicei marelui șambelan, care era mai curînd un oficial palatin decît un funcționar public. Influența lui depindea de prezența sa în Palatul cel Mare, mai ales

atunci cînd împăratul era minor sau plecat în campanie, şi reflecta faptul că puterea devenise mai concentrată în cancelaria Imperiului.

Una dintre oficialităţile care şi-au menţinut importanţa era chestorul responsabil cu problemele legate de magistratură, întrucît, după activitatea de codificare a lui Vasile I şi Leon al VI-lea, împăraţii au continuat să-şi exercite autoritatea legislativă. *Basilicalele* au conferit şi ele Imperiului un cod de legi comprehensiv, pe care legile derogatorii ale lui Leon l-au adus mai mult sau mai puţin la zi. Promulgarea acestor legi a pus capăt unei lungi perioade în care legislaţia fusese atît de dificil de consultat încît apăruseră puţine legi noi şi multe dintre cele existente deveniseră literă moartă. Principala preocupare a legilor derogatorii ale urmaşilor lui Leon din secolul al X-lea era arendarea pămîntului, cu toate că ele au pus totodată la punct diverse probleme juridice. Pentru a asigura o respectare mai strictă a legilor, împăraţii au numit mai mulţi judecători atît în capitală cît şi în theme.

Dat fiind că proprietatea statului a început să crească din nou după ce aproape dispăruse în secolul al VII-lea, ea a ajuns să nu mai fie încredinţată marelui curator sau logofătului general, ci noilor oficiali. Prima achiziţie majoră, proprietăţile de la Mangana confiscate de la Mihail I după detronarea lui, îşi aveau propriul lor curator[12]. Vistieria a început să administreze o mare parte a posesiunilor confiscate, iar începînd din secolul al X-lea, statul a pus stăpînire pe o mare parte a pămîntului themelor anexate. În 996, Vasile al II-lea a reintrat în posesia proprietăţilor imperiale dobîndite sau dăruite de Vasile Lecapenos. Pămîntul coroanei era administrat de un logofăt însărcinat cu afacerile interne, pe care Vasile al II-lea l-a făcut independent de logofătul general[13]. Veniturile provenite de la proprietăţile imperiale trebuie să fi fost sursa principală a vastului surplus adunat în vistierie prin 1025.

Acest surplus, ca şi capacitatea de a întreţine o armată atît de mare, constituie un semn al faptului că serviciile publice au funcţionat eficient în aproape toată această perioada. După o oarecare dezordine şi demoralizare în haoticele secole al VII-lea şi al VIII-lea, în timpul domniei Irinei şi a lui Nicefor I, rutina şi moralul aparatului birocratic au început să revină. Atît Nicefor cît şi Teofil au făcut eforturi deosebite pentru stîrpirea corupţiei. Scăderea frecvenţei raidurilor inamice a redus numărul scutirilor temporare de impozite, în timp ce legislaţia funciară din secolul al X-lea a dus la simplificarea sistemului de percepere a taxelor. Este evident că după ce Vasile al II-lea a decretat ca locuitorii mai bogaţi ai districtelor supuse impozitării să plătească atunci cînd cei mai săraci nu aveau cu ce să o facă, perceptorii trebuie să fi

BODLEIAN LIBRARY UNIVERSITY

fost în stare să găsească pe cineva care să completeze aproape toată suma care alcătuia totalul taxelor datorate.

Fără îndoială că mulți funcționari se foloseau de puterea și de influența lor ca să delapideze fondurile statului, să falsifice formele de acordarea a loturilor din averea statului sau să-i mituiască pe micii proprietari sau pe soldați ca să încalce legislația funciară. Legislația lui Roman I și Vasile al II-lea îi menționează clar pe demnitarii civili atunci cînd dă lista celor care au încercat să cumpere ilegal pămînt. Ioan Tzimiskes a fost indignat de faptul că Vasile Lecapenos acordase personal suprafețe imense de pămînt din averea statului din Cilicia, și Vasile îl otrăvise pe Ioan Tzimiskes ca să-l împiedice să le revendice. Pe de altă parte, se pare că împărații s-au îngrijit mai puțin de limitarea posesiunilor funcționarilor din Balcani, unde exista foarte mult pămînt, iar marii moșieri ar fi putut chiar da o mînă de ajutor la colonizări. Majoritatea proprietăților oficialilor civili din partea balcanică a Imperiului se extinseseră[14].

Deși, după secolul al IX-lea, corpul ofițeresc a devenit greu de penetrat de către cei din afara, conducerea aparatului birocratic și mai ales cea a personalului palatului erau mai deschise față de noile talente. Împărații au început să-i cunoască personal pe mulți dintre constantinopolitanii care îi slujeau, chiar și pe cei care dețineau ranguri mărunte, și au devenit mai interesați de promovarea acestora. Mărirea soldelor de către Teofil pare însă să fi făcut ca armata să fie mai conservatoare, astfel că un imigrant ca Leon al V-lea sau un țăran înstărit ca Mihail al II-lea aveau mai puține șanse să ajungă la pozițiile cele mai înalte. Lecapenii s-au ridicat pe parcursul a două generații, dar începutul ascensiunii lor a fost atunci cînd tatăl lui Roman I a intrat în corpul de gardă al lui Vasile I, care era practic un post palatin. În cadrul palatului, Vasile I însuși avansase cu repeziciune de la un post obscur la cel de căpetenie a grajdurilor imperiale și apoi de mare șambelan. Deoarece legile împotriva castrării făcuseră ca numărul eunucilor să scadă, dar erau în continuare preferați pentru slujbele de palat, ei aveau șanse deosebit de mari și își puteau ajuta rudele să ajungă în aparatul de stat. Birocrații din nou promovatele familii erau adesea mai ambițioși decît generalii din cele cu tradiție și, neavînd averi din moșteniri, erau dornici să-și asigure poziția investindu-și economiile în pămînt.

Numărul funcționarilor de stat crescuse începînd din secolul al VIII-lea. Prin 1025, oficialii, ofițerii, soldații și marinarii Imperiului trebuie să fi depășit, împreună cu familiile lor, un milion de suflete. Cei din afara sistemului, care nu

primeau nici un ban de la stat şi nu aveau nici un ofiţer sau funcţionar superior ca să-i protejeze, erau uşor exploataţi de către birocraţi şi în special de perceptori. În ciuda faptului că numărul celor din serviciile statului şi din personalul palatului era relativ mic, aceştia fiind în cea mai mare parte funcţionari umili sau custozi cu puţine şanse de a face avere pe căi ilegale, cei mai bogaţi birocraţi şi demnitari erau puşi sub supraveghere, mai ales într-o perioadă cînd statul îşi mărea avuţia cu atîţia bani şi teritorii. De fapt, pe parcursul celei mai mari părţi a acestor ani, se pare că împăraţii şi-au supravegheat îndeaproape aparatul birocratic, sesizînd faptul că acesta le putea periclita puterea şi forţa militară. Împăraţii şi ofiţerii din armată erau suficient de puternici ca să controleze administraţia atît timp cît voiau să facă aceasta.

RELAŢIILE ÎMPĂRATULUI CU BISERICA

Între secolul al IV-lea şi începutul celui de al IX-lea, Imperiul avusese parte de repetate controverse teologice, peste zece împăraţi apărînd poziţii etichetate ulterior drept eretice. După înrăutăţirea situaţiei din perioada iconoclastă a secolului al VIII-lea, tensiunea dintre biserică şi stat a început să scadă, iar prin 1025 biserica bizantină era mai unită decît fusese vreodată pînă atunci şi mult mai supusă faţă de împărat. Ea deţinea totodată o mare bogăţie, cea mai mare parte a ei constituită din pămînt, pe care împăraţii, începînd cu Nicefor al II-lea, au încercat să o limiteze, dar nu să o confişte. În acelaşi timp, convertirea bulgarilor, a sîrbilor şi a ruşilor a dus la expansiunea bisericii bizantine, împingînd influenţa Imperiului mult dincolo de graniţele lui.

După o perioadă de conflicte îndîrjite între primii împăraţi iconoclaşti, cler şi călugări, restaurînd cultul icoanelor, împărăteasa Irina s-a aliat cu Biserica şi cu monahii. În timpul domniei ei, în special prin eforturile lui Theodor din Studios, mănăstirile au devenit mai puternice şi mai independente. În cadrul controversei moechiene, acesta a declanşat însă şi un nou tip de dispută în privinţa extinderii controlului împăratului asupra Bisericii. El nu numai că a respins recăsătorirea lui Constantin al VI-lea, dar a refuzat şi acordarea împărtăşaniei clericilor care erau de acord cu ea, pînă cînd Mihail I a rezolvat în sfîrşit disputa în termenii dictaţi de el. Theodor a demonstrat puterea de care putea dispune autoritatea spirituală, dar chiar şi mulţi dintre clerici se îndoiau că principiile puse în joc în cadrul controversei moechiene meritau necazurile cauzate de ele.

Fig. 130. Sfîntul Theodor din Studios. Mozaic datînd din secolul al XI-lea din mănăstirea de la Nea Mone, Chios (Foto: Arhiva de fotografii a Muzeului Benaki din Atena).

Iconoclasmul restaurat al începutului secolului al nouălea a fost mai tolerant cu clerul decît fusese cel din secolul al optulea. Leon al V-lea şi urmaşii lui iconoclaşti i-au atras de partea lor pe majoritatea episcopilor şi călugărilor şi au găsit un conducător eclesiastic de o oarecare statură în persoana învăţătului Ioan Gramaticul. Pe vremea cînd Teofil a declanşat o serie de persecuţii relativ simbolice, Theodor din Studios şi cea mai mare parte a episcopilor iconofili erau morţi, şi chiar şi călugării iconofili păreau să constituie un grup tot mai puţin numeros. Iconoclasmul nu a avut însă niciodată o bază solidă în cadrul bisericii, astfel că Teodorei i-a fost uşor să-l abolească. Chiar dacă episcopii vremurilor iconoclaste au fost destituiţi în masă în 843, foarte puţini dintre ei au apărat iconoclasmul după condamnarea acestuia în ziua de Duminică a Ortodoxiei. El avea să fie ultima mare erezie care a tulburat biserica bizantină.

La început, iconoclasmul a făcut ca majoritatea preoţilor de rînd să fie discreditaţi pentru că îl acceptaseră, în vreme ce noul cler, alcătuit în cea mai mare parte din călugări, era lipsit de experienţă şi nesigur pe autoritatea sa. Sub patriarhul Metodiu au apărut certuri privind hirotonisirea, care au continuat sub Ignatios, urmaşul său, şi s-au intensificat atunci cînd Mihail al III-lea l-a înlocuit pe acesta cu Fotios. După ce

papa nu l-a recunoscut pe Fotios, acesta l-a excomunicat pentru presupusa erezie de a fi adoptat cutumele bisericii apusene. Schisma aceasta declanşată de Fotios a fost de scurtă durată, deoarece Vasile I i-a dat curînd înapoi conducerea patriarhiei lui Ignatios, dar papa a insistat apoi ca tuturor clericilor hirotonisiți de Fotios să li se retragă darul preoției. Deşi Fotios i-a repus în drepturi pe clericii destituiți atunci cînd, la moartea lui Ignatios, a redevenit patriarh, toate hirotonisirile lui au fost disputate după ce Leon al VI-lea l-a destituit din nou. Chiar şi după ce acestea au fost în cele din urmă validate şi după ce, spre sfîrşitul veacului, s-a realizat unitatea oficială, nemulțumirea a persistat în rîndul partizanilor lui Ignatios şi al celor ai lui Fotios.

O asemenea intoleranță a dus la exacerbarea controversei privind tetragamia declanşată în 906 de cea de a patra căsătorie a lui Leon al VI-lea. Disputa implica atît valabilitatea hirotonisirilor patriarhului Euthymios, cu care Leon îl înlocuise pe Nicolae Misticul, cît şi căsătoria lui Leon şi legitimitatea moştenitorului său, acestea fiind amîndouă acceptate condiționat de către papă şi de Euthymios. La moartea lui Leon, fratele lui Alexandru l-a reinstalat pe Nicolae şi i-a destituit pe clericii lui Euthymios. Controversa s-a întins pînă în 920, cînd Roman I l-a convins pe Nicolae să recunoască hirotonisirile lui Euthymios şi dispensa de căsătorie. În momentul respectiv, implicațiile politice inițiale ale controversei încetaseră de mult să mai conteze.

După aceste dispute, se pare că Biserica şi împăratul au fost oarecum mai preocupați de evitarea unor alte controverse. Biserica îi lăsa pe împărați să rezolve aproape singuri problemele succesiunii şi ale relațiilor cu biserica occidentală, iar aceştia evitau contractarea unor căsătorii care contraveneau legilor canonice şi destituirea clericilor. După moartea lui Nicolae Misticul, împărații au numit totodată patriarhi mai puțin dogmatici. Cel mai puternic dintre ei, Polyeuctos, a depus puține eforturi în vederea evitării măsurilor esențial politice care afectau Biserica, cum a fost legea lui Nicefor al II-lea referitoare la pămînturile acesteia. Polyeuctos a insistat numai asupra principiilor spirituale, ca atunci cînd a respins ideea lui Nicefor ca soldații răpuşi în luptele cu musulmanii să fie ridicați la rangul de martiri. Polyeuctos i-a cerut lui Ioan Tzimiskes să facă penitență pentru asasinarea lui Nicefor, dar după aceea l-a încoronat. O astfel de împărțire a autorității, Biserica şi statul văzîndu-şi fiecare de treburile lor, a devenit general acceptată.

În cea mai mare parte a acestei perioade, ierarhia eclesiastică a fost dominată de călugări. Ca foşti mireni, patriarhii Nicefor şi Fotios constituiau excepții, dar ei s-au bucurat de un prestigiu mai mic decît rivalii lor, Theodor din Studios şi Ignatios, şi au

fost nevoiți în cele din urmă să se bizuie pe reputația acestora. Călugării nu erau întotdeauna mai puțin toleranți decît ceilalți. Fotios a fost mai dur cu iconoclaștii decît Ignatios, iar în cadrul controversei privind tetragamia, adepți ai lui Fotios și Nicolae Misticul au condamnat căsătoria lui Leon al VI-lea, în timp ce Ignatios și Euthymios au tolerat-o. Cheia pozițiilor din cadrul acestor controverse era de obicei mai curînd loialitatea partizanilor față de liderii lor decît un set de principii. Dat fiind că monahii se bucurau în general de cea mai mare autoritate spirituală, în primul rînd datorită opoziției lor față de iconoclasm și apoi grație sfințeniei lor personale, facțiunile conduse de călugări se aflau în avantaj.

Influența călugărilor a devenit tot mai mare pe măsură ce aceștia alcătuiau comunități tot mai numeroase. După ce mînăstirea Studios de la Constantinopol a lui Theodor a fost luată temporar în stăpînire de către împărații iconoclaști, opoziția față de iconoclasm s-a concentrat în jurul mînăstirilor de pe Muntele Olimp din Bithynia, nu departe de capitală. După restaurarea ortodoxismului, Studios și-a recăpătat o parte a vechiului ei prestigiu, iar Muntele Olimp și-a menținut importanța dobîndită. Numărul mînăstirilor a crescut și pe Muntele Latrus din apropiere de Efes, iar de la sfîrșitul secolului al zecelea și pe Muntele Athos de lîngă Thessalonic. Călugării din munți erau destul de departe de lume ca să fie feriți de multe dintre tentațiile ei, dar destul de aproape de ea ca să o influențeze. Influența pe care o exercitau era în primul rînd mai curînd spirituală decît politică.

La începutul secolului al nouălea, Biserica era inevitabil preocupată într-o oarecare măsură de iconoclasm. Întrucît principalele argumente teologice fuseseră deja expuse de către fiecare dintre părți, teologi ca exilatul patriarh Nicefor s-au dedicat în special polemicilor. Faptele sfinților iconofili, majoritatea provenind din rîndul călugărilor, au asigurat subiecte hagiografice timp de mulți ani după aceea, dar firește că primele vieți erau scrise într-un stil mai viu și erau mai mișcătoare decît cele ulterioare, care au devenit seci și convenționale. Schisma declanșată de Fotios și tetragamia au dus la scrierea mai multor vieți tumultuoase și profund exemplare ale înverșunaților patriarhi monastici Ignatios și Euthymios.

Călugării au jucat un rol de frunte nu numai în elaborarea teologiei, ci și în formularea unei viziuni de ansamblu a vieții creștine, care au avut un efect de durată asupra bisericii bizantine. Scrierile lui Theodor din Studios, care prescriau călugărilor săi lectura și munca fizică, au continuat să constituie un ghid pentru activitățile multor mănăstiri, nu numai a celei de la Studios. În secolul al zecelea însă, Athanasie de la Muntele Athos a început să acorde o mai mare importanță meditației. Prin anul 1000, abatele Simeon Noul Teolog recomanda căutarea propriei salvări și a apropierii de

Dumnezeu, care avea să devină un ideal împărtășit pe scară largă în mănăstiri, influențînd atît clerul secular, cît și pe mireni[15].

Cea mai spectaculoasă realizare religioasă a fost convertirea slavilor, merit pe care și-l puteau revendica atît Biserica cît și statul. Activitatea misionarilor bizantini se diminuase mai mult sau mai puțin după secolul al șaselea, cînd ultimii păgîni din Imperiu fuseseră convertiți. Cu toate că reocuparea de către Nicefor a unei mari părți a Greciei a dus întîmplător la convertirea slavilor ei păgîni, misiunea din 863 a lui Constantin-Chiril și Metodiu în Moravia reprezenta un nou punct de plecare. Chiar dacă biserica Moraviei a devenit supusă papalității și a fost în foarte mare parte distrusă de maghiari la sfîrșitul secolului, misiunea aceasta a stabilit modelul pentru convertirea Bulgariei și a altor țări slave. Este evident că inventarea alfabetului glagolitic, simplificat ulterior ca alfabet chirilic, s-a datorat lui Constantin-Chiril, care a tradus ulterior liturghia într-un dialect accesibil majorității slavilor, slava veche bisericească, creînd astfel un important instrument pentru misionari.

Misiunea lui Constantin-Chiril și a lui Metodiu, care a avut la bază inițiativa prințului Moraviei, le-a deschis bizantinilor posibilitățile activității misionare. Misiunea bizantină în Moravia a ajutat și la convingerea hanului bulgar Boris că starea sa de păgîn îl punea într-o poziție de inferioritate față de vecinii lui. Cu toate că bulgarii erau îngrijorați ca nu cumva să fie absorbiți de Bizanț, exemplul mai îndepărtatei Moravii demonstra că acceptarea misionarilor bizantini putea fi compatibilă cu independența politică. Cu toate acestea, misiunea care a ajuns în Bulgaria în 864 a constituit o mostră a extinderii subordonării lor eclesiastice și culturale. Din încercările bulgarilor de a-și afirma independența au făcut parte două răscoale păgîne, apelul lui Boris la misionarii apuseni și autoînscăunarea lui Simeon ca împărat și a arhieposcupui său ca patriarh. Rezultatul final a fost anexarea la Imperiu, dar numai din cauză că împăratul Samuel și urmașii săi refuzaseră să accepte ca țara lor să devină protectorat.

Sîrbii, care au cerut să li se trimită misionari bizantini și s-au convertit nu mult după bulgari, aveau mai puține motive să se teamă de Imperiu și mai multe să le fie frică de Bulgaria. Eforturile lor de a se alia cu bizantinii împotriva bulgarilor au avut un rezultat minor, dar ei au reușit să evite astfel orice cucerire de durată de către aceștia și au supraviețuit căderii Bulgariei, devenind clienți ai Bizanțului. Croații de la nord-vest de ei au devenit parte a bisericii occidentale în ciuda supunerii lor de scurtă durată față de patriarhia de la Constantinopol la sfîrșitul secolului al nouălea; dar ei, ca și sîrbii, au acceptat după căderea Bulgariei suzeranitatea politică bizantină. Singura populație independentă non-slavă, ungurii, i-au acceptat la mijlocul secolului

al zecelea pe misionarii bizantini şi, deşi convertirea lor finală s-a făcut sub egida bisericii Apusului, ei au rămas în relaţii prieteneşti cu Imperiul.

Rusia era mult prea întinsă şi prea departe de Bizanţ ca să se teamă de anexare şi avea totodată puţină nevoie de o alianţă cu împăratul. Pe la începutul secolului al zecelea, raidurile şi relaţiile comerciale îi familiarizaseră pe ruşi cu realităţile Imperiului şi cu religia lui, iar de prin 911, o parte dintre ei slujeau în armata bizantină ca mercenari. Un oarecare progres spre creştinarea Rusiei a fost realizat la mijlocul secolului al zecelea, după vizita şi convertirea cneaghinei Olga. Nicefor al II-lea îi considera pe ruşi suficient de demni de încredere, astfel că i-a plătit în 916 ca să atace Bulgaria, dar îi judecase greşit. Ioan Tzimiskes a fost nevoit să le administreze o lecţie dură de respect faţă de puterea bizantină. Singurii rămaşi păgîni dintre slavi, ei au fost totuşi convertiţi în cele din urmă nu la cererea lor, ci la cea a împăratului, atunci cînd Vasile al II-lea a propus o alianţă prin căsătorie. O prinţesă bizantină constituia o mare favoare, pe care probabil că Vasile nu ar fi acordat-o unui conducător aflat mai aproape de Imperiu de teamă că acest lucru i-ar fi conferit acestuia dreptul de a avea pretenţii asupra tronului bizantin. Ademenit de această căsătorie, Vladimir a devenit un creştin devotat şi un aliat loial, numind un cler rusesc supus Constantinopolului.

În ciuda semnificaţiei ei complexe şi pe termen lung, convertirea slavilor nu mai era rezultatul unui plan conştient cît rezultatul firesc al expansiunii Imperiului. Spre deosebire de biserica apuseană a acelor vremuri, Bizanţul nu a trimis nici un misionar din proprie iniţiativă în ţinuturile păgîne şi ostile. Succesele repurtate de el erau deci cu atît mai remarcabile, dovada fiind impresia puternică pe care o făceau bizantinii asupra vecinilor lor şi misionarii asupra celor care urmau să fie convertiţi. Deşi converteau mai puţini oameni decît misionarii occidentali, care şi-au răspîndit apoi credinţa în Croaţia, Ungaria, în ţinuturile slave de nord şi în Scandinavia, biserica bizantină propovăduia ceva mai mult decît creştinismul. Ea îi determina pe convertiţi să accepte o oarecare dependenţă culturală şi politică de Imperiu[16].

Apropierea dintre biserica bizantină şi puterea imperială explică probabil eşecul bizantinilor din răsărit în convertirea unui număr mare de musulmani. Dat fiind că statul accepta doar un număr mic de supuşi necreştini, ar fi fost nevoie ca majoritatea populaţiilor musulmane din Siria şi Egipt să fi fost convertite înainte de a fi fost cucerite, ceea ce era evident imposibil. Pentru a repopula zonele anexate cu adevărat de către Imperiu, împăraţii au extins toleranţa asupra iacobiţilor şi a creştinilor armeni, lăsînd Biserica Răsăritului divizată şi slab pregătită ca să-i convertească pe islamici. Atît musulmanii cît şi creştinii nu uitau uşor nici faptul că valul convertirii din răsărit fusese timp de secole îndreptat împotriva creştinismului.

Pentru gîndirea bizantină, mult mai rău decît islamul era dualismul paulicienilor, a căror credință conform căreia lumea materială constituia creația nocivă a unui Dumnezeu rău diferea radical de creștinismul ortodox. După ce Teodora i-a alungat din Imperiu pe paulicieni, Vasile I i-a eliminat pe aceștia de la granița de Răsărit mai ales prin convertirea lor forțată și prin deportări, atunci cînd a cucerit micul lor stat. Dar o parte dintre ei plecaseră în Balcani sau fuseseră deportați acolo, unde și-au făcut prozeliți. În prima jumătate a secolului al zecelea, preotul bulgar Bogomil a elaborat o variantă bulgară a dualismului, care respingea materialitatea lumii, sacramentele și biserica bulgară. În ciuda faptului că era persecutat și că nu era de acord cu căsătoria și cu procrearea, bogomilismul s-a răspîndit grație forței spiritualității sale cinice. Pe vremea cuceririi bizantine, adepții bogomilismului constituiau în Bulgaria un grup clandestin, dar destul de numeros.

Cu excepția perioadei iconoclaste și a scurtei schisme declanșate de Fotios, biserica bizantină a păstrat pe parcursul acestor secole legături strînse cu creștinii din apus. Constantin-Chiril s-a alăturat papei împotriva lui Fotios, iar călugării greci din sudul Italiei au întemeiat la Roma și în apropierea ei mănăstiri supuse papalității. Bisericile apuseană și răsăriteană se devoltau însă, fiecare avîndu-și propriii ei convertiți, adesea rivali. Schisma lui Fotios a scos în evidență unele dintre diferențele dintre ele, mai ales adăugarea termenului *filioque* la Crez, care putea fi greșit interpretat drept un important dezacord teologic în privința Sfîntului Duh. Controversa asupra tetragamiei nu se referea doar la discrepanța dintre Orient și Occident în privința regulilor căsătoriei, ci și la pretenția papilor de a poseda jurisdicția asupra afacerilor religioase ale Bizanțului, fapt care îi nemulțumea pe mulți bizantini. Identificarea bisericii bizantine cu statul implica pericolul divizării creștinătății între cei care recunoșteau autoritatea imperială și cei care o respingeau.

REÎNVIEREA CULTURALĂ

Chiar și înainte de aceste succese ale militarilor și misionarilor, deși controversa iconoclastă continua să mocnească, educația și erudiția bizantină începuseră să-și revină. În ciuda crizelor militare din secolele al șaptelea și al optulea, Imperiul avea și acum o administrație eficientă, școli care pregăteau funcționari și lucrările necesare predării; administrația, școlile și cărțile începuseră însă toate să se deterioreze. Fără o îmbunătățire a situației, majoritatea operelor ar fi fost în cele din urmă pierdute, așa cum și vechile papirusuri pe care erau scrise acestea se deteriorau, iar școlile și aparatul birocratic ar fi dispărut treptat. Pe la mijlocul secolului al

optulea, se pare că birocrația nu mai ținea corect evidența impozitelor, iar interesul față de istorie devenise atît de vag, încît exista pericolul încetării transmiterii ei. Încă din timpul lui Iustinian, atît Biserica cît și statul ajunseseră să considere învățătura în cel mai bun caz un lux și în cel mai rău drept ceva ținînd de impietate sau de păgînism.

Se pare că iconoclasmul a contribuit la schimbarea acestei atitudini. Susținînd ferm că doctrina lor era pe deplin compatibilă cu tradiția creștin ortodoxă, iconoclaștii citau unele pasaje izolate din Părinții Bisericii care păreau defavorabile reprezentării chipurilor religioase. În 780, cînd Irina a preluat puterea, iconofilii au prezentat drept dovezi propriile lor citate patristice, care erau în favoarea reprezentării acestor chipuri. Ceea ce a dus la o dispută privind numărul citatelor, sensul lor exact și contextele din care fuseseră luate. Cercetările necesare nu erau ușor de realizat, deoarece Părinții s-au ocupat foarte rar de reprezentarea chipurilor, iar unele dintre cele mai relevante pasaje erau extrase din contexte confuze. În contextul desfășurării Celui de al Doilea Conciliu de la Niceea din 787, iconofilii au descoperit că învățătura era folositoare, cel puțin pentru apărarea icoanelor.

Totodată, prin 780, inspirați de reintroducerea cultului icoanelor, o parte dintre membrii familiilor aflate în serviciile statului au intrat în mănăstiri, unde Theodor din Studios, printre alții, i-a pus să citească literatură creștină. Creșterea numărului de cititori a dus la creșterea cererii de copii ale manuscriselor. În acest scop, călugării de la Studios și cei de la mănăstirile afiliate acesteia au adaptat scrierea cursivă care era de mult timp folosită în aparatul birocratic, creînd literele mici de mînă[17]. Spre deosebire de scrierea cu majuscule utilizată pînă atunci la copierea cărților, noua scriere folosea litere mici, le lega și lăsa spații între cuvinte. Scrierea cu litere mici era deci mai rapidă și, datorită spațiilor dintre cuvinte, mai lesne de citit. Ea a dus totodată la ieftinirea cărților, întrucît permitea scrierea mai multor cuvinte pe o porțiune mai mică de pergament și în mai puțin timp. Pergamentul devenise materialul obișnuit pentru cărți din momentul în care Bizanțul, odată cu căderea Egiptului, își pierduse sursa de papirus, și, deși acest lucru a dus la scumpirea manuscriselor, acestea au devenit în schimb mult mai durabile.

Odată cu reapariția copiștilor și a cititorilor, a reînviat și literatura. Pe lîngă polemicile împotriva iconoclasmului și viețile sfinților care se ridicaseră întru apărarea icoanelor, iconofilii au elaborat, după o lungă perioadă de pauză, primele lucrări istorice. Cea mai importantă a fost cea a lui Teofan Mărturisitorul, un funcționar devenit călugăr iconofil. Teofan a compilat prin 815 o cronică elaborată pe ani a evenimentelor dintre 284 și 813, care, la rîndul ei, continua o cronică începînd cu Geneza scrisă de prietenul său, Gheorghe Syncellus.[18]. Cu toate că proza lui

Theofan este lipsită de calități artistice, iar unul dintre țelurile lui principale era condamnarea iconoclaștilor, el a acordat o atenție deosebită cronologiei, iar înregistrarea evenimentelor, care începe cu ultimii ani ai domniei lui Heraclius, oferă mult mai multe informații decît oricare altă relatare care a ajuns pînă în zilele noastre.

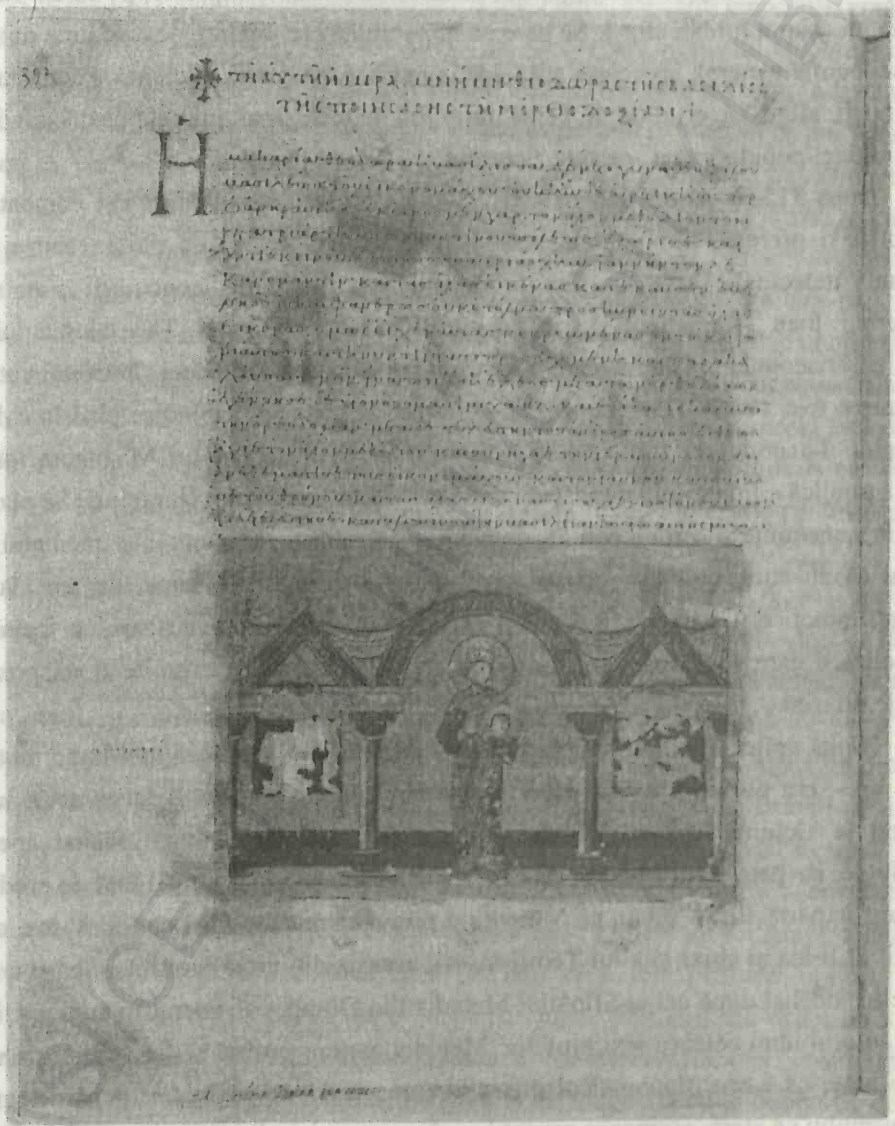

Fig. 131. Pagină din *Menologiul lui Vasile al II-lea* din secolul al XI-lea, cu o miniatură reprezentînd-o pe împărăteasa Teodora reintroducînd cultul icoanelor. Titlul din partea de sus a paginii este scris cu majuscule, dar textul este scris cu litere mici (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana).

O scurtă istorie, acoperind intervalul cuprins între anii 602 şi 769, a doua ca valoare, aparţine patriarhului Nicefor, un alt fost membru al aparatului birocratic. Principala deosebire pretinsă de aceasta faţă de cea anterior menţionată este faptul că Nicefor a scris-o într-o limbă aducînd foarte mult cu vechea limbă greacească atică. Este posibil ca el să-şi fi datorat parţial numirea ca patriarh impresiei pe care o făcuse istoria lui asupra lui Nicefor I. Se pare că împăratul, care, înainte de a se urca pe tron, fusese logofăt general, apreciase atît învăţătura cît şi birocraţia eficientă. Pe măsură ce ambiţioşii aflau că erudiţia îi putea propulsa în cele mai înalte posturi civile şi eclesiastice, popularitatea acesteia a crescut.

După 815, împăraţii iconoclaşti vroiau ca propriii lor învăţaţi să-i combată pe iconofili şi ofereau stimulentele necesare cîştigării acestora de partea cauzei lor. Printre intelectualii care au fost promovaţi sub împăraţii iconoclaşti s-au aflat patriarhul Ioan Gramaticul, Leon Matematicul, arhiepiscopul Thessalonicului, şi Ignatios Diaconul, un literat care a devenit arhiepiscop al Niceei. Patronul tuturor acestora a fost Teofil. După ce a aflat că faima lui Leon se răspîndise pînă în califat, împăratul l-a numit în fruntea nou înfiinţatei şcoli de la Palatul Magnaura, prima şcoală publică a Imperiului cunoscută după cea de pe vremea lui Heraclius. Se pare că vastele cunoştinţe ale lui Leon în domeniile geometriei, mecanicii şi medicinii nu numai că au contribuit la creşterea prestigiului Imperiului în lume, dar au avut şi aplicaţii practice. De exemplu, Leon a elaborat un sistem de avertizare cu focuri de semnalizare care lega frontiera arabă cu capitala şi putea transmite douăsprezece mesaje diferite.

O altă aplicaţie a erudiţiei descoperită de Teofil – poate cea mai importantă în ochii lui – era prevederea viitorului. Probabil că Ioan Gramaticul făcea acest lucru apelînd la alchimie într-un laborator subteran, Leon Matematicul făcînd apel la astrologie, iar patriarhul Metodiu la cărţile vechi. Interesul lui Teofil faţă de predicţii era larg împărtăşit. Se spune că Metodiu a prevestit morţile lui Leon al V-lea, a lui Mihail al II-lea şi chiar şi a lui Teofil însuşi, aceasta din urmă inexact, şi că şi-a luat numele monahal după cel al Sfîntului Metodiu din Olimp, considerat în mod greşit ca fiind autorul unui celebru text profetic. Metodiu a ajuns curînd să fie venerat ca sfînt şi, cu toate că Leon Matematicul a fost uneori acuzat de păgînism, după dispariţia păgînismului ca atare, asemenea acuzaţii au devenit mai mult sau mai puţin retorice.

Din momentul în care aceste avantaje teologice, ştiinţifice şi preudoştiinţifice i-au convins pe cea mai mare parte a capilor Bisericii şi statului de valoarea culturii, dobîndirea acesteia putea constitui doar un scop în sine. Ioan Gramaticul şi Ignatios Diaconul au fost probabil doi dintre carieriştii care au trecut de la ortodoxie la icono-

clasm adaptîndu-se vremurilor, dar pasiunea lor pentru erudiție este incontestabilă. Leon Matematicul a predat ani în șir într-un relativ anonimat înainte de a fi descoperit de către Teofil și se pare că nu punea mare preț pe înaltul său post. După 843, el a fost atît rectorul Școlii de la Magnaura cît și profesor de filosofie.

Cel mai mare polimatematician al epocii a fost Fotios, ale cărui preocupări erau mai mult literare și teologice decît științifice. El era fiul lui Sergius Mărturisitorul, un birocrat iconofil care a scris probabil o istorie a perioadei 741-828 ce ne-a parvenit în fragmente greu de descifrat[19]. Se pare că în 845, cînd avea ceva mai mult de treizeci de ani, Fotios a elaborat o compilație gigantică a lecturilor sale, cunoscută ulterior sub numele de *Bibliotheca*[20]. În ciuda titlului, numai unele din cele aproape patru sute de lucrări recenzate de el par să fi provenit din biblioteca lui personală, pentru celelalte bazîndu-se pe notele făcute pe marginea lecturilor sale sau pe memorie. Fotios nu respectă o ordine anume și este limpede că nu a trecut niciodată peste textul dictat de el sau copiat după notele sale; dar comentariile lui sunt inteligente, iar rezumările neprețuite, deoarece circa jumătate din ceea ce a citit el este acum pierdut. Cărțile cuprind un interval care pornește încă de la Herodot și ajunge pînă la istoria tatălui său, dar majoritatea lor datează de la cea de A Doua Sofistică pînă la domnia lui Iustinian. Fotios avea o pasiune aparte pentru istorie, retorică, noutăți și informații stranii și vagi de tot felul.

Fotios și-a exploatat cunoștințele pe parcursul întregii lui cariere, mai întîi ca protoiereu și apoi ca patriarh. Deși nu a fost niciodată un veritabil profesor, el a făcut din casa lui un salon al erudiților și avea un cerc de discipoli; probabil că printre aceștia se afla și Constantin-Chiril, pe care Fotios l-a ales ulterior pentru misiunea din Moravia. În perioada primei perioade cît a fost patriarh, Fotios a compus predici și scrisori savante, inclusiv a lungă scrisoare cu sfaturi teologice către Boris-Mihail al Bulgariei. În perioada primului său exil, Fotios a scris mai multe lucrări savante, cea mai mare parte a acestora fiind adunate în culegerea sa *Amphilochia*, cuprinzînd răpunsuri la întrebări teologice generale compilate pentru prietenul lui Amphilochius. În timpul cît a fost pentru a doua oară patriarh el a fost profund implicat în recodificarea legilor inițiată de Vasile I, iar pe parcursul ultimului său exil a scris un tratat despre purcederea Sfîntului Duh, opunîndu-se conceptului *filioque*. Toată lumea recunoștea erudiția lui Fotios, chiar dacă dușmanii lui susțineau că le dobîndise de la un magician evreu în schimbul lepădării de Cruce.

Fotios a fost dascălul lui Leon al VI-lea și, dacă nu a cucerit afecțiunea acestuia, l-a format însă. Ca împărat, Leon a finanțat terminarea *Basilicalelor* și a scris discursuri și un lung tratat militar care îi poartă numele și se pare că este parțial opera sa. Bizantinii i-au atribuit ulterior oracole, confundîndu-l uneori cu Leon

Matematicul[21]. În ciuda faptului că savantul de frunte din timpul domniei lui Leon, Arethas, arhiepiscopul Cesareei, era mult mai puțin înclinat spre meditație și mai puțin perceptiv decît Fotios, numărul oamenilor de cultură era într-o vizibilă creștere. Interesul față de literatura clasică a rămas viu, copierea manuscriselor ținea pasul cu acesta, iar noile lexicoane pentru ușurarea citirii lor apăruseră deja. Este posibil ca Școala de la Magnaura să fi dispărut, dar școlile particulare s-au înmulțit.

Fig. 132. Fotios, patriarhul Constantinopolului (858-867, 877-886), așezat, și prietenul lui Amphilochios. Miniatură de la sfîrșitul secolului al IX-lea sau începutul celui de al X-lea din pagina de titlu a *Amphilochiei* lui Fotios (Lavra codex 449) (Foto: prin bunăvoința lui Kurt Weitzmann).

Constatin al VII-lea, fiul lui Leon al VI-lea, un savant printre împărați, dar nu și un împărat printre savanți, a fost preocupat mai ales de compilarea lucrărilor de referință. El era într-o mult mai mare măsură un patron al scrierilor decît scriitor, dat fiind că cea mai mare parte a lucrărilor atribuite lui sunt practic copiate după altele mai vechi și chiar și acestea par să fi fost elaborate de ajutoarele sale. *Despre ceremonii* constituie o sursă informativă, chiar dacă neîngrijită, privind ceremonialul imperial și multe altele. *Asupra administrării Imperiului* este un amalgam de fapte disparate, iar *Despre theme* este alcătuită în cea mai mare parte din copierea unor texte ieșite demult din circulație. Lucrarea finanțată de Constantin, cunoscută sub

numele de *Theophanes Continuatus* din cauză că începe de unde o lăsase Theophanes, combină numeroase surse pentru secolul al IX-lea cu o oarecare eleganță, dar cu foarte puțin simț critic. Poate că proiectul cel mai drag lui Constantin, din care doar o parte a ajuns pînă în zilele noastre, este cel intitulat *Excerpta*, o culegere uriașă de extrase din istoricii din vechime asupra a cincizeci și trei de subiecte fără legătură între ele, fiecare constituind o carte separată. Deși compilațiile lui Constantin sunt astăzi o mină de informații, ele au cunoscut o circulație foarte limitată în rîndul bizantinilor de mai tîrziu.

Alte lucrări similare la elaborarea cărora Constantin nu a participat s-au bucurat de un public cititor mai larg. Cronica lui Simeon Logofătul pare pur și simplu să-și parafrazeze sursele, dar evită cel puțin distorsionările și confuziile din *Theophanes Continuatus*. Poate că autorul ei era același cu Simeon Metaphrastes, care a parafrazat viețile primilor sfinți într-un stil mai elevat. Un cărturar sau mai mulți cărturari anonimi au compilat *Suda* („Șanțul cu apă"), o enciclopedie în ordine alfabetică cu note biografice utile asupra autorilor antici sau bizantini care, cu toată lungimea ei, a fost copiată de mai multe ori. Din punctul de vedere al literaturii universale, cea mai importantă dintre aceste compilații a fost *Antologia Palatină*, o culegere care cuprindea mii de poezii scrise din antichitate pînă în secolul al X-lea și acoperind o gamă largă de la cele lipsite de valoare la cele memorabile[22].

Aceste cărți copiate sub formă de manuscris reprezentau cea mai mare parte a literaturii grecești de început care supraviețuise pînă în acel moment. Învierea culturii a adus însă odată cu ea doar o modestă revigorare a literaturii și se pare că practic a înăbușit o vreme creativitatea literară. Citind atît de multe opere vechi, majoritatea lor mai curînd antice tîrzii decît clasice, bizantinii educați au ajuns să adopte un stil chiar și mai arhaic și mai aluziv decît înainte. Bogatele descoperiri ale lui Fotios au fost urmate de catalogarea îndoielnică a lui Constantin al VII-lea, care pare uneori să fi uitat că scrierea poate fi utilă sau chiar frumoasă. Cărturarii care cercetau perioadele mai vechi aveau tendința să-și piardă interesul față de prezent și doar cîțiva bizantini educați scriau literatură originală, cum a fost stareța Cassia, una dintre concurentele înfrînte în parada mireselor lui Teofil din 830, care a compus imnuri și epigrame. Mai era Leon Diaconul, care a reînviat la sfîrșitul secolului al X-lea tradiția istoriei contemporane, înregistrînd cu măiestrie perioada anilor de glorie de la urcarea pe tron a lui Roman al II-lea pînă la moartea lui Ioan Tzimiskes.

Probabil că pe la începutul secolului al XI-lea, un autor necunoscut a elaborat o lucrare unică în literatura bizantină prin prospețimea sa. Inspirat poate de baladele barzilor rătăcitori, din rîndul cărora este posibil să fi făcut și el parte, acesta a scris un

fel de poem epic, *Digenes Acrites* („Străjerul cu sînge amestecat"). Poemul posedă o vioiciune incontestabilă, deşi stilul lui este greu de apreciat din cauză că ne-a parvenit doar în versiuni ulterioare. El începe cu povestea unui emir arab care o răpeşte pe fiica unei familii de nobili bizantini. Din dragoste pentru ea, el dezertează la bizantini şi trece la creştinism, după care tinerii se căsătoresc. Fiul lor, Vasile, eroul cu sînge amestecat, arab şi bizantin, al poemului, se dovedeşte şi el a fi un vînător şi un războinic înzestrat cu o forţă supraomenească. Fugind cu fiica strategului Cappadociei, el se stabileşte în cele din urmă la graniţa de la Eufrat, unde se înfruntă fie cu Vasile I, fie cu Roman I, în funcţie de versiunea poemului. Evenimentele sunt legendare, dar poemul reflectă cu siguranţă interesul real al aristocraţiei anatoliene faţă de poveştile romantice, vînătoare, războaie, case frumoase şi obiecte fine.

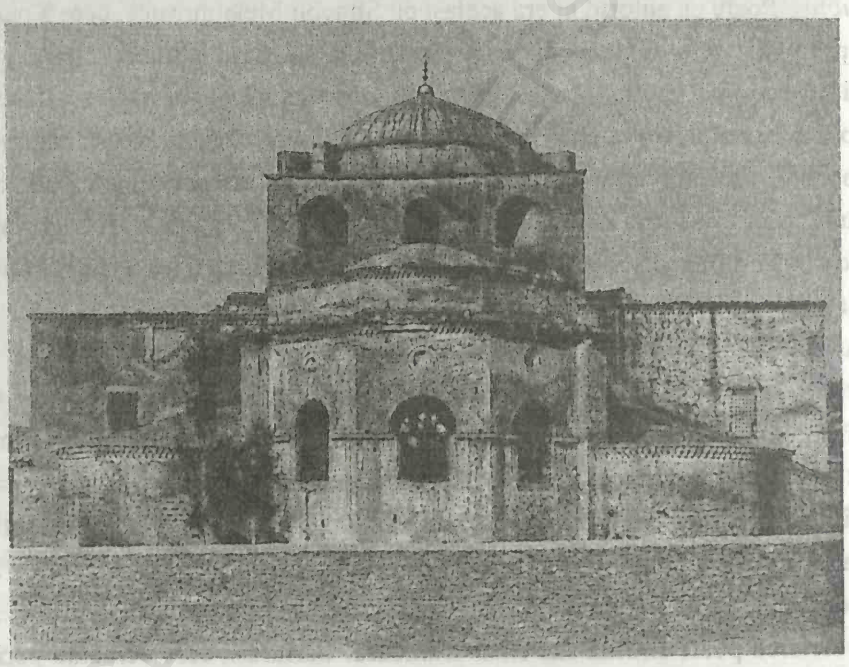

Fig. 133. Biserica Sfînta Sofia din Thessalonic înaintea restaurării din secolul al XX-lea (cu minaretul înlăturat) (Foto: Courtauld Institute şi British School din Atena).

Pe măsură ce Imperiul devenea tot mai bogat, arta şi arhitectura lui beneficiau firesc de acest lucru. Confecţionarea de mici obiecte de artă nu încetase niciodată, dar pe la sfîrşitul secolului al VIII-lea măiestria bizantină în construcţiile monumentale începuse să se piardă. Lipsa de experienţă recentă pare să fie trădată la destul de greoaia biserică Sfînta Sofia de la Thessalonic, înălţată de Irina după campania reuşită

a lui Stauracios în Grecia din 783 (Fig. 133). Biserica este masivă și are formă de colibă, iar datorită faptului că domul ei originar s-a prăbușit nu după mult timp, este posibil să fi fost prost proiectată din punct de vedere structural[23]. Se spune că Irina a construit și un palat la Constantinopol, iar urmașii ei au fost restauratori activi de biserici și de fortificații. Teofil a fost primul mare constructor imperial după Iustinian al II-lea și cel mai mare după Iustinian I. Multe dintre noile turnuri ale zidurilor dinspre mare ale Constantinopolului ale lui Teofil au supraviețuit, ca și temeliile unui palat de la periferia orașului pe care Ioan Gramaticul l-a ajutat să-l construiască în stil arab. În absența unor excavații moderne, somptuoasele adaosuri ale lui Teofil la Palatul cel Mare, ca leii lui de aur care scoteau răgete și alte ornamente, sunt cunoscute numai din descrieri, atît clădirile cît și ornamentele continuînd mult timp să-i impresioneze pe vizitatorii palatului.

Nivelul atins de arte în timpul iconoclasmului poate fi apreciat pornind de la marile mozaicuri desăvîrșit realizate pe care le-a montat Fotios după reintroducerea icoanelor în Sfînta Sofia din Constantinopol. Cu toate că împărații anteriori par să fi lăsat biserica fără decorațiuni figurative, temîndu-se poate că arhitectura ar face ca eventualele chipuri să pară foarte mici, patriarhul iconofil a plasat în absidă o imagine magnifică a Fecioarei cu Pruncul flancată de îngeri (Fig. 134). Următorii împărați și patriarhi au adăugat alte mozaicuri bisericii, toate acestea, deși par mici față de ansamblu, sunt de o superbă uniformitate. Și Vasile I avea ambiții de constructor, ceea ce l-a făcut să comande și alte adaosuri la Palatul cel Mare, să repare un număr de treizeci și una de biserici și să înalțe încă alte opt în jurul Constantinopolului. Cea mai ambițioasă construcție a lui Vasile a fost Biserica cea Nouă cu cinci domuri, sfințită în 880, care a servit drept exemplu pentru împărații de după el[24]. Contribuția lui Leon al VI-lea a constat într-o biserică închinată soției sale, Teofano, după sanctificarea acesteia. Spre deosebire de bisericile construite de Vasile și de Leon, biserica mănăstirească A Miruirii ridicată de Roman I a supraviețuit pînă în zilele noastre, deși starea ei de față păstrează puțin din fosta sa măreție (Fig. 135).

Capii aristocrației i-au imitat pe împărați, construindu-și și ei palate și întemeind biserici și mănăstiri proprii la Constantinopol. Clădiri de o oarecare mărime și cu unele pretenții au început să se înalțe din nou în provincie. La început, magnații și ecleziasticii din provincie s-au limitat la structuri modeste cu decorații destul de multe, dar simple (Fig. 128). Prin secolul al X-lea însă, mănăstirile Lavra cea Mare și Iberon de pe pustiul Munte Athos au fost înzestrate cu biserici impresionante (Figurile 120, 124). Prin 1028, un strateg în rezervă era capabil să construiască o biserică la Thessalonic care, în urmă cu două secole, ar fi stîrnit invidia împăraților (Fig. 136).

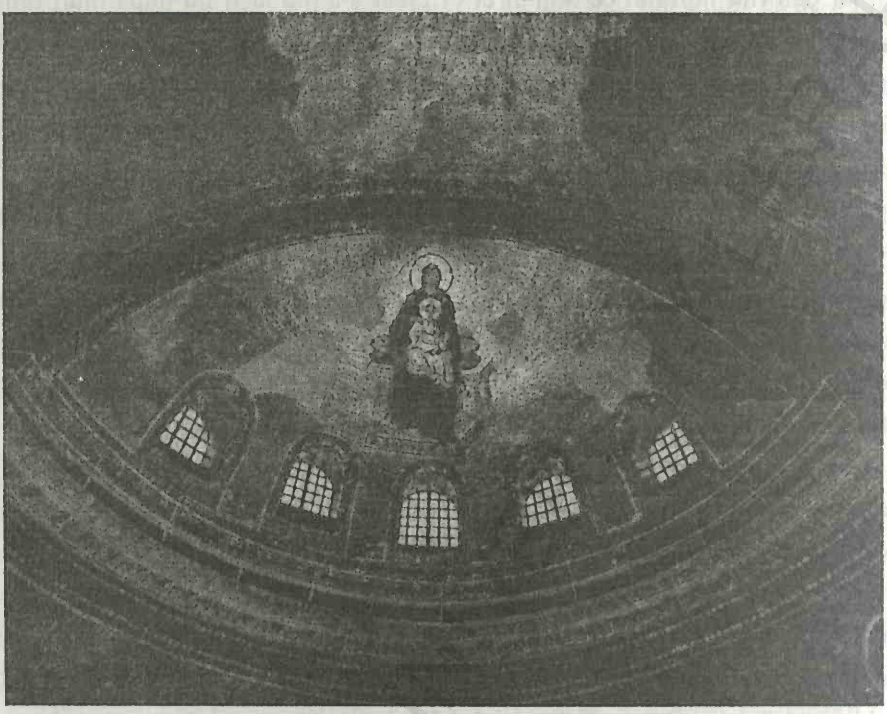

Fig. 134. Mozaic din secolul al IX-lea reprezentînd Fecioara cu Pruncul din absida Sfintei Sofii, Constantinopol. Se observă îngerul din partea dreapta; cel din partea stîngă s-a pierdut (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Cea mai mare parte a acestei activităţi artistice a pornit de acolo unde rămăsese în secolul al VI-lea şi datora puţin, dacă datora ceva, modelelor lumii antice. Dar în secolul al X-lea, cîteva piese din fildeş şi manuscrise ornamentate demonstrează influenţa modelelor clasice, copiate la început cu stîngăcie, apoi cu oarecare siguranţă. Firește, împăraţii şi oficialităţile civile care citeau literatură antică deveniseră interesaţi de arta antică, probabil privind la manuscrisele ilustrate, şi au comandat ilustraţii asemănătoare. Unele dintre ornamentaţiile unei Biblii comandate de capelanul Leon la mijlocul secolului al X-lea sunt apropiate de arta clasică. Miniaturile unei Psaltiri contemporane păstrată acum la Paris suntremarcabile prin stilul clasic şi frumuseţe (Fig. 96). *Menologiul lui Vasile al II-lea* de la începutul secolului al XI-lea are sute de miniaturi elegante clasicizante făcute de nouă pictori care, caz excepţional pentru Bizanţ, şi-au semnat lucrările (Figurile 28, 59, 61, 69, 84, 87, 98, 109 şi 131)[25].

Prin 1025, reînvierea culturală atinsese punctul în care tot ceea ce supraviețuise din trecut fusese redescoperit, iar educația laică era apreciată de aproape toți oficialii civili, de cea mai mare parte a generalilor, a episcopilor și abaților. Deoarece cărturarii nu apelau deloc la cultura păgînă ca să sfideze credința creștină, majoritatea clericilor considerau că studierea anticilor era în cel mai rău caz o distracție inutilă și în cel mai bun caz utilă la scrierea predicilor și la înțelegerea teologiei. Scriitorii și artiștii deveniseră mai numeroși și mai bine pregătiți ca înainte, în timp ce cititorii și sprijinitorii lor ajunseseră să fie nu doar mai numeroși și mai sofisticați, ci și mai bogați. Cu toate că arta și literatura acestei perioade au fost mai mult imitative, ele au continuat să se dezvolte odată cu reputația și cu audiența lor.

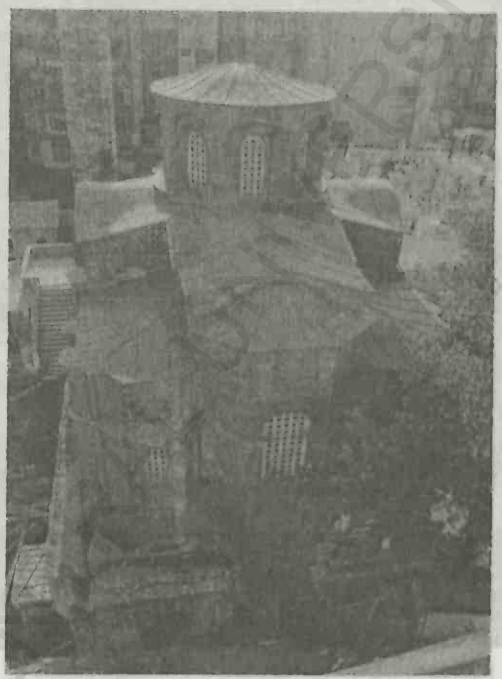

Fig. 135. Biserica mănăstirească a Miruirii, Constantinopol, înălțată de Roman Lecapenos (Foto: Irina Andreescu-Treadgold).

DEZVOLTAREA ECONOMICĂ

Populația pare să fi crescut pe parcursul acestei perioade doar parțial datorită noilor cuceriri. Ultimele estimări, bazate în mare parte pe analogii cu apusul Europei, indică o creștere brută a locuitorilor Imperiului de la 7 milioane în 780 la 12 milioane

în 1025[26]. Dacă aceste cifre sunt corecte, înseamnă că populația ar fi ținut oarecum pasul cu dublarea suprafeței Imperiului. Totuși, cea mai mare parte a noilor teritorii fuseseră foarte slab populate, mai ales în Balcani. Sub stăpînirea bizantină, acest ținut a primit numeroși colonişti, dar mulți dintre aceştia proveneau din posesiunile mai vechi ale Imperiului. Întrucît chiar şi ținuturile care au trimis colonişti au devenit mai dens populate, trebuie să fi apărut o creştere naturală stabilă. Odată cu sfîrşitul lungii perioade de epidemii de ciumă dintre jumătatea secolului al VI-lea şi cea a secolului al VIII-lea, populația zonei centrale anatoliene a Imperiului a revenit probabil la nivelul anterior, iar cu timpul l-a depăşit.

Fig. 136. Biserica Maica Noastră a Arămarilor de la Thessalonic, construită în 1028 (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996).

Exista un surplus de spațiu care putea adăposti foarte mulți oameni. Se pare că în 839 era încă pămînt disponibil pe tot cuprinsul Imperiului, din moment ce Teofil a avut puține probleme în stabilirea celor treizeci de mii de foşti khuramiți împreună cu familiile lor în cadrul a cincisprezece theme şi clisuri. El a trimis cîte două mii dintre aceştia chiar şi în cele mai dens populate regiuni: districtele Aristocraților şi themele macedoneană, opsiciană şi tracesiană din Tracia. Deşi nu a trimis nici unul în themele din Grecia şi Italia, motivul nu poate să fi fost acela că aceste regiuni slab populate nu

dispuneau deloc de spațiu de colonizare. Pe la 870, Vasile I putea încă găsi loturi militare pentru patru mii de noi marinari ai flotei imperiale nu departe de Constantinopol.

Se știe că Vasile deținea o serie de posesiuni imperiale în Tracia, pe care se putea baza, iar el le-a dat marinarilor săi loturi de pământ în valoare de două livre de aur și nu din cele standard de patru livre ca ale marinarilor din themele navale. După domnia lui, se pare că efectivul armatei din cadrul teritoriului originar al Imperiului a cunoscut puține măriri dacă nu chiar nici una. La sfîrșitul secolului al X-lea, atunci cînd au fost mărite tagmatele, noile lor trupe au fost, aparent, trimise în zonele periferice în loc să fie staționate lîngă capitală. Probabil că eforturile împăraților din acest secol de a-i împiedica pe cei bogați să cumpere pămînturile celor săraci se datora foamei de pămînt a celor care dispuneau de bani și de influență. Deși perioadele de foamete din acel secol au fost temporare, fiind rezultatul vremii nefavorabile, a invaziilor de lăcuste și mișcărilor de trupe, astfel de cauze nu ar fi provocat crize frumentare în masă decît dacă populația ar fi fost relativ densă și incapabilă să cultive mai mult decît necesarul ca să supraviețuiască chiar și în condiții normale.

Dat fiind că cea mai mare explozie a cuceririlor a coincis cu sfîrșitul evident al foametei, pe la 978, este posibil ca lucrurile să se fi îmbunătățit prin accelerarea migrării spre ținuturile nou cucerite sau sigure. În timp ce majoritatea noilor coloniști din Orient și o parte din cei din Occident erau se pare sirieni și armeni, cea mai mare parte a celor din Occident par să fi fost bizantini. Nicefor I i-a obligat pe mulți civili bizantini să se stabilească în Tracia și Grecia. Atunci cînd oficialilor civili li s-a interzis să cumpere pămînt în Asia Mică, aceștia l-au achiziționat din părțile mai puțin populate ale Balcanilor și au atras probabil acolo coloniști ca să-l lucreze. În 989, după ce Bardas Scleros s-a predat lui Vasile al II-lea, împăratul l-a mutat împreună cu familia lui din Anatolia la Didymotichus, lîngă Adrianopol, unde se aștepta de la ei să dea o mînă de ajutor la lupta împotriva bulgarilor[27]. Cu toate că bizantinii nu acceptau ușor să părăsească vechile lor cămine, foametea era un stimulent puternic, iar solul mediocru al platoului anatolian putea asigura doar hrana unei populații destul de rarefiate. Grecia și Tracia erau cele mai apropiate, mai sigure și mai fertile regiuni cu pămînt disponibil[28].

Un coeficient ridicat de creștere naturală presupune familii numeroase. Sentimentele puternice de familie ale aristocrației, fapt evident din răspîndirea numelor de familie, exprima probabil o situație care includea și bizantini de rang inferior. Marea nenorocire a eroului poemului *Digenes Acrites* era faptul că nu avea copii, ceea ce fusese un lucru obișnuit și de care rareori se plîngea cineva în vremurile dinainte.

Deşi, spre deosebire de ceilalţi aristocraţi, Leon al VI-lea nu avea nevoie de fii ca să-i administreze proprietăţile sau să-i însoare cu fiicele prietenilor şi avea deja un moştenitor în persoana fratelui său Alexandru, el considera totuşi că a avea un fiu şi moştenitor merita o schismă a bisericii. Dacă împăraţii secolelor anterioare l-ar fi considerat pe un frate drept necorespunzător, ar fi adoptat pur şi simplu un urmaş sau l-ar fi însurat cu vreo fiică. Dar se pare că adopţiunea îi mai atrăgea pe bizantinii acestei perioade, chiar şi nepotul de la o fiică prezentînd neajunsul de a nu purta numele de familie.

Există foarte puţine liste complete de familii, chiar şi pentru împăraţi, deoarece femeile şi cei care mureau la vîrsta copilăriei nu erau de obicei înregistraţi, dar existau foarte multe familii numeroase. Filaretus, bunicul Mariei, prima soţie a lui Constantin al VI-lea, a avut trei copii şi şaptesprezece nepoţi aflaţi în viaţă în 788, şi se spune că un ţăran, vecin cu el, avusese nouă copii[29]. Teodora, soţia lui Teofil, provenea dintr-o familie cu şase copii, care au trăit pînă la vîrsta maturităţii. Deşi Teofil a murit înainte de a împlini treizeci de ani, el a avut şapte copii, din care cinci au depăşit vîrsta copilăriei. Se spune că Vasile I ar fi avut opt copii, dintre care probabil că numai doi erau ai lui. Fotios avea patru fraţi adulţi. Roman I a avut opt copii adulţi, dintre care unul nelegitim. Cea mai mare parte a laicilor care rămîneau necăsătoriţi aveau probabil un motiv serios să rămînă celibatari. S-ar putea, de exemplu, ca unii oameni de cultură ambiţioşi să dorească să devină episcopi, o răplată pe măsura unui cărturar. În ciuda statului lor de mireni, eruditii şi burlacii Tarasios, Nicefor şi Fotios au ajuns chiar patriarhi.

Nu este neapărată nevoie ca orice creştere demografică să fie întotdeauna la fel de rapidă în mediul urban ca şi în cel rural. Întrucît tradiţiile vechilor decurioni fuseseră date uitării, nici unul dintre oraşele mici de provincie nu mai era dipus să facă cheltuieli pentru construirea de clădiri publice frumoase sau pentru jocuri extravagante. Doar Constantinopolul îi avea pe împărat şi pe diverşii oficiali care locuiau acolo ca să finanţeze distracţiile mai luxoase ale vieţii urbane. Motivaţia principală de a trăi la oraş o constituiau deci mai degrabă afacerile decît plăcerile. Negustorii, episcopii şi oficialii provinciali simţeau nevoia să locuiască la oraş şi îi atrăgeau acolo pe cei care depindeau de ei sau aveau legături de afaceri cu ei. Dar se pare că marii magnaţi anatolieni aveau mai puţine interese în cele cîteva oraşe din platoul Anatoliei comparativ cu cele legate de propriile lor conace de la ţară, printre ţăranii care le munceau pămînturile.

În ţinuturile de coastă ale Asiei Mici şi ale Balcanilor, unde gopodăriile ţărăneşti erau mai mici, iar oraşele mai apropiate unul de celălalt decît pe platou, pose-

sorii de pămînt considerau viața urbană mai atrăgătoare. Unii dintre magnații de acolo erau funcționari civili ieșiți la pensie, obișnuiți cu viața citadină și incapabili să se acomodeze cu traiul la țară, și, cu toate că trebuiau să-și supravegheze pămînturile, puteau totuși locui în cel mai apropiat oraș. Încă de la sfîrșitul secolului al VIII-lea, familia Tesseracontapechys din Atena era destul de importantă ca să aibă un nume de familie și să o trimită pe ruda lor, Irina, la Constantinopol ca mireasă a fiului împăratului. Prin secolul al X-lea, chiar și mica cetate Sparta avea o clasă de notabili, care au contribuit la înălțarea unei biserici și jucau polo într-un spațiu în aer liber din oraș[30].

Firește că orașele au crescut și, cu excepția platoului anatolian, populația urbană a sporit probabil aproape la fel de repede ca și cea rurală. Se pare că cea mai mare creștere a fost înregistrată în porturi și în Balcani. Se poate foarte bine ca populația Constantinopolului să se fi dublat, ajungînd la circa două sute de mii de locuitori. Thessalonicul și-a revenit repede de pe urma jefuirii din 904 și și-a reluat locul de al doilea oraș al Imperiului, beneficiind de recucerirea hinterlandului natural din vestul Bulgariei. Întrucît se spune că arabii au ucis în timpul acestui jaf cincisprezece mii de thessalonicieni și că au făcut treizeci de mii de prizonieri, populația sa stabilă trebuie să fi fost de aproximativ o sută de mii de locuitori[31]. Adrianopole, cu o populație stabilă poate de jumătate din cei patruzeci de mii de prizonieri luați de bulgari în 813, ar fi trebuit să-și revină și să se dezvolte, dat fiind că bizantinii cuceriseră cea mai mare parte a hinterlandului ei trac[32]. Dintre localitățile mai mici, Atena și Corintul trebuie să fi avut probabil peste zece mii de locuitori prin 1025. Este imposibil ca orașul Demetrias din Tessalia, despre care se spune că fusese un port foarte important înainte și după ce a fost prădat în 901, să fi fost mult mai mic[33].

Orașele de pe coasta Anatoliei par să fi prosperat și ele. Cu toate că principalul port al Efesului era blocat, cetatea a început să apeleze la porturile Phygela și Anaea din apropiere. Portul de schimb cel mai la îndemînă pentru cîmpia de vest a Anatoliei era Smyrna, care probabil că a crescut și ea[34]. Niceea, situată nu departe de mare, a rămas o localitate importantă pe principala rută terestră dintre Attalia și Constantinopol. Întrucît mările au devenit mai sigure, iar coasta siriană a fost recucerită, baza navală și capătul drumului de la Attalia au ajuns să fie un centru foarte important de comerț cu arabii. Trapezunt avea aceleași funcții în privința comerțului cu Armenia, Georgia și cu punctele aflate mai spre răsărit.

În medie, cele cîteva orașe de pe platoul anatolian par, în general, să se fi dezvoltat mai puțin decît celelalte. După ce orașele Ancyra și Amorium au fost prădate în 838 de arabi, acesta din urmă nu și-a mai revenit niciodată pe deplin, deși

Ancyra îşi recîştigase o mare parte a importanţei sale ca centru comercial, după reconstruirea parţială sub Mihail al III-lea[35]. Ambele cetăţi au fost în parte înlocuite de Cesareea cappadociană pe post de cartier general militar, aceasta din urmă profitînd de transferarea operaţiunilor militare în Răsărit. După ce raidurile arabilor au luat sfîrşit, oraşele din centrul Anatoliei şi-au pierdut funcţia de locuri de refugiu pentru populaţia din jur şi, din cauză că majoritatea magnaţilor locali preferau să locuiască la ţară, nici măcar prosperitatea rurală nu a dus neapărat la o creştere urbană considerabilă.

În cadrul noilor ţinuturi achiziţionate de Imperiul existau deja oraşe de o oarecare mărime care, după ce avuseseră de suferit în timpul războaielor de cucerire, ar fi profitat de revenirea păcii. Cea mai mare localitate care trebuia recucerită era Antiohia, un important oraş comercial nu numai la începutul istoriei Bizanţului, ci şi pe tot parcursul stăpînirii arabe. După recolonizarea ei de către bizantini, Antiohia a devenit metropola întregii zone de frontieră şi probabil cel de al treilea oraş al Imperiului, după Thessalonic[36]. Tarsus, Melitene şi Theodosiopolis au fost şi ele repopulate, devenind principalele cetăţi din Cilicia, Mesopotamia bizantină şi, respectiv, Armenia bizantină, toate regiuni legate de răsărit prin rute comerciale. Bari, capitala Italiei bizantine, şi Chandax, capitala Cretei, erau ambele porturi destul de mari. Deşi Veneţia, Napole şi Amalfi erau mai mari şi mai bogate, ele erau în fond state independente.

Aproape toate oraşele menţionate mai sus ar fi trebuit să nu aibă populaţii sub zece mii de locuitori, cu toate că doar Contantinopolul şi poate Thessalonicul treceau poate de o sută de mii. Oraşele mai mici par să fi avut o evoluţie asemănătoare cu cele de mari dimensiuni, cea mai mare creştere înregistrîndu-se în Balcani, una oarecum mai mică în zona de coastă a Anatoliei şi una şi mai mică în regiunea platoului anatolian. În Balcani, multe localităţi, ca Sparta şi Patras, au devenit pentru prima oară începînd din antichitate, oraşe veritabile; aproape întreaga lor populaţie constituia un cîştig, deoarece acestea fuseseră practic părăsite înainte de recuperarea lor de la slavi. În părţile recent cucerite ale Siriei, Mesopotamiei şi Armeniei, se pare că majoritatea oraşelor reveniseră, practic, la maximul lor sub stăpînirea arabă.

Ca întotdeauna, marea majoritate a bizantinilor locuiau în sate. Întrucît acestea, ca şi oraşele, deveniseră regiuni scutite de taxe, cu propriile lor impozite, statul a încercat să-i protejeze pe sătenii mai săraci de a fi alungaţi sau obligaţi să plătească mai mult decît trebuiau de către vecinii lor mai bogaţi. Se pare că Vasile al II-lea i-a făcut pe cei mai mari moşieri din fiecare sat, inclusiv pe cei care nu locuiau acolo, răpunzători de orice deficienţă ivită în strîngerea taxelor, astfel că au ajuns să fie, din acest punct de vedere, precum decurionii de la începuturile Bizanţului. Unele sate au dobîndit chiar un rol administrativ mai important, fiind cartierele generale ale

bandelor, subdiviziuni ale themelor introduse de Teofil în 840. Astfel de sate aveau conți locali și aproape toate trebuie să fi avut cavaleri rezidenți, care, avînd loturile lor militare ar fi trebuit să se afle printre cei mai bogați săteni.

Agricultura pare să se fi extins oarecum mai repede decît comerțul în această perioadă, deoarece comerțul era privit cu suspiciune de către stat și supus multor imixtiuni și reglementări. Împărații nu au știut să profite de pe urma veniturilor obținute de pe urma comerțului de sat sau a celui al supușilor lor. Nicefor I i-a taxat la sînge pe negustori, obligîndu-i să cumpere pămînt de la stat și să accepte împrumuturi cu dobîndă de la vistierie. Aproximativ în perioada apariției *Cărții Prefectului* a lui Leon al VI-lea, toți cei angajați în aproape toate domeniile comerciale de la Constantinopol, de la prelucrarea mătăsii la vinderea de produse alimentare, trebuiau să facă parte dintr-o breaslă și să respecte reglementările impuse de prefectul orașului. Apartenența la o breaslă implica unele privilegii, dar cea mai mare parte a acestor avantaje erau în detrimentul celor din afara acesteia. Se pare că sistematizarea regulilor de funcționare a breslelor s-a datorat în mare parte lui Leon al VI-lea, căruia îi plăcea să reglementeze și să legifereze, așa cum se vede din legile lui derogatorii și din dezastruosul monopol asupra comerțului cu Bulgaria impus de el în 894. Numărul exagerat de reglementări comerciale din Bizanț a fost cu siguranță unul dintre motivele pentru care negustorii liberi de la Veneția, Neapole și Amalfi au început să domine comerțul maritim cu Italia al Imperiului și să preia o mare parte a comerțului său cu califatul.

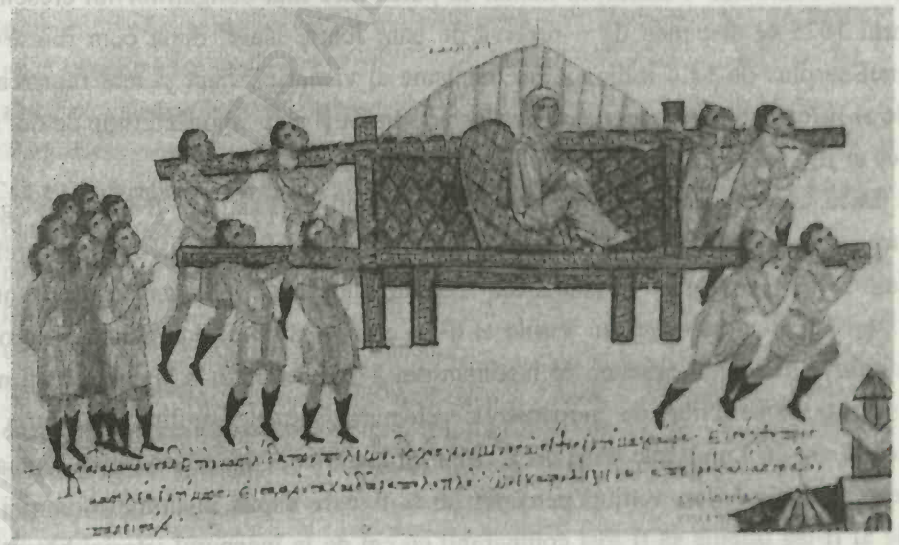

Fig. 137. Văduva Danelis purtată într-o lectică de sclavii ei. Miniatură din Scylitzes-ul madrilen (Foto: Biblioteca Nacional, Madrid).

Totuşi, alţi împăraţi par să fi fost mai puţin interesaţi de reglementări decît Leon al VI-lea, iar comerţul intern şi cel de pe uscat la mare distanţă rămîneau în mîinile bizantinilor. Comerţul intern al Bizanţului s-a dezvoltat firesc odată cu oraşele şi cu creşterea bogăţiei Imperiului şi a siguranţei transportului maritim. Pe lîngă articolele de lux pentru cei bogaţi care constituiseră dintotdeauna baza comerţului la distanţe mari, a apărut un trafic intens cu articole de îmbrăcăminte, alimente, vite şi alte produse pentru cei mai puţin prosperi. Prin 850, Vasile I se bucura de sprijinul bogatei văduve peloponeziene Danelis, care se pare că făcuse avere crescînd oi şi punîndu-şi sclavii să ţese lîna, confecţionînd veşminte şi covoare. Oraşe de provincie ca Thessalonic, Efes şi Trapezunt şi chiar şi oraşe mai mici ca Euchaita şi Chonae organizau iarmaroace în zilele închinate numelor sfinţilor care erau patronii lor. Cu pieţele şi prăvăliile lui permanente, Constantinopolul se putea dispensa de iarmaroace. Totuşi, pe măsură ce populaţia lui creştea, aceasta avea nevoie de cantităţi mai mari de hrană şi de alte bunuri, ceea ce stimula economia unei mari părţi a Imperiului.

În perioada aceasta, creşterea veniturilor statului a fost surprinzător de mare. Estimările potrivit cărora cheltuielile au fost de circa 1,9 milioane de nomisme în 775, de 3,1 milioane în 842, de 3,9 milioane în 959 şi de 5,9 milioane în 1025 au marje de eroare considerabile (Tabelele 10 şi 13). Dar proporţiile nu puteau fi cu mult greşite, dată fiind marea creştere înregistrată în armată atît în privinţa efectivelor cît şi a cuantumului soldelor[37]. Statul nu numai că putea face faţă obligaţiilor lui crescînde, dar prin 1025 el dispunea de o rezervă de bani foarte mare, după cum reiese din enormul surplus de 14,4 milioane de nomisme al vistieriei. Fapt şi mai remarcabil, Vasile al II-lea amînase perceperea taxelor pe pămînt şi pe gospodării timp de doi ani, ceea ce ar fi însemnat încă circa 8 milioane de nomisme.

Dacă taxele acestea ar fi fost strînse, probabil că Vasile al II-lea ar fi egalat surplusul record din 518 al lui Atanasius I. Venitul lui Vasile al II-lea ar fi trebuit totodată să reprezinte cam jumătate din recordul stabilit de Iustinian în jurul anului 540. Deşi efectivele armatei lui Vasile al II-lea erau la sfîrşitul domniei sale aproape trei sferturi din cele ale armatei lui Iustinian din 540, el a plătit-o la coeficienţi mult mai scăzuţi, beneficiind de perpetuarea sistemului loturilor militare. Situaţia lui financiară era deci mult mai bună decît cea a lui Iustinian. Chiar dacă ţinem seama de impreciziile estimărilor, venitul perceput de la fiecare supus în timpul domniei lui Vasile al II-lea trebuie să fi fost comparabil cu cel de la începutul istoriei bizantine. Dincolo de aceste aproximări, se poate aprecia că, venitul statului a crescut probabil mult mai repede decît populaţia între 780 şi 1025.

TABELUL 13

Bugetele de stat estimate pentru secolele al IX-lea, al X-lea și al XI-lea

Data și articolele bugetare	Estimarea (în milioane de nomisme)
Cca 842 (Teofil)	
plata corpului de gardă (400 x 72 nom. x 4/3) [a]	0,038 mil. nom.
plata soldaților (120.000 de oameni) [b]	1,294 - " -
plata vîslașilor (14.600 oameni) [b]	0,148 - " -
uniforme, arme și rații (24.400 x 10 nom.) [c]	0,244 - " -
furaje, cai și catîri (20.400 x 5 nom.) [d]	0,102 - " -
campanii și alte cheltuieli militare	0,2 - " -
plata aparatului birocratic	0,5 - " -
alte cheltuieli nemilitare	0,5 - " -
surplus	0,06 - " -
TOTAL	3,086 - " -
Cca 959 (Constantin al VII-lea)	
plata corpului de gardă (1.200 x 72 nom. x 4/3) [a]	
plata soldaților (144.000 x 9 nom. x 6/5) [a]	0,115 mil. nom.
plata vîslașilor (34.200 x 9 nom. x 9/8) [a]	1,555 - " -
uniforme, arme și rații (29.200 [e] x 10 nom.)	0,346 - " -
furaje, cai și catîri (21.200 [f] x 5 nom.)	0,292 - " -
campanii și alte cheltuieli militare	0,106 - " -
plata aparatului birocratic	0,3 - " -
alte cheltuieli nemilitare și surplusul	0,6 - " -
TOTAL	0,6 - " -
Cca 1025 (Vasile al II-lea)	3,914 - " -
plata corpului de gardă (1.200 x 72 nom. x 4/3) [a]	
plata soldaților (247.800 x 9 nom. x 6/5) [a]	0,115 mil. nom.
plata vîlașilor (34.200 x 9 nom. x 9/8) [a]	2,676 - " -
uniforme, arme și rații (43.200 [g] x 10 nom.)	0,346 - " -
furaje, cai și catîri (35.200 [h] x 5 nom.)	0,432 - " -
campanii și alte cheltuieli militare	0,176 - " -
plata aparatului birocratic	0,4 - " -
alte cheltuieli nemilitare	0,8 - " -
surplus	0,6 - " -
TOTAL	0,35 - " -
	5,895 - " -

a) Coeficientul fracțional de multiplicare are în vedere solda mai mare a ofițerilor.

b) În privința statelor de plată complete, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p.129-134.

c) Cifra îi include pe cei 400 de membri ai corpului de gardă și pe cei 24.000 de soldați din tagmate.

d) Cifra îi include pe cei 400 de membri ai corpului de gardă și pe cei 20.000 de soldați ai tagmatelor de cavalerie.

e) Cifra îi include pe cei 1.200 de membri ai corpului de gardă și pe cei 28.000 de soldați ai tagmatelor.

f) Cifra îi include pe cei 1.200 de membri ai corpului de gardă și pe cei 20.000 de soldați ai tagmatelor de cavalerie.

g) Cifra îi include pe cei 1.200 de membri ai corpului de gardă și pe cei 42.000 de soldați ai tagmatelor.

h) Cifra îi include pe cei 1.200 de membri ai corpului de gardă și pe cei 34.000 de soldați ai tagmatelor de cavalerie.

Cu toate acestea, după reformele lui Nicefor I, ratele taxelor nu par să fi crescut, iar plîngerile privind supraimpozitarea erau relativ rare. Asemenea plîngeri veneau după cît se pare din partea marilor proprietari funciari și erau rezultatul legislației menite mai curînd să le limiteze puterea decît să sporească veniturile statului. Moratoriul lui Vasile al II-lea asupra strîngerii taxelor pe gospodării și pămînt, care era evident în avantajul contribuabililor, ar putea fi interpretat ca un efort de a reduce supraimpozitarea, dar acest lucru pare improbabil, date fiind numărul restrîns de plîngeri sau absența creșterii ratelor în anii anteriori. Explicația cea mai probabilă a reducerii impozitelor de către Vasile este că, odată cu sfîrșitul războiului cu bulgarii, statul nu mai avea pur și simplu nevoie de mai mulți bani. Cu aceleași rate de impozitare se adunau deci venituri mult mai mari decît înainte.

O parte a diferenței poate fi explicată de taxele încasate de pe pămînturile coroanei, care s-au extins cu siguranță sub Vasile al II-lea, dar cea mai mare parte a ei reprezintă probabil o creștere a veniturilor provenite din impozite. Acestea depindeau de numărul de gospodării, de suprafața de pămînt cultivată, de numărul vitelor, de valoarea tranzacțiilor comerciale și de eficiența și corectitudinea strîngerii taxelor. Numărul gospodăriilor, care nu pare să se fi dublat, ar explica doar circa jumătate din creșterea veniturilor, care practic s-au triplat. Restul veniturilor trebuie să fie rezultatul creșterilor la nivelul a patru variabile și probabil a cumulării tuturor. Se cultiva mai mult pămînt, animalele se înmulțeau mai repede decît stăpînii lor, comerțul se dezvolta, iar colectarea impozitelor devenise mai eficientă și mai corectă.

Toate acestea trebuie să fi fost atît în beneficiul bizantinilor de rînd cît şi a vistieriei. Întrucît numărul boilor de tras la plug crescuse, aceasta a dus cel puţin la creşterea productivităţii agricole în ciuda relativei indiferenţe a bizantinilor faţă de îmbunătăţirea tehnicilor de cultivare.

Un beneficiu major atît pentru agricultura cît şi pentru comerţul din această perioadă l-a constituit monetarizarea sporită. Aceasta a fost în mare parte opera lui Teofil, care a mărit numărul monedelor de aur aflate în circulaţie, dublînd aproape solda armatei, şi bătînd monedă de aramă aproape de şase ori mai mult faţă de rata anterioară. Deşi monedele de aramă constituiau o mică parte din totalul masei monetare, ele erau importante în tranzacţiile de zi cu zi, care puteau fi acum realizate cu bani în loc de produse. Urmaşii lui Teofil au menţinut nivelul lui de emisiune de monedă de aramă, şi, întrucît au mărit efectivul armatei, statele lor de plată au dus probabil la multiplicarea mai rapidă a cantităţii monedelor de aur aflate în circulaţie decît a populaţiei. Cu toate că introducerea de către Nicefor al II-lea a tetarteronului mai uşor a creat poate o oarecare confuzie pentru cei puţini care nu-şi cîntăreau monedele, urmaşii lui au făcut o distincţie clară între tetarteronii şi nomismele întregi şi nici un împărat din perioada aceasta nu a redus puritatea monedelor de aur. O valută mai abundentă şi mai convenabilă le permitea ţăranilor să vîndă mai multe produse în oraşe, ceea ce avantaja atît economia rurală cît şi pe cea urbană.

Deşi economia Imperiului se dezvoltase foarte mult începînd din secolul al IX-lea, în 1025 ea dispunea totuşi de un potenţial suplimentar de creştere. Cucerirea Bulgariei era foarte recentă la momentul respectiv şi cea mai mare parte a Balcanilor deţinea foarte mult pămînt neocupat, dar fertil, şi avea o economie de schimb în natură pe care continuarea monetărizării o putea dezvolta cu profit. Probabil că nici noile cuceriri din est nu au fost exploatate la capacitatea lor maximă. Chiar Grecia şi Tracia aveau spaţiu pentru mai mulţi oameni. Existau încă posibilităţi nefolosite de extindere a comerţului cu vecinii arabi, italieni şi slavi. Firește, orice cuceriri în plus în Siria sau Italia duceau, odată cu extinderea Imperiului, la dezvoltarea economiei.

Cantitatea de bani de care dispunea statul depăşea însă priceperea lui în privinţa modalităţilor de folosire a acestora. O reducere permanentă a taxelor nu-i prea atrăgea pe împăraţi, întrucît s-ar fi putut la urma urmei ca banii să fie necesari pe viitor. Tradiţia edificiilor monumentale de talia Sfintei Sofii dipăruse. Dacă banii lichizi treceau pur şi simplu din mînă în mînă, cei care îi acumulau puteau deveni rivali pentru putere. În ultima parte a secolului al X-lea, Imperiul şi-a cheltuit banii în campaniile de cucerire de noi teritorii şi pe soldele trupelor suplimentare destinate

apărării acestora. Conştient sau nu, Nicefor al II-lea şi Ioan Tzimiskes au făcut pentru stat ceea ce făceau aristocraţii bizantini cu surplusul lor: l-au investit în pământ. Venitul provenit din noile pământuri a dus apoi la acumularea unui alt surplus. Pe la începutul secolului al XI-lea, motivaţiile militare pentru noi cuceriri nu erau presante, dar cele economice rămîneau de actualitate. Deşi dispus deocamdată să renunţe la unele venituri provenite din impozite, Vasile al II-lea a început curînd să cheltuiască din nou cu campania din Sicilia. Urmaşii lui, chiar dacă nu au mai făcut cuceriri, trebuiau să hotărască destinaţia resurselor. Problema era mai complicată decît părea.

BCUJASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Această bibliografie selectivă prezintă cele mai recente cărţi pe care le consider utile în legătură cu istoria statului şi a societăţii bizantine. Pe lîngă numeroase studii asupra artei şi culturii, omit cea mai mare parte a erudiţiei mai vechi încorporată în lucrările citate aici; drept urmare, multe lucrări originale şi de pionierat sunt excluse în favoarea multor altora mai noi, dar în mare parte continuări ale acestora, deoarece cărţile mai recente oferă o introducere mai amplă în subiectul tratat. Sunt citate aici puţine articole, deşi în notele mele apar articole şi cărţi în plus. În general, nu am putut include lucrări publicate după 1992.

Lucrările citate de mai multe ori apar sub forma prezentată în capitolul "Abrevieri" chiar şi în cazul citării pentru prima dată; observaţi că sursele primare sunt de obicei citate doar cu numele autorului, fără titlu. Citez cele mai recente ediţii revizuite, omiţînd retipăririle nemodificate. Lucrările de interes secundar scrise în limbi străine sunt citate sub forma versiunilor în limba engleză atunci cînd acestea există. În privinţa surselor, care sunt în greacă dacă nu este menţionată altă limbă, dau cea mai bună ediţie disponibilă în greacă sau latină şi cea mai bună traducere în limba engleză (sau cea mai bună traducere modernă pentru lucrările scrise în alte limbi decît greaca sau latina). Citez lucrările greceşti sau latineşti în original, dar nu am verificat sistematic traducerile.

După două secţiuni iniţiale, descriind studiile generale şi lucrările de referinţă care acoperă mai mult de jumătate din epoca bizantină, secţiunile încercării de faţă corespund părţilor şi capitolelor din textul meu. O secţiune dedicată lucrărilor generale pentru fiecare din cele şase părţi precede secţiunile consacrate capitolelor. Lucrările generale de istorie socială sunt prezentate la capitolele 4, 8, 12, 17, 21 şi 26, care rezumă aspectele referitoare la societate. Deoarece referirile la alte capitole au fost limitate din motive de economie de spaţiu, cititorii care vor să găsească toate lucrările privitoare la un anumit subiect ar putea fi uneori nevoiţi să caute în nu mai puţin de cinci locuri: cele două secţiuni generale de la începutul întregului material de referinţă, secţiunea dedicată capitolului cronologic respectiv şi cea consacrată capitolului respectiv asupra societăţii. În majoritatea cazurilor însă, consultarea secţiunilor referitoare la partea şi capitolul în cauză ar trebui să fie suficiente.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

STUDII GENERALE

Sinteza lui Ostrogorsky, considerată de mult timp drept cercetarea standard efectuată de un singur autor, conține și astăzi unele interpretări și referiri valoroase. Predecesoarea ei, *History of the Byzantine Empire*, ediție revăzută, 2 volume (Madison, 1952), a lui A.A. Vasiliev prezintă acum interes mai ales datorită trecerii în revistă a literaturii timpurii. O tratare oarecum mai detaliată poate fi găsită în lucrarea lui Christophilopoulou, o contribuție de factură didactică ajunge pînă la 867 în traducerea în limba engleză și pînă la 1081 în originalul grecesc.

Din categoria eforturilor colective, *Oxford Dictionary of Byzantium* al lui Kazhdan este de o calitate incontestabilă, conținînd opinii și referiri recente și în general plauzibile asupra multor popoare, localități și subiecte care țin de istoria Bizanțului. Volumul IV din *Cambridge Medieval History* este în mare parte inferior lucrării lui Ostrogorsky în privința evenimentelor politice, dar are cîteva capitole utile asupra altor subiecte, mai ales în partea a doua; el conține și o serie de bibliografii clasificate accesibil ale cărților și articolelor publicate înainte de 1961. Norman Baynes et al., *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization* (Oxford, 1948) în ciuda vechimii își păstrează utilitatea.

Cea mai recentă și sistematică cercetare a subiectului îi aparține lui Mango *Byzantium*, dar aprecierile sale asupra Bizanțului sunt depreciative, în comparație cu ale mele. Louis Bréhier, *Le monde byzantin*, 3 volume (Paris, 1947-1950) își arată vîrsta, dar cuprinde unele informații imposibil de găsit în altă parte, mai ales în privința prezentării instituțiilor, în volumul al doilea.

Lucrarea *Studies* a lui Hendy, o carte importantă, dar dificilă, se apropie cel mai mult de o istorie a economiei în adevăratul sens al cuvîntului scrisă pînă acum. Vezi și articolele interesante ale mai multor autori din *Hommes et richesses*. Referitor la comerț, lucrarea *Histoire* a lui Heyd e veche, dar nu a apărut încă alta care să o înlocuiască. În ceea ce privește agricultura, vezi Lemerle, *Agrarian History*, o cercetare preliminară asupra acestei probleme, iar acum tratarea mai detaliată a subiectului în *Hommes et la terre* a lui Kaplan; dar considerațiile asupra proprietăților funciare militare din ambele cărți sunt probabil eronate, iar afirmația lui Kaplan privind declinul agriculturii în secolul al VIII-lea nu este plauzibilă.

Relativ la viața cotidiană, Phaidon Koukoules, *Byzantinon bios kai politismos*, 5 volume (Atena, 1948-1952) este sec și nu face nici un comentariu, dar dă referințe ample despre sursele sale. Asupra salariilor și prețurilor, vezi G. Ostrogorsky, "Löhne und Preise in Byzanz", *BZ* 32 (1932), p. 293-333, chestiune aprofundată acum de J. Irmscher, "Einiges über Preise und Löhne im frühen Byzanz", în H. Köpstein și F. Winkelmann (ed.), *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz* (Berlin, 1983), p.

23-33, Cécile Morrisson, "Monnaie et prix à Byzance du Vème au VIIème siècle", în *Hommes et richesses* I, p. 239-260, şi Cheynet, "Prix et salaires".

În absenţa unei adevărate istorii a armatei din perioada anterioară anului 1204, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, o tratare preliminară a aspectelor principale. Asupra flotei, vezi şi Ahrweiler, *Byzance et la mer*, o lucrare de pionierat, dar scrisă la modul expeditiv. Lucrarea editată de Jonathan Shephard şi Simon Franklin, *Byzantine Diplomacy* (Aldershot, 1992), o culegere de comunicări prezentate cu diferite ocazii, este cea mai bună carte apărută pînă acum care tratează acest subiect neglijat.

Privitor la istoria eclesiastică, vezi părţile relevante ale lucrării *Histoire de l'Église* II - XV (Paris, 1935-1964) editată de Augustin Fliche şi Victor Martin, o colaborare reuşită. O prezentare mai recentă a istoriei bisericii începînd cu secolul al VII-lea este *Orthodox Church* a lui Hussey.

Istoriile locale acoperind întreaga sau cea mai mare parte a perioadei bizantine sunt rare şi chiar şi cele mai bune tind să fie preliminare şi incomplete. În privinţa Constantinopolului, vezi R. Janin, *Constantinople byzantine*, ed. II (Paris, 1964), iar acum articolele din Mango, *Constantinople*. Referitor la Balcani, vezi A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204* (Paris, 1951), Paul Lemerle, *Philippes et la Macédonie orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (Paris, 1945), V. Krivari, *Villes et villages de Macédonie occidentale* (Paris, 1989), şi Tsougarakis, *Byzantine Crete*. De o oarecare utilitate sunt şi lucrările *Corinth XVI, Medieval Architecture* (Princeton, 1957) a lui Robert L. Scranton şi *Amministrazione* a lui Ferluga, dedicată Dalmaţiei. În privinţa Italiei, vezi André Guillou şi Filippo Burgarella, *L'Italia bizantina: Dall'esarcato di Ravenna al tema di Sicilia* (Torino, 1988). Asupra Crimeii, a se consulta cartea *Goths* a lui Vasiliev.

Cît despre Anatolia bizantină, un subiect neglijat, vezi T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, 4 volume (Londra, 1987-1990), iar referitor la coasta de nord a acesteia, Bryer, *Byzantine Monuments*. Dintre lucrările consacrate anumitor situri de-a lungul acestei perioade, trebuie menţionate în special *Byzantine and Turkish Sardis* (Cambridge, 1976) şi *Ephesus* ale lui Clive Foss, *Herakleia Pontike-Ere»li* (Viena, 1966) a lui Wolfram Hoepfner şi *Trébizonde* a lui Janssens.

Lucrarea *Ostgrenze* a lui Honigmann rămîne utilă în privinţa regiunii de la frontiera de est. Din rîndul diverselor cercetări asupra istoriei Armeniei, nici una dintre ele nefiind pe deplin satisfăcătoare, *Histoire de l'Arménie* a lui Grousset este poate cea mai bună. Relativ la relaţiile cu arabii şi turcii, *Encyclopedia of Islam* este o lucrare de referinţă neobişnuit de valoroasă. În ceea ce priveşte relaţiile cu slavii, cea mai sigură călăuză este *Commonwealth* a lui Obolensky, iar asupra Veneţiei, vezi Nicol, *Byzantium and Venice*.

Cît despre demografie, lucrarea *Late Ancient and Medieval Population* a lui Russell e convenabilă, dar este scrisă destul de neglijent, în timp ce McEvedy, *Atlas* este o lucrare de popularizare elaborată raţional. Despre evreii bizantini, vezi Sharf, *Byzantine Jewry*. În ceea ce-i priveşte pe armenii bizantini, vezi E. Bauer, *Die Armeniey im birantinischen Reich* (Erevan, 1978). Referitor la vlahi, vezi T.J. Winnifrith, *The Vlachs: The History of a Balkan People* (Londra, 1987).

Nu există încă o adevărată istorie a întregii literaturi bizantine. *Greek Poetry from Homer to Seferis* (Chicago, 1981) a lui C.A. Trypanis tratează şi poezia bizantină. În ceea ce priveşte erudiţia, vezi lucrarea idiosincretică, dar documentată a lui Wilson, *Scholars*. Robert Browning, *Medieval and Modern Greek* (Londra, 1969), oferă o istorie scurtă, dar edificatoare a evoluţiei limbii greceşti bizantine.

În privinţa lucrărilor consacrate istoriei artelor, vezi John Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, ed. II (Harmondsworth, 1979), Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, ed.IV (Harmondsworth, 1986), iar acum Lyn Rodley, *Byzantine Art and Architecture* (Cambridge, 1994). Lucrarea *Storia della pittura bizantina* (Torino, 1967) a lui Viktor Lazarev este cea mai completă lucrare consacrată artei, iar *Byzantine Architecturre* (New York, 1975) a lui Cyril Mango este cel mai bun studiu asupra arhitecturii. Anthony Cutler şi John Nesbitt fac în *L'arte bizantina e il suo pubblico*, 2 volume (Torino, 1986) un efort binevenit de a integra istoria artei în istoria societăţii şi în alte istorii ale culturii. Dintre studiile specializate, *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey* (University Park şi Londra, 1976) a lui Thomas F. Mathews şi *Byzantine Fortifications* a lui Foss sunt de un interes general considerabil.

LUCRĂRI DE REFERINŢĂ GENERALE

Cercetări enciclopedice asupra literaturii bizantine, cu bibliografii extinse, sunt oferite de Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (München, 1959) şi *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (München, 1971) şi de Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 volume (München, 1978). Referitor la izvoarele istoriei bizantine, vezi J. Karayannopulos şi G.Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, 2 volume (Wiesbaden, 1982). Cu toate că este în foarte mare măsură depăşită de toate acestea, lucrarea lui Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ed. II, vol. I (Berlin, 1958) conţine o prezentare mai completă a istoriografiei bizantine.

Un ghid al ediţiilor consacrate textelor este oferit de Wolfgang Buchwald şi alţii, *Tusculum - Lexicon: Griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und*

Mittelalters, ed. III (Darmstadt, 1982). O listă alfabetică a părinților literaturii grecești pînă la mijlocul secolului al VIII-lea poate fi găsită în M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, 5 volume (Brepols, 1974-1987). Referințe cuprinzătoare în ceea ce privește hagiografia pot fi găsite în F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. III, 4 volume, Subsidia Hagiographica 8A, 47, 65 (Bruxelles, 1957-1984).

Relativ la o serie de tabele și ghiduri cronologice foarte utile în privința datării, vezi Grumel, *Chronologie*. În ceea ce privește papirologia, vezi André Bataille, *Les papyrus* (Paris, 1955). Despre legislația bizantină, vezi N. van der Wal și J.H.A. Lokin, *Historiae Iuris Graeco-Romani Delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453* (Groningen, 1985). Legile promulgate în greacă sunt convenabil prezentate în Zepos, *Jus*, cu toate că există o serie de ediții mai bune, dintre care unele sunt citate mai jos. Actele oficiale ale guvernului sunt catalogate de Dölger în *Regesten*.

Actele oficiale ale patriarhiei de la Constantinopol sunt catalogate în mod asemănător în Grumel, *Regestes*. Despre actele conciliilor ecumenice, vezi Mansi, lucrare înlocuită acum în cea mai mare parte pentru perioada de pînă în secolul al VII-lea de E. Schwartz și alții, *Acta Conciliorum Oecomenicorum*, ser. 1 și 2, 6 volume (Berlin și Leipzig, 1922-1992; în curs de editare); actele conciliilor de pînă în anul 780 sunt traduse de Henry R. Percival, *SLNPNF* (1899).

Asupra lucrărilor consacrate numismaticii bizantine, vezi Philip Grierson, *Byzantine Coins* (Londra, 1982) și Bertelè, *Numismatique*. Cea mai bună prezentare a sistemului monetar este (sau urmează să fie) constituită de două lucrări complementare, Philip Grierson și Melinda Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* (Washington, 1992), care acoperă intervalul 395-491, și Grierson, *Catalogue*, care acoperă deocamdată intervalul 491- 1081. Vezi și Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale (491-1204)*, 2 volume (Paris, 1970), și W.R.O. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 3 volume (Viena, 1973-1981; în curs de editare), care trebuie să fie cea mai detaliată relatare din toate, dar acoperă deocamdată numai monedele bătute între 481 și 720.

Cît privește sigiliile de plumb păstrate pe documentele oficiale și care prezintă o importanță deosebită pentru istoria bizantină, vezi V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, volumele II și V (Paris, 1963-1981, care și-a încetat apariția), G. Zacos și A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, 2 volume (Basel, 1972; Berna, 1984), N. Oikonomidès, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals* (Washington, 1986), iar acum, în special Nesbitt, *Catalogue*.

Cît privește lucrările dedicate geografiei istorice, vezi J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner* (Graz, 1984). Referitor la numele de localități și la

şantierele arheologice, vezi volumele editate sub egida *TIB* pînă acum: vol. I, J. Koder şi F. Hild, *Hellas und Thessalien* (1976); vol. II, Hild, *Kappadokien*; vol. III, P. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia* (1981); vol. IV, K. Belke, *Galatien und Lykaonien* (1984); vol. V, Hild, *Kilikien*; vol. VI, Soustal, *Thrakien*; vol. VII, Belke, *Phrygien*. Aceste lucrări iau treptat locul desuetei *The Historical Geography of Asia Minor* (Londra, 1890) a lui W.M. Ramsay. În ceea ce priveşte geografia eclesiastică, vezi Janin, *Églises* şi *Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (Paris, 1975).

Bibliografii elaborate în ordine alfabetică ale cercetărilor curente asupra Bizanţului pot fi găsite în două periodice, *Byzantinische Zeitschrift* şi *Byzantinoslavica*, dintre care primul oferă o listă mai lungă. Relativ la o bibliografie selectivă a lucrărilor recente însoţită de comentarii, vezi Günter Weiss, *Byzanz: Kritischer Forschungs-und Literaturbericht 1968-85* (München, 1986).

PARTEA I: 284-457

Din rîndul izvoarelor, singurele istorii laice importante care acoperă cea mai mare parte a perioadei sunt compilaţia anostă a lui Zosimus, care ajunge pînă la 410, cu omiterea intervalului dintre anii 282 şi 305, şi cronica inexactă a lui Ioan Malalas. Oarecum mai valoroase sunt trei istorii eclesiastice: cea a lui Socrates, care acoperă perioada 305-439 şi este prima scrisă în ordine cronologică, şi cele ale lui Sozomen (ed. J. Bidez şi G.C. Hansen, *GCS* [1960]; trad. de C.H. Hartrauft, *SLNPNF* [1890]) şi Theodoret din Cyrrhus (ed. L. Parmentier şi F. Scheidweiler, *GCS* [1954]; trad. de B. Jackson, *SLNPNF* [1893]), care acoperă perioada 324-425 şi, respectiv, 324-428, dar se bazează în foarte mare parte pe cea a lui Socrates. Istoria eclesiastică trunchiată a lui Arian Philostorgius, care acoperea iniţial intervalul 300-425, prezintă şi ea interes.

Cea mai bună istorie generală a perioadei este cea a lui Stein, *Histoire du Bas-Empire*, care include Occidentul şi acoperă perioada anilor 245-565. O tratare mai detaliată a problemelor sociale, economice şi instituţionale pare să conţină *Later Roman Empire* a lui Jones, care acoperă perioada 284-602 şi include şi ea Occidentul. Volumele complementare mult mai scurte ale lui Averil Cameron, *The Later Roman Empire, A.D. 284-430* (Cambridge, Mass., 1993) şi *The Mediterranean World in Late Antiquity, A.D. 395-600* (Londra, 1993), sunt recente, dar elaborate oarecum neglijent.

În privinţa invaziilor barbare, lucrarea *La formation de l'Europe et les invasions barbares* II (Paris, 1979) a cercetătoarei Emilienne Demougeot e cuprinzătoare, dar puţin cam superficial scrisă. Despre goţi, vezi mai curînd Wolfram, *History of the Goths*, la care Peter Heather adaugă unele puncte de valoare în *Goths and Romans*,

332-489 (Oxford, 1991). Asupra relațiilor cu arabii, vezi studiile cuprinzătoare ale lui Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century* (Washington, 1984), *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* (Washington, 1989) și *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, 2 volume (Washington, 1995). *East Roman Foreign Policy* a lui Blockley constituie o cercetare accesibilă.

Printre lucrările de referință importante trebuie menționate *Prosopography* a lui Jones, care include practic toate figurile istorice cunoscute, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476* (Stuttgart, 1919) a lui Otto Seeck, care este încă valoroasă, iar mai recent *Consuls* a lui Bagnall. *Realencyclopädie* a lui Pauly conține o serie de articole competente asupra majorității personajelor și localităților relevante pentru istoria Bizanțului pînă în 565. Lucrarea *Spätantike* a lui Demandt este un manual detaliat și adus cu grijă la zi. *Historians* a lui Blockley îi prezintă pe unii dintre istorici în primul volum, iar în al doilea edițiile și traducerea textelor.

Capitolul 1: 284-337

Principalele surse contemporane sunt textele latinești ale lui Lactantius, *Viața lui Constantin* (ed. J.A. Heikel, *GCS* [1902]) și *Istoria ecleziastică* ale lui Eusebius din Cesareea. Prin *New Empire*, Barnes oferă un ghid util în privința panegiricelor, a papirusurilor, inscripțiilor, legilor, monedelor și a izvoarelor tîrzii, care îi completează pe Lactantius și pe Eusebius. Mărturiile referitoare la această importantă perioadă sunt totuși destul de sărăcăcioase.

Cartea standard asupra lui Dioclețian, bună în privința chestiunilor politice, dar mai slabă în cea a problemelor financiare și administrative, este acum *Diocletian and the Roman Recovery* (Londra, 1985) a lui Stephen Williams, care înlocuiește în cea mai mare parte lucrarea neterminată a lui William Seston, *Dioclétien et la tétrarchie I* (Paris, 1946). În lucrarea *Diocletian und die erste Tetrarchie: Improvisation order Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?* (Berlin, 1987), Franz Kolb trage pe bună dreptate concluzia că tetrarhia a fost mai curînd premeditată decît improvizată.

Despre Constantin, *Constantine and Eusebius* a lui Timothy Barnes conține o sinteză valoroasă a informațiilor curente și a descoperirilor autorului în numeroase privințe. Dar cel mai convingător tablou al lui Constantin este zugrăvit tot în modesta carte a lui A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, ed. II (New York, 1963), care, în contrast cu consensul cercetătorilor, îl prezintă ca departe de a fi fost mare. *Constantine the Great and the Christian Church* (Londra, 1931) a lui Norman H. Baynes oferă o tratare judicioasă a convertirii lui Constantin.

Capitolul 2: 337-395

Cea mai bună sursă narativă a acestui interval este de departe istoria scrisă în limba latină de ofițerul grec Ammianus, al cărei fragment ce ne-a parvenit acoperă perioada 353-378. Relativ la anii dinainte și de după Ammianus, sursele sunt fie fragmentare, fie îndoielnice. Zosimus aduce anumite îmbunătățiri în privința acestei perioade, probabil o consecință a calității superioare a sursei sale, Eunapius din Sardis, de la care au ajuns pînă în zilele noastre cîteva fragmente separate (ed. și trad. în *Historians* a lui Blockley).

Ca un tot, perioada este acoperită nu numai de Stein, *Histoire du Bas-Empire*, ci și de André Piganiol, *L'empire chrétien (325-395)*, ed. II (Paris, 1972), o lucrare interesantă a cărei valoare este subminată însă de o serie de judecăți bizare. Lucrarea *The Roman Empire of Ammianus* (Baltimore, 1989) a lui John Matthews se ocupă de cea mai mare parte a perioadei printr-o analiză minuțioasă a operei principalului ei istoric. Relativ la Constantiu al II-lea, vezi, în privința aspectelor politice, Chantal Vogler, *Constance II et l'administration impériale* (Strasbourg, 1979), care oferă o relatare generală pozitivă a realizărilor lui, iar referitor la problemele religioase, Richard Klein, *Constantius II und die christliche Kirche* (Darmstadt, 1977), care menționează faptul că acesta nu era arian, ceea ce este valabil și pentru Valens. Lucrarea *Athanasius and Constantius* (Cambridge, Mass., 1993) a lui Timothy Barnes poate fi citită cu folos chiar și de cei care consideră aprecierile ei asupra lui Atanasius drept fățiș ostile.

Există o literatură imensă și repetitivă referitoare la scurta și în ultimă instanță neimportanta domnie a lui Iulian. Cea mai bună carte rămîne cea a lui J. Bidez, *La vie de l'empereur Julien* (Paris, 1930). Dintre lucrările mai recente, cea a lui Robert Browning, *The Emperor Julian* (Berkeley, 1976), este realistă, dar lipsită de referințe complete; *Julian and Hellenism* (Oxford, 1981) a Polymniei Athanassiadi - Fowden este pertinentă, dar distorsionată de naționalismul grecesc; *Städte und Steuern in der Politik Julians* (Bruxelles, 1986) de Edgar Pack este detaliată, dar neconcludentă; iar *Julian the Apostate* (Cambridge, Mass., 1978) a lui G. W. Bowersock pare mai concluzivă decît este (vezi R. Tomlin în *Phoenix* 34 [1980], p. 266-270).

Die Gotenkriege des Valens: Studien zu Topographie und Chronologie im unteren Donauraum von 366 bis 378 n. Chr. (Frankfurt, 1990) a lui Ulrich Wanke este singura carte utilă dedicată în mod special lui Valens. Lucrarea *Theodosius: The Empire at Bay* (Londra, 1994), semnată de Stephen Williams și de Gerard Friell nu este eronată, dar e mai puțin incisivă decît *Theodosius der Grosse und seine Zeit*

(München, 1980) a lui Adolf Lippold, care este preluată din articolul său din *Realencyclopädie* a lui Pauly. Referitor la politica religioasă a lui Theodosiu, vezi în primul rînd arida lucrare a lui Wilhelm Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius der Grosse* (München, 1953), şi incitanta cercetare a lui N. Q. King, *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity* (Londra, 1961).

Capitolul 3: 395-457

Cea mai slab documentată perioadă a istoriei timpurii a Bizanţului începe atunci cînd Zosimus îşi sfîrşeşte naraţiunea în 410 şi mai ales cînd Socrates şi-o încheie la 439. Istoria eclesiastică a lui Evagrius debutează cu anul 431, dar a fost scrisă mult mai tîrziu. Dintr-o serie de lucrări ale istoricilor laici contemporani, cum sunt Eunapius din Sardis, pînă pe la 404, Olympiodorus din Teba, din 407 pînă în 425, şi Priscus din Panium, din 434 încoace (toate editate şi traduse de Blockley, *Historians*), ne-au parvenit doar fragmente. Ioan Malalas prezintă o oarecare utilitate, dar include o întreagă serie de elemente legendare. Cronica latină a lui Marcellinus este mai veridică, dar este foarte scurtă. Sursele non-narative, cum sunt poemele latine ale lui Claudian (editate de Th. Birt în *MGH, Auctores Antiquissimi* 10 [1892] au adesea o valoare hotărîtoare.

Lucrarea *History* a lui Bury şi mai ales *Histoire du Bas-Empire* a lui Stein sunt cele mai bune lucrări moderne, dar întreaga perioadă are nevoie de o nouă cercetare. Un început bun a fost făcut de Alan Cameron prin *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius* (Oxford, 1970), de J. Liebeschuetz prin *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom* (Oxford, 1990), iar mai recent de Cameron prin *Barbarians. Theodosian Empresses* (Berkeley, 1982) a lui K. Holum a apărut din nefericire exact în momentul în care principalele ei concluzii erau respinse de Alan Cameron în "The Empress and the Poet: Paganism and Politics at the Court of Theodosius II", *Yale Classical Studies* 27 (1982), p. 217-289. Cît despre huni, *The World of the Huns* (Berkeley, 1973) lucrarea lui J.O. Maenchen-Helfe încă nu era, din nefericire terminată la moartea autorului ei, dar o înlocuieşte în cele mai multe privinţe pe *A History of Attila and the Huns* (Oxford, 1948) a lui E. A. Thompson.

Capitolul 4: Societatea, 284-457

Legislația acestei perioade ajunsă pînă în zilele noastre este păstrată în *Codul Theodosian*, care datează din 438. *Notitia Dignitatum* (ed. O. Seeck [Berlin, 1876]) elaborată probabil înainte de 408, oferă o relatare oficială asupra structurii armatei și a aparatului birocratic; vezi mai recent *Aspects of the Notitia Dignitatum* (Oxford, 1976) editată de R. Goodburn și P. Bartholomew. *Edict on Prices* al lui Diocleţian din 301 (ed. M. Giacchero [Genova, 1974]) prezintă și el interes. Aceste trei surse sunt în limba latină, cu toate că edictul lui Diocleţian conține o traducere în greacă.

Epistolografia și omiletica, mai ales scrisorile lui Synesius din Cyrene (ed. *PG* 66) și ale lui Libanius și predicile lui Ioan Hrisostomul, oferă informații valoroase asupra situației sociale. Ca și o serie de oraţii, în special cele ale lui Themestios, deși toate acestea pot da o impresie exagerată referitor la importanța curții. Alte surse includ inscripții hagiografice, monede, arheologie și un foarte mare număr de papirusuri din Egipt.

Later Roman Empire a lui A.H.M. Jones acoperă aproape toate aspectele istoriei sociale și economice ale perioadei, conținînd mărturii atît din surse literare cît și neliterare. Asupra oraşelor, vezi și opera lui generală, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford, 1940) și cercetarea lui dedicată regiunilor, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, ed. II (Oxford, 1971). În privința chestiunilor lingvistice, vezi Henrik Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich* (Helsinki, 1935), Gustave Bardy, *La question des langues dans l'église ancienne* (Paris, 1948) și Paul Peeters, *Orient et Byzance: Le tréfonds oriental de l'hagiographie byzantine*, Bruxelles, 1950. Despre Constantinopol, vezi mai ales Gilbert Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, ed. II (Paris, 1984). Relativ la granițe, vezi cele mai recente lucrări adunate de editorii D.H. French și C.S. Lightfoot în *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (Oxford, 1989).

În ceea ce privește Balcanii, tratări sistematice pot fi găsite în trei lucrări dedicate perioadei de început: R.F. Hoddinot, *Bulgaria in Antiquity: An Archaeological Introduction* (New York, 1975), András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (Londra, 1974), și J.J. Wilkes, *Dalmatia* (Cambridge, Mass., 1969). Vezi și studiul empiric al lui Velizar Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity* (Amsterdam, 1977), și eseurile din *Villes et peuplement dans l'Illiricum protobyzantine* (Roma, 1984). Cît despre Grecia, vezi Alison Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700*, vol. XXIV din *The Athenian Agora* (Princeton, 1988). Asupra situației lingvistice, vezi V. Beševliev, *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern* (Amsterdam, 1970).

Antichitatea tîrzie a Anatoliei este ca de obicei un subiect neglijat, în ciuda numeroaselor scurte referinţe din comunicările arheologice. Dar vezi acum Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, 2 volume (Oxford, 1993), care acoperă perioada cuprinsă între circa 300 î.e.n. şi 600 e.n., cu accent asupra Galatiei şi a religiei.

Siria este acoperită mult mai bine. În lucrarea *Villages*, Tchalenko exploatează cu măiestrie materialul arheologic. În *Antioch*, Liebeschuetz face apel cu competenţă la probele literare din secolul al IV-lea. *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest* (Princeton, 1961) a lui Glanville Downey este mai puţin pertinentă, dar se ocupă de o perioadă întinsă. Referitor la Palestina, vezi Avi-Yonah, *Jews of Palestine*, Carol A.M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (Oxford, 1987), Yizhar Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period* (New Haven, 1992), şi Joseph Shereshevski, *Byzantine Urban Settlements in the Negev Desert* (Beersheba, 1991). Asupra Arabiei bizantine, vezi S. Thomas Parker, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier* (Winona Lake, 1985).

Despre Egipt, trebuie menţionată acum în primul rînd lucrarea *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993) a lui Roger Bagnall. Vezi şi *Administration* a lui Lallemand şi încă valoroasa *Organisation militaire de l'Égypte byzantine* (Paris, 1912) a lui Jean Maspero. Opiniile de mult timp general acceptate ale lui Edward R. Hardy, expuse în *The Large Estates of Byzantine Egypt* (New York, 1931), sunt acum modificate în mare parte de lucrarea "Grands domaines" a lui Jean Gascou. Relativ la Cyrenaica, vezi Denis Roques, *Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire* (Paris, 1987). Toate aceste studii regionale au implicaţii asupra întregului imperiu.

Mai puţin generale, dar interesante totuşi sunt *Gerasa: City of of the Decapolis* (New Haven, 1938) şi *Ptolemais: City of the Libyan Pentapolis* (Chicago, 1962) ale lui C.H. Kraeling şi *Edessa, "The Blessed City"* (Oxford, 1970) a lui J.B. Segal. *Thessalonique et ses monuments du IVème au VIème siècle* (Atena, 1984) a lui J.-M. Speiser apelează în primul rînd la arheologie, în vreme ce *Aphrodisias in Late Antiquity* (Londra, 1989) a Charlottei Roueché se ocupă mai ales de epigrafie. O serie de studii locale recente, inclusiv asupra Greciei şi a Anatoliei, se datorează editorului Robert Hohlfelder, *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era* (New York, 1982).

În ceea ce priveşte armata, vezi Ramsay MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (Cambridge, Mass., 1963), şi Hoffman, *Bewegungsheer*. Referitor la impozitare, trebuie menţionată mai întîi lucrarea "Dioclétien" a lui Carrié, dar *La capitation du Bas-Empire* (Mâcon, 1945) a lui A. Déléage şi *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire* (Paris, 1975) a lui A. Cérati îşi

mențin încă o mare parte a valorii lor. *Die 'Steuerhaftung' im spätrömischen 'Zwangstaat'*, ed.II (Frankfurt, 1988) a lui H. J. Horstkotte oferă un corectiv al tendinței de exagerare a operativității sistemului de taxare.

Referitor la activitatea administrației imperiale, M. T. W. Arnheim face în *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire* (Oxford, 1972) cîteva observații convingătoare. În *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (München, 1958), J. Karayannopulos oferă o imagine de ansamblu a evidenței administrației financiare; oarecum mai limitate ca preocupări, dar conținînd mai multe detalii sunt cele două lucrări ale lui Roland Delmaire, *Largesses sacrées* și *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IVème-VIème siècles): Études prosopographiques* (Bruxelles, 1989). *Corruption and the Decline of Rome* (New Haven, 1988) a lui Ramsay MacMullen reprezintă o bună tratare a unui subiect important și neglijat. Cît despre comparația dintre părțile de răsărit și de apus ale imperiului, vezi Roland Ganghoffer, *L'évolution des institutions municipales en occident et en orient au bas-empire* (Paris, 1963).

Asupra triumfului Creștinătății, lucrarea standard rămîne cea a lui Johannes Geffcken, *The Last Days of Greco-Roman Paganism* (Amsterdam, 1978; o traducere a ediției din 1929), la care Ramsay MacMullen, prin *Christianizing the Roman Empire, A.D. 100-400* (New Haven, 1984), și Robin Lane Fox, prin *Pagans and Christians* (Harmondsworth, 1986), adaugă idei noi și referințe de ultimă oră. În privința celei mai detaliate tratări, vezi acum Frank Trombley, *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529*, 2 volume (Leiden, 1993-94). Despre religia și cultura egipteană, vezi studiile editate de B. Pearson și J. Goehring în *The Roots of Egyptian Christianity* (Philadelphia, 1986). Relativ la proprietățile bisericești, trebuie menționată lucrarea *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVème au VIIIème siècles* (Bruxelles, 1972) a Ewei Wipszycka.

În ceea ce privește cultura, vezi C. N. Cochrane, *Christianity and Classical Culture* (Oxford, 1940), M.L.W. Laistner, *Christianity and Pagan Culture in the Later Roman Empire* (Ithaca, 1951), G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Ann Arbor, 1990), și în special eseurile editate de A. Momigliano în *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford, 1963). Cît despre teologie, o lucrare utilă este *From Nicaea to Chalcedon: A Guide to the Literature and Its Background* (Philadelphia, 1983) a lui Frances M. Young. Cel mai accesibil ghid al literaturii creștine este *Patrology* III (Utrecht, 1960) a lui Johannes Quasten. Asupra oratoriei, vezi George A. Kennedy, *Greek Rhetoric Under Christian Emperors* (Princeton, 1983). În privința artei, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century* (New York, 1979) editată de Kurt Weitzmann constituie o introducere convenabilă.

Economia Imperiului din perioada aceasta este un subiect care a stîrnit multe dezbateri, dar acestea au dus la puțin consens. O serie de studii incitante, chiar dacă nu prea comprehensive, sunt cele ale lui King, *Imperial Revenue* și *Hommes et richesses* I, cel al lui E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4ème-7ème siècles* (Paris, 1977), și cel al lui Jean Durliat, *De la ville. La crise de l'empire romain de Marc-Aurèle à Anastase* (Paris, 1964) a lui Roger Rémondon pune problema declinului într-o perspectivă oarecum mai largă. Despre societate în general, vezi F. Tinnefeld, *Die frühbyzantinische Gesellschaft* (München, 1977).

PARTEA II: 457-610

Principalele surse ale celei mai mari părți a acestei întregi perioade sunt cronica lui Ioan Malalas, care sporește în valoare de la mijlocul secolului al V-lea pînă la sfîrșitul ei, adică anul 565, cea a lui Theophanes, care a fost scrisă în secolul al IX-lea, dar conține ceva material valoros relativ și la acest interval, cea a lui Evagrius care se oprește la 594 și ca de obicei laconica *Cronica Pascală.*

Lucrările comprehensive moderne consacrate perioadei precedente se extind și asupra acestei perioade. *Later Roman Empire* a lui Jones o acoperă aproape în întregime, încheindu-se în 602. *Histoire du Bas-Empire* II a lui Stein este dedicată intervalului 476-565, întrucît planul acestuia de a merge pînă în 641 a fost zădărnicit de moartea sa. Cea de a doua ediție a lucrării *History* a lui Bury se oprește și ea în 565, dar cel de al doilea volum al primei ediții, o lucrare mai sumară, continuă pînă în 802. *History of the Goths* a lui Wolfram se extinde pînă la mijlocul secolului al VI-lea și este preferabilă celei a lui Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths* (Bloomington, 1984). Dintre lucrările de referință, *Prosopography* a lui Jones, *Consuls* lui Bagnall, *Realencyclopädie* a lui Pauly și *Spätantike* a lui Demandt acoperă și ele acești ani.

Capitolul 5: 457-518

Sursele sunt în cea mai mare parte aceleași și aproape la fel de precare ca și cele ale perioadei precedente, îmbunătățite doar datorită faptului că Marcellinus și Ioan Malalas au mai multe de spus pe măsură ce se apropie de timpurile în care au trăit. Dintre istoricii ale căror lucrări au ajuns doar fragmentar pînă în zilele noastre, Priscus a acoperit perioada pînă pe la 474, Malchus din Philadelphia pe cea dintre 474 și 491, iar Candidus din Isauria pe cea dintre 457 și 491 (toate traduse și editate de Blockley

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

în *Historians*). Cronica scrisă în siriacă a lui Ioan Stilitul tratează evenimentele din Mesopotamia bizantină dintre 475 şi 506. Procopius din Cesareea se referă doar ocazional, ca fundal, la domnia lui Anastasie.

Cu excepţia lucrărilor *History* a lui Bury şi *Histoire du Bas-Empire* a lui Stein, perioada este slab acoperită, chiar dacă avem în vedere lipsa surselor. Se pare că nici o lucrare detaliată nu a fost scrisă despre domnia crucială a lui Leon I. Nimic deosebit asupra lui Zenon nu a apărut de la disertaţia elaborată a lui W. Barth, *Kaiser Zeno* (Basel, 1894). Lucrarea *Byzantium and the Decline of Rome* (Princeton, 1968) a lui Walter Kaegi constituie o tratare destul de vagă a relaţiilor dintre Răsărit şi Apus sub Leon şi Zenon. *L'imperatore Anastasio I* (Roma, 1969) a lui Carmelo Capizzi este o lucrare recentă, dar în multe privinţe superficială. Vezi şi Peter Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire: The Religious Policy of Anastasius I*, ed.II (Thessalonic, 1974).

Capitolul 6: 518-565

Sursele acestei perioade cresc în valoare, cea mai bună dintre ele fiind de departe Procopius din Cesareea. *Războaiele* este o relatare detaliată a evenimentelor din intervalul 527-552, cărora Procopius le-a fost martor în cea mai mare parte, în timp ce *Istoria secretă* constituie o izbucnire exagerată, dar clarificatoare împotriva lui Iustinian şi a acoliţilor acestuia, scrisă în secret în anul 550. Procopius a fost continuat pentru anii dintre 552 şi 558 de Agathias din Myrina (ed. de R. Keydell, *CFHB* [Berlin, 1967]; trad. de J. D. Frendo, *CFHB* [Berlin, 1975]). La rîndul lui, Agathias a fost continuat după 558 de mai talentatul Menander Protector, a cărei operă ne-a parvenit sub forma unor fragmente copioase. Dintre sursele menţionate deja pentru perioada anterioară, Ioan Malalas, acum contemporan cu ea, este deosebit de minuţios şi interesant. Din istoria eclesiastică scrisă în siriacă de episcopul monofizit Ioan din Efes avem doar fragmente din partea referitoare la anii 521-565. Odată cu această perioadă, textul latinesc *Liber Pontificalis* devine o sursă valoroasă privind istoria papalităţii şi a Romei în general.

Atît *History* a lui Bury cît şi *Histoire du Bas-Empire* a lui Stein îşi consacră aproape în întregime volumul al doilea domniilor lui Iustin şi celei a lui Iustinian, iar volumul lui Stein rămîne cea mai bună carte dedicată acestor ani. *Justin the First* (Cambridge, Mass., 1950) a lui A. A. Vasiliev constituie o tratare exhaustivă a domniei lui Iustin. *Das Zeitalter Iustinians I* (Berlin, 1960) a lui Berthold Rubin se ocupă de unele aspecte ale domniei lui Iustinian, oferind detalii stupefiante, dar a rămas neterminată; comentariul istoric al aceluiaşi autor asupra lui Procopius,

Prokopios von Kaisareia (Stuttgart, 1954; retipărit din articolul lui despre Procopius din *Realencyclpädie* a lui Pauly) este în general mai util.

Capitolul 7: 565-610

După moartea lui Iustinian, sursele se depreciază oarecum. Evagrius continuă pînă în anul 594. Istoria fragmentară a lui Menander Protector merge pînă în 582. Istoria eclesiastică haotică, dar plină de informaţii scrisă în siriacă de Ioan din Efes ne-a parvenit aproape în întregime pentru intervalul 565-588. Extinsa, dar greoaia istorie a lui Teofilact Simocatta acoperă perioada 582-603, cu o relatare retrospectivă a războiului cu perşii începînd din 572. Din 603 încoace, aceste surse destul de exacte dispar, lăsînd în locul lor doar scrierea lui Theophanes, *Cronica pascală* şi *Scurtă istorie* a lui Niceforus, care începe cu anul 602.

Istoria contemporană scrisă în coptă de Ioan din Nikiu, care a ajuns pînă în zilele noastre sub forma unei traduceri trunchiate în etiopică a unei variante arabe, oferă informaţii valoroase, dar adesea confuze asupra Egiptului. *Miracolele Sf. Dumitru*, o culegere de texte descriind felul în care sfîntul patron al Thessalonicului şi-a apărat după moarte cetatea, devine o sursă interesantă pentru istoria Balcanilor începînd cu asediul slavilor din 586. Evenimentele din apus trebuie în cea mai mare parte reconstituite din informaţii disparate existente în mai multe surse latine: cronica lui Ioan din Biclar asupra evenimentelor din Spania, *Istoria lombarzilor* a lui Pavel Diaconul şi *Liber Pontificalis*.

Prima ediţie a lucrării *History* a lui Bury acoperă întreaga perioadă, dar este inferioară operei de maturitate a aceluiaşi autor. Cea mai bună tratare a domniilor lui Iustin al II-lea şi Tiberius al II-lea este o monografie datorată tînărului Ernest (ulterior Ernst) Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reichs, vornehmlich unter der Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus* (Stuttgart, 1919). Relativ la domnia lui Mauriciu, vezi Paul Goubert, *Byzance avant l'Islam* I-II 2 (Paris, 1951-65), un studiu neterminat şi exagerat de lung, dar uneori util, şi mai ales Whitby, *Emperor Maurice*, care este competent în privinţa subiectelor alese, războaiele din Balcani şi cele cu perşii ale lui Mauriciu. În ceea ce priveşte domnia lui Focas, vezi primul volum al lucrării *Byzantium* a lui Stratos, care nu este foarte satisfăcătoare, dar poate fi parţial completată de comentariile pertinente ale lui Borkowski din *Alexandrie II*.

Capitolul 8: Societatea, 457-610

Sursele legislative reprezentative sunt textul latinesc al cunoscutului *Codul lui Justinian*, revizuit în 534, şi în special aşa-numitele *Novele* ulterioare, elaborate tot de Iustinian. În ciuda lipsei lui de claritate, Ioan Lidianul oferă informaţii copioase despre administraţie. *Istoria secretă* şi *Despre ziduri* ale lui Procopius sunt clarificatoare, dar lipsite de echilibru atît în privinţa concentrării cît şi a aprecierilor contrarii. Referitor la armată, lucrarea fundamentală este *Strategicon* a lui Mauriciu (ed. de G.T. Dennis, *CFHB* [Viena, 1981]; trad. de acelaşi [Philadelphia, 1984]). Arheologia şi papirusurile continuă să constituie surse importante, cu toate că numărul inscripţiilor scade. Predicile se răresc şi ele, în vreme ce epistolografia şi oratoria dispar aproape cu desăvîrşire, iar hagiografia are mai puţine lucruri de spus decît de obicei.

Majoritatea lucrărilor citate în Capitolul 4, mai ales *Later Roman Empire* a lui Jones, acoperă perioada aceasta. Asupra diverselor regiuni, vezi utila compilaţie a lui Dietrich Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (München, 1969). În privinţa Africii, vezi Charles Diehl, *L'Afrique byzantine*, 2 volume (Paris, 1896), şi mai recent D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa* (Oxford, 1981). Despre Spania, vezi Thompson, *The Goths in Spain*, care are un apendice consacrat provinciilor bizantine. Relativ la Italia, vezi Brown, *Gentlemen*, un studiu extrem de inteligent scris. În ceea ce priveşte Mesopotamia, vezi şi J. Lauffray, *Halabiyya-Zenobia: Place forte du limes oriental et la Haute-Mésopotamie au VI*^{ème} *siècle*, 2 volume (Paris, 1983-91). Referitor la Egiptul secolului al VI/lea, lucrarea *Dioscorus of Aphrodito: His Work and His World* (Berkeley, 1988), a lui Leslie MacCoull prezintă un oarecare interes general.

Cît despre *Codex Justinianus*, vezi Paul Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, 5 volume (Paris, 1912-52). Asupra tulburărilor civile, vezi Cameron, *Circus Factions*, o critică pertinentă a unei mari părţi a literaturii timpurii, care interpreta violenţele de la circ în termeni politici şi religioşi. Lucrarea *L'administration civile de l'Égypte byzantine* ed. II (Paris, 1928) de Germaine Rouillard rămîne valoroasă, tratînd atît problema tulburărilor civile, cît şi pe aceea a corupţiei din administraţia secolului al VI-lea.

În privinţa Bisericii în general, vezi lucrarea *Imperial Unity* a lui Meyendorff. Despre monofiziţi, vezi W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries* (Cambridge, 1972), care cade pradă unei serii de stereotipuri, mai ales în ceea ce priveşte opinia că monofizitismul ar fi avut trăsături "naţionaliste". Relativ la calcedonieni, vezi Patrick T. R. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East (451-553)* (Leiden, 1979), care este o lucrare elaborată mai îngrijit. În ceea ce priveşte biserica din Siria şi din Egipt, vezi

R. Devreesse, *Le patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'église jusqu'à la conquête arabe* (Paris, 1945), şi Jean Maspero, *Histoire des patriarches d'Alexandrie depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des églises jacobites (518-616)* (Paris, 1923).

Referitor la literatura secolului al VI-lea, lucrarea *Procopius and the Sixth Century* a lui Averil Cameron îl prezintă pe marele istoric fără prea multă simpatie, luînd mizantropia acestuia drept misoginism; ea îl tratează mai blînd pe un istoric mediocru în *Agathias* (Oxford, 1985). Prima parte a lucrării *Byzantine Humanism* a lui Lemerle oferă o analiză competentă a problemelor legate de educaţia din perioada aceasta. Cît despre o introducere în arta epocii, vezi André Grabar, *Byzantium from the Death of Theodosius to the Rise of Islam* (Londra, 1966).

Acoperirea modernă oferită de cercetările asupra istoriei problematice, dar cruciale a economiei acestei perioade este sporadică şi împărţită între lucrările generale citate consacrate acestui interval de timp şi cele dedicate celui dinaintea lui. *Les propriétés de la couronne et de l'église dans l'empire byzantin (Vème-VIème siècles): Documents* (Paris, 1976) a lui Michel Kaplan are o perspectivă foarte limitată.

PARTEA III: 610-780

Dintre toate fazele istoriei bizantine, aceasta este cea mai slab documentată. Acoperind-o în întregime, Theophanes constituie sursa principală, dar el este adesea confuz; calculele sale privind anii erei noastre sunt în general cu un an în urmă de la 609/10 la 684/85 şi de la 725/26 la 772/73 (vezi Ostrogorsky, "Chronologie", dar şi, mai jos, intervalul 684/85-714/715). Principala sursă suplimentară este lucrarea *Scurtă istorie* a lui Niceforus, care se încheie în anul 769 şi nu oferă nici o informaţie relativ la intervalul 641-668. Cronicarii bizantini de mai tîrziu nu fac de regulă altceva decît să-l copie pe Theophanes.

Multe detalii şi informaţii pot fi obţinute din lucrările autorilor arabi. Un florilegiu al cîtorva extrase importante din acestea este tradus în lucrarea "Arabs" a lui Brooks, adăugită şi corectată în E.W. Brooks, "The Campaign of 716-718, from Arabic Sources", *JHS* 19 (1899), p. 19-33. Acestea sunt urmate de la 750 la 813 de lucrarea "Byzantines" a aceluiaşi autor. Asupra lui Baladhuri, o sursă foarte importantă asupra conflictelor militare de graniţă arabo-bizantine, vezi mai curînd traducerea integrală a lui Hitti decît extrasele din lucrarea lui Brooks. În privinţa acestei perioade, cronicile scrise în siriacă de Mihail Sirianul şi de Elijah din Nisibis devin şi ele de o oarecare utilitate, chiar dacă mai mult în ceea ce priveşte evenimentele din Orient decît cele de la Constantinopol. Istoria Armeniei a lui

Leontius (Lewond) acoperă intervalul 632-788. Principalele surse referitoare la Italia continuă să fie Pavel Diaconul, care se opreşte în anul 744, şi *Liber Pontificalis*. Africa este aproape total ignorată.

De regulă, aceşti ani posedă totodată cele mai puţine surse satisfăcătoare privind literatura minoră. Prima ediţie a lucrării *History* a lui Bury conţine o analiză a întregii perioade, ca şi sinteza lui Ostrogorsky, care devine acum destul de amănunţită. *Byzantium* a lui Jenkins are un caracter neoficial şi inegal. Cea mai completă acoperire a perioadei pînă la 711 este *Byzantium* a lui Stratos, opera unui istoric amator perseverent care divaghează uneori, mai ales în ceea ce priveşte exagerarea extinderii controlului imperial asupra Balcanilor. În *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge, 1990), John Haldon oferă cele mai recente referinţe asupra altor lucrări, dar, în afara teoretizării marxiste, nu adaugă nimic original.

Despre Balcani, vezi Fine, *Early Medieval Balkans*, iar relativ la Bulgaria– Beševliev, *Protobulgarische Periode*, care înlocuieşte în cea mai mare parte pentru perioada aceasta lucrarea *Bulgarian Empire* a lui Runciman. În ceea ce priveşte Anatolia şi arabii, vezi Cheira, *Lutte*, şi mai ales Lilie, *Byzantinische Reaktion*. Referitor la Armenia, s-ar putea începe cu J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 866*, ediţie nouă, a lui M. Canard (Lisabona, 1980), o compilaţie hibridă bazată pe o carte scrisă în 1919. *Military Unrest* a lui Kaegi adaugă unele materiale pertinente.

Capitolul 9: 610-668

Pe lîngă opera lui Theophanes şi *Scurtă Istorie* a lui Niceforus, *Cronica Pascală* ne oferă destul de multe informaţii pînă în 628, an în care se opreşte, ca şi fragmentul lui Ioan din Nikiu pentru intervalul 640-646. Poeziile lui Gheorghe din Pisidia (editate, traduse în limba italiană şi comentate de Agostino Pertusi, *Georgio di Pisidia, Poemi I, Panegerici epici* [Ettal, 1959]) oferă un tablou detaliat, chiar dacă simbolic, al domniei lui Heraclius. Cît despre problemele Caucazului şi, sporadic, cele ale istoriei bizantine, istoria Armeniei a lui Sebeus ne furnizează o serie de date importante pînă în 661. *Miracolele Sf. Dumitru* este o lucrare utilă pentru umplerea lacunelor surselor noastre privind istoria Balcanilor.

Cea mai completă istorie a Bizanţului este constituită de primele trei volume ale lucrării *Byzantium* a lui Stratos. Vezi şi Speck, *Geteilte Dossier*, care conţine presupuneri îndoielnice asupra unor surse confuze, dar şi o serie de concluzii convingătoare. *La spedizione italiana di Constante II* (Bologna, 1983) a lui Pasquale Corsi oferă puţine informaţii noi. Jones, *Prosopography*, continuă pînă în 641. Asupra

invaziei arabe în Siria, F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981), dă o analiză minuțioasă asupra surselor arabe, dar, neglijînd alte surse, nu reușește să tragă concluzii definitive. În *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge, 1992), Walter Kaegi face apel în mai mare măsură la materialul bizantin. În privința invadării Egiptului de către arabi, vezi vechea și prudenta lucrare a lui Alfred J. Butler, publicată prima dată în 1902, *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Domination*, ed. II sub îngrijirea lui P. M. Fraser (Oxford, 1978). Despre Balcani, comentariul din *Plus anciens recueils* a lui Lemerle este practic cel mai bun ghid.

Capitolul 10: 668-717

Sursele ating acum punctul culminant. Principalele rămîn Theophanes și *Scurtă istorie* a lui Niceforus, deși ambele sunt confuze și repetă relatarea unor fapte reprobabile în mod absurd atribuite lui Iustinian al II-lea. Cronicile arabe, *Miracolele Sf. Dumitru* și *Liber Pontificalis* oferă mai multe frînturi de informații.

Volumele IV și V din *Byzantium* a lui Stratos acoperă într-o manieră nu foarte perceptivă perioada de pînă în anul 711. Ele sunt totuși mai bune decît lucrarea de popularizare *Justinian II of Byzantium* (Madison, 1972) de Constance Head. *Plus anciens recueils* a lui Lemerle rămîne valoroasă în privința Balcanilor, iar *Byzantinische Reaktion* a lui Lilie în cea a Anatoliei. Relativ la cronologia dintre anii 685 și 717, vezi Treadgold, "Seven Byzantine Revolutions", care revizuiește lucrarea "Chronologie" a lui Ostrogorsky.

Capitolul 11: 717-780

Începînd din acest moment, informațiile noastre cunosc o ușoară îmbunătățire, deoarece obișnuitele surse, Theophanes și *Scurtă istorie* a lui Niceforus, devin mai bune, ambii cronicari apropiindu-se de timpul în care au trăit.

Cu toate acestea, literatura minoră continuă să fie deficientă, mai ales în ceea ce privește sintezele. Cea mai apropiată de o lucrare generală asupra domniei lui Leon al III-lea este *Kaiser Leon III: Ein Beitrag des Bilderstreits* (Halle, 1880) a lui Karl Schenk, un fragment care se oprește în 720. Unica operă generală asupra domniei lui Constantin al V-lea este semnată de Alfred Lombard *Études d'histoire byzantine: Constantine V, empereur des Romains* (Paris, 1902), care are și acum o oarecare utilitate, dar merge prea departe în corectarea atitudinii potrivnice a surselor față de

Constantin. În schimb, iconoclasmul sub aceşti doi împăraţi a beneficiat de o tratare extensivă. Vezi mai ales cele două studii complementare ale lui Gero, *Leo III* şi *Constantine V*. În ceea ce priveşte rebeliunea lui Artavasdos, vezi Speck, *Artabasdos* (dar cf. Treadgold, "Missing Year"). *Byzantinische Reaktion* a lui Lilie rămîne valoroasă referitor la războaiele arabe.

Capitolul 12: Societatea, 610-780

Sursele privind starea socială din perioada aceasta sunt atît de sărace, încît i-au determinat pe unii cercetători să tragă concluzii total contradictorii. Dovezile arheologice sunt puţine şi echivoce, în foarte mare parte datorită faptului că puţine cercetări au fost efectuate în Anatolia avînd în vedere problemele Bizanţului. Orice argument care ar putea explica această tăcere este în general lipsit de valoare, dat fiind că sursele scrise sunt atît de limitate.

Acestea includ o serie de texte hagiografice inegal distribuite şi problematice şi trei coduri de legi utile din punct de vedere al informaţiilor oferite, dar scurte: aşa-numita *Farmer's Law* (ed. de Zepos, *Jus* II, p. 63-71; trad. de W. Ashburner, *JHS* 30[1910], p. 85/108 şi 32[1912], p. 68-95), *Rhodian Sea Law* (ed. de Zepos, *Jus* II, p. 91-103; trad. de W. Ashburner [Oxford, 1909]), şi mai ales *Ecloga* lui Leon al III-lea. *Ecloga* este singura dintre cele trei surse datată cu precizie (la 726) şi care este cu siguranţă un document oficial. Canoanele Conciliului Quinisext din 692 (ed. de Mansi, vol. XI) sunt şi ele interesante.

Referitor la situaţia din Asia Mică în acest timp, vezi acum studiul îngrijit al lui Wolfram Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* (Berlin, 1989). Primul capitol din *Byzantine Revival* a lui Treadgold oferă o imagine de ansamblu a Imperiului în anul 780.

Cît despre armată şi administraţie, sursele şi studiile se referă în special la perioada ulterioară. Vezi remarcile preliminare ale lui J. B. Bury din *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (Londra, 1911), lucrare de altfel depăşită de *Listes* a lui Oikonomidès. În *Byzantinische Rang – und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert* (Berlin, 1985), F. Winkelmann cataloghează informaţiile fără să încerce să clarifice problema.

Asupra Bisericii în general, vezi J.-L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610-715)* (Amsterdam, 1972), iar pînă în 680 *Imperial Unity* a lui Meyendorff. În privinţa monotelismului, vezi V. Grumel, "Recherches sur l'histoire de monothélisme", *Échos d'Orient* 31 (1928), p. 6-16, 257-277; 32 (1929), p. 19-34, 272-282, şi 33 (1930), p. 16-28. Despre iconoclasm, vezi inteligenta lucrare de

popularizare a lui Martin, *History*, şi culegerea de documente din *Iconoclasm* a lui Bryer.

Relativ la declinul cultural din perioada aceasta, vezi mai ales prima parte din *Byzantine Humanism* a lui Lemerle. În ceea ce priveşte arta şi arhitectura, vezi Ernst Kitzinger, "Byzantine Art in the Period Between Justinian and Iconoclasm", *Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten-Kongress* IV.1 (München, 1958), şi André Grabar, *L'iconoclasme byzantin: Le dossier archéologique*, ed.II (Paris, 1984).

Referitor la economie, vezi *Agrarian History* a lui Lemerle şi *Hommes et la terre* a lui Kaplan. *Finances* a lui Treadgold este în continuare de o oarecare utilitate, dar trebuie coroborată cu *Byzantium and Its Army* a aceluiaşi autor. Cît despre starea socială, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIème, VIIIème et IXème siècles* (Louvain, 1975) a lui P.A. Yannopoulos şi *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (Berlin, 1987) a lui F. Winkelmann nu constituie decît ceva mai mult decît simple compilaţii ale probelor.

PARTEA IV: 780-1025

Deşi sursele acestei perioade sunt relativ bune, suprapunerile şi confuziile lor cronologice le fac adesea nu prea utile sau dificil de utilizat. Din rîndul operelor istorice, cronica lui Simeon Logofătul este în general cea mai bună pînă la 963, anul la care se opreşte, dar nici un text mai bun decît plagierea ei de către Leon Gramaticul nu a fost publicat pînă acum. Textul paralel numit acum Pseudo-Simeon adaugă o serie de fapte importante, dar şi unele date care sunt pure invenţii şi care i-au indus în eroare pe mulţi cercetători. Istoria cunoscută sub numele de *Theophanes Continuatus* conţine mult material valoros, dar şi interpretări greşite şi ficţiuni pînă în 886, cînd începe să copie lucrarea lui Simeon Logofătul.

Cronica ulterioară a lui Scylitzes copiază în cea mai mare parte textul din *Theophanes Continuatus* pînă în 944, în timp ce cronica lui Kedrenos o copie în cea mai mare parte pe cea a lui Scylitzes. Dintre sursele orientale, Mihail Sirianul continuă să aibă o valoare inegală. Extinsele şi utilele din punct de vedere cronologic surse arabe pentru intervalul 820-959 sunt adunate convenabil şi traduse ca secţiuni în *Byzance et les Arabes* I şi II.2 a lui Vasiliev. Asupra themelor din perioada aceasta, vezi Constantin al VII-lea, *De Thematibus* şi în special textele editate de Oikonomidès în *Listes*.

În ciuda relativei abundenţe a surselor primare, nici una dintre istoriile erudite nu acoperă în mod special perioada aceasta cu excepţia lucrării *Byzantium* a lui Jenkins, care este din aproape toate punctele de vedere inferioară sintezei lui

Ostrogorsky. Lipsa unei lucrări comprehensive asupra istoriei medii a Bizanțului nu ar cîntări atît de greu dacă studiile consacrate intervalelor de timp ale acestei perioade ar avea continuitate, îngrijit scrise și aduse la zi, ceea ce, în general, nu sunt.

Relațiile bizantine cu alte popoare sunt mai bine acoperite. Pe lîngă *Byzance et les Arabes* a lui Vasiliev, *Commonwealth* a lui Obolensky și *Early Medieval Balkans* a lui Fine, vezi Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria* (Berkeley, 1975), care se axează pe perioada 852-1018, și mai vechea, dar mai extinsa relatare a lui Runciman din *First Bulgarian Empire*. În privința Italiei bizantine, vezi totuși *Italie* a lui Gay, care tratează perioada 867-1071; Gay este adus la zi din mai multe puncte de vedere de von Falkenhausen în *Untersuchungen*.

Capitolul 13: 780-842

În afară de sursele deja citate, inclusiv textul lui Theophanes pentru perioada de pînă în anul 813, vezi "Scriptor Incertus" (ed. de I. Bekker, împreună cu "Leo Grammaticus", *CSHB* [1842]), o sursă bună, dar fragmentară pentru anii 812-816, al cărei autor este probabil Sergiu Confesorul și Genesios, care acoperă aceeași perioadă ca și *Theophanes Continuatus*, dar este mai puțin fantezist. Scrisorile lui Teodor din Studios (ed. de G. Fatouros, 2 volume, *CFHB* [Berlin, 1992]) sunt destul de utile din punct de vedere al informațiilor, ca și foarte numeroasele lucrări hagiografice referitoare la a doua perioadă a iconoclasmului. În "Byzantines", Brooks traduce fragmente din surse arabe relativ la anii dinaintea celui cu care începe *Byzance et les Arabes* a lui Vasiliev. Partea aceasta din Mihail Sirianul este mai bună decît celelalte, dar totuși nu foarte demnă de încredere.

Întreaga perioadă este amănunțit acoperită de Treadgold în *Byzantine Revival. Kaiser Konstantin VI*, 2 volume (München, 1978), a lui Speck oferă o relatare exhaustivă a perioadei 780 - 797 pe baza unei analize extrem de subiective a surselor. J.B. Bury și-a continuat prima ediție a lucrării *History*, care se încheie în 802, cu *Eastern Roman Empire*, depășită acum în foarte mare măsură, dar conținînd adesea interpretări valoroase. *Nicephorus I* a lui Niavis, care a apărut după ce lucrarea mea *Byzantine Revival* a intrat sub tipar, oferă o serie de elemente suplimentare utile.

Capitolul 14: 842-912

Principalele istorii sunt aceleași ca și pentru perioada anterioară. Genesius se oprește la 886. După data aceasta, *Theophanes Continuatus* constituie doar ceva mai

mult decît o copie a textului lui Simeon Logofătul, care este cea mai bună sursă, dar oarecum confuză în privința perioadei de pînă în 867. Există şi alte izvoare destul de numeroase, printre care legi, manuale militare şi administrative, scrisori, cuvîntări şi mai ales lucrări hagiografice. Cele mai importante surse individuale sunt scrisorile lui Leon Koerosfactes (ed. împreună cu biografia acestuia şi trad. în limba franceză de Kolias în *Léon Choerosphactès*), *Vita Euthymii* şi *De Administrando Imperio* a lui Constantin al VII-lea. Sursele arabe sunt traduse de Vasiliev în *Byzance et les Arabes*. Istoria Armeniei a lui Ioan Catolicul devine acum şi ea relevantă.

Întrucît literatura suplimentară nu a analizat în mod corespunzător sursele, probabil că cercetările viitoare vor modifica relatarea existentă în textul meu. *Byzance et les Arabes* a lui Vasiliev este de la un capăt la celălalt o lucrare utilă, dar a fost înlocuită referitor la paulicieni de "Pauliciens" a lui Lemerle. "Chronological Accuracy" a lui Jenkins stabileşte în general cronologia celei mai mari părţi a perioadei.

Eastern Roman Empire a lui Bury continuă pînă în 867, dar nu se ocupă temeinic de sursele confuze pentru aceşti ani; în privința acestora, vezi P. Karlin - Hayter, "Études sur les deux histoires du règne de Michel III", *Byzantion* 41 (1971), p. 452-496. Singura carte asupra domniei lui Vasile I este în mare parte depăşita *Basile Ier empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXème siècle* (Paris, 1908) a lui A. Vogt. În absența unui studiu general consacrat domniei îndelungate şi atît de plină de evenimente a lui Leon al VI-lea, *Léon Choerosphactès* a lui Kolias şi în special comentariul doamnei Karlin-Hayter asupra lucrării *Vita Euthymii* sunt cele mai bune ghiduri. Vezi şi P. Karlin-Hayter, "'When Military Affairs Were in Leo's Hands': A Note on Byzantine Foreign Policy (886-912)", *Traditio* 23 (1967), p. 15-40.

Capitolul 15: 912-963

Simeon Logofătul, acum contemporan cu epoca, oferă principala narare a evenimentelor pînă în 948, cu o scurtă continuare pînă în 963 datorată poate tot lui. *Theophanes Continuatus* îl copie pe Simeon, dar face cîteva adaosuri pînă în 948, înainte de a deveni sursa cea mai bună pentru perioada de pînă în 961. Începînd din 944, Scylitzes începe să adauge material important altor surse. Textul lui Leon Diaconul, prima dintre istoriile medievale clasice ale Bizanțului scrise de contemporani ai evenimentelor descrise, începe cu anul 959. Alte surse greceşti includ *De Administrando Imperio* a lui Constantin al VII-lea, *Letters* a patriarhului Nicolae I, *Letters* a lui Theodore Daphnopates (ed. şi trad. de J. Darrouzès şi L.G. Westerink

[Paris, 1978]) şi alte scrieri ale lui Nicolae I (ed. şi trad. de L.G. Westerink, *CFHB* [Washington, 1981]).

Textul latinesc al lui Liudprand, *Antapodosis*, conţine o serie de informaţii interesante adunate în timpul misiunii diplomatice a autorului său la Constantinopol din 949. Fragmentele arabe din *Byzance et les Arabes* II.2 a lui Vasiliev merg pînă în 959. Începînd din 937, vezi istoria deosebit de bogată în informaţii a arabului creştin Yahya din Antiohia. O altă istorie arabă valoroasă este cea a lui Miskawayh. Istoria contemporană a Armeniei scrisă de Ioan Catolicul se încheie în 923.

Romanus Lecapenus a lui Runciman a îmbătrînit frumos şi rămîne cel mai bun studiu pentru anii de pînă în 945. Din 945 pînă în 959, trebuie să apelăm la *L'empire grec au dixième siècle: Constantine Porphyrogénète* (Paris, 1870) a lui Alfred Rambaud şi la Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, ambele ilustrînd într-o oarecare măsură prolixitatea propriilor lucrări ale lui Constantin. Din cauza frecventelor războaie arabe din perioada aceasta, lucrarea *Byzance et les Arabes* a lui Vasiliev este deosebit de valoroasă. *Histoire* a lui Canard adaugă multe detalii de interes bizantin, mai ales după 959, anul în care se opreşte Vasiliev. Începînd cu 959, vezi lucrarea *Nicéphore Phocas* a venerabilului Schlumberger.

Capitolul 16: 963-1025

Principalele surse sunt Leon Diaconul (pînă în 976, cu o scurtă digresiune care se întinde pînă în 989) şi Scylitzes, care este uneori confuz, dar care rămîne după anul 976 aproape singurul narator, dat fiind că majoritatea istoriilor ulterioare nu fac decît să-l copieze. Începînd din 976, memoriile vioi şi inteligent scrise ale lui Psellos adaugă o serie de informaţii, deşi el nu este deocamdată contemporan cu această perioadă. În ceea ce priveşte armata, prezintă interes tratatul *On Skirmishing* al lui Nicefor al II-lea Focas (ed. cu comentariu şi trad. în limba franceză de G. Dagron şi H. Mihăescu, Paris, 1986). Scrisorile cîtorva figuri importante ale timpului, mai cu seamă cele ale lui Nicefor Uranos, sunt editate şi comentate de Jean Darrouzès în *Épistoliers byzantins du Xème siècle* (Paris, 1960).

Dintre sursele arabe, principalele sunt Miskawayah pînă în 979, de atunci pînă în 999 continuatorul său, Abu Shuja (trad. în Miskawayah, vol.VI), şi în special Yahya din Antiohia (cu toate că ediţia Krachovsky-Vasiliev şi traducerea se încheie în 1013). De o oarecare utilitate sunt şi istoria Armeniei a lui Ştefan din Taron, care merge pînă în 1003, şi istoria siriacă a lui Bar Hebraeus.

Literatura auxiliară este în general necorespunzătoare. Deşi întreaga perioadă este acoperită pînă în 969 de Schlumberger în *Nicéphore Phocas*, iar după aceea de

primele două volume ale lucrării aceluiaşi autor, *Épopée byzantine*, este necesar ca aceste capodopere vechi să fie înlocuite de un studiu modern. Disertaţia lui Forsyth, "Byzantine-Arab Chronicle", publicată din nefericire doar sub formă de fotocopie, constituie un ghid valoros pentru perioada 976-1025.

Lucrarea *Histoire* a lui Canard merge pînă în 1004, dar oferă detalii tot mai puţine pe măsură ce hamdanizii din Alep îşi pierd din importanţă. Istoria relaţiilor bizantino-arabe este preluată apoi de lucrarea îngrijit scrisă a lui Felix, *Byzanz*. Deoarece nimeni nu a elaborat încă o relatare pe deplin satisfăcătoare a confuzei istorii a Bulgariei din această perioadă, *Bulgarian Empire* a lui Runciman nu este o lucrare lipsită de valoare, în ciuda vechimii ei, iar *Early Medieval Balkans* a lui Fine oferă o analiză recentă a problemelor. Situaţia a fost complicată de naţionalismul unora dintre cercetătorii balcanici şi de ideea persistentă, dar nefondată, că Vasile al II-lea a avut de la bun început de gînd să cucerească Bulgaria.

Capitolul 17: Societatea, 780-1025

În ciuda faptului că sursele sporadice, dar abundente ar permite elaborarea unui studiu corespunzător asupra societăţii din perioada aceasta, nimeni nu l-a scris deocamdată. Lucrările de ordin secundar anterioare oferă în general o imagine pesimistă a stării sociale şi economice, dar pesimismul pare să rezulte nu atît din datele existente în surse, cît din dorinţa de a explica eşecurile de la sfîrşitul secolului al XI-lea.

Sursele includ multe vieţi ale sfinţilor, colecţii de scrisori şi manuale militare şi administrative, dintre care unele au fost deja citate. Vezi listele prioritare editate de Oikonomidès în *Listes* şi în *Novels* a lui Leon al VI-lea (ed. cu trad. în limba franceză de P. Noailles şi A. Dain, Paris, 1944), *Book of the Prefect* (ed. cu trad. în limba germană de J. Koder, *CFHB*, Viena, 1991; trad. în limba engleză de E.H. Freshfield, Cambridge, 1938), şi *De Ceremoniis* a lui Constantin al VII-lea. Descrierea Bizanţului a geografului arab Ibn Hawqal este şi ea interesantă, în ciuda supărătoarei tente anti-bizantine.

Referitor la renaşterea culturală, sursele deosebit de clarificatoare sunt *Bibliotheca* (ed. şi trad. în limba franceză de René Henry, 9 volume, Paris, 1959-91; trad. neterminată în limba engleză de J. Freese, Londra, 1920) a lui Photius, *Letters* şi *Amphilochia* (ambele editate de B. Laourdas şi L. 7G. Westerink, 6 volume, Leipzig, 1983 - 1988). *Suda* este şi ea importantă. Poemul epic *Digenes Acrites* (ed. de E. Trapp, Viena, 1971; trad. şi ed. de J. Mavrogordato, Oxford, 1956) oferă o imagine savuroasă a vieţii aristocraţiei provinciale.

Cel mai bun studiu existent asupra stării Imperiului în perioada aceasta este analiza din prima secțiune a lucrării *Studies* a lui Hendy. *Constantine Porphyrogenitus* a lui Toynbee oferă cea mai completă descriere generală, dar ignoră unele aspecte clarificate deja de Hendy. Alături de cercetările de interes local citate mai sus care merg pînă în anii aceştia, vezi mai ales Malamut, *Îles*, care prezintă o aplicabilitate oarecum mai vastă.

Cît despre armată, vezi *Byzantinische Armee* a lui Kuehn. Asupra activității guvernamentale, vezi mai ales lucrarea *Listes* a lui Oikonomidès şi continuarea acesteia, "Évolution". În privința aristocrației, vezi *Agrarian History* a lui Lemerle, studiile editate de Angold în *Byzantine Aristocracy* şi mai cu seamă *Pouvoir* a lui Cheynet.

Lucrarea *Commonwealth* a lui Obolensky include cel mai bun studiu general asupra convertirii slavilor. Despre renaşterea culturii, vezi lucrarea *Scholars* a lui Wilson şi în special *Byzantine Humanism* a lui Lemerle. Relativ la economie, pe lîngă *Studies* a lui Hendy, *Constantine Porphyrogenitus* a lui Toynbee şi *Finances* a lui Treadgold, vezi Harvey, *Economic Expansion*, care conține multe referințe utile şi o analiză marxistă discutabilă. Vezi şi primele două capitole din *Change* a lui Kazhdan.

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NOTE

Prefață

1. Vezi mai ales *The Byzantine Empire* (ediție revăzută, Washington, 1992) a lui Robert Browning ca exemplu de prezentare generală, *Byzantium: The Empire of New Rome* (Londra, 1980) a lui Cyril Mango ca exemplu de trecere în revistă a civilizației și *Oxford Dictionnary of Byzantium* (New York, 1991), în trei volume, al lui Alexander Kazhdan. Dintre lucrările în mai multe volume, *Byzantine History* (2 vol. Amsterdam, 1986-1993; în curs de redactare), care a ajuns la anul 1081, este elaborată mai mult ca un manual de decît ca o istorie, iar *Byzantium* (3 volume, Londra, 1988-1995) a lui John Julius Norwich este o compilație fără aparat critic a unei lucrări de mult depășite, care nu ridică totuși nici o pretenție de operă științifică academică.
2. Am inclus fragmente preliminare din carte în două cursuri ținute la Florida International University fără să stîrnesc nemulțumiri, deoarece studenții au fost asigurați că în istoriile Bizanțului, ca și în istoria romanelor rusești, nimeni nu-și dă osteneala să învețe toate numele.
3. Am citat destul de des aceste lucruri în referințe atît ca să evit repetarea argumentelor mele deja publicate, cît și ca să subliniez faptul că opiniile mele nu au nevoie de justificări.
4. Vezi W. Treadgold, *The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies*, „Byzantinische Forschungen", 14 (1990), 289-316.
5. Vezi W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842* (Stanford, 1988).
6. Vezi W. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081* (Stanford, 1995).
7. Din cîte se știe, nimeni nu a susținut că iconoclasmul a avut urmări mai importante sau că a prezentat un interes contemporan mai mare decît avusese și prezentase anterior ariarismul. Totuși, istoricii laici, care nu se referă niciodată la secolul al IV-lea cu numele de epoca arianismului, numesc adesea secolele al VIII-lea și al IX-lea epoca iconoclasmului, în detrimentul aspectelor mai semnificative ale istoriei acestor două secole.
8. Este interesant faptul că savanții care fac cele mai speculative generalizări, uneori fără nici o dovadă, sînt adesea mai sceptici în privința statisticilor înregistrate în surse; cf. *Byzantium and Its Army* (vezi nota 6 de mai sus), 1-7.
9. Vezi W. Treadgold, *Imaginary Early Christianity*, „International History Review", 15 (1993), 535-545, și *Taking Sources on Their Own Terms and on Ours*, „Antiquité Tardive", 2 (1994), 153-159.

Introducere

1. În acelaşi fel, limba punică din Africa de Nord, un alt idiom semitic, a rezistat mult timp latinii (indo-europene), dar, ulterior, ca şi siriaca şi egipteana, a cedat unui alt grai semitic, cel arab. (Rămîne, sub semnul întrebării motivul pentru care limba coptă homitică a cedat celei arabe semitice). Toate acestea sugerează faptul că problema ţinea de compatibilitatea lingvistică mai degrabă decît de trăinicia culturilor autohtone, care ar fi trebuie să fie la fel de înrădăcinate în Tracia sau Frigia, ca în Siria şi Africa de Nord. Supravieţuirea aparentă a illirei (indo-europene) în albaneza modernă pare să se datoreze, pe de o parte, izolarea albanezilor într-un ţinut aspru, pe de alta, vecinătatea cu civilizaţiile greacă şi latină, unde cele două limbi şi-au slăbit reciproc influenţa.
2. Grecii şi romanii, inclusiv bizantinii, foloseau termenul de „barbar" pentru populaţiile din afara lumii elene sau latine, deşi conştientizau faptul că unii barbari, în special perşii, îşi aveau propriile culturi avansate.

Capitolul 1

1. Ţinerea evidenţei în sistemul de impozitare al lui Diocleţian este dificil de interpretat şi constituie subiectul unei îndelungate controverse. Mă folosesc aici mai ales de cea mai recentă abordare datorată lui Carrié, *Dioclétien*, care rezumă poziţiile anterioare şi ajunge la cele mai coerente rezultate de pînă acum. Am rezerve serioase numai în privinţa scepticismului asupra faptului că *jugum* reprezenta întinderi variabile de pămînt, aşa cum se stabilea într-un cod de legi sirian, a cărui datare este incertă, fapt general acceptat.
2. În privinţa datei, vezi Hendy, *Studies*, p. 371-378.
3. Aceste evaluări sînt adaptate după cele ale lui Jones, *Later Roman Empire*, p. 1057.
4. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 44-59.
5. În privinţa sistemului monetar al lui Diocleţian, vezi Hendy, *Studies*, p. 448-462.
6. Întrucît acest fapt constituia demult o practică standard a împăraţilor care aveau nevoie de bani, nu avem nici un motiv să ne îndoim de autenticitatea raportului ostil al contemporanului Lactantius 7. 11-12.
7. Asupra evenimentelor din aceşti ani, vezi recent Constantin Zuckerman, *Les campagnes des tétrarques, 296-298: Notes de chronologie*, AT 2 (1994), p. 65-70.
8. Se spunea că Soarele Neînvins renaşte în fiecare zi a solstiţiului de iarnă, cînd zilele începeau să fie mai lungi.

9. Adică un chi (X) şi un rho (P) suprapuşi; ca exemplu, vezi Fig. 47, scutul din planul stîng îndepărtat.
10. Constantin şi Licinius au stabilit ca primul ciclI numerotat de cincisprezece ani să înceapă cu anul 312, dar se pare că acesta îşi avea originea în perioada Imperului timpuriu; vezi Duncan-Jones, *Money and Government*, p. 59-63.
11. Relatarea lui Zosimus (2.33) despre crearea de către Constantin a prefecturilor regionale, în ciuda criticilor aduse de cercetătorii moderni, pare să fie în esenţă exactă. Toţi prefecţii pretorieni atestaţi între 324 şi 337, cu excepţia a patru numiţi în Africa şi a unuia (Evagrius) ataşat lui Constantin personal, par să fi administrat următoarele regiuni: 1) Britania, Galia, Spania – Bassus, Saturninus, Tiberianus; 2) Italia – Aemilianus, Pacatianus; 3) Balcani – Maximus; 4) Anatolia, Siria, Egipt – Constantius, Ablabius. Vezi referinţele din Barnes, *New Empire*, p. 131-139.
12. Relativ la Scholae, vezi Frank, *Scholae*.
13. Aceasta este redarea obişnuită, dar greşită, în limba engleză a grecescului *Hagia Eirene (Pacea Sfîntă)*. Dedicaţia era adresată Sfîntului Duh ca Pacea lui Dumnezeu, nu unei sfinte numită Irina.
14. Asupra fondării oraşului Constantinopol, vezi mai ales Cyril Mango, *Le développement urbain de Constantinople* (Paris, 1985), un studiu preliminar pentru un proiect al unei cărţi dedicate întregii istorii a oraşului. În privinţa sursei primare, vezi Durliat, *De la ville*, p. 185-278.
15. Afirmaţia lui Libanius, *Oration* 30.6, 30.7, cum că Constantin a folosit tezaurele confiscate ale templelor ca să clădească oraşul Constantinopol, ar trebui preferată afirmaţiei lui Ieronim din a sa notorie *Chronicle*, ca fiind nefondată, cum că tezaurele au fost confiscate abia în 331.
16. Asupra datei creării acestor dregătorii, vezi Delmaire, *Largesses sacrées*, p. 26-38.
17. Vezi Durliat, *De la ville*, p. 250-253, cu observaţia că, în 342, Constantius al II-lea a putut reduce numărul raţiilor la 40.000 fără ca acest lucru să ducă la apariţia unor probleme privind aprovizionarea cu alimente a populaţiei.

Capitolul 2

1. În privinţa poveştii lui Eusebius, care nu pare deloc să fie adevărată, vezi Philostorgius, 2.16.
2. Pentru unele date de mai jos, vezi T. D. Barnes, *Imperial Chronology*, A. D. 337-350, „Phoenix" 34 (1980), p. 160-166.

3. Aceasta este redarea greşită în limba engleză a grecescului *Hagia Sophia (Înţelepciunea Sfîntă).* Dedicaţia era adresată lui Hristos ca Înţelepciunea lui Dumnezeu, o descriere a Fiului acceptată atît de arieni cît şi de ortodocşi.
4. Vezi foarte recenta *Julianus Perserkrieg: einer Katastrophe,* a lui Gerhard Wirth, în Richard Klein, editor, *Julian Apostata* (Darmstadt, 1978), p. 455-507.
5. Nu se ştie de ce nu a reuşit Procopius să i se alăture lui Iulian mai devreme şi să evite întregul eşec.
6. În privinţa măririi impozitelor şi a măsurilor lui Valens de a opri acest proces, vezi Themistius, *Oration* 8.113 A-C, o sursă care deţine atît forţa cît şi slăbiciunea de a-i fi fost prezentată chiar lui Valens în 368.
7. Themistius, *Oration* 8.112 A-113C.
8. Vezi W. Liebescuetz, „The Finances of Antioch in the Fourth Cenbtury A.D.", *BZ 52* (1959), p. 344-356.
9. Cei care nu cred în profeţii ar putea bănui că povestea aceasta a fost fabricată după ce Theodosius I i-a succedat lui Valens. Dar vezi nota 12 de mai jos.
10. În privinţa împrejurărilor, vezi T. S. Burns, *The Battle of Adrianopole: A Reconsideration*, „Historia 22" (1973), p. 336-345.
11. Vezi Hoffman, *Bewegungsheer* I, p. 444.
12. Dacă ghicitorii din 371 profeţiseră cu adevărat că numele următorului împărat avea să înceapă cu THEOD – (vezti nota 9 de mai sus), aflarea acestui lucru s-ar putea să-l fi determinat pe Graţian să-l execute pe tatăl lui Theodosius, al cărui nume era tot Theodosius, după care, plecîndu-se în faţa destinului, l-a numit pe fiul său într-un post eliberat între timp. În privinţa misterelor relativ la executarea tatălui, vezi A. Demandt, *Der Tod des älteren Theodosius*, „Historia 18" (1969), p. 598-625.
13. Vezi Lallemand, *Administration*, 55-57, care stabileşte data creării diocezei la 380 sau 381.
14. Pentru recrutările efectuate de Theodosius, vezi *Codul lui Theodosius VII,* 13.8-11, datînd din perioada 380-382.
15. Contrar unei păreri ulterioare, numele de „ostrogoţi" şi „vizigoţi" nu înseamnă „goţii de răsărit" şi „goţii de apus"; de fapt, atunci cînd au fost pentru prima oară folosite aceste nume, vizigoţii se aflau la răsărit de ostrogoţi. „Vizigoţi" înseamnă mai curînd „nobilii goţi", în timp ce „ostrogoţi" înseamnă „goţii soarelui răsare". Vezi Wolfram, *History of the Goths,* p. 24-26.
16. Tratatul a fost semnat pe 5 octombrie, iar transferarea Iliriei s-a făcut pe la 9 decembrie, atunci cînd Flavius Hypatius era, în mod evident, prefect atît al Italiei

cît şi al Iliriei; cf. *Codul lui Theodosius XI,* 16.15, cu Ammianus, *XXIX,* 2.16. Înainte de aceasta, probabil că necesităţi de ordin militar au făcut ca Iliria să rămînă sub jurisdicţia lui Theodosius.

17. O mare parte din informaţiile privind această colonizare rămîne neclară; vezi foarte recenta *East Roman Foreign Policy,* p. 42-44 a lui Blockley.
18. În privinţa acestei transferări de trupe din Apus în Răsărit şi a organizării celor două armate paralele, vezi Hoffman, *Bewegungsheer,* p. 469-507, care datează ambele evenimente în 388. În privinţa cifrelor, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army,* p. 50.

Capitolul 3

1. Pentru justificarea faptului că Stilicho şi conducătorii Răsăritului nu au căzut de acord asupra pretenţiei celui dintîi de a fi regent al lui Arcadius – şi nu asupra unei pretenţii ca Iliria să aparţină Occidentului, cum mulţi au crezut – vezi Alan Cameron, *Theodosius the Great and the Regency of Stilicho,* „Harvard Studies in Classical Philology 73" (1969), p. 247-280.
2. În cele ce urmează accept elementele esenţiale ale reconstituirii lui Cameron, *Barbarians,* revizuind cronologia deja acceptată şi reinterpretînd enigmatica relatare a acestor evenimente în lucrarea alegorică *De Providentia* a lui Synesius din Cyrene. Acolo, bunul Prinţ Osiris îl reprezintă evident pe Aurelian, iar Prinţul rău Typho pe Caesarius, fratele acestuia, care i-a succedat ca prefect al Orientului.
3. Nu sînt convins de redatarea lui Cameron privitoare la moartea lui Fravitta survenită în 401 sau (mai probabil) 402 la „abia în 405", din *Barbarians,* p. 236-252. O datare atît de tîrzie nu se bazează pe nici un argument solid şi îşi are originea în două presupuneri discutabile: că Orientul şi Occidentul erau în relaţii bune în 402, în ciuda invaziei lui Alaric, şi că Ioan era încă destul de puternic ca să impună luarea unei astfel de măsuri controversate în 405, după moartea stăpînei sale, Eudoxia.
4. Ulterior, golfurile şi mlaştinile din jur au fost asanate, astfel că Ravenna se află acum la cîţiva kilometri în interiorul uscatului; dar la vremea aceea, oraşul era situat într-o lagună, ca şi Veneţia zilelor noastre, şi nu putea fi atacat dinspre uscat.
5. Eudocia, al cărei nume păgîn fusese Athenais, era fiica unui filosof atenian.
6. Vezi Brian Croke, *Evidence for the Hun Invasion of Thrace in A.D. 422,* GRBS 18 (1977), p. 347-367.
7. Bănuielile lui Theodosius se refereau la legătura Eudociei cu Paulinus, fostul şef al birourilor, care a fost executat, deşi nu a fost adusă nici o dovadă.

8. În privința acțiunilor isaurienilor din perioada aceasta, care sînt extrem de obscure, vezi E. A. Thompson, *The Isaurians Under Theodosius II,* „Hermathena 68" (1946), p. 18-31.
9. Aceasta pare cea mai plauzibilă interpretare a unei note din *Suda* sub titlul „Arbadur" (ed. Adler, A 3803).

Capitolul 4

1. La vremea aceea, grînele pentru Roma erau aduse din Africa de Nord, un exemplu al tendinței ambelor părți, de răsărit și de apus, ale Imperiului de a deveni independente economic.
2. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army,* p. 58-59. Estimez acolo că armata răsăriteană avea vreo 250.000 de oameni în 305, deoarece aprovimativ 50.000 de soldați fuseseră transferați din Apus în Răsărit pe la 395. Cifrele acestea nu includ flotele răsăritene, care aveau poate 23.000 de marinari înainte de Dioclețian și 32.000 după el, nici pe soldații Iliriei de apus, care făcea parte din Răsărit în timpul lui Dioclețian, dar nu în 395.
3. Jones, *Later Roman Empire,* p. 1057.
4. Fiecare an al impunerii începea la 1 septembrie. Conform ciclului de impozitare de cincisprezece ani, anii erau numărați de la 1 la 15, fiecare al 15-lea an fiind urmat de un nou an 1.
5. Asupra bogăției senatorilor răsăriteni și apuseni, vezi Jones, *Later Roman Empire,* p. 554-557, iar asupra taxelor plătite de aceștia la urcarea pe tron a împăraților vezi Hendy, *Studies,* p. 175, 408.
6. Asupra evidenței proprietăților funciare din Egipt, vezi A.H.M. Jones, *Census Records of the Later Roman Empire,* „JRS" 43 (1953), p. 58-64. În ceea ce privește descoperirile mai recente, vezi Alan Bowman, *Landholding in the Hermopolite Nome,* „JRS" 75 (1985), p. 137-155, care sugerează că proprietățile orășenilor, unele dintre ele destul de mici, reprezentau cel mult 25% din regiunea respectivă. În privința criticii judicioase a cîtorva idei anterioare asupra dimensiunii moșiilor mari din Egipt, vezi Gascou, *Grands domaines.*
7. Un Simeon Stilitul mai tînăr, care a încercat să-l întreacă pe cel mai vîrstnic, avea să apară în secolul următor tot în nordul Siriei.
8. Vezi Louis Swift, *The Early Fathers on War and Military Service* (Wilmington, 1983).
9. În privința situației știutorilor de carte, vezi William V. Harris, *Ancient Literacy* (Cambridge, Mass., 1989), p. 285-322, deși declinul treptat dovedit de el în

Egiptul rural şi în Apusul latin pare mult mai puţin evident în părţile profund elenizate ale Răsăritului.

10. Acesta era Ammonius Saccas, un creştin cunoscut ca îndepărtat de credinţă; vezi Eusebius, *Istoria eclesiastică*, 6.19.
11. Vezi Samuel Rubenson, *The Letters of St. Antony: Origenist Theology. Monastic Tradition and the Making of a Saint* (Lund, 1990).
12. Vezi extrem de recent Jaroslav Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism* (New Haven, 1993).
13. Vezi edictul lui Constantin din 334, *Codul lui Theodosius XIII, 4.1.*
14. Synesius, *De Regno* 14 D. După moda tipic bizantină, Synesius şi-a împrumutat comparaţia dintr-o sursă clasică, Platon, *Philebus* 21C.
15. În legătură cu aceste epidemii neglijate şi atestate de puţine documente, vezi McNeill, *Plagues*, p. 103-109.
16. Cifrele acestea sînt adaptate din tabelele din McEvedy, *Atlas.*
17. Tamara Lewit, *Agricultural Production in the Roman Economy, A.D. 200-400* (Oxford, 1991).
18. Despre Constantinopol, vezi Cyril Mango, *The Water Supply of Constantinopole*, în Mango, *Constantinopole*, p. 9-18 şi Jacoby, „Population", Durliat, *De la ville*, p. 250-265, observă pentru prima oară că raţia de grîne din anii 332-342, care ar fi fost suficientă pentru aproximativ 240.000 de oameni era mai mult decît dublă faţă de nevoile populaţiei; dar el apelează apoi la raţia de grîne din secolul al VI-lea ca să evalueze populaţia Constantinopolului între 500.000 şi 600.000 de locuitori, presupunînd că întreaga cantitate era consumată de către aceştia. O concluzie mai probabilă este că raţia din secolul al VI-lea ca şi aceea din secolul al IV-lea includeau ceea ce constituia de fapt plăţi substanţiale în natură sau poate vînzări subvenţionate către diverşi oficiali şi moşieri. Grînele ar fi fost vîndute de aceştia cu profit în afara oraşului, astfel încît ar fi hrănit mult mai mulţi oameni decît cei din oraşul propriu-zis.
19. Despre Alexandria, vezi Russell, *Late Ancient and Medieval Population*, p. 66-67. Despre Antiohia, vezi Libanius, *Epistula*, no. 1137 Wolf = no. 1119 Förster, şi cf. Liebeschuetz, *Antioch*, p. 92-100.
20. John Chrysostom, *In Acta Homilia* 9.3 *P.G.* 60, col. 97. În perioada în care a locuit la Antiohia, Ioan Hrisostomul aprecia la o zecime numărul locuitorilor foarte săraci: *In Matthalum Hamilia 66, PG* 58, col. 630. Dar aceste estimări sînt departe de a constitui date ştiinţifice.

21. Observați argumentul rațional al lui Donald Engels, *Roman Corinth: An Alternative Model for the Classical City* (Chicago, 1990), p. 121, că orașele cu peste 10.000 de locuitori n-ar fi rezistat numai de pe urma agriculturii (deși în alte privințe consider opiniile lui Engels asupra orașelor din perioada clasică drept exagerat de optimiste).
22. Vezi Tchalenko, *Villages I,* mai ales p. 422-426. Dar observați că el consideră că s-ar putea ca această regiune să fi beneficiat și de pe urma decăderii altor zone unde se cultivau măslinii din Grecia și din Apus.
23. Cf. M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (Harmondsworth, 1983), p. 123-149. În ciuda influenței creștine, sclavia domestică s-a diminuat mult mai puțin decît cea din agricultură și a rămas importantă de-a lungul celei mai mari părți a istoriei Bizanțului.
24. Ioan din Lydia, III, p. 43.
25. Pentru aceste evaluări bugetare vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army,* p. 188-195.
26. Calculul pentru întregul Imperiu în jurul anului 300, bazat pe Tradgold, *Byzantium and Its Army,* p. 49-59 și 159, este după cum urmează:

– plata soldaților (581.000 x 12 nom. x 4/3)	9, 296 milioane nom.
– plata vîslașilor (64.000 x 12 nom. x 5/4)	0,96
– uniforme și arme (581.000 x 5 nom.)	2, 905
– furaje și cai (51.000 x 5 nom.)	0, 255
– campanii și alte cheltuieli militare	1,0
– plata birocrației	2, 0
– alte cheltuieli nemilitare și surplusul	1,6
Total	18, 016 milioane nom.

Pentru estimările romane vezi Duncan-Jones, *Money and Government,* p. 45-46, cu evaluări mai mici și mai mari ale mediei de 907, 5 milioane de sesterți pe la 150 și de 1537,5 milioane de sesterți pe la 215. Sestertul era evaluat la 1/4.500 livre de aur între domnia lui Nero (54-68 e.n. – n.t.) și anul 215 și la 1/5.000 în 215, astfel că sestertul poate fi calculat la 0,016 nomisme înainte de 215 și apoi la 0,0114 nomismate.

27. Duncan-Jones, *Money and Government,* p. 213-247.
28. Pentru cifrele și cuantumul plății în jurul anului 200 vezi Duncan-Jones, *Money and Government,* p. 33-35 (plata se ridică la 1.200 de sesterți), și ibid., p. 45, în privința valorii cheltuielilor militare.

29. Aceasta este în mare concluzia lui C. R. Whittaker, *Inflation and the Economy in the Fourth Century A. D.*, în King, *Imperial Revenue*, p. 1-22.

Capitolul 5

1. Se presupune că lui Timotei i s-a dat acest cognomen pentru că se furişa noaptea prin Alexandria, complotînd împotriva calcedonienilor.
2. Vezi R. M. Harrison, *The Emperor Zeno's Real Name*, „BZ" 74 (1981), p. 27-28, pentru demonstrarea faptului că numele isaurianului era Tarasis (Tarasius), fiul lui Codisas şi nu, cum se crezuse la început, al lui Tarasicodissa.
3. Cf. Frank, *Scholae*, p. 204-206.
4. În privinţa problemelor legate de aceste statistici – cifra reprezentînd cheltuielile părînd exagerată dacă includem solda regulată şi gratificaţiile – vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 189-191.
5. Patricius, amantul Verinei, care nu trebuie confundat cu fiul cel mai mic al lui Aspar, cu acelaşi nume, era bizantin şi fusese şef al birourilor.
6. Se presupune că acest Zenon, care s-a născut după Basiliscus-Leon, fiul lui Armatus, a devenit pentru scurt timp moştenitorul tronului, în 476, dar curînd după ce tînărul Zenon a ajuns la vîrsta adolescenţei, a murit, fapt petrecut înainte de 491; vezi *Suda*, Z 84 Adler. Părerea unora dintre cunoscuţii cercetători moderni că ar fi fost fiul lui Zenon dintr-o căsătorie interioară pare puţin probabilă.
7. Amalii erau la vremea aceea clasa dominantă în rîndul ostrogoţilor.
8. Acest Marcian se căsătorise cu Leonţia, fiica mai mică a lui Leon I, a cărei căsătorie cu Patricius, fiul lui Aspar, se sfîrşise fie odată cu moartea acestuia, fie prin anulare.
9. Mulţi cercetători au presupus că aceste interese constituiau un paravan pentru o serie de profunde necazuri politice, religioase şi sociale; dar un argument convingător dovedind contrariul a fost prezentat de Alan Cameron în lucrările *Porphyrius the Charioteer* (Oxford, 1973) şi *Circus Factions*. Pentru dovezi suplimentare, vezi acum Charlotte Roueché, *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods* (Londra, 1993).
10. Vezi John Malalas, p. 392-393 Dindorf, care datează incindentul în anul 543 al Erei Antiohiene (494/ 95).
11. Favoritul isaurienilor, Longinus, fratele lui Zenon, a murit în exil, în anul următor.
12. Vezi John Malalas, p. 394 Dindorf.
13. Generozitatea soldelor şi disponibilitatea voluntarilor sînt menţionate de Jones, *Later Roman Empire*, p. 668-674, deşi el nu reuşeşte să facă legătura între cauză şi

efect. Mărirea soldei soldaților din armata operativă pare să se fi făcut de la o medie de circa 14 la 17 nomisme, sau de la 9 la circa 12 nomisme, fără a pune la socoteală costul armelor și al uniformelor. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 149-154 (care include o discuție asupra măririi ulterioare în *annona*, care ridica practic solda la 20 de nomisme pe an).

14. Ioan din Lydia, III, 49.
15. Joshua The Stylite, 54, p. 44 Wright; cf. Procopius, *Războaiele* I, 8.1-4.
16. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, 153.
17. Procopius, *Istoria secretă*, 19.7 evaluează rezerva lui Anastasius la 320.000 de livre de aur (23.040.000 de nomisme).

Capitolul 6

1. Sursa este Procopius, *Războaiele* VII, 40. 5-6, unde „Iustin", în toate manuscrisele a fost redat prin „Iustinian" de către editorii moderni, nu se știe din ce motiv.
2. În privința formării armatei Armeniei, vezi *Codul lui Justinian I*, 29.5; iar relativ la puterea ei, vezi Procopius, *Războaiele* I, 15.11 (menționînd că în 530 efectivul acesteia era jumătate din cel al forței persane de 30.000 de oameni); în ceea ce privește puterea armatei răsăritene în 531, vezi Procopius *Războaiele* I, 18.5 (la I, 13, 23 cifra de 25.000 de oameni în 530 pare să includă întăririle temporare).
3. Vezi Tony Honoré, *Tribonian* (Londra, 1978).
4. Opinia unor cercetători moderni este că, din contra, Iustinian pare să nu fi avut în vedere abdicarea, ci o retragere tactică similară celei a lui Zenon din 475.
5. Procopius, *Istoria Secretă*, 24.12-13. Pe la 395 existaseră în jur de 150.000 de soldați în trupele de frontieră răsăritene și chiar dacă pierduseră 10% din forța lor, tot ar fi rămas circa 135.000 de oameni în 532. Calculînd solda la cinci nomisme de om și o treime în plus pentru ofițeri, aceștia ar fi cîștigat în jur de un milion de nomisme pe an.
6. Iulian credea totuși că Hristos își asumase suferința și moartea printr-un act special de voință, așa că urmările acestei dogme extremiste erau aproape ortodoxe.
7. Interpretările calcedonienilor în privința faptului că Iustinian intenționa să-i împace pe monofoziți sînt adesea numite neocalcedonism, dar acest termen modern este oarecum înșelător, întrucît mișcarea nu a avut o structură doctrinară distinctă de cea a calcedonianismului (care abia se distingea la rîndul său de monofizitismul severian).
8. Procopius, *Războaiele* III, 11.2-20.

9. Procopius, *Istoria secretă*, 16.1-5, menţionează că Theodahad a ucis-o pe Amalasuntha la ordinul Teodorei. Bury, *History* II, 163-167, a coroborat relatarea lui Procopius folosindu-se de corespondenţa oficială a curţii ostrogote. Se pare că Teodora i-a spus lui Theodahad că era geloasă pe Amalasuntha; dar adevăratul motiv al împărătesei s-ar putea foarte bine să fi fost cel de-al amăgi ca să ofere Bizanţului un pretext de a declara război.
10. Procopius, *Războaiele* V, 5.1-4.
11. Din cauză că numai o parte a *Legilor Derogatorii*, 51 din 536, care au creat acest post de comandă, ne-a parvenit, ea rămîne oarecum misterioasă; vezi Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, p. 474-475.
12. Shapur I cucerise cetatea în 256 şi în 260.
13. În privinţa ciumei bubonice în istorie, vezi Biraben, *Hommes et la peste*, mai ales p. 22-48 şi lucrarea mai generală şi mai speculativă a lui McNeill, *Plagues*.
14. John of Ephesus, p. 234 Van Douwen-Land. Cu toate că Ioan afimă că oficialii au renunţat la numărătoare după ce au ajuns la cifra aceasta, pare puţin probabil ca totalul să fi fost mult mai mare.
15. Vezi A. van Roey, „Les débuts de l'église jacobite", în *Das Konzil von Chalkedon: Geschichte und Gegenwart*, ed. A. Grillmeier şi H. Bacht, vol. II (Würzburg, 1953), p. 339-360.
16. Se pare că Belizarie a imortalizat această logodnă în două mozaicuri care s-au păstrat în biserica Sf. Vitalie de la Ravenna. Vezi Irina Andreescu-Treadgold şi Warren Treadgold, „Procopius and the Imperial Panels of San Vitalie" (în curs de apariţie).
17. Vezi Procopius, *Istoria secretă*, 24.12-24, menţionînd faptul că plata trupelor de frontieră rămăsese în urmă cu patru sau cinci ani înainte de a fi în cele din urmă sistată, în 545.
18. Procopius, *Războaiele* VII, 36.6, 37.24-26, se referă evident la aceeaşi numire a lui Liberius, deoarece alternativa este că Iustinian l-a numit mai întîi pe Liberius, apoi pe Germanus şi din nou pe Liberius, după care, încă o dată, pe Germanus, deoarece primele două schimbări s-au datorat unor motive neclare.
19. Faptul că anul 550 este data exactă din *Istoria secretă* a lui Procopius explică caracterul violent al atacurilor la adresa lui Iustinian şi a multor altora aflaţi la putere. Deşi chiar şi Procopius aprecia că ciuma a redus populaţia Imperiului la jumătate (*Istoria secretă*, 18.44), el nu a reuşit să-şi dea seama că, la şase ani după ce prima epidemie luase sfîrşit, efectele ei constituiau încă principala cauză a stării de mizerie a Imperiului. Dacă ar fi fost scrisă puţin mai devreme, diatriba lui

Procopius ar fi trebuit să dea în mai mare măsură vina pe ciumă, iar dacă ar fi fost scrisă ceva mai tîrziu, ea ar fi găsit mai puține elemente de condamnat.

20. S-ar putea ca aceştia să fi fost ucişi de aliaţii lombarzi ai bizantinilor, pe care Narses i-a trimis înapoi după ce comiseseră diferite atrocităţi faţă de populaţia locală.
21. Vezi Thompson, *Goths in Spain*, p. 320-331, care pare totuşi prea dispus să interpreteze lipsa mărturiilor drept dovadă a absenţei ocupaţiei bizantine. Dacă cea de a doua expediţie a ajuns înainte de moartea lui Agila, în martie 555, atunci acţiunea trebuie să se fi petrecut în toamna anului 554, înainte ca navigaţia să devină periculoasă, nu în iarnă, aşa cum crede Thompson. Din moment ce izolata provincie bizantină a rezistat atît de mulţi ani în faţa mult mai puternicilor vizigoţi, nu este posibil ca ea să fi avut o graniţă atît de redusă şi de sinuoasă ca aceea stabilită de Thompson. Cordoba şi Sevilla n-ar fi putut nici ele, conform opiniei contrarii a lui Thompson, să-şi păstreze independenţa atît de mult timp fără să fi făcut joncţiunea cu forţele bizantine din vecinătatea lor.
22. S-ar putea ca Narses să fi terminat practic cucerirea prin 556, iar ostrogoţii de la Verona să se fi răzvrătit după ce se supuseseră iniţial; vezi Stein, *Histoire du Bas-Empire,* II, 611, nr. 1.
23. Cf. P. Allen, „The 'Iustinianic' Plague", *Byzantion* 49 (1979), p. 11-12, care evaluează mortalitatea la circa o treime din populaţie; dar s-ar putea ca ea să fi acordat prea multă importanţă cifrelor comunicate relativ la oraşe, unde se pare că rata mortalităţii a fost mai mare decît în mediul rural, unde locuia cea mai mare parte a populaţiei.

Capitolul 7

1. Acest lucru pare să fie indicat de slabele performanţe ale forţelor răsăritene în 573.
2. Actualmente, provincia iraniană a Azerbaijanului.
3. În privinţa transferului trupelor din Balcani pe frontul de răsărit, vezi Menander Protector, fragmentul 25.2 Blockley, care menţionează că trupele erau încă în Răsărit în 579-580. Relativ la federaţi, vezi Theophanes, A. M. 6074, p. 251 de Boor, care afirmă că prezenţa permanentă a acestora este clară şi că Tiberiu le dăduse numele lui (probabil *Foederati Tiberiani),* şi Evagrius, V, 14, unde numărul improbabil de 150.000 pare să fie o transpunere greşită a cifrei de 15.000 comunicată de Theophanes.
4. Vezi Blockley, *Menander*, 280-281 n. 262 (cu p. 218 relativ la prizonieri), care interpretează textul lui Menander Protector în sensul că avarii au fost trecuţi peste

rîul Sava, în apropiere de Sirmium, în Moesia I, apoi peste Dunăre, în apropiere de Singidunum, în teritoriul slav („scit"). Whitby, *Emperor Maurice* 87, n. 55, susține interpretarea tradițională, dar incredibilă din punct de vedere militar, precum că avarii au mărșăluit pînă în provincia bizantină Sciția din Dobrogea și că au fost trecuți peste Dunăre de acolo.

5. Atunci cînd Tiberiu a devenit August, el și-a luat și numele de Constantin. În succesiunea împăraților romani, el este considerat drept Tiberiu al II-lea, Tiberiu I fiind succesorul imediat al lui August.
6. Vezi Averil Cameron, „The Empress Sophia", *Byzantion* 45 (1975), p. 5-21, mai ales p. 16-20.
7. Vezi John of Ephesus, VI, 28 Brooks.
8. Vezi D. M. Metcalf, „The Slavonic Threat to Greece, *ca.* 580: Some Evidence from Athens", *Hesperia* 31 (1962), p. 134-157.
9. De fapt, Ingund a murit în timpul călătoriei din Spania la Constantinopol, dar a trecut ceva vreme pînă cînd Childebert a aflat și, oricum, acesta voia ca fiul acesteia să-i fie adus lui. Hermenegild a fost executat peste un an, după care a fost venerat ca martir de către arieni.
10. Pentru campania aceasta, vezi Whitby, *Emperor Maurice*, p. 151-155, care a făcut o încercare convingătoare de a clarifica o confuzie cronologică gravă din înregistrările lui Theophylact Simocatta.
11. Cifrele exacte date de Theophylact Simocatta (VIII, 3) sînt de 4.000 de avari și de aliați ai lor uciși în prima bătălie, 9.000 în cea de a doua, 15.000 în cea de-a treia și 30.000 în cea de-a patra, 3.000 de avari, 8.000 de slavi și 6.200 de alți barbari fiind luați prizonieri. Cifrele referitoare la morți sînt probabil aproximative, în timp ce prizonierii au fost numărați.
12. John of Nikiu, p. 102 Charles, menționează că trupele de la Dunăre aveau în 602 patru comandanți, care erau probabil cei ai acestor patru armate, mai ales din cauză că la vremea aceea armatele legate de Prezența Împăratului nu se aflau în capitală sau în apropierea ei.
13. Theophanes, A. M. 6098, p. 293 de Boor și *Paschal Chronicle*, p. 695-696 Dindorf, se referă aproape sigur la aceeași revoltă din 603. În prima relatare, este menționată încercarea eșuată a Verzilor de raliere a facțiunii la cea a lui Germanus în schimbul unei recompense; în cea de-a doua se menționează arderea de viu de către Focas a trimisului Verzilor după înăbușirea revoltei, probabil drept pedeapsă pentru rolul cheie jucat de acesta în complot. David Olster, *The Politics of Usurpation in the Seventh century* (Amsterdam, 1993), p. 76-78, încearcă să

identifice mişcarea din 603 din *Paschal Chronicle* cu o revoltă din 609 (pe care o datează greşit ca avînd loc în 610) din Theophanes, p. 296-297, ignorînd numele diferite ale prefecţilor cetăţii (Leontius în *Paschal Chronicle* şi Cosmas în lucrarea lui Theophanes). Cartea lui Olster include cîteva manevre de acest gen într-o încercare de a-l apăra pe Focas.

14. Vezi Lemerle, *Plus anciens recueils* II, p. 69-73, care se referă la un atac eşuat al unui grup de 5.000 de slavi asupra Thesalonicului, care a avut probabil loc în octombrie 604 şi a dus la instituirea unei stări de pace pe termen lung în zona respectivă.
15. În ceea ce priveşte războiul civil din Egipt, vezi Barkowski, *Alexandrie* II, p. 22-43.

Capitolul 8

1. Asupra absenţei *limitanei*-lor din Italia, vezi Brown, *Gentlemen*, p. 102-105. Întrucît Iustinian pare să fi considerat prea dificilă crearea unor astfel de forţe în perioada cînd a cucerit Italia, nu prea pare probabil să fi creat una în Spania.
2. În privinţa localizării sigure a Iustinianei Prima, vezi Noël Duval et al., editori, *Caricin Grad*, 2 vol., „Collection de l'Ecole Française de Rome", 75 (Belgrad şi Roma, 1984-1990).
3. Asupra ocupării Greciei de către slavi din această perioadă, vezi foarte recenta Maria Nystazopoulou-Pelikidou, *Les Slaves dans l'empire byzantin*, „Seventeenth Annual Byzantine Congress. Major Papers" (Washington, 1986), p. 345-352. În privinţa avarilor, vezi Omeljan Pritsak, *The Slavs and the Avars*, „Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo" 30.I (1983), p. 353-435.
4. Cf. P. Charanis, *Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor*, DOP 29 (1975), p. 9-10.
5. Vezi Hugh Kennedy, *The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation*, BF 10 (1985), p. 141-183.
6. Asupra ciumei din secolul al VI-lea, vezi Michael the Syrian, II, p. 235-240 Chabot, unde Mihail copiază un pasaj pierdut din istoria contemporană a lui Ioan din Efes. În privinţa ciumei din secolul al XIV-lea, vezi Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, 1997).
7. În privinţa plăţilor din secolul al II-lea (1.200 de sesterţi), vezi Duncan-Jones, *Money and Government*, 34; relativ la valoarea sestertului, vezi mai sus, cap. 4, nr. 26. Asupra reformei plăţilor făcută de Anastasius, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 149-154.

8. Asupra stării forțelor de frontieră la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul celui de-al VII-lea, vezi Jones, *Later Roman Empire*, p. 662-663.
9. Vezi în special Thomas, *Private Religious Foundations*, p. 1-110.
10. Cf. Procopius, *Istoria secretă* 9.10, cu ibid. 16.18-25 (și 11.34-36), deși el nu face nici o legătură între experiențele Teodorei și aversiunea ei față de homosexualitate.
11. Numărul mic al hagiografiilor închinate unor personaje de la sfîrșitul secolului al V-lea și al celui de-al VI-lea este evident din John Nesbitt, „A Geographical and Chronological Guide to Greek Saint Lives" OCP 35 (1969), p. 443-489; operele lui Chiril din Scythopolis constituie aproape unicele excepții.
12. Pentru o opinie diferită, vezi Peter Brown, „The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity", JRS 61 (1971), p. 80-101, care se bazează pe afirmațiile extravagante ale cîtorva hagiografi.
13. Vezi Alan Cameron, „The Last Days of the Academy of Athens", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*", n.s., 15 (1969), p. 7-29, ușor modificată de H. J. Blumenthal, „529 and Its Sequel: What Happened to the Academy?", *Byzantion* 48 (1978), p. 369-385.
14. Vezi acum Richard Sorabji, editor, *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science* (Londra, 1987).
15. Vezi acum Martin Harrison, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Iuliana's Palace Church in Istanbul* (Austin, 1989).
16. Procopius, *Istoria secretă* 21.1-2, menționează o taxă punitivă numită *aërikon* (vezi Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, p. 442-444), care se ridica la 3.000 de livre de aur (216.000 de nomisme) pe an. Dacă un autor atît de ostil nu menționează nici o altă taxă nouă, trebuie să presupunem că nu a existat nici una importantă.
17. Faptul că Africa trimitea surplusul veniturilor la Constantinopol în secolul al VI-lea rezultă din acela că o făcea încă în secolul al VII-lea, cînd situația ei era mult mai precară.
18. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 188-198.
19. Estimările sînt din nou adaptate după McEvedy, *Atlas*.
20. Cf. H. Kennedy și J. Liebeschnetz, „Antioch and the Villages of Northern Syria in the Fifth and Sixth Centuries A. D.: Trends and Problems", *Nottingham Medieval Studies* 33 (1988), p. 65-90.
21. Ioan Lidianul, III, 76, notează că Iustinian a cheltuit 4.000 de livre de aur (288.000 de nomisme) cu Sfînta Sofia în timpul prefecturii lui Focas, care a durat cea mai mare parte a anului 532.

22. Costul anual al întreținerii celor 15.000 de Federați ai lui Tiberiu poate fi comparat cu estimările din Tabelul 6.

Capitolului 9

1. Vezi *Viața lui Theodor din Syceon*, cap. 152, ediție cu traducerea și comentariile lui A.-J. Festugière, *Vie de Théodore Sykéôn*, 2 vol. (Brussels, 1970).
2. Aceasta este interpretarea plauzibilă a argumentului adus de Avi-Yonah, *Jews of Palestine*, p. 264- 265.
3. Speck, *Geteilte Dossier*, p. 33-40, respinge datarea de către Theophanes la 613/14 a căsătoriei în favoarea anului 622. Dar argumentul lui Speck nu se poate împăca cu apariția Martinei pe monede încă din cel de al șaselea an de domnie a lui Heraclius, adică din 615/16 (vezi Grierson, *Catalogue* II.1, p.227).
4. Vezi în special Lemerle, *Plus anciens recueils* II, p. 85-97, 138-140.
5. Ca și Thompson, *Goths in Spain*, p. 332-334.
6. În privința datei, observați că întreaga menționare din *Paschal Chronicle*, p. 705-709 Dindorf, este atribuită edictului 4 (615/616) de la p. 705. Această menționare include înaintarea lui Shahin spre Calcedonia, care este datată în același an cu cel al invaziei persane în Egipt (probabil 610) de către Theofanes, Niceforus și de sursele răsăritene. Titlul care precede imediat această menționare din *Paschal Chronicle* pentru edictul 3 (614/615) probabil că nu se aplică la cele ce urmează, care par să fi fost eliminate din menționarea pentru 616/17 de calculele cronologice care probabil o completează.
7. Hexagramul avea probabil valoarea unei douăsprezecimi dintr-o nomismă, sau 24 de folles. Hendy, *Studies*, p. 494-495, spre deosebire de alți savanți dinaintea lui, a apreciat că hexagramul era corect evaluat, deși în 615/616 (ibid., p. 498-499), follisului i se redusese greutatea ca o economie suplimentară.
8. Vezi Clive Foss, „The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", EHR 90 (1975), p. 721-74 (sugerează și faptul că s-ar putea ca Efesul să fi fost jefuit, deși acest lucru pare improbabil, și omite această presupunere în ulterioara sa lucrare, *Efes*, p. 104-105).
9. Lemerle, *Plus anciens recueils* II, p. 94103.
10. Vezi Thompson, *Goths in Spain*, p. 168-169, care plasează dispariția finală a provinciei bizantine a Spaniei între 623 și 625.
11. Ostrogorski, *History*, p. 95-100, ca și cercetătorii dinaintea lui pe care îi citează, susține că aceasta a fost perioada cînd armatelor li s-au dat loturi în anumite regiuni în schimbul celei mai mari părți a soldei lor, astfel că acestea au devenit

„themele" de mai tîrziu. Ca şi majoritatea oamenilor de ştiinţă actuali, eu resping această presupunere, care implică faptul că Heraclius îşi pierduse speranţa în revenirea armatelor la locurile lor de staţionare iniţiale, deşi a început curînd să lupte tocmai pentru atingerea acestui ţel, reuşind în cele din urmă. După cum se va vedea, eu datez crearea themelor între anii 659 şi 662.

12. Armatele Iliriei, Traciei, ale Răsăritului şi Armeniei şi cele două legate de Prezenţa Împăratului aveau un total de 125.000 de oameni după ce Tiberiu al II-lea îi adăugase pe cei 15.000 de federaţi la armata Răsăritului; au rămas 80.000 de soldaţi în armatele care s-au desprins din acestea pe la 780, după ce suferiseră poate şi alte pierderi (vezi Tabelul 9). Deoarece unele trupe aflate în verificare erau mereu indisponibile pentru serviciul militar, iar unele din ele trebuie să fi rămas în urmă ca să apere teritoriul bizantin, cifra de 50.000 pare rezonabilă în privinţa forţei mobile. Observaţi că în 627, atunci cînd forţa era grupată şi combinată cu unii mercenari, ea totaliza, se pare, circa 70.000 de oameni.
13. Vezi N. Oikonomidès, „A Chronological Note on the First Persian Campaign of Heraclius (622)", *Byzantine and Modern Greek Studies* I (1975), p. 1-9.
14. Pentru argumentarea datării la 623 a acestor evenimente, vezi Whitby, *Chronicon Paschale*, p. 203-205.
15. Cea mai detaliată (deşi uneori speculativă) descriere a rutei lui Heraclius în timpul acestor campanii, cu hărţi schematice clare, este cea a lui I. A. Manandian, „The Routes of the Persian Campaigns of the Emperor Heraclius", *Vizantijskij Vremennik*, n.s., p. 133-153 (în limba rusă).
16. Asupra acestuia, vezi C. J. Dowsett, „The Name and the Role of Sarablangas or Shahraplakan," *Byzantion* 21(1951), p. 311-321.
17. În privinţa loialităţii lui Shahrvaraz, vezi Cyril Mango, „Deux études sur Byzance et la Perse sassanide," *TM 9* (1985), p. 105-117 (dar în privinţa datei, vezi Whitby, *Chronicon Paschale*, p. 177, n. 471.
18. Cifra de 70.000, fără khazari, care este plauzibilă, dar nu incontestabilă, este dată de Tabari; vezi T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari* (Leiden, 1879), p. 295. Theofanes, p. 316 de Boor, consideră că numărul aliaţilor khazari era de 40.000 de oameni.
19. Vezi Mango, „Deux études" (vezi nota nr.17 de mai sus), p. 109-117.
20. Asupra datei întoarcerii triumfale a lui Heraclius, cu referire la cucerirea de către el a Edessei şi a altor localităţi din Mesopotamia, vezi Mango, *Nikephoros*, p. 185-186.

21. Vezi Philip Mayerson, „The First Muslim Attacks on Southern Palestine (A.D. 633-634)," *Transactions of the American Philological Association* 95 (1964), p. 155-199.
22. Niceforus, *Scurtă istorie*, cap. 23, îl menționează pe Ioan cu simplul titlu de general, dar Ioan din Nikiu (p. 178 Charles) îi spune „general al încorporărilor locale", același termen pe care îl folosește și pentru Constantin, un general trimis în 641 de la Constantinopol în Egipt (p. 191 Charles). Dat fiind că „încorporările locale" ulterioare se făceau de la Constantinopol, cele anterioare erau aparent făcute tot de acolo și ambele se refereau probabil la armatele aflate pe loc, al căror titlu ușor de confundat a fost la un moment dat tradus greșit în tradiția confuză a lui Ioan din Nikiu.
23. Nicephorus, *Scurtă istorie*, cap. 23, menționează că Heraclius a trimis doi generali în Egipt după Ioan (Theodor era evident deja acolo): Marinus, general al Armatei Traciei, care a fost învins de arabi înainte ca Cyrus să înceapă negocierile, și Marianus Cubicularius, care a fost înfrînt și ucis de arabi după încheierea tratativelor. *The History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, editor și traducere de B. Evetts, *PO* I (Paris, 1907), p. 494, menționează înfrîngerea și uciderea de către arabi a generalului bizantin Marianus (manuscrisul îl prezintă ca „Arianus") și trimiterea supraviețuitorilor armatei sale puse pe fugă la Alexandria. (Acest pasaj pare să contrazică presupunerea lui Speck din *Geteilte Dossier*, p. 400-401, cum că „Marianus" și „Marinus" sunt amîndouă nume greșite pentru Manuel, un general trimis în Egipt în 645). Întrucît Heraclius nu prea avea vreme să trimită două rînduri de întăriri în toamna lui 640, „Marinus" era poate o transcriere greșită în text a lui „Marianus" în una din sursele lui Nicephorus și nu, așa cum credea acesta, o persoană diferită.
24. Mango, *Nikephoros*, p. 188-189, crede că acest acord, care, conform lui Theophanes, a împiedicat timp de trei ani „distrugerea" Egiptului, a fost încheiat în 636 sau 637 și a întîrziat atacul asupra Egiptului pînă în 639. Dar dovezile din alte surse sugerează că acordul a fost încheiat în 640 și a amînat prăbușirea finală a Egiptului pînă în 642, ținînd seama și de cei trei ani.
25. În privința cronologiei evenimentelor din 641, vezi Treadgold, „A Note on Byzantium's Year of the Four Emperors," *BZ* 84 (1991), p. 431-433.
26. Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 145-147.
27. Heraclonas („Micul Heraclius") era un cognomen; numele lui oficial era Constantin Heraclius, iar unii istorici îl numesc Heraclius al II-lea.
28. Vezi John of Nikiu, p. 191 Charles; și nota nr. 22 de mai sus.

29. Cedrenus, I, p. 753 Bekker, afirmă că gratificaţia lui Heraclonas era de 3 nomisme de om. Plata anterioară a lui Constantin pare să fi inclus 5 nomisme din gratificaţie pe lîngă solda cuvenită de Paşti (vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 145-147).
30. Numele lui oficial a devenit de fapt Heraclius Constantin, Constans („Micul Constantin") fiind un cognomen pentru Constantin, nu un nume adevărat, ca acela al lui Constans I, fiul lui Constantin I. Cîţiva savanţi moderni îl numesc mai corect nu Constans al II, ci Constantin al III-lea, numindu-l pe tatăl acestuia Constantin al II-lea. Heraclonas pare să fi fost numit Constantin pe monedele sale, creînd astfel probleme de atribuire pentru numismaţi, care s-ar putea să nu fi fost niciodată rezolvate.
31. Theophanes, p. 343 de Boor, dacă cumva cronologia lui e corectă ca de obicei cu o marjă de un an, datează încercarea de lovitură de stat şi moartea lui „Valentinian" (Valentin) după 1 septembrie 644 şi înainte de eclipsa care a avut loc, după spusele lui, la 5 octombrie 644. Menţionarea acestei eclipse conferă datării lui Theofan mai multă autoritate decît celei a lui Sebeus (p. 105-106 Macler), care plasează lovitura şi moartea lui Valentin în al doilea an al domniei lui Constans (642/43).
32. Este clar că acest Theodor obscur nu era acelaşi cu prinţul armean Theodor Rshtuni sau cu generalul învins de arabi în Siria şi Egipt.
33. Vezi al-Nuwayri, traducere de W. M. de Slane în *Ibn Khaldun: Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale* I (Paris, 1925), p. 324, care indică faptul că Janaha (probabil Ghenadie), succesorul lui Grigore, a grăbit perceperea impozitelor obişnuite pînă cînd Heraclius (Heraclius Constantin, cu alte cuvinte Constans) a pretins mai mult, aşa cum făcuse şi în 664 (*Liber Pontificalis* I, p. 344 Duchesne). Apoi, Ghenadie l-a izgonit pe solul african trimis de împărat, a fost răsturnat de către africani şi a fugit la Mu'awiyah, care a lansat invadarea Africii din A. H. 45 (665/666).
34. Sursa destul de confuză referitor la conspiraţie este Sebeus, p. 130-131 Macler.
35. Întreaga chestiune a originii themelor constituie obiectul unei controverse îndelungate. În cele ce urmează îmi expun propriul punct de vedere, care este prezentat mai detaliat în Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 21-25 (plus p. 72-75, care se referă mai ales la thema carabisiană). Themele iniţiale au fost pe rînd numite opsiciană, armeană, anatoliană, tracică şi carabisiană.
36. În privinţa capitalelor themelor opsiciană şi anatoliană, vezi Oikonomidès, „Liste arabe". În 668, strategul themei armene îşi avea reşedinţa la Melitene, dar amplasarea acesteia era expusă şi se pare că a fost o reşedinţă temporară. Prin

secolul al IX-lea, capitalele themelor armeană şi tracică erau Euchaïta şi respectiv Chonae, deşi este posibil să fi fost schimbate între timp. (Melitene fusese în mod sigur pierdută.) În privinţa insulei Samos ca sediu general al carabisienilor, vezi Peter Charanis, „Observations on the History of Greece During the Early Middle Ages," *Balkan Studies* II (1970), care se bazează pe *De Thematibus*, p. 81 Pertusi, a lui Constantin al VII-lea. Dar strategii nu erau strîns legaţi de un singur cartier general.

37. Referinţa se află în prefaţa la *De Thematibus* a lui Constantin al VII-lea, p. 60 Pertusi. Deşi lucrarea aceasta a fost scrisă în seolul al X-lea şi o mare parte din ea constituie un nonsens de amator de antichităţi, autorul trebuie să fi avut acces la arhivele statului, iar pasiunea lui pentru antichitate nu are nici o legătură cu acest subiect.
38. Sursele se referă mai ales la anul 668, data rebeliunii strategului themei armene (Theophanes, p. 348-349 de Boor, care corectează cronologia cu obişnuita marjă de un an) şi a celei opsiciene (Jean Gouillard, „Aux origines de l'iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II?" *TM* 3 (1968), p.295). Deoarece Constans ar fi putut cu greu să organizeze aceste theme răsăritene în timp ce se afla în Apus, ele trebuie să fi fost înfiinţate înainte de 662.
39. Vezi Hendy, *Studies*, p. 626, 641. Din cauză că numai prima din peceţile de plumb în chestiune este de tipul utilizat între 654 şi 659, ea pare să aparţină chiar sfîrşitului acestei perioade.
40. Vezi Foss, *Byzantine Fortifications*, p. 131-136.
41. Data naşterii lui Constantin al IV-lea poate fi dedusă prin omologie cu faptul că a fost încoronat coîmpărat în 654. Nu prea se poate să se fi născut mult înainte de 645, cînd tatăl lui împlinea cincisprezece ani, sau mult după 653, ca să aibă cincisprezece ani la naşterea propriului său fiu, Iustinian al II-lea, în 668/69. Dacă facem media, obţinem o dată a naşterii în jur de 649. Constantin trebuie să se fi căsătorit prin 667, anul dinaintea naşterii fiului său, sau probabil prin 662, întrucît este improbabil să fi lipsit de la nunta fiului şi moştenitorului său.
42. Observaţi că o pecete de plumb datată în 673/74 menţionează existenţa unui „depozit al Africii" comparabil cu cele care îi aprovizionau pe soldaţii themelor la începutul anului 659; vezi C. Morrisson şi W. Seibt, „Sceaux de commerciaires byzantins du VII-ème siècle trouvés à Carthage," *Revue Numismatique*, ser. 6, 24 (1982), p. 234-236.
43. Brooks, „Arabs," 184, crede că invadatorii din 665/66 au ajuns la Antiohia, în Pisidia, dar al-Ya'qubi („Ibn Wadhih") afirmă că aceştia au iernat pe teritoriul

Imperiului şi abia apoi au plecat la Antiohia, care, din moment ce nu se face nici o specificare, era poate Antiohia din Siria, baza lor. În privinţa Hexapolisului, vezi V. Tourneur, „L'Hexapolis arménienne au VII-ème siècle et au VIII-èmè", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale* 2 (1934), p. 947-952.

44. Ca şi Pseudo-Codinus, *Origines*, editat în Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitarum* II (Leipzig, 1907), p. 251-252, probabil una dintre părţile autentice ale acestei surse adesea nesigură. Severus este descris aici ca strateg al flotei, ceea ce ar trebui să însemne strateg al themei carabisiene.

Capitolul 10

1. Nu văd nici un motiv să împărtăşesc scepticismul lui E. W. Brooks, „The Sicilian Expedition of Constantine IV", *BZ* 17 (1908), p. 455-459, care, după ce susţine că nu se poate ca expediţia să fi avut loc, recunoaşte în addendă că aceasta ar fi putut fi realizată.
2. Vezi Lemerle, *Plus anciens recueils* II, p. 111-136.
3. Ducatul bizantin al Calabriei cuprindea şi o fişie din vechea Calabrie în jurul oraşului Hydrus (actualul Otranto), dar numele a fost aplicat celei mai mari părţi a comandamentului ducelui din Calabria modernă.
4. Deşi unii cercetători au datat aceste înfrîngeri arabe în 678, se pare că flota a ajuns la strîmtoare într-o furtună de iarnă, iar Lemerle, *Plus anciens recueils* II, p. 128-133, a arătat că atacul arab s-a încheiat la timp pentru ca împăratul Constantin să declanşeze o campanie împotriva slavilor în vara anului 678. Informaţia greşită conform căreia atacurile arabe asupra Constantinopolului au durat şapte ani (Theophanes, p. 354 de Boor; Niceforus, *Scurtă istorie*, cap. 34) făcea calculul pornind de la primul atac arab din 670 pînă la ultimul din 677, neţinînd seama de perioada de pace din 671-674.
5. Mardaïţii rămîn oarecum misterioşi, dar este clar că ei erau diferiţi de maroniţii libanezi. Vezi Matti Moosa, „The Relation of the Maronites of Lebanon to the Mardaites and al Jarajima", *Speculum* 44 (1969), p. 597-608.
6. Atît Theophanes, p. 355, de Boor cît şi Nicepharus, *Scurtă istorie*, cap. 34, reproducînd evident aceeaşi sursă, vorbesc pur şi simplu despre „3.000 de galbeni", dar întrucît 3.000 de nomisme constituiau un tribut neînsemnat, era fără îndoială vorba despre 3.000 de livre de aur (216.000 de nomisme).
7. În privinţa cronologiei, care este derivată din dovezile numismatice, vezi Grierson, *Catalogue* II. 2, p. 512-514.

8. Cercetătorii moderni manifestă un respect excesiv față de relatările lui Theophanes, p. 356-358 de Boor, și de cele ale lui Nicephorus, *Scurtă istorie*, cap. 35, care susțin că acești bulgari au plecat din zona Mării de Azov spre cursul inferior al Dunării abia în jurul acestei perioade. Bulgarii ocupaseră malul de nord al cursului inferior al Dunării încă de la sfîrșitul secolului al cincilea, iar Kuvrat controla evident această zonă cînd i-a alungat pe avari din ținutul lui și a încheiat un tratat cu Heraclius pe la 632 (Nicephorus, *Scurtă istorie*, cap.22).
9. În privința datei, vezi Mango, *Nikephoros*, p.196.
10. Această condamnare a papei de către un conciliu ecumenic nu are nici o legătură cu doctrina apuseană ulterioară privind infailibilitatea papei, cum se susține uneori, deoarece sfatul dat de Honorius lui Heraclius referitor la monotelism nu avea statutul de declarație oficială.
11. Vezi Lemerle, *Plus anciens recueils* II, p. 137-162.
12. Vezi R.-J. Lilie, „'Thrakien' und 'Thrakesion': Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts", *JÖB* 26 (1977), p. 7-47.
13. Elijah of Nisibis, p. 71-72 Brooks, propune anul A. H. 65 (18 august 684-7 august 685), dar toamna lui 684 este mai probabilă decît primăvara lui 685, cînd Constantin era pe moarte, iar un tratat de pace era în curs de negociere. Această campanie pare să fie aceeași cu aceea descrisă și datată de Cheira, *Lutte*, p.147.
14. Asupra rolului militar al mardaïților, vezi Treadgold, „Army", p. 115-119.
15. Deși Theophanes, p. 367 de Boor, menționează că aceste impuneri și întemnițări au avut loc abia mai tîrziu, el notează că, în 695, o serie de aristocrați fuseseră întemnițați timp de nici mai mult nici mai puțin decît opt ani (p. 369 de Boor), ceea ce înseamnă începînd cu 687.
16. Vezi Baladhuri, p. 247-248 Hitti. Cu toate că sursele bizantine precare nu se referă la această campanie, data, împrejurările și termenii tratatului demonstrează că aceasta a fost distinct• de celelalte. Relativ la mardaïții care au plecat în Hellas, vezi nota 14 de mai sus.
17. În această privință nu sunt de acord cu Hendy, *Studies*, p. 631-634, care revizuiește cronologia, îi consideră pe „sclavii slavi" menționați pe o pecete din 694/95 drept prizonieri slavi de război și conchide că demnitarul care deținea această pecete le vindea arme slavilor care se înrolau în armată. Interpretarea firească ce corespunde datei lui Theophanes este că acest oficial i-a vîndut chiar pe acești slavi ca sclavi după ce au fost demobilizați.
18. Acest eveniment, datat în 690-691 de Theophanes, p. 365 de Boor, trebuie să se fi petrecut de fapt după ce 'Abd al-Malik a cucerit Mecca în septembrie 692.

19. Conform lui Constantin al VII-lea, *De Administrando Imperio*, cap. 47, această reaşezare, care îi includea pe ciprioţii luaţi prizonieri de arabi, a avut loc la şapte ani după prima mutare a acestora făcută iniţial de Iustinian în 691. Deşi numele anonim al împăratului din acest pasaj este de obicei identificat cu cel al lui Apsimar, acesta avusese în 698 prea puţin timp ca să încheie un astfel de aord, mai ales pentru că i-a atacat imediat pe arabi.
20. Ambele theme apar pentru prima oară într-o listă arabă identificată de Oikonomidès, „Liste arabe"; dar nu sunt convins de argumentul acestuia privind datarea listei înainte de 695, deoarece Hellasul este omis (ca şi tracii, carabisienii şi exarhatul Italiei, întru susţinerea ideii eronate potrivit căreia Imperiul avea numai şase „patricieni" în provinciile lui). De fapt, menţionarea Sardiniei ca themă independentă implică o dată după căderea Cartaginei în 698. Sicilia este prima atestată ca themă pe la 700 şi a fost probabil înfiinţată în jur de 699 tot ca o reacţie la căderea Cartaginei; cf. Brown, *Gentlemen*, p. 48 şi n. 20.
21. Referitor la bătălia de la Sisium, vezi convingătoarea interpretare a lui Lilie, *Byzantinische Reaktion*, p.115 şi n. 36.
22. Tulburările de la Roma datau din 710, cînd exarhul Ioan Rhizocopos a iniţiat o epurare, după plecarea papei în Orient. Tulburările de la Ravenna ar trebui să fie datate în 709, deoarece ele au dus la exilarea arhiepiscopului ei, Felix, la Cherson, evident înainte ca cetatea să se răzvrătească în 710. Faptul acesta din urmă exclude transpunerea evenimentelor din *Liber Pontificalis* sugerată de L. Duchesne (*Liber Pontificalis* I, p. 393, n. 3), care datează represaliile de la Ravenna în 711, fiind urmat de majoritatea istoricilor.

Capitol 11

1. Numărul de oameni este dat de al-Mas'udï, *Tanbïh*, în traducerea lui B. Carra de Vaux, cu titlul *Le livre d'avertissement et de la revision* (Paris, 1896), p. 226, iar numărul corăbiilor, de Theophanes, p. 395 de Boor. Aceste cifre sunt mari, dar plauzibile, spre deosebire de cei 200.000 de oameni şi cele 5.000 de corăbii menţionate de Michael the Syrian, II, p. 484 Chabot, care sunt clar exagerate.
2. În privinţa originii lui Leon, vezi Gero, *Leo III*, p. 1-31, care demonstrează că Leon era sirian şi nu isaurian, aşa cum susţin unele surse mai tîrzii.
3. Sunt de acord cu Niceforus, *Scurtă istorie*, capitolele 54 şi 56, care afirmă că asediul a durat 13 luni şi că s-a sfîrşit la 15 august. Deşi Theophanes, p. 395 şi 399 de Boor, susţine că atît începutul asediului cît şi sfîrşitul acestuia s-au produs la aceeaşi dată, 15 august, el se bizuia probabil pe o informaţie conform căreia

asediul durase un an de zile. Aceste evenimente sunt prezentate amănunțit, dacă nu chiar elocvent de Rodolphe Guilland, „L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718)", în lucrarea sa *Études Byzantines* (Paris, 1950), p. 109-133.

4. Acestea scăpaseră evident de sub controlul imperial înainte de 733, cînd Leon a reușit să confiște posesiunile papale din Sicilia și Calabria, dar nu și pe cele din Sardinia și Corsica.
5. Asupra războiului arabokhazar din 722-737 în ansamblu, vezi D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954), p. 61-87.
6. Vezi A. A. Vasiliev, „The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721", *DOP*, 9-10 (1955-1956), p. 23-47.
7. Aceasta este o dată tradițională și pare să corespundă contextului istoric mai bine decît cealaltă dată posibilă, adică 741. Cu toate că Burgmann, *Ecloga*, p. 10-12, preferă data aceasta din urmă, el nu oferă nici un argument incontestabil.
8. *Ecloga* abundă în referințe biblice (menționate în ediția lui Burgmann). În privința pedepsei cu moartea pentru homosexualitate, cf. *Ecloga*, 17.38 și Epistola către romani 1.26-32; relativ la mutilare, cf. *Ecloga* 17 *passim*, Matei 5.29-30 și 18.8-9 și Marcu 9.43-48; în ceea ce privește divorțul, cf. *Ecloga*, 2.9.1-4, Matei 5.31-32, Marcu 10.11-12 și Luca 16.18. (Pasajele din Biblie oferă justificări cu adevărat pertinente pentru aceste legi doar pentru ultimul caz.)
9. Justificarea emiterii unui edict în această perioadă, inițiată de către Milton Anastos, „Leo III's Edict Against the Images of the Year 726-27 and Italo-Byzantine Relations Between 726 and 730", *BF 3* (1968), p. 5-41, este mai acceptabilă decît argumentul contrar al lui George Ostrogorsky, „Les débuts de la querelle des images", *Mélanges Charles Diehl I* (Paris, 1930), p. 235-255. Dar observați că menționarea interzicerii icoanelor, de către Leon, în *Liber Pontificalis I*, p. 404 Duchesne, citată de Anastos, se referă doar la icoanele sfinților și nu implică distrugerea acestora.
10. Cu toate că mărturiile nu sunt absolut concludente, o datare plauzibilă i se datorează lui Milton Anastos, „The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33", *SBN 9* (1957), p. 14-31.
11. În privința datei, vezi Noble, *Republic of St. Peter*, p. 41-42 și n. 131.
12. Data acceptată anterior, iunie 742, a începutului revoltei lui Artavasdos este aproape sigur greșită; în ceea ce privește revolta, vezi Speck, *Artabasdos*, și Treadgold, „Missing Year".

13. Este posibil ca împăratul Constantin să fi înființat thema bucellariană în această perioadă, pentru a reduce thema opsiciană, dar este mai probabil ca prima să fi fost creată în 767 (cînd a fost atestată pentru prima dată), drept răzbunare pentru participarea opsicienilor la conspirația din 766.
14. Relativ la Sozopetra, vezi Baladhurï, p. 298-299 Hitti.
15. Niceforus, *Antirrheticus III*, p.65, PG 100, col. 496A-B.
16. Nicephorus, *Scurtă istorie*, cap. 68, datează repopularea imediat după ciumă, în perioada cînd flota bizantină, care se afla întîmplător în Cipru (ca să adune coloniști pentru Constantinopol?), i-a învins pe arabi. Theophanes, p. 424 și 429 de Boor, datează și el bătălia pentru Cipru în 748, dar consideră că recolonizarea a avut loc în 756, odată cu colonizările în Tracia ale prizonierilor luați în 751; dar anul 756, care pare prea tîrziu pentru transferul celor două populații, constituie probabil doar data colonizării prizonierilor luați în timpul campaniei din 755, pe care Theophanes o confundă cu cea din 751(vezi nota 19 de mai jos).
17. Spre deosebire de Lilie, *Byzantinische Reaktion*, p. 164-165 și n. 11, eu nu sunt convins de Brooks, „Byzantines", care datează căderea cetății Melitene în anul 750 și nu în 751, presupunînd nejustificat că, din moment ce împăratul se afla la Constantinopol în ziua de 6 iunie 751, era imposibil ca el să-i fi atacat ulterior pe arabi.
18. Soliile, datînd din perioada 752-766, sunt convenabil catalogate de Dölger, *Regesten* I.1, p. 38-39, numerele 312, 314-316, 318-320, 322, 325, 326.
19. Asupra acestei campanii, pe care Mihail Sirianul o deosebește de cea care a dus la cucerirea cetății Melitene din 751/52, dar pe care Theophanes o confundă cu ea, vezi Lilie, *Byzantinische Reaktion*, p. 164-165 și n.12.
20. Theophanes, p. 432-433 de Boor, menționează prezența unei flote de circa 800 de corăbii, dotată fiecare cu 12 cai, care ar fi asigurat suportul logistic pentru aproximativ 9.600 de oameni. Acest număr pare să corespundă celor 8.250 de oameni din două tagmate de cavalerie, plus unei serii de optimați pentru echipamentul militar.
21. Beševliev, *Protobulgarische Periode*, susține în mod plauzibil că Vinekh (Sabinus) și Teletz (Teletzes) coabitaseră la putere, deși afirmația lui că bulgarii aveau de obicei doi conducători în această perioadă este greu de dovedit.
22. În privința lui Ștefan, vezi mai recenta lucrare a cercetătoarei Marie-France Rouan, „Une lecture 'iconoclaste' de la vie d'Étienne de Jeune", *TM* 8(1981), p. 415-436.
23. Sunt de acord în această privință cu Beševliev (*Protobulgarische Periode*, p. 224-225), și cu alții, care afirmă că referirea la octombrie a celui de al unspre-

zecelea edict (772) în Theophanes (p. 447.10 de Boor) ar trebui să se refere la luna octombrie al celui de al treisprezecelea edict (774).

24. Relativ la domnia şi moartea lui Leon, vezi Treadgold, „An Indirectly Preserved Source for the Reign of Leo IV", *JOB* 34(1984), p. 69-76.

Capitolul 12

1. Impactul invaziilor arabe asupra părţii de apus a Anatoliei a fost cu siguranţă mai mic decît cel al invaziei turceşti de la sfîrşitul secolului al XI-lea deoarece, spre deosebire de turci, arabii nu au migrat niciodată în Asia Mică şi nici nu i-au alungat pe bizantini din regiuni întregi.
2. Vezi în special André Guillou, „La Sicile byzantine: État de recherches," *BF* 5 (1977), p. 95-145.
3. Asupra Italiei centrale din perioada respectivă, vezi Noble, *Republic of St. Peter*.
4. Acest lucru, necontroversat ca atare, este ilustrat de un studiu interesant, dar speculativ, al lui Richard Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History* (Cambridge, Mass., 1979).
5. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 70-72. Observaţi că după ce excubiţii au fost organizaţi ca tagmată, ei erau conduşi de un slujitor şi nu (ca înainte) de un conte. Din păcate, singura carte care se ocupă de tagmate ca atare, *Byzantine Praetorians* (Bonn, 1984), a lui John Haldon, susţine că aceştia erau un corp de gardă de elită mult mai mic decît afirmă sursele, declarînd în mod arbitrar că dovada aceasta care îi contrazice presupunerile trebuie „lăsată la o parte" (p. 91-94).
6. Data reorganizării administrative nu este încă pe deplin clarificată, dar cea mai mare parte a acesteia pare să fi fost pusă în aplicare nu mai tîrziu de cea a creării themelor. De observat că unul dintre noii demnitari, un logofăt militar, este prezentat pe o pecete de plumb de prin anii 659-668 şi drept commerciar al unui depozit care aproviziona, aparent, themele (Zacos, *Byzantine Lead Seals* I.1, p. 227-228, nr. 144). Hendy, *Studies*, p. 409-420, bizuindu-se pe mărturii numismatice, propune o datare pe la 629 cel puţin a iniţierii acestor modificări administrative.
7. În ceea ce îi priveşte pe ofiţeri, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 119-135, 141-144 şi 152-153, iar în privinţa funcţionarilor publici, vezi Treadgold, *Finances*, p. 37-46, 98-103 şi mai ales 111-114.
8. Asupra localizării marilor proprietăţi particulare, vezi în special Hendy, *Studies*, p. 100-107, care se bazează pe surse ulterioare ce par să se refere la vechile amplasamente ale proprietăţilor funciare.

9. Vezi Gerhart Ladner, „Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic Controversy," *MS* 2 (1940), p. 127-149, iar, mai recent, Peter Brown, „A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy," *EHR* 88 (1973), p. 1-34. Alte interpretări, deşi foarte numeroase, sunt fie variaţiuni pe aceeaşi temă, fie neconvingătoare.
10. Vezi Ernst Kitzinger, „The Cult of Images in the Age Before Iconoclasm," *DOP* 8 (1954), p. 83-150.
11. Vezi deosebit de recenta lucrare a lui Paul Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition* (Berkeley, 1985).
12. Cf. Lemerle, *Byantine Humanism*, p. 82-84.
13. Quinisext, Canonul 68 (Mansi XI, col. 973D).
14. Leon III, *Ecloga*, prefaţă, p. 162 Burgmann.
15. Vezi Averil Cameron şi Judith Herrin, editori, *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai* (Leiden, 1984), cu toate că editorii presupun în mod neplauzibil că autorul lor (Leiden, 1984) a făcut o încercare de cercetare onestă şi că a scris mai curînd în timpul domniei lui Leon al III-lea decît cîţiva ani mai tîrziu.
16. Vezi Foss, *Byzantine Fortifications*, p. 26-28 şi 131-142.
17. Mă refer ca de obicei la McEvedy, *Atlas*.
18. Vezi Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 40 şi nr. 40.
19. Observaţi că acumulările în vistierie ale lui Constantin al V-lea din 768 au dus la o penurie de aur care i-a obligat pe ţărani să-şi vîndă mărfurile la preţuri scăzute pentru a face rost de aur ca să-şi plătească impozitele; vezi Theophanes, p. 443 de Boor, şi Niceforus, *Scurtă istorie*, cap. 85.
20. Relativ la starea vistieriei în 711, vezi Theophanes, p. 381 de Boor; în ce priveşte starea vistieriei în 768, vezi nota 19 de mai sus, iar asupra stării vistieriei în 775, vezi Cedrenus, II, p. 16 Bekker.
21. Vezi M. el Abbadi, „The Finances of Egypt at the Arab Conquest", *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology, American Studies in Papyrology* 23 (1981), p. 509-516.
22. Privind aceste estimări bugetare, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 188-198.
23. Revoltele militare reuşite au fost cele din 610, 641, 695, 698, 711, 715 şi 717, deoarece revolta militară din 713 a fost înăbuşită de Anastasios al II-lea.

Capitolul 13

1. Obiceiul de a organiza parade ale mireselor imperiale, de autenticitatea cărora unii dintre cercetători se îndoiesc, este atestat de şase surse de încredere şi timpurii care acoperă peste un secol. Vezi mai recent L.-M. Hans, „Der Kaiser als Märchenprinz: Brautschau und Hieratspolitik in Konstantinopel 395-882," *JÖB* 38 (1988), p. 33-52, mai ales 46-52.
2. Thema Macedoniei era amplasată în răsăritul anticei (şi modernei) Macedonii, cea mai mare parte a acesteia fiind sub stăpînirea slavilor; numele confuz al themei exprima poate speranţa bizantinilor de a-şi extinde curînd stăpînirea asupra Macedoniei propriu-zise.
3. Acest tribut avea în primul rînd drept ţel umilirea, aşa cum rezultă din cele 6 nomisme suplimentare drept taxă pe cap de locuitor pentru împărat şi pentru fiul lui.
4. Vezi Treagold, „Army", p. 115-119.
5. În privinţa posibilei identificări a localităţii, vezi Niavis, *Nicephorus I*, p. 243-245.
6. David Turner, „The Origins and Accession of Leo V", *JÖB* 40 (1990), p. 171-203, printre alte argumente pe care eu le găsesc neconvingătoare, consideră că cele două soţii ale lui Leon au fost una şi aceeaşi (cf. Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 196-199, plus notele). Motivele pentru care s-a ajuns la concluzia că Barca, prima soţie a lui Leon, era amanta lui Mihail sunt explozia de indignare din 813 a Procopiei, soţia lui Mihail, cînd a aflat că prima urma să devină împărătească, veste care a deranjat-o mai mult decît abdicarea soţului ei, graba lui Leon de a divorţa de Barca după căderea lui Mihail şi lipsa oricărei controverse asupra divorţului lui Leon, ceea ce însemna recunoaşterea implicită a adulterului de notorietate publică al soţiei sale. Această ipoteză ne ajută totodată să explicăm suportarea de către Mihail a cheltuielilor botezului fiului lui Leon nu mult după 803, pe vremea cînd acesta din urmă era un tînăr ofiţer aflat la începutul carierei, şi rechemarea promptă a lui Leon din exil în 811.
7. Vezi Treadgold, „Three Byzantine Provinces."
8. Referitor la dezaprobarea de către Mihail a celei de a doua căsătorii a lui Leon, vezi Pseudo-Simeon, p. 609-610 Bekker (evident greşit interpretat de Genesius, p. 15 Lesmueller-Werner).
9. Relatarea oferită de Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 276-278, trebuie completată acum cu Jean Gouillard; „La vie d'Euthyme de Sardes," *TM* 10 (1987), p. 1-101, mai ales p. 39-51.

10. Acest Alexios era probabil nepotul lui Alexios Musele, care fusese drungar al Supraveghetorilor, apoi strateg al themei armene în 790 şi căruia i se scoseseră ochii în 792. Tînărul Alexius, care s-a logodit propabil în 836 cu Maria, fiica lui Teofil, după ce Constantin, fiul lui Teofil murise prin 835, este eroul unei confuzii cronologice a surselor noastre, trei dintre care susţin că el s-a căsătorit de fapt cu Maria, în timp ce o alta consideră că el era deja Caesar în momentul triumfului lui Teofil din 831. Vezi referirile din Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 434, 438, 439.
11. Se pare că ei au fugit în Chaldia, pe care Teofil a ridicat-o ulterior de la rangul de ducat la cel de themă.
12. Asupra începuturilor exercitării funcţiei de patriarh a lui Ioan, care au fost adesea datate greşit în intervalul cuprins între anii 832 şi 837, vezi Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 297 şi nr. 406.
13. Datarea greşită a întemeierii themei Climata în 833 s-a înrădăcinat în literatura apărută ulterior referitoare la Rus', dar ea este complet nefondată. Ca o explicaţie a greşelii şi a corectării datării la 839, vezi Treadgold, „Three Byzantine Provinces," p. 132-136.
14. În privinţa rezervei lui Teofil, vezi Theophanes Continuatus, p. 253, Bekker.

Capitolul 14

1. În privinţa revenirii la venerarea icoanelor, vezi mai ales articolele complementare ale lui Cyril Mango, „The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios," şi Patricia Karlin-Hayter, „Gregory of Syracuse, Ignatios and Photios," în Bryer, *Iconoclasm*, p. 133-140 şi 141-145.
2. În ceea ce priveşte fondarea şi refondarea acestei şcoli, care au creat o oarecare confuzie, vezi Treadgold, „The Chronological Accuracy of the *Chronicle* of Symeon the Logothete," *DOP* (1979), p. 185-187.
3. Referitor la dată, vezi Treadgold, ibid., p. 191-192. Mauropotamus pare să fie un nume alternativ pentru rîul Melas din Bitinia, întrucît ambele au sensul de Rîul Negru.
4. Vezi Theophanes Continuatus, p. 162 Bekker, şi observaţi referirea lui la reînnoirea tratatului, care implică faptul că tratatul din 816, încheiat iniţial pe treizeci de ani, era încă reînnoit la fiecare zece ani.
5. Vezi Treadgold, „The Bride-Shows of the Byzantine Emperors," *Byzantion* 49 (1979), p. 404-407, 411-412.

6. Pentru o părere mai bună decît a mea despre Mihail, vezi Henri Grégoire, în *Cambridge Medieval History* IV.1, ediția a 2-a, p. 108-116, și articolele lui citate acolo la p.853.
7. Relativ la acest atac al rușilor, vezi în special Cyril Mango, *The Homilies of Photius* (Cambridge, Mass., 1958), p. 74-82.
8. Un strateg al Coloniei, înlocuindu-l pe turmarhul subordonat strategului armenilor, apare pentru prima oară în 863 (Theophanes Continuatus, p. 181 Bekker).
9. Despre campania aceasta, vezi reconstituirea lui George Huxley, „Michael III and the Battle of Bishop's Meadow (A.D. 863)," *GRBS* 16 (1975), p. 443-450.
10. Asupra Mesembriei, vezi N. Oikonomidès, „Mesembria in the Ninth Century: Epigraphical Evidence," *Byzantine Studies* 8-12 (1981-1985), p. 269-273.
11. Teoria lui Jenkins, *Byzantium*, 165, p. 198-199, conform căreia Mihail avea relații homosexuale cu Vasile se datorează interpretării greșite a cuvîntului „șambelan" ca „tovarăș de pat" și pare la fel de nefondată ca și deducția sa din aceasta că Mihail nu putea face copii. Patru cronicari ostili lui Mihail descriu amănunțit depravările acestuia fără să facă nici o aluzie la homosexualitate, așa cum ar fi făcut-o cu siguranță chiar dacă ar fi avut doar o simplă bănuială. Cf. remarcile ostile, dar nu prea demne de încredere ale lui Theophanes, p. 443 de Boor, asupra homosexualității lui Constantin al V-lea.
12. În privința acestui aranjament destul de ciudat respect argumentul minuțios documentat al lui Cyril Mango, „Eudocia Ingerina, the Normans and the Macedonian Dynasty," *ZRVI* 14/15 (1973), p. 17-27.
13. Mihail a moștenit o rezervă de 109.000 de livre de aur (7.848.000 de nomisme) în 856 (Theophanes Continuatus, p. 172 Bekker), iar după ce a topit 20.000 de livre (1.440.000 de nomisme) de ornamente de aur a lăsat fie 300, fie, mai probabil, 1.300 de livre (93.600 de nomisme) în 867 (Theophanes Continuatus, p. 173 Bekker; Pseudo-Symeon, p. 659-660 Bekker). Deficitul total era deci de circa 9,2 milioane de nomisme în 11 ani. În 867, Vasile I a strîns 30.000 de livre de aur adunînd doar jumătate din darurile înregistrate făcute de Mihail (Theophanes Continuatus, p. 255-256 Bekker). Totalul acestor daruri trebuie să fi depășit 60.000 de livre (4.320.000 de nomisme), deoarece probabil că unele daruri au fost făcute fără să fie înregistrate, deoarece nu se poate ca Vasile să fi adunat tot ceea ce cerea el și deoarece Vasile n-ar fi inclus aici darurile primite de el sau de soția lui Evdochia Ingerina.
14. Deși Fotios a dedus diverse variante din *filioque* și le-a condamnat, nici una dintre ele nu decurge logic din acest cuvînt. Singurul punct susținut de apuseni era

următorul: Crezul nu trebuie modificat decît de un conciliu eclesiastic, iar papalitatea nu aprobase încă oficial termenul de *filioque*.

15. În privința datei lui de naștere, considerată adesea ca fiind mult mai tîrzie în ciuda dovezilor lipsite de echivoc ale surselor, vezi Treadgold, „The Bulgars' Treaty with the Byzantines in 816," *RSBS* 4 (1984), p. 213-220.
16. Vezi Ferluga, *Amministrazione*, p. 165-176.
17. G. S. Radojičić, „La date de la conversion des Serbes," *Byzantion* 22 (1952), p. 253-256, datează convertirea lor între 867 și 873. O datare la puțin timp după conciliul din 869-870 pare mult mai probabilă.
18. Relativ la flota imperială, vezi Ahrweiler, *Byzance et la mer*, p. 97-99. Fără a fi sigur, eu aș data această reformă în anii 870-873, deoarece după această perioadă succesele pe mare ale Imperiului s-au înmulțit spectaculos, cu excepția momentelor cînd se știe că flota imperială a fost absentă, ca în anul 878, cînd a căzut Syracuza.
19. Fiica cu care s-a căsătorit Cristofor prin 872 trebuie să se fi născut înainte ca Vasile să divorțeze în 866 de prima lui soție, Maria. În privința celor patru fiice ale lui Vasile, vezi lista mormintelor, în Constantin al VII-lea, *De Ceremoniis*, vol. I, p. 648-649 Reiske. Sunt două fiice înmormîntate într-un sicriu mic, care au murit probabil la o vîrstă foarte fragedă, în timp ce fiica purtînd numele de Maria era probabil a Evdochiei, deoarece bizantinii își botezau rar fiicele cu numele mamelor lor. Prin eliminare, soția lui Cristofor trebuie să fi fost Anastasia. Lista mormintelor îl menționează și pe fratele lui Vasile, Marianus, domesticul *Scholae*-lor, a cărui moarte se pare că a lăsat un loc vacant, ceea ce a dus la căsătoria lui Cristofor cu o fată din cadrul familiei și la numirea lui.
20. Pentru o explicație satisfăcătoare a probelor contradictorii, vezi Lemerle, „Pauliciens," p. 96-103.
21. Cf. Jenkins, „Chronological Accuracy," p.100; convertirea trebuie să fi avut loc în perioada cuprinsă între 872 și 877/878.
22. Cea mai bună analiză a acestor evenimente oarecum obscure aparține lui Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II.1, p. 52-65.
23. Vezi N. Oikonomidès, „Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie," *RÉB* 23 (1965), p. 118-123.
24. Vezi Simeon Logofătul („Leo Grammaticus," p. 258 Bekker), care datează această campanie, nemenționată din motive necunoscute în lucrarea lui Vasiliev *Byzance et les Arabes*, II.1, după căderea Syracuzei și înainte de împăcarea lui Fotius cu papa, îmn 879. (Cf. Jenkins, „Chronological Accuracy," p.97.)

25. Vezi Lemerle, „Pauliciens," p. 103-108, care datează totuşi greşit campania lui Vasile împotriva cetăţii Germanicea (deci şi căderea cetăţii Tephrice) la 878, preferînd datele arbitrare ale lui Pseudo-Simeon cronologiei relativ sigure a lui Simeon Logofătul („Leo Grammaticus," p. 258 Bekker). Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II.1, p. 86-94, datează corect campania în 879. Menţionarea de către Simeon a cuceririi cetăţii Tephrice de către Cristofor („Leo Grammaticus," p. 255 Bekker) pare să fie o „evocare transpusă în viitor" oarecum stîngace, a victoriei lui Cristofor asupra lui Chrysocheir, în 872.
26. Prima atestare sigură a unui strateg al Samosului datează de prin 892; cf. Simeon Logofătul („Georgius Monachus," p. 852 din Theophanes Continuatus a lui Bekker) şi Jenkins, „Chronological Accuracy," p.104.
27. Vezi *Vita Euthymii*, p. 39-41 Karlin-Hayter.
28. În acest moment, slujitorul de palat anterior, Cristofor, ginerele lui Vasile, murise probabil, pentru că toate cele patru fiice ale lui Vasile, inclusiv soţia lui Cristofor erau într-o mînăstire pe la 886 (Theophanus Continuatus, p. 264-265 Bekker).
29. Relativ la data încoronării lui Ashot, vezi comentariul lui Maksoudian asupra lui Ioan Catolicul, p. 272-273; alianţa a fost probabil încheiată în 885.
30. În privinţa titlului şi a datei, vezi Andreas Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Frankfurt, 1986), p. 12-15. *Eisagoge* a fost ulterior numită *Epanagoge* (Restauraţia).
31. Referitor la versiunile în patruzeci de cărţi a lui Vasile şi în şaizeci de cărţi a lui Leon al VI-lea, vezi A. Schminck, „'Frömmigkeit ziere das Werk': Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI," *Subseciva Groningana* 3 (1989), p. 79-114.
32. "Părintele Împăratului," cu sensul de prim-sfetnic al împăratului, dar răstălmăcit de duşmanii lui de la curte cu acela de „Tatăl amantei împăratului," ceea ce şi era Zaützes.
33. Focas a murit prin 896, cu toate că în timpul domniei nepotului său omonim, Nicefor al II-lea Focas, a fost creată legenda că trăise pînă în secolul următor şi că biruise şi în alte bătălii. Vezi Henri Grégoire, „La carrière du premier Nicéphore Phocas," *Hellenika*, suplimentul 4 (1953), p. 232-254, deşi reconstituirea faptelor de început din Anatolia ale lui Focas efectuată de Grégoire este discutabilă.
34. Simeon Logofătul („Leo Grammaticus," p. 269 Bekker).
35. Asupra morţii lui Teofano, întregul argument al lui Jenkins, „Chronological Accuracy," 104, privind corectitudinea informaţiilor lui Simeon Logofătul care sprijină datarea tradiţională la 897, pare să cîntărească mai greu decît analiza Patriciei Karlin-Hayter, „La mort de Théophano (10.11.896 ou 895)," *BZ* 62

(1969), p. 13-18. Zvonurile în legătură cu otrăvirea sunt menționate în *Vita Euthymii*, p. 45 Karlin-Hayter.

36. Vezi Constantin al VII-lea, *De Administrando Imperio* 50.111-30 Moravcsik; în privința datei, vezi comentariul lui Jenkins, p.189.
37. Cf. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II.1, p. 143-144 și 160-161, și Jenkins, „Chronological Accuracy," p. 107 (care datează jefuirea cetății Demetrias în martie sau la începutul lui aprilie 901).
38. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II.1, p. 117, 141-142.
39. Vezi Treadgold, „Army," p. 93-96, 158-159.
40. În ceea ce privește reforma sistemului de organizare, vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 105-106, 110-111; referitor la coloniz•ri, vezi N. Oikonomidès, „L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xème - XIème siècles et le taktikon de l'Escorial," în *Actes du XIVème Congrès international des études byzantines* I (Bucharest, 1974), p. 295-297.
41. R. Jenkins, „The 'Flight' of Samonas," *Speculum* 23 (1948), p. 217-235, presupune, nu foarte plauzibil, că Samonas s-a prefăcut că fuge ca să facă cercetări în privința unei presupuse conspirații între arabi și bizantinii nemulțumiți.
42. Relatarea jefuirii Thessalonicului de către Ioan Cameniates, care afirmă că a fost martor ocular (ed. Gertrud Böhlig, *CFHB* [Berlin, 1973]), prezintă puțin interes istoric și poate fi o contrafacere ulterioară, așa cum susține A. Kazhdan, „Some Questions Addressed to the Scholars Who Believe in the Authenticity of Kaminiates' 'Capture of Thessalonica,'" *BZ* 71(1978), p. 301-314. Argumentarea lui Kazhdan se bazează în parte pe cea a lui H. Grégoire, „Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)," *Byzantion* 22 (1953), p. 373-378, conform căreia jaful constituia subiectul unui raport arab - care a ajuns la Raqqa cu trei zile înaintea datei la care afirma Cameniates că avusese loc căderea Thessalonicului - al lui Leon din Tripoli, în care comunica cucerirea marelui port „Antakiya", uciderea a 5.000 de bizantini și capturarea a încă 5.000. Grégoire face legătura dintre acest raport și o relatare arabă ulterioară privind cucerirea de către Leon a portului „Antakyia" de lîngă Constantinopol, uciderea a 15.000 de bizantini și capturarea a de două ori mai mulți. Este totuși mai probabil ca primul raport să se refere la o jefuire a Attaliei („Antaliyia", o corectură propusă cîndva de Vasiliev) la o dată anterioară în cadrul aceleiași expediții, pe care relatarea ulterioară o confundă cu prădarea Thessalonicului.
43. Vezi Schminck, *Studien* (vezi 30 de mai sus), p. 98-107.

44. Cu toate că unii cercetători consideră acest atac de domeniul legendei, o serie de probe indirecte din surse bizantine şi arabe confirmă relatarea oarecum înflorită din *Russian Primary Chronicle*. Vezi R. J. H. Jenkins, „The Supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo - Symeon," *Speculum* 24 (1949), p. 403-406, şi A. A. Vasiliev, „The Second Russian Attack on Constantinople," *DOP* 6 (1951), p. 161-225.
45. Vezi Treadgold, „Army," p. 96-99, 160-161.
46. *Russian Primary Chronicle* datează acest tratat la 2 septembrie 911; vezi Vasiliev, „Second Russian Attack" (nota 44 de mai sus), p. 170-171, 175.
47. Vezi Treadgold, „Army," p. 100-121, care include cifrele respective.

Capitolului 15

1. Despre Alexandru, vezi în special P. Karlin-Hayter, „The Emperor Alexander's Bad Name," *Speculum* 44 (1969), p. 585-596, care susţine că Simeon Logofătul nu a folosit pentru domnia lui Alexandru analele contemporane menţionate de Jenkins, „Chronological Accuracy", p. 111-112. Deşi Karlin-Hayter se îndoieşte total de existenţa unor astfel de anale, forţa argumentelor lui Jenkins demonstrează că ele au existat cu adevărat, dar că datează mai curînd pîna la 912 decît 913.
2. Bernard Flusin, „Un fragment inédit de la vie d'Euthyme le Patriarche?", *TM* 9 (1985), p. 119-131, prezintă un fragment ce pare prescurtat, indiferent faţă de Euthymius şi prea ostil faţă de Leon al VI-lea ca să fie *Vita Euthymii* a noastră. Improbabila relatare din acest fragment cum că muribundul Leon al VI-lea l-ar fi trimis pe Euthymius la mănăstirea lui şi l-ar fi repus în postul de patriarh pe Nicolae, îi contrazice nu numai pe cronicari, dar evident şi cunoscutul text din *Vita Euthymii*, p. 113-119 Karlin-Hayter, şi corespunde doar unei afirmaţii a lui Nicolae I însuşi (*Letter* 32.496-503 Jenkins-Westerink).
3. Caracterul vag al surselor referitoare la ultimele două concesii se datorează probabil sentimentului de vinovăţie al bizantinilor pentru faptul de a le fi acceptat dar P. Karlin-Hayter, „The Homily on the Peace with Bulgaria of 927 and the 'Coronation' of 913," JÖB 23 (1974), p. 29-39, se îndoieşte de faptul că ar fi existat vreo încoronare.
4. Această *Scrisoare* a lui Nicolae I (p. 144 Jenkins-Westerink) demonstrează că el şi nu Zoe l-a numit pe Nicolae Picingli strateg al Longobardiei.
5. Cf. Constantin al VII-lea, *De Administrando Imperio* 50.159-166 Moravcsik.
6. Vezi Constantin al VII-lea, *De Administrando Imperio* 32.81-100 Moravcsik.

7. Marele cancelar era cel care îi plătea pe toți soldații și oficialii din Constantinopol și avea un salariu sub 72 de nomisme (cf. Liudprand, *Antapodosis* VI, 10). Din cauză că nu și-a dat seama de acest lucru, Runciman, *Romanus Lecapenus*, 58, interpretează greșit aceste evenimente.
8. Runciman, *Romanus Lecapenus*, p. 61-62 și 65, datează greșit evenimentele cuprinse între trimiterea lui Zoe la mănăstire, încoronarea lui Roman în 919 și încoronarea Teodorei în 920. Referitor la aceste date și la raporturile dintre Constantin și Cristofor, vezi Grierson, *Catalogue* III. 2, p. 526-530.
9. Vezi H. Grégoire, „Le lieu de naissance de Romain Lécapéne et de Digénis Acritas," *Byzantion* 8 (1933), p. 572-574. Se întîlnește și forma „Lacapenus". Locul exact unde se afla Lacape nu a fost încă identificat; vezi Hild, *Kappadokien*, p. 85 și 168.
10. Vezi R. Jenkins, „The Date of the Slav Revolt in Peloponnese Under Romanus I," în *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr.* (Princeton, 1955), p. 204-211.
11. Observați că atunci cînd Jenkins, ibid., p. 206, datează sosirea bulgarilor în Golful Corint în august 921, el presupune în mod eronat că Roman nu era atunci împărat cu puteri depline; data corectă este probabil august 922, întrucît este ulterioară reprimării revoltei slavilor din noiembrie 921 (cf. Constantin al VII-lea, *De Administrando Imperio* 50.25-70 Moravcsik).
12. Victoria asupra lui Leon este de obicei datată în anul 922, dar observați comentariul lui Westerink referitor la Nicolae I, *Letter* 23, p. 537, conform căruia aceasta trebuie să fi avut loc după august 922. Simeon Logofătul („Leo Grammaticus", p. 309-310 Bekker) o datează între căderea Adrianopolului în 923 și sosirea lui Simeon al Bulgariei sub zidurile Constantinopolului în septembrie 924.
13. Data este greșită în cronici, dar Runciman, *Romanus Lecapenus*, p. 246-248, susține cu tărie că cei doi împărați s-au întîlnit la 9 septembrie 924; anul pare confirmat de Nicolae I, *Letters* 30 și 31 Jenkins-Westerink (vezi remarcile lui Westerink de la p. 540).
14. Cu toate că supunerea Melitenei este datată în anul 931 de către Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II.1, p. 266-267, sursele arabe relatează doar faptul că cetatea se afla la vremea respectivă sub stăpînire bizantină, în timp ce Simeon Logofătul („Leo Grammaticus", p. 317-318 Bekker) datează supunerea acesteia în jurul perioadei în care a fost încheiat tratatul cu bulgarii din 927.

15. În privința foametei, vezi Simeon Logofătul („Leo Grammaticus", p. 315-316 Bekker).
16. În ceea ce privește data emiterii acestei legi, care este adesea considerată a fi anul 922, vezi Lemerle, *Agrarian History*, p. 86-87.
17. Din cauză că Vasile a fost pedepsit pentru prima sa răzvrătire prin tăierea mîinii, el era cunoscut sub numele de Vasile Mînă de Aramă, după proteza pe care o folosea.
18. Vezi discuția din Lemerle, *Agrarian History*, p. 94-97.
19. Celelalte patru theme erau Charpezicium, Arsamosata, Chozanum și Derzene. Vezi Treadgold, „Army", p. 128-130 și 162.
20. Sursa de documentare pentru această campanie, cronicarul arab Dahabi, se referă doar la „slujitorul de palat", dar datează campania pe la începutul iernii, cînd postul respectiv era deținut de Pantherius (Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II. 2, p. 240).
21. Theophanes Continuatus, p. 443-444 Bekker.
22. Nu menționez aici presupusul raid al lui Sayf al-Dawlah asupra cetăților Siricha și Charsianum, datat de trei surse arabe tîrzii în toamna anului 956 (A.H. 339, cam în timpul lui Jumada I), care seamănă suspect de mult cu faimosul raid al lui Sayf asupra acestor cetăți din toamna anului 950 (A. H. 345, cam în timpul lui Jumada II); cf. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II.1, p. 359 și p. 342-345.
23. Referitor la dată, vezi J. Featherstone, „Ol'ga's Visit to Constantinople," *HUS* 14 (1990), p. 293-312, deși opiniile lui relativ la copiii prezenți la ceremonie (p. 306) nu sunt foarte convingătoare.
24. Thema aceasta, atestată de *Escorial Tacticon* din 971/75, nu exista în 949, și întrucît ea avea probabil menirea să-i combată pe arabii din Creta, este improbabil să fi fost creată după 961.
25. Referitor la împărțiri, cf. Oikonomidés, *Listes*, p. 329, 330. Nu mult după aceea, în loc de 20 de detașamente și de cei 4.000 de oameni ai Scholae-lor unite, cele două părți aveau cîte 15 detașamente fiecare, ceea ce înseamnă 30 de detașamente și 6.000 de oameni; cf. *Three Byzantine Military Treatises*, ed. G. T. Dennis, *CFHB* (Washington, 1985), 252.133-138. Probabil că și excubiții au cunoscut o extindere similară atunci cînd au fost divizați.
25. Această campanie este tratată în special de Tsougarakis, *Byzantine Crete*, p. 58-74.
27. În privința localizării acestei bătălii, Pasul Cylindrus, vezi Hild, *Kappadokien*, p. 218-219.
28 Pentru această campanie, vezi mai ales Canard, *Histoire*, 805-817.

Capitolul 16

1. Polyeuctus obiecta împotriva faptului că era vorba de o a doua căsătorie pentru amîndoi şi deoarece că se părea că Nicefor fusese naşul unuia dintre fiii lui Teofano, ceea ce îi făcea să fie rude din punct de vedere spiritual. Patriarhul nu numai că a refuzat să-i considere drept martiri pe soldaţii morţi, dar a insistat totodată asupra respectării regulii tradiţionale conform căreia soldaţii care ucideau pe cineva în luptă trebuiau să facă penitenţă.
2. Scylitzes, p. 270 Thurn, datează expulzarea arabilor din Cipru în al doilea an al domniei lui Nicefor (care a început la 16 august 964), care se pare că precedase solia trimisă de Nicefor lui Sayf în toamna aceluiaşi an (Yahyᵃ din Antiohia, p. 794-795 Krachkovski - Vasiliev). P. Lemerle, „La vie ancienne de S. Athanase l'Athonite," în *Le millénaire du mont Athos, 963-1963: Études et mélanges I* (Chevetogne, 1963), p. 93 nota 96, afirmă că obişnuita datare, anul 965, pare să fie prea tardivă.
3. Leon Diaconul, p. 56, 57 Hase, afirmă în două rînduri că Nicefor se afla în fruntea a „patruzeci de miriade," adică 400.000 de oameni. Dat fiind faptul că această cifră ar fi reprezentat de două ori mai mulţi soldaţi decît avea Imperiul la data respectivă, este vorba fie de o exagerare, fie de o greşeală, adică patruzeci în loc de patru miriade (40.000), ceea ce ar fi destul de plauzibil.
4. Themele acestea aflate mai spre răsărit, care ar fi fost mai greu de apărat înainte de cucerirea Ciliciei, erau Anazarbus, Germanicea, Adata şi Hexacomia. În privinţa lor, vezi Oikonomidès, *Listes*, p. 355-356, 359-360.
5. Vezi Dagron, „Minorités", p. 177-198.
6. Vezi A. D. Stokes, „The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich," *Slavonic and East European Review* 40 (1961-1962), p. 44-57.
7. Vezi K. N. Yuzbashian, „L'administration byzantine en Arménie aux Xème- XIème siécles," RÉA , n.s., 10(1973-1974), p. 143-144.
8. Themele menţionate sunt (la nord de Taron) Chantiarte, Chortzine, Cama, Chauzizium, Melte, Artze şi Ocomium (?), (la est) Chuët, (la vest) Muzarium şi Caludia, iar (la sud) Erkne, Zermium, Chasanara şi Limnia. Despre toate acestea şi despre noul ducat al Chaldiei, vezi Oikonomidès, *Listes*, p. 354, 359-363, şi (despre Ocomium) p. 268 nota 26.
9. Cel mai bun comentariu asupra acestor legi este cel al lui Lemerle, *Agrarian History*, p. 100-103, 128-131. În privinţa foametei, care a continuat pînă în 969, vezi Leon Diaconul, p. 102 - 103 Hase.

10. Aceasta este varianta expusă de mine în *Byzantium and Its Army*, p. 139-141, dar chestiunea rămîne în suspensie. Grierson, *Catalogue* III.1, p. 37-38, susţine că tetarteronul era copiat după dinarul arab ca să fie utilizat în noile teritorii cucerite de Nicefor de la arabi, dar Hendy, *Studies*, p. 507 nota 293, care respinge această variantă, pare să aibă dreptate.
11. Vezi von Falkenhausen, *Untersuchungen*, p. 48-49. Longobardia şi Calabria îşi aveau în continuare strategii lor, subordonaţi căpeteniei Italiei.
12. Deşi Oikonomidès, *Listes*, p. 360-361 şi nr. 400, 401, localizează în Macedonia thema Edessa înregistrată în *Escorial Tacticon*, el susţine că Edessa macedoneană era de obicei numită Vodena în perioada aceea şi că nici nu era cunoscută ca fiind bizantină, devenind practic în 971, după căderea Dristrei, reşedinţa patriarhiei bulgare. Aceste fapte pledează pentru Edessa mesopotamiană, despre care Leon Diaconul, p. 70-71 Hase, afirmă că a fost cucerită de Nicefor.
13. Contrar părerii mai multor cercetători, se pare că Tzimiskes nu a abrogat legea lui Nicefor al II-lea privind donaţiile către Biserică, cu toate că acest lucru pare să fi fost de fapt făcut de Vasile al II-lea; vezi John Thomas, „A Disputed Novel of Basil II," *GRBS* 24 (1983), p. 273-283.
14. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 35-36 şi nr.46.
15. Cifra aceasta este dată de Scylitzes, p. 288 Thurn; Leon Diaconul, p. 109 Hase, pare să o rotunjească la 10.000.
16. În privinţa localizării, chiar la nord de Laodicea Combusta, vezi Belke, *Phrygien*, p. 205.
17. Vezi Paul Walker, „A Byzantine Victory over the Fatimids at Alexandretta (971)," *Byzantion* 42 (1972), p. 431-440.
18. Leon Diaconul, p. 129, 132 Hase, menţionează numărul corăbiilor şi observă că Nemuritorii, pentru care nu menţionează nici o cifră, erau urmaţi de 15.000 de pedestraşi şi de 13.000 de ostaşi călare, plus ariergarda şi convoiul cu bagaje. Scylitzes, p. 295 Thurn, afirmă că avangarda armatei număra 5.000 de pedestraşi, aleşi probabil din rîndul celor 15.000 şi 4.000 de ostaşi călare, probabil Nemuritorii. Cifra totală a trupelor pare deci să fi fost de 32.000, la care trebuie adăugată şi ariergarda.
19. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 36 şi nr. 47.
20. Referitor la o tratare echilibrată a problemelor legate de Cometopuli, vezi J. Ferluga, „Le soulèvement des Comitopoules," *ZRVI* 9 (1966), p. 75-84. W. Seibt, „Untersuchungen zur Vor-und Frühgeschichte der 'bulgarischen' Kometopulen," *Handes Armsorya* 89 (1975), p. 65-98, susţine că aceşti Cometopuli erau armeni

stabiliți în Macedonia care s-au răzvrătit împotriva bizantinilor; dar această variantă, care se bazează pe o teorie a lui N. Adontz, pare să țină seama în prea mare măsură de un pasaj confuz din Ștefan din Taron.

21. Vezi W. Ohnsorge, „Der Heirat Kaisers Otto II", în lucrarea acestuia *Ost-Rom und der Western* (Darmstadt, 1983), p. 129-172.
22. Vezi M. Canard, „La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès," *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 10 (1960), p. 99-108.
23. Vezi Nesbitt, *Catalogue* I, p. 100-101 (Ras), p. 195-196 (Morava). Data creării acestor theme trebuie să fie ipotetică; dacă, așa cum pare probabil, este vorba de 973, atunci *Escorial Tacticon* ar trebui datat anterior acestui an, dar nu mai devreme de anul 971.
24. Vezi Grousset, *Histoire de l'Arménie*, p. 494-498.
25. Vezi Canard, „Date" (nota 22 de mai sus), p. 107-108, și cf. Leon Diaconul, p. 161-163 Hase.
26. Vezi foarte recenta lucrare a lui P. E. Walker, „The 'Crusade' of John Tzimisces in the Light of New Arabic Evidence," *Byzantion* 47 (1977), p. 301-327, deși nu văd de ce ar trebui să-i împărtășesc îndoielile privind vizita lui Tzimisces în Palestina, oricît de scurtă ar fi fost aceasta. Scrisoarea lui Tzimiskes către Ashot al III-lea nu neagă practic faptul că aceste „cuceriri" ale lui în Palestina nu i-au adus decît o supunere de formă și un tribut simbolic. Relativ la noile theme, vezi Yahya din Antiohia, p. 369 Kratchikovsky-Vasiliev, care face mențiuni destul de vagi, dar menționează Balaneae și Gabala. Oikonomidès, *Listes*, p. 261 nr. 19, face observația că pecețile confirmă existența Gabalei și adaugă Laodicea pe lista themelor. Probabil că ar trebui să fie adăugat și Antaradus.
27. Constantin, al cărui al doilea copil, Zoe, s-a născut pe la 978, s-a căsătorit probabil în 976, imediat după moartea lui Tzimiskes.
28. Despre Scleros și rebeliunea lui, vezi în special Werner Seibt, *Die Skleroi: Eine prosopographisch - sigillographische Studie* (Viena, 1976), p. .29 - 58.
29. Vezi Scylitzes, p. 328-329 Thurn, și Yahya din Antiohia, p. 418 Kratchikovsky--Vasiliev. Observați afirmația lui Scylitzes privind plecarea lui Roman la Vidin, care, dacă s-ar fi aflat sub stăpînire bulgară, ar fi izolat Morava și Ras de teritoriul bizantin. Runciman, *Bulgarian Empire*, p. 221, susține că, din moment ce Scylitzes afirmă că Roman era eunuc, conform tradiției bizantine, era imposibil ca el să fi fost proclamat împărat, fapt susținut de Yahya. Dar se poate ca acești Cometopuli să fi negat faptul că Roman era eunuc, sau ca Scylitzes să-l fi

confundat pe acest Roman cu un eunuc purtînd același nume luat prizonier de Vasile pe la 1003 (Scylitzes, p. 346), deoarece, conform lui Yahya (p. 431, 446), împăratul bulgar Roman a fost de fapt luat prizonier în 991 și a murit în 997.

30. În ceea ce privește foametea, vezi Stephen of Taron, p. 57 Macler.
31. Relativ la geografie, vezi Hild, *Kappadokien*, p. 93-94.
32. Aceasta a fost ulterior numită Mănăstirea Iberienilor sau Iberon (*Iviron* în greaca modernă).
33. Asupra datării, vezi W.G. Brokkaar, „Basil Lecapenus: Byzantium in the Tenth Century," *Byzantina Neerlandica* 3 (1972), p. 199-234. Cf. Yahya din Antiohia, p. 415-419 Kratchikovsky-Vasiliev.
34. Numai una dintre acestea, Chuët, era cartierul general al unei theme. Vezi M. Canard, „Deux documents arabes sur Bardas Skléros," *SBN 5* (1939), p. 55-69.
35. În privința succesiunii acestora și a evenimentelor ulterioare, vezi A. Poppe, „The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations Between 986-89," *DOP* 30 (1976), p. 197-244. Asupra înțelegerii dintre Focas și Scleros, pe care unii o consideră drept un acord care prevedea împărțirea Imperiului, vezi Cheynet, *Pouvoir*, p. 332.
36. Referitor la starea vistieriei, vezi Yahya din Antiohia, p. 423 Kratchikovsky--Vasiliev.
37. Originea numelui „Varangian" este controversată, dar se pare că are oarecum sensul de „credincios"; vezi S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, rev. și trad. de B. Benedikz (Cambridge, 1978), p. 4-7. În privința numărului lor, vezi Stephen of Taron, p. 164-165 Macler.
38. Cu toate că opinia anterioară era că rușii au cucerit Chersonul de la Vasile din cauză că Anna nu fusese încă trimisă la Kiev, vezi Poppe, „Political Background" (nota 35 de mai sus).
39. Relativ la localizarea locului său de detenție, fortul Tyropoeum, vezi Hild, *Kappadokien*, p. 297-298.
40. Vezi Yahya din Antiohia, p.431 Kratchikovsky-Vasiliev, a cărui referire la cucerirea cetății Beroea spre sfîrșitul campaniei de patru ani indică locul teatrului de război.
41. Cf. G. Ostrogorski, „Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II," *Byzantion* 19 (1949), p. 187-194.
42. Vezi Scylitzes, p. 339 Thurn, deși se pare că Scylitzes a confundat aici plecarea lui Vasile în Siria din 995 cu plecarea lui în Iberia din anul 1000. Este puțin probabil

ca Scylitzes să se fi referit la campania iberiană din 990, la care Vasile nu a participat.

43. Vezi Forsyth, „Byzantine-Arab Chronicle," care demonstrează că sursa originară a fost cronica alepină demnă de încredere a lui al-Shimshati
44. În privința acestei legi, vezi în special Lemerle, *Agrarian History*, p. 103-105, 112-114.
45. Judecînd după *Life of St. Nicon*, p. 140-143 Sullivan, este puțin probabil ca Samuel să fi pătruns în Pelopones.
46. Cf. Scylitzes, p. 341-342 Thurn, şi Yahya din Antiohia, p. 446 Kratchikovsky-Vasiliev. Yahya propune datarea în 997, ceea ce corespunde relatării lui Scylitzes; ploile torențiale sugerează faptul că bătălia a avut loc toamna, după raidurile efectuate de Samuel în timpul verii. Cu toate că unii cercetători presupun că Samuel a cucerit în perioada respectivă o mare parte a Greciei, sursele susțin contrariul; chiar şi Larissa se afla sub control bizantin, probabil încă din 991.
47. Vezi Yahya din Antiohia, p. 457-458 Kratchikovsky-Vasiliev. Probabil că Sizara a devenit themă.
48. Aceste două theme, Teluch şi Cetățile Eufratului, sunt primele atestate pe la 1030 (Scylitzes, p. 381, 387 Thurn), dar nici o datare a creării lor imediat după anul 1000 nu pare posibilă, iar succesul raidului fatimizilor asupra Germaniceei pare să indice faptul că ele nu existau în 998.
49. Scylitzes, p. 342 Thurn, fără să menționeze căderea Dyrrachiumului, notează că Samuel a obținut controlul asupra acestuia după bătălia de la Sperchius. Cucerirea cetății, care este puțin posibil să fi fost realizată prin forță, dat fiind că Samuel nu dispunea de o flotă, s-a produs probabil la scurt timp înainte de declanşarea expediției dogelui Pietro al II-lea în Dalmația din primăvara anului 1000. Asupra acesteia, vezi Ferluga, *Amministrazione*, p. 191-198.
50. Probabil că Micul Preslav a înlocuit fosta themă a Mesopotamiei de apus. Se pare că bizantinii nu au pierdut niciodată Dristra, care a devenit reşedința unui duce al Paradunavum-ului, cu autoritate asupra întregii granițe de la Dunăre. Vezi Nesbitt, *Catalogue* I, p. 150-152, 173-179, relativ la pecețile care atestă aceste posturi de comandă ca şi Mesembria, care se poate să fi devenit între timp themă, întrucît nici o altă dată nu pare să corespundă. Scriitorii bizantini clasicizanți numeau Paradunavumul „Paristrium", Istrul fiind vechiul nume al Dunării.
51. Cf. Scylitzes, p. 342-343 Thurn, care afirmă că Ashot a fugit la Constantinopol puțin după numirea lui şi că s-a întîlnit acolo cu Vasile, evident înainte ca acesta să

plece în Bulgaria. În ciuda opiniilor mai multor cercetători moderni, se pare că ocupația bulgară în cetatea Dyrrhachium a fost de scurtă durată.

52. Scylitzes, p. 346-347 Thurn, se referă la asedierea Vidinului de către Vasile, la campania împotriva cetății Scopia și la legea privind deținerea de pământuri, toate fiind menționate ca petrecîndu-se în anul care a început la 1 septembrie 1001; dar dacă a cucerit Vidinul în preajma sărbătorii Adormirii Maicii Domnului (15 august 1002), așa cum afirmă Scylitzes, nu prea este posibil ca el să fi participat la campania împotriva Scopiei și să se fi întors la Constantinopol la timp pentru a promulga legea înainte de 1 septembrie. Trebuie să fi fost deci omisă o diviziune de un an înaintea campaniei împotriva Scopiei, iar legea ar trebui datată la 1003. Interpretarea acestei legi din Lemerle, *Agrarian History*, p. 79-80, diferă de opinia mea prin presupunerea că Vasile nu a făcut decît să le interzică marilor moșieri să-și transforme proprietățile în unități distrincte de cele ale vecinilor lor; această interpretare nu prea pare să corespundă referirii lui Scylitzes la lege ca fiind o „povară fără precedent", nici promisiunii lui Vasile de a o abroga ulterior (vezi Scylitzes, p. 365).
53. În privința datei, vezi von Falkenhausen, *Untersuchungen*, p. 52 și nr. 387.
54. Vezi Yahya din Antiohia, p. 461-462 Kratchikovsky-Vasiliev, care afirmă că Vasile a efectuat campanii împotriva bulgarilor timp de patru ani după anul 1000. Bazîndu-se pe Scylitzes, p. 348 Thurn, care susține că Vasile a invadat în fiecare an Bulgaria pe parcursul unui oarecare interval înainte de 1014, majoritatea cercetătorilor moderni au ajuns la concluzia că Vasile a purtat un război pe scară largă între 1004 și 1014. Dar nici măcar Scylitzes nu afirmă acest luru, iar Vasile nu cucerise pînă în 1014 nici măcar forturile de graniță Pernik și Melnik.
55. Acestea erau themele Dryinopolis și Colonia din Epir și thema Serbiei, care includea probabil Castoria și fusese numită astfel după numele cetății Serbia din nordul Greciei și nu după cel al sîrbilor.
56. Este totuși posibil ca acest lucru să-l fi determinat pe Vasile să creeze o themă în insula Chios, care se pare că nu exista pe la 1024, cînd a avut loc raidul, dar exista sigur înainte de 1028; cf. Scylitzes, p. 367-368, 373 Thurn.
57. În ceea ce privește rezerva (200.000 de livre de aur), vezi Psellus, I, p. 19 Renauld; referitor la reducerea taxelor, vezi Scylitzes, p. 373 Thurn. Dat fiind că majoritatea contribuabililor puteau încă să-și plătească restanțele prin 1028, reducerea trebuie să fi fost aplicată destul de recent, iar intervalul de pace dintre 1023 și 1024 pare să fie cea mai probabilă datare a acesteia.

58. Asupra speranţelor lui Vasile în privinţa lui Zoe, cf. Psellus, I, p. 99 Renauld. Este puţin probabil ca el să se fi aşteptat ca vîrstnicul Constantin să mai domnească mult timp.

Capitolul 17

1. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 75-85.
2. În privinţa majorităţii creştine de la Edessa, vezi Ibn Hawqal, p. 221 Kramers-Wiet.
3. Vezi John Teall, „The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025," DOP 13 (1959), p. 87-139.
4. Ca Hendy, *Studies*, p. 100 - 107, 135-136, deşi cf. Cheynet, *Pouvoir*, p. 235-236.
5. Vezi remarcile lui Harun ibn Yahya şi ale lui Ibn Hawqal în Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II. 2, p. 382-383, 414-416, şi Ibn Hawqal, p. 192-193 (acelaşi ca şi al doilea pasaj din Vasiliev), p. 196 - 197 Kramers-Wiet (care nu apare la Vasiliev).
6. Vezi Dagron, „Minorités".
7. Vezi V. Arutjunova-Fidanjan, „Sur le problème des provinces byzantines orientales," *RÉA*, n.s., 14 (1980), p. 157-169.
8. Vezi Malamut, *Îles*, mai ales p. 465 - 469.
9. Vezi Gay, *Italie*, p. 580-592.
10. Vezi Lemerle, *Agrarian History*, p. 90 - 114; observaţi că Vasile al II-lea (Zepos, *Jus I*, p. 265) menţionează un ţăran pe nume Filocales, care a devenit marele dregător al palatului şi a abuzat de puterea sa pentru a cumpăra tot pămîntul din satul său.
11. Themele clar pierdute erau Ras, Morava şi Beroea din Grecia, Mesopotamia din Occident şi Edessa. Cu toate că unele părţi din themele Larissa, Dyrrhachium şi Dalmaţia erau pierdute, altele probabil că au rezistat. În cele din urmă, Imperiul a recuperat tot acest teritoriu, cu excepţia themei Ras, care a devenit un stat clientelar.
12. După 842, aceste domenii i-au fost restituite fiului lui Mihail, patriarhul Ignat, dar puţin înainte de moartea sa, le-a trecut în posesia lui Vasile I.
13. În privinţa logofătului pentru afacerile interne (*logothetes ton oikeiakon*), vezi Oikonomidès „Évolution", p. 136-140.
14. Vezi Hendy, *Studies*, p. 85-90, 131-138.
15. Este clar că lui Simeon i se spunea Noul Teolog în comparaţie cu Grigore din Nazians, numit adesea pur şi simplu Teologul.
16. Studiul standard asupra acestui fenomen este *Commonwealth* al lui Obolensky.

17. Vezi Cyril Mango, „L'origine de la minuscule", în *La paléographie grecque et byzantine*, Colloques Internationaux du Centre National de la Recherch Scientifique 559 (Paris, 1977), p. 175-180.
18. Cyril Mango, „Who Wrote the Chronicle of Theophanes?" *ZRVI* 18 (1978), p. 9-17, a demonstrat că Theophanes s-a folosit foarte mult de materialele lăsate de Gheorghe, a cărui operă a fost întreruptă de moartea sa; dar Mango merge probabil prea departe, susținîd că Gheorghe a scris practic toată cronica lui Theophanes.
19. Asupra lui Sergios și a fragmentelor care probabil îi aparțin, cunoscute sub numele de *Scriptor Incertus*, vezi Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 376-378.
20. Vezi Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius* (Washington, 1980). Cu toate că o datare la 855 este foarte posibilă și că au fost propuse și alte date, scrisorile și *Amphilochia* lui Fotios se referă la atît de multe cărți care nu figurează în *Bibliotheca* încît constituie probabil lucrări mai timpurii. Unii au argumentat, nefondat, că puținele referiri ulterioare ale lui Fotios la cărțile din *Bibliotheca* denotă că este vorba despre o lucrare tîrzie, dar, așa cum era de așteptat, astfel de referiri ilustrează doar faptul că Fotius se referea la cărți citite anterior.
21. Vezi Mango, „Legend".
22. În privința evoluției complexe a antologiei de-a lungul secolelor, vezi acum Alan Cameron, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes* (Oxford, 1993).
23. Respect aici datarea lui R. Cormack, „The Apse Mosaics of S. Sophia at Thessaloniki," *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias* 10 (1980-1981), p. 111-126, preferînd-o celei mult anterioare propusă de K. Theoharidou, *The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki* (Oxford, 1988), p. 148-157.
24. Referitor la această clădire, dispărută acum, vezi cea mai recentă lucrare a lui Paul Magdalino, „Observations on the Nea Ekklesia of Basil I," *JÖB* 37 (1987), p. 51-64.
25. Vezi Ihor Ševčenko, „The Illuminators of the Menologium of Basil II," *DOP* 16 (1962), p. 245-276, și „On Pantoleon the Painter", *JÖB* 21(1972), p. 241-249.
26. Și în acest caz sunt de acord cu McEvedy, *Atlas*.
27. Yahya din Antiohia, p. 430 Kratchkovsky-Vasiliev.
28. Scylitzes, p. 386, 389 Thurn, menționează crizele frumentare din 1032 și 1033, care i-au determinat pe țăranii din themele răsăritene să încerce să migreze în Tracia, o indicație a faptului că acest lucru constituia deja un obicei.
29. Vezi M.-H. Fourmy și M. Leroy, „La vie de S. Philarète," *Byzantion* 9 (1934), p. 119, 141.
30. Vezi *Life of Saint Nicon*, p. 114-118, 134-136 Sullivan.

31. Vezi P. Charanis, „Observations on the Demography of the Byzantine Empire," în *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Main Papers* XIV (Oxford, 1966), p.8.
32. Treadgold, *Byzantine Revival*, p. 41 şi nr. 40.
33. Vezi Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II.1, p. 160-161.
34. Asupra blocării portului Efes începînd cu secolul al IX-lea şi a rolului Smyrnei ca înlocuitor al acestuia, vezi Foss, *Ephesus* 6, p. 121-125, 185-187. Ahrweiler, „Smyrne," p. 34-37, deduce din relativa tăcere a surselor că Smyrna fusese un port destul de mic pînă în 1204, după care presupune o extindere bruscă ce explică importanţa lui nou atestată; o explicaţie mai plauzibilă ar fi că oraşul era deja mare, dar fusese omis în menţionările surselor sărace referitoare la perioada anterioară. Conform Annei Comnena, XI, 5.4, circa 10.000 de oameni au fost masacraţi la Smyrna în 1097; înaintea acestui masacru, populaţia trebuie să fi fost de două ori mai mare şi chiar şi mai mare înainte de cucerirea cetăţii de către turci în 1081. Totuşi, din cauza absenţei dovezilor arheologice utile, situaţia de la Smyrna rămîne oarecum neclară.
35. Vezi Clive Foss, „Late Antique and Byzantine Ankara", *DOP* 31 (1977), p. 72-86.
36. Conform lui Leon the Deacon, p. 73 Hase, atunci cînd Nicefor al II-lea asedia Antiohia, el o considera drept al treilea oraş ca mărime din lume atît ca populaţie cît şi în privinţa suprafeţei împrejmuite cu ziduri. Russell, *Medieval Regions*, p. 202, consideră că Antiohia avea în 1268 aproximativ 40.000 de locuitori, perioadă în care ea era încă cea mai mare cetate a Siriei, dar îndelungatele conflicte militare duseseră probabil la micşorarea ei în comparaţie cu situaţia din 1025. Cf. Hugh Kennedy, „Antioch: From Byzantium to Islam and Back Again," în John Rich, ed., *The City in Late Antiquity* (London, 1992), p. 181-198.
37. Vezi Treadgold, *Byzantium and Its Army*, p. 188-198.

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INDICE

A
Abas, 491
Abasgia, 212, 301, 348-349, 352, 537
Abassizi, 364, 366, 372
Abbadi, M., 639
'Abd al-Malik, 336-343, 347, 634
'Abdullah, 345
Ablabius, 615
Abu Bakr, 307
Abul-Abbas, 366
Abydus, 247, 353, 363, 443, 475, 525-526
Acacius, 165, 168-170, 179, 182, 268
Acra, 336, 518
Acroënus, 361
Adata, 375, 427, 432, 452, 466, 468, 475, 496, 499-500, 506, 649
Adler, A., 618, 621
Adontz, N, 650
Adramyttium, 350
Adrianopol, 48, 50, 67-68, 79-82, 86-87, 105-106, 113, 122, 163, 166, 215, 235-237, 326, 366, 382, 412, 437, 439-440, 448, 481, 486, 515, 517, 531, 535, 577, 579, 647
Adriatica, 96, 215
Aelia Flaccilla, 142
Aemilianus, 615
Aëtios, 431-433
Aetius, 101, 108, 110
Africa, 37, 40, 43, 46, 50, 52, 61, 70, 92, 103-104, 114, 140-164 *passim*, 184, 187-188, 190-196, 198-199, 203-209 *passim*, 211-212, 214, 217-232 *passim*, 273-300 *passim*, 314-350 *passim*, 336, 343-347, 353, 377-378, 380, 385-386, 388, 390-391, 400, 409-410, 418-419, 444, 483, 486, 497, 602, 604, 615, 618, 627, 631
Afrodisia, 412
Agapet, 194
Agathias din Myrina, 272-273, 600
Agila, 215-218, 624
Ahrweiler, H., 589, 643, 657
Aistulf, 366
Alahan, 168
Alamani, 217
Alani, 100, 111
Alaric, 90, 92-99, 617
Albania, 301-303, 337
Alboin, 227-228
Alep, v. şi Beroea, 492, 496, 499-500, 503-504, 509, 512, 514, 518-519, 521, 523-524, 527-529, 533, 535-536, 538, 544, 548, 611
Alexander, P., 639
Alexandria, 19, 37, 48-49, 56-78 *passim*, 96, 102-109 *passim*, 119-120, 128-140 *passim*, 147, 159, 165, 168, 182, 190, 194, 197, 203-207, 210, 217, 247, 258, 26, 270-272, 276, 286-287, 290, 297-300, 304-305, 312-318 *passim*, 325, 334, 377, 395, 397, 399, 402, 409, 413, 444, 618, 621
Alexandru, episcop al Alexandriei, 49, 56-58
Alexandru I, împărat (812-813), 466, 470, 474, 478-481, 561, 578, 646
Alexandru cel Mare, 18-19
'Ali, calif, 320, 324, 333
'Ali Armeanul, 457, 459
Alizi, 336-341
Allen, P., 624
Allom, T., 193
Alp Tikin, 518
Alpi, 250-251
Amalasuntha, 184, 188, 190, 194-195, 623
Amalfi, 385, 529, 548, 580-581
Amanus, 333, 338-339
Amasia, 349, 515
Ambrozie, 82, 86, 134
Amida, 71, 177, 245, 270, 303, 305, 458, 491, 492, 499, 509, 518
Amisus, 460
Ammianus Marcellinus, 136, 141, 599, 594-595, 617
Ammonius, fiul lui Herminas, 272
Ammonius Saccas, 619
Amorium, 316, 318, 322, 330, 347, 351, 363, 388, 412-413, 442, 445, 449, 456-457, 488, 522, 579
Amphilochios, 569-570

'Amr al Melitenei, 455-456, 458-460
'Amr ibn al-As, 311-312, 316, 318
Anaea, 579
Anagast, 162
Anastasios, patriarh al Constantinopolului, 359, 362, 364, 367
Anastasios II Artemius, împărat (713-715), 349, 352, 355, 364, 406
Anastasios din Sinai, 405,
Anastasios din Thessalonic, 368
Anastasius, nepotul Teodorei, 209
Anastasius I, împărat (491-518), 171-182, 188, 233, 251, 253, 260-265, 269-270, 282-289 *passim*, 349, 594, 600, 622, 626,
Anastos, M., 636
Anatolia, 18-27 *passim*, 37-40 *passim*, 53-69 *passim*, 75-78 *passim*, 85, 94-96, 106, 112-128 *passim*, 146, 165-173 *passim*, 180, 190, 205, 241-255 *passim*, 279, 287-356 *passim*, 358-362, 365, 371, 378, 380-382, 384, 388, 391, 410-414 *passim*, 426-430 *passim*, 433, 437-441 *passim*, 444, 449, 451, 456, 461, 481, 486, 489, 492, 497, 500, 504-505, 512, 515, 520-521, 525, 537, 541-542, 546-547, 550-551, 577, 579-580, 589, 597, 604-606, 615, 638, 644
Anatolicon, 333-334, 338, 349, 351-352, 355, 360, 363, 371, 380, 383, 388, 412-413, 430-433, 439, 442-443, 446, 451, 469, 505, 520
Anazarbus, 457, 503, 649
Anchialos, 234, 236, 238, 369, 482
Ancona, 214-215
Ancyra, 293, 297, 320, 322-323, 335, 350, 375, 413, 449, 465, 579
Anderson, R., 278
Andreescu-Treadgold, I., 13, 28, 83, 148, 168, 264, 289, 384, 490, 551, 575, 623
Andrei, general în timpul lui Vasile I, 468
Andrei din Creta, 405
Angold, M., 612
Ani, 536-537, 544, 548
Anicia Iuliana, 156, 277
Anna, fiica lui Leon III, 352
Anna, sora lui Vasile II, 524-525, 652
Anna Comnena, fiica lui Alexios I, 657
Antaradus, 651
Anthemius, demnitar în timpul lui Arcadius, 96-100, 126, 157
Anthemius, împărat în Apus, 161, 163, 166
Anthimius, patriarh al Constantinopolului, 194-195
Antagonit, Regatul, 19
Antigonus I, 19
Antiohia, 31, 56-58, 66-69, 73-82 *passim*, 109, 118, 129, 136-147 *passim*, 169-170, 174-204 *passim*, 207, 214, 247, 256, 266, 270, 286, 294-295, 305, 310, 335, 345, 377, 399, 443, 494, 497, 508-509, 511-512, 514-516, 519-523 *passim*, 526-530, 542, 545, 580, 619, 631, 649, 657
Antiohia din Pisidia, 349
Antitaurus, 251, 349, 378-379, 383, 448, 544
Anton, Sf., 60, 132, 137, 139
Anton II Cauleas, patriarh al Constantinopolului, 474
Antonina, 202, 210, 212
Antropatene, 231, 337-338, 301-304, 316, 337
Apamea, 201, 229, 294, 518, 523, 528-530
Apenini, 216
Aphumon, 232, 234
Apolo, 39, 73, 403
Aquae Saravenae, 523
Arabia, arabi, 22, 113, 176, 184, 198, 204, 256, 307, 345 *passim*, 347-356, 358-362, 365-372 *passim*, 375-385, 394, 397, 402, 405, 410-413, 418, 426-427, 429-434, 436, 439-449 *passim*, 452-461 *passim*, 464-470, 473-478, 481-484, 486-489, 491-492, 497, 499-500, 502-504, 506-509, 512, 516, 518-523 *passim*, 526, 531, 538, 542, 546-549, 554, 579-580, 585, 593, 597, 604
Arabissus, 305
Arbadur, fiul lui Aspar, 103, 108, 110, 159-160, 163
Arbadur, tatăl lui Aspar, 100-101, 103
Arbogast, 86-87
Arcadiopolis, 335, 372, 440, 444
Arcadius, împărat (395-408), 86-92, 94-98, 101, 108, 126-127, 143, 617
Arces, 302
Ardashir III, 305
Areobindus, general în timpul lui Anastasius I, 178
Areobindus, general în timpul lui Iustinian I, 208-209
Arethas, 570

Argyros, Porthos, 485-486
Argyros, familia, 547
Ariadna, 160-161, 164-165, 167, 171-172
Arianites, David, 534-535
Ariobindus, general în timpul lui Theodosius II, 104-106
Aristofan, 271
Aristotel, 271
Arius, 49, 56-61, 64, 67, 71, 137-139, 190
Armatus, 165, 621
Armenia, armeni, 22, 29, 36-37, 45-49 *passim*, 61-94 *passim*, 101, 116, 140, 170, 177, 184-188, 200, 202, 206, 212, 229-238, 242-256 *passim*, 269, 276, 293-356 *passim*, 360, 371, 377-378, 385-386, 399, 406, 409-410, 418, 427, 429-430, 433, 439, 443, 447, 465, 468-469, 472-474, 478, 481-482, 487-489, 491-492, 499-500, 508-509, 512, 524-526, 530, 534, 536-538, 541-543, 545, 547, 549, 554, 579-580, 589, 603-604, 609, 610, 622, 629; munţii, 113
Armeniacon, armeniaci, 333, 341, 349, 351, 355, 360, 363, 369-380, 383, 413, 436, 442-443, 445, 449, 451, 458, 465, 474, 509, 515, 544, 547
Arnegisclus, 105
Arnheim, M., 598
Arsamosata, 448, 648
Artavasdos, 351-352, 355, 358, 362-364, 366-367, 376, 388, 394, 415, 421, 519, 528-529, 606, 636
Artze, 649
Arutjnova-Fidanjan, V, 655
Arzanene, 229, 232, 234-238
Arzen, 494
Asbestas, Grigore, 457, 459
Ascalon, 336
Ashburner, W., 600
Ashot din Taron, 531, 644,
Ashot I cel Mare, rege armean, 468
Ashot II, rege armean, 481-482, 487
Ashot III, rege armean, 518-519, 651, 653
Asia Centrală, 229
Asia Minor (Asia Mică, v. şi Anatolia), 29, 44, 117-118, 138, 255, 295, 354-355, 358, 363, 375, 380, 382, 412, 435, 442, 502, 521, 537, 577-578, 606, 638
Asiana, 37, 118, 254, 255, 48, 61, 109
Asidona, 229,
Asiria, 304
Aspar, 101, 103-115, 126, 157, 159-163, 180, 621
Asparukh, 334-335
Atena, 92, 135-136, 147, 233, 253, 271-272, 325, 332, 388, 411, 425, 431, 536, 560, 572, 579
Athalaric, fiul bastard al lui Heraclius, 309
Athalaric, rege ostrogot, 184, 188, 194
Athanagild, 216-218, 228
Athanasios, demnitar din timpul lui Focas, 245
Athanasios, patriarh al Antiohiei, 306
Athanasios de la Muntele Athos, 506-507, 562
Athanasius, secretar episcopal, 49, 56-57; episcop al Alexandriei, 58-61 *passim*, 66-68, 70-78 *passim*, 132, 137-139, 582
Athanassiadi-Fowden, P., 594,
Athenais, 617
Athos, 506-508, 522-523, 562, 573
Atlantic, 50
Atlas, 250
Attalia, 358, 412-413, 546, 579, 645
Atticus, 97
Attila, 104-110
Augustin, 154
Augustus, 18-20, 32, 62, 192, 223, 261
Aurelian, 94-95, 617
Authari, 235
Auxentius, 369
Avari, 22, 220, 226-227, 229-242, 244, 253-254, 282, 296-307 *passim*, 312-313, 333-335, 378, 380-381, 397, 410, 625-626
Avi-Yonah, M., 597, 628
Axius, 533
Azerbaidjan, 337, 448, 473, 481, 488, 537, 544, 624
Aziz, 529
Azov, 334, 634

B

Baalbek, 518, 538
Baänes, general în timpul lui Heraclius I, 309
Baänes, general în timpul lui Tiberios III, 345
Babylon, 311-312, 315
Bacht, H., 623
Baduarius, 231,
Bagdad, 486, 521, 523-524, 544
Bagnall, R., 597, 599, 593
Bagrat III al Abasgiei, 530, 533
Bahram V, rege persan, 100, 102

Bahram VI, rege persan, 237-238
Baladhuri, 606, 634, 637
Balaneae, 523, 651
Baleare, 192, 345
Balcani, 27, 29, 36-37, 40, 42-44, 65, 70, 81-83, 87, 104, 113, 115-116, 146-149, 163, 168, 170, 172-173, 187, 194, 199, 203, 215, 220, 230, 232, 234-244, 250, 254-255, 259, 279-280, 288, 293, 295, 299, 305-306, 334, 338, 378, 386, 400, 409-410, 413, 418, 426, 434-436, 517, 536, 541-542, 544, 558, 576-580, 585, 589, 596, 601, 604-605, 615, 624
Baltoyanni, Ch., 13
Banu Habib, 491, 554-555
Bar Hebraeus, 610
Barca, 439, 640
Bardaetta, 515
Bardanes Turcos, 433-434, 439, 442
Bardas, Caesar, 454, 455, 458-462
Bardy, G., 596
Bari, 464, 466, 470, 531, 535, 580
Barnes, T. D., 593-594, 615
Barth, W., 600
Bartholomew, P., 596
Bartlett, W. H., 201, 310
Basilica Therma, 521
Basiliscus, uzurpator în timpul lui Zenon, 161, 164-166, 168-169
Basiliscus-Leon, 621
Bassus, 615
Bataille, A., 591
Bauer, E., 590
Baynes, N., 588, 593
Beck, H.-G., 590
Beckwith, J., 590
Bekker, I, 608, 631, 639-644, 647-648
Belgrad, 17
Belizarie, 185-215, 220, 225, 253, 258, 261, 272, 623
Belke, K., 592, 650
Benedikz, B., 652
Benevento, 228, 325, 429, 470, 472, 511
Berletta, 158
Beroea din Grecia, 526, 528-529, 655
Beroea din Siria (v. Alep), 200, 256, 310, 504, 652
Beroea din Tracia, 427
Bertelè, T., 591
Bertha-Evdochia, 493
Berytus,136, 273, 518
Beser, 356, 362
Beševliev, V., 596, 604, 637
Bessas, 212-215, 218
Bethleem, 136, 424
Bidez, J., 592, 594
Biraben, J.-N., 623
Birt, T., 595
Bithynia, 19, 242, 361-362, 365, 562, 641
Bitola, 534
Bizanț, Imperiul Bizantin, bizantini, *passim*
Bleda, 104-105
Blockley, R., 593-595, 599, 617, 624
Blöndal, S., 652
Blumenthal, H. J., 627
Boëthius, 184
Bogas, Ioan, 482
Böhling, G., 645
Bojoannes, Vasile, 536, 538
Bon, A., 589
Bonosus, 246-247
Bonus, 301-303
Boris I Mihail, han bulgar, 457, 460-461, 464, 471, 563, 569
Boris II, împărat bulgar, 511, 516, 521
Borkowski, Z., 601
Bosfor, 50, 117, 303, 309, 315, 353, 363, 365, 455, 492, 505, 521-522, 525
Bosphorus, 187
Bostra, 204-205, 308
Botaniates, Teofilact, 533
Botaniates, familia, 547
Bouras, H., 13
Bowersock, G. W., 594, 598
Bowman, A., 618
Boyle, Fr. L., 13
Branes, W., 606
Bréhier, L., 588
Brindisium, 332
Bringas, Iosif, 501, 505-506
Bringas, Leon, 505
Britania, 28, 31, 37, 42, 48, 50, 61, 67, 81, 97-98, 116, 615
Brokkaar, W. G., 652
Brooks, E. W., 603, 608, 631, 633-634, 637
Browining, R., 13, 590, 594, 608, 613
Brown, P., 627, 638
Brown, T., 602, 626, 634
Bryer, A., 589, 607, 641
Brytae, 177

Bucellarion, bucellarieni, 371, 379, 381-382, 413, 442, 547
Buckton, D., 13, 243
Bulgaria, bulgari, 173, 176, 179-180, 187, 194, 199-200, 203, 208, 220-221, 253-254, 307, 334-339, 347-349, 353-355, 368-369, 372, 375-376, 379, 381, 397, 429-430, 436-439, 441, 443, 448, 453, 456-460, 462-464, 467-473 *passim*, 481-487, 489, 493-494, 509-513, 515-519, 521, 524-531, 533-538, 540, 542, 544-545, 549, 563-564, 569, 577, 581, 585, 604, 611, 634
Bulgarophygon, 472
Bulliet, R., 638
Burgarella, F., 589
Burgmann, L., 636, 639
Burns, T. S., 599, 616
Burtzes, Mihail, 511-512, 520-522, 527-528
Burtzes, familia, 547
Bury, J. B., 13, 595, 599-601, 604, 606, 608-609, 623
Buschhausen, H., 13
Busta Gallorum, 216
Butler, A. J., 604
Buwayzi, 526
Buzes, 200-202, 204, 206
Byblos, 519

C

Caesareea din Cappadocia, 78, 133, 138-139, 294, 318, 320, 426, 505, 507-508, 515, 522, 570, 580
Caesareea din Palestina, 49, 59, 147, 273, 312, 336, 518
Caesarius, 617
Cairo, 311, 529
Calabria, 332, 345, 360-361, 365, 400, 464, 468-469, 482, 485, 500, 507, 511, 521, 523 538, 633, 636, 650
Calcedonia, Calcedon, 94, 108-110, 118, 138, 159, 163, 165, 168-169, 172, 174, 179, 182, 190, 194, 197, 207, 217, 221, 223, 228, 247, 255, 267-269, 273, 297, 303, 311, 315, 330, 334, 341, 348, 353, 367, 393, 628
Calendion, 169-170
Callinet, P., 602
Callinicum, 204-226 passim
Callinicus, general în timpul lui Mauriciu, 240-241,
Callinicus I, patriarh al Constantinopolului, 342, 347
Callinicus din Heliopolis, 331
Callipole, 356
Cama, 649
Camachum, 356, 367, 372, 430, 441
Cameniates, Ioan, 645
Cameron, Alan, 13, 595, 602, 617, 621, 627, 656
Cameron, Averil, 592, 603, 624, 639
Campania, 216
Canard, M., 604, 610-611, 648, 651-652
Candidus din Isauria, 599
Capizzi, C., 600
Capone W. H., 193
Cappadocia, 19, 78, 117, 138, 186, 188, 191, 233, 247, 293-295, 300, 303, 305, 320, 345, 347, 388, 426, 434, 446-447, 451-452, 456, 459-460, 473, 496, 503-505, 515, 537, 547, 551, 572
Capua, 218, 485, 488, 490, 511-512, 515
Carabisiai, carabisieni, 312, 325, 329, 331, 338, 350
Carbeas, 456, 458-459, 461
Cardia, 465
Caria, 205, 320
Carinus, 27-29
Carne J., 201, 310
Carnuntum, 43
Carol cel Mare, 429, 431-432, 434, 438, 541
Carra, B., 635
Carrié, J.-M., 597, 614
Cartagina din Spania, 218, 259
Cartagina din Africa, 104, 191-192, 195, 246-247, 287, 299, 325, 343-344, 635
Carus, 28
Cassia, 571
Castoria, 535-536, 654
Catacalon, Leon, 472, 474
Caucaz, 89, 98, 161, 301, 303, 319, 537, 544, 604
Cedrenos, Gheorghe, 631, 639
Cefalonia, 385, 435-436, 466, 471-472, 542, 554
Celestin I, papa, 102
Cérati, A., 597
Chaldia, 486-487, 509, 512, 515, 641, 649
Chandax, Candia, 502, 580

Chantiarte, 649
Charanis, P., 600, 626, 632, 656
Charpete, 491
Charpezicium, 648
Charsianum, 451-452, 460, 465, 477, 497, 502, 521, 524, 547, 648
Chasanara, 649
Chauzizium, 649
Cheira, M, 604, 634
Cherson, 343, 346-348, 374, 384, 401, 454, 473, 482, 525-526, 542, 635, 652
Cheynet, J.-C., 612, 652
Chilbudius, 187
Childebert II, 235, 237, 625
China, 147, 416
Chios, 478, 521, 560, 653
Chiril, episcop al Alexandriei, 102, 138, 140, 270, 274
Chiril din Scitafolis, 275, 627
Chliat, 488
Choerosphactes, Leon, 476
Chonae, 322, 413, 582, 632
Chora, 140
Chortzine, 649
Chozanum, 648
Christophilopoulou, A., 588
Chrysocheir, 461, 464-465, 644
Chrysopolis, 50, 334, 351, 433, 483, 525
Chuët, 649, 652
Cibyra, 338, 358
Cibyrrhaeoton, cibyrrhaeoți, 338, 344, 358, 360, 363, 371, 380-382, 384, 388-389, 412, 442-443, 455, 471, 500, 520-521, 546
Ciclade, 296, 444, 459, 500
Cilicia, 19, 72, 118, 217, 295-296, 299-300, 318, 321, 331, 333, 336, 342, 345-349, 351, 368, 378, 383-384, 433, 452, 476, 503, 506, 508, 515, 519, 530, 542, 545, 547, 558, 580, 649
Cipru, 19, 247, 299, 316-319, 338-340, 344, 356, 384, 387, 434, 465, 468, 475, 508, 542, 545, 548, 637, 649
Circesium, 237
Cirenaica Ptolemeică, 19
Classis, 232
Claudia, 649
Claudian, 136, 595
Clidium, 533
Climata, 451
Coele Syria, 69
Colonia, 326, 451, 456, 459, 491
Colonia din Epir, 641, 653
Comentiolus, 235-237, 240-241, 243, 293
Cometopuli, 517-518, 521, 523, 650
Commodus, 143
Constans I, împărat în Apus, 50, 61, 65-69, 113
Constans II, împărat (641-668), 313-315, 316-330, 333, 335, 343, 362, 364, 381, 387, 389, 391, 397, 399, 410, 416, 418-419, 631-632
Constantin, demnitar în timpul lui Constantin VII, 481, 483
Constantin, fiul lui Ducas, 477, 479, 481
Constantin, fiul lui Roman I, 493-494, 647
Constantin, fiul lui Teofil, 640
Constantin, general în timpul lui Heracleonas, 315
Constantin I, împărat (324-337), 40, 42-67, 71-72, 75, 81, 87, 100, 113-114, 117, 119-141 *passim*, 151, 172, 175, 186, 269, 298, 343, 389, 401, 631
Constantin I, papă, 348, 400
Constantin II, împărat în Apus, 50, 59, 61, 66-67
Constantin II, patriarh al Constantinopolului, 367, 369-370
Constantin III, împărat (641), 294-295, 297, 301, 313, 315-316
Constantin IV, împărat (668-685), 323-337 *passim*, 339, 381, 394, 415, 632-634, 636
Constantin V, împărat (741-775), 355, 360-373, 376, 381-382, 385, 388-389, 394, 397, 399, 401-402, 404-405, 407-409, 412, 414, 425, 605, 639
Constantin VI, împărat (780-797), 374, 415, 419, 425-430, 434, 441, 443-444, 458, 559, 578
Constantin VII Porfirogenetul, împărat (913-959), 476-477, 479, 481-484, 486, 492-497, 499, 501, 516, 556, 570-571, 607, 609-611, 631, 634, 643-644, 646-647
Constantin VIII, împărat (1025-1028), 505-506, 513, 520, 525-526, 651, 654
Constantin-Chiril, misionar, 459-461, 464, 563, 569
Constantin Lardys, 243
Constantin din Nacolea, 356
Constantina, fiica lui Constantin I, 68
Constantina, oraş, 233, 236
Constantina, sora lui Constantin I, 47

Constantina, soția lui Mauriciu, 233, 244-245
Constantinianus, 195
Constantinopol, *passim*
Constantius, demnitar în timpul lui Dioclețian, 615
Constantius, fiul lui Mihail III, 463, 466-467
Constantius I, împărat în Apus, 31-33, 37, 39-42, 45, 615, 619
Constantius II, împărat (337-361), 50, 53, 61, 65-77, 85-87, 97, 129, 131, 269, 594, 615
Constantius III, împărat în Apus, 99, 101
Conza, 296-297
Cordoba, 56, 215, 217-218, 228-229, 624
Corint, 92, 253, 325, 338, 388, 411, 465, 579, 647
Cormack, R., 656
Cornul de Aur, 52, 344
Corsi, P., 604
Corsica, 192, 215, 345, 378, 636
Corum, 473
Cosma, Sf., 270, 360
Cosma, demnitar în timpul lui Focas, 626
Cosma, uzurpator în timpul lui Leon III, 358
Cosma Indicopleustes, 273
Cotriguri, 215, 220
Cotyaeum, 173, 520-521
Creta, 187, 215, 223, 319, 343, 384, 444, 452, 455, 459, 461, 465, 469, 471, 475, 478-449, 497, 500, 502, 504, 542, 545-546, 548, 555, 580, 689
Crimea, 187, 215, 223, 319, 343, 554
Crispus, 48, 50-51, 58-59, 61, 273
Cristofor, Sf., 270
Cristofor, fiul lui Constantin V, 373
Cristofor, fiul lui Roman I, 483-484, 489, 647
Cristofor, ginerele lui Vasile I, 465-466, 643-644
Croația, croați, 26, 487, 536, 544, 548, 563-564
Croke, B., 617
Ctesiphon, 202, 206, 233, 237-238
Cumae, 216-218
Ćurčić, S., 13
Curcuas, Ioan, general în timpul lui Vasile I, 469,
Curcuas, Ioan, general în timpul lui Roman I, 486-490, 492-494, 497, 513
Curcuas, Teofil, 487, 497
Curcuas, familia, 547
Cutler, A., 590
Cylindrus, 648
Cyrenaica, 597
Cyrene, 128, 142
Cyrrhus, 500, 630
Cyrus, patriarh al Costantinopolului, 349
Cyrus din Panopolis, 104
Cyrus din Phasis, patriarh al Alexandriei, 306, 311-312, 315-316, 395
Cyzic, 78, 138, 331-333, 339-340

D

Dacia, 22, 50, 52, 61, 65, 81, 83, 98, 101, 104, 113, 116, 157, 162, 169, 213
Dagistheus, 212
Dagron, G., 596, 610, 649, 655
Dahabi, 648
Dain, A., 611
Dalassenos, Damian, 529, 552
Dalmația, 113, 159-170 *passim*, 194-195, 198, 205, 214, 216, 223, 240, 251, 258, 285-286, 289, 385, 434, 436, 461, 464, 530, 544, 548, 554, 653, 655
Dalmatius, Caesar, 61, 65-66
Dalmatius, fratele vitreg al lui Constantin I, 61
Damasc, 256, 295, 309-310, 319-320, 324-325, 408, 496, 518, 529
Damian, Sf., 270
Damian din Tarsus, 474
Danelis, 581-582
Daniel Stâlpnicul, 270
Dara, Anastasiopolis, 177, 187, 201, 207, 229, 232-238 *passim*, 244-245, 251, 311, 492, 500
Dardanele, 181, 200
Dardonia, 181
Darrouzès, J., 609-610
Dastagerd, 304
David, patriarh al Bulgariei, 535
David, prinț iberian, 522-523, 525, 527, 530
David, rege evreu, 292, 424
Dazimon, 449, 465
Decium, 191
Déléage, A., 597
Delmaire, R., 598, 615
Demandt, A., 593, 599, 616
Demetrias, 474, 577, 645

Demostene, 135, 271
Demougeot, E., 592
Dennis, G., 602
Derzene, 491, 648
Develtus, 438
Devreesse, R., 603
Didymotichus, 577
Diehl, C., 13, 602
Dieu Lafoy, M., 302
Dieten, van J.-L., 606
Dietrich, C., 602
Diocleea, 528, 530
Diocles, 27, 38, 40; Doclețian, 15, 26-47, 52-54, 59-66, 73, 81-82, 112-116, 119-129, 132, 135-137, 139, 141, 143-144, 146, 150-154, 175, 180, 243, 260, 265, 392, 593, 596, 614, 618
Diogenes, Constantin, 534-535, 552
Diogenes, familia, 547
Dionisie Areopagitul, 273
Dioscorides, 156
Dioscorus, 106, 108-109
Divrigi, 467
Dobrogea, 235, 472, 625
Dölger, F., 591, 637
Dols, M. W., 626
Domentia, fiica lui Focas, 245
Domentiolos, fratele lui Focas, 247
Domentiolos, nepotul lui Focas, 245, 247
Donner, F., 605
Dorylaeum, 362, 375, 515
Downey, G., 597
Dowsett, C. J., 629
Drimus, Drina, 52, 113, 251
Drista, 472, 510, 516, 535, 650, 653
Druzipara, 240
Dryinopolis, 653
Ducas, Andronicos, general în timpul lui Leon VI, 476-477
Ducas, Constantin, general în timpul lui Leon VI, 479, 481
Ducas, familia, 547
Duchesne, L., 631, 635-636
Dumitru, Sf., 270, 368, 391
Dunărea, 20, 22, 29, 31, 33, 36-37, 43, 47, 61-63, 66, 68, 70, 77, 95-99, 103, 105, 110, 112-113, 116, 173, 187, 195, 199, 199, 215, 227, 230-231, 234-235, 241, 250-251, 254, 287, 295, 301, 307, 334-335, 369, 372, 379, 472, 482, 487, 510, 516-518, 531, 544, 625, 634, 653
Dunlop, D. M., 636
Durliat, J., 599, 615, 619
Dušhan, 17
Duval, N., 13, 626
Dvin, fluviu, 338; oraș, 301, 487
Dyrrachium, 166, 172, 211, 385, 451, 482, 530-531, 534-535, 542, 653; themă, 655

E
Ebru, 378
Edessa din Siria, 201, 204-205, 207, 244, 306-308, 311, 492, 511, 521, 523, 534-535, 542, 545, 549, 629
Edessa din Grecia, 531-532, 650, 655
Efes, 102, 106, 108-109, 132, 138, 147-148, 276, 289, 323, 401, 413, 431, 464, 562, 579, 582, 628, 657
Efraim din Amida, 270
Efraim din Nisibis, 139
Egeea, 321, 333, 338-339, 355-356, 361, 384, 388, 444, 455, 461, 465, 468, 471, 486, 492, 497, 521, 538
Egipt, egipteni, 18-23, 29-40 *passim*, 48, 56-59, 75, 84, 87, 106, 109, 112, 114, 118-139 *passim*, 146, 165, 168, 173, 175, 182, 197, 203, 205, 212, 217, 246-247, 250, 258 *passim*, 269, 276, 279, 287, 290, 295-300, 305-306, 309-320, 328, 331, 333, 336-337, 353, 377-378, 385-386, 399-400, 405, 409-410, 418, 441, 457, 495, 514, 519, 545-546, 549, 564, 566, 597-598, 601-602, 605, 615, 618-619, 626, 628, 630-631
Elena, sora lui Constantius I, 70
Elena, soția lui Constantin VII, 483, 494-495
Elena, soția lui Constantius I, 42, 45, 58
Eleutherius, 296, 298
Elias, 179
Elijah din Nisibis, 603, 634
Emesa, 294, 309, 311
Emilia, 197, 238
Engels, D., 620
Enssein, W., 595
Epifania, 273
Epifanie, 194
Epir, 93, 97, 166, 296, 535
Eraric, 203
Erkne, 649
Etiopia, etiopieni, 184, 203, 258

Euchaita, 322, 413, 436, 467, 582, 631
Eudoxia, fiica lui Theodosius II, 101, 104
Eudoxia, soția lui Arcadius, 91, 94-96, 100, 617
Eudoxius, arhiepiscop al Constantiopolului, 71, 76, 78
Eufrat, 74, 200, 204, 231, 233, 238, 310, 345, 349, 375, 474, 514, 518, 547, 572
Eufrosina, soția lui Mihail II, 444-445, 450
Eugeniu, general în timpul lui Nicefor II, 512
Eugeniu I, papă, 319
Eugenius, împărat în Apus, 87-89
Eunapius din Sardis, 141, 594-595
Eunomius, 78, 138
Eufemia, Sf., 270
Eufemie, 172, 174
Euripide, 135, 271
Eusebius, episcop al Caesareei, 49, 56-58, 139, 273, 593, 615, 619
Eusebius, episcop al Nicomediei, 49, 56, 58-62, 65-67
Eustathius, episcop al Antiohiei, 56, 58
Eusthatius Maleinos, 528
Eutharic, 182, 184
Euthimios I, patriarh al Constantinopolului, 446, 476, 479, 481, 484, 561-562, 645
Eutropius, demnitar în timpul lui Arcadius, 90-94 passim, 126
Eutropius, decurion din Efes, 124
Eutyches, egumen, 106, 108-109, 168, 190
Eutychios, general din timpul lui Leon III, 359, 361
Eutychius, patriarh al Constantinopolului, 221, 231-232
Evagrius, demnitar în timpul lui Diocleţian, 615
Evagrius, istoric bisericesc, 595, 599, 601, 624
Evagrius Scholasticul, 275
Evetts, B., 630
Evdochia, soția lui Constantin V, 371
Evdochia, soția lui Heraclius, 295
Evdochia, soția lui Theodosius II, 101, 110
Evdochia Baena, 474
Evdochia Decapolitissa, 458, 463
Evdochia Ingerina, 457-458, 461, 463, 465, 468
Evrei, 39, 69, 73, 119, 130, 247, 294-295, 298, 309, 356, 590
Eynesius din Cyrene, 142

F

Fatouros, G., 608
Fausta, soția lui Constans II, 316, 324
Fausta, soția lui Constantin I, 43, 50, 58
Featherstone, J., 648
Felix III, papă, 170
Felix IV, papă, 184
Felix W., 611
Fenicia, 236
Ferluga, J., 589, 642, 650, 653
Festugière, A.-J., 628
Fiaccadori, G., 14
Filaretus, 578
Filipicos Bardanes, împărat (711-713), 348-349, 364, 394, 402
Fine, J., 13, 604, 608, 611
Finley, M. J., 620
Flavian, 106
Fliche, A., 589
Florența, 171, 205
Flusin, B., 646
Foceea, 521
Focas, demnitar în timpul lui Iustinian I, 627
Focas, împărat (602-610), 242-248, 254-256, 259-266 *passim*, 281, 285, 293, 295, 300, 316, 329, 343, 347, 364, 389, 404, 410, 444
Focas, Bardas, nepotul lui Nicefor II, 509, 512-515, 520, 528, 531, 540, 550, 552
Focas, Bardas, tatăl lui Nicefor II, 94, 96-99 *passim*
Focas, Constantin, 499
Focas, Leon, fratele lui Nicefor II, 96-99, 502, 505-506, 514-516
Focas, Leon, strănepotul lui Nicefor II, 526
Focas, Leon, unchiul lui Nicefor II, 482-483
Focas, Nicefor, bunicul lui Nicefor II, 472
Focas, Nicefor, nepotul lui Nicefor II, 514
Focas, Nicefor, strănepotul lui Nicefor II, 525-526
Focas, familia, 547, 550-552
Foss, C., 628, 639, 657
Fossati, G., 456
Fotios, 459-463, 465-470, 541, 560-562, 569-571, 578, 642, 656
Fourmy, M.-H., 656
Frances, M., 598

Franci, 120, 197-198, 216-218, 235, 237, 366, 385, 403, 429, 431, 435, 461, 464, 471-472
Frank, R., 615, 621
Franklin, S., 589
Frantz, A., 596
Fraser, P. M., 605
Fravitta, 94-96, 617
French, D., 596
Frend, W. H. C., 602
Frendo, J. D., 600
Freshfield, E. H., 611
Friell, G., 594
Frigia, 85, 94, 614
Frigidus, 87

G
Gabala, 651
Gabriel Radomir, 534
Gaeta, 385, 548
Gainas, 92, 94-95, 98, 100, 110-111, 114, 126, 157, 159
Galatia, 75, 323, 597
Galerius, împărat (305-311), 31-39 *passim*, 40-44, 153
Galia, gali, 31, 37, 48, 50, 61, 67-72 *passim*, 85-99 *passim*, 108, 116, 146, 159, 164, 167, 615
Galileea, 518
Galla, sora lui Theodosius I, 86
Galla Placidia, sora lui Honosius, 101,103
Gallus, 65, 68-69
Ganghoffer, R., 598
Gangra, 349, 358
Ganzaca, 301, 304
Garmul, 228, 232
Gascou, J., 597, 618
Gattin, N., 26
Gay, J., 608, 655
Gaza, 271, 308
Geerard, M., 591
Geffcken, J., 598
Gelimer, 188, 190-192
Genesius, 608, 640
Genova, 197
Georgia, georgieni, 533-537, 544, 548, 579
Gepizi, 163, 202, 215-216, 227
Germania, germani, 21-22, 31, 47, 59, 69-70, 81-82, 84, 87-89, 94-98, 100, 110-111, 113-114, 118, 159-160, 163, 173, 184, 188, 228, 266, 313, 523
Germanicea, 351, 365, 375, 452, 466, 468, 476, 482, 494, 489, 499, 504, 643, 649, 653
Germanus, Caesar, 233, 242, 244-245
Germanus, general în timpul lui Mauriciu, 236, 244, 625
Germanus, vărul lui Iustinian I, 183, 195-196, 198, 200, 212, 214-215, 225-226, 231, 233, 623
Germanus I, patriarh al Constantinopolului, 356, 358-359, 367, 395, 402, 405
Gero, S., 606, 635
Ghenadie, general în timpul lui Constans II, 318, 325, 631
Ghenadie general în timpul lui Tiberius II, 232, 240,
Ghassanid, regatul, ghassanizi, 187, 202, 204-205, 233, 251, 432
Gheorghe, Sf., 279, 357
Gheorghe, demnitar în timpul lui Iustinian II, 348
Gheorghe, episcop al Alexandriei, 72
Gheorghe, regele Georgiei, 534, 536-537
Gheorghe din Pisidia, 404-405, 604
Gheorghe Burafus, 349-350
Gheorghe Syncellus, 566
Giacchero, M., 596
Gibbon, E., 13
Gibraltar, 192
Gildo, 92
Ginzburg, Carlo, 154
Glucker, C. A. M., 597
Goehring, J., 598
Goliat, 292
Gongylios, Constantin, 497
Goodburn, R., 596
Goți, 22, 47, 49, 61, 67-68, 77-86 *passim*, 94-95, 106, 116-117, 184, 198, 212, 215-217, 220, 592
Goubert, P., 601
Gouillard, J., 632, 640
Grabar, A., 603, 607
Grațian, 79, 81-83, 85, 113, 157, 616
Gray, P., 602
Grecia, greci, *passim*,
Grégoire, H., 641, 644-645, 647
Gregoria, 295
Greutungi, 79, 83, 85
Grierson, P., 591, 628, 633, 647, 649

Grigore, fiul lui Ashot, 530
Grigore, uzurpator în timpul lui Constans II, 318-319, 324, 327, 631
Grigore I din Nazianz, arhiepiscop al Constantinopolului, 82, 138-140, 655
Grigore I cel Mare, papă, 238, 240, 271
Grigore II, papă, 355, 358-360
Grigore III, papă, 359
Grigore din Nyssa, 138
Grigore din Taron, 525, 528-529
Grillmeier, A., 623
Grousset, R., 589, 651
Grumel, V., 591, 606
Gubazes, 202-211-212, 218
Guilland, R., 635
Guillou, A., 589, 638
Gundobad, 163

H
Hadrian II, papă, 463-464
Hahn, W. R. O., 591
Hakim, 533, 537
Haldon, J., 604, 638
Halicarnas, 190, 221
Halkin, F., 591
Hama, 511, 514
Hamazasp, 319-320
Hamdanizi, 490-491, 521, 533
Hannibalianus, 62, 65
Hans, L.-M., 639
Hansen, G. C., 592
Hardy, E., 597
Harris, W. V., 618
Harrison, R. M., 621, 627
Hartrauft, C. H., 592
Harun al-Rashid, 426, 431, 433-434, 436
Harvey, A., 612
Hassan ibn al-Nu'man, 343-344
Head, C., 605
Heather, P., 592
Heikel, J. A., 593
Helio, 100-102, 126
Heliopolis, 331
Hellas, 342, 338-339, 358, 380-381, 384, 388-389, 411, 433, 435-436, 542, 554, 634-635
Hellespont, 105, 200, 247, 331, 333, 353, 363, 443, 484, 521-522, 525
Hendy, M., 13, 588, 612, 614, 618-628, 631, 634, 638, 650, 655
Henrih II, 538
Henry, R., 611
Heraclea, 300, 355
Heracleonas, împărat (641), 313, 315-316, 425, 630-631
Heraclius, fratele lui Constantin IV, 330, 334
Heraclius, fratele lui Tiberios III, 345-346
Heraclius I, împărat (610-641), 246-248, 258, 264, 290, 292-309, 311-315, 317-318, 322, 328, 335, 343, 355, 364, 375, 380, 387, 389, 391, 393-395, 397-398, 401, 404-405, 407, 416-418, 444, 448, 567-568, 604, 628-630, 634
Heraclius cel Bătrân, 264
Hercule, 28, 45
Hermenegild, 232, 235, 625
Hermias din Alexandria, 272
Herodot, 271-272, 569
Herrin, J., 639
Hexacomia, 649
Hexapolis, 326, 330, 336, 342, 345, 632
Heyd, W., 588
Hicanati, 469, 553-554
Hieria, 310, 367, 370, 374, 394, 399, 428, 440
Hieromayax, 309
Hild, F., 592, 647-648, 652
Hildebad, 202-203
Hilderic, 184, 188, 191
Himerios, 475-476, 478-479, 484
Hirschfeld, Y., 597
Hoddinot, R. F., 596
Hoepfner, W., 589
Hoffman, D., 597, 606-617
Hohlfelder, R., 597
Holum, K., 595
Homer, 135
Homs, 511, 523, 528
Honigmann, E., 589
Honoré, T., 622
Honorius, împărat în Apus, 87-89, 97-99, 101, 136
Honorius I, papă, 309, 311, 335, 634
Hormisdas, 179, 182
Horstkotte, H.-J., 598
Hosius, 56-57
Hrisafius, 104-108 *passim*, 126
Hristos, 22, 45, 49, 58, 73, 84, 102, 106, 108-109, 119, 137-139, 143, 168-169, 190, 221, 226, 228, 270, 274, 279-280, 295, 305-306, 309, 311, 319, 334-335, 340, 356-359, 367,

393-396, 440, 466, 482, 492-493, 496, 501, 510, 518, 616, 622
Hug de Provence, 490, 492-493
Hunger, H., 590
Huni, 22, 79, 82, 89-90, 94-95, 98-101, 103-108, 110-118 *passim*, 173, 177, 191, 202, 288, 313; cotriguri, 215, 220; utriguri, 215, 220
Hurmazd IV, rege persan, 232, 235, 237
Hussey, J., 589
Huxley, G., 642
Hydrus, 633
Hypatius, 179, 188

I
Ibas din Edessa, 207
Iacob Baradeus, 205, 207, 212, 217, 226, 228, 231, 370
Iberia, iberieni, 37, 77, 116, 184, 232, 237-238, 242, 301, 304, 319, 336-340, 527, 530-532, 534, 536-538, 540, 542, 545, 652
Iberică, Peninsulă, 218
Iberion, mănăstire, 522, 573, 652
Ibn Hawqal, 655
Iconium, 356, 506
Ieronim, 136, 615
Ierusalim, 60, 73, 104, 109, 118, 147, 169, 174, 179, 207, 256, 295, 297, 305, 308-310, 334, 342, 359, 395, 399, 512, 519, 542, 549
Ignatios, patriarh al Constantinopolului, 457, 459, 463, 466, 561-562, 655
Ignatios Diaconul, 568
Igor, 492, 500
Ikhshidizi, 495-496
Illus, 164-169, 171
Iliria, 27-29, 31, 37, 40, 43, 50, 68-70, 75, 81-82, 85-86, 89, 92-97, 101, 106, 108, 114, 116-117, 122, 126, 151-157, 167, 176, 180, 182, 187, 194-195, 198-199, 208, 211-241 *passim*, 247, 251, 253-254, 258-259, 264, 293, 296, 300, 322, 377, 380-381, 390, 616-617, 618, 629
India, 118, 147, 184, 203, 288, 416
Ingund, 235, 625
Inocențiu I, papă, 96
Ioan, Sf., 413
Ioan, demnitar în timpul lui Anastasius I, 174-175
Ioan, demnitar în timpul lui Arcadius, 617
Ioan, exarh în timpul lui Heraclius, 296
Ioan, general în timpul lui Heraclius, 309, 311
Ioan, general în timpul lui Iustinian, 197
Ioan, guvernator în timpul lui Heraclius, 310
Ioan, împărat în Apus, 101
Ioan, nepotul lui Vitalian, 197, 208-209, 211, 214-215
Ioan I Tzimiskes, împărat (969-976), 499-500, 503-506, 508, 512-521, 527, 531-532, 538, 541-542, 544-554 *passim*, 558, 561, 564, 571, 586, 650-651
Ioan II, patriarh al Constantinopolului, 182
Ioan II, papă, 184, 194
Ioan III, papă, 221
Ioan III Scholasticus, patriarh al Constantinopolului, 221, 226, 228, 231
Ioan IV, papă, 312
Ioan IV Postitorul, 237, 268-269, 271, 397
Ioan VII Gramaticul, patriarh al Constantinopolului, 440, 445, 449-450, 454-455, 560, 568, 573
Ioan VIII, papă, 466-467
Ioan XI, papă, 489
Ioan XI Beccus, patriarh al Constantinopolului, 641
Ioan din Amida, 205
Ioan din Biclar, 601
Ioan din Cappadocia, 186-190, 192-193, 202, 205-206, 212, 265
Ioan din Conza, 296-297
Ioan din Damasc, 359-360, 367, 397, 399, 405
Ioan din Efes, 273, 600-601, 623, 625-626
Ioan din Epifania, 273
Ioan din Lidia, 602, 620, 622
Ioan din Nikiu, 601, 604, 625, 630
Ioan Botezătorul, 511
Ioan Catolicul, 609-610, 644
Ioan Climax, 275
Ioan Cocoşatul, 173-174
Ioan Diaconul, 350
Ioan Filoponus, 272
Ioan Hrisostom, 93-97, 126, 139, 147, 398, 596, 619
Ioan Malalas, 273, 592, 595, 599, 621
Ioan Milostivul, 297-299, 395, 397
Ioan Moschus, 397
Ioan Mystacon, 234-236, 238
Ioan Patricianul, 344
Ioan Rizocopos, 635

Ioan Scitul, 170, 173
Ioan Stilitul, 599, 622
Ioan Troglita, 207, 211-212
Ioan Vladislav, 534-535
Ioan Zonaras, 234
Ioannina, 209-210
Ioannopolis, 516
Ionice, insule, 467
Iosif din Cathara, 434, 438
Iovian, împărat (363-364), 75, 87, 129, 181
Irenopolis, 427
Irina, Sf., 615
Irina, împărăteasă (797-802), 371, 373, 375-376, 415, 425-433, 435, 439-441, 445, 454, 458, 542, 557, 559, 566, 572-573, 579
Irina, soția lui Constantin V, 360, 373
Isaac, general în timpul lui Constans II, 316
Isauria, isaurieni, 69, 105, 114, 118, 160-167, 172-174, 217, 255, 261, 277, 321, 347, 355
Italus, Ioan, 17
Italia, italieni, *passim*
Iudeea, iudaism, 19-20, 128, 130
Iulian, episcop al Halicarnasului, 190, 221
Iulian, general în vremea lui Anastasius I, 173
Iulian, împărat (361-363), 65, 70-76, 85, 87, 129-130, 139, 141, 181, 275, 290, 594, 616, 622
Iulius, fratele vitreg al lui Constantin I, 65
Iulius I, papă, 66-67
Iustin, fiul lui Germanus, 225-226
Iustin I, împărat (518-527), 181-185, 230, 243, 253, 282, 600-601
Iustin II, împărat (565-578), 221, 225, 230, 232, 234, 259, 273, 290, 605
Iustina, 85-86
Iustinian, fiul lui Germanus, 231
Iustinian I, împărat (527-565), 22, 182-218, 220-233, 242-243, 248-268, 270, 272-273, 275, 277-290, 295, 337-343, 356, 380, 392, 402-403, 406, 418, 444, 469, 478, 544, 566, 569, 573, 582
Iustinian II, împărat (685-695; 705-711), 330, 334, 336-343, 346-349, 351, 359, 389, 398, 400, 407, 419, 573, 632, 635
Iustiniana Prima, 253, 340, 626
Iustinianopole, 340, 344

J
Jacksen, B., 592
Jacoby, D., 619
Janin, R., 589, 592
Janssens, E., 589
Jeavons, J., 201
Jenkins, R., 604, 607, 609, 642-647 *passim*
Jones, A. H. M., 13, 592-593, 596, 599, 602, 604, 614-615, 618, 620-621, 627
Jumda I, 648
Jumda II, 648
Jupiter, 28, 32, 38, 45

K
Kaegi, W., 600, 604-605
Kaloyan, 17
Kaplan, M., 588, 603, 607
Karayannopulos, J., 590, 598
Karlin-Hayter, P., 609, 641, 644, 646
Kars, 473, 537, 544, 548
Kavad I, rege persan, 177, 184, 188
Kavad II, rege persan, 304-305
Kazhdan, A, 13, 588, 612-613, 645
Kedrenos, 607
Kennedy, G. A., 598
Kennedy, H., 626-627, 657
Keydell, R., 600
Khalid ibn al-Walid, 307, 309
Khazari, 303-304, 334, 337, 346-348, 355-356, 359-361, 535, 629
Khurramiți, 447-448, 453, 542, 554, 576
Khusrau I, rege persan, 188-189, 198, 200-207, 220, 223, 229, 231-232
Khusrau II, rege persan, 237-238, 242, 244-245, 293-294, 297, 301-304
Kiev, 509, 511, 516, 524-525, 652
King, C., 599, 621
King, N. Q., 595
Kitzinger, E., 607, 639
Klein, R., 594, 616
Koder, J., 591-592, 611
Kolb, F., 593
Kontakion, 275
Köpstein, H., 588
Koukoules, P., 588
Kraeling, C., 597
Krautheimer, R., 590
Krivari, V., 589
Krum, 435-440, 448, 463

Kuehn, H.-J., 612
Kushan, 68, 71
Kuver, 335
Kuvrat, 307, 334-335, 634

L
Lacape, 484
Lacey, S., 310
Lachanodracon, Mihail, 370-371, 375, 426
Lachanodracon, familia, 401
Lacmizi, 187
Lactantius, 593, 614
Ladner, G., 638
Laistner, M., 598
Lalacon, Leon, 474
Lallemand, J., 597, 616
Lane Fox, R., 598
Laodicea din Siria, 355, 478, 527, 651
Laodicea Combusta, 371, 650
Laourdas, B., 611
Larissa, 523-524, 527, 529, 653, 655
Latrus, 562
Lauffray, J., 602
Laurent, J., 604
Laurent, V., 591
Lavra cea Mare, 507-508, 573
Lazarev, V., 590
Lazăr, 450
Lazica, lazicani, 161, 183-184, 200-203, 208, 211-220 *passim*, 251, 301, 304, 343-348 *passim*
Lecapenos, familia, 558
Lefort, J., 14
Lemerle, P., 588, 603, 605, 607, 609, 612, 626, 628, 633-634, 639, 643, 647-649, 653-655
Lent, 504
Leon, general în timpul Irinei, 432
Leon I, împărat (457-474), 157-161, 163-166, 172, 174, 180, 243, 255, 266, 277, 289, 621
Leon I, papă, 106, 108-109
Leon II, împărat (474), 161, 164-165
Leon III, papă, 431
Leon III Sirianul, împărat (717-741), 348-349, 351-362, 366, 376, 381, 386, 389, 391-395, 397-400, 402, 404, 415, 418-419, 432, 440, 469, 605, 635-636, 638-639
Leon IV Khazarul, împărat (775-780), 371, 373-376, 394-395, 410, 415, 418, 425, 442
Leon V Armeanul, împărat (813-820), 436, 438-446, 547, 558, 560, 568, 640
Leon VI, împărat (886-912), 461, 463, 466-479, 484, 489, 499, 542-543, 553, 555, 557, 561-562, 269-570, 611, 644, 646
Leon din Tarsus, 478
Leon din Tripoli, 475, 478, 486, 645
Leon Choerosphactes, 472, 609
Leon Diaconul, 571, 609-610, 649-651, 657
Leon Gramaticul, 607
Leon Matematicul, 449-450, 455, 568-570
Leon Protovestiarios, 520-521
Leon Sacellarios, 574
Leontia, 162, 621
Leontios, demnitar în timpul lui Focas, 244, 626
Leontios, istoric, 604
Leontios, împărat (695-698), 337, 341-345, 347
Leontios, uzurpator în timpul lui Zenon, 169-171
Leontios din Napole, 397
Leontocome, 477
Leovigild, 229, 232
Leroy, M., 656
Lewit, T., 619
Liban, 333-339 *passim*, 545
Libanius din Antiohia, 139, 141, 147, 596, 615, 619
Liberius, general în timpul lui Iustinian I, 212, 214-217, 623
Libia, libieni, 57, 113-114, 258; deşertul libian 161, 316
Licinius, împărat, (308-324), 43-45, 47-50, 52-54, 62-63, 113, 139, 615
Liebeschuetz, J., 595-596, 616, 627
Lightfoot, C. S., 596
Liguria, 228, 317
Lilie, R.-J., 13, 604-606, 634-635, 637
Limisa, 240
Lippold, A., 595
Liutprand, rege lonbard, 361
Liutprand de Cremona, 511, 610, 646
Lokin, J. H. A., 591
Lombard, A., 605
Lombardia, lombarzi, 215-216, 227-228, 231-238, 240-244, 251-252, 258-259, 317, 325, 332, 354, 361, 366, 385, 403, 470, 488, 490, 511, 536, 624, 646, 650
Londra, 310, 485

Longinus, 172-173, 621
Longobardia, 471, 478, 485, 488, 490, 511, 515, 521, 535, 538
Lucian, 135
Ludovic II, 464, 466
Lycandus, 477, 482, 487-489, 497, 520
Lycaonia, 388
Lycia, 331
Lycopolis, 48, 57
Lydia, 205, 331

M
Macarie, patriarh al Antiohiei, 334-335
MacCoull, L., 13, 602
Macedonia, macedoneni, 19, 50, 52, 61, 65, 81, 83, 87, 113, 116, 162-169 *passim*, 179, 199, 232, 356, 429, 432, 441, 443, 451, 456, 463, 468, 470, 472, 486, 576, 640, 650
Macedonius I, arhiepiscop al Constantinopolului, 67, 71, 76, 84, 174
Macedonius II, patriarh al Constantinopolului, 178
MacMullen, R., 597-598
Madrid, 581
Maenchen-Helfe, J. O., 595
Magdalino, P., 565
Magnentius, 68-69
Maghiari, 472, 483, 487, 489, 493, 500, 502, 549
Mahdi, 375, 426
Mahomed, fratele lui Abd al Malik, 346-347
Mahomed, profetul, 307
Maica Noastră a Arămarilor, biserica, 576
Majeska, G., 13
Majorian, 159-160
Maksoudian, K., 644
Malamut, E., 612, 655
Malasuntha, 195, 214
Malchos din Philadelphia, 599
Maleinos, familia, 547
Malta, 464
Mamun, 443, 446-447, 449-450
Manandian, J. A., 629
Manbij, 504, 509
Mangana, 557
Mango, C., 13, 588-590, 613, 615, 619, 629-630, 634, 641-642, 655-656
Mansi, G., 591, 606
Manuel, general în timpul lui Constans II, 630
Manuel, nepotul lui Nicefor II, 507
Manuel Armeanul, 318, 445, 448-449
Manzikert, 512
Marasović, J., 14
Marcellae, 369, 430
Marcellinus, general în Occident, 159-161, 163
Marcian, fiul lui Anthemius, 166-167
Marcian, ginerele lui Leon I, 621
Marcian, împărat (450-557), 108, 110-111, 116, 120, 126, 144, 146, 149-157, 161, 167, 180, 243, 283, 285, 288
Marcian, nepotul lui Iustinian I, 218, 229
Mardaiți, 333, 336-339, 389, 633-634
Margus, Morava, 27
Maria, fiica lui Teofil, 640-641
Maria, fiica lui Vasile I, 643
Maria, soția lui Constantin VI, 430, 578
Maria, soția lui Ioan Vladislav, 535
Maria, soția lui Petru, țarul Bulgariei, 487, 509
Maria, soția lui Vasile I, 643
Marianos, fratele lui Vasile I, 643
Marianos, general în timpul lui Heraclius, 311-312, 319, 630
Marinus, 174, 176, 179
Marmara, 195, 330-331, 353, 354, 361, 475
Martin, general în timpul lui Iustinian I, 207, 218
Martin I, papă, 319, 327
Martin, E. J., 607
Martin, V, 589
Martina, 295, 301, 305, 309, 313, 315-316, 425, 628
Martyropolis, 177, 236-238, 492, 511, 518
Marwan I, calif, 336
Marwan II, calif, 366
Marwanizi, 524, 526-527, 544, 548
Masalmah, 347, 349-354
Maspero, J., 597, 603
Masudi, 635
Mathews, T. F., 14, 590
Matthews, J., 594
Mauri, 192, 198, 207, 209, 211-212, 220-221, 228, 232, 240, 250, 258-259, 344
Mauriciu, împărat (582-602), 231-245, 248, 253-256, 262, 273, 275, 290, 293, 295-296, 343, 387, 397, 401, 606-602
Mauropotamos, 455, 641
Mauros Patricianul, 348
Mavrogordato, J., 611

Maxentius, 40, 42-43, 45-46, 63
Maxim Mărturisitorul, 318-319, 324, 327, 396-397, 405
Maximian, arhiepiscop al Ravennei, 209
Maximian, împărat al Occidentului, 28-29, 31-32, 37, 39-40, 43, 47, 50
Maximin, împărat (308-313), 40-48 *passim*, 72
Maximus, demnitar în timpul lui Diocleţian, 115
Maximus, uzurpator în Occident, 85-86
Mayerson, P., 630
Mays, M., 591
McEvedy, C., 590, 619, 627, 639, 656
McNeill, W., 619, 623
Mecca, 341-342
Medina, 307, 320, 336, 340, 634
Mediterana, 13, 18-19, 37, 52, 195, 203, 258, 378, 497
Melas, 641
Meles din Bari, 535-536
Melias, general în timpul lui Ioan I, 518, 551
Melias Armeanul, 477, 482, 487-489
Melissenos, Leon, 523-524
Melissenos, familia, 547
Melitene, melitieni, 131, 231, 295, 326-327, 349, 355, 366, 368, 433, 448-449, 452, 455-456, 458-461, 465-466, 468, 482, 484, 487-491, 497, 520, 524, 526, 545, 547, 580, 631-632, 637, 647
Melitus, 48-49, 57, 59
Melnik, 534, 654
Melte, 649
Menandru Protector, 273, 600-601, 624
Menas, 195, 270-271, 360
Mesembria, 334-335, 372, 439, 441, 460, 482, 642, 653
Mesopotamia, 19-20, 27, 29, 37, 66, 71-72, 104, 112, 118, 133, 177, 184, 187-188, 202, 204-205, 207, 211, 223, 229, 232-237, 241, 245, 247, 250-251, 256, 266, 290-299 *passim*, 301-313 *passim*, 337, 339-340, 378-379, 399, 418, 458, 466, 474, 488-489, 491-492, 499-500, 509, 511, 514-515, 520, 524, 541, 545, 549-580, 602, 629
Mesopotamia, themă din Occident, 653-654
Messina, 507
Metcalf, D. M., 625
Methone, 468
Metodiu I, patriarh al Constantinopolului, 446, 450, 454-457, 460-461, 464, 560-570 *passim*
Metodiu din Olimp, 135, 399, 568
Meyendorff, J., 602, 606
Mihail I Rhangabe, împărat (811-813), 437, 439, 444, 550, 557, 559, 640
Mihail II Amorianul, împărat (820-829), 441-445, 454, 544, 558, 568, 641, 655
Mihail III, împărat (842-867), 452, 457-463, 470, 560, 580, 642
Mihail Sirianul, 603, 607-608, 626, 635, 637
Mihăescu, H., 610
Milano, 28, 31, 47, 82, 86-87, 95-96, 197-198, 215
Milet, 452
Millet, G., 508
Milvius, 46
Miskawayh, 610
Misthia, 349
Mitchell, S., 597
Mizizius, 327-328, 330
Mócsy, A., 596
Modena, 234, 363, 433, 507, 514
Moesia, 37, 48, 51, 625
Moesia II, 105, 165 ,169
Moglena, 534
Momigliano, A., 598
Monocartum, 236
Mons Lactarius, 216
Moosa, M., 633
Mopsuestia, 207, 217, 336, 345, 355, 506, 508
Moravcsik, G., 590, 644, 647
Morava, 651-653
Moravia, moravieni, 459-461, 464, 472, 518, 521, 523, 531, 563, 569
Morrisson, C., 589, 591, 631
Moscova, 396, 496
Mosul, 514, 518, 520-521
Mosynopolis, 534
Mu'awiyah I, guvernator al Siriei, 316, 318-321, 324; calif, 325-326, 329-333, 389, 631
Mu'awiyah II, calif, 336
Mundus, 187-188, 194-195
Mursa, 68
Musele, Alexios, amiral în timpul lui Constantin VII, 485-486
Musele, Alexios, Casar, 448, 450, 452

Musele, Alexios, general în timpul lui Constantin VI, 429, 430, 640
Musta'in, 460
Mutadid, 474
Mutasim, 448-450
Myrina, 272

N
Nacolea, 356
Naissus, 50, 296
Napole, 195, 205-206, 260, 296, 325, 385, 548, 580-581
Narseh, 36-37
Narses, general în timpul lui Iustinian I, 197-198, 215-218, 220, 228, 624
Narses, general în timpul lui Mauriciu, 238, 244-245, 251
Nasar, amiral în timpul lui Vasile I, 467-468
Naşr, Theofobos, 447-450, 453
Nazians, 82, 138-140, 460
Neagră, Marea, 37, 52, 79, 105, 115, 234, 236, 239-240, 300, 334, 369, 378, 459-460, 486, 525
Nebulus, 341
Nepos, 163-164, 166-167
Nero, 143, 620
Nesbitt, J., 590-591, 627, 651, 653
Nestorius, 102, 106, 109, 138, 190, 207
Niavis, P., 608, 640
Niceea, 56, 58, 61-68 *passim*, 71, 76, 82, 84, 108-109, 137, 147, 190, 350-351, 354, 358, 413, 427-428, 454, 464, 521, 566, 568, 579
Nicefor, fiul lui Artavasdos, 363
Nicefor, fiul lui Constantin V, 373-374, 425, 430
Nicefor, general în timpul Irinei, probabil acelaşi cu împăratul Nicefor I, 427, 429
Nicefor, istoric, 601, 603-605, 628-633 *passim*, 635-639 *passim*
Nicefor I, împărat (802-811), 432-437, 439, 441, 447, 542-543, 545-546, 553-555, 557, 568, 577, 581, 584
Nicefor I, patriarh al Constantinopolului, 434, 438, 440, 443, 562, 568, 578
Nicefor II Focas, împărat (963-969), 469-470, 472, 482, 499-501, 503-515, 519-520, 538, 541-542, 550-551, 553-556, 559, 561, 563-564, 585-586, 610, 644, 648-650, 657
Nicefor din Sayf, 649
Nicefor Patricianul, 325-326, 514
Nicetas, fiul lui Artavasdos, 363
Nicetas, vărul lui Heraclius, 246-247, 293-298, 318
Nicetas I, patriarh al Constantinopolului, 370, 375
Nicetas din Alexandria, 299
Nicetas Triphyllios, 432
Nicetiates, Sergios, 454, 455
Nicol, D. M., 589
Nicolae, Sf., 398
Nicolae, conte bulgar, 517
Nicolae I, papă, 459, 462
Nicolae I Misticul, patriarh al Constantinopolului, 474-476, 479-484, 486, 561-562, 646-647
Nicolitzas, 535
Nicomedia, 27, 29, 36-40, 42-53 *passim*, 58, 62, 117, 351, 354, 361, 363, 412, 464
Nicopole, 472
Nil, 114, 119, 258, 311, 318
Ninive, 304
Nisibis, 68, 75, 100, 139, 177, 202, 229, 237-238, 492, 509, 518
Noailles, P., 611
Noble, T. F. X., 636, 638
Nöldeke, T., 629
Norwich, J. J., 613
Numerian, 27
Nuwayri, 631
Nyssa, 138
Nystazopoulou-Pelikiou, M., 626

O
Obolensky, D., 589, 608, 612, 655
Ocomium, 649
Odessus, Varna, 239
Odoacru, 166-167, 170-171, 173
Ohnsorge, W., 651
Ohrida, 517, 528, 534-535
Oikonomidès, N., 591, 606-607, 611-612, 629, 631, 635, 642-643, 645, 648-651, 655
Oleg, 477-478
Olga, 500, 564
Olimp, Muntele din Bithynia, 135, 562
Olster, D., 625-626
Olympiodorus din Teba, 595

Olympius, general în vremea lui Heraclius, 297
Olympius, uzurpator în timpul lui Constans II, 319, 324, 327
Omurtag, 441, 443
Oöryphas, Nicetas, 465
Opsicion, 321-322, 325, 335, 339, 348-350, 355-356, 358, 362-364, 366, 370-371, 379, 381, 388-389, 412-413, 431-433, 443, 515, 546, 576
Orchomenus, 546
Oreste, general în Occident, 164, 166
Oreste Protosphatarios, 538
Origene, 135
Oronte, 150
Osiris, 617
Osrhoëne, 130
Ostrogorsky, G., 11, 588, 603-605, 608, 628, 636, 652
Ostrogoți, 85, 94, 100-101, 110, 159, 161-173 *passim*, 180-203 *passim*, 205, 211-218, 223, 227, 251, 253-254, 259, 272, 281, 286, 289, 616, 624
Otto I, împărat german, 511-512, 515, 517
Otto II, împărat german, 517, 523
Otto III, împărat german, 549
Ottonieni, 549
Oxford, 278

P
Pacatianus, 615
Pack, E., 594
Pad, 198, 202, 216-218, 244
Paflagonia, 547
Pagrae, 511
Pahomie, 133, 137, 139
Palestina, 49, 59, 100, 109, 114, 118-119, 133, 177, 182, 187, 204-205, 251-256, 295-297, 299, 307, 312, 333, 337, 542, 597, 651
Palmyra, 22
Pannonia, 37, 47-48, 50, 52, 61, 66, 68, 75, 81-82, 85-86, 100, 110, 159, 161, 163
Panopolis, 104
Panormus, Palermo, 58, 446
Pantherios, 493-494, 648
Paradunavum, Paristrium, 653
Paris, 178, 183, 302, 424, 493, 517
Parker, S. T., 597
Parmentier, L., 592
Part, Imperiul, parți, 21-22
Patras, 580
Patricius, amantul Verinei, 621
Patricius, fiul lui Aspar, 161-162, 165
Paul, patriarh al Alexandriei, 197, 203
Paul I, arhiepiscop al Constantinopolului, 66
Paul II, patriarh al Constantinopolului, 316, 317
Paul IV, patriarh al Constantinopolului, 375, 427
Paul Diaconul, 604
Paul Tăcutul, 272
Paulinus, 617
Pauly, A., 593, 595, 599, 601
Pavel, Sf., 20, 268, 273, 398
Pavel, general în timpul lui Leon III, 358
Pavel, prinț sârb, 483, 485
Pavia, 228, 238
Pearson, B., 598
Pecenegi, 472, 482, 487, 511
Peeters, P., 596
Pelagius I, papa, 221
Pelagius II, papa, 268
Pelikan, J., 619
Peloponez, 52, 254, 426, 433-435, 459, 465, 467, 471, 485-486, 529, 542, 554, 556, 653
Pelusium, 203
Perbundus, 332
Percival, H. R., 591
Pergam, 19, 323, 351, 411
Pernik, 535
Persia, perși, 22, 27, 29, 31, 33, 37, 42, 52, 61-87 *passim*, 98-118 *passim*, 160-161, 177, 180-189 *passim*, 200-208 *passim*, 212-220 *passim*, 229-239, 242-256 *passim*, 272, 281-282, 286, 289-313, 319, 328, 337, 342, 345, 377-378, 380, 382, 394, 397, 405, 412-413, 418, 447, 449-452
Petra, 200, 202, 212-214
Petronas, 454, 458-460, 464
Petru, Sf., 20, 268, 398
Petru, Iustinian I, 181-182
Petru, episcopul Alexandriei, 48-49
Petru, eunuc, 511
Petru, fratele lui Mauriciu, 239, 241-242
Petru, împărat bulgar, 487, 508-511
Petru, prinț sârb, 483
Petru Barsymes, 206, 210, 220-221
Petru Pinarul, patriarh al Antiohiei, 170
Petru Rugătorul, 168-169
Petru Stratopedarhul, 512, 514-515, 520

Petrusi, A., 632
Phasis, 306
Philagrius, 315-316
Philippicus, cumnatul lui Mauriciu, 235-237, 244, 295, 297
Philippopolis, 427, 511, 530, 533
Philostorgius, 592, 615
Phoenix din Caria, 320, 350
Phygela, 579
Picingli, Nicolae, 646
Piedro II, 653
Piganiol, A., 594
Pirinei, 250
Pisidia, 178, 632
Platon, 135, 271, 619
Platon din Saccudium, 430-431, 434
Plinta, 100, 103, 111
Pliska, 435-436, 472, 526, 530
Plista, 103
Plotin, 135
Plutarh, 135
Podanus, 466
Podopaguros, Constantin, 370
Podopaguros, Strategios, 370
Podopaguros, familia, 401
Polibius, 272
Polyeuctus, Sf., 277
Polyeuctus, patriarh al Constantinopolului, 499-500, 505-507, 513-514, 561, 648
Pontica, 37, 48-49, 51, 61, 109, 118, 254-255
Pontus, 19
Poppe, A., 652
Preger, T., 633
Preslav, 472, 511, 516, 526, 530, 653
Prilep, 533-534
Pringle, D., 14, 240, 602
Priscus, general în timpul lui Mauriciu, 236, 239-241, 244-247, 293-295
Priscus din Panion, 595, 599
Pritsak, O., 626
Proclus, 141
Procopia, 640
Procopius, demnitar în timpul lui Constantin V, 370
Procopius, uzurpator în timpul lui Valens, 74-76
Procopius din Caesareea, 74-75, 77, 258, 272-273, 289, 600-602, 616, 622-623, 627
Provence, 492
Psellos, Constantin-Mihail, 610, 654
Pseudo-Codinus, 633
Pseudo-Dionysie, 274
Pseudo-Symeon, 643
Psoinos, D., 14
Pterotus, Grigore, 443
Ptolemeu I, 19
Ptolemaïs, 128
Ptoleimeilor, regatul, 19
Pulcheria, 100, 102, 104, 107-108, 110, 157
Pyrrhus, 311, 313-315, 335, 393, 395

Q
Qayrawan, 330, 336, 343, 444
Quasten, J., 598
Queller, D.,

R
Radojičić, G. S., 643
Ragusa, 461, 464
Rahzad, 304
Rambaud, A., 610
Ramsay, W., M., 592
Raqqa, 645
Ras, 518, 521-523, 532, 651, 655
Ravenna, 96, 99, 101, 136, 171, 195, 197-199, 207, 209, 214, 216, 232, 260, 287, 298, 330, 348, 356, 361, 366
Raymbaud, L.-P.,
Rémondon, R., 599
Resaïna, 492
Rhegium, 325, 468, 474, 483, 497
Rhodos, 19, 319, 331, 333, 350
Rhodopi, Munţii, 378; provincia, 166
Rich, J., 657
Ricimer, 110-111, 159-161, 163, 167
Ricotti, E. S. P., 14
Rimini, 70-71, 78, 197, 216
Rin, 47, 59, 70, 97, 230
Rodley, L., 590
Roey, A. van, 623
Roma, *passim*
Roman, general în timpul lui Mauriciu, 237-238, 240, 245
Roman, împărat bulgar, 521, 527, 529
Roman I Lecapenos, împărat (920-944), 482-492, 494-495, 528, 540-543, 550, 555-556, 558, 561, 572-573, 575, 578, 647, 651

Roman II, împărat (959-963), 492-493, 499-502, 504-505, 516, 542, 571
Roman Melodul, 275-276, 405
Romano, S., 14
România, 22
Romulus, 166
Roques, D., 597
Roşie, Marea, 184, 203, 288
Rotrud, 429
Rouan, M.-F., 637
Roueché, C., 597, 621
Rouillard, G., 602
Rua, 101, 102-104
Rubenson, S., 619
Rubin, B., 600
Rufinus, 87-92, 94, 116, 126
Rugieni, 170
Runciman, S., 604, 608, 610-611, 646-647, 651
Rusia, ruşi, 478, 493, 513, 515-516, 525-526, 535, 541, 549, 559, 564
Russel de Baillieul, 590, 619, 657

S
Sabas, Sf., 275
Saborius, 326-330
Sahara, 250
Salerno, 488
Salona, 26-27, 40, 45, 141, 194-195, 214-215, 296
Samonas, 474-476, 645
Samos, 322, 468, 471, 484, 632, 644
Samosata, 345, 375, 465, 482, 487-489, 491, 499-500
Samuel, 523-524, 526-531, 533-535, 545, 563, 653
Sangarius, 426
Sardinia, 161, 190-192, 215, 345, 354, 378, 635-636
Sardis, 141, 297, 323, 351, 363, 412, 446
Sarmaţia, sarmaţi, 29, 49, 61, 66, 70, 81, 113
Sarus, 303
Sasanid, Imperiul, 22
Sasun, 544, 548
Saturninus, 615
Savus, Sava, 251, 625
Sayf al-Dawlah, 491, 494-497, 499-504, 506-509, 648
Scandinavia, 564
Schenk, K., 605
Schlumberger, G., 610
Schminck, A., 644-645
Scholasticus, 215
Schwartz, E., 591
Sciţia, sciţi, 625
Scirieni, 161
Scleros, Bardas, 514-516, 518, 520-528, 531, 540, 550, 552, 577
Scleros, familia, 547, 550
Scopia, 531, 535, 653-654
Scranton, R. L., 589
Scylitzes, Ioan, 607, 609-610, 649-654, 656
Sebastea, 231, 465, 475, 477-478
Sebastian, 165
Sebastopole, 341-342
Sebeus, 604, 631
Seeck, O., 593, 596
Segal, J. B., 597
Seibt, W., 632, 650
Seleucia, 70-71, 78, 217, 388, 451, 489
Seleucid, regatul, seleucizi, 19, 23
Seleucos I, rege elenistic, 19
Senacherim, 537
Septem, Ceuta, 192
Serbia, sîrbi, 464, 483, 485, 487, 536, 544, 548, 559, 563, 654
Serdica, 48, 67-68, 296, 434-436, 517, 524, 530, 532
Sergios, general în timpul lui Leon III, 353
Sergios, general în timpul lui Focas, 247
Sergios I, patriarh al Constantinopolului, 295, 299, 301, 303, 306, 309, 311, 335
Sergios II, patriarh al Constantinopolului, 393, 395, 405, 531, 536
Sergios Confesorul, 569, 608, 656
Sergius, general în timpul lui Heraclius, 307
Sergius, general în timpul lui Iustinian I, 207, 209, 220
Sergius I, papă, 342
Sergius III, papă, 476
Seston, W., 593
Ševčenko, I., 13, 656
Severos, amiral în timpul lui Constans II, 328-329, 633
Severus, împărat în Apus (306-307), 40, 42-43
Severus, împărat în Apus (461-465), 160
Severus, patriarh al Antiohiei, 178-179, 182, 190, 194-195, 197, 204, 270
Severus din Alexandria, 276

Sevilla, 216-217, 228, 624
Sfânta Ecaterina, mănăstirea, 257, 279-280, 357
Sfânta Irina, catedrala, 53, 71; biserica, 407-408
Sfânta Sofia, catedrala, 71, 93-94, 97, 100, 142, 189, 196-197, 219-220, 242, 277-279, 289, 342, 349, 375, 456-457, 477, 480, 505-506, 572-574, 585
Sfântul Dumitru, biserica, 407
Sfântul Sabas, mănăstirea, 399, 405
Sfântul Vitalie, biserica, 199, 209-210
Sfinţii Apostoli, capela, 141, 289
Shahid, I., 593
Shahin, 245, 247, 294-295, 297, 302-303, 628
Shahraplakan, 302, 304
Shahrvaraz, 245, 247, 294-295, 297, 300-304; rege persan, 305, 629
Shapur I, regele persan, 623
Shapur II, regele persan, 61, 68, 71, 74-75, 82
Sharf, A., 590
Sheidweiler, F., 592
Shephard, J., 589
Shereshevski, J., 597
Shermann, H., 14
Shimshati, 652
Sicilia, sicilieni, 104, 191, 194-196, 214, 216, 247, 260, 319, 325-326, 329-330, 345, 353-354, 360-361, 365-366, 370, 381, 385, 400, 426, 443-444, 446, 448, 450, 456-457, 461, 464, 466-469, 478, 485, 488, 491, 497, 506-507, 512, 521, 526, 538, 544-545, 548-549, 552, 586, 635, 636
Sidon, 519
Sierra Morena, 250
Silverius, 195-197, 268
Simeon al Bulgariei, 471-472, 479, 481-487, 563, 647
Simeon Logofătul, 571, 607, 609, 643-644, 646-647
Simeon Metaphrases, 571
Simeon Noul Teolog, 562, 655
Simeon Stilitul, 132-133, 270, 277-278, 618
Simplicus, 272
Sinai, 257, 280, 357, 398
Sinclair, T. A., 589
Singara, 68, 71, 75, 232
Singidunum, Belgrad, 234, 239, 241, 625
Sinope, 348, 449-450, 459
Siria, sirieni, 18-20, 22, 31, 36-37, 40, 57, 69-70, 75, 79, 81, 87, 89, 112-113, 118-119, 128, 130, 132-133, 139, 146, 150, 165, 168, 177-178, 182, 184, 187, 198, 200-205, 223, 226, 229, 237, 245-247, 250-251, 255-256, 259, 269, 276-279, 287-288, 290, 293-297, 299-300, 304-307, 309-313, 316, 320, 328, 331, 333, 336-337, 345, 355, 377-378, 385-386, 399-400, 405, 409-410, 418, 443, 444, 475, 492, 495-496, 499-500, 504, 508-509, 511, 512, 515, 518-519, 523-524, 529-531, 538, 541, 544-545, 547-549, 564, 580, 585, 597, 602, 605, 614-615, 631, 657
Siricha, 648
Sirmium, 47-48, 81, 83, 103-104, 163, 180, 227, 232-234, 236, 241, 296, 536, 544, 625
Sisaura, 202-203
Sisinnios, 363-364
Sisium, 345, 504, 635
Sittas, 185-187, 194, 200
Siunia, 303
Sizara, 530, 653
Slane, W. M., 631
Slavi, 183, 187, 195, 211, 214-215, 220, 231-242, 244, 247, 253-254, 281-282, 293-296, 298-300, 303-307, 321, 325, 332-334, 338-339, 341-342, 365, 368-369, 376, 378-381, 385, 397, 412-413, 426-427, 432-434, 436, 460, 475, 485-486, 545, 563-564, 580, 585, 625-626
Smbat, rege armean, 481
Smbat-Ioan din Ani, 536-537
Smyrna, 413, 579, 657
Soarele Neînvins, 45, 72, 129
Socrates, 592, 595
Solomon, 192, 195, 198, 207
Sofia, 225-227, 230, 232
Sofronie, 309, 310, 395
Soustal, P., 592
Sozomen, 592
Sozopetra, 365, 444, 448, 465, 637
Sozopolis din Pisidia, 388
Sozopolis din Tracia, 346
Spania, 48, 50, 61, 81, 98, 116, 146, 159, 215-218, 220, 223, 227-229, 232, 235, 250-252, 258-259, 280-282, 285, 290, 296, 300, 325, 380, 444, 497, 601-602, 615, 625-626, 628

Sparta, 579-580
Speck, P., 604, 606, 608, 628, 630, 636
Speiser, J.-M., 597
Sperchios, 529, 653
Spinei, Victor, 13
Split, 26
Spoleto, 228, 238, 361, 472
Stauracios, împărat (811), 437
Stauracios, demnitar în timpul Irinei, 426-427, 429-431, 454, 573
Stein, E., 13, 592, 594-595, 599-601, 623-624, 627
Stilicho, 87-93, 95-98, 116-117
Stokes, A. D., 649
Stratos, A., 601, 604-605
Strumița, 533-535
Strymon, 33, 339, 429, 435, 472, 533-534
Studios, mănăstire, 431, 438, 457, 562
Studios, întemeietorul mănăstirii, 142
Suleyman, calif, 350, 352-353
Sura, 200
Sviatoslav, 500, 509-511, 515-516
Swift, L., 618
Sycae, 344, 371
Syllaeum, 333
Symbatios-Constantin, 440, 471
Symposium, 135
Synesius din Cyrene, 128, 596, 617, 619
Syracuza, 17, 325-326, 328, 330, 444, 457, 459, 464, 466-467, 469, 643

Ș

Ștefan, eremit, 369-370
Ștefan, fiul lui Roman I, 493-495, 550
Ștefan I, patriarh al Constantinopolului, 463, 470
Ștefan din Alexandria, 402
Ștefan din Taron, 610, 650, 652
Ștefan Patricianul, 347
Ștefan Persanul, 338, 342-343
Ștefan cel Tânăr, 397, 405, 637

T

Tabor, 518
Tao de Sus, 522-523, 525, 527, 530
Taranta, 465
Tarantola, B., 14
Tarasios, patriarh al Constantinopolui, 427-428, 430, 434. 578
Tarasius, Zenon, 160, 621
Tarentum, 325, 332, 468
Taron, 509, 518, 547
Tarsus, 47, 147, 217, 331, 434, 456-457, 459, 466, 468, 471-476, 482-483, 488, 495, 500, 503, 508, 555, 580
Tatian, 86
Tauromenium, 466, 475
Taurus, 251, 299, 313, 349
Tchalenko G., 597, 620
Teall, J., 655
Tecla, 461
Teïas, 216
Telerig, 372, 375
Telez, 369, 637
Teluk, 365, 504
Tephrice, 458-459, 465-467, 477, 643
Tervel, 346, 348
Tervigi, 79, 81-85, 88
Tesseracontapechys, 579
Teoctist, demnitar în timpul lui Mihail III, 454-455, 457-458, 462
Teodora, soția lui Ioan I, 516
Teodora, soția lui Iustinian I, 183, 185, 188, 194, 197, 202, 204, 206, 208, 209-210, 212, 224-226, 269, 623, 627
Teodora, soția lui Iustinian II, 346
Teodora, soția lui Roman I, 484, 499, 647
Teodora, soția lui Teofil, 445, 454-459, 462-463, 560, 567, 578
Teodor, Sf., 270
Teodor, demnitar în timpul lui Focas, 245
Teodor, episcop al Bostrei, 205
Teodor, fratele lui Heraclius, 303, 307-308, 310, 316
Teodor, general în timpul lui Constans II, 317
Teodor, general în timpul lui Heraclius, 630
Teodor, împărat prezumtiv, 77-78
Teodor, tutorele lui Constantin VII, 483-484
Teodor din Galatia, 323
Teodor din Mopsuestia, 207, 217-218
Teodor din Studios, 430-431, 434-435, 438, 440-441, 450, 559-562, 566, 608
Teodor Clliopas, 319
Teodor Daphnopates, 609
Teodor Rshtuni, 316-317, 319-320, 631
Teodor Sacellarius, 309, 311, 315
Teodor Santabarenos, 467-468, 470
Teodor Stratelates, Sf., 357, 516

Teofanes Monotes, general în timpul lui Constantin V, 362-363
Teofanes Protovestiarios, 487, 489, 492
Teofano, soția lui Leon VI, 468, 473, 499, 573
Teofano, soția lui Otto II, 517
Teofano, soția lui Roman II, 500-501, 505-506, 512-513, 515, 520, 644, 648
Teofil, împărat (829-842), 445-454, 458, 463, 478, 542, 545, 553-555, 557, 560, 568-569, 571, 573, 576, 578, 581, 585, 640-641
Teofil, patriarh al Alexandriei, 96, 128
Teofilact, fiul lui Mihail I, 438
Teofilact, tatăl lui Roman I, 484
Teofilact Lecapenos, patriarh al Constantinopolului, 486, 489, 494-495, 499
Theofilact Simocata, 404, 601, 625
Themistus, 596, 616
Theodahad, 194-195, 623
Theoderic Amalul, 165-167, 169-171, 173, 180, 182, 184, 212, 214
Theoderic Stabo, 159, 162-163, 165-167, 169, 180
Theodoret din Cyrrhus, 207, 217
Theodorocanos, 530
Theodoropolis, Dristra, 516
Theodosia, soția lui Leon V, 440-441
Theodosiopolis, 177, 187, 245, 301, 320, 345, 368, 443, 474, 497, 523, 580, 491
Theodosius, episcop al Efesului, 367
Theodosius, fiul lui Mauriciu, 242, 244-245
Theodosius, fratele lui Constans II, 324
Theodosius, patriarh al Alexandriei, 194, 197, 204, 217, 226
Theodosius I, împărat (379-395), 80-90, 92, 94, 101, 110, 113, 116-117, 125, 127, 129, 131, 134, 140, 142, 153, 157, 172, 181, 189-190, 595, 616-617
Theodosius II, împărat (408-450), 95, 98-108, 127, 130, 136, 157, 160, 178-179, 186, 617
Theodosius III, împărat (715-717), 350-351, 353
Theodotus, demnitar în timpul lui Iustinian II, 338, 342-343
Theoharidou, K., 656
Theophanes Confesor, 566-567, 599, 601, 603-605, 608, 624-642 *passim*, 655-656
Theophanes Continuatus, 571, 641-642, 644, 648
Thera, 355-356
Thessalia, 90, 92, 179, 296, 523, 529, 579
Thessalonic, 37, 52, 83, 86, 116, 134, 147, 235, 244, 247, 253, 287, 296, 298, 325, 323-335, 338-339, 349, 351, 355, 368, 384-385, 391, 397, 401, 407, 413, 426, 434-435, 443, 455, 460, 471, 475-476, 478, 481, 517, 526, 528-529, 531, 533-535, 542, 562, 568, 572-573, 576, 579-580, 582, 645
Thomas, J., 627, 650
Thompson, E. A., 595, 602, 618, 624, 628
Thucydides, 135, 271-272
Tiberianus, 615
Tiberias, 518
Tiberiu, fratele lui Constantin IV, 330, 334
Tiberiu I, împărat roman, 20, 625
Tiberiu II Constantin, împărat (578-582), 225, 227, 230-231, 232-234, 242, 251, 254, 262, 264, 290, 380, 388, 601, 624-625, 628-629
Tiberiu III Apsimar, împărat (578-582), 344-347, 367, 635
Tibru, 46
Tigru, 68, 74-75, 202, 233, 235
Timotei I Pisica, patriarh al Alexandriei, 159-160, 165, 621
Timotei II, patriarh al Alexandriei, 182, 194
Tinnefeld, F., 599
Toma din Claudiopolis, 356
Toma Slavul, 442-444
Tomis, 240
Tomlin, R., 594
Toscana, 217-218
Totila, 203, 205-212, 214-216
Tourneur, V., 633
Toynbee, A., 610, 612
Tracia, 19-20, 22, 37, 47-48, 50, 52, 61-118 *passim*, 160-167, 170-188 *passim*, 194, 200, 214-215, 220-221, 223, 230-236, 239-241, 250-251, 254-255, 296-323 *passim*, 334-335, 338-339, 346, 348-349, 350-351, 353, 355, 361, 363-366, 368, 370-372, 375-376, 378-382, 386, 410, 412-413, 427, 429, 431-433, 437-441, 443-444, 448, 451-452, 456, 458, 461-462, 468, 471, 484-486, 489, 500, 502, 516-517, 541, 545-546, 555, 576-577, 585, 614, 629, 656

Traian, 23
Trapezunt, 18, 300, 320, 413, 525, 537, 579, 582, 630
Trapp, E., 611
Treadgold, D., 13
Treadgold, W., 196, 379, 536, 589, 605-608, 612-614, 617-618, 620-623, 623-627, 631, 634, 636, 638-642, 646, 648, 650, 655-656
Tribonian, 186, 188-189, 192, 203
Tricamerum, 192
Trier, 31, 42, 47-48, 59-61
Tipoli, 475, 511, 514, 519, 529-530, 544
Tripolitania, 190-191, 258, 325
Troia, 536
Trombley, F., 598
Trypanis, C., 590
Tsougarakis, D., 589, 648
Tunay, M., 14
Turcia, turci, 229
Turner, D., 640
Tyana, 347, 446-447
Typho, 617
Tyr, 60, 529
Tyropoeum, 652
Tzamandus, 505
Tzathes, 218
Tzurulum, 236

U
Uldin, 98
Ulfila, 67
'Umar I, calif, 310-311
'Umar II, calif, 353-354
Umayyazi, 320, 324, 364, 366, 372, 409
Uranos, Nicefor, 529-530, 610
Urmia, 238
Uthman, 318, 320
Utriguri, 215, 220

V
Valens, împărat (364-368), 75-82, 87, 114, 116, 129, 131, 146, 157, 253, 269, 303, 346, 437, 594, 616
Valentin, 315-318, 631
Valentinian I, împărat în Apus, 75, 76, 79
Valentinian II, împărat în Apus, 79, 81, 85-88
Valentinian III, împărat în Apus, 106-108, 110
Valerian, 202
Van, 302-303
Van der Wal, N., 591
Vandali, 103-104, 110, 114, 159-161, 165, 174, 184, 187-189, 191-192, 197, 223, 250, 259, 272, 281, 288-289
Varna, 334
Vasile, episcop al Caesareei, 78, 82, 133-134, 137-139
Vasile, fiul lui Roman I, 495, 500, 506, 512, 514, 516, 519-521, 523, 528, 557-558
Vasile I, împărat (867-886), 461-470, 484, 499, 501, 542, 544, 547, 553-554, 557-558, 561, 572-573, 577-578, 582, 609, 642-644, 648, 655
Vasile II, împărat (976-1025), 269, 276, 298, 360, 500, 505-506, 513, 520, 523-540, 542, 544-545, 548-549, 552, 554, 557-558, 564, 569, 577, 580, 582, 584, 586, 611, 650-655
Vasile din Siria, 651
Vasiliev, A. A., 588-589, 600, 607-610, 636, 643, 645-648, 651-656
Vaspurakan, 537, 547
Vatican, 227, 403
Veglery, A., 591
Velkov, V., 596
Veneţia, 202, 205, 228, 361, 366, 385, 434, 435-436, 530-532, 544, 548, 580-581, 590, 617
Verina, 164-170 *passim*, 621
Verona, 205, 220, 624
Versinicia, 439
Vetranio, 68
Victor, 209
Victoria, 44, 164
Vidin, 531, 651, 653-654
Viennensis, 61
Vigilius, 197, 207, 212, 217, 221, 268
Vikingi, 441
Viminacium, 104, 234
Vinekh, 369, 637
Vitalian, general în timpul lui Anastasius I, 179, 182-183, 197, 208-209, 214-215, 255
Vitalian, papă, 324-325, 399
Vitigis, 195-198, 214
Vizigoţi, 85, 87, 90-93, 95-99, 108, 215, 218, 220, 250-251, 258-259, 296, 300, 616, 624
Vlahi, 545, 590
Vladimir, 471, 525, 564
Vogler, C., 594
Vogt, A., 609

W
Walid, 347, 350
Walker, P. E., 651
Wanke, V., 594
Washington, D. C., 278, 294, 317, 323, 337, 340, 346, 350, 368, 396, 408, 415, 447, 477, 480, 482, 501, 503, 522, 574
Weiss, G., 590, 592
Westerink, L. G., 609, 611, 647
Whitby, M., 601, 625, 629
Whittaker, C. R., 621
Wietzmann, K., 570, 598
Wilkes, J., 596
Williams, S., 593-594
Williamson, P., 14
Wilson, N., 590, 612
Winkelmann, F., 588, 606-607
Wipszycka, E., 598
Wirth, G., 616
Wolfram, H., 592, 599, 616

X
Xiphios, Nicefor, 530, 533-534, 537

Y
Yahya din Antiohia, 610, 649, 651-656
Yannopoulos, P. A., 607
Yaqubi, 632
Yarmuk, 309, 312
Yazdgird III, rege persan, 307, 313
Yazid I, calif, 330-333, 336
Yazid II, calif, 355-356
Yemen, 184, 203
Yuzbashian, K. N., 649

Z
Zabergan, 220
Zachariadou, F.,
Zacos, G., 591, 638
Zagros, 301, 313, 447
Zaharia, 484-485, 487
Zaützes, Stylianos, 468-475, 644
Zaützina, Zoe, 468, 473-474
Zenon, general în timpul lui Theodosius II, 106-107, 110
Zenon, împărat (474-491), 160, 163-172, 174, 180, 253, 260, 262-263, 269, 277, 288, 621-622
Zenon cel Tânăr, 165, 172
Zenonis, 165
Zepos, I., 591, 606, 655
Zermium, 649
Zeus, 38, 129, 143
Zilliacus, H., 596
Zoe, împărăteasă (1042), 540, 646, 653
Zoe Carbonopsina, 474, 476, 479-484, 647
Zoilus, 203, 210
Zoroastru, 301
Zosimos, 272, 592, 594-595, 615
Zuckerman, C., 614

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CLUBUL DE CARTE
INSTITUTUL EUROPEAN

Stimate Cititor,

Institutul European Iaşi vine în sprijinul dumneavoastră ajutîndu-vă să economisiţi timp şi bani.

Titlurile dorite - unele căutate îndelung prin librării - pot fi comandate acum direct de la *Editură*!

Consultaţi oferta! Completaţi apoi talonul de comandă (carte poştală) din subsolul paginii. Nu uitaţi să înscrieţi, cu atenţie, titlul şi numărul de exemplare solicitate.

Plata se va face ramburs (la primirea coletului poştal), taxele poştale fiind suportate de editură.

Şi pentru că dumneavoastră apreciaţi cărţile noastre, meritaţi din plin să faceţi parte din **Clubul de carte Institutul European**, beneficiind totodată de reduceri semnificative de preţ.

Astfel:

- pentru 2 cărţi comandate reducerea este de 10 %;
- pentru 3 cărţi comandate reducerea este de 15 %;
- pentru 4 cărţi comandate reducerea este de 20 %;
- pentru 5 cărţi comandate reducerea este de 25 %;
- peste 10 cărţi comandate reducerea devine 30 %.

Colecţia **SINTEZE**

- *Aventura gîndirii europene*, Jacqueline Russ, 328 pag., 177.000 lei
- *Capitalismul* – vol.1, Jean Baechler, 376 pag., 164.000 lei
- *Cetăţi medievale româneşti. Dincolo de ruine*, Alexandru Husar, 352 pag., 204.000 lei
- *Cultură, identitate şi politică*, Ernest Gellner, 280 pag., 120.000 lei
- *Cultură media*, Douglas Kellner, 416 pag., 197.000 lei
- *Cultură şi societate*, Jeffrey C. Alexander, Steven Seidman, 352 pag., 197.000 lei
- *Din ţara făgăduinţei*, Dumitru Dorobăţ, 316 pag., 77.000 lei
- *Discurs istoric şi tranziţie*, Al. Zub, 216 pag., 87.000 lei

---

Numele .....

Cod numeric personal .....

Strada .....

Bl. .....Sc..... Et..... Ap.....

Judeţ (Sector) ..... Cod.....

Localitatea ..... Tel. .....

CARTE POŞTALĂ

Destinatar:

EDITURA

Institutul European

CP 161, Iaşi

Nu timbraţi

Depuneţi cartea poştală, completată, în cea mai apropiată cutie poştală!

BCU IASI UNIVERSITY LIBRARY

- *Epoca maselor*, Serge Moscovici, 384 pag., 153.000 lei
- *Epopeea vinului*, Daniel Combes, 384 pag., 109.000 lei
- *Era individului*, Alain Renaut, 370 pag., 109.000 lei
- *Europa economică interbelică*, I. Saizu, Al. P. Tacu, 256 pag., 109.000 lei
- *Etnoestetica*, Petru Ursache, 292 pag., 55.000 lei
- *Filosofia substanței*, Anton Adămuț, 296 pag., 131.000 lei
- *Globalizare și cultură media*, Adrian Dinu Rachieru, 148 pag., 111.000 lei
- *Intelectualii în Europa secolului al XIX-lea*, Christophe Charle, 472 pag., 273.000 lei
- *Introducere în sociologia religiilor*, Max Weber, 344 pag., 190.000 lei
- *Istoria Balcanilor* – vol. 1 (sec.XVII-XIX), Barbara Jelavich, 356 pag., 157.000 lei
- *Istoria Balcanilor* – vol. 2 (sec. XX), Barbara Jelavich, 432 pag., 189.000 lei
- *Istoria civilizației britanice* - vol. 1, Adrian Nicolescu, 576 pag., 164.000 lei
- *Istoria civilizației britanice* - vol. 2, Adrian Nicolescu, 328 pag., 142.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 1 (sec. I-V), S. Berstein, P. Milza, 376 pag., 164.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 2 (sec. V-XIV), S. Berstein, P. Milza, 272 pag., 120.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 3 (sec. XIV-1851), S. Berstein, P. Milza, 416 pag., 164.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 4 (1815-1919), S. Berstein, P. Milza, 368 pag., 120.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 5 (1919-azi), S. Berstein, P. Milza, 480 pag., 164.000 lei
- *Istoria Franței*, François Lebrun, Jean Carpentier, 528 pag., 300.000 lei
- *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Guy Hermet, 344 pag., 98.000 lei
- *Istoria sociologiei*, Charles-Henry Cuin, François Gresle, 336 pag., 185.000 lei
- *Istoria tinerilor în Occident* – vol. 1. *Din Antichitate la Epoca Modernă*, J.C. Schmitt și G. Lévi, 440 pag.,222.000 lei
- *Istoria tinerilor în Occident* – vol. 2. *Perioada contemporană*, J.C. Schmitt și G. Lévi , 456 pag., 214.000lei
- *Lingvistică generală*, Ioan Lobiuc, 296 pag., 130.000 lei
- *Medalioane*, Zigu Ornea, 392 pag., 98.000 lei
- *Mitologii*, Roland Barthes, 296 pag., 160.000 lei
- *O istorie a mijloacelor de comunicare*, Jean Nöel Jeanneney, 406 pag., 131.000 lei
- *O istorie a Rusiei*, Nicholas Riasanovsky, 704 pag., 562.000 lei
- *O istorie socială a cunoașterii*, Peter Burke, 384 pag., 290.000 lei
- *O scurtă istorie a Germaniei*, Mary Fulbrook, 336 pag., 207.000 lei

TITLUL	Nr. ex.
1	.....
2	.....
3	.....
4	.....
5	.....
6	.....
7	.....

LIBRĂRII în care puteți găsi cărțile colecției *Sinteze*

ARAD

Librăria *Corina*, str. Mihai Eminescu nr. 2, tel. 0257/284749

BACĂU

Librăria *Glissando*, Bd. Nicolae Bălcescu nr. 8, tel. 0234/586677

BRAȘOV

Librăria *Șt. O. Iosif*, str. Mureșenilor nr.14, tel. 0268/477799

BUCUREȘTI

Librăria *NOI*, BD. N. Bălcescu nr. 18, tel. 021/3102528

Librăria *Mihai Eminescu*, Bd. Regina Elisabeta nr. 5, tel. 021/3158761

Librăria *Academiei*, Calea Victoriei nr. 12 A, tel 021/3138588

Librăria *Luceafărul*, Bd. Unirii nr. 10, tel. 021/3130075

Librăria *Minerva*, Calea Victoriei nr. 126, tel. 021/3154777

BUZĂU

Librăria *Faust*, str. Cuza Vodă nr. 68, tel. 0238/446885

CLUJ

Librăria *Orfeu*, Piața Unirii nr. 10, tel. 0264/595339

CONSTANȚA

Librăria *Sophia*, str. Dragoș Vodă nr. 13, tel. 0241/616365

CRAIOVA

Librăria *Thalia*, Teatrul Național Craiova, tel. 0251/415782

DEVA

Librăria *Prescom Divers*, str. Ana Ipătescu nr. 11, tel. 0254/213782

GALAȚI

Librăria *Costache Negri*, str. Domnească nr. 27, tel 0236/472927

TG. JIU

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Tudor Vladimirescu nr. 40, tel. 0253/214910

IAȘI

Librăria *Casa Cărții*, Bd. Ștefan cel Mare nr.56, tel. 0232/270479

Librăria *Junimea*, Piața Unirii nr. 4, tel. 0232/412712

Librăria *Academiei*, Bd. Carol I nr. 8, tel. 0232/218297

Librăria *Cubul de sticlă*, Bd. Carol I nr. 3-5, tel. 0232/215683

ORADEA

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Meșteșugarilor nr. 73, tel. 0253/431924

RÂMNICU-VÂLCEA

Librăria *Aldan*, Mag. Cozia, Calea lui Traian nr. 2, tel. 0250/743263

SATU-MARE

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Țibleșului nr. 1, tel. 0261/717503

SIBIU

Librăria *Polsib*, Șos. Alba Iulia nr. 40, tel. 0269/210058

SUCEAVA

Librăria *Casa Cărții*, str. N. Bălcescu nr. 8, tel. 0230/530337

TG. MUREȘ

Librăria *Luceafărul*, str. Trandafirilor nr. 43, tel 0265/250581

Librăria *Romulus Guga*, str. Trandafirilor nr. 23, tel. 0265/261739

TIMIȘOARA

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Măceșilor nr. 1, tel. 0256/494123

Librăria *Esotera*, str. Lucian Blaga nr. 10, tel. 0256/431340

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

Redactor: Gheorghe Drăgan
Tehnoredactor: Cristina Aiftimie

Bun de tipar: 2004 • Apărut: 2004 • Format 1/ 16 (70 × 100)

INSTITUTUL EUROPEAN • Iaşi, str. Cronicar Mustea nr. 17
cod 700198 • C.P. 161• Tel. Difuzare: 0788.319462
Fax: 0232/230197 • euroedit@hotmail.com • http: //www.euroinst.ro

Tiparul executat la SC *Euronovis* SRL

BCU SIC CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOTECA DE ISTORIE

O istorie a statului și societății bizantine, impresionantă prin volum, prin orizont problematic și prin bogăția informației, constituie rodul a circa un deceniu de muncă titanică, în care autorul, profesorul american Warren Treadgold, a adunat, colaționat, analizat și rezumat mii de izvoare narative, diplomatice, beletristice, numismatice, sfragistice, arhitecturale etc., recoltate din biblioteci de renume din SUA și Europa Occidentală. Experiența dobîndită prin redactarea lucrărilor anterioare a cîntărit mult atunci cînd a decis realizarea temerarei sale sinteze, căci reușise acolo să clarifice numeroase aspecte obscure sau controversate; pe de altă parte, familiarizarea cu diferite secvențe ale istoriei Bizanțului i-a permis să-și contureze mai clar problemele litigioase sau greu solvabile care urmau să fie aduse în discuție. Ni se oferă aici nu numai perspective generalizatoare, ci și un abundent material faptic, de natură să argumenteze și să justifice credibil formulările concluzive.

Victor SPINEI

INSTITUTUL EUROPEAN

ISBN: 973-611-312-4
973-611-313-2

Preț: 677.000 lei

Pe copertă: Centura defensivă a Constantinopolului, ridicată de Theodosius II în prima jumătate a secolului al V-lea și refăcută ulterior.
(*Apud* Ph. Dixon, *Barbarian Europe*, New York, 1976, p. 20)